भरतकोशः

मानवल्लि रामकृष्णकविः

तिरुमल तिरुपति देवस्थानम्, तिरुपति

१९९९

भरतकोशः

भरतादि प्रणीत नाट्य सङ्गीत शास्त्र ग्रन्थस्य पारिभाषिक पदकोशः

परिशिष्ट सहितः

मानवल्लि रामकृष्णकविना

समुट्टङ्कितः

तिरुमल तिरुपति देवस्थान मुद्रणालये मुद्रितः

१९९९

BHARATAKOSA

A Dictionary of technical terms with definitions on music and dance collected from the works of Bharata and others

Compiled and Edited by

M. RAMAKRISHNA KAVI

T.T.D. Religious Publications Series No. 230

© Copyrights T.T.D.

PLACED ON THE SHELF
Date..........

First Edition : 1951

Reprint : 1999

Copies : 1000

Price : Rs.150/-

Artist : Maremanda Srinivasa Rao

No. ....
Date..........
TIRUPATI.

Published by
DR. I.V. SUBBA RAO, I.A.S.
Executive Officer,
T.T.Devasthanams, Tirupati.

Printed at
T.T.Devasthanams Printing Press,
Tirupati - 517 507.

FOREWORD

The Tirumala Tirupati Devasthanams, besides maintaining the temples at Tirumala, Tirupati, *Tiruchanur* and other places under its administration according to the traditional injunctions prescribed in *Āgamaśāstrās*, and looking after the convenience of the perennial flow of pilgrims from all over the globe almost round the clock, has been evincing keen interest in the proper development of social and cultural activities too. The Vēda Pāṭaśāla, the S.V. Oriental Research Institute, the S.V. Oriental College, the Annamācārya, the Dāsasāhitya, the Alwar Divya Prabandha, the Bhāgavata Projects are standing testimony to the Devasthanams' abiding interest in the preservation and propagation of Indian heritage.

As part of this endeavour, the S.V. Oriental Research Institute (now a wing of S.V. University) has brought out quite a good number of publications which have deservedly earned wider renown among the scholars both in the orient and the occident, and which even today serve as ready reference works.

One such publication is *Bharatakōśa* a voluminous dictionary of technical words found in the various texts, not only in Sanskrit but also in Prākṛt language, on *Nātya* (Dance), *Sangīta* (Music) and *Kāvyālankāra* (Rhetoric), brought out by the T.T.Devasthanams in 1951. Such technical terms have been collected from various works on *Nātakalakṣaṇa* (Dramaturgy), *Gīta* (Music), *Nṛtta* (Dance) and *Vādya*, (Musical instruments). The lists of authors and books referred to in this compilation, from Bharata (500 B.C.) to Ranganātha (1750 A.D.) and from *Nāṭyaśāstra* to *Bharata Kalpalatā* are really amazing.

Mānavalli Rāmakrishna Kavī (1866 - 1957), the author of *Bharatakōśa* was a multifaceted scholar of rare eminence. He was a polyglot too, well-versed in many subjects endowed with an innate aptitude for research. An esteemed literary figure, he was the T.T.Devasthanams Educational Officer in 1933 when he started a journal by name *Sri Venkatēśvara* - forerunner of the "T.T.Devasthanams Monthly Bulletin" which later blossomed into the present *Sapthagiri* monthly. He was later on the staff of S.V. Oriental Research Institute, Tirupati from 1940 to 1954 as Head of the Department of Sanskrit. It was he who first brought out Bharata's *Nāṭyaśāstra* with the scholarly commentary of Abhinavagupta. Again, it was he who found out the greatest work on Music, the *Bharatabhāṣya* by Nanyadeva, the famous king of Mithila. The words of K.P. Jayaswal in *Modern Review*, June 1928..... 'Ramakrishna Kavi is himself a discovery. His knowledge of Sanskrit Sahitya is of the rare traditional type, that is, unlimited and at the same time it is critical" describe succinctly the qualities of the profound scholar that he was.

The book *Bharatakōśa* was out of print for a long time. The T.T. Devasthanams feels happy and privileged in bringing out the second edition of this monumental work. It is earnestly hoped that it will receive the acclaim of the scholars, as it did earlier and be of great use to them in their research endeavour.

Tirupati
3-10-'99

EXECUTIVE OFFICER

ईशानां जगतोऽस्य वेंकटपते र्विष्णोः परां प्रेयसीं
तद्वक्षस्थल नित्यवासरसिकां तत्क्षांतिसंवर्धिनीम् ।
पद्मालंकृत पाणिपल्लवयुगां पद्मासनस्थां श्रियं
वात्सल्यादि गुणोज्ज्वलां भगवतीं वंदे जगन्मातरम् ॥

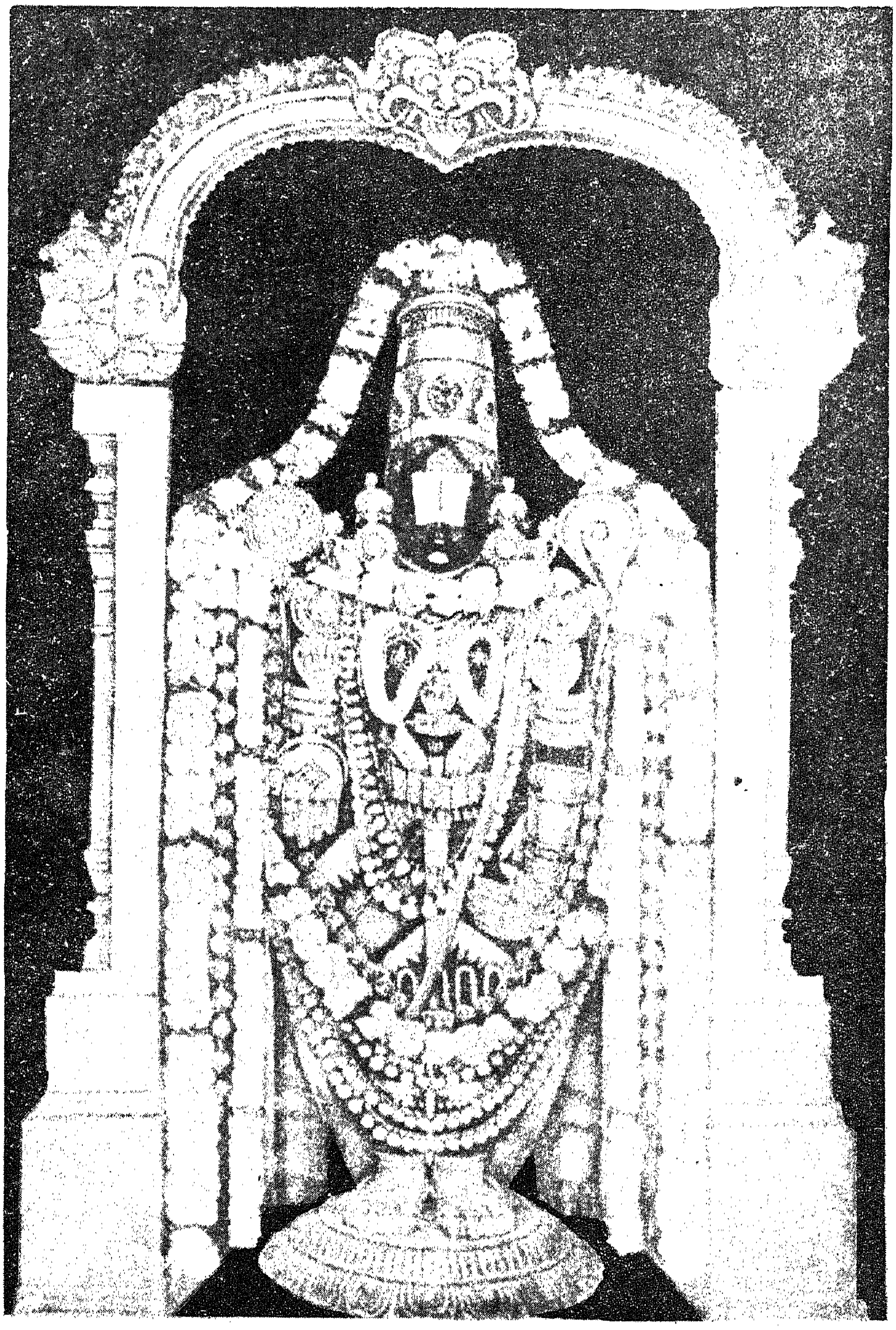

अहं दूरतस्ते पदांभोजयुग्म-
प्रणामेच्छयाऽऽगत्य सेवां करोमि ।
सकृत् सेवया नित्यसेवाफलं त्वं
प्रयच्छ प्रयच्छ प्रभो वेंकटेश ।।

SRI VENKATESVARA ORIENTAL SERIES No. 30.

Editor :—Prof. P. V. RAMANUJASWAMI, M.A.

BHARATAKOŚA

A dictionary of technical terms with definitions collected from the works on Music and Dramaturgy by Bharata and others

COMPILED BY

M. RAMAKRISHNA KAVI, M.A.

READER IN SANSKRIT

SRI VENKATESVARA ORIENTAL INSTITUTE

TIRUPATI

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF

SRI C. ANNA RAO, B.A.

Executive Officer

ON BEHALF OF THE BOARD OF TRUSTEES

TIRUMALAI-TIRUPATI DEVASTHANAMS, TIRUPATI.

1951

PRINTED AT

THE T. T. DEVASTHANAMS PRESS,

TIRUPATI

INTRODUCTION.

In placing this work before the public I have not much to say except by way of apology. When I undertook the edition of *Nāṭya Śāstra* of Bharata with the most scholarly commentary of Abhinavagupta it was not realised by me that the task was like the lifting of a mountain without scientific aid or machinery. Chapters 28 to 34 deal with music all through. Abhinava is a profound scholar and one of the greatest thinkers in Philosophy and Aesthetics. To ensure myself of the right significance of the expression of Bharata and his great spokesman, both of whom possess terse and deep voice capable of lifting one's soul to the highest pinnacle of ethical æsthetics, I had of necessity to acquire and study all the available works in *Nāṭya*, *Saṅgita* and *Kāvyālaṅkāra* and a few decades of my life saw me wading through the ocean of thought of great sages who devoted their lives to the science. The task is endless and the span of life is short; memory is like the foot-prints on the sands and infirmities of old age darken the dying glow of intellect. Considering the needs of the research world it was thought feasible that an index of the technical words used in those great works with the definition of the authors will be of immense help to scholars who devote themselves to the study of the science and on the advice of the Director of the Institute the compilation was begun and God Sri Venkateśvara has shed His divine grace for its completion in two years and a half. Though the work exacted all the resources of my mind, yet, I see it is not a fitting compliment to the vastness of studies it involved. Everything has its uses and every user may derive inspiration from the utterances of great thinkers culled here, and I find solace if it proves useful to any scholar who is ardent in turning over these pages.

The subjects that the technical terms are culled from are four, viz., Dramaturgy or *Nāṭakalakṣaṇa*, music or *Gīta*, Dancing or *Nṛtta* and Instruments or *Vādya* with Prosody relating to Divine song *Dhṛvāgāna*. Originally it was proposed to include *Alaṅkāra* or rhetoric, subtleties in expressions or *Dhvani*, erotics or *Kāmaśāstra* and all the branches of architecture (of temples, royal mansions, town-planning, Painting and Iconography.) But in consideration of the length of time and extension of the studies which these subjects would involve, the scope of the work was limited while a more powerful factor in the decision is that the latter subjects are not kindred, though of equal importance and therefore deserve separate treatises. Of the five subjects excluded, prosody is given a minor place; prosodial terms as used in the other three subjects are included. It was found necessary to extend the selection to *Prākṛt* languages. Bharata deals at length with all these subjects and his ideas are only augmented and never altered or revised by subsequent writers and as he is still the fountain-head, this compilation is named *Bharatakośa*. The conspectus of this introduction may be put as (1) the extension of each subject, (2) the manner of the inclusion of technical terms and (3) bibliographical notice of authors who contributed material for the denotation of each word.

I **Dramaturgy**:— Bharata restricts himself to the description of ten kinds of dramatic composition, excluding *Geya* or lyrical plays. Kohala includes ten more and later scholars describe more than thirty. The composition of the story and the five units with

sub-divisions thereof are dealt with at length. They are called *Sandhyangāni*. *Pūrvaranga* is described in two or three ways by Bharata, Mātṛgupta, Kīrtidhara etc. *Rasa* and *Bhāva* come under Dramaturgy.

II **Music** *(Saṅgīta)* proper treats of *Svara*, *Gīta*, *Rāga*, *Prabandha* (Musical Composition) and *Prakīrṇa* (Miscellaneous). Here what is dealt with in chapter 31 of Bharata called *Tālādhgāya* is considered as seven divine songs *(Sapta gīta)* which are now extinct. Bharata, Dattila, Nānya and Kumbhakarṇa have defined the subject well.

III **Instrument** *(Vādya)* is classified broadly into *Vīṇā*, *Vaṁśa* (Flute), *Mṛdaṅga* (Drum) and *Tāla*. *Vīṇas* have changed in shape and use in every century and with each user.

The shape of *Dhanus* (a bow), as we see in the sculptures, called *Pināka* by Gautamīputra, was considered as an accompaniment of a beggar to earn his livelihood in 1400 A. D. *Mattakokila* of Bharata, *Citra* of Mataṅga, *Vipañcī* of Svāti have all gone out of date. In this compilation definitions are given for as many kinds of lute as one can find in literature. The old lutes require high *Śrutijñāna* (perfect knowledge of all varieties of tunes); but the modern instrument wherein frets are permanently fixed and each *Rāga* has a determined *Sthāna* to play on, the matter is much simplified and several conveniences are introduced in a single machine. For, in times when *Vīnā* had seven or more upper strings, without frets or with movable ones. more than one instrument was necessary to sing more than one *Rāga* in a royal court or in *Yajñaśālā*. The case is similar with flute which is now fixed with one or two tunes which suit the player, but which in olden times differed in more than three pipes to suit the kind of audience near or distant, *Nāgara* or *Upanāgara*. Similarly *Tripuṣkara* (three kinds of *Mṛdaṅga*) of Bharata was displaced by modern *Mṛdaṅga* which is easy to learn, handle and carry; but the scope in older instruments was greater while on the other hand expert ready knowledge should be pledged for good results. *Tāla* (keeping time) as an art has undergone great modifications and every day witnessed new combinations or rather permutations. The older *Tālas* are *Mārga* and the later *Deśis* are such as alone grew almost to swell the formula to a permutation of six or seven figures.

The terms relating to all the five subjects stated above are incorporated in our work and their definitions are given as noted in the best work on each subject. Some of the definitions may contain again terms which are deemed to be technical; but they are defined in their proper place. Explanation to every quotation would involve endless labour and long time without much benefit to the reader.

An English or Vernacular translation for every word is really desirable; but when once the work was given some shape in one language, linguists can easily translate it into their own tongues.

A bibliographical notice appears to be necessary for all further research in the subject; and if it is chronologically set forth, it affords ample help to find out what work one has to refer to for each stage of research without wandering in the mist.

Bharata's *Nāṭyaśāstra* with the best commentary of Abhinavagupta:— Bharata, as I am led to think, lived about 500 B. C. or even earlier, and his work consists of 6000

granthas in 36 chapters. Its commentator is a Kashmirian Philosopher of *Pratyabhijña* school who lived about 1000 A. D. Bharata's expression is highly refractory and often misleads even a great thinker. Abhinava, in interpreting it, has saved both Aesthetics and Psychology from dropping from the highest pedestal of thought. Bhoja, of the same age as of Abhinava, is a great analyst of human thought and expression and the world of Aesthetics he has created for us, though seemingly what we are in, yet transports our soul to the most latent mysticism of life. His *Śṛṅgāraprakāśa* in 36 sections reveals the two components, viz., expression and Aesthetic thought, and is far easier than Bharata's production. Bhoja was the celebrated king of Dhārā.

Viśākhila :— is an ancient writer of the 3rd or 4th century A. D. He is well versed in older forms of music *viz.*, *Gāndharva.*

Śārdūla :— is a writer on *Abhinaya.* In his *Hastābhinaya* he names 16 kinds which are called *Bhāṣas.* It is quoted by Mataṅga. His work is not available. He lived about 4th or 5th century A. D.

Viṣṇudharmottara :— is a *Purāṇa* comprising several treatises on various subjects, chiefly on music and on the art of embellishments (Alaṅkāra).

Nandin :— seems to have been the author of *Bharatārṇava.* But from the work we examined, it is inferred that it belongs to later than the 11th century A. D. The work has been very much changed. It consists of 1500 verses. The author seems to have written another work on *Tāṇḍava* called *Karaṇabhūṣaṇa* which reads very different from the present work. There is much similarity in thought between this Nandin and Haripāla, a writer of the 12th century. The original *Bharatārṇava* must have been lost and the present work takes its place. This work mentions Pārvatī as the author of *Bharatārthacandrikā* :—

भरतार्थचन्द्रिकायां भूधरराजन्यदुहितृरचितायाम् । नानार्थहस्तमुद्रा सुमते बहुधाऽस्ति तत्र संक्षिप्तम् ॥

The work consists of 15 chapters and it is incomplete and what is given here is not found in other books.

Rāhula :— was a Buddhist and lived about 500 A. D. or even earlier. His definitions are purely Buddhistic.

Mataṅga :— is the author of *Bṛhaddeśi,* a work on music consisting of 8 chapters including those on *Tāla* and instruments. He lived about 850 A. D. He introduced *Dvādaśasvaramūrchanā* in twelve Svaras which continued for two centuries. In dramaturgy he introduced a new form of *Vīṇā* which discended into three kinds.

Kīrtidhara :— is an ancient writer mentioned by the commentator Abhinavagupta in chapters six and twenty nine on the *Nāṭyaśāstra.* Vema calls him a king. He is largely quoted by Jāyana in his *Nṛttaratnāvali.* He seems to have been a great authority on the theory of *Rasa* and general terms on *Saṅgīta.*

Devaraja :— is an unknown writer on Music. His work is lost. He must have lived about 900 A. D.

Sarasvatīhṛdayālaṅkāra:— of Nānyadeva, king of Magadha, next deserves our notice. He lived about 1080 A. D. He appears to be a *Rāṣṭrakūṭa* scion of *Karṇāṭa* kings. His brother Kīrtirāja ruled at Benares. Nānya's work is unfortunately a fraction of his labour consisting of only fifteen chapters (7000 granthas) on music and instruments *(Vādya)* and the manuscript is so erroneous that any attempt at correction must result in producing a new book.

Next come two writers from Saurāṣṭra (Gujarat), one, a king and the other, the holder of the rod of office, *Vētrahasta.* Haripāla, the king, lived about 1175 A. D. probably at Navanagar and wrote his *Saṅgītasudhākara* a few years later at *Śrīraṅgam* on the Kāveri in South India.

Saṅgītakalpadruma: is different from *Saṅgītakalpataru* which is a work of about the 10th century, for Bhoja quotes from it. *Kalpadruma* has a commentary on it, probably written by the author in 1290 or 1300 A. D. during conquest of Bengal and conversion of the Hindu king to Mahommadanism. It is to that Hindu king that the work is attributed.

Someśvara and his son Jagadeka or Pratāpa hail from the imperial rulers of the Western Chalukyas whose capital was Kalyāṇa. Someśvara's father, Tribhuvanamalla or Vikramāṅka, the recipient of all the encomiums of Bilhana, also wrote a Saṅgīta work which has escaped our attention. Someśvara's chapters on *Gīta*, *Vādya* and *Nṛtta* form a part of his Encyclopaedia, *Abhilaṣitārthacintāmaṇi.* He wrote besides it the *Vikramāṅkābhyudaya* in praise of his father's military glories. His musical chapters form a beautiful resumē of musical standard works and bristle with original strokes everywhere. Being not a *Vaidika brahman* he has rejected all *Grāmarāgas* of Bharata and his followers. He has explained all the *Prabandhas* (compositions) by examples. He is frequently quoted as an authority for new innovations in *Prabandhas* by many later writers. His work extends over 1600 *Granthas.* His son Pratāpacakravartin or Jagadekamalla ruled, from 1134-43 and wrote *Saṅgītacūḍāmaṇi*, a standard work of merit for several centuries. Only sections I, II, V *(Tāla, Rāga, Nṛtta)* are now available. But there is a work in Malabar called *Sāra* which is only a recast of Jagadeka's work with later additions. *Pārśvadeva*, later by two centuries, has incorporated Jagadeka's verses throughout his work seemingly as his own.

Saṅgītaratnāvali: by Somabhūpāla consists of nine small chapters. The work was composed in 1180 A. D. and is much earlier than *Saṅgītaratnākara.* Bharata, *Vādimattagajāṅkuśa* and *Bṛhaddeśī* are older than *Saṅgītaratnāvali.* This author is a powerful writer and, though the work is small, it contains many important points. The first chapter deals with general matter, the second deals with *Svara* and *Grāmas*, the third with *Prabandha.* The fourth deals with *Rāgas* forty two in number. The fifth chapter deals with *Deśī Rāgas;* the sixth with *Tālas;* the seventh, eighth and ninth deal with *Vādya.* The work begins with:—

"मदमलिनगण्डमण्डलमिलदलिकुलकलकलेन वाचालः । आशीर्वचांसि नमतां दधान इव गणपतिर्जयति ॥"

"क्षोणीकल्पतरुः समीकसुभटश्चापोत्कटग्रामणी योगीन्द्रो नवचन्द्रनिर्मलगुणस्फूर्जत्कलानैपुणः ।
श्रीचौलुक्यनरेन्द्रवेत्तृतिलकः श्रीसोमराजस्स्वयं विद्वन्मण्डलमण्डलाय तनुते सङ्गीतरत्नावलीम् ॥"

Thus he shows he was a *Vettradhara* under the king Ajayapāla. He says:—

" सततमजयपालक्षोणिपालादिसेवासमधिगतगरिष्ठः प्रातिहार्यप्रतिष्ठः।
सकलसुखनिदानं श्रीजगद्देवसूनुर्भृतिपरिणतकीर्तिर्गीतमुच्चैस्तवीति ॥ "

Thus he is, as he calls himself चौलुक्यनृपतिप्रतीहारचूडामणिः। He introduces several new methods in the chapter on *Dhruvas.* Under *Somarāga* he mentions the following:—

" वसन्तो गूर्जरी चैव देवशाखा च तोडिका। पञ्चमश्च धनासी च रागो गौडश्च सप्तमः ॥
षड्जादिस्वरयोगः स्यात्पदादौ च स्वराक्षरम्। यत्र श्रीसोमराजेन सोमकीर्तिस्सकीर्तितः ॥
अत्र चञ्चत्पुटस्तालो नान्दी नाम तथापरः। सिंहनन्दनसंज्ञस्तु प्रोक्तः प्रतापशेखरः ॥
जयमङ्गल इत्यन्यः सोमवल्लभ एव च। सोमकीर्तिः क्रमेणैते वसन्तादिषु सप्तसु ॥
सोमकीर्तिप्रबन्धोऽयं गीयमानो यथाविधि। नेतुः श्रोतुश्च गातुश्च जायन्ते सर्वसम्पदः ॥ "

This is one of his *Rāgas.*

His chapter on *Nāṭya* is begun thus:—

" वितन्वाने विष्णौ पटुपटहपाटप्रकटनं मृदङ्गन्यासङ्गं रचयति विरिञ्चौ भगवति।
कृतानन्दे नन्दिन्युरुडमरवादिन्यवतु वः शिवः कुर्वन्नाट्यं सुरवरचमत्कारचतुरम् ॥ "

He gives the description of एकतन्त्री and आलापिनी in *Vīṇās* and चन्द्रकलालक्षण and ends the chapter thus:—

" चुलुकनृपतिलक्ष्मीलुब्धसामन्तचक्रप्रबलबलपयोदव्रातसंवर्तवातः।
अगणितगुणसंपत्त्वेन चापोत्कटानामधिकृतरतिहृद्यां वाद्यविद्यां ततान ॥ "

At the end of the work the poet says

" आसीद्धम्मीरलक्ष्मीहठहरणदृढप्रौढवल्गत्कृपाणः संग्रामोच्चापचापोत्कटकुलनलिनीषण्डचण्डांशुरूपी।
द्वाःस्थः श्रीभीमभर्तृर्नृपमकुटमणिः श्रीजगद्देवनामा तस्य श्रीसोमराजः समजनि तनयः काश्यपीकल्पवृक्षः ॥
प्रक्रीडत्कलिनिर्विवेकविकलस्फारस्फुरन्नायकध्वस्ताधारसरस्वतीकृतवपुर्मानेन दानेन यः।
दारिद्र्यं दळयत्यशेषविदुषामस्तोकलोपं घृणा प्रेङ्खत्पुण्यगुणोदयः स जयति श्रीसोमराजश्चिरम् ॥ "

Rāmacandra and Guṇacandra:— jointly wrote several works on *Kāvya, Nāṭaka* etc. They lived about 1250 A. D. and were pupils of Hemacandra. They followed Abhinavagupta and other writers of Hinduism. Though they are Jains they stand midway between Hinduism and Jainism.

Śārṅgadeva's *Saṅgītaratnākara:*— comes to our notice next chronologically. He wrote in about 1230 A. D. He descended from the *Karaṇa* family of Kashmir and perhaps, his ancestors for two or three generations served under the *Yādavas* of Devagiri. His knowledge of *Nāṭya* (in all its branches) was distinctly Kashmirian and in several places he faithfully follows Abhinava. *Ratnākara* is a complete work in seven books on *Svara, Rāga, Prakīrṇa* (miscellaneous), *Prabandha, Tāla, Vādya* and *Nṛtya.* The work represents the

time-honoured opinions of established schools in music and as such, they vary with later ideas of the ever-changing musical world. It is a surprise that writers like Kumbhakarṇa and Raghunātha (of Tanjore) complain of Śārṅgadeva's ways but lavishly and blindly follow him. It reveals the strong grip of *Ratnākara* over the minds of music experts. Śārṅgadeva's verse is terse and comprehensive. Hence commentaries to elucidate its meaning became necessary. Siṅgabhūpāla of Recharla family, Keśava, Kallinātha and Viṭṭhala (in Telugu), sought to explain it. Siṅga is short and precise; Kallinātha is heavy for readers. In spite of these elaborations *Ratnākara* is still abstruse in many places, especially where he is very meagre. He lived at a time when *Gīta*, *Vādya* and *Nṛtta* were undergoing great changes like the royal fortunes of the day. His patrons Siṅgana and his father Jaitrasimha wrote works on *Saṅgītaka*, but they have perished in the immediate turmoils of war.

The next writer that demands our notice is Jāyana, the master of the elephant forces under Gaṇapati, the king of Warangal. The king is also credited with a production in *Saṅgīta* but it is not extant now. Jāyana, the king's brother-in-law, wrote *Nṛttaratnāvali*, in eight sections — the first four dealing with *Mārga Nṛtta* (Vaidika form), the last four on the *Deśī Nṛtta* as current in his state in his day *viz.*, 1249 A. D. He confined his thoughts to *Gīta (Gītaratnāvali)* and *Vādya (Vādyaratnāvali)* in two other treatises which are not now forthcoming. He is a powerful writer with a vigorous florid style. His indebtedness to Taṇḍu and Kīrtidhara is testified by vast quotations from them. He was a profound scholar and master of rhetoric. His work does not reveal any acquaintance with Śārṅgadeva's work.

Paṇḍitārādhyacaritam is a Telugu work by Pālkuriki Somanātha. Among *Vīṇas* he mentions the following:—

Vīṇottama, *Brahma Vīṇa*, *Kailāsa Vīṇa*, *Sāraṅga Vīṇa*, *Kūrma Vīṇa*, *Ākāśa Vīṇa*, *Mārga Vīṇa*, *Rāvaṇa Vīṇa*, *Gaurī Vīṇa*, *Ambikā Vīṇa*, *Bāṇa Vīṇa*, *Kāśyapa Vīṇa*, *Svayambhu Vīṇa*, *Bhujaṅga Vīṇa*, *Bhoja Vīṇa*, *Kinnara Vīṇa*, *Trisari Vīṇa*, *Sarasvatī Vīṇa*, *Molli Vīṇa*, *Manoratha Vīṇa*, *Gaṇanātha Vīṇa*, *Kaumāra Vīṇa*, *Rāvaṇahasta*, *Citrika*, *Nāṭyanāgarika*, *Kumbhika*, *Vipañci*, *Kasori Vīṇa*, *Parivāri Vīṇa*, *Svaramaṇḍala*, *Ghoṣavatī*, *Auḍumbarī*, *Tantrīsāgara*, and *Ambuja Vīṇa*.

And in *Mṛdaṅga*, *Samahasta*, *Baiśalam*, etc., are dwelt with. He quotes Nandin's one hundred and eight *Bhaṅgas* and forty-nine kinds of *Vaṁśas*, twenty-two *Gamakas*, one hundred and eight *Rāgas*, twelve *Vācakas*, five *Svādus*, three *Sthānas*, thirty-two *Śuddha thāyas*, fifteen *Sālaga thāyas*, forty-eight *Lāsyāṅgas*, twenty *Aṅgahāras* and twenty-two *Tānakas* in *chāris* forty-three and in standing posture several *Gatis*. These are given in *Parvataprakaraṇa* in Telugu language. Most of them are unknown elsewhere. The writer finished the work about 1270 A. D.

Cārumati:— is a Jain Kāvya in Canarese language. There are quotations from various *Śāstras* in the work in which several new developments on *Saṅgīta* and *Arthaśāstra* are found. The work must have been written about 1200 A. D.

Haripāla: is an authoritative writer who was a king by birth. He wrote a work *Saṅgītasudhākara* in five big chapters and in the introduction he stated that he was a

descendant of Chālukya Kings. He was born of Bhīmadeva of Gujarat. He was called the king of Abhinavapura, probably Navanagar in Gujarat. He was called Vicāracaturmukha. He says :—

" स सर्वविद्याश्रमवेदिनीनां गोपायिता घूर्जरचक्रवर्ती । व्यधत्त सङ्गीतसुधाकराख्यं प्रबन्धमालोडितपूर्वशास्त्रः ॥ "

Though he follows Bharata he adds much from *Bharatārṇava*. In *Karaṇas* he follows Nandin and Kirtidhara. The first chapter deals with *Nṛtta*, the second and third deal with *Vādya*, the fourth deals with *Gīta*. Among the *Vīṇas* he mentions *Kinnara Vīṇa*, *Kailāsa Vīṇa*, *Pināki* and *Ākāsa Vīṇa*. In *Vṛttas* he gives five kinds along *Kaiśikī* etc. with *Brāhmī*.

" ब्राह्मी नाम भवेद् वृत्तिः ब्रह्मशान्ताद्भुताश्रया । ब्राह्मी ब्रह्मोद्भवा तत्र शेषा नारायणोद्भवाः ॥ "

He gives one hundred and thirty *Karaṇas*. He mentions *Laṭakamelaka* as an example of *Īhāmṛga*. That is new to literature.

" अभिनवपुरनाथं हारिसङ्गातविद्यं प्रशमितकविखेदं स्पर्शनैः काञ्चनानाम् ।
यमनिशमभिनन्दन्यादवीनेत्रचन्द्रो मुदमयति सवेणुर्द्वारवत्यां मुकुन्दः ॥ "

He is said to have known six languages. He says :—

" ऐन्द्रं स्थानमुपाश्रितेषु कविषु प्राच्येषु भूमण्डलीमम्भःकम्पनजृम्भदम्बुधिकृतावेष्टामिमां रक्षितुम् ।
षड्भाषारचितास्पदा रसगुणालङ्कारिणी निस्तुषा वक्त्रे यस्य परं विहाररसिका जाता गिरां देवता ॥ "

He says of himself :—

" वीणातन्त्रविशारदेन विविधैरङ्गैरभङ्गोज्ज्वलैरन्वीतं रसनिर्भरं विदधिरे येन प्रबन्धाश्शतम् ।
आलापस्वरमानघूर्जरवधूकण्ठानुकण्ठभ्रमन्मूर्छामुग्धमनीषगीतिहृदयः कण्ठोपरागोद्यतः ॥ "

Saṅgītasamayasāra by Pārśvadeva :—

The author is a Jain who lived in 1300 A. D. and the work of *Saṅgītasamayasāra* is in ten chapters. It was published in Travancore; the first one and a half chapter of the second are not found. The first chapter deals with music as found in Vedic lore. The second begins with the symptoms of *Garbha* relating to *Nāḍi*. The remaining chapters deal with *Deśī* as practised in Northern India. The work begins with—

" समवसरणसंपत्कर्मठो दुर्मुखेन क्षणकलितकटाक्षप्रेक्षितेनैव रम्भाम् ।
जयति कुजरलास्यं तन्वतीं गीतवाद्यैरनुगतमनुपश्यन्पातु देवोऽनिशं वः ॥ "

The poet describes his parentage thus :—

" श्रीकण्ठान्वयदुग्धवार्धिलहरीसंवर्धनाब्धिः कळा गौरी यज्जननी लसद्गुणगणो यस्यादिदेवः पिता ।
यच्चेतो जिनपादपद्मयुगलध्यानैकतानं सदा सङ्गीताकरधीमतो विजयते तस्यैव सेऽयं कृतिः ॥ "

The work consists of ten chapters while the printed edition has omitted the first chapter and forty verses in the second. The extent of the work is about fourteen hundred verses. The work is more useful for the beginners and the first commentator on *Saṅgītaratnākara* has quoted many verses from this book.

The first chapter deals with music proper dealt with in the *Vedas* which is really *Mārga*. The remaining nine chapters deal with *Deśī*; but at the end of certain chapters, for example the eighth chapter, appear *Bhaṅga*, *Upabhaṅga* and *Vibhaṅga* in *Tāla* which belong to *Mārga* music of the old type. In the first chapter, he defines *Mārga* as *Jāti Gaṇam* and *Mantra nirukta* and he defines *Mantra* as *Nirukti*. He names sixty-six *Śrutis* and relies mostly on Kohala. He admits only two *grāmas* for *Mūrchanas*. He discusses *tāna-yajña* thus:—

"ननु तानयज्ञानामेकत्र कथं व्यवहारः । उच्यते । एकस्मिन्नपि ताने उच्चरितेऽन्यस्मिन्सामादियागानामेकयागस्य
फलोपलब्धेर्गायकानां यज्ञतानमिति नामार्थसिद्धिः ।

Another question he decides thus:—

"ननु कथं मूर्च्छनातानयोर्भेदः प्रतिपादितः । उच्यते । आरोहावरोहक्रम एकः । स्वरसमुच्छ्रयो मूर्च्छना ।
कूटतानस्तु कथम् ? आरोहक्रमेणावतरतीति तयोर्भेदः । अष्टादशजातिभेदा ब्रह्मवक्त्रविनिर्गतसामवेदसमुद्भवा ।"

And at the end of the chapter he declares:—

"गीयत इति गीतम् । आसादितम्, पाणिकम्, वर्धमानम्, मद्रकम्, उल्लोप्यकम्, रोविन्दम्, ओवेणकमिति
गीतं सप्तकम् ।"

He begins the second chapter with *Deśī* and the third with *Rāgas*. He names some of the important *Rāgas* but he does not find sentiment to define them as for instance *Śaṅkarābharaṇa*. The last chapter deals with *Tālas*. He refers to Someśvara and Dattila who are really very poor in *Tālas*. *Prastāra* and *Naṣṭoddiṣṭa* are poorly treated. He says:—

"नानाराजसभान्तरालरसिकस्तुत्यश्रुतिज्ञानसच्चक्रेशो रसभावभेदनिपुणः साहित्यविद्यापतिः ।
सङ्गीताकरनामधेयविबुधः श्रीपार्श्वदेवो वरं चित्रं सर्वजगत्प्रियं व्यरचयत् तालस्य षट्प्रत्ययम् ॥"

Hammīra:— was the author of *Sṛṅgārahāra*. He mentions besides Devas, Somarāja, Mataṅga, Dattila, Abhinava and *Ratnākara (Saṅgītaratnākara)*. He must have lived earlier than 1300 A. D. He was the king of Śākambhari. He quotes from *Gāndharvāmṛtasāgara* of Brahma. He adds in the last chapter about *Rasa* and gives examples from *Amaruka*, *Uttararāmāyaṇa*, *Saptaśati* (Prākṛit), *Mēghasandeśa*, *Kumārasambhava*, *Vīracarita*, *Nāgānanda* and *Śākuntala*. He belongs to Maharaja's family. He praises besides the older writers, Arjuna, Yāṣṭika, Rāvaṇa, Durgāśakti, Anila, Kohala, Kambala, Jaitrasiṁha, Rudraṭa, Bhoja, Vikrama, Jagadeka, Keśideva, Siṁhaṇa, Gaṇapati and Jayasiṁha. These are considered as kings or music writers:—

"जैत्रसिंहनृपतिश्च रुद्रटो भोजविक्रममहीभुजौ तदा"

"जगदेकमहीपालः केशिदेवोऽथ सिंहणः । गणपत्यवनीशश्च जयसिंहादयो नृपाः ॥"

The poet is an ardent devotee of Śiva. Many new items were given by him in the work. He is a great writer on *Prākṛt*. He enumerates fifty *Prasiddhālaṅkāras*. Brahma seems to have given in his *Gāndharvāmṛtasāgara* eighteen kinds of *Gatis*. He says that *Jātis* are derived from *Sāmaveda*. He gives apart from the older *Rāgas* twenty *Bhāṣā Rāgas* and

fifteen *Janaka rāgas* as derived from the author Yāṣṭika. He gives fifty-three *Deśi Rāgas* and then deals with *Aksharapraśasti*, *Kāmagaṇa* etc. He enlarges chapters on *Rūpa* and *Gīta* into ten and six kinds. This work was copied by *Mokshadeva* here and there. Hammīra gives *Tālādhyāya* of one hundred and twenty *Tālas* and in Vīṇas *Ekatantrī*, *Nakulā*, *Kinnarī*. *Ālāpinī* and he enters into *Abhinaya*. He describes *Dṛṣṭis* well and then he devotes *Puṣpāñjali* and at the end of the work he gives a chapter on the drāma.

Allarāja:— belongs to 1300 A. D. He is the author of रससत्त्वसमुच्चय । The work consists of five chapters. The last one dealing with the construction of literary works. The first four chapters deal with music. He is a powerful writer with a correct acumen.

Mokṣadeva, son of Bhīmadeva, was a Minister or Treasurer to king Bhīma of Gujarat. *Mokṣa* was also a commentator on Bhāskarāchārya's Līlāvatī. He belonged to *Śrīmālā* family. His work also embraces the three topics *Gīta*, *Vādya* and *Nṛtta*. *Ratnākara* is frequently mentioned. After enumerating *Grāma Rāgas* he gives out about fifty as *Pravartaka rāgas* in current use. He seems to have flourished about 1320 A. D.

Madana:— was the king of Delhi who ruled over it in 1375 A. D. He was a Telugu Prince and was the author of several works on *Dharmaśāstra*, *Nighaṇṭu* and *Music*. He was assisted by a great scholar called Viśveśvara who ascribed all his works to king Madana. His *Karmavipāka* is a valuable work. *Ānandasañjīvinī* is quoted by Kumbhakarṇa in *Nṛtyaratnakośa* and by *Paṇḍitamaṇḍalī* in *Saṅgītaśiromaṇi*. The work is in the form of Aphorisms which form verses. He begins with *Tālādhyāya* where he mentions about one hundred and thirty *Tālas* and then enters into *Prastāra*. The second chapter deals with *Saṅgīta* especially of *Rāgādhyāya*. The next chapter deals with *Prabandhas* which suddenly comes to an end. Our manuscript was copied in 1529 and consists of no errors. The work is much condensed., *e. g.*—

निःशङ्कः लगपश्चतः । गोलोद्रौ राजमार्तण्डः मृगाङ्को द्रलघुर्मतः ।

as the line reads three *Tālas* and thus one hundred and thirty *Tālas* are given. Then comes *Prastāra*. In *Rāgādhyāya*:—

"चतुस्त्रिद्विचतुर्वेदत्र्यद्विश्रुतिधरा अमी । ज्ञेया द्वाविंशतिस्तस्मात् श्रुतयो नाम यास्त्विमाः ॥"

and in the description of *Rāgas* he gives much in a conservative manner.

सादिमध्या निषादान्तो हम्मीरपरियुक् चरा ।

सगम धनिस सनिध मगस साङ्गमधानां स इति हु(ह?)म्बीरलक्षणम् ।

गुण्डक्रीलक्षणम्

गुण्डक्रीरि धनाडीस्यात्सक्रिया च क्रियाङ्गका ।

सगम पनिस सनिप मगस सराम गमप मपनि पनस ॥ इति ।

वराटीलक्षणम्

शुद्धा वराटिकाभाषाभिन्ना षड्जग्रहान्विता ।
सा री ग म प ध नी सा सा नी ध प ममरि सासा रीगा
रीग मम गमप मपध पधनि धनिसा ॥ इति ।

Sudhākalaśa was a Jain writer. He dedicated his works in 1380 *(Vikramaśaka)* and 1324 and 1350 A. D. to his master in Jain literature. He belonged to *Harṣa* Puri branch. The name of his work is *Saṅgītopaniṣatsāra*. He deals with *Dharmas* and *Manṭha Tālas*. He gives for everything a Jain origin. He gives *Tālas* including *Pṛthvikuṇḍala*. The whole work enters into six chapters. His colophon reads:—

" मलधारिगच्छमण्डनवादीन्द्र श्रीराजशेखरसूरिशिष्यवाचनाचार्य श्रीसुधाकलशविरचिते स्वोपज्ञसङ्गीतोपनिषत्सारोद्धारे षष्ठोऽध्यायः ॥"

Vipradāsa wrote *Saṅgītachandra* in which only *Nṛttaprakāśa* is available. He calls himself as son of Nidhikara, Suklapandita, Satyavāk, Śivavallabha, Vicitravāk, Karaṇāgraṇi and *Prabhusūri*. He mentions Ratnākara, Siṅgana, Mādhava and several older authors. He says he wrote *Gīta* section also. He writes in precise terse style and deeply indebted to Abhinava. His *Nṛtta* section was commented upon in Nepali language by king *Jyotirmalla* of Nepal who lived about 1625 A. D. Vipradāsa says:—

" अभ्यर्थितस्सहस्रैस्सुरनायकेन वेदेभ्य एव यमसृज्यत नाट्यवेदम् ।
धाता ददौ तमृषये भरताय सोऽपि लेभे विशेषमथ तण्डुगिरीन्द्रजाभ्याम् ॥
तत्ताण्डवाख्यमथ लास्यमिति प्रसिद्धं सर्वं न्यधान्निजसुतेषु तथाप्सरस्सु ।
तेभ्यो मुरारिमहिळा जगृहुस्तथान्ये नाट्यं विदग्धजनराजकुमारिकाद्याः ॥
एवं परंपरा प्राप्तनाट्यवेदार्थसङ्ग्रहः । क्रियते ह्यभिलाषेण विद्वच्चरणसेविना ॥"

At the end of the book the following *Śloka* is given:—

" नास्त्येव तत्किमपि यन्नगुणानुविद्धं तद्दुर्लभं यदिह दोषविवर्जितं स्यात् ।
अस्याप्यभिन्नहृदयं गणना न किं स्यात् प्रत्यग्रनिर्मितिरसाविति चेन्न दोषः ॥"

Devanabhaṭṭa, the author of *Saṅgītamuktāvali*, lived probably in the second half of the 14th century. His work deals mostly with *Nṛtta* even of late type. His verses on *gatis* were quoted by Devendra in his *Saṅgītamuktāvali*. Traces of medieval development of *Nṛtta* can be found in Devana's work, which appear in a more improved form in Devendra's *Saṅgītamuktāvali*. Compilers of Tanjore catalogues have adduced the identity of Devana and Devendra as the manuscript of the latter is in *Śāradā* script which was not consulted having relied upon the same name of the works of both the authors.

Devendra wrote *Saṅgītamuktāvali* mentioned by *Paṇḍitamaṇḍali* in 1429 A. D. and by *Śubhankara*. *Devendra* was a pupil of *Rudrāchārya* and probably lived in *Gopāchala* state (Gwalior). His work entirely confines to *Nṛtta* and even in it to that of later type.

Aumāpatam:— is a work of Umāpati in thirty chapters ending with *Tālādhyāya*. It consists of small chapters of fifty ślokas or less each. The work deals with music in a detailed form but not according to Bharata. It treats of only *Gita* and *Dhrvas* of various kinds are mentioned. The authors named are Bharata, Yāṣṭika, and Jagadekamalla. The author belongs to the Tamil country, at a place he says:— एकनाडीपरिज्ञानं शुद्धद्रमिडभाषया। The work is entirely new.

Bhuvanānanda: (*Saṅgītaloka* in *Viśvapradīpa*) Bhuvanānanda was a Maithila. He is called *Kavikanṭhābharaṇa*. *Viśvapradīpa* is a title of the book consisting of several sciences. On *Saṅgīta*, the portion is called *Saṅgītāloka*. It consists of 2600 *Ślokas*. The first chapter deals with *Nāda* etc., the second with *Rāgas*; the third *Tāla*; the fourth *Gita*; the fifth mixed; and the sixth deals with *Vādyas*. He quotes the following writers:—

"तच्छास्त्रं शिवनन्दिकेश्वरशिवारम्भास्तथा तुम्बुरः वायुर्नारदकम्बलाश्वतरवद्दिश्वावसुः काश्यपः ।
शार्दूलः परमर्दिकुण्डिनभरद्वाजाङ्गनाः कोहलः शक्तिः श्रीभरतोऽथ याष्टिकद्रशश्रीवोद्भटा लोल्लटः ॥

श्रीशङ्ककाभिनवगुप्तविशाखिलश्रीभूवल्लभानिलजलाहकमातृगुप्ताः ।
अन्ये तथा निजानिज (?) जित्वलसंहिताभिः प्रीत्याखिले जगति पल्लवयां बभूवुः ॥"

Śṛṅgāraśekhara:— He is the author of *Abhinayabhūṣaṇa* which consists of about one thousand *Granthas*. He belongs to Warangal, Teliṅgāna. The book is accompanied by Tamil meaning. The work is completly new and has nothing to do with the school of Bharata. The Tamil commentary is very good. The work begins with the definitions of Bhāva. He quotes from Śukrāchārya, Skanda, Bṛhaspati, Kohala, Dūrvāsas, Arjuna, Vayusūnu, Bharatārṇava, Nandikeśvara etc., He gives the musical description of *Nakshatras* and *Rāśis* and mentions as his teacher Vīrabhallaṭa who flourished in the court of Pratāparudra of Warangal. He gives Abhinaya for every part of the body.

Amṛtānanda:— He is a writer on rhetoric. The work is called *Alaṅkārasaṅgraha*. It consists of thirteen chapters. Each chapter extends over one hundred to one hundred and fifty *Ślokas*. The work is recently printed. His date is questionable- He might have lived about the 12th century or three centuries later. He probably lived under the suzerainty of the Telugu Princes.

Aśokamalla:— He is the author of a Saṅgīta work the name of which is not known. The *Abhinaya* section comprising about 2000 *Ślokas* of the work is alone available. He was called Vīrasiṁha's son and quotes from Hanumān, Kīrtidhara, Kohala, Abhinavagupta and from later writers Sudhābdhi and Siṅgana. This Siṅgana may be an early writer. He follows Bharata and also the other writers. In the chapter on *Dṛṣṭi* he gives details from various works as *Vikośa*, *Viśl.ṣṭa*, *Ardhamukula* and six seasons are described well. At the end of the book, he gives definitions on variety of subjects. He includes *Cālakas*, *Deśi*, *Cālis*, *Muḍupus*, *Lāśyāṅgas* and *Kalāsas*. These chapters are new to several writers. After giving fifty *Cālakas* he adds five from *Matāntara* as *Anaṅgāṅgamoṭanam*, *Digvarṣābhidham* and so on but leaves off *Svastikatryasara* of Kshemarāja, which shows that Kshema wrote a bigger work who lived about 850 A. D. *Muḍupus* were taken from Kohala and they are

twenty-five. In *Lāsyāṅga* he gives twelve; under *Sthitapāṭhya*, he gives a *Prākṛt* verse. He gives the sloka : --

" कन्दर्पबाणतप्ताङ्गी तन्वी विरहविह्वला। स्थिता पठेत्प्राकृतं चेत्स्थितपाठ्यं तदोदितम् ॥ "

and quotes a *Prākṛt* verse which was copied by Kumbhakarṇa. At the end of the work he gives twenty-two *Kalāsas* like *Vidyutkalāsa*, *Khadgakalāsa*, *Bakakalāsa*, *Plavakalāsa*. The book suddenly stops as it begins.

Paṇḍitamaṇḍali is a conference of *Saṅgīta* scholars assembled from all directions in India by king Sultasāhi who ruled at a place called Kadam, between the Jamuna and the Ganges in 1429 A. D. He cites a list of works on Saṅgīta which he acquired in his conquests and asks the scholars to compose a comprehensive work based upon his material without unnecessary discussions and dilations. This work serves as a mile-stone to measure the age of several Saṅgīta authors.

A few Muhammadan sovereigns in spite of their tendency to destroy the holy monuments of the Hindu religion have spared their fine arts, especially music and poetry. The reigns of the Moghul kings especially of the first three or four emperors are marked with great religious toleration, and they revived even the ancient arts of the Hindus to such a degree that the world would interpret that they adopted Hindu religion and art. During the Moslem administration chief executive officers were still the Hindus and in several cases the Hindu generals led their armies. Thus the influence of the Hindu service was brought to bear upon their rulers in matters of taste and luxury. But till the Moghul Empire formed and settled itself, the Afghan Conquerors acquired the country by intrepedity, cruelty and terror and the destruction of its memorable treasures of art and literature more than their sword, induced the Hindus to submit immediately, sometimes even without a blow. Even among the sultans themselves envy and treachery guided their policy and fortunes. The mightier swallowed up the weaker as the Indian politicians call it 'the law of the fish' *mātsya-nyāya*. In the midst of such upheaval and confusion in the political world there are stray instances worthy of notice of the Sultans, who had glorified the Indian fine arts, and incidentally their own fame, by their munificence and display of luxury. Ghiaz-ud-din Muhammad, the sultan of Māndvi in Guzerat liberally entertained the literary and musical courts and an instance is noted by Viṭṭhala, a Telugu writer,[1] that his father was honoured by that sultan with a thousand tolas of gold for demonstrating the twenty-two *srutis* in Indian music.

In the court of Alim shah of Guzerat, Maṇḍana wrote his *Saṅgītamaṇḍana*.[2] The subject of this paper is to introduce another Sultan who had only a passing notice in the

---

1. तत्पुत्रो लोकमित्रः सुभगजनमनोभास्करो विष्णुभट्टाचार्याख्यो माण्डवीशं महमदुगयस्उद्दीन् सुरत्राणमेत्य ।
....अन्यैर्विज्ञापितोऽभूदिति यवनपतिर्नागरस्त्र्यंशशास्त्रे ॥

सुरत्राणः स्वैरं स्वयमपि समाक्षिप्य समितौ श्रुतिप्राधान्यत्वं स्वरयुगविभेदप्रकटनम् ।
दशप्राणान् तासां............................विलोक्यार्थं चाराद्दशशततुलं स्वर्णमतुलम् ॥

Viṭṭhala's Telugu commentary on *Saṅgītaratnākara*.

2. *Ms.* is in the Jain Library of Pathan (page 50 Catalogue of Pathan Mss. *Gaekwad series*).

political history and demands our greatful mention for his greater liberality resulting in more permanent results. He was the ruler of Kaḍa (Kara) a city on the southern bank of the Ganges about 40 miles from the Vēṇī (Allahabad) and was a feudal chief subordinate to the king Ibrahim (of Jaunpur). Ibrahim defeated and punished the king of the Gauḍas for the oppression of the Prophet's faith and installed his more prudent son, who embracing the conqueror's religion retained his ancestral possessions.

" .... संग्रामवल्लिषु । असपत्नं व्यधात् राष्ट्रमिभराहिमभूपतेः ॥

व्यानम्राखिलभूमिपालमुकुटप्रत्यग्ररत्नप्रभा किम्मीरीभवदङ्घ्रियुग्मनखरज्योतिर्वितानोज्ज्वलम् ।
कीर्तिच्छत्रसुवर्णदण्डसदृशस्फूर्जत्प्रतापोच्चयं लोकेऽस्मिन् इबराहिमं क्षितिपतिं को ना श्रयेत पार्थिवः ॥

घनाटोपं गर्जद्गजतुरगसेनाजलधरैः समं नीत्वा शङ्कं शकशलभससार्चिषमयम् ।
तुरुष्कं निर्माय प्रकटितनयं तस्य तनयं व्यधाद्गौडाम्भोदः पुनरपि शकानां जनपदान् ॥

आदक्षिणोदधेरा च हिमाद्रेरा च गाजनात् । आगौडादुज्ज्वलं राज्यमिभराहिमभूभुजः ॥

अस्यैव सार्वभौमस्य प्रतापात् पृथिवीपतिः । मलिकःसलिकः सुल्ता मध्यदेशाधिपोऽभवत् ॥

गङ्गायमुनयोर्मध्ये गङ्गाया विपुले तटे । कडाख्यं नगरं तस्य वेण्या योजनपञ्चके ॥

बहादुरमलिक् अस्य पुत्रो ग्रन्थमचीकरत । सर्वेषामुपकाराय यशसे शाश्वताय च ॥"

The sultan of Kaḍa[1] gathered a large library in *Nāṭya* and *Saṅgīta* and invited the best scholars proficient in those subjects as well as in grammar, logic and *Mīmāṁsā* to a conference. They came from all parts of India. At the conference the Sultan, in his presidential address pointed to the best of his collection and requested them to compose a work on music after due deliberation, discussion and the settlement of differences in various older schools, registering their conclusions and theories. Their combined effort, supported by the royal patronage and focussed to unanimity by the noble impartiality of the president, produced a large work in music called *Saṅgītaśirōmaṇi*. This work probably consisting of five sections embraces the whole field o the dance, instrument and music. The composers of the book, whose names are not found in the available portions of the manuscripts have furnished us the date of composition and the conference with details about the sultan and his sovereign. These details which proclaim their military glories fade away in importance before the curiosity and interest aroused in the minds of the scholars doubly bent on the academic research by a list of the choice works laid before the conference; thus giving an opportunity to determine the earlier dates of all those works mentioned therein.

The date of the composition or the time of the convention of the conference is given as V. S. 1485 and S. S. 1350 in the two *eras* then in vogue which corresponds to 1429 A. D. The chief works consulted by the leaders of the conference and about the convention itself are in their own words:—

"सपादलक्षं भरतं निर्मितं शास्त्रमादिमम् । आदाय दक्षिणादेशात्सुल्तानसाहिरुत्तमः ॥

1. Kaḍa may be Kara, now a small zamindari near Allahabad.

नानादेशागतान् ग्रन्थान् तदर्थानपरानपि । सङ्गीतसागरं रागार्णवं सङ्गीतदीपिकाम् ॥
सङ्गीतचूडामणिं च वादिमत्तगजाङ्कुशम् । सङ्गीतरत्नाकराख्यं तथा सङ्गीतदर्पणम् ॥
तालार्णवं च सङ्गीतकल्पवृक्षं सविस्तरम् । सङ्गीतरत्नावलीं च नृत्यरत्नावलीमपि ॥
सङ्गीतमुद्रां सङ्गीतोपनिषत्सारमुत्तमम् । सङ्गीतसारकलिकां श्रीसङ्गीतविनोदकम् ॥
आनन्दसञ्जीवनाख्यं तथा मुक्तावळीमपि । मनोहरं भारतीयव्याख्यानं बालबोधनम् ॥
पूर्णानपूर्णानन्यांश्च सङ्गीतज्ञैः कृतादरान् । सङ्गीततत्त्वसञ्चित्यै समाहृत्य महाशयः ॥
पौलस्त्यान् दाक्षिणात्यांश्च पाश्चात्यानुत्तरोद्भवान् । पदवाक्यप्रमाणज्ञान् सङ्गीतार्थविशारदान् ॥
आनाय्य पण्डितानुच्चैर्ग्रामहेमाम्बरादिभिः । सत्कृत्याऽह च सङ्गीतग्रन्थाः सम्पादिता मया ॥
नैतेऽल्पबुद्धिभिर्ज्ञेया गूढाश्चात्यन्तविस्तृताः । मनीषाभिरभिप्रायांस्तेषां ज्ञात्वा तिरोहितान् ॥
सारमुद्धृत्य संत्यज्य विरुद्धानि यथोचितम् । मार्गदेशीप्रसिद्धानि लक्ष्याण्यनुपमृज्य च ॥
ग्रन्थेनाल्पेन सर्वेषामेतेषामर्थसङ्ग्रहम् । कुरुध्वमैकमत्येन निश्चितार्था विपश्चितः ॥
एवमाज्ञापितैः प्राज्ञैः सुलुताशाहि रुत्तमम् । अचीकरदमुं नाम्ना श्रीसङ्गीतशिरोमणिम् ॥
इभराहिमसाम्राजि शकराज्यं प्रशासति । वर्षे चतुर्दशशते पञ्चाशीत्यधिके गते ॥
वैक्रमाब्दे खबाणाग्निशशिसङ्ख्ये च शाकके । पदान्यपरिवर्त्यानि यानि रत्नाकरादिषु ॥
तान्येव क्वचिदत्रापि सङ्गृह्य क्रमोऽन्यथा । .... ॥"

Fortunately, in the case of works on music the authors are either kings or their chief officers and this fact enables us to easily determine their chronology. But very few works give the list of books consulted by their authors. Śārṅgadēva in *Saṅgītaratnākara* (1230 A. D.), Hammīra, the king of Śākambarī in Rājaputāna in his *Śṛngārahāra*, (1300 A. D.) Allarāja in *Rasaratnadipikā* (1330 A. D.?), Jagaddhara in *Saṅgītasarvasva* (1450 A. D.?), king Raghunātha of Tanjore (1620 A. D.) in *Saṅgītasudha*, Raṅganātha in *Saṅgīta-dugdhābdhi* (1700 A. D.) and an anonymous author in an anonymous work of a recent date, have favoured us with the names of their authorities.[1] Of course every work mentions some

1. Hammīra :—

जैत्रसिंहनृपतिश्च रुद्रटो भोजविक्रममहीभुजौ तथा ॥
जगदेकमहीपालः केशिदेवोऽथ सिंहणः । गणपत्यवनीशश्च जयसिंहादयो नृपाः ॥

Allarāja :—

पूर्वाचार्यैर्विरचितं नाट्यार्णवमथापि च । नाट्यलोचनमानन्दवर्धनं भरतोदयम् ॥
भावप्रकाशनं चैव तथा शृङ्गाररसागरम् (हारकम् ?) ॥

Jagaddhara :—

नाट्यदर्पणसङ्गीतवल्ली सङ्गीतशेखरम् । नाट्यलोचनसङ्गीतकल्पवृक्षौ निरूपयन् ॥
दशरूपं रत्नकोशं भरतोक्तादिकं तथा । सङ्गीतसर्वस्वमिदं तनोति श्रीजगद्धरः ॥

Raghunātha mentions— *Nandiśvara-samhitā*, *Yāshṭika-samhitā*, *Bhāratīyam*, *Bṛhaddeśī*, *Sangītacāndrikā*, *Hanumat-samhitā*, Vidyāranya's *Sangītasāra* and *Sangītaratnākara*.

Raṅganātha :—

रत्नाकरं दर्पणं च भरतं नन्दिकेश्वरम् । कोहलं वीरभद्राख्यं शिवरत्नाकरं परम् ॥
तथा चन्द्रकलां चापि विलोक्य त्रिबुधंटमम् (!)

earlier names or sites older passages, such citations profuse in every branch of literature conduct for us a gallery of chronology where if one step is fixed rightly the others are determined in relation to it. Thus the Sultan Sāhi and others supply us the mile-stones of the chronology in musical literature.

Saṅgītaśiromaṇi probably consists of five or six *prakāśas* or sections on *gīta* and *raga*, *tāḷa*, *prabandha*, *prakīrṇa* (characteristics of songsters and flourishes in songs), *vādya* and *nṛtya*; but out of which the portions of the first and the fourth section alone are now available. An examination of the first section shows that the composers aimed at brevity and precision in both matter and expression; wherever more schools than one existed on any particular topic and those followed by the minority are also treated in addition to the general opinion. For instance after the treatment of three *grāmas*, *shaḍja*, *madhyama* and *gāndhāra* as defined by the schools of Bharata the council proceeds to give the definitions of those maintained by Nārada, Hanumān, and the author of *Vādimattagajāñkuśa*, which are *nandyāvarta*, *jīmūta* and *subhadra*.

Vādimattagajāñkuśa deals at length with *nandyāvarta*, *jīmūta* and *subhadra grāmas* which have nothing in common with the three *grāmas* of the Bharata school.

नन्द्यावर्तोऽथ जीमूतो सुभद्रस्तु तृतीयकः । तेषां तु लक्षणं स्पष्टं कथयिष्ये पृथक् पृथक् ॥

षड्जर्षभगान्धारास्त्रयाणां जन्महेवतः । नन्द्यावर्तो भवेत् षाड्जो जीमूतो ऋषभात्तथा ॥

गान्धाराच्च सुभद्राख्यो विज्ञातव्यास्त्रयः क्रमात् ।

In *Saṅgītasāra*, which is in the form of a dialogue between Śiva and Pārvati, it is given as:

त्रयो ग्रामास्तारमन्द्रौ घंारः स तु तृतीयक । नन्द्यावर्तादयो ग्रामा यैरुक्तास्तन्मते यथा ॥

adding the *mūrchanas* peculiar to these *grāmas* which agree with those enumerated by Nārada. But the learned council condemns this school thus:

ग्रामाणामीदृशं लक्ष्म प्रायो न बहुसम्मतम । रागलक्ष्मण्यसंस्पर्शान्न चास्माकमिहादरः ।

Grāmas of this school are useful more for the regulation of *tānas* used in sacrifices than for the pleasure with which *rāgas* can entertain the public mind. Later on when the form of *vīṇā* interpreted by *śruti* values was altered by the permanent fixture of frets the old *grāma*-system became obsolete.

Among the works enumerated herein, Bharata's *Śāstra* leads the others, as the oldest. It is said that its extent is 1,25,000 *granthas*. *Nāṭyaśāstra* of Bharata as available consists of 6000 *granthas*, while another work called *Dvādaśa-sāhasrī* is apparently lost. A number of verses quoted under Bharata by Sāgaranandin, Jagaddhara, Śrīnidhi etc., are not

1. Bharata mentions only the *shaḍja* and *madhyamc grāmas* and abandons the *gāndhāra* as it is not useful to the *dhruvāgāna* in a drama. The *grāmas* are distinguished by the prefection of concordant or *saṁvādi* svaras either natural or strained. *Shaḍja grāma* has natural *saṁvāditva* for three *svaras*, while a little strain on the *panchama* and *dhaivata* produces the *madhyama grāma* but the *gāndhāra grāma* has the least concordance unless the *svaras* are greatly shifted in *śruti* values. Thus Mānyadēva and Abhinavagupta say that it presents too low or too high a pitch. (" *atitāramandratvāt* ")

found in the available work.[1] Śāradātanaya and Tamil writers refer to *Panchabhāratiya* (five works in the name of Bharata and his pupils) and the following conjecture may induce research scholars to work out the problem in a more satisfactory manner:—

Bharata:	6,000	
Vrddha Bharata:	12,000	(*Dvādaśa-sāhasrī*)
Kohala:	(8,000?)	
Matanga:	6,000	(including portions on *vādya* and *nrtya*)
Dattila:	2,000	do. ,,
Aśmakuṭṭa:	2,000	
Nakhakuṭṭa:	2,000	
Gāndharva-vēda:	20,000	
Mātrgupta:	6,000	
Nandin:	4,000	
Śiva and Pārvati:	4,000	

Even such liberal and imaginary estimation does not take us beyond 72,000 *granthas*. Unless commentaries are included in Bharata's work the total of 1,25,000 cannot be made up.[2] Abhinavagupta alone gives us 40,000 *granthas* and Udbhaṭa 8,000 (?), Lollaṭa 15,000 (?) and Śaṅkuka 6,000 (?). Kīrtidhara and Dhanañjaya have written independent works, and not commentaries on Bharata.

Bharata's work is said to have been obtained from the South.

A brief notice may be taken of the other works. It is yet to be determined whether the convention intended any chronological sequence in the enumeration of the books kept at their disposal.

Saṅgītasāgara and *Rāgārṇava*:— Nothing is known of these two works. A large fragment of Aśokamalla's book on *nrtya* is available which bears no name in the manuscript, which has neither beginning nor end; it may be a section of *Saṅgītasāgara* or *Saṅgītārṇava*.

---

1. अत्रार्थे मुनेर्भरतस्य वचनं यथा—

विभावनाक्रमतः प्रभुत्वेष्वग्ये मनाक्सुग्धमथ दुर्योध । समुद्रमेषु त्रिषु मादमासां स्त्रीणां समृद्धमाह ॥

सागरनन्दी Page 101.

नृत्यभूमिर्भवेद्रङ्गो नेपथ्यं वर्णिका क्षितिः । काव्यस्याल्पतया यत्र पात्रं नैव प्रदृश्यते ॥

जगद्धर in मुद्राराक्षसव्याख्या

देवतादर्शनान्तं हि कर्तव्यं नाटकं बुधैः । राजर्षिदर्शनान्तं वा ते हि देवैः समा मताः ॥

श्रीनिधि in his com. on *Anargharāghava*.

2. Even Jyōtirmalla. Mahārāja of Nēpal (1600 A. D.?) says.

लक्षपद्यमिति नाटकसूत्र यत्कृतं भरतेन तु तच्छ्रुतम् । तन्नु पूर्वमिह नैव दृश्यते वर्तते किमथवा न वा तु यत् ॥

3. Bhartrhari states a similar instance of Patañjali's *Mahābhāṣya*, when it was lost in the north, was obtained only at Sriparvata on the banks of the Krishna. Jagajjyōtirmalla, the king of Nepal, with great difficulty obtained a copy of *Saṅgītacandra* (i. e. *Saṅgītacandrodayam*) from South India. Copies of Abhinavagupta's commentary are now procured only from Malabar, on which alone the printed edition is based.

Whether *Rāgārṇava*, *Tāḷārṇava*, *Gītārṇava*, *Deśīnṛttārṇava* are independent works or sections of *Bharatārṇava* or *Saṅgītārṇava* can be ascertained only by further discoveries of some of these works. In some places the names of works are used as *yoga* and in others as *rūḍhi.*[1] In others they have to be treated as different works e. g. *Saṅgītārṇava and Saṅgītaratnākara*, and *Nāṭyārṇava* and *Nāṭyaratnākara* are separate treatises.

Saṅgītadīpikā :— was composed by Mādhavabhaṭṭa, a resident of Benares. It is a small work of 1000 *granthas*. Its author enumerates the three *grāmas* as *nandyāvarta* and his division of *rāgas* are based on *rāga-rāgiṇi* system. King Raghunātha mentions this work in his *Saṅgīta-sudhā*. A copy of Mādhava's work is found in the Tanjore Library. It was probably composed about 1400 A. D.

Saṅgītadarpaṇa :— A work of this name is available everywhere but it is the production of Dāmōdara of about 1600 A. D. for his son Ananta was the tutor of Veda to the author of *Saṅgītamakaranda*, who wrote it under the patronage of Śahājī, father of Śivājī. Hence the work referred to in the Sultan's collection must be an earlier production. A work called *Nāṭyadarpaṇa* is available to us but whether it forms the *Nāṭya* section of *Saṅgītadarpaṇa* is yet to be known.

Tāḷārṇava :— An early work referred to in *Tāḷābdhi* and *Tāḷaratnākara*. There is a Tamil work of the same name which is probably its translation.

Saṅgīta-kalpavṛkṣa :— with *Vistara* or its commentary was written by Rāya Gaṇesh, son of Vīrasiṁha of Chāhuvāna family. The commentary was composed to please a great songstress called Mālā.

Saṅgītaratnāvāḷi :— There are two different works of this name written by different authors. Jāyana, the commander of the elephant forces of Kākatīya Gaṇapati of Warangal (1198—1263 A. D.) composed a work of this name about 1240 A. D. Somarājadeva, the *pratīhāra* (door-keeper) of Bhīmadeva II of Anahilapatak is another author of the work of the same name. The former work consists of eight chapters and the latter nine sections. Somadeva was the son of Jagaddeva of Chāpotkaṭa family who defeated Amir (of Sind). Somarāja was also the master of the elephant forces. His work consists of 1,000 *granthas* and may be assigned to 1200 A. D.[2] Hammīra of Śākambhari mentions him with honour thus: "*prōktā Śrī Sōmarājēna nāṭyavedaviriñcinā.*" Somarāja was commander under both Ajayapāla and Bhīmadeva, between whom Haripāla, the author of *Saṅgītasudhākara* ruled for four years.

Nṛttaratnāvaḷi :— was written by Jāyasenāpati mentioned above. It is divided into *mārga* and *deśī* modes of dances each being treated separately in four chapters. It was

1. "*Dēśīyanṛtya-samudrākhyē*" (Kallinātha's quotation). "*Dēśīyanṛttajaladheḥ*" (Vēmabhūpāla), *Deśī-nṛtta-prayoge*" (Jāyana)—are the synonyms of the same work when they referred to *pāda-paṭāḥ* (foot-poses).

2. Somarājadeva closes his work thus—

प्रत्यर्थिक्षितिपालकालरजनीदोःस्तम्भबद्धाश्रयश्रीसंरक्षणसौविदः परचरिस्कन्धच्छिदाकोविदः ।
यः पट्टं कुरुते स्म राज्यमखिलं चौलुक्यचूडामणेः श्री भद्रीमनृपस्य तेन तदिदं द्वाःस्थेन शास्त्रं कृतम् ॥

composed in the Kali year 4355, (Ānanda) when Gaṇapati was reigning in Warangal.[1] It is one of the best works on *nṛtya*, following Abhinavagupta and Kīrtidhara for *mārga* type and Mataṅga for *deśī* system. The author traces the *Citra Goṇḍali* dance to the aesthetic conceptions of Bhūlokamalla-Someśvara.[2]

Saṅgītamudrā :— Nothing is known about it and no reference to it is found in any other work.

Saṅgītavinoda :—It is not known who composed the work and what portions of *nṛtya*, *gīṭa* and *vādya* are treated in it. All the three copies available give us three different commentaries on a single verse which enumerates the categories in music proper. In two of the commentaries a portion of it on *hastābhinaya* (poses of hand) was lost and it was apparently restored by king Anūpasiṁha of V. S. 1649, as the manuscript was copied then. If only one śloka forms the work it is really a *vinoda* in music and the name of the book is quite appropriate.

Muktāvaḷi :—This is evidently an abreviation for *Saṅgītamuktāvaḷi*. There are many works of that name, one by Devaṇabhaṭṭa and the other by Devendrabhaṭṭa; copies of both are available in the Tanjore Palace Library. Devendra quotes from Devaṇa's work which seems to have been written about 1400 A. D. under the patronage of a Karṇāṭa king. His *guru* was Rudra or Rudraṭa honoured by the scholars at the courts of the Āndhra, Karṇāṭa, Mahārāṣṭra, Gauḍa, Gūrjara and Gwalior.[3] In the evolution of *Pūrvaraṅga* of Bharata, (Chapter V.) which was restricted to the exhibiton of a drama great modifications have been made as time went by. About 1400 A. D., quite a modern system of combination of dance, instrument, and vocal music came into vogue and the oldest description of it available is found in Devendra's work, then in the *Saṅgītadarpaṇa* of Dāmodara and afterwards in *Saṅgītamakaranda* of Veda. Devendra was a profound scholar in grammar, logic, and *mīmāṁsā* and frequently quotes from the opinions of scholars of the Andhra and Karṇāta countries.[4] *Muktāvaḷi* seems to be defferent from the two books named.

1. इदानीं भारते वर्षे काले वैवस्वतेऽन्तरे । कलौ यातेषु वर्षेषु भूतबाणाग्निसागरैः ॥
मितेष्वानन्दसंज्ञेऽब्दे जगदानन्ददायिनि । शश्वत्कुवलयोल्लासियशःप्रालेयरोचिषि ॥
तीर्थत्रितयविज्ञानरहस्तत्त्वविशारदे । .... ॥
मार्गदेशीविभागस्य विवेचनविचक्षणे । महाराजाधिराजेऽस्मिन् गणपत्यवनीश्वरे ॥
समुद्रमेखलामेनां बाहुना रक्षति क्षमाम् । या देशी वर्तते लोके सास्माभिः कथ्यते स्फुटम् ॥

This Gaṇapati was regarded as a great patron of letters, especially *sangita* and probably as an author too. Hammīra a king of Sākambhari extols him in his *Sṛṅgārahāra* (a fine work in *saṅgita* and *nāṭya*).

जैत्रसिंहनृपतिश्च रुद्रटो भोजविक्रममहीभुजौ तथा ॥
जगदेकमहीपालः केशिदेवोऽथ सिङ्घणः । गणपत्यवनीशश्च जयसिंहादयो नृपाः ॥

2. Jāyana says :—

कल्याणकटके पूर्वं भूतमातृमहोत्सवे । सोमेशः कुतुकी कांचिद् मिल्लवेषमुपेयुषीन् ॥
नृत्यन्तीमथ गायन्तीं स्वयं प्रेक्ष्य मनोहरम् । प्रीतो निर्मितवान् चित्रगोण्डलीविधिमित्ययम् ॥
यतो भिल्ली महाराष्ट्रे गोण्डिलीत्यभिधीयते ।

3. यो गोपाचलगौडगूर्जरमहाराष्ट्रान्ध्रकर्णाटकक्षोणीपालसभासमागतबुधश्रेणीभिरभ्यर्हितः ।
श्रीरुद्रस्य गुरोर्गिरांपतिरपि प्रस्तौति यच्चातुरीं तस्याहर्निशमाश्रये पदयुगं विद्यावतां प्रीतये ॥

4. (a) कर्णाटद्रमिडैरेष क्रमो नैव विवक्षितः । अन्ध्रा गोपाचलीयास्तु प्रोक्तरीत्या क्रमं विदुः ॥ Gopāchala is Gwalior.

(b) ध्वाढनृत्तं पृथक्त्वेन नेष्यते क्रमगुम्भितम् । कर्णाटद्रमिडान्ध्राणां नटानां क्रमकर्मणाम् ॥
नन्दीश्वरमतात्तत्तु ध्वाढनृत्तमुदाहृतम् ।

Bālabodhana:—This appears to be a commentary on Bharata's *Nāṭyaśāstra* and seems to have been composed about 1350 A.D. and the work is not mentioned elsewhere. On the *Nāṭyaśāstra* of Bharata, (*i.e.*, the *Ṣaṭsahasri*), Udbhaṭa, Lollaṭa Śaṅkuka, Ghaṇṭaka, Kīrtidhara, Abhinavagupta, Jagadekamalla, Śrīraṅgarāja have commented. Abhinavagupta's is the best among them. Śrīraṅgarāja is referred to as *Bhāṣyavyākhyāta* by Achyutarāya of Vijayanagar (1530—1544 A.D.) in his work on the *tāḷa* section.' Kumbhakarṇa (1450 A.D.) studied completely four of the above commentaries, and Jāyana (1240 A.D.) was well acquinted with Lollaṭa, Kīrtidhara and Abhinava. *Bālabodhanā* also is not available to us.

Saṅgīta-Śiromaṇi :—is found quoted by Gajapati Nārāyaṇa (probably of 1700 A.D.) in his *Saṅgītanārāyaṇa*. The manuscripts of *Saṅgītaśiromaṇi* are found in the Libraries of the Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta, and of H. H. the Maharajah of Bikanir. Both of them are incomplete. The Society's copy extends over the *gīta* section alone. The first leaf of this manuscript gives the beginning of a different work on *tāḷa* and has no connection with the text of *Saṅgītaśirmaṇi*.

One of the colophons reads :—

इति श्रींमलिक शरक सुलतान साहेरादेशेंन नानादेशीयपण्डितमण्डलीविरचिते सङ्गीतशिरोमणौ तानप्रकाशः ॥

The copy in the library of H. H. The Maharājah of Bikanir extends over sections of *prabandha* (musical composition) and *prakīrṇa* miscellaneous. Someśvara and his son Jagadekamalla are mentioned frequently as they are the great authorities on *prabandha* compositions. If the whole work is available it would surely form a noble addition to the Library of Music.

Kumbhakarṇa :—The Rajaput king of Citrakūṭa next deserves our notice. He wrote his *Saṅgītarāja* in 1449 A. D. and *Gītagovivdavyākhyā* and *Chaṇḍī* grammar a few years earlier. He waged great and long wars with the various Mahammadan Sultans in Hindustan. His work in Saṅgīta comprises five books of four sections each, and four chapters to each section. Thus eighty chapters cover 16000 *Granthas* where the first two books form about half the whole work.' A study of his work reveals that he very closely followed Śārṅgadeva and supplemented the ideas from Abhinavagupta, Vipradāsa, Aśoka, Devendra, Madana and Paṇḍitamaṇḍali. In book four. *Nṛtta*, he copiously copies from Vipradāsa and in *Prabhandhas (Deśi)*, he follows Paṇḍitamaṇḍali. He enters into Śāstric discussions so well mastered by Abhinava. *Gītagovindaṭīkā* and *Saṅgītarāja* are mentioned by his son and daughter in inscriptions about 1480 A. D.

It is most singular and surprising to see that a king called Kālasena, son of Tāmaraja, contests the authorship of *Saṅgītarāja* and *Gītagovindaṭīka* as well. The body of the whole work remains the same while wherever the name of Kumbhakarṇa and his numerous titles appear there we find the name of Kālasena and his more numerous titles which are almost parallel in expression frequently found in the long and short colophons. For instance Kumbha lived at Citrakūṭa while Kālasena at Brahmādri, both of which were turned into

In the commentary on his own *Tāḷādbi*, Achyutarāya says on the *śloka* -

आंद्यन्तयोरनियमो विषमश्च प्रकीर्तितः । मात्राधिक्यं च तस्यैव केचिन्क्रापि प्रचक्षते ॥

केचिदिति रङ्गराजप्रभृतयो भरतभाष्यव्याख्यातारः विषमग्रहस्य लक्षणं भट्टलोल्लटशङ्कुकप्रभृपोनां मतस्य भिन्नत्वेनाहुः ।

earthly Paradise. Both the kings defeated a number of Hindu and Mahammadan kings. Kālasena, in addition to Kumbha's qualifications, was an author of Dramas in Telugu, Kanarese and Maharāṣṭra and a good musician (both vocal and instrumental). His wife was a fine accomplished lady while his scholarly mother was Jakṣmāmbikā. The places that Kumbha conquered extend in Rajapuṭāna and Central provinces; Kālasena's are in Mahratta country, while a few are in western part. From the incomplete mention of Kālasena and his discovery of *Saṅgītarāja*, the date of his accession is given as 1506 A. D. This assigns to him the beginning of the new century while Kumbha's authorship was mentioned in 1480 in two inscriptions. What right had Kālasena to have *Saṅgītarāja* ascribed to his name fifty years after its composition? It may ingeniously be suggested that ancestors, or some scholar in his father's court, an ancestor of his court poet, might have composed the work and the dedication of it to Kumbha probably not having much benefit was ascribed once more to Kālasena. Whatever the theories may be the fact remains to the infamy of Kālasena that he got the work ascribed to him. Kumbha, it is rumoured, was the real author, but one Maṇḍana (probably *Maṇḍanasūtradhāra* who wrote a work on *Śilpa* under Kumbha's patronage) composed *Saṅgītarāja* in his master's name. Such stories are current with every case of royal authorship, though a few cases may not be false. For our purpose Kumbha's authorship of *Saṅgītarāja* has been assumed. Claim of Kālasena is a fitting case for decision of a full bench of scholars.

Vemabhūpāla, the king of Koṇḍavīḍu in Āndhra country, was the author of *Saṅgītacintāmaṇi* which was produced about 1400 A. D. He belonged to the royal family of the Reddis whose seats were Addaṅki, Koṇḍavīḍu and Rajahmundry. Vema was a great scholar and wrote, besides his work on *Saṅgīta*, *Sāhityacintāmaṇi*, a good book on poetics and commented on *Amarukaśataka* and *Gōthāsaptaśati* of Hāla. Great poets like Śrīnātha and Vāmanabhaṭṭabāṇa flourished in his court. *Vādya* and *Nṛtta* sections alone in *Saṅgītacintāmaṇi* are available and this part extends over 6000 *Granthas*. It is regrettable that the *Gita* section is lost. Vema's precise and unambigous exposition is couched in easy and elegant diction.

Jagaddhara, author of *Saṅgītasarvasva*, probably lived about 1500. He mentions *Saṅgītavallī*, *Saṅgītaśekhara*, *Nāṭyalocana* (of Trilocana) and *Nāṭyadarpaṇa* (different from Guṇacandra's work). A manuscript labelled as सं० न is thought to be a part of *Saṅgītasarvasva*, where the author calls himself *Sarasvatīdāsa* and mentions the king Udayavatsa probably of Orissa or Bengal. This work is based on *Ratnākara* and portions are poetic renderings of Kallinātha's commentary. Jagaddhara commented on *Mālatīmādhava* and *Mudrārākṣasa* where he quotes from *Vasantarājīya* of about 1390 A. D.

Śubhaṅkara, the author of *Saṅgītadāmodara*, lived later than Jagaddhara and wrote *Hastamuktāvaḷī* to which a commentary was attached by Ghanaśyāma of Nepal. *Saṅgītadāmodara* is a small but fine work on various topics on *Saṅgīta* Dramaturgy in poetics. In *Saṅgīta* there are different schools of thought in India, east and west. Śubhaṅkara gives out the position of both and shows a comprehensive and correct knowledge of the subjects he handles. He mentions two *Nāṭyaḷocanas* (Abhinava and Trilocana), two *Nāṭyadarpaṇas* (Guṇacandra and an anonymous writer) Natoragī, *Śārada* (of Śāradātanaya) *Saṅgitachūḍāmaṇi*, *Ratnakośa* (of Sāgaranandin), Tumburu Naṭaka, *Nāgarasarvasva* (of Padmaśri) and *Dhūrtasamāgama* (of Jyotirīśvara dedicated to a Karnātic king of Nepal).

Nāṭyadarpaṇa :—is a work on Nātyaśāstra but probably it contains other chapters as well. The end of the available book contains the following *Śloka* :—

" यन्मन्दस्मितसिन्धुसुन्दरमुखोद्गीतं तदानीमभूत् कन्दर्पायुतकल्पनापटुतरा एतादृशो विभ्रमाः ।
या च प्राकृतगीतगानकलना तस्यास्तदेतत्पदाप्यग्रे मे स्फुरतीतरत्वमनुकिमस्याः (?) जगत्तन्मयम् ॥ "

It deals with *Gatibhedaḥ* and *Bhramarī*. The work as obtained is small.

Dattilla-Kohalīyam : Dattila, a writer on *Saṅgīta*, lived in the first century A. D. Kohala, a pupil of Bharata, lived in the third century B. C. The connection of these two with the author of *Dattila-Kohalīyam* is an egregious blunder but the work follows closely *Saṅgītaratnākara* :—

" तथा हि करिहस्तेन हस्तं लोकेऽभिधीयते । भट्टाभिनवगुप्ताद्यैरिदमप्युपगम्यते ॥ "

thus the author mentions Abhinavagupta.

" बृवन्तः केचिदाचार्या हस्तमस्तिमूचिरे । तेषामीषद्विकारेऽपि विनियोगेप्वनन्यथा ॥ "

This verse has been found to contain the thought of Haripālikā.

The book is important in *Viṇālakṣaṇa*. The author's name is not found anywhere. The book was written in 1642 Vikrama era.

Lakṣmīnārāyaṇa wrote *Saṅgītasūryodaya* under the auspices of Kṛṣṇadevarāya of Vijayanagar (1509—1530). *Sūryodaya* is called *Lakṣmaṇabhārata* and unhappily works labelled as *Mataṅgabharata* in Tanjore Palace Library are parts of *Sūryodaya*. Lakṣmaṇa alludes to *Anūpaprabandha* which, if it refers to Anūpasiṁha. can carry him earlier than the sixteenth century. Lakṣmaṇa's work deals with *Tāḷa*, *Prabandha* and *Nṛtta*. He omits *Rāga* section. He names one hundred new *Tāḷas* in his own name as *Desi tāḷas*. His father Viṭṭhala wrote a Telugu commentary on *Ratnākara* where he speaks of his father as a recepient of 3000 tolas of gold from Giazuddin, Sultan of Maṇdva in Guzerat. Lakṣmaṇa in naming the *Karaṇas* in Tāṇdavanṛtta changes *Gaṅgāvataraṇam* of Bharata into *Kṛṣṇāvataraṇam* referring to Kṛṣṇarāya. This king was a great patron of letters and a great warrior. Great poets who lived in this century belong to Kṛṣṇarāya, including Achyuta his brother and Rāmadevarāya his son-in-law. The author of *Saṅgītasūryodaya* is a brahmin. Here and there in his work he adds new points. The first chapter being very big deals with Dhruva *viz.* *Tāḷa* and in the third chapter he describes *Gāndhārasvara-mūrchanā* in the following words :—

" लक्ष्मीनारायणाख्योऽयं सङ्गीताम्बोधिपारगः । गान्धारमूर्च्छनाग्रामं व्यवहारक्षमं यथा ॥
करोति लक्ष्ययोगेन पूर्वलक्षणयोगतः । गान्धारो रिमयोर्यस्मिन्नेकैका शुद्धमेलने ॥
श्रुतिं भजत भेदस्तु पञ्चमस्य श्रुतिं ततः । निषादः पश्रुतिं पश्येत् श्रुतिं च स्वीकरोति च ॥
तथा गान्धारविख्यातो ग्रामोऽयं वारदोदितः । "

In Adhyāya five all *Prayogas* are given; in it he gives the following five kinds not mentioned by others. They are *Tarkish*, *Kharāśana*, *Pārśvaja*, *Mūlatrāṇa*, *Laṭaka* and

Anasīyadhana. These are six kinds used in North and Western India. The author states some details regarding them :—

" गजलुः कौलुहसकं परितालस्यमञ्जरी । शंकरी चेति तेषां च क्रमाल्लक्षणमुच्यते ॥

खरवद्यस्समश्नाति सजनः स्यात् खराशनः । तद्देशजं गीतनामा गजलुः परिकीर्तिता ॥

नायकं नायिकां वादात्यस्यो मालिता यदि । गर्जत्या रोदनं येन स गर्जरुरिति स्मृतः ॥

एकमात्रादिषण्मात्रापर्यन्ते तालकर्मनि । तालौ च तद्द्वयेनैव पल्लवाख्यमुखं भवेत् ॥

तत्तद्गुणकलायुक्तपथं नामार्थसंभवम् । चतुरावृत्तितालेन आभोतो युग्मनामकः ॥

पुनः पल्लवकेनाद्यं वृत्तिरारभटी भवेत् । आयुधोदन्त एव स्याच्चार्युत्प्रेरणसंभवा ॥

युग्मपात्राभिमयभूर्नैकस्यायुधपाणिता । इतेन गतिना दूति नायिका तु तदन्ययोः ॥

इति गुर्जरुलक्षणम् ।

Achutarāya, the brother of Krisṇarāya, was a king of Vijayanagar after the death of the latter in 1530. Achyuta wrote *Tāḷakaḷāvardhi*, a very good critical work on *Tāḷas.* He discusses every theory till then current quoting *Saṅgītacandrodaya*, *Maṇidarpaṇa*, *Vidyāvinoda*, *Caturasabhāvilāsa*, *Tāḷakaḷāvilāsa*, *Nṛttacūḍāmaṇi*, *Kātyāyana*, *Saṅgītārṇava*, Raṅgarāja's *Bharatabhāṣya*. All these works are now extinct. While others mention these works, Achyuta actually quotes from these books; their existence therefore can be vouchsafed. In the middle of the work it is said that one Somabhaṭṭa wrote this work. The work is accompanied by a Telugu commentary. Whether Somabhaṭṭa wrote the original work in Achyuta's name or only its Telugu commentary, cannot be determined. Achyuta lived itll 1543 A. D. It is a small work of great interest to scholars of research.

Somanārya of Aṣṭāvadhāna is probably Somabhaṭṭa mentioned above or at least the pupil of Sītārāma under whom Somabhaṭṭa studied. Somanārya wrote *Svararāgasudhārasa* and *NāṭyaCūḍāmaṇi.* He tries to devise a new method of classifying *Rāgas* into ninty-six *Meḷas*, which classification was discarded even by his contemporaries.

Rāmāmātya, author of *Svarameḷakaḷānidhi* lived about 1550 and wrote under Aliya Rāmarāya who died in his old age on the battle-field of Tāḷikoṭa. The small work dealing with *Gīta* subject alone has departed from older classification of *Rāgas* in introducing nineteen *Mēḷas* or classes of *Rāgas* with certain characteristic divisions of seven *Svaras.* He enumerates the kinds of *Viṇas* used in his days and explains *Rāja* classes *(Mēḷas)* with reference to them. He talks of *Svāyambhu* tones (Sub-tones) on strings, which was accepted by Viṭṭhala and Śrīkaṇṭha, his younger contemporaries. His popularity was so great that he became practically an authority on *Rājas* and it excited Veṅkaṭamakhi, a hundred years later, to pour fourth his vehement vituperation on Rāma's fame.

(Paṇḍarīka) Viṭṭhala, was a great *Songīta* author who lived about 1560—70. He belonged to Śivagaṅga Village in Karṇāṭa and wrote several works. In his *Nartananirṇaya* he confined himself to eighteen *Śrutis* instead of twenty-two according to Bharata. In his *Candrodaya* or *Ratnākara* he describes three kinds of *Viṇas* and alludes to *Svāyambhu* tones on the strings. He classifies *Rāgas* into one hundred classes *(Meḷas).*

Śrīkaṇṭha flourished in the court of Śatruśalya of Jain Dynasty—which ruled over Jāmnagar in Guzerat. The manuscript of *Rasakaumudi*, (Śrīkaṇṭha's work) is dated 1583 though his patron Śatruśalya ruled till 1600 A. D. The author says:—

"द्वारावत्यास्समीपे नवनगरपुरक्ष्मापतिः पूर्वभागे जामः श्रीशत्रुशल्यस्सकलजनमनोरञ्जकः पुण्यराशिः ।
श्रीकण्ठस्तत्सभायां कविरमलमतिर्विद्यते विप्रवर्यस्तेन प्रौढप्रमेयव्यतिकरसुभगं रच्यते काव्यमेतत् ॥"

Rasakaumudi, called *Nāṭya-śāstra* is composed of *Saṅgīta* and *Sāhitya* each containing five chapters. The first five chapters deal with all sections of *Saṅgīta*, viz., *Gīta*, *Vādya* and *Nṛtta* in a very compendious manner. He describes also three *Vīṇas* current in his day and classifies *Rāgas* into fifteen *Meḷas*. He refers to *Svāyambhu* tones which his father proved to him by experiment. He was the pupil of Rūpadeva. Śrīkaṇṭha is verbose and periphrastic in diction and more poetry is found in him than the *Śāstric* way of thought in discussions.

Meḷa and *Madhyameḷa* and these two further, he devides into *Sarvaikarāgameḷas*. He describes *Anumandrasvara*. His *Vīṇa* is very well analysed. He calls *Patapañcama* as example.

"पतपः प्रथमः शुद्धपञ्चमस्तदनन्तरम् । षड्जः पतादिरित्येते प्रोक्ता मन्द्रस्वरा मया ॥"

He describes all *Hastavyāpāras* on *Vīṇas* on these two *Vīnas* and describes *Rāgas* in eleven groups.

Next comes Somanātha, author of *Rāgavibodha* to our notice. He wrote his work in 1609 and added a commentary to it. It is said that he is an author of a Mīmāmsa work but it is still to be proved. He has described *Rudravīṇa*, *Suddha* and *Madhyameḷa Vīṇas* at length. *Rāgavibodha* treats of *Gīta* subject alone, comprising *Svara*, *Vīṇa*, *Meḷa*, *Prastāra* and important *Rāgas*. He has given twenty-three *Meḷas* as predominent out of nine hundred and sixty and in playing certain *Rāgas* on his *Vīna* he has created new signs for their modes of fingering.

Rāmānanda:— He is the author of *Rasamālikā* in three chapters. In the third chapter he defines human character and in the first two chapters he illustrates *Svaras*. His definitions appear to be peculiar.

Raghunātha, the king of Tanjore, produced his *Saṅgītasudhā* about 1620 A. D. The town of Tanjore is said to have been built under his able minister, Govindadīkṣita, who seems to have assisted the king in the composition of *Saṅgītasudhā*. The work as available is incomplete and takes us through Gīta section in *Svara*, *Gīta*, *Rāga*, *Prakīrṇa* and *Prabandha* topics. Raghunātha was a great scholar in Sanskrit and Telugu and had geniuses in his court in both sexes. A number of Kāvyas in Telugu and Sanskrit were even produced by him and his court-poets who are entitled to rank. Karnāṭa music attained its highest glory under his patronage. He describes *Vīṇas (Śuddha and Madhyameḷa* type) and then introduces his own kind, a modified form of *Madhyameḷa*. He names fifteen *Meḷas* as important and gives details of fiifty *Rāgas* which were popular in his day. He was fond of *Nāṭarāga*. In the *Rāga* section Raghunātha defines two hundred and sixty-four *Rāgas* as given out but not explained by Śārṅgadeva based upon the works of Nandi, Bharata, Mataṅga, Mādhava, Yāṣṭika, Śārṅgadeva and Vidyāraṇya. Then he proceeds to deal at length with fifty *Rāgas* in current use. To give the correct *Svara-śruti* value to them, he classified them

into fifteen *Meḷas*. beginning with *Nāṭa*. But what are those current *Rāgas*? He names and describes them with their *Meḷas*. Since what time are they current? Is it from the times of Bharata, Mataṅga or Śārṅgadeva or still later? He says:—

" कर्णाटसिंहासनभाग्यविद्यारण्याभिधश्रीचरणाग्रणीभ्यः । आरभ्य रागान्प्रचुरप्रयोगान् ॥ "

that is, he selects *Rāgas* in frequent use *(Pracuraprayoga)* from the days of Vidyāraṇya and goes on giving details. Ignoring the use of Ablative case *(agraṇībhyaḥ* and *ārabhya)* a few opine that the fifteen *Meḷa* classification was borrowed by Raghunātha from Vidyāraṇya. *Meḷa* system was current only from 1540 A. D. In older days *Jāti* classification existed and later on, at least in Northern India, *Rāgas* were arranged into sexes, male, female and neuter classes where the weaker sex followed the male in the chief characteristics. Six, eight, ten and twelve *Rāgas* are treated as husbands who possess each six to ten wives. The musician is directed by the shape each *Rāga* is said to assume. This classification appealed to the emotional side but *Meḷas* aimed at precision in *Śrutis* for each *Rāga*, which itself is possible on a regulated *Vīṇā* which always changed with each author till it was finally fixed by Govinda about 1700 A. D. a comparatively unknown man who made a permanent instrument.

Nāgamalla, the king of Jyotipur (Jodhpur) wrote his *Nāgendra Saṅgīta* about 1700 A. D. He wrote it for songstress and dancer, Rūpiṇi and Kusumavatī and has touched upon several later phases of dancing, unknown in Southern India.

Veṅkaṭamakhin of about 1630 A. D. lived in the court of Vijayarāghava, son of Raghunātha of Tanjore, noticed above. Veṅkaṭamakhin was son of Govindadīkṣita, Raghunātha's minister, and younger brother of Yajñanārāyaṇa, a good Sanskrit poet and a great musical composer. Veṅkaṭa was a great Mīmāṁsa and Advaita scholar. In his *Caturdaṇḍiprakāśa* he recognises *Śuddha* and *Madhya Meḷa Vīṇas* and introduces his own *Veṅkaṭādhvari Vīṇā* which came into disuse probably in his lifetime. He is said to have founded seventy-two *Meḷas* which he arrives at by permutations of variable *Svaras* while he reduced the *Vikṛtis* to only five in number which was done by the author of *Rāgasāgara* before him. But his malicious attack of Rāmāmātya, who lived about a century before him, is absolutely unprovoked and proclaims his gross ignorance of Rāma's basis of *Meḷas*. Unpardonable errors, as Veṅkaṭa claims, are common even to Raghunātha whose work is attributed by him to his own father, whom he calls a shepherd, not of course the divine one who saved all mankind. *Caturdaṇḍi* deals in ten chapters with *Gīta (Prabandha)* and *Tāḷa* portions of *Saṅgīta*.

About 1630 Dāmodara, author of *Saṅgītadarpaṇa*, hails from the Mahārāṭṭa country. His work in five chapters deals with *Gita*, *Tāḷa* and *Nṛtta*, and in the last section several new phases of dancing, probably imitated from the Mughal courts, are given prominence. It is a small work of great merit. Veda, the pupil of Ananta, son of Dāmodara, has given us *Saṅgītamakaranda* wherein he develops Dāmodara's dancing postures and adds several more current in his day. He was patronised by king Shāhi, father of the celebrated Śivāji and thus he may be considered as a Mahārāṭṭa scholar.

Govinda, the author of *Saṅgrahacūḍāmaṇi*, should find a glace in our notices, though he is neither a king nor attached to any royal court and himself a poor scholar in Sanskrit. His whereabouts and time are not known. But it is he who made all the modifications in

Viṇā now in use and settled seventy-two *Meḷakartas* once for all. Some of the mnemonic names of the *Meḷas* are ungrammatical and the grammar of the *Rāga* definitions is very poor. Yet the new terms and construction of the *Viṇā* have survived to this day and the latter is capable of challenging the most scientific instruments of the West. Govinda probably flourished between 1680 to 1700 somewhere in South India. He was a Telugu Brahman by birth

King Tulaja of Tanjore (1729—1735) wrote *Saṅgītasārāmṛta* mostly in Sanskrit prose on all the three sections of *Saṅgīta*. He quotes Vema, Viṭṭhala and Rāmāmātya among later writers. He enumerates twenty-one *Meḷas* beginning with *Śrīrāga*, his favourite one. In several places he departs from *Caturdaṇḍiprakāśa* and imports new modifications.

Bālarāma of Malabar wrote a treatise on *Nṛtta* about 1760 A. D. He brought great innovation in the science of *Nṛtta*. Evidently he has introduced minute shades of action and its uses in *Āṅgikābhinaya* and if the work is completely written or available, it would extend to over 20,000 *Granthas*. Such voluminous works as *Kohalīya*, *Bharatārṇava*, *Deśīnṛtta-samudra* perished only by their unwieldy bulk.

Ahobala wrote his *Saṅgītapārijāta* in the latter half of the 17th century. The chief merit of his work lies in that he gives the lengths and intervals of frets on *Viṇā* which he defines. He describes about fifty current *Rāgas*.

Bhāvaviveka is a small book written by a Malayāḷi whose name is not mentioned. It consists of beautiful definitions on *Bhāvas*.

Saṅgītasāroddhāra:— It was composed by Raṅganātha of Śrīraṅgapaṭṭaṇa near Mysore about 1750. He is a good Vedic scholar. He follows Bharata. He quotes Nārada and Svarameḷakaḷānidhi. He describes *Saṅgīta* from *Veda* and gives quotations to maintain his theory. His book is important in furnishing Vedic quotations. The remaining portion of the book is ordinary and follows Bharata.

Parameśvara is the author of *Viṇālakṣaṇa* in six chapters, a very small work treating of the *Viṇā*, its fingering, produces in ten *Meḷas*, thirty *Rāgas*. It is a modern work written about 1750. He says that he is proficient in Astrology *(Mantraśāstra)* and Philosophy.

Vicitrakaumudi:— This is a small work written by an unknown person. To compare with any other book the following beginning is quoted:—

" आविरस्तु पुरस्तान्मे वस्तु स्तम्बेरमाननम् । उद्गायन्त्यळिनो वेदान्यद्गण्डामोदमोदिनः ॥

आम्रेडेतं पुरा शास्त्रेष्वाचार्यैर्दत्तिलादिभिः । तच्चित्रकुण्डलीनृत्तमधुना वक्तुमुत्सहे ॥

अपत्यत्वं पुरा प्राप्तं हिमाद्रेर्भाग्यसंपदा । भवानी शिवपत्नीत्वं य प्रापापरदुर्लभम् ॥" etc.

The poet describes Kailāsa and Śiva as teaching *Nāṭyaśāstra* to Devas. In the course of his teaching he takes up this work which contains nine points:—

" आर्जवं करणं तालयानं पश्चात्क्रियाह्वयः । धृवाटाख्यः पादमणीरमणीर्वर्तनास्ततः ॥

चालकाश्चेति नवधारूपां तान्परिनर्तयेत् ।"

He gives the details from Kohala for all the nine points. He gives *Piṇḍībandhas* in detail and closes with the following verse:—

" एतत्तु कुण्डलीनृत्तं पापकोटिविनाशनम् । प्रेक्षकाणां प्रयोक्तॄणामानन्दसुखकारणम् ॥

इति कुण्डलिनर्तनं नृ॥ ये भुवि पश्यन्त्यखिलक्रियाभिरम्यम् ।

सुचिरं त इहोपलभ्य लक्ष्मीं समयेऽन्त्ये विभजन्ति शम्भुपादम् ॥"

Bharatakalpalata :— It is a work of this century consisting of several new things *e. g.*, seventy-two forms of *Melakartas*, thirty-six kinds of *Rāgas* and a host of definitions of various items. The editor of the book borrowed from a work probably a century old. His *Melakartas* we have utilised in this edition, though difference of names exists in similar works.

Jagannāthamalla :— He is a modern writer on music. There is an ancient writer (1150 A. D.) of the same name and a confusion has arisen as to the authorship of the portions quoted.

Saṅgītanārāyaṇa and *Saṅgītasaraṇi*, works of doubtful authorship, are not noticed in the above list, a few great works, like *Kuṇḍalīmaṇidarpaṇa*, *Vīṇārahasya*, *Kohalamata*, *Vārtika* etc., though known to exist, could not be obtained. *Pañcamasāra-saṁhitā* *Saṅgītaśekhara*, *Saṅgītavidyā*, which are of course small works (in Bengal), and *Saṅgītakalpalatā*, *Saṅgītamahodadhi*, *Hastamuktāvaḷi* and its commentary, *Saṅgītasārasaṅgraha*, *Saṅgītāloka* (of Nepal), *Sarvasaṅgītasāra* (of Nādiad), *Tāḷacandrika*, *Nṛttaratnākara* (of Malabar) have eluded our grasp. Posterity may be more fortunate to acquire them and improve our maiden attempt.

I will be failing from my duty if I do not thank, before the conclusion of this introduction, the following distinguished personalities from whom I received manuscripts for the present voluminous edition of *Bharata-kośa*. All of them are Maharajas such as H. R. H. The Maharaja of Nepal, H. H. The Maharaja of Bikanir, H. H. The Maharaja of Baroda and H. H. The Maharaja of Travancore.

I must also acknowledge the help that I received from the following libraries: the library of Lahore, the library of Jodhpur, the library of Bikanir and the Asiatic Society of Bengal and the B.O.R. Society of Poona. I should like to mention the libraries that helped me greatly in this connection such as the Government Oriental Manuscripts Library, Madras; Government Oriental Manuscripts Library, Trivandrum; Palace Library, Tanjore and the Government Oriental Library, Mysore.

It is not beside the mark to mention some owners of manuscripts in Malabar and a host of gentlemen who happened to own manuscripts in Sanskrit and Prākṛt languages, Tamil, Telugu, Kannada and Malayālam.

In getting the work through the press my thanks are also due to Mr. V. Narasimhatātāchari, Siromani, who worked as a Research Student very brilliantly during the period. Finally I must also thank Mr. K. Dakshināmurthy M.A., B.O.L. for his able assistance in the preparation of this introduction.

TIRUPATI }
—10—1951 }

M. RAMAKRISHNA KAVI.

श्रीरस्तु

श्रीसरस्वत्यै नमः

भरतकोशः

प्रवेशाक्षेपनिष्क्रामप्रसादान्तरितं जगत् ।
कृतं नाट्यायितं येन तं नमामि महानटम् ॥

यस्या लास्याङ्गसङ्गत्या ताण्डवौद्धत्यमैश्वरम् ।
सुकुमारपथे क्षिप्तं देवीं तां श्रेयसे स्तुमः ॥

त्रिस्थानशोभिमधुरस्वरगाललीन-
तन्त्रीविलाससुभगामृतदिव्यसिन्धौ ।
यस्याः परं परमहंसगणा विविक्तं
क्रीडन्ति सा वितरतान्मम सूक्तिभिक्षाम् ॥

भरतकोहलनारददत्तिला गुहविशाखिलकाश्यपशैलजाः ।
पवनसूनुमतङ्गफणीश्वरा महितगीतविदोऽपि जयन्ति ते ॥

आसीद्वेङ्कटकुप्पाख्यः प्रवरः सोमपीथिनाम् ।
तत्पुत्रो रामशास्त्रीति विश्रुतः शंसितव्रतः ॥
अष्टादशसु भाषासु विद्यास्वपि कृतश्रमः ।
व्याख्याता नाट्यशास्त्रस्य रसिको जनरञ्जनः ॥
तत्पुत्रो रामकृष्णाख्यः पूर्वाचार्यविनिर्मितान् ।
नष्टप्रायान्महाग्रन्थान्समन्वेष्टुं समुद्यतः ॥
भट्टाभिनवगुप्तार्यप्रोक्ताभिनवभारतीम् ।
व्याख्यां भरतसूत्राणां महार्थगुणगौरवाम् ॥
संपाद्य तां परिज्ञातुं निःशेषं नाट्यवाङ्मयम् ।
द्रष्टव्यमिति निश्चित्य सोऽध्यगीष्ट चिराय तत् ॥

भरतः कोहलो नन्दी नारदः शैलकन्यका ।
तुम्बुरुः काश्यपश्चैव दत्तिलो वायुनन्दनः ॥
मतङ्गः पाण्डुपुत्रश्च नान्यः सोमेश्वरस्तथा ।
जगदेकः सोमराजो हरिपालश्च सिङ्गणः ॥
शार्ङ्गदेवो ज्यायनश्च हम्मीरो भीमनन्दनः ।
अशोको विप्रदासश्च मदनो देवणस्तथा ॥
देवेन्द्रः पार्श्वदेवश्च सुधाकलशनामभाक् ।
वेमपृथ्वीश्वरः सुल्तासाहेः पण्डितमण्डली ॥
मण्डनः कुम्भकर्णश्च माधवश्चाप्युमापतिः ।
गोपेन्द्रतिप्पभूपालो जगद्धरशुभङ्करौ ॥
लक्ष्मीनारायणः सोमनार्योऽच्युतमहीपतिः ।
रामामात्यो विट्ठलश्च कृष्णदासः कलाङ्कुरः ॥
श्रीकण्ठः सोमनाथश्च उत्तुङ्गः पुरुषोत्तमः ।
नारायणोऽहोबलश्च रघुनाथक्षमापतिः ॥
दामोदरोऽनूपसिंहो वेदाख्यो वेङ्कटाध्वरी ।
गोविन्दो बालरामश्च तुलजः परमेश्वरः ॥
नागमल्लो रङ्गनाथः कुलशेखरभूमिभृत् ।
एते महानुभावाश्च सङ्गीताम्भोधिपारगाः ॥
गोपीनाथोऽथवा सिंगक्ष्मापतिश्चैव केशवः ।
कल्लिनाथो विट्ठलश्च शार्ङ्गदेवार्थवेदिनौ ॥
खण्डाखण्डात्मकान् लब्धांस्तेषां ग्रन्थान्विलोक्य च
अज्ञातकर्तृकानन्यान्वादिमत्तगजाङ्कुशम् ॥
वीणारहस्यनामानं कुण्डलीमणिदर्पणम् ।
नृत्तरत्नाकरं नाट्यदर्पणं नाट्यलोचनम् ॥
आन्ध्रद्रविडकर्णाटकेरलानां च वाङ्मयम् ।
दृष्ट्वा गान्धर्ववेदार्थं काव्यालङ्कारलक्ष्मणि ॥
अनुतन्त्रे च भोजादिनिर्मितानतिविस्तृतान् ।
अन्तर्विगाहितुं सम्यग्दुःशकानेकजन्मनि ॥
संगृह्य सम्यगेतेभ्यः सुशब्दान्पारिभाषिकान् ।
निरुक्तांस्तत्र तत्रैव स्वातन्त्र्यमपहाय च ॥
नाम्ना **भरतकोशो**ऽयं विद्याव्यसनिनां मुदे ।
रामकृष्णेन कविना सार्धवर्षद्वयावधौ ॥
एकोनसप्ततितमे वयस्यारच्य लीलया ।
श्रीवेङ्कटेशदिव्यश्रीपादयोरर्पितो मुदा ॥

अपभ्रंशाः प्रमादाश्च संभवेयुः क्वचित्क्वचित् ।
अपास्य दोषान् गृह्णन्तु सरसीवान्तरं जलम् ॥
यथागुणममुं धीरा ज्ञातविद्यापरिश्रमाः ।
प्रीणातु भगवांश्चास्मिन्वाग्रूपकुसुमार्चने ॥

निष्कृष्य कविना प्रोक्तो न्यायवेदान्तवेदिना ।
नृसिंहताताचार्येण श्रीमताऽलेखि सुष्ठ्यम् ॥

भरतकोशः

अंशः—गीयमानम्

बहुशो गीयते येन स्वरेणांशः स कथ्यते ।

तुलजः

अंशः—जातिलक्षणम्

अयमपि दशलक्षणः ।

यस्मिन्भवति रागश्च यस्माच्चैव प्रवर्तते ।
मन्द्रश्च तारमन्द्रश्च योऽत्यर्थमुपलभ्यते ॥
ग्रहापन्यासविन्यासंन्याससन्न्यासगोचरः
अनुवृत्तश्च यस्येह सोंऽशः स्याद्दशलक्षणः ॥

भरतः

यस्मिन्विद्यमाने रागो रक्तिः जातिस्वरूपं च भाति शिरसीव पुरुषस्वरूपं, एवं यमाश्रित्य स्थितः प्रकर्षेण वर्तते । यस्मादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । एतदुक्तं भवति । यस्य संवादी वानुवादी वा प्राधान्यं प्रतिपाद्यते मन्द्रीवद्ग्रामविषये । तत एव विनाप्यंशत्वमंशसंवाद्यनुवादिनोरेव प्राधान्यम् । ननु जातिविवादिनः तदर्थमेव तारविधिमपेक्ष्य वक्ष्यमाणपञ्चस्वरत्वादिना तारमन्द्रस्थितिः । यश्च समस्ताद्यस्वरापेक्षया बाहुल्येन भाति स यश्च स्वयमेव स्वसंवाद्यनुवादिरूपं वा ग्रहादिपञ्चकरूपं करोति न तु कदाचिद्विवादिनं यश्चान्यानपि स्वरान्स्वपराङ्गावच्छादनेनानुरञ्जयन्निव वर्तते सोंऽशः । प्रधानभागवत्वाद्दशलक्षण इति । सर्व एते धर्मा मिलिताः सन्तोंऽशत्वे प्रयोजकाः । अत एव वादिलक्षणं चांशलक्षणात्पृथगेवोक्तम् ।

अभिनवगुप्तः

यस्मिन् क्रियमाणे रागाभिव्यक्तिर्भवति सोंऽशः । अंशो वादिस्वर एव । स त्रिषष्टिभेदभिन्नोऽष्टादशजातिषु ।

मतङ्गः

अंशः—रागे प्रयुज्यमानः

या रक्ती रञ्जके गेये यस्य सर्वे तु गामिनः ।
यत्स्वयं महतां यातो न्यासादीनां प्रयोगतः ।
यस्य सर्वत्र बाहुल्यं स्वरांशो नृपोपमः ॥

कृष्णदासः

अंशगतिः—देशीलास्याङ्गम्

शास्त्रव्यायामभेदेषु नर्तनेष्वितरेष्वपि ।
रम्यानंशान् क्षणं नृत्ते नर्तकी दर्शयेत्तदा ।
उचितावसरे कांश्चित्तदंशगतिरुच्यते ॥

ज्यायनः

अंसपर्यायनिर्गतम्—चालकः

संप्राप्तौ स्वस्तिकत्वं प्राक् करावंसाद्विनिःसृतौ ।
कटीपर्यन्तमासाद्य भूयोऽपि स्वस्तिकीकृतौ ।
यत्र तं चालनं प्राहुरंसपर्यायनिर्गतम् ॥

वेमः

"बध्वा तु स्वस्तिकं पूर्वं कलासमये यदा"
विनियोगमस्य कलासावसरे वक्ति ।

अंसवर्तनिकम्—अंसविवर्तितम्

अशोकः

अंसविवर्तितम्—चालकः

विलसत्कूर्परस्तब्धमणिबन्धप्रकोष्ठकौ ।
हस्तौ पूर्वं समुद्यम्य नर्तनक्रिययान्वितम् ॥
ततस्तौ मस्तकादूर्ध्वं किञ्चित्साचीविलोलितौ
परागधोमुखीकृत्य चालयित्वा ततः परम् ॥
लुठितौ चेत्पुरो भूमौ तत्स्यादंसविवर्तितम् ।

वेमः

अकृत्रिमम्—दर्शनम्

स्वभावालोकनं यत्र तदकृत्रिममुच्यते ।

शारदातनयः

अक्लेशकेशवकुञ्जरतिलकः—सूडप्रबन्धः

गीतो भैरवरागेण ताले वर्णयतौ तथा ।
आभोगान्तः स्थितैः पाठैः स्वरैः पद्याञ्चितस्ततः
अक्लेशकेशवादिमकुञ्जरात्तिलकाभिधः ॥

कुम्भः

अक्षमा—नाट्यालङ्कारः

परस्य दर्पासहिष्णुता । यथा वेण्यां तृतीये अश्वत्थाम्ना पादताडनम् ।

सागरः

अक्षरसङ्घातम्—लक्षणम्

यत्राल्पैरक्षरैः श्लिष्टैर्विचित्रार्थोपवर्णनम् ।
तदप्यक्षरसङ्घातं विद्याल्लक्षणसंज्ञितम् ॥

भरतः

अत्राक्षरशब्देन यदृच्छया शब्दप्राधान्यम् । तेनाल्पैरेवाक्षरैः श्लिष्टैः विचित्रं रसोचितविभावादिभावं प्राप्यमाणोऽर्थ उपवर्ण्यते यत्तस्मिन्कविव्यापार अक्षरसङ्घातः । तथा हि—मानिनी इतीर्ष्याविप्रलम्भे । तरुणीत्यभिलाषिके । वरतनुरिति संभोगे ।

अभिनवः

अक्षरसङ्घातो विविधश्लेषोक्त्या वा अक्षरविपर्यासेन वा उक्तिप्रत्युक्तिवैचित्र्यम् । "यत्राल्पैरक्षरैः श्लिष्टैः विचित्रमुपवर्ण्यते" इति भरतपाठान्तरं दृश्यते । यथा–शाकुन्तले षष्ठेऽङ्के शकुन्तलावण्ण प्रक्षस्व इत्यत्र श्लेषाक्षरसङ्घात
गौरी कान्ता तवाप्यस्ति तवाप्यस्ति वृषे रतिः । इत्यत्र

सागरः

अल्पाक्षरैरनल्पार्थविवृतिस्त्वक्षरावलिः।

सर्वेश्वरः

अक्षरसमम्—पुष्करवाद्ये अक्षरादिसमताविधानम्

यद्वृत्तं तु भवद्गानं गुरुलघ्वक्षरान्वितम्।
तद्वृत्तं तु भवेद्वाद्यं तदक्षरसमं भवेत्॥

भरतः

अक्षरावलिः—लक्षणम्

अक्षरसङ्घात एवाक्षरावलिः। तत्र द्रष्टव्या।

अग्निकोपः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि प म ग स.

अग्निचित्—तानः

मध्यमग्रामे रिवर्जितषाडवः।
ग स नि ध प म.

कुम्भः

अग्निष्टोमः—तानः

नि ध प म ग रि (षड्जलोपः षाडवः)

कुम्भः

अग्निष्टोमिकः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः
म प ध नि स ग.

नान्यः

अग्रगः—पादः

चरणाग्रे द्रुतं गच्छन् सोऽग्रगः पिच्छिलक्षितौ।

अशोकः

अग्रतलसञ्चरः—पादः

उत्क्षिप्तपार्ष्णिः प्रसृताङ्गुष्ठको न्यञ्चिताङ्गुलः।
यः पादोऽसावग्रतलसञ्चरः प्रेरणे भवेत्॥
पीडने कुट्टने स्थाने भ्रमणे रेचके मदे।
भूस्थापसारणे भूमिताडनेऽपि मतः सताम्॥

अशोकः

अग्राम्यः—नादः (प्रबन्धे)

यः संचारिषु वर्गेषु स्थितः कर्णरसायनम्।
स नादोऽग्राम्य इत्युक्तो वन्धैरग्राम्यकर्मभिः।
नादाक्षरगतावृत्तिरग्राम्य इति केचन॥

कुम्भः

:—रूपकाङ्गम्

अङ्क इति रूढिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान्।
नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद्भवेदङ्कः॥
यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति संहारः।
किञ्चिदवलग्नबिन्दुः सोऽङ्क इति सदावगन्तव्यः॥
ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्यक्षचरितसंभोगः।
नानावस्थोपेतः कार्यस्त्वङ्कोऽविकृष्टस्तु॥
नायकदेवीगुरुजनपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम्।
नैकरसान्तरविहितो ह्यङ्क इति स वेदितव्यस्तु॥
क्रोधप्रसादशोकाः शापोत्सर्गोऽथ विद्रवोद्वाहौ।
अद्भुतसंभवदर्शनमङ्के प्रत्यक्षजानि स्युः॥
एकदिवसप्रवृत्तं कार्यस्त्वङ्कोऽर्थबीजमधिकृत्य।
एकाङ्केन कदाचिद्बहूनि कार्याणि योजयेद्धीमान्॥
रङ्गं तु ये प्रविष्टाः सर्वेषां भवति तत्र निष्क्रामः।
बीजार्थयुक्तियुक्तं कृत्वा कार्यं यथार्थरसम्॥
ज्ञात्वा दिवसावस्थां क्षणयाममुहूर्तलक्षणोपेताम्।
विभजेत्सर्वमशेषं पृथक्पृथक्कार्यमङ्केषु॥
अङ्कच्छेदं कृत्वा मासकृतं वर्षसञ्चितं वापि।
तत्सर्वं कर्तव्यं वर्षादूर्ध्वं न तु कदाचित्॥
यः कश्चित्कार्यवशाद्गच्छति पुरुषः प्रकृष्टमध्वानम्।
तत्राप्यङ्कच्छेदः कर्तव्यः पूर्ववत्तज्ज्ञैः॥
युद्धं राज्यभ्रंशो मरणं नगरोपरोधनं चैव।
प्रत्यक्षाणि तु नाङ्के प्रवेशकैः संविधेयानि॥
न वधः कर्तव्यः स्याद्योऽभ्युदयी नायकः ख्यातः।
अपसरणमेव कार्यं ग्रहणं वा सन्धिरेव वा योज्यः॥

भरतः

अङ्क इत्ययं लक्षणे रूढः शब्दः। अन्यतो व्यवच्छेदकं लक्षणम्। अभिनेये रसभावैरुपलक्षितानप्यर्थान् रोहयति। हृदयसंवादसाधारणताकरणेन प्रत्यक्षीभावनया रसाकारोदयप्ररोहो भवति। प्रारम्भाद्यवस्थालक्षणो यत्र समाप्यते सोऽङ्कः। मुखादिषु यथाक्रमं बीजस्य दशाविशेषाः संहारशब्दवाच्याः अनेकरसाङ्कितत्वादङ्क इति नाम। न केवलं चरितसंभोगावेव प्रत्यक्षौ। किन्तु अन्यदपि क्रोधादि रञ्जनातिशयोऽस्ति। युद्धे शस्त्रसंपातस्य बाहुल्यम्। राज्यभ्रंशेऽपि पतनमरणादेः। नगरोपरोधे बलस्य यन्त्रसुरङ्गादिदानस्य कारणाद्युद्धादि वर्ज्यम्। मरणविषये यत्र प्रत्यापत्तिशून्यं मरणं तत्प्रक्रियाविलोपकत्वान्न प्रयोज्यम्। यत्तु क्वचित्प्रत्यापत्तिः जीमूतवाहनस्येव क्षणमात्रानिष्ठितचेष्टात्मकं प्रयोज्यमेव।

अभिनवः

युद्धादिकं नाङ्के प्रत्यक्षं कर्तव्यम्। प्रवेशकैरेव वक्तव्यम्। यथा—कुम्भाङ्के तिलोत्तमाभानुमतीभ्यां कुम्भकर्णस्य युद्धमावेदितम्। लङ्कोपरोधनं च प्रावृडङ्के। कङ्कालकेन वालिमरणं च। नलविजये चतुरिकामालवीभ्यां नलस्य राज्यभ्रंशः प्रवेशकैः सूचितः। नाटके शत्रोरपि वधोऽभ्युदयिनो न कर्तव्यः। पलायनं सन्धिः ग्रहणं वा कार्यम्। रावणदुर्योधनकंसादीनां वध एव न साक्षात्कर्तव्यः। प्रकरणे तु कवेः स्वातन्त्र्यात्सन्ध्यादिः सकृद्विषयः। बहुकालप्रणेयं कार्यं नाङ्के विधेयम्। कस्यापि नाहेतुकोऽङ्के प्रवेशो जायते।

सागरनन्दी

अङ्कः—रूपकम्

प्रख्यातवस्तुविषयोऽप्रख्यातविषयः कदाचिदेव।
दिव्यपुरुषैर्वियुक्तः शेषैरन्यैर्भवेत्पुंभिः॥

करुणरसप्रायः, प्रवृद्धयुद्धोद्धतप्रहारश्च, स्त्रीपरिदेवनाबहुलः, नानाव्याकुलचेष्टः आरभटीकैशिकीविहीनः, अङ्कः।

सागरनन्दी

अयमुत्सृष्टिकाङ्क इति भरतादिभिः कथ्यते। निर्वेदितभाषितश्च सात्वत्यारभटीकैशिकीहीन इति। "यद्दिव्यनायककृतं काव्यं सङ्ग्रामबन्धवधयुक्तम्। तद्भारते तु वर्षे कर्तव्यं काव्यबन्धेषु" इति च भरत आह।

उत्सृष्टिकाङ्के प्रख्यातमितिवृत्तं क्वचिद्भवेत्।
कदाचिदेतदुत्पाद्यमप्रख्यातं कवेर्धिया॥
कैशिकीवृत्तिहीनः स्यात्सात्वत्यारभटीयुतः।
क्वचिद्भयानकप्रायः कर्तव्योऽभ्युदयोऽन्तिमः॥
अस्याङ्कमेकं भरतो द्वावङ्काविति कोहलः।
व्यासाञ्जनेयगुरवः प्राहुरङ्कत्रयं यथा॥
विष्कम्भकोऽत्र सङ्कीर्णस्तत्र तत्र प्रवेशकः।
मुखनिर्वहणे सन्धी इति कोहलभाषितम्॥
ईहामृगवदित्यन्ये केऽप्याहुर्डिमसन्धिभिः।
न वधादयः क्वचित्स्युर्निबन्धनीयाः प्रयोज्याश्च।
भवेयुः क्वापि यद्येते प्रत्युज्जीवत्यनन्तरम्॥
जीमूतवाहनस्यापि नागानन्दे वधो यथा।
दिव्येन मर्त्यस्य वधः कार्यस्यावश्यभावतः॥
निबन्धः सूच्य एवाङ्के विच्छिद्यैष प्रवेशकैः।
इत्याहुर्भारते वर्षे इति शङ्ककभाषितम्॥

शारदातनयः

अङ्कचारिणी—प्रबन्धः

इष्टेनार्थेन तालेन रागेणाभीप्सितेन च।
रच्यते बिरुदैरेव पाटेनाभिमतेन च।
वर्ण्यनामसमोपेता सा भवेदङ्कचारिणी॥

सोमेश्वरः

अङ्कध्वनिः—प्रबन्धः

स्वरैः पदैस्तेन्नतालैर्यस्य तालत्रयं भवेत्
प्रतिभागमङ्कध्वनिरसौ मतः

जगदेकः

अङ्कमुखम्—अर्थोपक्षेपकः

विश्लिष्टमुखमङ्कस्य स्त्रिया वा पुरुषेण वा।
यदुपक्षिप्यते पूर्वं तदङ्कमुखमिष्यते॥

कोहलः

यत्रत्वनुसन्धानमात्रं प्राणत्वेन तदुपयोगितया वृत्तान्तमुच्यते तदुपश्लिष्टमङ्कमुखम्

अभिनवः

सूत्रणं सकलाङ्कानां ज्ञेयमङ्कमुखं बुधैः।

इति येनैकत्र सकलानामङ्कानां सूत्रणं क्रियते तदङ्कमुखम्। यथा—कामन्दक्यवलोकितयोः प्रथमाङ्कतः सौदामनीवाताप्रस्तावतः कपालकुण्डलाघोरघण्टादिकथाभिः सकलमेव कथितमङ्कजातम्।

सागरः

अङ्कावतारः—अर्थोपक्षेपकः

अङ्कस्याङ्कान्तरे योगस्त्ववतारः प्रकीर्तितः।

कोहलः

अङ्कावतारस्त्वङ्कान्ते पातोऽङ्कस्याविभागतः।
पूर्वाङ्कस्यावसानोक्तकथाविच्छेदपूर्वकम्॥
प्रवेशो भाविनोऽङ्कस्य सोऽङ्कावतर इष्यते।
समाप्यमान एकस्मिन्नितराङ्कस्य सूचनम्॥
समासतो हि नाट्यज्ञैरङ्कावतर इष्यते।

यथा—मालविकायां च प्रथमाङ्कावसाने निष्क्रामान्तं यदुच्यते।

पात्रकृत्यं द्वितीयेऽङ्के तत्सङ्गीतकमादितः।
आरभ्य गणदासादेरविच्छेदेन कल्पितः॥
अङ्कावतारो विष्कम्भाद्यनन्तरित एव सः।
समाप्यमाने पूर्वाङ्के यथा गौरीगृहाभिधे॥
भाव्यङ्कनायकावस्थासूचनं तद्विलोक्यते।

गौरीगृहे—नागानन्दप्रथमाङ्के।

अङ्कास्यम्—अर्थोपक्षेपकः

अङ्कमुखमिति नामान्तरम्। तत्र द्रष्टव्यम्।

अङ्कुरः—करव्यापारः

भूतवाक्यार्थविषयमुपजीव्य प्रवर्तितः।
चित्तवृत्त्यर्पकोऽङ्गानां व्यापारोऽङ्कुर ईरितः॥

अङ्गम्—वाद्यप्रबन्धः

अङ्गमङ्गीकृतं सान्द्रैरपाटैर्व्यापकाक्षरैः ।

शार्ङ्गः

व्यापकैरक्षरैः सान्द्रैरपाटैश्च विनिर्मितम् ।
यत्या च शुद्धया युक्तमङ्गमङ्गीकृतं बुधैः ॥

वेमः

अङ्गम्—तालप्राणः

तालसम्बन्धाक्षरं द्रुतलघुगुरुप्लुतभेदेनाङ्गमित्युच्यते। आञ्जनेयस्तु विरामद्रुतलघुगुरुप्लुतानीति पञ्चधाह ।

तालकलाविलासे आञ्जनेयोक्तविरामस्थानेऽनुद्रुतं पठित्वा तथैवाह पञ्च भेदान्। तद्ग्रन्थकर्ता नाट्येऽप्यनुद्रुतद्रुतयोश्च प्रयोज्यत्वात्तयोरुद्देश इति वक्ति।

हंसपादं काकपादं षष्ठाङ्गं केचिदूचिरे ।
चतुर्भिर्लघुभिर्युक्तं निःशब्दे चित्रतालके ॥

तालकलाविलासे लघुः पञ्चधा उक्तः चतुरश्रत्र्यश्रमिश्रखण्डसङ्कीर्णभेदेन क्रमाच्चतुस्त्रिसप्तपञ्चनवलघ्वक्षरोच्चारणकालनियतः। नृत्तचूडामणिकारस्तु पञ्चवर्णात्मक एव लघुः सर्वासु जातिषु—इति वक्ति। अन्येषां कल्पनामात्रं न तु लक्ष्यानुसारत इति च।

अच्युतरायः

अङ्गदम्

केयूरस्योर्ध्वतः कूर्परोपरि भूषणम् ।

अङ्गपाटः—वाद्यप्रबन्धः

सान्द्रैश्च सरसैः पाटैर्यतिर्यत्र च वाद्यते ।
सोऽङ्गपाटप्रबन्धस्तु वाद्यज्ञैः परिकीर्तितः ॥

वेमः

अङ्गपाटकः—वाद्यप्रबन्धः

पाटैरेव यतिः सान्द्रैः प्राज्ञलैरङ्गपाटकः ।

शार्ङ्गः

अङ्गप्रत्यङ्गानि

अमीषां वाद्यभाण्डानां परस्परसमुच्चयात् ।
ध्वन्यनुग्रहणे चाङ्गप्रत्यङ्गाभिधया विदुः ॥
मृदङ्गो दर्दरश्चैव पणवश्च त्रिपुष्करम् ।
अङ्गं प्रत्यङ्गमन्ये तु झल्लरीपटहादयः ॥
एवमन्येपु वाद्येषु अन्योन्यानुग्रहादिह ।
अङ्गप्रत्यङ्गमुख्यत्वमूहनीयं विचक्षणैः ॥

नान्यः

अङ्गभ्रमरी—नाट्यभ्रमरी

वितस्त्यन्तरितौ पादौ कृत्वाङ्गभ्रमणं तदा
तिष्ठेद्यदि भवेदङ्गभ्रमरी भरतोदिता ॥

नाट्यदर्पणे

अङ्गभ्रमरी—भ्रमरी

समपादस्थितो यत्र भृशं मध्यविवर्तनात् ।
सत्वरं भ्रमयेद्गात्रं दण्डपक्षकरावपि
प्रयोगवशगौ कुर्यादङ्गभ्रमरिका तु सा ॥

वेमः

अङ्गरचना

वर्णैर्यदङ्गवर्तनं कार्यं साङ्गरचना। तस्य वर्णाः सितः नीलः पीतः रक्तः। एते प्रधानवर्णाः। संयोगजवर्णा उपवर्णा इत्युच्यन्ते।

अङ्गरूपकम्—वाद्यप्रबन्धः

यत्रोच्यते द्विरुद्ग्राहः ध्रुवाभोगध्रुवास्ततः ।
क्रमेणैव प्रयोज्यन्ते तद्भवेदङ्गरूपकम् ॥

वेमः

ध्रुवाभोगध्रुवाख्यक्रमशस्ततः ।
यत्राङ्गरूपकं प्राह तत्तेजोन्वयदीपकम् ॥

शार्ङ्गः

अङ्गलता—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प नि ध स.
(अव) स नि ध म रि स.

अङ्गसमम्-पुष्करवाद्ये अङ्गप्रत्यङ्गसंज्ञानां वाद्यानां समत्वापादनम्

ध्रुवाणां ग्रहमोक्षेषु कलान्तरकलासु च ।
यदङ्गं क्रियते वाद्यं तदङ्गसममुच्यते ॥

भरतः

यत्तु चच्चत्पुटादीनां ध्रुवाङ्गेन स्थितादिना ।
साम्यं भवेत्प्रयोगज्ञैस्तदङ्गसममुच्यते ॥

नान्यः

अङ्गहारः—देशीलास्याङ्गम्

पर्यायात्पार्श्वयोर्यत्र तालच्छन्दोऽनुसारिणी ।
नतिर्गात्रस्य कन्दर्पधनुर्वल्ली मनोहरा ।
नर्तक्या क्रियते नृत्ते सोऽङ्गहार उदाहृतः ॥

वेमः

अङ्गहारविधिः

विनियोगोऽङ्गहाराणां पूर्वरङ्गाङ्गगो बुधैः ।
ज्ञातव्यो मुरजाद्यैश्च वाद्यैस्तालवानुगैः ॥
वर्धमानासारितेषु पाणिकागीतिकादिषु ।
उत्थापनादिषु प्रायः श्रेयः परमकाङ्क्षिभिः ॥

अङ्गहारान् गतानां तु करणानामपीरितः ।
विनियोगः फलं वापि पृथक्त्वेन प्रयोगतः ॥

कुम्भः

अङ्गानङ्गः—देशीलास्याङ्गम्

अङ्गं लास्याङ्गमादिष्टमनङ्गं ताण्डवं मतम् ।
यत्र नृत्येऽनयोर्योगस्तदङ्गानङ्गमीरितम् ॥

अशोकः

अङ्गानि

शिरोहस्तावुरःपार्श्वे कटिपादाविति क्रमात् ।
षडङ्गान्याहुरपरे मुखमप्यत्र मन्वते ॥

विप्रदासः

शिरो नेत्रे करौ पादौ चत्वार्यङ्गानि नर्तने ।
उपाङ्गान्यधरः पार्श्वे भ्रुवौ वक्षस्तथा कटिः ॥
प्रत्यङ्गान्युदरं पृष्ठं नासेति त्रितयं मतम् ।
इति द्वादश लक्ष्यन्ते प्राधान्यान्नृत्तकर्मणि ॥
अष्टादशविधान्यङ्गान्युक्तानि भरतादिभिः ।
अत्रैवान्तर्भवन्तीति न तानि कथितानि षट् ॥

हरिपालः

अङ्गिराः—तानः

षड्जग्रामे सपहीनौडुवः
रि नि ध म ग.

कुम्भः

अङ्गुलादिमानम्

लिक्षाष्टकमिता यूका यवो यूकाष्टको मतः ।
तिर्यग्यवोदरैः षड्भिः निस्तुषैः स्यादिहाङ्गुलम् ।
अनेनाङ्गुलमानेन वंशनिर्माणमिष्यते ॥

वेमः

अङ्गुलिपृष्ठगः—पादः

तिष्ठन् सर्वाङ्गुलीपृष्ठैरङ्गुलीपृष्ठगो भवेत् ।
स्फुरितायां तदास्थाने बुधैर्नृत्ये विधीयते ॥

ज्यायनः

अङ्गुलिमुद्रा—अङ्गुलिभूषणम्

पक्षिपद्माद्याकारेणोपेता ।

अङ्गुष्ठसंलग्नाः—पादाङ्गुल्यः

अङ्गुष्ठेन सहाङ्गुल्यः संहताश्च परस्परम् ।
संलग्नाः कथितास्तासामाकर्षे स्यान्नियोजितः ॥

सोमेश्वरः

अग्रे स्तम्बेरमस्येव रज्जुगर्भप्रवेशने ।
आमुक्तौ नूपुरादीनां दूरस्याकर्षणेऽपि च ॥

ज्यायनः

अङ्गोपाङ्गानि

करयोः करभौ पार्ष्णिगुल्फौ चरणयोर्द्वयोः ।
तलेऽङ्गुल्यश्च विज्ञेयान्युपाङ्गान्यत्र पञ्चधा ॥
वक्षो जत्रु स्तनौ पार्श्वकट्योरप्येवमूहयेत् ।
अङ्गेषु हस्तचरणावुपाङ्गेष्वपि दृष्टयः ।
प्रधानमेतेषु यतः सर्वं नृत्तं प्रतिष्ठितम् ॥

विप्रदासः

अङ्घ्रिताडिता—देशीचारी

वैशाखसंज्ञिते स्थाने स्थाने वा समसूचिनि ।
स्थित्वा तु चरणद्वन्द्वं समुत्प्लुत्य परस्परम् ।
तलाभ्यां ताडयेत्तत्र सैषा स्यादङ्घ्रिताडिता ॥

वेमः

अचितः—धायनलागनृत्तम्

जोडे यदि भवेत्तिर्यक् सम्मुखं निपतेद्भुवि ।
विरलेनाङ्घ्रियुग्मेन कथितः सोऽचितो बुधैः ॥

वेदः

अजः—स्वरजातिः

एकपञ्चाशता प्रोक्ता स्वरेणाज उदीर्यते

अजक्रान्तः—तानः

षड्जग्रामे नारदीयतानः
म प नि स ग.

नान्यः

अजसत्वा—स्त्री

कृशा तनुभुजोरस्का निष्टब्धस्थिरलोचना ।
संक्षिप्तपाणिपादा च सूक्ष्मरोमसमाचिता ॥
भयशीला जलोद्विग्ना बह्वपत्या वनप्रिया ।
चञ्चला शीघ्रगमना ह्यजसत्वाङ्गना स्मृता ॥

भरतः

अच्युतरायः

तालकलाब्धिकर्ता । कालः क्रैस्तवम् १५२९—१५४२.

अञ्चतिका—अवनद्ध जातिः

करणैर्बहुभिश्चित्रैः सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।
स्वाभाविकोत्तमगतावञ्चतिका सा तु विज्ञेया ॥

भरतः

अञ्चितम्—उत्प्लुतिकरणम्

समपादस्थितो यत्र कृतोत्थानोत्प्लुतिर्दिवि ।
विवृत्तः पूर्ववत्तिष्ठेत् तदञ्चितमुदीरितम् ॥

ज्यायनः

अञ्चितम्—करणम्

उक्तोऽथ स्वस्तिको हस्तौ दक्षिणो यः स एव चेत् ।
व्यावृत्या परिवृत्या च नासादेशेऽलपद्मवत् ॥
अञ्चिताङ्घ्र्यनुसारी स्यात्तदञ्चितमुदाहृतम् ।
एतस्य सम्मुखानात्मविषये भृशकौतुकात् ॥
वाक्यार्थे विनियोगोऽस्य मतो निर्वर्णनात्मके ।

ज्यायनः

कुम्भस्तु,
स्वस्वामिकौतुकाद्योऽयं सम्मुखप्रेक्षणे हितत् ।
इति विनेयोगं वक्ति ।
स्वकृते कौतुके योऽयं स्यात्सात्विकविचक्षणे ।

लक्ष्मणः

अञ्चितम्—दर्शनम्

पर्यायेण चलत्तारं मन्दं मन्दमथाञ्चितम् ।

शारदातनयः

अञ्चितं स्यान्मन्दमन्दं पर्यायचलतारकम् ।

वेमः

अञ्चितम्—वीथ्यङ्गम्

प्रपञ्चस्य नामान्तरम् । नानार्थानामुपक्षेपोऽञ्चितम् । श्लिष्टानि यत्र पदानि तद्वा अञ्चितम् । यथा—

विचित्ररूपसंपन्ना सामाकान्तवयोन्विता ।
श्यामा रैवतभूमीव धिनोति तिलकोज्वला ॥

अन्ये अञ्चितस्य स्थाने प्रपञ्चन्नाम वीथ्यङ्गं वर्णयन्ति । यदसंभूतवचनसंस्तवयुक्तो द्वयोः परस्परत एकस्यार्थस्य कृते आलापो हासजननश्च स प्रपञ्चः । यथा—कलावत्यां किञ्चिद्देहीति विदूषकवचनम् ।

सागरः

अञ्चितम्—शिरः

शिरः स्यादञ्चितं किञ्चित्पार्श्वतो नतकन्धरम् ।
रुक्चिन्तामोहमूर्छासु तत्कार्यं हनुधारणे ॥

शार्ङ्गः

किञ्चित्पार्श्वे नतग्रीवं ज्ञेयं मस्तकमञ्चितम् ।
व्याधौ मोहेऽथ मूर्छायां चिन्तायां चैतदिष्यते ।
अञ्चितस्यैव संज्ञान्या स्यात्कन्धानतशब्दिता ॥

विप्रदासः

व्याधौ मोहे च मूर्छायां चिन्तायां मदनिद्रयोः ॥

कुम्भः

अञ्चितः—पादः

यो भूमिस्थितपार्ष्णिः सन्नुत्क्षिप्ताग्रतलस्ततः ।
प्रसृताङ्गुलिकः पादः सोऽञ्चितोऽभिहितस्तदा ।
पादाहतौ तथा नानाभ्रमणादिषु कीर्तितः ॥

अशोकः

अञ्चितः—बाहुः

उरसः प्राप्य शीर्षं यो वक्षः पुनरुपाश्रितः ।
स बाहुरञ्चितः खेदे नियोज्यो नृत्यपण्डितैः ॥

अशोकः

अञ्चिता—ग्रीवा

चञ्चला प्रसृता या सावञ्चिताधो निरीक्षणे ।
केशपाशाकर्षणे च विनियुक्ता नियोक्तृभिः ॥

अशोकः

अञ्चितिका—अवनद्धे जातिः

यस्य चित्राः प्रहारास्तु मृदङ्गस्तम्भसंभवाः ।
राज्ञां चैषां चोत्तमानां गतावञ्चितिकेति सा ॥
अस्यामञ्चन्ति गच्छन्ति जातावुत्तमभूमिकाः ।
ततो ह्यञ्चितिकेत्येतां राजनारायणोऽब्रवीत् ॥

नान्यः

अञ्जलिः—हस्तः

वक्ष्यमाणपताकाद्युहस्तद्वितयबन्धनात् ।
हृदयासक्तितस्तज्ज्ञैरञ्जलिः समुदाहृतः ॥

उमा

पताकहस्ततलयोः संश्लेषादञ्जलिर्मतः ।
देवतागुरुविप्राणां नमस्कारेष्वयं क्रमात् ।
कार्यः शिरोमुखोरस्थो नृभिः स्त्रीभिर्यथेष्टतः ॥

शार्ङ्गः

पताकतलयोः श्लेषादञ्जलिः प्रणतौ क्रमात् ।
भूदेवगुरुदेवानां वक्षोवक्त्रशिरःस्थितः ।
क्रोधे च परिहासे च नास्त्ययं नियमः पुनः ॥

ज्यायनः

अङ्गुष्ठौ करशाखाश्च करभाङ्गुष्ठमूलके ।
संश्लिष्य यदि तिष्ठन्ति सर्पशीर्षकरद्वये ॥
तदासावञ्जलिर्नाम करः प्रोक्तो मनीषिभिः ।

सोमेश्वरः

मस्तके स्तनमध्ये वा स्थानमस्य विधीयते ।

हरिपालः

अट्टः—ध्रुवतालः

अट्टताले द्रुतौ द्विद्व्यक्षरकालावुभौ स्मृतौ ।
पञ्चपञ्चाक्षरमितौ लघू द्वौ तदनन्तरम् ।
चतुर्दशाक्षरीकालो ज्ञातस्तेनाट्टतालकः ॥

वेङ्कटमखी

अट्टताली—देशीतालः

लौ द्रौ भवेदट्टताली ।। ० ०

मदनः

अठः—ध्रुवालङ्कारः

अठतालेन संयुक्तमठतालं प्रचक्षते ।
अठताले द्रुतौ द्विद्व्यक्षरकालावुभौ स्मृतौ ॥
पञ्च पञ्चाक्षरमितौ लघू द्वौ तदनन्तरम् ।
चतुर्दशाक्षरीकालो जातस्तेनाठतालकः ॥
स रिई गअ स रि गअ मा मा ।
रि गअ मअ री ग मअ पा पा ॥

वेङ्कटमखी

अठतालः

अटतालः, अट्टतालः, अड्डुतालः, अडतालः, अष्टतालः इति बहुभी रूपैर्दृश्यतेऽयं शब्दः ।

अठतालः—गीतालङ्कारः

शङ्खः कीलश्च विजयश्चारो निःशङ्क एव च ।
मकरन्दः परो ज्ञेयः अठतालश्च षड्विधः ॥

सं॰ सारः

अठाणा—मेलरागः

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.
हरिकाम्भोजीमेलजन्यः

मेललक्षणे

(आ) स रि म प धा नि स.
(अव) स नि ध प म प गा रि स.

श्रीरागमेलजोऽयं रागः । अठाणायां धैवते तु श्रुतियुक्तत्वमिष्यते ।

परमेश्वरः

अडन्तरम्—स्थलस्थध्वाडनृत्तम्

अडादस्य पदद्वन्द्वं संयोज्य निपतेद्भुवि ।
अडन्तरमिति प्रोक्तं कोहलेन महात्मना ॥

वेदः

अडालहुरुमयी—स्थललागनृत्तम्

अडालाख्या हुरुमयी वामपादेन भूतले ।
यदा तिष्ठेन्निगदिता गणने तण्डुना तदा ॥

वेदः

अड्डुतालः—प्रबन्धः

अड्डुतालाभिधस्ताल उद्ग्राहध्रुवयोरिह ।
आभोगे नामनेतुः स्यादड्डुताल इतीरितः ॥

हरिपालः

अड्डुदिण्डम्—देशीनृत्तम्

दाण्टपादस्य संलग्नं जानुमूर्ध्नि पदं परम् ।
तिर्यक् प्रसारणे लग्नाद्वलनद्वितयं भवेत् ।
अड्डुदिण्डमिति प्रोक्तं नाम ध्वाडविशारदैः ॥

वेदः

अड्डुस्खलितिका—पादपाटः

अर्धस्खलितिकाया क्षणमूह्यम् ।

अड्डाणरागध्यानम्

अठाणेति नामान्तरम् ।

कुटजस्रजा विराजन् कुन्तीकृतकेतके स्फुरन्मकरः ।
अड्डाणो घनवर्णो रमते रतिसङ्गरे नितराम् ॥

अयं मेघकर्णाटयोर्मिश्रम् ।

सोमनाथः

अड्डितम्—मण्डलम्

उद्घट्टितो दक्षिणोऽङ्घ्रिर्बद्धां चारीमतः परम् ।
समोत्सरितमत्तल्लीं मत्तल्लीं तदन्तरम् ॥
अतिक्रान्ताभिधां चारीम् कुर्याद्वामोड्डितां तथा ।
अध्यर्धिकां च पादोऽन्यः कुर्याच्चाषगतिं ततः ॥
समोत्सरितमत्तल्लीं मत्तल्लीं तदनन्तरम् ।
अतिक्रान्ताभिधां चारीं ऊरूद्वृत्तां तथैव च ॥
विद्युद्भ्रान्तां तथा चैव भ्रमरीं कुरुते क्रमात् ।
वामस्तु शकटास्याख्यां दक्षिणश्चरणः पुनः ॥
द्विर्द्विश्चाषगतिं कुर्याच्चारीं वाड्डितां तथा ।
अध्यर्धिकां च पादोऽन्यः कुर्याच्चाषगतिं ततः ॥
समोत्सरितमत्तल्लीं मत्तल्लीं भ्रमरीमपि ।
वामोऽथ स्यन्दितां कुर्यादथ पादस्तु दक्षिणः ॥
तलेनास्फोटयेद्भूमिं यदि तद्ज्ञैस्तदड्डितम् ।

वेमः

अड्डितमार्गः

अड्डिता ध्रुवा (ध्रुवाध्यायोक्ता) शृङ्गारविषयका तत्रोचितेति कृत्वा अड्डितमार्गः ।

अभिनवगुप्तः

ध्रुवाध्याये ध्रुवा पूर्वं योक्ता स्यादाङ्कितामिधा।
शृङ्गारहास्यरसयोरित्थं मार्गो विधीयते ॥

नान्यः

अङ्कितमार्गः—मृदङ्गे मार्गः

तत्रांकिकमृदङ्गप्रहारयुक्तोऽङ्कितमार्गः। यथा—मटकटथिधघट-घेघोघहमंथिधं घनधिधि इत्याङ्किता मार्गः।

भरतः

अङ्किता—चारी

स्वभावावस्थितस्याङ्घ्रेरेकस्याग्रे च पृष्ठतः।
सञ्चरेते क्रमादन्यः पादोऽग्रतलसञ्चरः।
यत्र सैषाङ्किता चारी कीर्तिता नृत्तकोविदैः ॥

वेमः

अङ्किता—ध्रुवा

शृङ्गाररससंभूता तद्गतगुणशालिनी।
सापेक्षभावा हृद्या या सा भवेदङ्किता ध्रुवा ॥
अङ्किता तु ध्रुवा कार्या दिव्यपार्थिवयोःपिताम्।

वेमः

आद्यमन्त्यं चतुर्थं च पञ्चमं च तथा गुरु।
यस्यां ह्रस्वानि शेषाणि सा ज्ञेया त्वाङ्किता बुधैः ॥

भरतः

अतिक्रान्तम्—करणम्

यत्र चारीमतिक्रान्तां प्रयोगानुगतौ करौ।
कुर्वीत तदतिक्रान्तमुद्धतस्य परिक्रमे।
हस्तौ गरुडपक्षाख्यौ भट्टतण्डुरिहाब्रवीन् ॥

ज्यायनः

अतिक्रान्तम्—नृत्तकरणम्

स्थानं विषमसूच्याख्यं शिरः स्यादवधूतकम्।
हस्तौ तलमुखौ रौद्रद्दृश्चार्यपि सैव हि ॥

अत्र रौद्री चारी रौद्रीगतिः। यथा—
अत्युत्कटा च साटोपा रौद्री भ्रुकुटिभीषणा।
अतिक्रान्तोऽर्धजानुभ्यां कृता भीतिकरी मता ॥

नन्दी

अतिक्रान्तम्—मण्डलम्

जनितां शकटास्यां च कुरुतेऽङ्घ्रिस्तु दक्षिणः।
वामोऽलातां दक्षिणस्तु पार्श्वक्रान्तामथेतरः ॥
सूचीं कुर्याद्दक्षिणोऽङ्घ्रिः पार्श्वक्रान्तस्तथैव च।
वामः पादस्तथा सूचीं भ्रमरीं च तथापरः ॥
ऊरूद्वृत्तामथो वामस्त्वलातामथ दक्षिणः।
वामपादश्च कर्तव्यौ छिन्नाख्यकरणाश्रयौ ॥
ततश्च बाह्यभ्रमरीं पादेनाङ्गेन कल्पयेत्।
वामः कुर्यादतिक्रान्तां दण्डपादां तु दक्षिणः।
यत्रैतन्मण्डलं प्रोक्तमतिक्रान्ताभिधं बुधैः ॥

वेमः

अतिक्रान्ता—चारी

एकस्य गुल्फपर्यन्तमन्यमुद्धृत्य कुञ्चितम्।
किञ्चित्प्रसार्य चोत्क्षिप्य चतुस्तालप्रमाणतः ॥
पादस्वभावादथ च पातयेदग्रतो यदि।
अतिक्रान्ताभिधां चारीमामनन्ति मनीषिणः ॥

वेमः

अतिकीर्णः— आविद्धधातुः

लघुर्यत्रातिकीर्णोऽसौ।

शार्ङ्गः

लगौ यत्र चतुर्वारमन्ते चैव लघुस्तथा।
सोऽतिकीर्णो भवेद्धातुर्नवलघ्वात्मकोऽथवा ॥

कुम्भः

अतिचित्रतमः—तालप्राणः

मार्गशब्दे द्रष्टव्यम्

अतिचौधी—श्रुतिः

ऋषभस्य द्वितीया श्रुतिः। हनुमन्मते ऋषभो द्विश्रुतिः। हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः।

अतिजगतीच्छन्दोवृत्तानि

शतमष्टौ सहस्राणि द्व्यधिका नवतिः पुनः। ८१९२

भरतः

अतिधृतिच्छन्दोवृत्तानि

अतिधृत्यां सहस्राणि चतुर्विंशतिरेव च।
तथा शतसहस्राणि पञ्चवृत्तशतद्वयम्।
अष्टाशीतिश्च वृत्तानि वृत्तज्ञैः कथितानि तु ॥ ५२४२८८

भरतः

अतिनादिनी—श्रुतिः

मन्द्रधैवतद्वितीया श्रुतिः।

मण्डली

अतिपातः—आविद्धधातुः

अतिपातो लगाभ्यां द्विः।

शार्ङ्गः

द्विलिप्राङ्गो यत्र धातुस्तमतिपात इतीरितम् ।
चतुर्भिर्लघुभि: कैश्चिदतिपात: प्रकीर्त्यते ॥

कुम्भ:

अतिबलम्—गर्भसन्ध्यङ्गम्

बुधैरतिबलं प्रोक्तं कपटे नातिवञ्चनम् ।

सिंग:

अतिबलम्—वीथ्यङ्गम्

स्पर्धयान्योन्यसामर्थ्यव्यक्तिस्त्वतिबलं भवेत् ।

यथा — मा भूच्चिन्तेत्यादिश्लोक: । अत्र नटसूत्रधारयो: परस्परस्पर्धया स्वप्रयोगसामर्थ्यप्रकाशनादतिबलम् ।

सिंग:

अतिभाषा, आर्यभाषा—पाठ्यभाषा

अतिभाषा तु देवानामार्यभाषा तु भूभुजाम् ।
संस्कारपाठ्यसंयुक्ता सम्यङ्न्याय्यप्रतिष्ठिता ॥

भरत:

अतिशक्करी—छन्दो वृत्तानि

द्वात्रिंशत्तु सहस्राणि सप्त चैव शतानि च ।
अष्टौ षष्टिश्च वृत्तानि ह्याश्रयन्त्यतिशक्करीम् ॥ ३२७६८

भरत:

अतिशय:—लक्षणम्

उत्तमार्थाद्विशिष्टो य: स चाप्यतिशय: स्मृत: ।

भरत:

उक्तादप्यर्थाद्विशेषो यथा—यावन्त्येव पदानीति श्लोके ईर्ष्यात्मा य: प्रेमण्युत्तमेऽर्थस्ततोऽपि विशेष उक्त: । न चेयमतिशयोक्ति: । संभाव्यमानत्वात् । अन्यत्र पठ्यते ।

बहून्गुणान्कीर्तयित्वा सामान्यजनसंभवान् ।
विशेष: कीर्त्यते यत्र ज्ञेय: सोऽतिशयो बुधै: ॥

अभिनव:

बहून् गुणान्कीर्तयित्वा सामान्यजनसंभवान् ।
विशेष: कीर्त्यते यस्तु ज्ञेय: सोतिशयो बुधै: ॥

भरत:

यथा—विलक्षकुरुपतौ धृतराष्ट्रं प्रति एतत्ते हृदयमित्यादि भीष्मवचनमतिशय: ।

अतिसूक्ष्मा—श्रुति:

तारपञ्चमस्य तृतीया श्रुति: ।

पार्श्व:

अतिहसितम्—हास्यरसभेद:

हास्यशब्दे द्रष्टव्यम् ।

अत्यग्निष्टोम:—तान:

षाडव: षड्जलोप:

ध प म ग रि नि.

कुम्भ:

अत्यष्टिच्छन्दोवृत्तानि

एकत्रिंशत्सहस्राणि वृत्तानां च द्विसप्तति: ।
तथा शतसहस्रं च छन्दस्यत्यष्टिसंज्ञिते ॥ १३१०७२

भरत:

अथर्विणी—श्रुति:

षड्जस्य द्वितीया श्रुति: हनुमन्मते । हनुमन्मते अष्टादश एव श्रुतय: ।

अद्भुतम्—करणम्

आस्थानकुट्टनयुतचरणोऽञ्जलिमुद्रत: ।
स पुन: शीघ्रमारब्ध: करौ तदनुसारिणौ ।
यत्र तुल्यं भवेन्नाम्ना करणं चाद्भुतं तु तत् ॥

हरिपाल:

अद्भुत:—रस:

अथाद्भुतो नाम विस्मयस्थायिभावात्मक: । तस्य दिव्यजनदर्शनेप्सितमनोरथावाप्त्युपवनदेवकुलादिगमनसभाविमानमायेन्द्रजालसंभावनादयो विभावा: । नयनविस्तारानिमेषप्रेक्षणरोमाञ्चाश्रुस्वेदहर्षसाधुवाददानप्रबन्धहाहाकारबाहुवदनचेलाङ्गुलिभ्रमणादयोऽनुभावा: । स्तम्भाश्रुस्वेदगद्गदरोमाञ्चावेगसंभ्रमप्रहर्षचपलतोन्मादधृतिजडताप्रलयादयो भावा: ।

भरत:

मायेन्द्रजालेति ।
वंचनं मन्त्रशक्त्या यत्सा मायेत्यभिधीयते ।
इन्द्रजालो वञ्चनं स्यात्कुहकौषधशक्तित: ॥

विप्रदास:

माया रूपपरिवर्तनादिका । इन्द्रजालं मन्त्रद्रव्यवस्तुयुक्त्यादिना असंभवद्वस्तुप्रदर्शनम् ।

अभिनव:

दिव्यश्चानन्दजश्चेति द्विधा ज्ञेयोऽद्भुतो रस: ।
दिव्यदर्शनजो दिव्यो हर्षाच्चानन्दजो मत: ॥

विप्रदास:

अर्थवैचित्र्य इत्यस्य धातोरद्भुतनिर्वह: ।
विचित्रा यस्य भवति चित्तवृत्तिस्ततोऽद्भुत: ॥

शारदातनय:

अद्भुतप्राप्ति:—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

उपपन्नेतरप्राप्तिरद्भुतप्राप्तिरुच्यते ।

सर्वेश्वर:

अद्भुता—दृष्टिः

या चाकुञ्चितपक्ष्माग्रा साश्चर्योद्वृत्ततारका।
सौम्या विकसितान्ता च साद्भुता दृष्टिरद्भुते॥

भरतः

समाकुञ्चितपक्ष्माग्रा मनागुद्वृत्ततारका।
सौम्या विकसितप्रान्ता साद्भुता दृष्टिरद्भुते॥

सोमेश्वरः

सौम्या निर्मलशुक्लांशा सुव्यक्तामलतारका।
ईषत्कुञ्चितपक्ष्माग्रा दृष्टिरुक्ताद्भुताभिधा॥

विप्रदासः

अद्यकालवीणायां स्वरस्थापनम्

मेलशब्दे द्रष्टव्यम्।

अधःक्षिप्ताः—चरणाङ्गुल्यः

मुहुः पातादधःक्षिप्ता बिब्बोके किलिकिञ्चिते

विप्रदासः

अधममदृष्टि

सनिमेषानिमेषा च किञ्चिद्दर्शिततारका
अधोभागचरीदृष्टिरधमे तु मदे स्मृता॥

भरतः

अधरः (ओष्ठः)

विवर्तितः कम्पितश्च विसृष्टो विनिगूहितः।
सन्दष्टकसमुद्गश्चोद्वृत्तायतविकासिताः।
रेचितश्चेति दशधा बुधैरोष्ठ उदीरितः॥

कुम्भः

मुकुलः कूणितोद्वृत्तौ रेचितः कम्पितायतौ।
सन्दंशश्च (सन्दष्टश्च) विकासी च प्रसारितनिगूहितौ
इत्योष्ठो दशधा प्रोक्तो नामतो लक्ष्म लक्ष्यते॥

सोमेश्वरः

विवर्तितो विसृष्टश्च कम्पितो विनिगूहितः
सन्दष्टकरसमुद्गाख्योऽधरः षोढेति दर्शितः
रेचितोद्वृत्तायताश्च विकासीत्यपरे विदुः॥

अशोकः

अधरमध्यद्विरुत्तरः—धातुः

मन्द्राद्यन्तो भवेत्तारोऽधरमध्यद्विरुत्तरे।

शार्ङ्गः

अधरमध्यद्विरुत्तरः—वीणायां धातुः

मन्द्रद्वयमध्ये तारस्वरः।

अधरादिद्विरुत्तरः—वीणायां धातुः

पूर्वं तारः। परं द्वे मन्द्रहनने।

अधरादिद्विरुत्तरः—धातुः

सकृत्तारोऽथ मन्द्रो द्विरधरादिद्विरुत्तरे।

शार्ङ्गः

अधराद्युत्तरान्तः—वीणायां धातुः

आदौ तारः। अन्ते मन्द्रः।

अधराद्युत्तरान्तकः—धातुः

यस्त्वादितारो मन्द्रान्तः सोऽधराद्युत्तरान्तकः।

शार्ङ्गः

अधिकाक्षरा—प्राकृते मात्रावृत्तम्

द्वौ चतुर्मात्रिकौ, जो वा नलौ वा, द्वौ चतुर्मात्रिकौ, पञ्चमात्रिक एकः।

विरहाङ्कः

अधिबलम्—गर्भसन्ध्यङ्गम्

कपटेनातिसन्धानं ब्रुवतेऽधिबलं बुधाः।

भरतः

परस्परवचनप्रवृत्तयोः यस्यैवाधिकं कर्म सहायबुद्ध्यादीनवलम्बयति स एव तं अतिसन्धातुं वञ्चयितुं समर्थ इति तदिदं कर्म अधिबलम्। यथा—सागरिकावेषं धारयन्ती वासवदत्ता विदूषकबुद्धिदौर्बल्यात् राजानमतिसन्धत्ते किं पद्मस्येत्यादिश्लोकान्तमधिबलम्।

अभिनवगुप्तः

कपटस्यान्यथाभावमधिबलमाहुः। यथा–रत्नावल्यामाताम्रतामित्यादि राजवचनं वासवदत्तां प्रति वञ्चनं विफलमासीत्। एके तु सोपालंभवाक्यमधिबलमिच्छन्ति। यथा–वेण्यां पञ्चमेऽङ्के धृतराष्ट्रमुद्दिश्य कृष्टेति भीमवाक्यम्।

रामचन्द्रः

कपटस्यान्यथाकरणमधिबलम्।

सागरः

अतिसन्धानमाचार्याः नाटकेऽतिबलं विदुः।

सर्वेश्वरः

अधिबलम्—वीथ्यङ्गम्

परवचनमात्मनश्चोत्तरोत्तरसमुद्भवं द्वयोर्यत्तु।
अन्योन्यार्थविशेषकमधिबलमिति तद्बुधैर्ज्ञेयम्॥

भरतः

परस्य वचनमात्मनश्च वचनं परस्परमर्थविशेषलाभो यत्र भवतीत्युत्तरोत्तरस्याधिकाधिकस्यार्थस्य समुद्भवो यत्र तदधिबलम्। यत्रोक्तिप्रत्युक्तिक्रमे क्रियमाणे परस्परप्रज्ञानोपजीवन-

बलात्स्वपक्षसुघटितादधिबलसंबन्धादधिबलम्। यथा—नागानन्दे रागस्यास्पदमित्यारभ्य मया परार्थं प्रतिपाल्यते इत्यन्तं प्रथमाङ्के।

अभिनवः

उत्तरोत्तरसंभूतमात्मनश्च परस्य च।
विवादादधिबलं वाक्यमेकवस्तु विशेषणम्।

सागरः

अधिष्ठानम्—शब्दगुणः
तस्य सप्तविधं प्राहुरधिष्ठानं पुरातनाः।

कुम्भः

अधीरा—नायिका
अधीरा दयिता श्लिष्टा रतिचेष्टां न बुद्ध्यति।
मोदते मुह्यति मुहुः स्वेदरोमाञ्चमन्थरम्॥
अपराधे सति मुहुर्हुंहुमित्येव भाषते।
सखीसमक्षं कुरुते केशाकर्षणताडनम्॥

शारदातनयः

अधोमुखम्—शिरः
लज्जादुःखप्रणामेषु स्यादन्वर्थमधोमुखम्।

शार्ङ्गः

अधःकृतमुखं यत्स्यात्तदन्वर्थमधोमुखम्।
दुःखे प्रणामे चिन्तायां लज्जायामपि युज्यते॥

विप्रदासः

अधोगतमवाचीनस्थिताननमधोमुखम्।
अभिवन्दनमन्दाक्षविपादप्रमुखेषु तत्॥

ज्यायनः

अधोमुखः—बाहुः
भूतलाभिमुखं गच्छन् भवेद्बाहुरधोमुखः।

वेमः

अध्यर्धम्—मण्डलम्
दक्षिणश्चरणो यत्र जनितां स्पन्दितां ततः।
बद्धां समोत्सारितकमत्तल्लीं तदनन्तरम्॥
मत्तल्लिकामतिक्रान्तां तदाङ्घ्रिभ्रमणे करः।
जनितां स्पन्दितां चैव बद्धां चारीं तथैव च॥
समोत्सरितमत्तल्लीं मत्तल्लीं च ततः परम्।
अतिक्रान्ताभिधां चारीं क्रमादध्यर्धिकामपि॥
दक्षिणस्य कटीभ्यां च विधायाशाचतुष्टये।
मण्डलभ्रमणं कुर्यादध्यर्धं परिकीर्तितम्॥

वेमः

तदा चाध्यर्धविषयमध्यर्धं मण्डलं भवेत्।

कुम्भः

अध्यर्धिका—चारी
यत्र दक्षिणपादस्य पार्ष्णिदेशे विधीयते।
वामः पादो दक्षिणश्चाप्यपसृत्य स्वपार्श्वयोः॥
सार्धतालप्रमाणेन स्थापितस्त्र्यस्रभावतः।
एवमङ्गान्तरेणापि यदि साध्यर्धिका भवेत्॥

वेमः

अध्यवसायः—नाट्यालङ्कारः
कीचकाङ्के—एतत्प्रियेतिवचनं इत्यादि भीमवाक्यम्।

सागरः

अध्यात्मम्—गीतगुणः

अध्यात्मसङ्गतम्—रञ्जनगुणः
गूढार्थैः परमार्थैश्च संसारसुखदूषकैः।
पदैर्नियोजितं गीतं साध्यात्मं योगिवल्लभम्॥

सोमेश्वरः

अध्यापिका—श्रुतिः
तारधैवतस्य तृतीया श्रुतिः मण्डलीमते।

अनङ्गः—देशीतालः
अनङ्गो लपसो ज्ञेयः (।ऽ ॥ऽऽ)(?)

मदनः

लघुप्लुतौ सकारश्च स्यादनङ्गाभिधे पुनः। (। ऽ ॥ ऽ)
री री गा मा पा धा नी सा.

जग

अनङ्गमण्डनः—देशीतालः
लचतुष्कं द्रुचतुष्कं गुरुश्चानङ्गमण्डने।
अष्टौ मात्राः ॥॥ ० ० ० ० ऽ

तालप्रस्तारः

अनङ्गाङ्गमोटनम्—चालकः
यदा मण्डलतो हस्तौ लुठित्वा स्कन्धदेशयोः।
तद्वद्यत्र शिरः क्षेत्रे नयनानन्ददायकम्।
लोडितौ तदनङ्गाङ्गमोटनं कीर्तितं तदा॥

अशोकः

अनङ्गुष्ठयुताः—पादाङ्गुल्यः
अनङ्गुष्ठयुताः प्रोक्तास्त्यक्ताङ्गुष्ठा मिथः श्रिताः
पादपारोहणे पूगदग्धादिग्रहणे स्मृताः॥

ज्यायनः

अनङ्गोद्दीपनम्—चालकः
विलोड्योरःस्थले हस्तौ क्रमाददत्तमण्डलौ।
विलासेनांसपर्यन्तं गत्वाभ्यन्तरमागतौ॥

उद्वेष्टितक्रियापूर्वं यत्राधोवदनो यदा ।
विद्वद्भिस्तत्समादिष्टमनङ्गोद्दीपनं तदा ॥

अशोक:

अनलमुखीवर्तना

नाममात्रप्रसङ्गा ।

काङ्गनाथ:

अनलस:

वैमनस्यं श्रमो वापि व्यापारे नैव जायते ।
यस्य रागश्च वर्धेत स नरो ह्यलसेतर: ॥

भाट्टविवेक:

अनवरतत्यागी— देशीताल:

अथानवरतत्यागिताले दीप्तौ शरात्त्रय: ।
चापौ पुष्पाक्षयश्चापौ त्रय: काण्डा प्लुतौ द्रुत: ॥
ऽ ऽ ॥ । ऽऽ ॥ । ऽऽ ॥ । ऽ ऽ०

गोपतिप्प:

अनामिका—श्रुति:

मन्द्रमध्यमद्वितीया श्रुति: ।

मण्डली

अनालम्बनम्—वीणावादने दोष:

अनवस्थितसंस्थानमनालम्बनमीरितम् ।

कुम्भ:

अनिबद्धगीतम्

आलप्त्याद्यनिबद्धं स्यात्स्वरमात्रेण तद्भवेत् ।

जगदेक:

अनिर्युक्तप्रबन्ध:

अङ्गमालेण विहिता अनिर्युक्ता इतीरिता: ।

पार्श्वदेव:

अनिलावलि:—मेलराग: खरहरप्रियामेलजन्य:

(आ) स रि ग म नि ध नि स.
(अव) स नि प म रि स.

मङ्ग:

अनीकिनी—चतुष्पदागीतम्

आदिमध्यान्तकलितैरनुस्वारकृताक्षरै: ।
सन्निपातैश्चानियतै: शेषै: पादैरनीकिनी ॥

वेम:

मध्याद्यन्तै: सन्निपातैरनुस्वारकृताक्षरै: ।
शेषैरनियता पादैर्विज्ञेया सा त्वनीकिनी ॥

भरत:

अनुकम्पा

अनुकम्पा तु सा ज्ञेया दु:खितान्प्रति देहिन: ।
उपकारपरत्वं यत्कुरुते चित्तविक्रियाम् ॥

भावविवेक:

अनुक्तसिद्धि:—लक्षणम्

प्रस्तावेनैव शेषोऽर्थ: कृत्स्नो यत्र प्रतीयते ।
वचनेन विनानुक्तसिद्धि: सा परिकीर्तिता ॥

भरत:

यथा—तापसवत्सराजे परमतो जानाति देवी स्वयं इति वासवदत्तां प्रति मन्त्रिवाक्यम्

अनुगतम्—वाद्यम्

किञ्चिद्गीतानुहरणाद्वाद्यं त्वनुगतं मतम् ।
यथा विरतिरन्यत्र स्थिति: स्थानान्तरेऽपि ।
विलम्बिते गीतलये वैदग्ध्याद्द्रुतवादनम् ॥

शार्ङ्ग:

अनुगतम्—गीतवाद्यमेलनप्रकार:

विलम्बितलये गीते सति द्रुतलयान्वितम् ।
स्याद्वादनं तथा गीतिविश्रामादन्यतो गति: ॥
किञ्चिद्गीतानुगमने सति वाद्यस्य लक्ष्यते ।
तद्गीतानुगवाद्येषु भवेदनुगतं त्विदम् ॥

कुम्भ:

अनुगतम्—मृदङ्गवाद्ये अक्षरानुसरणं वादनम्

समपाण्यवपाणियुतं स्फुटप्रहारकरणानुगं चैव ।
गेयस्य च वाद्यस्य च भवेदवघातो यत्तदनुगतम् ॥

भरत.

अनुगति:—शिल्पकाङ्गम्

अकामोपनतेनैव साधोरित्यादिनोच्यते ।
यथा वामेन वानीर इत्याद्यनुगतिर्मता ॥

शारदातनय:

प्रस्थितस्य हर्षादनुयानमनुगमनम् । यथा—मायाशकुन्ते इयं दर्भश्रेणीत्यादि नलवाक्यम्

सागर:

वामेनेति । कुन्दमालायां सीतामुद्दिश्य वाल्मीकेर्वचनम् । मायाशकुन्तो नलविजयनाटके कश्चनाङ्क: ।

अनुघर्षण:—तालप्राण:

मार्गशब्दे द्रष्टव्य: ।

अनुचर्चरः—देशीतालः
दलौ दलौ दत्रयं भो नजौ पश्चानुचर्चरे।
१८॥ मात्राः।

तालप्रस्तारः

अनुचारिका
सर्वावस्थाप्रचारेषु अनुगच्छति या नृपम्।
विज्ञेयं नाम तस्यास्तु नृपतेरनुचारिका॥

भरतः

अनुडिण्डिमः—देशीतालः
सदौ लौ दचतुष्कं च लो गौ गश्चानुडिण्डिमः।
१२॥ मात्राः।

तालप्रस्तारः

अनुत्पाद्येतिवृत्तम्—कथाशरीरम्
यथावगतवर्तमानातीतमहाराजादिवृत्तवर्णनं विषयतामस्या आचष्टे। यथा—हर्षवर्धनराज्यवर्धनादिवर्णनं हर्षचरिते।

भोजः

अनुत्रुटी—तालप्राणः
मार्गशब्दे द्रष्टव्या

अनुत्सेकम्—दर्शनम्
यद्विनम्रपुटापाङ्गं तदनुत्सेकमुच्यते।

शारदातनयः

अनुदिष्टसंहारः—सन्धिः
प्रशान्तजातिनाटके पञ्चमः सन्धिः

शारदातनयः

अनुनयः—लक्षणम्
उभयोः प्रीतिजननो विरुद्धाभिनिवेशयोः।
अर्थस्य साधकश्चैव विज्ञेयोऽनुनयो बुधैः॥

भरतः

अनुनीतिः—लक्षणम्
अपूर्वक्रोधजनितमपराधं प्रमृज्य यत्।
सेवार्थं मधुरं वाक्यं सानुनीतिः प्रकीर्तिता॥

भरतः

अपूर्वस्य सातिशयस्य क्रोधस्य जननाय कोपायतम्। यथा—प्रसीदेति ब्रूयामित्यत्र (रत्नावली)।

अभिनवः

अनुपस्कृतम्—दर्शनम्
प्रौढरागारुणापाङ्गं यत्स्यात्तदनुपस्कृतम्।

शारदातनयः

अनुबन्धः—धातुः
सजातीयविजातीयभेदसंमिश्रणोद्भवः।
अनुबन्धाभिधो धातुः शार्ङ्गदेवेन कीर्तितः॥

शार्ङ्गः

अनुबन्धः—व्यञ्जनधातुः
आविद्धस्यानुबन्धेन व्याख्यातोऽस्यानुबन्धकः।

कुम्भः

नन्वेकलक्ष्मभेदोऽयं गण्यते किं पृथक् पृथक्।
मैवं तद्धातुभेदानां बाहुल्यं यत्र दृश्यते।
विशिष्टो धातुना तेन सोऽनुबन्धाभिधां व्रजेत्॥

शार्ङ्गदेवः

"तत्तद्धातुभेदानां पृथक्त्वे सत्येव पूर्वपूर्ववदित्यतिदेशस्य मिश्रणमात्रविषयत्वेन चतुर्णामपि भिन्नलक्षणत्वात्पृथग्गणनमुपपद्यते" इति कल्लिनाथः

अनुबन्धः—वीणायां धातुः
विस्तारभेदः।
सजातीयविजातीयधातुभेदविमिश्रणात्।
धातुभेदोऽनुबन्धाख्यः कुम्भभूपेन कीर्तितः॥

कुम्भः

अनुबन्धः—करणधातुः
अस्यानुबन्धो विज्ञेयो विस्तरस्यानुबन्धवत्।

कुम्भः

"विस्तरस्येति। यथायोगं रिभितादिमिश्रणोद्भव इत्यतिदेशार्थः" इति कल्लिनाथः॥
करणस्यानुबन्धस्तु स्याद्विस्तारानुबन्धवत्।

शार्ङ्गः

अनुबन्धः—आविद्धधातुः
अस्यानुबन्धो विज्ञेयः करणस्यानुबन्धवत्।

कुम्भः

अत्र क्षेपादीनां मिश्रणादनुबन्धः।
द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिश्च नवभिर्लघुभिः क्रमात्।
क्षेपादयोऽत्र चत्वारो भवतीत्यपरेऽब्रुवन्॥

अनुबन्धः—स्वराङ्गम्
अनुबन्धो नाम पदान्तरेषु विच्छेदोऽनुच्छ्वासनं वा।

नान्यः

अनुबन्धा—ध्रुवा
यतिं लयं वाद्यगतिं पदवर्णमथाक्षरम्।
विभावांश्चानुभावांश्च भावांश्च व्यभिचारिणः॥

गीते रसे च नियतमनुबध्नाति या क्रमात् ।
सा ध्रुवा चानुबन्धाख्या नाट्यविद्भिर्निरूपिता ॥

वेमः

अनुभावः

अनुभावो नाम लोके कारणादुत्पन्नस्य स्थायिभावस्य भूयशो विकारः कटाक्षादिः कार्यलक्षणः ।

अनुभावो विकारस्य भावसंचूननात्मकः ।

सोऽपि विकारत्वाद्विभावादनुभूयमान एव भावपोषक इति वेदितव्यम् । विभावनिष्पन्नाननुभावयति । स्वाद्यतां नयतीत्यनुभावः इदमेवानुभावस्यानुभावत्वं यदयमनुभूयमानो भावकानां भावेषु स्वाद्यतालक्षणमुत्कर्षं निदधाति। अत्र मुनिः—यदयमनुभावयति नानार्थान्विभावनिष्पन्नान् वागङ्गसत्वकृतोऽभिनयान् । अत्र श्लोकः—

वागङ्गाभिनयेनैव यस्मात्त्वर्थो विभाव्यते ।
शाखाङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्त्वनुभावस्ततः स्मृतः ॥

यथा—"स्तिमितविकसितानामुल्लसद्भ्रूलतानोमित्यादि। एवं च विभावानुभावयोस्साक्षाद्भावकोऽनुभावकर्मतया भावोत्कर्षहेतुत्वं साधर्म्यमित्युक्तं भवति ।

अयं तु विशेषोऽनुभावस्य । यदयं लोककार्यत्वेनापि य आत्मनीनकार्ये कारणत्वापन्नो अनुभावनाव्यापारेणानुभावशब्दवाच्यः स्थायिभावान्भावयतां सामाजिकानां भावसंसूचनाश्रुरोमाञ्चादिविकारलक्षणकार्यरूपोऽपि सद्भावं पोषयति । लक्षयन्ति हि प्राकृता अपि रसिकानां सन्ततप्रसादानन्दजलबिन्दुदन्तुरपुटानि लोचनानि समुन्मिलत्स्फटिकनिकुरुम्बकरम्बितकपालान्यपि मुखान्यवलोकयन्तो नूनमेषां चेतसि कोऽपि चमत्कारकोरकितो विकारः प्रादुरस्ति। न चेत्कोयं नामैषामीदृशी शृङ्गारविक्रियेति। विभावानुभावव्यभिचारिलक्षणा निखिललोकयात्रा । तस्माद्रसं रिरंसयिषुभिः प्रतिरसं विभावानुभावौ यथायथमादरादधिगन्तव्यौ । उक्तं च—

विभावः काननं तेषामुत्पत्तेर्जीवनस्य वा ।
बोधकस्त्वनुभावः स्याद्विज्ञेयौ तौ प्रयत्नतः ॥

हर्षादीर्ष्यादिसंभूतो बाष्पः स्याद्बहुहेतुकः ।
न विभावं विना शक्यो विज्ञातुं किं कुतोऽप्यसौ ॥

चित्तवृत्यात्मको भावः परोक्षः प्राणिनामिह
अनुभावं विना वक्तुं विज्ञातुं वा क्षमोऽत्र कः ॥

रसविवेकः

अनुभावः

अथानुभाव इति कस्मादुच्यते । यदयमनुभाव इति वागङ्गसत्वकृतमभिनयम् । अत्र श्लोकः—

वागङ्गसत्वाभिनयैर्यस्मादर्थो विभाव्यते ।
वागङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्त्वनुभाव इति स्मृतः ॥

भरतः

यत्राह भगवानत्रानुभावो भावबोधकः ।
यतोऽनुभावयन्त्येते विभावजनितां रतिम् ।
विस्मृतां बोधयन्त्येवमनुभावाः प्रकीर्तिताः ।
रसतां गच्छति स्थायी कार्यं यदुपलभ्यते ।
अनुभावः स विज्ञेयो भावसंस्थानसूचकः ।
तत्र नाट्यविदां तावद्धतिरेषा प्रवर्तते ।
विभावपरिपुष्टे तु रत्यादौ स्थायिनि स्थिते ।
समुद्रकाल्यकल्लोलस्थानीया व्यभिचारिणः ।
चेतोविकारा निर्वेदप्रमुखास्तेऽपि कीर्तिताः ।
साक्षाद्दुरधिगमत्वाद्विकारत्वेन चेतसः ।
तत्सूचकास्तु ये वागारम्भविक्षेपकादयः ।
कटाक्षप्रमुखास्ते स्युः निर्वेदादेरनु स्फुटम् ।
तदानुभावयन्त्येते निर्वेदाद्यमतो मताः ।
अनुभावा इदं चाभिधानमेषां प्रगल्भते ।
निरूपका रसस्यैकेऽन्यथा प्राहुस्तदुच्यते ।
कैशिकीप्रमुखा रत्यादिकं स्थायिनमञ्जसा ।
विकाराद्यैरनुमिता दृष्टेरनुभवास्पदम् ।
निर्वेदाद्याः समानीता भावयन्त्यनुभावताम् ।
नातीव क्रियतेऽत्रापि निबन्धो नाममात्रके ।
यतो विप्रतिपत्तिस्थं स्थीयतामिदमेव हि ।
भ्रूलीला दृग्विकाराश्च मुखरागोष्ठकम्पने ।
हस्तपादविकाराश्च कराद्यभिनयः स्मितम् ।
लीलादिहाववर्गश्चानुभावा मुनिसम्मताः ।

कुम्भः

अनुमन्द्रः—नादभेदः

नादोऽतिसूक्ष्मनामा नाभौ वदते(र्ता)ति शार्ङ्गदेवेन
सूचित इहानुमन्द्रो वीणार्होऽयं तदुक्तोऽत्र ॥

सोमनाथः

अनुमन्द्रा- -श्रुतिः

द्वितीया श्रुतिः ।

मण्डली

अनुमानम्—गर्भसन्ध्यङ्गम्

रूपानुगमनमनुमानम् । रूप्यत इति रूपं वस्तु । यथा—

तस्यानुमानयति काञ्चनकान्तिगौरः ।
कायश्च सूयतनयत्व-मधृष्यता च ॥

सागरः

अनुमाननिश्चयो लिङ्गात् । लिङ्गाद्धेतोः नान्तरीयकस्य लिङ्गिनो निश्चयोऽनुमानम् । निश्चयरूपत्वादेव चोहरूपायाः युक्तेर्भिद्यते ।

यथा—स्वप्नवासवदत्ते शेफालिकामण्टपशिलातलमवलोक्य वत्सराजवचनं पादाक्रान्तानीति। अत्र काचिद्रहस्यं निवसत्येवेति निश्चयः।

रामचन्द्रः

अभ्यूहश्चेष्टिताकारैरनुमानमुदाहृतम्।

सर्वेश्वरः

अर्थस्याभ्यूहनं लिङ्गादनुमानं प्रचक्षते।

सिंगः

लिङ्गाल्लिङ्गिपरिज्ञानमनुमानं मतं यथा

अमृतानन्दी

रूपानुरूपगमनमनुमानम्

भरतः

रूपानुगमनं लिङ्गादनुमानमिति भरतपाठान्तरम्।

रूप्यमानेन प्रत्यक्षाद्युपलभ्यमानेन रूपस्य व्यापकस्याविनाभाविनो गमनं ज्ञानमनुमानम्। निश्चयात्मकत्वादूहः। उपायायुक्तेरन्यत्वात्। यथा—रत्नावल्यां पालीयमित्यादि राजवाक्यम्। अत्र घ्राघ्रायाघ्राय गन्धमिति गन्धात्कुसुमानि तेभ्यः पादपाः तेभ्योऽपि मार्गमनुमापितम्। इति राज्ञा विदूषकस्योक्तिः

अभिनवः

अनुमानम्—देशीलास्याङ्गम्

नृत्तं प्रस्तुतयोर्गीतवाद्ययोः सदृशं द्रुतम्।
कृतैकभ्रूलताक्षेपा वितर्कयति नर्तकी।
डोलायितमना यस्मिन्ननुमानमिदं मतम्॥

ज्यायनः

अनुरणनम्—फूत्कारगुणः

नादानुरणनं नाम घण्टाध्वनितसोदरम्।

कुम्भः

अनुरागः

कामस्तु सामान्यरूपो विशेषरूपो वा सुखमेवाभिधीयते तं चानुराग इत्याचक्षते। तमभिलाषादिभेदाच्चतुःषष्टिप्रकारं व्याहरन्ति। यथा—अभिलाषः, आकाङ्क्षा, अपेक्षा, उत्कण्ठा, ईप्सा, लिप्सा, इच्छा, वाञ्छा, तृष्णा, अभिष्वङ्गः, सक्तिः, मोहः, आकूतं, कुतूहलं, विस्मयः, रागः, वेगः, अध्यवसायः, व्यवसायः, कामता, वासना, स्मरणं, संकल्पः, लालना, स्पृहा, लौल्यं, गन्धः, श्रद्धा, रुचिः, दोहदं, आशा, आशीः, आशंसा, मनोरथः, आस्था, अभिनिवेशः, अनुबन्धः, आग्रहः, विमर्शः, मनीषा, अभिप्रायः, पक्षपातः, लोभः, आसङ्गः, भावः, रासः, रतिः, प्रीतिः, दाक्षिण्यं, अनुग्रहः, वात्सल्यं, अनुक्रोशः, विश्वासः, विस्रंभः, वशीकारः, प्रणयः, प्राप्तिः, पर्याप्तिः, अभिमानाप्तिः, स्नेहः, प्रेम, आह्लादः, निर्वृतिः, इति। सोऽयमनुरागः चतुःषष्टिप्रकारोऽपि प्रतिप्रकारमष्टधा संभवति। यथा— नित्यानुरागः, नैमित्तिकानुरागः, सामान्यानुरागः, विशेषानुरागः, प्रकाशप्रच्छन्नकृत्रिमाकृत्रिमानुरागाश्च। तेषु कालादिकारणविशेषानपेक्षो नित्यः। तद्विपरीतो नैमित्तिकः। जातिविषयः सामान्यः। व्यक्तिविषयो विशेषः। स्वाङ्गनादिगोचरः प्रकाशः। पराङ्गनादिविषयः प्रच्छन्नः। प्रयोजननिरपेक्षोऽकृत्रिमः। तद्विपरीतः प्रयत्ननिर्वर्त्यः कृत्रिमः। तत्र नित्योऽपि चतुर्विंशतिधा भिद्यते नैमित्तिकोऽपि कालसमयवेलोपाधिसाधनसमावेशदेशादिभेदाच्चतुर्विंशतिधा भवति। सामान्यानुरागोऽपि द्रव्यगुणकर्मसंक्षेपविक्षेपसमस्तव्यस्तशुद्धसंकीर्णसाधर्म्यवैधर्म्यमहाल्पविषयकदेश-कालधर्मधर्मिसमयसबन्धप्राकृतवैकृतवयोवैदग्ध्यसौभाग्यकृतश्च-
।

भोजः

अनुलोमविलोमा—मुडुपचारा

चारीत्रिकोणचारीचेदनुलोमविलोमगा
स्वस्थाने स्थापितपदा ततस्तत्रापि कुट्टिता
तदा निगदिता सद्भिरनुलोमविलोमगा॥

अशोकः

अनुल्बणम्—दर्शनम्

अविकारि विकारस्य हेतौ यत्तदनुल्बणम्।

शारदातनयः

अनुविद्धः—वाद्यालङ्कारः

शुद्धानुविद्धं यद्वाद्यं सर्वातोद्येषु दृश्यते।
परस्परानुवेधेन सोऽनुविद्ध इति स्मृतः॥

भरतः

अनुवृत्तम्—दर्शनम्

कात्स्न्र्येन दृश्यग्रहणादनुवृत्तं चिरस्थिते।

विप्रदासः

अनुवृत्तं तदुक्तं यद्भूयो भूयो निरीक्षणम्।

हरिपालः

अनुवृत्तम्-

रूपनिर्वर्णनायुक्तमनुवृत्तमिति स्मृतम्।

भरतः

अनुवृत्तिः—नाट्यालङ्कारः

आक्षेपेन चलितस्यानुगमनम्। यथा—वेण्यां सहदेवेनेत्यादि वाक्यम्।

सागरः

अनुवृत्तिः—भाणिकाङ्गम्

निदर्शनोपन्यासः अनुवृत्तिः। यथा—शाकुन्तले षष्ठेऽङ्के साक्षात्प्रियामिति

सागरः

अनुवृत्तिः—लक्षणम्

प्रश्रयेणार्थसंयुक्तं यत्परस्यानुवर्तनम् ।
स्नेहाद्दाक्षिण्ययोगाद्वा सानुवृत्तिस्तु संज्ञिता ॥

भरतः

अर्थानुवृत्तिरिति लक्षणोद्देशे पठिता। कैश्चित् अर्थः अनुवृत्तिः इति द्वे लक्षणे पठिते।

अभिनवः

अनुशयः

प्रमादादपराद्धेषु कर्मस्वहमहो वृथा ।
इति निन्दात्मिकावृत्तिर्मनसोऽनुशयः स्मृतः ॥

भावविवेकः

अनुश्रवणिका—पाटवाद्यम्

पाटाक्षरं वा पाटो वा श्रूयते यत्र भूरिशः ।
अनुश्रवणिकावाद्यमेतदाहुर्मनीषिणः ॥

वेमः

अनुष्टुप्छन्दोवृत्तानि

षट्पञ्चाशच्छते द्वे च वृत्तानामप्यनुष्टुभि । २५६

भरतः

अनुसन्धिः—अर्थप्रकृतिः

प्रधानार्थानुयायित्वादनुसन्धिः प्रकीर्त्यते ।
एकोऽनेकोऽपि वा सन्धिः पताकायां तु यो भवेत् ॥

भरतः

अनुसर्पणम्—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

पूर्वमुपलब्धस्य पुनरन्तरितस्यैतिवृत्तवशादभिलषितस्यार्थस्येहान्वेषणं अनुसर्पणम्। यथा—पार्थविजये युधिष्ठिरं प्रति द्रौपदीवचनम्। दिवसपरिवर्तनगणनया किणीभूतहृदयस्य दुःशासनकेशग्रहवृत्तान्तो विस्मृत इत्याह। अत्र पूर्वदृष्टं कालहरणाद्विस्मृतं नष्टमिति तमनुसारयति।

रामचन्द्रः

अनुसृतः—वाद्यप्रकारः

मुरजः पणवो वापि पटहो दर्दरोऽथवा ।
अनुवादी यदा वाद्ये भवेदनुसृतस्तु सः ॥

अत्र नेपालादर्शे पाठान्तरम्

मुरजं पणवो वापि पणवं दर्दरोऽथवा।
अनुयाति यदा वाद्ये भवेदनुसृतस्तु सः ॥

भरतः

मुरजः पणवश्चैव वाद्यं दर्दरसंश्रयम् ।
दर्दरः पणवश्चैव वाद्यं च मुरजाश्रयम् ॥

सादृश्येनानुकुर्वाते तदानुसरणादयम् ।
अलङ्कारोऽनुसृत इत्ययं ज्ञेयः प्रयोक्तृभिः ॥

नान्यः

अनुस्मृतिः—विरहावस्था

मुहुर्मुहुर्निश्वसितैर्मनोरथविचिन्तनैः ।
प्रद्वेषाच्चान्यकार्याणामनुस्मृतिरुदाहृता ॥
नैवासने न शयने धृतिमुपलभते स्वकर्मणि विहस्ता।
तच्चिन्तोपगतत्वात्तृतीयमेवं प्रयुञ्जीत ॥

भरतः

अनुस्वनितम्—व्यञ्जनधातुः

तलस्थानेऽधस्तन्त्रीणामनुस्वनितमुच्यते ।

भरतः

तथानुस्वनितं भवेत्। तलं कृत्वावरोहेण घाते

कुम्भः

तलेन मन्द्रतन्त्रीणामाहतेः स्वरितं तु यत् ।
तदनुस्वनितं प्राहुः वीणावाद्यप्रयोगिनः ॥

नान्यः

अनूपसिंहः

अयं हृदयप्रकाशः, अनूपसिंहविलास इत्यादिग्रन्थानां कर्ता। कालः क्री. श. १६०० स्यात्।

अनूराधाभिनयः

मुष्टिसूचीहस्ताभ्यां कर्तव्यः

महाराष्ट्रे

अनूराधाहस्तः

(छत्रदण्डाकृतिरनूराधा)

पूर्वोक्तौ मुष्टिहस्तौ तु तर्जन्योर्ध्वं प्रसारितौ ।
मुष्टिसूचिरिति प्रोक्तो ह्यनूराधानिरूपणे ॥

शृङ्गार

अन्तरः—वाद्यप्रबन्धः

प्रस्तुतस्यानुसारेण गीतवाद्यस्य सन्धितः ।
मानेन वाद्यते यस्तु स भवेदन्तराभिधः ॥

सोमेश्वरः

निबद्धो वादितो गीतवाद्यसंधौ मतोऽन्तरः ।

शार्ङ्गः

अन्तरक्रीडा—देशीतालः

विधातव्यान्तरक्रीडा विरामान्तं द्रुतत्रयम् ० ०
प प नी

जग

अन्तरपाटः—वाद्यप्रबन्धः

अन्तरं वादयित्वा चेदनिबद्धस्य वादनम् ।
क्रियतेऽन्तरपाटः स्यात्तदा निश्शङ्कसम्मतः ॥

शार्ङ्गः

निबद्धं वादयेदादौ वाद्यतेऽथ यदृच्छया ।
वादनं पुनराद्यस्य सोऽन्तरापाट उच्यते ॥

सोमराजः

अन्तरं वादयित्वादावनिबन्धश्च वाद्यते ।
वाद्यमन्तरपाटोऽसौ कथितो वाद्यकोविदैः ॥

वेमः

अन्तरभाषिका—रागजातिः

भाषाविभाषयोरन्तरुत्पन्नान्तरभाषिका

कुम्भः

अन्तरवाद्यानि

अनुबन्धः, विप्रहारितं, सिद्धिः, ग्रहणं, परिच्छिन्नमिति। तत्रानुबन्धसंज्ञमन्तरवाद्यम्। यथा धोणाधोङ्कघे इति पाठ्यविरामे। विप्रहारितं यथा—धं द्रां कोखोणा इति। सिद्धिरपि—

ऐश्वर्ये विस्मृते श्रान्ते वस्त्राभरणसंयमे ।
सिद्धिर्वादयितव्या तु नानाकरणसंश्रया "

सा च सिद्धिर्यथा—समार्गकरणाश्रया कार्या। विचित्रकरणा पञ्चकला। अवस्थान्तरे पुनरेवमेव कृता भवत्यपि। साध्यविरामे वाद्यम्। परिषत्साधनकृते विरामे च वस्त्राभरणानां निपाते प्रकुर्यादभ्यञ्जने काले। अथ परिच्छिन्नम्। सार्वभाण्डिकं ध्रुवाया ग्रहोपशमने गम्भीरधीरप्रहारमुद्धतं यथा रसं च षट्कलम्। तत्रोत्तमानां वितस्तमार्गाश्रितं द्रं द्रं क्ले घे के इति। उत्तमस्त्रीणामड्डितमार्गाश्रयम्। प्रासादिकी प्रावेशिक्याक्षेपिक्यवकृष्टासु टें कखा किटिकिटिता इति। तत्र प्रासादिकीप्रावेशिक्योः समपाणौ विभक्तकरणं द्रुतायामुपरिपाणिर्विचित्रकरणं स्थितावकृष्टायामर्धसन्निपातकृतमिति। प्रासादिक्यामन्तरायां च एवमेतत्प्रयोक्तव्यम्। परिवर्ते गीतमेव भाण्डं विना प्रयोजयेत्। सन्निपातावसानेषु भाण्डवाद्यग्रहो भवेत्। अथोद्धात्यम्।

संभ्रमावेगहर्षार्थे विस्मयोत्साहशोकजे ।
ग्रहे गानस्य यद्वाद्यमुद्धात्यं संप्रकीर्तितम् ॥

अड्डितावस्थितावकृष्टासु ध्रुवासु मोक्षो विधातव्यः। एते ग्रहा मोक्षाश्च नैष्क्रामिकी प्रावेशिक्याक्षेपिक्यन्तासु ध्रुवासु भवन्ति ॥

भरतः

अन्तरा—चारी

संयुताभ्यां च हस्ताभ्यां सोत्प्लुतिभ्रमणं यदा ।
वामे सत्रिपताकाभ्यामुक्ता सा भ्रमिरन्तरा ॥

नागमल्लः

अन्तरा—ध्रुवा

विषण्णे मूर्च्छिते भ्रान्ते वस्त्राभरणसंयमे ।
दोषप्रच्छादने या च गीयते सान्तरा ध्रुवा ॥

भरतः

अन्तरालगम्—उत्प्लुतिकरणम्

कृत्वालगं निपत्योर्व्यामुत्तानितमुरो दधेत् ।
स्थितश्चेत्पृष्ठतो जानुपर्यन्तन्यस्तमस्तकः ।
तदान्तरालगं नाम करणं भणितं बुधैः ॥

वेमः

अन्तर्जानुभ्रमरी—तिरिपनृत्ताङ्गम्

चतुरश्रे वामहस्तो वामपार्श्वे प्रसारितः
दक्षिणं हृदये न्यस्य शिखरं वामभागतः ॥
गारुडे वामहस्तस्तु पुरतश्च प्रसारितः ।
दक्षभागे दक्षिणश्च पताकः संप्रसारितः ॥
वामाङ्घ्रिप्रपदं पृष्ठे दक्षजानोश्च लापितम् ।
स्तनयोः शिखरद्वन्द्वं दक्षिणावर्ततो भ्रमेत् ।
अन्तर्जानुभ्रमिः प्रोक्ता ग्राह्या नृत्यविशारदैः ॥

वेदः

अन्तर्भेदी—श्रुतिः

तारनिषादस्य द्वितीया श्रुतिः

पार्श्वः

अन्तर्भ्रमरी—तिरिपनृत्ताङ्गम्

चतुरश्रे दक्षकरः शिखरो हृदये यदि ।
वामः पताकः प्रसृतः पार्श्वे सैव पुरो भवेत् ॥
दक्षिणः प्रसृतः पार्श्वे संहतस्थानके स्थितिः ।
उत्प्लुत्योऽन्तरभ्रमरीं कुर्यान्नटविचक्षणः ॥

वेदः

अन्तर्भ्रमरी—भ्रमरी

अस्या एव विपर्यासादन्तर्भ्रमरिका भवेत् ।

कुम्भः

अस्या इति बाह्यभ्रमरी विवक्षिता ।

अन्तश्छाया—करणम्

पादश्चेद्दण्डपादायाः स्वस्वगात्रस्य पृष्ठतः ।
इतरस्कन्धदेशाच्चेन्निर्गतान्येन पाणिना ।
आकर्षितः पुनः पाणिपार्श्वे मुष्टिकसंज्ञकः ।
प्रसारितस्तदा प्रोक्तमन्तश्छायाभिधं बुधैः ॥

देवेन्द्रः

अन्तशीर्षका—चतुष्पदागीतम्

अर्थो यस्यामुपक्षिप्तो यस्स एव समाप्यते ।
शीर्षकेन च संयुक्ता सा विज्ञेयान्तशीर्षका ॥

वेमः

अन्ताहरणम्—गीताङ्गम्

स्थितलक्षणोपेतं गीतान्तस्याहरणम् । यथा—पृथिवी कपाल-जलधि सरोजं ज्ञाननिमित्तम् ।

नान्यः

अन्तावहरणा—चतुष्पदागीतम्

यस्यामाद्यः सन्निपातोऽनुस्वारोऽन्ते विधीयते ।
एषा ह्यन्तावहरणा भणिता गीतवेदिभिः ॥

वेमः

स्यात्त्वन्त्यः सन्निपातश्च सानुस्वारोऽन्त्य इष्यते ।
समाद्यन्तावहरणा सानुस्वारकृता तथा ॥

भरतः

अन्दुकाः—पादभूषणम्

आयताश्च सुचक्राश्च कटकाकारनिर्मिताः ।
अन्दुका इति विख्याता योषितां पादभूषणम् ।

सोमेश्वरः

अन्धाली—भाषाङ्गरागः

शुद्धपञ्चमभाषाया दाक्षिणात्या तदुद्भवा ।
पञ्चमांशग्रहन्यासा तारगा निर्विवर्जिता ।
अन्धाली सरिपा......दिनादौ गीयते शुचौ ॥

भट्टमाधवः

अन्धाली—रागः

पञ्चमांशग्रहन्यासा सरिपाढ्या गवर्जिता ।
अन्धाली स्यादपप्राज्या समन्द्रा शुद्धपञ्चमा ॥

मोक्षः

गहीना मध्यमांशा च षड्जमन्द्रा च षाडवा
निधाल्पा मध्यमन्द्रा च धन्या सांधालिका मता ॥

सोमराजः

अन्धाली भाषया ज्ञेया पञ्चमैः परिपूरिता ।

मद

अतः परं स्यादन्धाली जाता मालवपञ्चमात् ।
गान्धारे च परित्यक्ता मध्यमांशा सषाडवा ॥
षड्जमन्द्रा गताल्पत्वं निषादे धैवते पुनः ।
मध्यम मन्द्रतां प्राप्ता तथैव न्यासपञ्चमा ॥

हरि

पञ्चमांशन्याससयुक्ता स्वल्पगान्धारशोभिता ।
कम्पिता च निजस्थाने षड्जमन्द्रविराजिता ॥
सुसंपूर्णा सुतिरिपा नादबाहुल्यसंयुता ।
आन्ध्रदेशोद्भवा रम्या सान्धालीति प्रकीर्तिता ॥

सोमेश्वरः

न्यासांशग्रहपञ्चमयुक्ता षड्जे च मन्द्रतापन्ना
गान्धारसप्तमाल्पा पूर्णा तारर्षभान्धाली ॥

नान्यः

रितारा षड्जमन्द्रा च संपूर्णा च निगाल्पिका ।
अन्धाली पञ्चमन्यासा ग्रहांशपरिकीर्तिता ॥

मतङ्गः

यथाभिहितविशेषभेदितं गूर्जरिकाया इवैतस्याप्यालापकं रूपकमवगन्तव्यम् ।

विभाषान्धालिका प्रोक्ता जाता मालवपञ्चमात् ।
बृहतीदक्षिणाहीना मध्यमांशकषाडवा ॥
षड्जमन्द्रा च निगपवर्जिता मध्यमन्द्रभाक् ।
पञ्चमन्याससंयुक्ता श्रीरागे विनियुज्यते ॥

जगदेकः

अन्या—नायिकाभेदः

सैवान्या भवेत्कर्तव्यतिक्रमे ।
व्यतिक्रमे तु कन्यायाः साप्यन्या नाकुलाङ्गना सैवेति । स्वीयैवेत्यर्थः ।

शारदातनयः

अन्वयः—भक्तिः

परस्परस्य ग्रथनं पदानामन्वयः स्मृतः ।
स जायेत त्रिधा शक्तो वैभक्त उभयात्मकः ॥

तत्राख्यातसुब्विभक्तिभ्यां कर्तृकर्मणोरभिधाने शक्तः । संबन्ध-विभक्त्या वैभक्तः । उभयात्मकः शक्तिर्विभक्तिमयः

साहित्यमीमांसा

अपकुञ्चिता—देशी चारी

आकुञ्चिताङ्घ्रयोः क्रमशः पश्चाद्गत्यापकुञ्चिता ।

वेमः

अपक्षेपा—देशी चारी

ऊरुमेकस्य पादस्य स्पृष्ट्वान्यो बाह्यपार्श्वतः ।
तं मिश्रयन्नितम्बं स्वं यत्रापक्षेपिता स्मृता ॥

वेमः

अपक्रान्तम्—करणम्

यत्र बद्धां विधायापक्रान्तां चारीं समाचरेत् ।
प्रयोगानुगुणौ हस्तौ तदपक्रान्तमीरितम् ॥

ज्यायनः

अपक्रान्ता—चारी

बद्धां चारीं विधायादौ चरणं कुञ्चितं ततः ।
उत्क्षिप्याधः क्षिपेत्पार्श्वेऽपक्रान्ता साभिधीयते ॥
यद्वोरुवलनं कृत्वा तदैव भ्रमरीमपि ।
उद्धृत्य कुञ्चितं पादं पूर्ववत्पातयेद्यदि ।
भूमौ सा चाप्यपक्रान्तसंज्ञा चारी निगद्यते ॥

वेमः

अपन्यासः

अवान्तरसमाप्तिं यो रागस्य वितनोति सः ।
अपन्यासः स स्मृतः

तुलजः

अपराजितः—अङ्गहारः

दण्डपादव्यंसितप्रसर्पितकनिकुट्टार्धनिकुट्टाक्षिप्तोरोमण्डलकरिहस्तकटिच्छिन्नानां नवानां करणानां क्रमात्प्रयोगेऽपराजिताङ्गहारः।

शार्ङ्गः

अपरान्तकम्—सप्तगीतिभेदः

अथ वस्तूनि षट् सप्त पञ्च वाप्यपरान्तके ।
स्याच्छाखाध्यर्धमात्राणि तेष्वेवं पाणिकल्पना ॥
अष्टमी विंशिका चैव द्वे शम्ये परिकीर्तिते ।
द्वादशाष्टादशौ तालावेकविंशस्तथैव च ॥
उपोहनं यथामार्गमादावाद्यस्य वस्तुनः ।
कला द्वादश कर्तव्याः चतस्र इतरादिषु ॥
वृत्तिमार्गे प्रयुञ्जीत द्वे वा दक्षिणमार्गके ।
नवाप्युपोहनानि स्युः मध्ये स्रोतोगता यतिः ॥
तत्रोपवर्तनं कार्यं गते वस्तुचतुष्टये ।
पूर्वातीतनिवृत्तैस्तु पदैस्तदुपपातयेत् ॥
पूर्वतुल्यं तु गीत्या स्यादुत्तरे तद्यथास्थिते ।
तस्यार्धेऽर्धसमाप्तिं च न्यासं चाह विशाखिलः ॥
एवमेव शिरोऽन्ते स्यात्प्रतिशाखा ततः परम् ।
शाखावत्प्रतिशाखा च भवेदन्त्यपदा तु सा ॥
तालिकाख्यस्तयोरन्त्यः कलाषट्को निवृत्तिमान् ।
अस्याङ्गेषु यथायोगं योक्तव्ये विवधैकके ॥

दत्तिलः

पूर्वमिति । पूर्वार्धं मद्रकस्य । पूर्वतुल्यं पूर्वपादेन समम् । उत्तरे तालावतीतनिवृत्तौ । यथास्थिते इति द्वावुत्तरावन्वर्थतां भजन्तौ । तस्येति । उपपातस्येत्यर्थः । वस्तु, पाणि, उपोहन, उपवर्तन, निवृत्त-शिरःशाखा-प्रतिशाखा-तालिका-निवृत्तयः, विवध, एकक, एतानि तालाङ्गानि ।

विशाखिलः । आचार्यः । अष्टमीति । त्र्यश्रतालस्य त्रिप्रभृतिक्रमेण षट्कृत्वा द्वैगुण्येन प्रागेव प्रतिपादितम् । पातक्रमस्तु आनिविप्रा आनिविशा—आनिविता आनिविप्र आनिविश इति ।

अपवादः—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

अपवादः (परीवादः) स्वपरदोषोद्भावनम् । यथा—पुष्पदूषितके हतः पुत्र इत्यादि ब्राह्मणवाक्यस्वदोषोद्भावनम् ।

रामचन्द्रः

दोषप्रख्यापनं यत्तु सोऽपवादः

भरतः

यथा—रत्नावल्यां राज्ञोक्तम्—श्वासोत्कम्पिनीत्यादि । अत्र देवीगुणानां सातिशयकोपनत्वेनापवदनं कृतम् ।

अभिनवगुप्तः

स्वदोषस्थापनमपवादः । यथा—जानकीराघवे रावणवाक्ये सीता केवलं स्त्री तस्मादवज्ञा, कपिर्दिगम्बरः । एते दोषा मम व्यसनं घोरतरं करोति इत्यात्मन्यपवादः ।

सागरः

दोषप्रख्यापवादः स्यान्निर्दोषस्येतरस्य वा ।

सर्वेश्वरः

अपवारितम्—नाट्यधर्मी

रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परिवृत्यापवारितम् ।

रसिकरसायनम्

अपविद्धम्—करणम्

आवर्त्य शुकतुण्डाख्यमूरुपृष्ठे निपातयेत् ।
वामहस्तश्च वक्षःस्थोऽप्यपविद्धं तु तद्भवेत् ॥

भरतः

चतुरस्रकरः स्थित्वा हस्तं व्यावर्त्य दक्षिणम् ।
निष्कामयन्भजेच्चारीमाक्षिप्तामथ दक्षिणम् ।
शुकतुण्डं करं तस्यैवोरौ तु परिपातयेत् ॥
यत्रापविद्धं तद्वामे वक्षःस्थे खटकामुखे
तत्कोपासूययोर्योज्यं उक्तं सोढलसूनुना ॥

शार्ङ्गः

चतुरस्रतया स्थित्वा सव्यमावर्तितं करम् ।
आक्षिप्तया विनिष्कास्य शुकतुण्डकरं पुनः

स्कन्धोरोः पृष्ठतो न्यस्येत्ततस्तु खटकामुखम् ।
वक्षःस्थलस्थितं वामं वर्तनाचातुरीवशात् ॥
कुर्याद्यत्रापविद्धं तदसूयाकोपयोः स्मृतम् ।

ज्यायनः

अपविद्धम् – चालकः

नाभौ कण्ठप्रदेशे च करौ चेद्वामदक्षिणौ ।
लुठन्तौ मण्डलाकारमपविद्धं तदीरितम् ॥

वेमः

अपविद्धः—अङ्गहारः

यदा अपविद्धसूचीविद्धाख्यं करणद्वयं कृत्वोद्वेष्टितेन करणेन बद्धया चार्या त्रिकं वलितं कृत्वा, ऊरूद्वृत्तोरोमण्डलकटीच्छिन्नकरणानि प्रयुक्तानि तदापविद्धाङ्गहारः ।

अपविद्धः—बाहुस्तथा भूता

उरसो मण्डलाकारभ्रान्त्या यो निःसृतो भुजः ।
सोऽपविद्धो गदाखड्गयुद्धादिषु नियुज्यते ॥

अशोकः

अपवेष्टितम्—हस्तप्राणः

अधस्ताद्गमनं यत्तु हस्तानामपवेष्टितम् ।

शृङ्गारः

अपसर्पितः—अङ्गहारः

अपक्रान्तकरणं, व्यंसितस्य केवलकरक्रिया, करिहस्तं, अर्धसूची, विक्षिप्तं, कटीछिन्नं, ऊरूद्वृत्त, आक्षिप्तं, करिहस्तकं, कटीछिन्नं, एतानि करणानि यदा प्रयुज्यन्ते तदा स अपसर्पितः ।

शा.न.

अपसृतम्—पार्श्वम्

अपसृतं तन्निवृत्या स्यात्पार्श्वस्य निवर्तने ।

अशोकः

परिस्रुत्यापसारे च कुर्यादपसृतं बुधः ।

सोमेश्वरः

अपस्मारः—चित्ताभिनयः

धातुवैषम्यदोषेण भूतावेशादिना कृतः ।
चित्तक्षोभस्त्वपस्मारः ॥
शिरःपार्श्वे सूचिहस्तः चक्राकारं तु चालितः ।
आलोलितं शिरश्चैव भूतावेशे विधीयते ॥
मुखस्थाने मयूरस्तु पैत्यभावनिरूपणे ।

विनायकः

अपस्मारः—व्यभिचारिभावः

देवयक्षनागब्रह्मराक्षसभूतप्रेतपिशाचग्रहणानुस्मरणोच्छिष्टशून्यागारसेवनाशुचिकालान्तरापरिपतनव्याध्यादयो विभावाः । स्फुरितनिश्वसितोत्कम्पितधावनपतनस्वेदस्तम्भनवदनफेनजिह्वापरिलेहनादयोऽनुभावाः ।

भरतः

भूतप्रेतपिशाचानामपस्मारोऽधिरोहणम् ।
मन्त्रतन्त्रक्रियालोपैः सोऽपि सम्पद्यते नृणाम् ॥
भ्रूपादकम्पस्वेदास्यलालाफेनोद्गमादयः ।

सर्वेश्वरः

अपस्यन्दिता—चारी

निषण्णोरुर्दक्षिणोऽङ्घ्रिर्वामस्तिर्यक् प्रसारितः
पञ्चतालान्तरं यत्र सैषापस्यन्दिता भवेत् ॥

वेमः

अपहसितम्—हास्यरसभेदः

हास्यशब्दे द्रष्टव्यम् ।

अपूर्णा—श्रुतिः

धैवतस्य तृतीया श्रुतिः

पा.सोमः

अप्पलाचार्यः

तालचिन्तामणिकारः । श्रीमुष्णवासी । शतद्वयवर्षात्पूर्वं स्यादिति ज्ञायते

अप्रतिपत्तिः—शिल्पकाङ्गम्

प्रतिपत्तिमूढता अप्रतिपत्तिः । यथा–कोसलाङ्के प्रियसखीत्यादि कौसल्यावचनम्

सागरः

कोसलाङ्कः । सागरनन्दिकृतजानकीराघवे कञ्चनाङ्क इत्यूह्यते

अप्रदेशी—मेलरागः (ऋषभप्रियामेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि ध स.
(अव) स नि ध म ग स.

अप्रमेयः—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध म ग म रि स.

अप्रमेया—द्वादशाक्षरवृत्तम्

ययययाः ।

भरतः

अप्सरा:—प्राकृते मालावृत्तम्

द्वौपञ्चमात्रौ ज ग।

विरहाङ्कः

अभङ्गः—देशीताल:

अभङ्गे लप्लुतौ ज्ञेयौ । ऽ

श्रीकण्ठः

अभङ्गताले विज्ञेयौ क्रमेणैव लवुप्लुतौ । ऽ

वेमः

अभङ्गताले कर्तव्यं लघोरग्रे त्रिमात्रिकम् । ऽ

नन्दी

अभयम्—हस्तः

अभयन्तु समोन्नतम्।

उमा

अभिकृतिच्छन्दोवृत्तानि

तथा शतसहस्राणि पञ्चविंशच्च संख्यया।
तिस्रः कोट्यः सहस्राणि चतुष्पञ्चाशदेव च।
शतानि चत्वारि तथा द्वात्रिंशत्प्रविभागतः।
वृत्तान्यभिकृतौ चैव च्छन्दोज्ञैः कथितानि वै॥ ३५३५४४३२

भरतः

अभितप्ता—दृष्टिः

मनागलसतारा च चलितैश्च पुटैर्युतः।
निर्वेदे चाभिघाते च कार्यादिभिरुपप्लुता॥

सोमेश्वरः

पुटौ प्रचलितौ यस्यास्तारे वीक्षितुमक्षमे।
या सव्यथेव सा दृष्टिरभितप्तेति गीयते।
विनियोगोऽभिघाते स्यात्तापनिर्वेदयोरपि॥

विप्रदासः

अभितप्ता दृष्टिः

मन्दायमानताराया: पुटैः प्रचुरितैस्तथा।
सन्तापोपप्लुता दृष्टिरभितप्ता च सव्यथा॥

भरतः

अभिनन्दः—देशीताल:

ताले स्यादभिनन्दाख्ये लद्वयं दद्वयं गुरुः। ॥००ऽ

वेमः

न्मा पा ग री रि सा

जय

अभिनन्दः—प्रबन्धः

यः पाटैस्तेन्नकैर्युक्तः प्रयुक्तो गीतकोविदैः।
अभिनन्दोऽभिनन्देन तालेनैष विभूषितः

जग. मल्लः

अभिनन्दनः—देशीताल:

आभनन्दस्य नामान्तरम्।

अभिनयः

अभिशब्देनाभिमुख्यं नशब्देन निषेधः यशब्देन यदर्थे लक्ष्यते। तेन स्वपार्श्वोन्मुखदेशागमनेन आभिमुख्यं अभिमुखत्वम्। पार्श्वे तु रेचनपूर्वं अधोमुखोत्तानपरिवर्तनेन च यच्छब्दार्थमभिनयेत्।

भट्टतोतः

अभिनयः—देशीलास्याङ्गम्

भावसंसूचकैरङ्गैर्नर्तकी यत्र नृत्यति।
यथावत्करणैरुक्तोऽभिनयो नयकोविदैः॥

कुम्भः

अभिनयः

रत्यादिकानभिव्यक्तिं नयन्तो वासनामयान्।
रसावसाना व्यापाराः कथ्यन्तेऽभिनया इति॥
आङ्गिका वाचिकाश्चैव आहार्याः सात्विका इति।
चतुर्विधास्ते करणैश्चतुर्भिरुपपादनात्॥
अङ्गैः शिरःप्रभृतिभिर्निर्वृत्ता आङ्गिका मताः।
वाग्भिर्विरचिता गीतप्रबन्धाद्यास्तु वाचिकाः॥
आहार्यं भूषणादिः स्यादाहार्यास्तत्प्रदर्शिताः।
सत्वं मनोभाविताः स्युस्तेन ये सात्विकास्तु ते॥
यद्यप्यलङ्कार्यशेषा अलङ्कारास्तथाप्यमी।
प्राधान्येन विभावादीनानयन्ति यदा तदा॥
विवक्षितप्रधानत्वाद्भवन्त्यभिनयाभिधाः।
ते च गात्रेषु हाराद्याः शब्देषु यमकादयः॥
स्तम्भाद्या आङ्गिकत्वेऽपि सात्विकत्वं यदा भवेत्।
तथोपपादयिष्यामो व्यक्तं भावनिरूपणे॥
अङ्गैरलङ्कृतैरेव भावितैरेव भाषितैः।
विभावादिरभिव्यक्तो रसाभिव्यञ्जको यतः॥
तस्मादाहार्याभिनया न भण्यन्ते पृथक्तया।
नृत्यभावादुपाङ्गेषु गणनाच्च न ते पृथक्॥
तस्मात्कायमनोवाग्भिर्निर्मितास्त्रिविधा इमे।
चत्वारो जातयोऽमीषां त्रयाणामपि कीर्तिताः॥

कैशिक्यारभटी वृत्तिः सात्त्वती भारतीति च ।
वर्धन्तेऽभिनया अश्रित्यैतासामेव वृत्तिता ॥
अकुर्वतां क्रियां काञ्चिच्छोभामालोपयोगिनाम् ।
केशानां वृत्तिरिव या वृत्तिः सा कैशिकी मता ॥
हारः शत्रुसमूहोऽत्र सोद्योगात्पुरुषा भटाः ।
तेषां वृत्तिसमां वृत्तिं विदुरारभटीं बुधाः ॥
सत्संवेदनमस्त्यस्मिन्निति सत्त्वं मनोऽस्य या ।
वृत्तिः सा सात्त्वती यस्यां साम्मुख्यात्सात्र सात्त्वती ॥
भारत्यप्यर्हिता यत्र सा वृत्तिर्भारती स्मृता ।
ऋग्वेदाद्भारती जाता यजुर्वेदात्तु सात्त्वती ॥
आथर्वणादारभटी सामवेदात्तु कैशिकी ।
वाचिकाभिनयाः सर्वे भारत्यां सुप्रतिष्ठिताः ॥
आङ्गिकाभिनयाः सर्वे तिसृष्वन्यासु वृत्तिषु ।
आङ्गिकाभिनयेष्वेव पर्यवस्यन्ति सात्त्विकाः ॥
तस्मान्मुख्यावभिनयौ ज्ञेयावाङ्गिकवाचिकौ ।
अर्थप्रतीत्युपायत्वाद्वाचिकेऽपि न मुख्यता ॥
वाचिकोपकृतस्तस्मादाङ्गिको मुख्य उच्यते ।
आङ्गिकोऽपि पुनस्त्रेधा शाखानृत्ताङ्कुरैर्भवेत् ॥
करप्रधानो व्यापारः तेषु शाखेति कीर्त्यते ।
स्थानकाद्यैरुपक्रान्तं हस्तकाद्यैः प्रवर्तितम् ॥
करणैरङ्गहारैश्च निष्पन्नं नृत्तमुच्यते ।
भूतवाक्यार्थमाश्रित्य चित्तवृत्त्यर्पणक्षमाः ॥
दृष्टिप्रधाना व्यापाराः कथ्यन्तेऽङ्कुरसंज्ञया ।
सूच्याः स्युरङ्कुरा एव भाविवाक्यार्थसूचनात् ॥
आरभट्यां स्थिता शाखा सात्त्वत्यामङ्कुरः स्थितः ।
कैशिक्यां वर्तते नृत्तं त्रयोऽप्येते तिसृष्वपि ॥
वर्तने तत्वतो भेदो भावकैरेव भाव्यते ।
देशकालवयोवस्थावेषभाषणशक्तितः ।
आङ्गिकोऽभिनयो वृत्तित्रयवाचिकसंश्रितः ॥

त्रिप्रदासः

अभिनयप्रकाशः

कर्ता न ज्ञायते । वहवः श्लोका अस्माद्ग्रन्थादुद्धृता अभिनयलक्षणे दृश्यन्ते । अभिनयलक्षणं तञ्जापुरकोशागारे वर्तते ।

अभिनयभूषणम्

शृङ्गारशेखरकृतम् । तञ्जानगरकोशागारे वर्तते । कालः क्री. श. १३५०

अभिनवगुप्तः

नाट्यशास्त्रव्याख्याता । कालः कै. श. १००० काश्मीरदेशस्थः । वितस्तानदीतीरे प्रवरपुरे एकस्मिन्मठे अभिनवभारत्यनेन व्यरचि । गीर्वाणभाषायां व्याख्याग्रन्थेषु महाभाष्यं विना अस्य व्याख्या परां काष्ठां लभते । अस्यां व्याख्यायामनुपयुक्तं न किञ्चिदुक्तम् । अबोधितं संशयितं वा न परित्यक्तम् । उद्भटलोल्लटशङ्कुकप्रभृतिमतानि सम्यक् शोधयित्वा व्याख्याता स्वमतं सम्यक् स्थापयामास । तदेव मम्मटादिभिः प्रमाणीकृतम् । अस्य कीर्तिः प्रत्यभिज्ञाशास्त्रविशदीकरणेन सर्वत्र विदिता ।

अभिप्रायः—लक्षणम्

अभूतपूर्वो यो ह्यर्थः सादृश्यात्परिकल्पितः
लोकस्य हृदयग्राहि सोऽभिप्राय इति स्मृतः ॥

भरतः

अभूतपूर्व इत्यसत्पदार्थः । केवलकल्पितः । केचित्स्वाद्यवस्तुन्यभिमान इत्याहुः । तद्वैचित्र्यरहितत्वादुपेक्ष्यम् । यथा तापसवत्सराजे सोऽयमसूत्रः पटः क्रियते इति यौगन्धरायणोद्योगं विमृश्य साङ्कृत्यायन्योक्तम् । सोऽभिप्रायः

अभिनवः

अभिप्रायः

यदर्थं स्वाभिमुख्येन पदार्था ह्युपकुर्वते ।
सोऽभिप्रायस्तदुत्कर्षः प्रायः शब्देन कथ्यते ॥

शारदातनयः

अभिप्लुतार्थम्—काव्यदोषः

अभिप्लुतार्थं विज्ञेयं यत्पादेन समस्यते ।
यथा—स राजा नीतिकुशलः सरः कुसुमशोभितम् ।
सर्वप्रिया वसन्तश्रीः ग्रीष्मे मालतिकागमः ॥

अत्र प्रतिपादमर्थस्य परिसमाप्तत्वादेकवाक्यत्वेन निमज्जनाभावादभिप्लुतत्वम् ।

भरतः

अभिमानम्

अभिमानमिति प्राहुः स्वपौरुषगुणाश्रयाम् ।
प्रतीतिं सुखमात्रान्तां महतीनां समुद्भवाम् ॥

भावविवेकः

अभिमानः—नाट्यालङ्कारः

आरब्धात्यागः । यथा—वेण्यां मात इति दुर्योधनः । (५-३)

सागरः

अभिमानः—लक्षणम्

धार्यमाणस्तु बहुभिः वचनैः कार्ययुक्तिभिः ।
न यः पर्यवतिष्ठेत सोऽभिमानस्तु संज्ञितः ॥

भरतः

यथा—ममैव शीतांशोरमृतच्छटेति श्लोके तादृशी अर्थस्य अर्थघटना कृता यस्यां कार्ययुक्तिभिः फलयोजनाभिः धार्यमाणो हृदये स्थाप्यमानो नावतिष्ठते इत्युदाहरणम्। एतदेव सादृश्यनाम्नाप्यन्यैरुक्तम्।

अभिनवः

अनिर्णयोऽभिमानः स्यादभिधेयस्य हेतुभिः

सर्वेश्वरः

अभिरुद्गता—मूर्छना

षड्जग्रामे सप्तमी मूर्छना।

(आ) रि ग म प ध नि स

(अव) स नि ध प म ग रि

प. मण्डली

अभिरोदितीत्यभिरुतस्योद्गता चाभिरुद्गता।
मूर्छना रिषभेणायं वरणश्चात्र दैवतम्॥

नान्यः

अभिलषितार्थचिन्तामणिः

सोमेश्वरकृतः। अयं ग्रन्थः पञ्चप्रकरणात्मकः शताध्यायपरिमितो राजकुमाराणां बोधनाय प्रवृत्तो राजविद्याविषयकः। तस्मिन्सङ्गीतभागश्चतुर्थप्रकरणे षोडशशतोत्तरसहस्रग्रन्थपरिमितो वर्तते। तत्र भरतस्य चौक्षग्रामरागाः वैरस्यजनका एवेति निराकृताः। ग्रन्थस्तु नाट्यसङ्गीतशास्त्रेषूत्कृष्टः। प्रबन्धानां च स्वोपज्ञोदाहरणानि सम्यक् दत्तानि। बहुभिर्ग्रन्थकारैरसौ प्रामाणिकत्वेन गृह्यते। मानसोल्लास इत्यस्य ग्रन्थस्य नामान्तरमस्ति। कालः क्री-श. ११४०

अभिलाषः—विरहावस्था

व्यवसायात्समारब्धः सङ्कल्पेच्छासमुद्भवः।
समागमोपायकृतः सोऽभिलाषः प्रकीर्तितः॥
व्यवसायादिति। काम्यजनज्ञानं तस्मात्।
निर्याति विशति च मुहुः करोति चाकारमेव मदनस्य।
तिष्ठति च दर्शनपथे प्रथमस्थाने स्थिता कामे॥

भरतः

अभिलाषि—दर्शनम्.

अभिलाषि भवेत्तद्यद्याचमानमिवेक्षणम्।

वेमः

अभिसारिका—नायिका

हित्वा लज्जां तु या श्लिष्टा मदेन मदनेन च।
अभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका॥

भरतः

मदो मद्यकृतः। चकारात् द्वयं वदन् मदनस्यैव प्राधान्यमाह। अभिसरः सहायः। तस्य व्यापारेण प्रियतममतिक्रामति।

अभिनवः

अभूताहरणम्—गर्भसन्ध्यङ्गम्

अभूताहरणं सद्भिः कथ्यते छद्मचेष्टितम्।

सर्वेश्वरः

कपटापाश्रयं वाक्यमभूताहरणं विदुः।

भरतः

यथा—रत्नावल्यां वासवदत्तया चित्रफलको दृष्टः। तदनर्थकारीति मत्वा विदूषकः कपटेन आह। आत्मानमालिखितुं कष्टमिति आर्यपुत्रेणैवेदं चित्रं लिखितं विज्ञानमपि दर्शितमिति अत्र कपटम्।

अभिनवः

एतदेवासत्याहरणमित्युक्तं कैश्चित्। यथा-मालविकाग्निमित्रे राजप्रसादपरीक्षार्थं। विदूषकेन केतकीकण्टकक्षतस्य हसत्याः सर्पदंशता प्रकाशितेति।

रामचन्द्रः

अभ्यन्तरावहरणा—चतुष्पदागीतम्

द्वितीयः सन्निपातः स्याद्यस्यां मध्येऽक्षराणि च।
इत्यभ्यन्तरावहरणा सानुस्वारा निरूप्यते॥

वेमः

अभ्यस्तः—हस्तपाटः

करवर्तनया घातादभ्यस्तो जायते यथा।
धणगिणगिधणगिधणगिणगितितिथिगित्त॥

वेमः

अभ्यासः

बहुत्वशब्दे द्रष्टव्यम्।

अभ्युच्चयः—वर्णालङ्कारः

एकान्तरैः स्वरैर्यत्र स्यादारोहक्रमात्स्तृतः।
अभ्युच्चयमलङ्कारं मेनिरे तं पुराविदः॥
स ग प नि

प. मण्डली

अभ्युच्चये स्वरोच्चारश्चैकं त्यक्त्वान्तरान्तरा।
स ग प नि

जगद्धरः

अभ्युच्चयः—वर्णालङ्कारः (अवरोही)

(अव) नि प ग स.

प. मण्डली

अभ्युदयः—तानः

मध्यमग्रामे रिवर्जितषाडवः।

म ग स नि ध प.

कुम्भः

अभ्रागमः—तानः

गान्धारग्रामे नारदीयतानः ।

नि ग म प ध ?

नान्यः

अमङ्गलहस्तः

हस्तेन हस्तं कुञ्चयित्वामङ्गलकरो भवेत् ।
अमङ्गलः पुरोभागे शापार्थे विनियुज्यते ।
दुःखवाक्यस्य श्रवणेऽमङ्गलकरो भवेत् ॥

विनायकः

(अङ्गुलीनामन्तः अङ्गुलीप्रवेश्यपर्वसन्धीः स्फोटयित्वा तासामधोनयनम् ।)

अमन्दमुकुन्दमकरन्दः—सूडप्रबन्धः

नट्टो रागस्तृतीयाख्यस्तालो मध्यलयः क्वचित् ।
पदानां शोभयालापगुम्भनं गानहेतुकम् ॥
अन्ते पाटाः स्वरास्तेनास्तदन्ते पद्यगुम्भनम् ।
एषोऽमन्दमुकुन्दाद्यमकरन्दाभिधानवान् ।
प्रबन्धः प्रीतये गीतः श्रीपतेः कृष्णभूभुजा ॥

कुम्भः

अमरः—गीतालङ्कारः (प्रतिमठ्यभेदः)

गुरुरेको भवेद्यत्र सन्निपातः स कथ्यते ।
अमरः प्रतिमठ्योऽसौ विद्वद्भिस्तेन गीयते ॥

संगीतसारः सं. 1

अमराली—श्रुतिः

तारषड्जस्य तृतीया श्रुतिः

पार्श्वः

अमरावली—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

अमर्षः—चित्ताभिनयः

अधिक्षेपावमानाद्यैः क्रोधोऽमर्ष इतीरितः ।
पार्श्वभागे पताकस्तु विसृष्टो नीचभावने ।
फालस्थले पताकस्तु चलितश्चावमानके ॥

विनायकः

अमर्षः—व्यभिचारिभावः

विद्यैश्वर्यबलाधिकैरधिक्षिप्तस्यावमानितस्य वा समुत्पद्यते । शिरःकम्पनप्रस्वेदनाधोमुखचिन्तनध्यानाध्यवसायोपायसहायान्वेषणादयोऽनुभावाः ।

भरतः

अमर्षो विहितः सद्भिर्दोषेष्वभिनिवेशनम् ।
अधिक्षेपप्रमादाद्वा रोषाद्वा जायते च सः ॥

अत्र स्वेदाङ्गचलनताडनग्रहणादयोऽनुभावाः ।

सर्वेश्वरः

अमलम्—हस्तः

तदेवोर्ध्वीकृतं हस्तममलं परिकीर्तितम् ।

उमा

अमात्यः

कुलीना बुद्धिसंपन्नाः श्रुतिनीतिविशारदाः ।
स्वदेश्याश्चानुरक्ताश्च शुचयो धार्मिकास्तथा ।
अमात्या मन्त्रिणश्चैव गुणैरेतैर्भवन्ति हि ॥

भरतः

अमृतवाहिनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

अमृता—श्रुतिः

धैवतस्य तृतीया श्रुतिः ।

जग

अम्बरम्—रागः

ग्रहांशन्यासषड्जः स्यादङ्गं हिन्दोलकस्य च ।
समन्द्रश्च नितारश्च रागः पूर्णोऽयमम्बरः ॥

अम्बरीकल्याणीरागध्यानम्

युवतिभुजाश्लिष्टहस्तां स्वभुजादेशनिवासतत्कराग्राम् ।
रासक्रीडालोलां मनसि ध्यायामि चाम्बरीकल्याणीम् ॥

रागसागरः

अम्बिकावीणा—वीणा

पाल्कुरिकि सोमनाथेन स्मृता—अस्या लक्षणं न विद्यते ।

अयगतिः—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स ग म प म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स.

अरगन्ती—रागः

धांशा धबहुला चैव तारनिर्मुक्तमध्यमा ।
स्फुरितोद्गमकैः पूर्णा पापन्यासारगन्तिका ॥

नान्यः

मध्यमतारविमुक्ता धैवतबहुला च स्फुरितैर्गमकैः
सप्तस्वरारगन्ती पापन्यासेन रञ्जनी भवति ॥

कश्यपः

अरण्यपत्रः—तानः

षड्जग्रामे नारदीयतानः ।

नि स ग म प (?)

नान्यः

अरालः—हस्तः

तर्जन्यादिष्वङ्गुलीषु प्राच्याः प्राच्याः परा परा ।
दूरस्थोच्चा मनाग्वक्रा धनुर्वक्रा तु तर्जनी ॥
अङ्गुष्ठः कुञ्चितो यत्र तमरालं प्रचक्षते ।
आशीर्वादादिषु प्रोक्तः स पुंसां हृदयस्थितः ॥
अथ स्त्रीणां केशबन्धे केशानां च विकीर्णने ।
द्वित्रिः कार्योऽन्यपार्श्वात्तु स्वपार्श्वे वर्तुलभ्रमः ॥
आव्रजज्जनसंघे स्यादाह्वाने पतदङ्गुलिः ।
विवाहे त्वङ्गुलाग्रस्थस्वस्तिकाकारयोजितम् ॥
प्रदक्षिणं करद्वन्द्वं स्याद्भ्रमत्केवलः पुनः ।
प्रदक्षिणं भ्रमन्कार्ये देवतानां प्रदक्षिणे ॥
कस्त्वं कोऽहं क संबन्ध इत्यसंबद्धभाषणे ।
बहिः पुनः पुनः क्षिप्ताङ्गुलिर्भालस्थितः पुनः ।
भालस्वेदापनयने त्रिपताकोदितेषु च ॥

शार्ङ्गः

अरालखटकामुखौ—नृत्तहस्तौ

पताकौ स्वस्तिकीकृत्य व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
अलपद्मावथैवाथ पद्मकोशौ करावुभौ ॥
क्रमादूर्ध्वमुखौ कृत्वा व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
अथारालं करं वाममुत्तानं रचयेत्ततः ॥
यथान्यं खटकावक्त्रं चतुरश्रमधोमुखम् ।
कुर्यादेवं तथा हस्तावरालखटकामुखौ ॥
अथवा स्वस्तिकाकारावरालखटकामुखौ ।
विधायादावरालौ चेद्रेचितौ खटकामुखौ ॥
तथा वा भवतो हस्तावरालखटकामुखौ ।
वितर्के सविवादानां वणिजामेष युज्यते ॥
वक्षोग्रस्थः पुरो वक्रः खटकाख्याभिधः करः ।
उन्नताग्रः परोऽरालः तिर्यक्किञ्चित्प्रसारितः ॥
पार्श्वव्यत्यासतो यद्वा निजे पार्श्वे करौ यदा ।
तालान्तरौ स्थितौ स्यातां तदैतावपरे जगुः ॥

अशोकः

अरालवर्तना

कर्मणा वेष्टिताख्येन रचयित्वा यदा करः
अरालो वर्तितः पश्चादुद्वेष्टितकर्मणा
प्रत्यपादि तदा धीरैररालकरवर्तना ॥

अशोकः

तर्जन्याद्यङ्गुलीनां यदन्तरावेष्टनं क्रमात् ।
आवेष्टितक्रियापूर्वं सा प्रोक्तारालवर्तना ॥

कल्लिनाथः

अरुणम्—दर्शनम्

व्याघूर्णमानमरुणं मुहुरामीलदन्तरा ।

शारदातनयः

अरुणः— मुखरागः

ईषद्रक्तोऽरुणो ज्ञेयः कोपे चामर्षशोकयोः ।
माने चापि प्रयोगोऽस्य दर्शितो वेमभूभुजा ॥

वेमः

अरुणकान्तः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ध म ध ग रि स.

अरुणचन्द्रिका—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स.
(अव) स नि प ध प म ग स.

अरुणज्वलितम्—मेलरागः (धर्मवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

अरुद्राम्बरी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म रि स.

अरोचकम्—दर्शनम्

अपाङ्गकूणनं यत्र तदरोचकमुच्यते ।

शारदातनयः

अर्कनन्दिनी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प स.
(अव) स नि ध प म ग स.

अर्गलम्—करणम्

वामपादकनिष्ठायाः क्षेत्रगो दक्षिणः पुनः ।
सार्धतालद्वयं स्रस्तजङ्घः पादः प्रसारितः ॥
तस्यैवानुगतस्तद्वद्बाहुः सन्नलपल्लवः ।
करे वामेतरे यत्र तदर्गलमितीरितम् ॥
एतदङ्गदमुख्यानां प्लवगानां परिक्रमे ।
पादे नूपुरपादावत्पृष्ठतः प्रसृतस्ततः ॥

प्रसार्य पुरतः कार्यावुभौ पादानुगौ करौ।
इत्यत्र करणे प्रोक्तं व्याख्याने भट्टतण्डुना ॥

ज्यायनः

"महावीरपरिक्रमे" इति लक्ष्मणः।

अर्धकारी—देशीतालः
प्लुतेनैकेनार्धकारी। ३ मात्राः।

तालप्रस्तारः

अर्घ्यहस्तः
उत्तानितौ चक्रतलौ श्लिष्टौ हस्तौ वरानने
बहिरङ्गुष्ठसंयुक्तावर्घ्यहस्तं प्रकीर्त्यते ॥

अर्जुनः
सप्ततालप्रदीपिकाकारः। अयं प्रबन्धाध्यायेषु प्रमाणीकृतः।

अर्जुनः—देशीतालः
अर्जुनाख्ये तु ताले तु द्रुतो लघु द्रुतः शरः :
द्रुतत्रयं लघुश्चैको द्रुतश्च लविरामवान् ॥
०। ०। ०००। ०।

दामोदरः

अर्जुनः—मेलरागः
गौरीमेलसमुद्भूत आरोहे मनिवर्जितः।
गधहीनावरोहः स्याद्गादिरर्जुनसंज्ञकः ॥
द्वितीयप्रहरोत्तरगेयः।

अर्जुनतालः—तालः
अर्जुनाख्ये क्रमात्ताले द्रुतो लघुर्द्रुतः शरः।
द्रुतत्रयं लघुश्चैको द्रुतश्च सविरामवान् ॥
०।०।०००।०

वेदः

अर्जुनतालोडुपम्—देशीनृत्तम्
अर्जुनाख्ये क्रमे ताले द्रुतो लघुर्द्रुतः शरः।
द्रुतत्रयं लघुश्चैको द्रुतश्च सविरामवान्।
अर्जुनाख्यस्य तालस्य कथितं चोडुपं बुधैः ॥
०।०।०००।०

वेद

अर्जुनबाणः—काडनृत्ताङ्गम्
पिण्डः स्याद्द्वादशयुतं बिन्दूनां शतमुत्तमम्।
समतालो ब्रह्मतालः सव्यहस्तेऽष्टधा भवेत् ॥
चतुर्वारं वामहस्ते दक्षपादे द्विवारतः।
वामाङ्घ्रावेकवारं स्यादधस्तादूर्ध्वमाचरेत् ॥
योजना पिण्डबिन्दौ च दक्षहस्ते द्रुते द्रुतः।
द्रुतद्वये च सरलो वामहस्ते ततः परम् ॥
द्रुतद्वये द्रुतः प्रोक्तो दचतुष्के लघुर्भवेत्।
दक्षपादे दचतुष्के द्रुतः स्याद्दाष्टके लघुः ॥
वामपादे दाष्टके च द्रुतोऽल षोडशो लघुः।
अर्जुनाद्यो बाणनामा प्रसिद्धः काड ईरितः।
नृत्ते वाद्ये च ताले च ऋजुः स्यात्संप्रदायतः

वेदः

अर्जुनभ्रमरी—चारी
एकोङ्घ्रिश्च.........भूगतः.........पृष्ठदेहगः।
उ...... रणं भवेत् वामाङ्घ्रेनैव...... अर्जुनभ्रमरी

नागमल्लः

अर्जुनमतम्
मुडुम्बिनरसिंहाचार्यकृतम्। प्राचीनमतसंग्राहकोऽयं ग्रन्थः। अस्य कर्ता क्रि. श. १९२५ समीपे मृतः।

अर्थप्रकृतयः
ताः पञ्चविधाः—बीजं, बिन्दुः, पताका, प्रकरी, कार्यं चेति। अथैतासु (आरम्भविधिषु) कथाशरीरोपादानकारणभूताः पञ्चार्थप्रकृतयो भवन्ति। चतसृषु हि विधासु तत्वं परिसमाप्यते—कर्ता कर्म करणं क्रियेति। ताश्च प्रकृतिपञ्चकोपलक्षणेन प्रतिपाद्यन्ते

भोजः

बीजं बिन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च।
अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि ॥

भरतः

अर्थप्रतिपत्तिविधिः
नादादिहेतुको यः स्यादक्षराणां समुच्चयः।
आनुपूर्वीसमुल्लेखः स शब्दव्यपदेशभाक् ॥
साध्यसाधनसंयोगः सामानाधिकरण्यकाः।
पदार्थप्रतिपत्तेश्च विधिः पञ्चविधः स्मृतः ॥
अधिष्ठानं स्वभावश्च गुणः कार्यान्वयस्तथा।
तादात्म्यं चेति शब्दस्य तद्गुणाः पञ्च कीर्तिताः ॥

कुम्भः

अर्थविशेषणम्—नाट्यालङ्कारः
अर्थस्य विरूपतया प्रतिपन्नस्य पुनः पुनः शिरःकम्पहुङ्कारैर्विशेषणम्। यथा—कैकयीभरताङ्के—कैकेयी जननीति हनुमद्वाक्यम्।

सागरः

अर्थव्यक्तिः—काव्यगुणः

सुप्रसिद्धाभिधाना तु लोककर्मव्यवस्थिता।
या क्रिया क्रियते काव्ये सार्थव्यक्तिः प्रकीर्त्यते ॥

भरतः

पाठान्तरम्

यस्यार्थानुप्रवेशेन मनसा परिकल्प्यते।
अनन्तरप्रयोगस्य साऽर्थव्यक्तिरुदाहृता ॥

प्रसिद्धमभिधानं अभिधाव्यापारो यस्यां काव्यक्रियायां सा अर्थव्यक्तिः शब्दगुणः। यश्चार्थे वर्ण्यते किरातादिनिदर्शनं स तथैव लोके प्रसिद्ध इत्यर्थस्य गुणोऽर्थव्यक्तिः।

अभिनवगुप्तः

यत्रार्थस्वरूपस्य पूर्णं दर्शनं तत्रार्थव्यक्तिः।

साहित्यमीमांसा

अर्थव्यक्तिः पदोद्देशात्समस्तार्थावबोधिनी

सर्वेश्वरः

अर्थव्यक्तिं तु विद्वांसः प्राहुः संपूर्णवाक्यताम्।

प्रकाशवर्षः

अर्थहीनम्—काव्यदोषः

अर्थहीनं त्वसंबद्धं सावशेषार्थमेव च।

भरतः

अर्थान्तरम्—काव्यदोषः

अवर्ण्यं वर्ण्यते यत्र तदर्थान्तरमिष्यते

भरतः

अर्थापत्तिः—लक्षणम्

अर्थान्तरस्य कथने यत्रान्योऽर्थः प्रतीयते
वाक्यमाधुर्यसंपन्ना सार्थापत्तिरुदाहृता ॥

भरतः

यथा—धूर्तविटे आदृष्टेत्यादिश्लोकः। जन्मान्तरेऽपि विरागो न प्रभवतीति अर्थान्तरं प्रतीयते।

अर्थोपक्षेपकः

नीरसं लौकिकापेतमशास्त्रीयं च यद्भवेत्।
तद्वस्तु सूचनीयं स्यादत्र विष्कम्भकादिभिः ॥

सर्वेश्वरः

नीरसोऽनुचितस्तत्र संसूच्यो वस्तुविस्तरः।
अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् ॥
विष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकाः।
सूच्यार्थसूचनोपाया एते पञ्च प्रकीर्तिताः ॥

अतः प्रवेशकप्रायः प्रथमाङ्के निषिद्ध्यते।
आदौ विष्कम्भकं कुर्यादिति भोजेन दर्शितम् ॥

शारदातनयः

अर्धकर्तरी—वादनम् (उभयहस्तव्यापारः)

दक्षिणः कर्तरीं कुर्याद्वामहस्तस्तु तन्त्रिकाम्।
यत्र सारणया हन्ति प्राहुस्तामर्धकर्तरीम् ॥

शार्ङ्गः

अर्धकर्तरी—वीणायामुभयहस्तव्यापारः

कर्तरीं कुरुते हस्तो दक्षिणो यत्र तन्त्रिकाम्।
हन्ति सारणया वामः प्राहतामर्धकर्तरीम् ॥

कुम्भः

अर्धकर्तरी—हौडुक्किकहस्तपाटः

विरलानामिकामध्या तर्जन्यङ्गुलिताडनात्।
अर्धकर्तरिका संज्ञः पाटः सञ्जायते यदा ॥
गिटाखुं खुंग्रेह घेटग्रेह धैंझे हंझे हंगित्थोटें.

वेमः

अर्धकुञ्चितम्—जानु

नमनात्तु नितम्बस्य प्रोक्तं जान्वर्धकुञ्चितम्।

अशोकः

लवनेत्वर्धकुञ्चितम्।

सोमेश्वरः

अर्धखञ्जा—चतुष्पदागीतम्

त्र्यश्रात्वर्धेन भिन्नाचेदर्धखञ्जेति कथ्यते।

वेमः

गुर्वक्षरप्रायपदा लयत्रयसमन्विता।
अर्धखञ्जेति विज्ञेया तालैर्द्वादशभिर्युता ॥
नेपालादर्श एवायं भरतश्लोको वर्तते।

भरतः

अर्धचतुरश्रः—भङ्गतालः

लद्वयं दद्वयं अष्टावर्त्तौ भवेत्तदा।
॥०० ॥०० ॥०० ॥०० ॥०० ॥०० ॥०० ॥००

नान्यः

अर्धचतुरश्रौ—नृत्तहस्तौ

दक्षिणे खटकास्यः स्याद्वामः स्याद्रेचितो यदा।
तदर्धचतुरश्राख्यौ स्यातामित्याह माधवः ॥

चित्रदासः

अर्धचन्द्रः—वादनम् (उभयहस्तव्यापारः)

स्पर्शोऽङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यामर्धचन्द्रोऽभिधीयते ।

शार्ङ्गः

अर्धचन्द्रः—वीणायामुभयहस्तव्यापारः

कनिष्ठाङ्गुष्ठौ स्पृशतो यत्र तन्त्रीं सहैव तु ।
अर्धचन्द्रं तदा प्राह पूर्णचन्द्रनिभाननः ॥

कुम्भः

अर्धचन्द्रः—हस्तः

एकतोऽङ्गुलिसंघाते यत्राङ्गुष्ठे स्थितेऽन्यतः ।
चन्द्रलेखाकृतिर्भाति सोऽर्धचन्द्रोऽभिधीयते ॥
उपर्युत्तानितोऽर्धेन्दावूर्ध्वगो बालपादपे ।
पराङ्मुखस्तु खेदे स्यात्कपोलफलकं दधत् ।
प्रयोक्तव्यः कृशे मध्ये बलान्निर्वासनादिषु ॥

शार्ङ्गः

अर्धचन्द्रस्वस्तिकहस्तः

कटिस्थले त्वर्धचन्द्रौ निक्षिप्तौ स्वस्तिको मतः ।
कटिपार्श्वे चार्धचन्द्रः कटिभागनिरूपणे ॥

विनायकः

अर्धनर्कुटा—चतुष्पदागीतम्

अर्धेन भिन्ना विज्ञेया चतुरश्रार्धनर्कुटा ।

वेमः

अर्धनिकुट्टकम्—करणम्

स्यान्निकुट्टकमेवार्धेनाङ्गेनार्धनिकुट्टकम् ।
अञ्चिताविति शब्देन क्रियावैशिष्ट्यमीरितम् ॥
मुनिनैवालपद्मस्य स्मरता पूर्वलक्षणम् ।
स्वदेहाभिमुखं पृष्ठभागेनाकर्षणं मतम् ॥
षण्मुखप्रमुखैः प्रोक्तमञ्चितं तन्नसङ्गतम् ।
अप्ररूढनिजश्लाघारूपवाक्ये तदिष्यते ॥

ज्यायनः

अञ्चितौ बाहुशिरसि (?) हस्तस्त्वभिमुखाङ्गुलिः
निकुञ्चितार्धयोगेन भवेदर्धनिकुट्टकम् ॥

भरतः

तदेवार्धनिकुट्टकं स्यादेकेनाङ्गेन चेत्कृतम् ।
अप्ररूढवचः प्रोक्ते तत्रैवार्थे नियुज्यते ॥

शार्ङ्गदेवः

अर्धनिकुट्टकः—अङ्गहारः

नूपुरविवृत्तनिकुट्टार्धनिकुट्टार्धरेचितरेचकनिकुट्टकललितवैशाखरेचितचतुरदण्डरेचितकवृश्चिककुट्टितनिकुट्टकपार्श्वसंभ्रान्तोद्वृत्तोरोमण्डलकरिहस्तकटीछिन्नानां सप्तदशकरणानां प्रयोगे अर्धनिकुट्टकः ।

शार्ङ्गः

अर्धपताकः—हस्तः

त्रिपताककनिष्ठा चेत्तु नता सोऽर्धपताककः ।
क्रकचे क्षुरिकायां च ध्वजगोपुरशृङ्गयोः ।
युज्यतेऽर्धपताकोऽयं तत्तत्कर्मप्रयोजकैः ॥

गौरीमतम्

त्रिपताके कनिष्ठा चेद्वक्रितार्धपताकिका ।
पताकार्धः पुरो भागे बध्वा पल्लवदर्शने ॥
तिर्यग्बध्द्वा तु यो हस्तः फलकस्य प्रदर्शने ।
तर्जन्योर्द्वौ पुरो भागे बध्वा तीरनिरूपणे ॥
ऊर्ध्वभागे पुरोभागे चलनं चोभयार्थकम् ।
पृष्ठभागे पुरोभागे चलनं ककुभे तथा ॥
पुरोभागे चोर्ध्वमुखे बध्वा तु छुरिकार्थके ।
पार्श्वस्थले तु तिर्यक् च चलितौ सन्धिभावने ॥
वामभागे चानुकूल्ये ऊर्ध्वाग्रे संयुतौ यदि ।
चलितौ क्रीडमानार्थे चैकमत्स्यनिरूपणे ॥
शिरःस्थले तु यो हस्तः ध्वजार्थे गोपुरार्थके ।
शृङ्गार्थेऽपि नियोक्तव्यो भरतागमवेदिभिः ॥

विनायकः

अर्धपाणिः—हस्तपाटः

एकहस्ताग्रघातेन त्वर्धपाणिरुदाहृतः ।
धगिड धगिड दरगिड दरगिड ।

वेमः

अर्धपुराटिका—पादपाटः

भूमिस्थितेनोद्वृत्तेन पादेनैकेन यत्तदा ।
उद्वृत्तस्यादधस्थाङ्घ्रेः क्रियते चेन्निकुट्टनम् ।
तदा नृत्तविशेषज्ञैः कथितार्धपुराटिका ॥

वेमः

अर्धप्रवृत्ता—चतुष्पदागीतम्

स्थितं प्रवृद्धमथवा द्वयं वाऽर्धे निवेशितम् ।
यस्यामर्धप्रवृत्ता सा कथिता वेमभूभुजा ॥

वेमः

अर्धमण्डलवर्तना

सविलासं यदा स्यातामुरः पार्श्वार्धमण्डलौ ।
वर्तितौ स्वोक्तरीत्यैव त्वर्धमण्डलवर्तना ॥

अशोकः

अर्धमण्डलिका—देशीचारी

तलसङ्घृष्टभूभागौ चरणौ मन्दमाहतौ ।
भ्रमन्तौ यत्र गच्छेतां पश्चाद्भागे यथाक्रमम् ।
अर्धमण्डलिकामाहुश्चारीमेतां विपश्चितः ॥

वेमः

अर्धमण्डली—गतिः

मण्डली मण्डलाकारा तत्रार्धा चार्धमण्डली ।

देवणः

अर्धमत्तल्ली—करणम्

स्खलन्नपसृतौ पादौ हंसपक्षो धृतभ्रमः ।
वामः सव्योऽर्धचन्द्रस्तु यत्र कट्यां विधीयते ॥
अर्धमत्तल्लितत्वज्ञैः ज्ञेयं तत्तरुणे मदे ।
पक्षवञ्चितकं कट्यामत्र कीर्तिधरोऽब्रवीत् ।
हस्तं नितम्बमत्रैव परे प्राहुर्मनीषिणः ॥

ज्यायनः

अर्धमागधी—गीतिः

अथार्धमागध्यपि लक्ष्यतेऽत्र विलम्बितेनैव फलेन युक्तम् ।
गायेत्कलायां पदमादिमायां पदान्तरेणाथ युतं तदर्धम् ॥
गायेत्पुनर्मध्यलयेन युक्तं कलां द्वितीयामधिकृत्य सम्यक् ।
कलां तृतीयामधिकृत्य पश्चादर्धं तृतीयस्य पदस्य गायेत् ।
पदान्तरं च द्रुतमानयुक्तं सैवार्धमागध्यभिधावती स्यात् ॥

रघुनाथः

अत्रार्धमिति पदसंबन्ध्यर्धपादत्वेनार्धमागधी । न च पादाद्य-निवृत्तिनिवृत्तावर्धः, प्रवृत्तिनिवृत्तिगः हेतुर्मन्तव्यः । यतः साम-वेदगीतप्रधाने आवृत्तिष्वर्धं आद्रियते। य उवृत्यात्मा जातवेदसम् ।

मतङ्गः

अर्धमागधी—चतुष्पदागीतम्

द्रुतमध्यलयोपेता लघुगुर्वक्षरान्विता ।
तदर्धतालकलिता मागध्येवार्धमागधी ॥

वेमः

अर्धमायूरी – पुष्करवाद्ये स्वरोत्पत्तिक्रमः

वामके पुष्करे षड्जर्षभौ च दक्षिणे तथा ।
ऊर्ध्वके धैवतश्चैवमर्धमायूर्युदाहृता ॥

भरतः

अर्धमायूरी—मार्जना

जायते पुष्करे वामे षड्जश्चेदृषभः पुनः ।
वामे तले पुष्करे स्याद्वैवतस्तूर्ध्वपुष्करे ।
तदा ज्ञेयार्धमायूरी मार्जना मार्गवेदिभिः ॥

वेमः

अर्धमुकुला—दृष्टिः

अर्धसंफुल्लतारा च युक्तार्धमुकुलैः पुटैः ।
गन्धस्पर्शरसाह्लादे योज्यार्धमुकुला बुधैः ॥

सोमेश्वरः

अर्धव्याकोचतारा च ह्लादार्धमुकुलैः पुटैः ।
स्मितार्धमुकुला दृष्टिः किञ्चिल्ललिततारका ॥

शारदातनयः

अर्धमुक्ता—वंशगतिः

रन्ध्राष्टकेऽर्धपिहिते वंशः संपूर्यते यदा ।
अर्धमुक्ता गतिर्ज्ञेया द्रुतशब्दविधायिनी ॥

कुम्भः

अर्धमुक्ता—वंशेऽङ्गुलिगतिः

अर्धमुक्तेन चाप्यस्या अर्धमुक्ता तु जायते ।
अस्या अङ्गुल्याः ।

विशाखिलः

अर्धरेचितम्—करणम्

मण्डलस्थानके स्थित्वा वक्षस्थं खटकामुखम् ।
सूच्यास्यनृत्तहस्तेनापसृत्या गच्छतायुतम् ॥
पार्श्वं च सन्नतं वामं विभ्रत्पादं निकुट्टयेत् ।
यत्रार्धरेचितं तत्स्यादसमञ्जसचेष्टिते ॥

ज्यायनः

अपविद्धः करः सूच्या पादश्चैव निकुट्टितः ।
सन्नतं यत्र पार्श्वं च तद्भवेदर्धरेचितम् ॥

भरतः

मण्डले स्थानके स्थित्वा वक्षस्थः खटकामुखः ।
सूचीमुखं चापसार्य यदा तस्यान्तिके कृतः ॥
अङ्घ्रिरुद्घट्टितः पार्श्वं सन्नतं चापसारणे ।
तदर्धरेचितं योज्यमसमञ्जसचेष्टने ॥

शार्ङ्गदेवः

अर्धरेचितौ—नृत्तहस्तौ

चतुरश्रस्तयोरेकश्चेत्तदात्वर्धरेचितौ ।

अशोकः

दक्षिणो रेचिताकार वामः स्यात्खटकामुखः ।
यत्रैतौ नृत्यतत्वज्ञैः कथितावर्धरेचितौ ॥

विप्रदासः

एकतो रेचितस्त्वेवं चतुरस्रोऽन्यतः स्थितः ।
त्रिपताकौ करौ नृत्ये भवेतामर्धरेचितौ ॥

सोमेश्वरः

अर्धवीणा

सैवार्धवीणा कथिता या तुम्बरहिता यदि ।
मन्द्रतन्त्रीविहीना च कम्बुः स्यादुन्नता पुनः॥
कक्कुभादिलक्ष्म तद्ज्ञाः तुम्बुरीगतमूचिरे ।
एषार्धवीणा प्रायेण गानसाहाय्यकारिणी ॥

नारायणः

अर्धसञ्चः—हस्तपाटः

उदग्रे पटहादौ तु तर्जन्यङ्गुष्ठताडनात् ।
ततः करतलोल्लासादर्धसञ्चो भवेद्यथा ॥
खें खें दरिखें दरिखें खेटखे खेट ।

वेमः

अर्धसमः—हस्तपाटः

विषमस्य विपर्यासात्पाटस्त्वर्धसमो यथा ।
दद्गिरि गिरिकिट दगिदं धों गिं धों गिदं ।

वेमः

अर्धसामुद्रः—गीताङ्गम्

अर्धसामुद्रो द्वैगेयकविधानेन षोडशगणो भवति ।

नान्यः

अर्धसावित्रः—तानः

षड्जग्रामे नारदीयतानः
म प ध स रि ?

नान्यः

अर्धसावित्री—तानः

मध्यमग्रामे षड्जहीनषाडवः ।
रि नि ध प म ग

कुम्भः

अर्धसूची—करणम्

अर्धाङ्केन कृते सूचीत्यर्धसूचि निगद्यते ।

ज्यायनः

अर्धस्खलितिका—पादपाटः

अर्धस्खलितिका तिर्यगेकाङ्घ्रेः स्खलनाद्भवेत् ।

वेमः

इयं व्यवहारे अङ्घ्रिस्खलितिकेत्युक्ता ।

अर्धस्वस्तिकम्—करणम्

चरणौ स्वस्तिकौ हस्तः करिणो यत्र दक्षिणः ।
अपरो वक्षसः स्थाने तदर्धस्वस्तिकं विदुः ॥
सव्यं कीर्तिधराचार्यभट्टतण्डुपुरोगमाः ।
कटिहस्तं पठन्त्यत्र व्याख्यानं तस्य कथ्यते ॥
अर्धचन्द्राभिधः कट्यां पक्षप्रद्योतकोऽथवा ।
पक्षवञ्चितको वापि यथाशोभं विधीयते ॥

ज्यायनः

कुम्भस्तु
"करिहस्तो दक्षिणः स्यादितरः खटकामुखः"
इत्यपरहस्तं निर्दिशति ।

अर्धस्वस्तिकम्—नृत्तकरणम्

चरणौ स्वस्तिकौ हस्तः करिणो यत्र दक्षिणः ।
अपरो वक्षसि स्थाने तदर्धस्वस्तिकं विदुः ॥
अर्धचन्द्राभिधः कट्यां पक्षप्रद्योतकस्तदा ।
पक्षवञ्चितको वापि यथाशोभं विधीयताम् ॥

नन्दी

अस्मिन्करणे मौलिरेचितकचालको प्रयुज्यते ।

अर्धार्धपाणिः—हस्तपाटः

करार्धयोस्ताडनेनार्धार्धपाणिर्भवेद्यथा
खुधां खुधां

वेमः

अर्धावकीर्णः—वाद्यालङ्कारः

द्रुतं लयं समारभ्य पणवो दर्दरोऽपि वा ।
अवपाणौ यदास्यातां तदा त्वर्धावकीर्णकः

भरतः

अर्धावकीर्णः—वाद्यप्रकारः

द्रुतं लयं समारभ्य पणवो दर्दरोऽपि वा ।
अवपाणौ पुनर्याति तदा त्वर्धावकीर्णकः ॥

भरतः

अत्र नेपालादर्शे आकीर्ण इति पठितम् ।

अर्पणम्—स्वराङ्गम्

अर्पणं नाम लीलायमानमधुरवर्णनास्वरेण पूरयदिव रसं यत्पठ्यते तदर्पणम् ।

नान्यः

अलक्षितत्यागशौण्डः—देशीतालः

अलक्षितत्यागशौण्डे लौ बिन्दुलौं चतुर्द्रुती
लौ दो लौ वेदबिन्दुभ्यः परं ह्रस्वौ द्रुतं लघू ॥
||० ||०००० ||० ||०००० ||० ||

गोपतिप्पः

अलगम्—उत्प्लुतिकरणम्

अवाङ्मुखः समुत्प्लुत्य विवृत्य गगने पुरः ।
निपत्य चोत्कटे स्थाने स्थितश्चेदलगं भवेत् ॥

वेमः

अलगम्—पादमणिः

यस्मिन् समस्थितस्याङ्घ्रेर्जानुक्षेत्रेऽपरः पुनः ।
चरणः कुञ्चितोत्क्षिप्तः तथा वलितजानुकम् ॥
स्वस्तिकं विच्युतिं चैव कुर्वन्नुर्वीतलं मुहुः ।
विदिक्षु ताडयेदेतदलगं परिकीर्तितम् ॥

वेमः

अलगभ्रमरी—भ्रमरी

वैष्णवं स्थानमास्थाय भुवि वामाङ्घ्रिणा स्थितः ।
प्रसार्य पादं पुरतः भ्रामयेद्भूमिमस्पृशन् ॥
ऊर्ध्वकायतिरश्चीनो नमनोन्नम
अलगभ्रमरीमेनामामनन्ति मनीषिणः ॥

वेमः

अलगमदिण्डः—धावनलागनृत्तम्

जोडस्योर्ध्वपदद्वन्द्वं वलनेन पतेद्भुवि ।
स एवालगमो दिण्डः कथितो भरतेन च ॥

वेदः

अलगाञ्चितम्—उत्प्लुतिकरणम्

कृत्वालगं यदा वेगादञ्चितं रचयेन्नटः ।
तदालगाञ्चितं ज्ञेयं सद्भिरन्वर्थनामकम् ॥

अलगात्प्लवनम्

उत्प्लुत्य पार्श्वयुगलं कटिदेशे तु विन्यसेत् ।
बध्वा कराभ्यां शिखरावलगोत्प्लवनं भवेत् ॥

नाट्यदर्पणम्

अलग्नः—पाटवाद्यम्

स्यादलग्नः कोणघातात्कुण्डलीस्पर्शवर्जितः ।

वेमः

अलग्नः—हौडुक्किकहस्तपाटः

अलग्नः कुण्डलीहस्तो यत्रालग्नो भवेदसौ ।
खुखुंदः खुखुंदः ह्झें ह्झें ह्झें गिरें गिघोटें ।

वेमः

अलङ्कारः—नेपथ्यभेदः

अलङ्कारस्तु विज्ञेयो माल्याभरणवाससाम् ।
नानाविधः समायोगोऽप्यङ्गोपाङ्गविधिः स्मृतः ॥

भरतः

अलङ्कारः

तत्रालङ्कारशब्देन किमुच्यते । अलङ्कारशब्देन मण्डनमुच्यते । यथा—कटककेयूरादिनालङ्कारेण नारी पुरुषो वा मण्डितः शोभामावहेत् । तथा एतैरलङ्कारैः प्रसन्नादिभिरलङ्कृता वर्णाश्रया गीतिः गातुः श्रोतॄणां सुखावहो भवति । व्युत्पत्तिस्तु डुकृञ् करणे इति धातुः । अलंशब्दपूर्वः अलंकृतमलङ्कारः । घञन्तोऽयमलङ्कारशब्दः ।

मतङ्गः

अलङ्कारः—देशीतालः

अलङ्कारे प्लुतद्वन्द्वान्मध्ये स्याद्द्रुत तस्यभुः (?) ऽ०ऽ

लक्ष्मणः

अलङ्कारः

विशिष्टानां स्वराणां यः सन्दर्भो रक्तिवर्धनः
वर्णश्चित्रप्रयोगस्तमलङ्कारं प्रचक्षते ॥

पण्डितमण्डली

अलङ्करोति यो रागं मूर्छनाजातिवर्णकैः ।
स्वरैः शुद्धैश्च विकृतैः षाडवौडवभूषितैः ॥
नानाचित्रकलायोगे सोऽलङ्कारोऽभिधीयते ।
अलङ्कारः स्वरूपं स्याद्विशिष्टे वर्णगुम्भने ॥

लक्ष्मीनारायणः

अलङ्कारविधिः

अलङ्कारप्रकारेण मूर्छना प्रथमस्वरः ।
मन्द्रो ज्ञेयः स परः स्याद्द्विगुणस्तारसंज्ञिकः ॥
पूर्वः पूर्वोऽथवा मन्द्रो भवेत्तारः परः परः ।
ज्ञेयो मन्द्रसमानार्थः प्रसन्नश्च मृदुस्तथा ॥
तारा दीप्तिसमानार्थो मन्द्रो बिन्दुशिरालिपौ ।
ऊर्ध्वरेखाङ्कितशिरा तारस्त्रिः कथितः स्मृतः ॥

पण्डितमण्डली

अलङ्काराः—त्रिपुष्करे

उत्कर्षहेतुरन्योन्याश्रयरूपा अलङ्क्रिया
य आतोद्यान्तराणां हि परस्परसमन्वयः ॥
तमलङ्कार इत्येवमूचे स भरतो यथा।
चित्रः समो विभक्तश्च चतुर्थश्छिन्न एव च ॥
छिन्नविद्धः प्रविद्धश्च बाह्यसंश्रय एव च।
तदा चानुसृतो ज्ञेयोऽलङ्कारः प्रतिविद्युतः ॥
दुर्गोऽवकीर्णोऽप्यर्धविकीर्णश्चापि तथा परः।
परिक्षिप्त एकरूपस्तथैव नियमान्वितः ॥
साचीकृतः समलेखश्चित्रलेखस्तथैव च।
सर्वसमवायकृतो दृढ इत्येकविंशतिः ॥

नान्यः

अलङ्कारिका—श्रुतिः

मध्यमस्य चतुर्थी श्रुतिः। मण्डलीमते तारमध्यमस्यैव

अलङ्कारिणी—श्रुतिः

मध्यमस्य तृतीया श्रुतिः।

पाल्कुरिकिसोमः

अस्य मते मध्यमः त्रिश्रुतिरेव।

अलङ्घनम्

बहुत्वशब्दे द्रष्टव्यम्।

अलपद्मवर्तना

अलपद्मकरे यत्र व्यावृत्तिक्रियया यदा।
वर्तितः सालपद्माख्या वर्तना गदिता बुधैः ॥

अशोकः

अभ्यन्तरे कनिष्ठाया वर्तन्तेऽङ्गुलयः क्रमात्।
व्यावृत्तिक्रियया यत्र सालपद्मस्य वर्तना ॥

कल्लिनाथः

अलपद्मौ—नृत्तहस्तौ

कर्मणोद्वेष्टिताख्येन वक्षःस्थावलपल्लवौ।
अंसान्तिकं ततो गत्वा प्रसृतावलपद्मकौ ॥

अशोकः

अलपल्लवः—हस्तः

व्यावर्तिताख्यं करणं कृत्वैव समवस्थिताः।
यस्याङ्गुल्यः करतले पार्श्वगाः सोऽलपल्लवः ॥
अलपद्मः स एव स्यादङ्गुलीनां च केचन।
अस्य व्यावर्तितस्थाने परिवर्तितमूचिरे ॥

कस्य त्वमिति नास्तीति वाक्ययोः प्रतिषेधने।
तुच्छाद्युक्तानृतत्वोक्तिष्वेव स्त्रीभिः प्रयुज्यते ॥

शार्ङ्गः

अलब्धलक्षणपदार्थाः

गतयो विंशतिः। नन्दिन्यो विंशतिः। चार्यो द्वाविंशतिः। शाल्यः एकोनविंशतिः। स्वराः विंशतिः। यथा-

गतयः—यथा

तारगतिः	रूपगतिः	मन्दगतिः
मन्द्रगतिः	देवगतिः	अश्वगतिः
कीचकगतिः	चित्रगतिः	गजगतिः
मन्द्रतारगतिः	भूगतिः	मतङ्गगतिः
वेणुगतिः	मूर्तिगतिः	कोहलगतिः
गात्रगतिः	अचलगतिः	स्वरगतिः
धवलगतिः	द्रुतगतिः	

नन्दिन्यः—यथा

नन्दिनी	कुमुदनन्दिनी	विषमनन्दिनी
परमनन्दिनी	वन्ध्यानन्दिनी	आभोगनन्दिनी
रीतिनन्दिनी	विद्यानन्दिनी	लोकनन्दिनी
निरुक्तनन्दिनी	मेघनन्दिनी	कूटनन्दिनी
आवर्तनन्दिनी	पत्रिकानन्दिनी	साकारनन्दिनी
मान्यनन्दिनी	प्रयोगनन्दिनी	प्रतिभानन्दिनी
चतुरङ्गनन्दिनी	रीतिगाननन्दिनी	

चार्यः—यथा

चारी	देशचारी	चित्रचारी
भूचारी	बहुचारी	अङ्गचारी
बिन्दुचारी	क्रीडाचारी	करणचारी
स्तम्भचारी	अतिमन्दचारी	कूर्मचारी
अनुतारचारी	सुप्तचारी	अष्टदिक्चारी
अनुबन्धचारी	विनम्रचारी	एकस्वरचारी
अनुचारी	दैशिकीचारी	
खेचारी	कन्दुकचारी	

शाल्यः—यथा

शाली	गौडशाली	एकशाली
पत्रिकाशाली	विमुक्तशाली	करणशाली
आभोगशाली	रागशाली	मनोहरशाली
तरङ्गशाली	चतुरङ्गशाली	गात्रशाली
आकाशशाली	विचित्रशाली	रसशाली
मुक्ताशाली	पूरिताशाली	
कोदण्डशाली	वीणाशाली	

स्वराः—यथा

अन्यबन्धस्वरः	स्वरान्तरस्वरः	एकमात्रास्वरः
प्रमोदस्वरः	द्विमात्रस्वरः	मनोहरस्वरः
विज्ञानस्वरः	विकृतस्वरः	क्रमस्वरः
पूर्णस्वरः	आत्मानन्दस्वरः	मान्यस्वरः
प्रत्येकस्वरः	कर्मस्वरः	वर्तिनीस्वरः
प्रतिष्ठास्वरः	सर्ववर्तिनीस्वरः	दत्तिलस्वरः
विवर्तिनीस्वरः	पञ्चस्वरः	

सङ्गीतचूडामणिसारः

अलम्बुषप्रियः—तानः

गान्धारग्रामे नारदीयतानः।

नि स रि ग म प?

नान्यः

अलसम्—दर्शनम्

अलसं तु भवेदिष्टाद्व्रीडयाभिनिवर्तितम्।

वेमः

अलातम्—मण्डलम्

कुरुते दक्षिणः सूचीं वामोऽपक्रान्तचारिकाम्।
पार्श्वक्रान्तां दक्षिणस्तु वामोऽलातां तथैव च॥
षड्वारं सप्तवारं वा कृत्वा चारीः क्रमादिमाः।
मण्डलभ्रमणं पश्चात्कुर्यादाशाचतुष्टये॥
दक्षिणोऽङ्घ्रिरपक्रान्तां वामोऽतिक्रान्तचारिकाम्।
भ्रमरीं च क्रमात्कृत्वा ललितं चरणक्रमम्।
करोति यत्र तत्प्रोक्तमलातं मण्डलं बुधैः॥

वेमः

कुर्याद्वामाङ्घ्रिणा सूचीं भ्रमरीं दक्षिणाङ्घ्रिणा।
भुजङ्गत्रासितां चारीमलातामपराङ्घ्रिणा॥
षड्वारमथवा सप्तकृत्वः कृत्वा क्रमादिमाः।
क्षिप्रं भ्रान्त्वा चतुर्दिक्षु समन्तान्मण्डलाकृति॥
अपक्रान्तां दक्षिणेन वामेन त्वङ्घ्रिणा यदा।
अतिक्रान्ता भ्रमरिके विधत्ते ललितैः क्रमैः।
तदलातं मण्डलं स्यात्सदा शङ्करशंकरम्।

अशोकः

अलातम्—करणम्

दक्षिणेनाङ्घ्रिणालातां कुर्वंस्तेनैव पाणिना।
नितम्बं चतुरस्रं च विधाय क्रमशः करम्॥
वामेन चरणेनोर्ध्वजानुचारीं प्रकल्पयेत्।
वामाङ्गेनापि कुर्वीत भूयोऽलातादिकक्रमम्॥
यस्मिन्निदमलाताख्यं ललिते नृत्त इष्यते।
हित्वा नितम्बमत्राह डोलं कीर्तिधरः करम्॥

ज्यायनः

अलातकः—अङ्गहारः

स्वस्तिकव्यंसितव्यंसितालातोर्ध्वजानुनिकुञ्चितार्धसूचीविक्षिप्तोद्वृत्तकाक्षिप्तकरिहस्तकटीछिन्नानां करणानां क्रमात्प्रयोगेऽलातकः।

अलातचक्रम्—चालकः

पराङ्मुखः पाणिरेको बहिरन्तश्च चक्रवत्।
विलुठेत्पाणिरन्यश्चालातचक्रविडम्बनम्।
कुरुते चेत्तदालातचक्रं तज्ज्ञैरुदाहृतम्॥

वेमः

अलाता—चारी

पश्चात्प्रसार्य चरणं वलनाभ्यन्तरीकृतम्।
अन्योरुदेशाभिमुखं तलं तस्य विधाय च।
पार्ष्णिना चेद्भुवि न्यस्येदलाता परिकीर्तिता॥

वेमः

अलाता—देशीचारी

पश्चात्प्रसारितः पादः पादेनान्येन सत्वरम्।
यत्र तां चारीमलातां मन्वते बुधाः॥

वेमः

अलावणी

अङ्गुलद्वयविस्तारः ककुभो वक्त्र उन्मुखः।
मेषान्त्रनिर्मिता तन्त्री सूक्ष्मा श्लक्ष्णा समा दृढा
अष्टादशाङ्गुलानाह तुम्बं वेदाङ्गुलाननम्।
दन्तनाभिसमायुक्ता दोरीबन्धनवर्जिता॥
पात्रिका कर्पराहीना भवेदालावणी शुभा।
निष्कलस्य प्रकारेण वाद्यालावणिका सदा॥
बिन्दुनादसमोपेता तुम्बे निक्षिप्य वक्षसि।
मध्यमानामिकाभ्यां च वाद्या दक्षिणपाणिना॥
मन्द्रे मध्ये च तारे च त्रिस्थाने बिन्दुरिष्यते।
तुम्बिमूलं समुत्पीड्य वामाङ्गुष्ठेन धारयेत्॥
इतराभिस्तु सर्वाभिः स्वरव्यक्तिर्विधीयते।
त्रिस्वरो दक्षिणः पाणिर्वामहस्तश्चतुःस्वरः।
एवं सप्तकमेकं स्यादलावण्यां प्रतिष्ठितम्॥

सोमेश्वरः

अलावणी—वीणा

सम्यगालावणीरूपं सलक्षणमुदीर्यते।
दण्डो मलयजेन स्याद्वेणुना खदिरेण वा॥

एकाङ्गुलमितं त्वस्याः सुषिरं कार्यमन्तरा।
षडङ्गुलः परीणाहो दैर्घ्यं स्यान्नवमुष्टिकम् ॥
अत ऊर्ध्वं भवेद्दैर्घ्यमा चतुर्दशमुष्टिकम्।
ककुभस्तत्प्रमाणः स्याल्लोहपत्रविवर्जितः ॥
दण्डानुरूपतः श्लक्ष्णा विधेयो नाभितुङ्गकम्।
कौशेयैः पट्टसूत्रैर्वा तन्त्रीयुग्मं प्रकल्पयेत् ॥
ऊर्ध्वं तुम्बस्य भागे द्विर्बध्नीयात्तारतन्त्रिकाम्।
एकवारं ततो मन्दतन्त्रीमासञ्जयेद्दृढम् ॥
जीवद्वयं द्वयोस्तन्त्र्योः ककुभे स्थापयेत्तथा।
कांस्येन वा सुवर्णेन भूषयेत्पार्श्वयुग्मकम् ॥
वादनं ब्रह्मवीणावत्सव्येतरकरोद्भवम्।
वामो विरहितः कार्यः करो वेणुशलाकया ॥
अनामिका तर्जनिका कनिष्ठादिर्विकल्प्यते।
भेदोऽनेकविधस्तत्र सारणादेर्विचक्षणैः ॥

हरिपालः

—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

अनुद्रतद्रुतयो नाम तालप्रस्तारे प्रत्येकमल्पमित्युच्यते। मात्रयाल्पमित्यर्थः।

अल्पत्वम्—जातिलक्षणम्
अल्पत्वं च द्विधा प्रोक्तमनभ्यासाच्च लङ्घनात्।
पूर्वोक्ताभ्यासराहित्य अनभ्यासः प्रकीर्तितः।
पूर्वोक्तालङ्घनाभावो लङ्घनं परिकीर्तितम् ॥

तुलजः

अल्लराजः
रसरत्नप्रदीपकारः। हम्मीरसुतः। क्री. श. १३०० कालिकः

अवकीर्णः—वाद्यप्रकारः
समवृत्तस्तु मुरजः छाद्यते पणवैर्यदि।
नानाविचित्रकरणैरवकीर्णः स उच्यते ॥

भरतः

समवृत्तौ तु मुरजाः छाद्यन्ते पणवैर्यदि।
नानाविचित्रकरणैरवकीर्णः स उच्यते ॥

भरतः

समवृत्तौ वाद्यमानं पणवः कुरुते यदा।
मृदङ्गवाद्यमाच्छादमवकीर्णं तु तद्विदः ॥

नान्यः

अवकीर्णा—अवनद्धे जातिः
पात्राणामधमानां समं च विषमं गतिप्रचारे तु।
द्विगुणत्रिगुणा स्यादियमेव तदावकीर्णाख्या ॥

नान्यः

अवकीर्णं यद्द्विगुणैस्त्रिगुणैर्वा कारणं मृदङ्गेषु।
पणवेषु दर्दरेष्वप्यवकीर्णा नाम सा जातिः ॥

भरतः

अवकीर्णा—पुष्करवाद्ये जातिः
अवकीर्णं यद्द्विगुणैः त्रिगुणैर्वाकरणं मृदङ्गानाम्।
पणवेषु दर्दरेष्व्यवकीर्णा नाम सा जातिः ॥

अभिनवगुप्तपाठः

धं घं धं घे नां द्रां द्रामिति यात्वक्षरैः समायुक्ता
अवकीर्णा बृहद्दंशा वामेषु च पुष्करे वाद्या ॥

नेपालपाठः—भरतः

अवकृष्टा—ध्रुवा
अवकृष्टाक्षरा ज्ञेयावकृष्टा करुणाश्रया।
अवकृष्टा ध्रुवाबद्धे निरुद्धे पतिते तथा।
व्याधिते सादितारा च प्रयोज्या करुणाश्रया ॥

वेमः

अवक्षिप्ताः, अधःक्षिप्ताः—पादाङ्गुल्यः
मुहुः पातादधःक्षिप्ता बिब्बोके किलिकिञ्चिते।

चित्रदासः

ःक्षेपादवक्षिप्ताः प्रकीर्तिताः।
पार्श्वोकर्षे च संयोज्याः बिब्बोके किलिकिञ्चिते ॥

सोमेश्वरः

पृष्ठतः सरणे स्त्रीणां

ज्यायनः

अवघटः—हस्तपाटः
अयमवघड इत्यप्युच्यते।
एकैकः पाणिरित्थं चेत्पर्यायेण लगेत्पुटे।
तदावघटनामासौ करपाटः प्रकीर्तितः ॥

सोमेश्वरः

अवघट्टनम्
दक्षिणहस्तव्यापारः। तत्र द्रष्टव्यम्

अवघडः—हस्तपाटः
आदौ तलेन सन्ताड्य साङ्गुष्ठाङ्गुलिसंहतः।
प्रत्येकं ताडयेत्पश्चाद्यत्र सोऽवघडः स्मृतः ॥

वेमः

धरकिट धरकिट गिरिकिट तकधों ।
अवघडस्त्वष्टमात्राभिः षोडशैर्वा युतो भवेत् ।

अवघटशब्दे द्रष्टव्यम् ।

अवघडचक्रम्—नृत्तबन्धः

यत्राष्टानां नर्तकीनां मण्डलं मान्यभूषणम् ।
चतस्रः कोणगा नार्यः कुर्युर्विनिमयं मिथः ॥
बन्धोऽवघडचक्राख्यो भवेत् ।

वेमः

अवतरणम्—पूर्वरङ्गाङ्गम्

प्रत्याहारशब्दे द्रष्टव्यम् ।

अवत्सकः—वाद्यप्रबन्धः

उद्ग्राहः स्यात्ततः खण्डं शुद्धकूटादिनिर्मितम् ।
तद्वर्णसरबद्धं वा प्रयुज्य द्विरिदं द्वयम् ॥
ततः प्राक्खण्डसहितं तादृक्कूटमयं दलम् ।
वाद्यते छण्डणोऽन्ते च यत्र सोऽवत्सको भवेत् ।
प्रयोज्य नर्तने दीप्ते शार्ङ्गदेवेन कीर्तितः ॥

आदावुद्ग्राहखण्डः स्यादथ शुद्धादिभिः कृतम् ।
बद्धं वर्णसरेणाथ खण्डमेकं प्रयोजयेत् ॥
पुनः खण्डद्वयमिदं द्विवारं संप्रयुज्य च ।
ततो द्वितीयबन्धेन युक्तं खण्डद्वितीयकम् ॥
शुद्धकूटादिभिः पाटैर्घटितं च प्रयुज्यते ।
अवसाने चण्डणश्च यत्र स स्यादवत्सकः ।
प्रायेण नर्तने दीप्ते प्रयोज्योऽयं विचक्षणैः ॥

वेमः

अवधूतम्—शिरः

अधो यत्सकृदाक्षिप्तमवधूतं तु तच्छिरः ।
स्थित्यर्थे स्थाननिर्देशे आलापाह्वानयोरपि ।
उपविष्टाल्पनिद्रायां लज्जायां च प्रयुज्यते ॥

विप्रदासः

यदधः सकृदानीतमवधूतं तदुच्यते
स्थित्यार्थदेशनिर्देशे संज्ञावाहनयोरपि ।
आलापे च प्रयोक्तव्यमिदमाहुर्मनीषिणः ॥

शार्ङ्गः

अवनतः—पादाङ्गुष्ठः

नाभितोऽवनतोऽधस्ताद्धिया दूत्यादिलेखनः ।

ज्यायनः

अवनद्धवाद्यानि

एवमानद्धवाद्यादौ मुरजाख्यं प्रकीर्तितम् ।
सांप्रतं शेषवाद्यानां किञ्चिल्लक्षणमुच्यते ॥
चर्मानद्धमुखा ढक्का प्रयाणे भूपतेर्हिता
निःसाणो नृपतेर्वाद्यं राज्यकार्येषु वाद्यते ॥
वज्राकृतिस्तु त्रिवलिः द्विमुखा नृत्यवाद्यगा ।
पटहा मार्गदेश्याख्या भूपादवगृहादिषु ॥
आवजो लोकभाषायां खण्डावजपषानुजाः ।
मताः पट्टावजश्चेति स्वस्वभाषानुसारिणः ॥
तथैवं म्लेच्छवाद्यानि डोलतब्बमुखानि तु ।
डपा च टामकी चैव ढ्कुण्डिः पादचारिणाम् ।
तथा डमरुकः खुक्का दुद्दली कुण्डली घटः ॥

सुधाकलशः

अवनद्धवाद्ये हस्तदेवताः

अङ्गुष्ठे दैवतं ब्रह्मा तर्जन्यामधिपः शिवः ।
मध्यमायाः प्रभुर्विष्णुः सर्वदेवा त्वनामिका ॥
ऋषिस्थानं कनिष्ठायाः सूर्यः करतलाधिपः ।
पाणिपृष्ठे स्थितश्चन्द्रः शक्रो दक्षिणहस्तपः ।
वरुणो वामहस्तेशः सर्वदेवौ कराविति ॥

सुधाकलशः

अवनद्धविधिः—गतिप्रचारे स्वस्थावस्थायाम्

नायकानां तु स्वस्थगतिप्रचारं वक्ष्यामः । तत्र धं द्रां द्रां द्रां इति देवतानाम् । घें तां कें तां प्रायं कुणकिटिप्रायं व्यञ्जकप्रायं मध्यमानाम् ।

एवं स्वस्थावस्थागतिप्रचारे विधीयते वाद्यम् ।
द्विकलाश्च तथैककलाश्चतुष्कलाश्चैव पादविन्यासाः ।
तत्र तु साम्यं कार्यं भाण्डेन समं च गानेन ॥

भरतः

अवनद्धविधिः—गतिप्रचारे

पुनश्चावस्थाकृतं वाद्यं वक्ष्यामि । त्वरितगमने धं धं घे घे टं इत्येवं वाद्यं प्रयोक्तव्यम् ।

रथविषमादिगतमङ्गुलीप्रचलनकृतं विहितम् ।
पुनरन्यावस्थायां वाद्यविधानं प्रवक्ष्यामि ॥
त्वरितगमनेषु भावा ये पूर्वोक्ता गतिप्रचारेषु ।
धं धं घें घें तत्र तु वाद्यं प्रयोक्तव्यम् ॥
नौरथविमाननेपथ्यानिलाकाशजेङ्गुलीचलनात् ।
कार्यं हि वस्तुतश्चाप्यन्योन्यसमाश्रितं वाद्यम् ॥

दुःखार्दितव्याधितेष्टजनवियोगविभवनाशवधबन्धाः ।
व्रतनियमोपवासादियुक्तेष्वालिङ्गमार्गबन्धो विधातव्यः ॥

दैत्यदानवयक्षराक्षसपन्नगादीनां, धं द्रां धं द्रां धक्कुतां वघटां प्रायम्। खञ्जविकलपङ्गुवामनादीनां तघटाघे प्रायम्। चेटकुसत्त्वादीनां धों कटकुकुणेत्यादिकम्। यतिपाशुपतशाक्यादीनां धद्दु धद्दु घे घे प्रायम्। औपस्थायिकनिर्मुण्डवर्षवरादीनां घेटां धों टां भां टां ण्णाणाप्रायम्। वृद्धश्रोत्रियकञ्चुकिस्थूलादीनां खो द्रो धो खो खो इति प्रायम्। गजवाजिखरोष्ट्ररथविमानयानेषु धं किटिप्रायम्।

सर्वत्रोत्तममध्यमाधमेषु पुरुषेष्वित्थम्। रसभावानभिसमीक्ष्य वाद्यं प्रयोक्तव्यम्। एवं तावत्पुरुषवाद्यम्। स्त्रीणां पुनरभिव्याख्यास्यामः। तत्रोत्तमस्त्रीणां धकिट मधिकिट द्रोहो ककु खकु धो धकिर्टि इति प्रायम्। राज्ञीनां महोत्तमानां च धं किट मधिधि धोण्ण कखुखु प्रायम्। धं किं तिकिधिघटमटमथिथे इति ब्राह्मणीनाम्। वेश्याशिल्पकारीणां मध्यमस्त्रीणां तु किटिणां धं कथिथ घटमथि दुन किटि किटि प्रायम्। नीचयोषितां घटमथिकुण कुणकिण कूखिखि प्रायम्। अवस्थान्तरितानां तु त एव पौरुषा वाद्यविशेषा भवन्ति। सामान्यतोऽभिनये भयशोकक्रोधादयो हि भावा आसां समुत्पद्यन्ते। आसामपि रसभावाभिनयापेक्षं मार्गाश्रितं वाद्यं भवति।

भरतः

मतान्तरे—

सांप्रतं त्वस्य वाद्यस्य नाट्यनृत्तविकल्पनात्।
कथ्यते विनियोगस्तु गतिगीतिसमाश्रयः ॥
दशरूपे ध्रुवास्वेवं सप्तगीतविधावपि।
छन्दकासारिते चैव गतिप्रचरणे तथा ॥
तत्त्वं चोघं च यत्प्रोक्तं तथा चानुगताभिधम्।
ओघ इत्यपि यत्प्रोक्तं तदर्थं विनियोजयेत् ॥

सप्तगीतविधाविति। मद्रकादिसप्तसु गीतिषु। छन्दकासारिते मार्गासारिते अङ्गे।

गीतकाद्यैः स्तवन्वेग वाद्यमात्रं विधीयते।
तत्त्वादीनि त्रयं तस्मात्प्रधानं विनियोजयेत् ॥

भरतस्तु गत्या वाद्यानुसारिण्या (४ अध्याये) इत्याह।

राज्ञां गतिप्रचारे च तत्वं चौघं विनिर्दिशेत्।
ध्रुवासु चैवानुगतमोघो गीतिक्रियासु च ॥

गीतीति। मद्रकादिसप्तगीतयः।

अधमप्रकृतीनां तु पात्राणां छन्दतो भवेत्।
विचित्रमिच्छानुगुणं वाद्यं तत्वादिमिश्रितम् ॥
मध्ये तु गत्यपेक्षित्वाद्गुरुत्वादन्यवर्णवत्।
विनियोज्यं सदा वाद्यं प्रयोगकुशलैरिह ॥

प्रावेशिक्यां ध्रुवायां तु तत्वमोघो विनिर्दिशेत्।
नैष्क्रामिक्यां प्रसादिक्यामोघो द्रुतलयो भवेत्।
ध्रुवासु नियमेनैव तत्त्वं वाद्यं विधीयते ॥
भावादीनामभिनये वाद्यं नैव प्रयोजयेत्।
अङ्गहारादिसंपत्तौ वाद्यमिष्टं सदा बुधैः ॥

नृत्ताङ्गबोधनमात्रं वाद्यम्।

अवनद्धविधिः—तालयोगे

एवं नाट्ये च नृत्ते च पञ्चातोद्यकमीरितम्।

पञ्चातोद्यकमिति। पुष्करत्रयपणवदर्दुराः।

वाद्यमस्माभिरधुना तालयोगस्य कथ्यते ॥
चच्चत्पुटेन तालेन तथा चाचपुटेन च।
षट्पितापुत्रकेनेह संपक्वेष्टादिनापि च ॥
अपि भङ्गोपभङ्गाभ्यां तज्ज्ञैः पात्रानुरूपतः।
संयोज्यं वाद्यमेतत्तु कलावस्थानरूपकम् ॥
द्विकलाश्च तथैकैककला पादविन्यासाः।
साम्यं यत्तत्कार्यं भाण्डानां गीतियोगे च।

चच्चत्पुटेन तालेन देवानाम्। राज्ञामपि स्वस्थगतिप्रचारे विप्राणां च मध्यानां षट्पितापुत्रकेण संयोज्यम्।

स्थितलययोगात्खञ्जकनाम्नः चच्चत्पुटस्य भङ्गेन।

दानवदैत्यराक्षसयक्षग्रहगोचरस्तु वाद्यविधिः वैतस्तिकमार्गगतः। खञ्जविकलवामनपङ्ग्वादीनां चच्चत्पुटभङ्गेन च। खञ्जकनाम्ना प्रयोक्तव्यम्। पाशुपतशाक्यनिर्मुण्डानां मध्यमलयेन योज्यम्। चच्चत्पुटभङ्गजात्या। विदूषकौपस्थायिकवर्षवरमुख्यानां मध्यलयनियतं चच्चत्पुटभङ्गं विनियोजयेत्। स्थूलश्रोत्रियगतौ द्रुतलयसमन्वितं कार्यम्। औपस्थायिकाः—चिकित्सकाधोरणादयः।

उत्तमदिव्यस्त्रीणां मध्यमलययोगिवाद्यम्।

ध्रुवासु चैव सर्वासु वृत्तापेक्षं विनिर्दिशेत् ॥
वाद्यं प्रयोगकुशलः पदानि रचयेत्तथा।
यथा यथा च वृत्तानां विरामविधिरिष्यते ॥
तथैव वाद्यं कर्तव्यं तथा चाङ्गविचेष्टितम्।
यथा गुर्वक्षरं चैव तथाल्पाक्षरमेव च ॥
मुखे चोपोहने कार्यं प्रकृष्टं वर्णतस्तथा।
स्थितशुद्धप्रहारं तु मध्येऽक्षरसमं भवेत् ॥
कुर्यात्तु गीतके वाद्यं द्रुतं चोपरिपाणिकम्।
समं रक्तं विचित्रं च तथा शुद्धप्रहारजम् ॥
नृत्ताङ्गग्राहि च तथा वाद्यं कार्यं च ताण्डवे।
सनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्वं चानुगतं तथा ॥

अनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्वमोघं च वादयेत् ।
स्थितं मध्यं द्रुतं वापि यथागानं तु गीयते ॥

तथा नृत्ताङ्गहारेषु तेन चैव क्रमेण तु ।

वाद्यं स्यादित्यध्याहारः ।

यो विधिर्गानवाद्यानां पाटाक्षरसमन्वितः ।
स तु नृत्ताङ्गहारेषु कर्तव्यो नाट्ययोक्तृभिः ॥

नान्यः

अवनद्धाङ्गविभागः

लेपश्च मार्जना चात्र संस्कारः पुष्कराश्रयः ।
पाणयश्च प्रहाराश्च पाणिसंस्कार इष्यते ।
अन्ये स्वराणां वर्णानां संस्कारः परिकीर्तितः ॥

नान्यः

अत्रेति । अवनद्धाङ्गेषु द्विलेपनषट्करणत्रियत्यादिष्वित्यर्थः

अवनद्धानि

चर्मलोहनिबद्धं स्यादवनद्धमनेकधा ।
तत्रादौ पटहः प्रोक्तो हुडुक्कामुरजस्ततः ॥

करटापटवाद्यं च भेरी त्रिवलिदर्दरौ ।
डमरुर्डक्का ढक्का डमस एव च ॥

निस्साणस्ताम्रकी रुञ्जा कडुवालश्च सेलुका ।
उच्यते च प्रसिद्धानां लक्षणं कियतामपि ॥

सोमराजः

अवनद्धे दशाङ्गम्

यथाङ्गैर्दशभिर्युक्ता जायन्ते स्वरजातयः ।
तथैता अपि जानीयाद्दशाङ्गा एव नित्यशः ॥

अक्षराणि च मार्गाश्च करणानि गतानि च ।
संयोगाश्च प्रहाराश्च पाणयो यतयस्तथा ॥

पाण्योः प्रकाराः पञ्चापि मार्जनाश्च प्रकीर्तिताः ।
एभिर्दशभिरङ्गैस्तु जायन्ते वाद्यजातयः ॥

नान्यः

स्वरजातय इति गीतखण्डेऽष्टादशजातीनां दशकं जातिलक्षणमित्युक्तम् । अक्षराणीति षोडशाक्षरम् । मार्गा इति चतुर्मार्गम् । करणानीति षट्करणम् । गतानीति त्रिगतम् । संयोगा इति त्रिसंयोगः । प्रहारा इति त्रिप्रहारम् । पाणय इति पञ्चपाणिकम् । यतय इति त्रियति । प्रकारा इति पञ्चप्रकारम् । मार्जनमिति त्रिमार्जनम् । इत्यङ्गानि दश । तत्तच्छब्देषु लक्षणान्युक्तानि ।

अवपातः—आरभट्यङ्गम्

भयहर्षविद्रवसंभ्रमाणां क्षिप्रप्रवेशनिर्याणमवपातं विदुर्बुधाः । यथा—भार्गवेण युद्धाय रामे आहूयमाने वृद्धस्य दशरथस्य मुहुः प्रविशतो निर्गच्छतश्च ससंभ्रमं सभयं सविद्रवं चेष्टितमासीत् । सर्वथा विक्लबस्य चेष्टितमवपातः ।

सागरः

भयहर्षसमुत्थानं विद्रवविनिपातसंभ्रमाचरणम् ।
क्षिप्रप्रवेशनिर्गममवपातमिमं विजानीयात् ॥

भरतः

भयातिशयेन हर्षातिशयेन च क्षिप्रमेव प्रवेशनिर्गमौ यत्र पात्राणाम् । तथा—विद्रवो वाक्यादिकृतो विनिपातोऽवस्कन्दः । ताभ्यां कृतं संभ्रमाचरणम् । आवेगप्रधाना चेष्टा यत्र सोऽवपातः । अवपतन्त्यस्मिन् पात्राणीति । यथा—कृत्यारावणे षष्ठेऽङ्के प्रविश्य खड्गहस्तः सप्रहारः पुरुष इत्यतः प्रभृति यावदसौ निष्क्रान्तः ।

अभिनवः

अवभृतः—तानः

मध्यमग्रामे गनिहीनौडुवः ।

स प ध म रि

कुम्भः

अवमृष्टम्—व्यञ्जनधातुः

अथावमृष्टकम् ।

हन्ति त्रिस्थानकं तन्त्री त्रयमेकस्वरं पृथक् ।
कनिष्ठया दक्षिणयाङ्गुष्ठाभ्यामप्यधः सरन् ।
वादकस्य करो यत्र ब्रूते भूनायकेश्वरः ॥

कुम्भः

तन्त्रीत्रयमेकस्वरमधोमुखं यद्धन्यतः कृत्वा ।
स्थानत्रये कनिष्ठाङ्गुष्ठद्वितयेन तदवमृष्टम् ॥

नान्यः

अवमृष्टम्—धातुः

कनिष्ठया दक्षिणयाङ्गुष्ठाभ्यामप्यधः सरन् ।
हन्ति त्रिस्थानकं तन्त्रीत्रयमेकस्वरं पृथक् ।
यत्रावमृष्टमाचष्ट तद्यज्ञपुरमण्डनः

अवयतिः—वाद्यप्रबन्धः

यस्यां विरतिरन्ते च तालस्य व्यापकाक्षरैः ।
सपाटैर्बद्धखण्डा या साख्यातावयतिर्बुधैः ॥

शार्ङ्गः

यस्यां विरामस्तालस्य पर्यन्ते परिदृश्यते ।
यत्र खण्डनिबद्धं च स पाटैर्व्यापकाक्षरैः ।
एषा त्ववयतिः प्रोक्ता विदुषा वेमभूभुजा ॥

वेमः

अवरा—श्रुतिः

मध्यमस्य चतुर्थी श्रुतिः।

सुधा

अवरोहिणः—अलङ्काराः

अलङ्काराः समादिष्टा द्वादशारोहवर्णकाः।
एत एवावरोहेण भवेयुरवरोहिणः॥

पण्डितमण्डली

अवरोही—वर्णः

अवरोहः स्वराणां यस्तादृशां तत्समुद्भवः।
रागक्रियावरोही स्याद्वर्णो वर्णविदादृतः॥

तादृशां मूर्छनाक्रमवर्तिनाम्।

पण्डितमण्डली

अवलगितम्—आमुखाङ्गम्

एषामन्यतमं श्लिष्टं योजयित्वाथ युक्तिभिः।
पात्रग्रन्थैरसंबाधं प्रकुर्यादामुखं बुधः॥

भरतः

अवलगितम्—वीथ्यङ्गम्

यत्रान्यस्मिन्समावेश्य कार्यमन्यत्प्रसाध्यते।
तच्चावलगितं नाम विज्ञेयं नाट्ययोक्तृभिः॥

भरतः

यत्रोत्तरे दीयमानेऽन्यानुसन्धानपूर्वकेऽप्यन्यत्कार्यं सिद्ध्यति तदन्यकार्यावलगनादवलगितम्। यथा—रत्नावल्यां कृच्छ्रेणोरुयुगमित्यादि राजवचनं सागरिकागतमास्थाबन्धजीवितं मुख्यं कार्यं साधयति

अभिनवः

रूपकेषु यस्य पात्रस्य सूचना नास्ति तत्रावलगितवेन कर्तव्या। यथा—शैवाचार्य इवानेन कुशिष्येणैव भैरव इति सूत्रधारवचनेन भैरवस्य प्रवेशं पारिपार्श्वकस्याधिक्षेपेण तदविधेयताख्यापनेन कृतवान्कविः।

सागरः

द्विधावलगितं प्रोक्तमर्थावलगनात्मकम्।
अन्यप्रसङ्गादन्यस्य संसिद्धिः प्रकृतस्य वा॥

सिंगः

यत्रैकस्मिन्कार्ये किञ्चिद्विलक्षणान्यकार्यस्य समावेश इत्येको भेदः। अन्यस्मिन्कार्ये प्रस्तुते क्रियमाणे कार्यान्तरसिद्धिः द्वितीयो भेदः। यथा—उत्तरचरिते सीताया गर्भदोहदजन्यवनगमनरूपकार्यस्य समावेशः।

नाट्यप्रदीपे सुन्दरः

अवलम्बकम्—मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिक एको र।

अवलेखः—वादनम् (दक्षिणहस्तव्यापारः)

अवलेखो मध्यमया स्यात्तन्त्रीताडनं बहिः।
अङ्गुल्यान्येऽन्ययाप्याहुः संलेखं चावलेखकम्।

सर्वाभिस्तिसृभिर्द्वाभ्यामथवेति च ते जगुः।
अन्तर्बहिर्मुखौ घातौ तयोस्ते ब्रुवते क्रमात्॥

अवलेखः—वीणायां दक्षिणहस्तव्यापारः

मध्यमा बहिराहन्ति केवला तन्त्रिका यदा।
तदावलेख इत्युक्तो वैणिकग्रामभूभृता॥

*वैणिकग्रामभूभृत् कुम्भः।

आहुः संलेखावलेखवन्याङ्गुल्यापि केचन।

अवलोकितम्—दर्शनम्

अधस्ताद्दर्शनं यत्तदवलोकितमुच्यते।

त्रिप्रदासः

अवलोकितः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

स्वरं द्वितीयं संत्यज्य यत्रारोहावरोहयोः।
चतुस्स्वराः कलाः प्राज्ञैर्गदिते सोऽवलोकितः॥

सगमा मरिसा रिमपा पगरी गपधा धमगा मधनी निपमा॥

मोक्षदेवः

चतुस्स्वराः कला यत्र स्यादारोहावरोहयोः।
स द्वितीयपरित्यागादवलोकित ईरितः॥

जगद्धरः

अवसानावहरणा—चतुष्पदागीतम्

अवसानावहरणा भवेन्नित्यं मिताक्षरा।
सानुस्वारं द्रुता सेयमन्तावहरणा भवेत्॥

वेमः

अवस्कन्धबन्धः—श्रव्यकाव्यम्

य इह द्विचारिका वाग्ग्राम्यगिरा गीयते गभीरोक्तः
सोऽवस्कन्धकबन्धोऽभिधीयते भीमकुल्यादिः॥

भोजः

अवस्थाः

कार्यस्य दैवपौरुषोभयप्राधान्यादवस्थाः। संस्थाः, समवस्थाः त्रयोवस्था जायन्ते। अवस्थादीनां च तिसृणामपि आरम्भप्रार्थनादीनि पञ्च पञ्च पर्वाणि भवन्ति। तत्र दैवप्राधान्ये अवस्थाः तासामारम्भादयः पञ्च पर्वाणि।

आरम्भः प्रसवोद्भेदकिञ्चिच्छेषसमाप्तयः ।
निर्दिष्टाः सूरिभिस्ते तु तेषां लक्षणमुच्यते ॥

भोजः

संसाध्ये फलयोगे तु व्यापारः करणस्य यः ।
तस्यानुपूर्व्या विज्ञेयाः पञ्चावस्थाः प्रयोक्तृभिः ॥
प्रारम्भश्च प्रयत्नश्च तथा प्राप्तेश्च संभवः ।
नियता च फलप्राप्तिः फलयोगश्च पञ्चमः ॥

भरतः

अवस्थानवराटिका—रागः

मनिधेषु भवेन्मन्द्रः षड्जांशन्याससंज्ञिता ।
परिपूर्णा स्वरैः सर्वैरवस्थानवराटिका ॥

जगदेकः

मण्डितां मनिधैर्मन्द्रैरवस्थानवराटिका ।

अवस्थानवराटी—उपाङ्गरागः

अवस्थानवराट्युक्ता निधमैर्पन्द्रगामिभिः।

भट्टमाधवः

अनन्तरमवस्थानवराटी संभवेत्तथा ।
धैवते मन्द्ररूपा च तथा मध्यनिषादयोः ।
षड्जन्यासांशसहिता संपूर्णा सप्तमिः स्वरैः ॥
अवस्थानवराटी स्यान्मनिधैर्मन्द्रभूषिता ।
षड्जांशन्याससंयुक्ता गीयते शुचिहास्ययोः ॥

अवस्पन्दितम्—वीथ्यङ्गम्

आक्षिप्तेऽर्थे तु कस्मिंश्चिच्छुभाशुभसमुत्थिते ।
कौशलादुच्यतेऽन्योऽर्थः तदवस्पन्दितं भवेत् ॥

भरतः

शुभाशुभं दैवम् । तेनाबुद्धिपूर्वकं कुत्रचिदर्थे आक्षिप्तेऽपि कौशलात्तत्प्रच्छादनेच्छया यत्रोत्तरोऽन्योऽर्थ उच्यते तदवस्पन्दितम् । चक्षुःस्पन्दनादिवदन्तर्गतसूचनीयसंभवात् । यथा—वेण्यां "सत्पक्षा मधुरगिर" इति सूत्रधारवचने दैववशादयमर्थ आयातः । सत्पक्षे अमधुरा गीर्येषां ते तथा प्रकर्षेण साधिताः आधिसहिताः यैर्दिशः कृताः धृतराष्ट्रात्मजाः पतन्तीति उक्ते सूत्रधारस्तु "ननु शरत्समयवर्णनया हंसा नभस्थलं धार्तराष्ट्रा" इति व्यपदिशामीत्युक्तवान् । अत्रावस्पन्दितम् ।

अभिनवः

रभसेनोदितं वाक्यं शुभं वा त्वशुभं तथा ।
अन्यद्वा क्रियते बुद्धया तदवस्पन्दितं भवेत् ॥

यथा—निभृतस्थायी भीमो दुर्योधनेन पृष्टः कस्त्वमिति भीम आह "भीमोऽहं भयानकोऽहं"मिति

सागरः

पूर्वोक्तस्यान्यथोक्तिः स्याद्यत्रावस्पन्दितं हि तत् ।

सिंगः

रसोक्तस्यान्यथा व्याख्या यत्रावस्पन्दितं तु तत् ।

नाट्यप्रदीपे सुन्दरः

स्वेच्छोक्तस्यान्यथाख्यानमवस्पन्दितम् । स्वेच्छया वर्णाभिप्रायमात्रेणोक्तस्यान्यथाकथनरूपं यत्तदवस्पन्दितम् । चक्षुस्पन्दनादिवत् । यथा—छलितरामे सीतालवसंभाषणम् ।

रामचन्द्रः

अवहित्थम्—करणम्

कुर्वीत जनितां चारीं करावभिमुखाङ्गुली ।
यत्रालपल्लवारालौ वक्षस्तलललाटयोः ॥
व्यावृत्तोद्वेष्टितौ कार्यौ कराभ्यामवहित्थकम् ।
एतद्गोपनवाक्यार्थे विद्वद्भिर्विनियुज्यते ॥
अवहित्थकरं चात्र भट्टतण्डुरवोचत ॥

ज्यायनः

इदं परेऽवहित्थाख्यकरयोगाद्बभाषिरे ।
चिन्तादौर्बल्यविषयं नृत्तविद्याविशारदाः ॥

अशोकः

अवहित्थम्—देशीस्थानम्

इदमेव विष्कम्भिताख्यं देशीस्थानम् ।

अवहित्थम्—स्थानकम्

एतदेवावहित्थाख्यं स्थानमङ्घ्र्योर्विपर्ययात् ।
केचिद्विपश्चितोऽत्राहुर्व्यत्यासं कटिहस्तयोः ॥
अत्राधिदेवता दुर्गा तद्रोषे विस्मयेऽपि च ।
चिन्तालज्जावितर्केषु संलापेऽपि स्वभावजे ॥
स्वाङ्गावलोकने स्त्रीणां निजसौभाग्यगर्वतः ।
वीक्षणे वरमार्गस्य लीलालावण्ययोरपि ॥
विलासस्याप्यथाकारगोपनस्यापि सूचकम् ।

अशोकः

परस्यागमोत्कण्ठावीक्षादाविदमिष्यते ।

ज्यायनः

अवहित्थम्—व्यभिचारिभावः

आकारप्रच्छादनात्मकमवहित्थम् । तस्य लज्जाभयापजयगौरवजैह्म्यादयो विभावाः । अन्यथाकथनावलोकितकथाभङ्गकृतकधैर्यादयोऽनुभावाः ।

भरतः

काले मनस्संवरणमवहित्थं विदुर्बुधाः ।
लज्जादिविक्रियाहेतुः तत्समुत्पत्तिकर्मणः ॥

तत्र साचीनवक्त्रत्वकृतकत्वविहस्तता अनुभावाः।

सर्वेश्वरः

अवहित्थः—हस्तः

वक्षस्तलादधो नीतौ शुकतुण्डौ स्वसंमुखौ।
यत्रायमवहित्थाख्यो हस्तो नाट्यविदां मतः॥

नासाक्षेत्रादधो नीतौ भवेन्निश्वासदर्शने।
असावौत्सुक्यदौर्बल्यशरीरकृशतादिषु।
यथोचितं प्रयोगज्ञैः प्रयोज्यो नाट्यकर्मणि॥

वेमः

वक्षसोऽभिमुखौ सन्तौ शुकतुण्डावधोमुखौ।
कृत्वा नीतावधो यत्र सोऽवहित्थोऽभिधीयते।
दौर्बल्यौत्सुक्यनिश्वासगात्रकार्श्येष्वसौ भवेत्॥

शार्ङ्गः

अवहित्थवर्तना

करावेवमुभौ यत्र सावहित्थाख्यवर्तना।

अशोकः

एवमिति शुकतुण्डवर्तना विवक्षिता।

अवहित्था—चित्ताभिनयः

अवहित्थाकारगुप्तिर्धैर्यप्राभवनीतिभिः
हृदि स्थाने पताकस्तु तस्मिन्संपुटहस्तकः॥
धैर्यगोपन इत्याहुर्भरतागमवेदिनः।
शिरोभागे कपित्थश्च पुरोभागे तु सम्पुटः।
लज्जाया गोपने प्राहुर्भरतागमवेदिनः।
हंसास्यस्तु पुरोभागे तिर्यक्प्रचलितो यदि।
पुरो भागे संपुटश्च बद्धश्चेन्नीतिगोपने॥

विनायकः

अवहित्था—शिल्पकाङ्गम्

अवहित्था तदेव स्याद्यत्पाणिर्न निवारितः
इत्यादिप्रणयक्रोधाच्छादनं तद्विभाव्यते॥

शारदातनयः

तदेव स्यादिति मालतीमाधवे पञ्चमाङ्के।

प्रवृद्धस्य संवरणमवहित्थम्। यथा-वृक्षवाटिकायां वृक्षवाटिकेति पुष्पभूषितनाटकेऽङ्कस्य नाम।

सागरः

अवहित्थहस्तः

अलपद्मौ वक्षसि स्यादवहित्थकरो मतः
पुरो भागे त्वयं हस्तो लीलाकन्दुकधारणे॥

सौन्दर्ये कुचयोश्चैव शृङ्गारनटने तथा।
अवहित्थकरस्सोऽयं दर्शनीयो बुधोत्तमैः॥

विनायकः

अवाग्बन्धः—हस्तः

दक्षिणं तन्मुखं चोर्ध्वमवाग्बन्धं तदिष्यते।

अविक्रियम्—दर्शनम्

अनिश्चलं यच्छस्त्रास्त्रघातेऽपि तदविक्रियम्।

शारदातनयः

अविचालिता—ध्रुवावृत्तम्

यदि तु खलु षष्ठमन्त्ये गुरु भवति पादयोगे।
इति निगदिता अभिधृतौ सततमविचालिता सा॥
ससिकिरणलंबहारा।

भरतः

इयं विशालेति च कथ्यते।

तालोऽयं शशिलेखायाः तत्र षष्ठो लघुर्यदि।
षडेव हि द्रुता ज्ञेयाः विशाला त्र्यश्रभङ्गजा॥

नायिकासु प्रयोक्तव्या शृङ्गाररससंभवा।
मालवकैशिके रागे विशाला तु ध्रुवा सदा॥

नान्यः

अव्यवस्थितः—वंशे फूत्कारदोषः

न्यूनाधिकस्वरो यस्तु कथितः सोऽव्यवस्थितः।

कुम्भः

अव्याजम्—दर्शनम्

अव्याजं तदिति प्राहुर्यदचञ्चलविलोकनम्।

शारदातनयः

अशोकमल्लः

अनेन कृतस्य ग्रन्थस्य नाम न ज्ञायते। परं त्वेकः परिच्छेदः नृत्ताध्याय इति व्यवह्रियमाणभाग एव लब्धः। सोऽप्यतीव विरलः। अतिप्रौढश्च। अशोकमल्लेन अभिनवगुप्तकीर्तिधरसिंगणाः स्मृताः। अयं वीरसिंहस्य सुतः। ग्रन्थपरामर्शात् सङ्गीतरत्नाकरकारादपर इत्यूह्यते।

अशोका—ध्रुवावृत्तम् (एकादशाक्षरम्)

यदि भवति षष्ठमपि चान्त्ये गुरुचरणयोगविनियुक्ते।
स्थितलयकृता तु जगतीयमिह हि खलु तां पुनरशोकाम्॥
मध्यमोत्तमपात्राणामशोकाभिधया ध्रुवा।
युग्मायुग्मोपभङ्गोऽयं ककुभेन प्रयुज्यते॥

नान्यः

रविकिरणजालहयसोहो ।

युग्मायुग्मेति मिश्रजात्युपभङ्गः। इयं ध्रुवा विगतशोकेति भरतः। लक्षणश्लोको लेखकदोषदुष्टः।

अश्वः

धैवतमश्वपर्यायशब्दैरुच्यते।

अश्वः—स्वरजातिः

त्रिषष्टिस्सानुतारैस्तु स्वरैरश्वः प्रकीर्तितः।

औमापतम्

सानुतारैः—संख्यात्रयेणेति यावत्।

अश्वक्रान्तम्—स्थानकम

अञ्चितं दक्षिणं पादं यदा सूचीसमाह्वयम्।
समस्थितस्य पादस्य पार्ष्णिभागे विनिक्षिपेत्॥
यद्वा...स्वयमेवात्मपार्श्वे तालेन सम्मिते।
यत्राश्वक्रान्तमेतत्स्यादेतेनाश्वाधिरोहणात्॥
पादोऽत्रानियतः प्रोक्तः कैश्चित्संशयितात्मभिः।
अञ्चितोऽत्राथवा सूचीमतो दक्षिण एव नः॥
यतोऽश्वारोहणारम्भे मङ्गलस्याभिवृद्धये।
दक्षिणेनाङ्घ्रिणा पादकटकाक्रमणं परम्॥
अधिदैवतमेतस्य स्मृता देवी सरस्वती।
पुष्पस्तबकसङ्ग्राहे विटपस्यावलम्बने॥
नीचानां विभ्रमे चैतन्नराणां विनियोज्यते॥

ज्यायनः

एकस्याङ्घ्रेस्समस्यान्यः पार्ष्णिदेशमुपागतः।
सूचीपादोऽथवा स्वीयपार्श्वे तालान्तरे स्थितः।
समो यत्र तदाचष्टाश्वक्रान्तं वीरसिंहजः।
तदश्वारोहणारम्भे ललिते विभ्रमे तथा॥
द्रुमशाखावलम्बे च संलापेऽपि निसर्गजे।
स्खलितेऽपि स्खलद्वासोधारणे गोप्यगोपने।
पुष्पगुच्छग्रहेऽप्येतत्सरस्वत्यस्य देवता॥

अशोकः

अश्वक्रान्तः—तानः

पञ्चमलोपः षाडवः.
नि ध म ग रि स.

कुम्भः

अश्वक्रान्ता—प्राकृते मात्रावृत्तम्

पञ्च भगणा गुरुः

विरहाङ्कः

अश्वक्रान्ता—मूर्छना

षड्जग्रामे षष्ठी मूर्छना।
(आ) ग म प ध नि स रि
(अव) रि स नि ध प म ग

पन्डितमण्डली

अश्वप्रतिग्रहः—तानः

षड्जग्रामे निगहीनौडुवः।
रि स ध प म

कुम्भः

मध्यमग्रामे रिवर्जितषाडवः।
ध प म ग स नि

कुम्भः

अश्वमेधः—तानः

षाडवः—षड्जलोपः।
रि नि ध प म ग

कुम्भः

अश्वललितम्—त्रयोविंशत्यक्षरवृत्तम्।

नजभजभजभलगाः।

भरतः

अश्विनीहस्तः

अश्विन्यां ताम्रचूडोऽयमिति प्रकृतिरूपकः

शृङ्गारशखरः

अश्वोत्प्लवनम्

अधोमुखं च शिखरं कटीहस्तं सहेदिह।
पुरः पादं समुत्प्लुत्य पश्चात्पादं नियोजयेत्।
करावत्र पताकाख्यौ कृत्वाश्वोत्प्लवनं भवेत्॥

नाट्यदर्पणे

अश्रु—चित्राभिनयः

साची च समदृष्टिश्च नेत्रान्ते बाणहस्तकः।
नेत्रमध्ये मयूरं च पताकेनाश्रुमार्जनम्॥
अश्रुभावे दर्शयन्ति भरतागमकोविदाः।

विनायकः

अश्रु—सात्विकभावः

आनन्दामर्षाभ्यां धूमाञ्जनजृम्भणाद्भयाच्छोकात्।
अनिमेषप्रेक्षणतः शीताद्रोगाद्भवेदास्रम्॥
बाष्पाम्बुप्लुतनेत्रत्वान्नेत्रसम्मार्जनेन च।
मुहुरश्रुकणापातैरास्रं त्वभिनयेद् बुधः॥

भरतः

वाष्पोज्जृम्भाभयक्रोधशीतैरनिमिषेक्षणैः ।
जायते रोगशोकाभ्यां धूमाञ्जनविजृम्भणैः ॥

शारदातनयः

अश्विन्यभिनयः

ताम्रचूडहस्तेन कर्तव्यः ।

महाराष्ट्रे

अष्टतालिका—देशीतालः

अनुद्रुतद्वयं दश्च लघुः स्यादष्टतालिका ।

दामोदरः

अष्टबन्धविहारकम्—चालकः

सव्यापसव्यपार्श्वाभ्यां पुरोभागेषु तु क्रमात् ।
अष्टासु दिक्षु लुठितौ रचितस्वस्तिकौ करौ ।
यत्रैनं चालकं प्राहुरष्टबन्धविहारकम् ॥

वेमः

अष्टमीचन्द्रकः—शृङ्गाराङ्गम्

आस्पृहयन्ति व्रतमष्टमीचन्द्रकः । स च चैत्रचतुर्थीतोऽष्टमचतुर्थ्यामुदीयमानः (चन्द्रः कामिनीभिरर्च्यते) ।

भोजः

अष्टवज्रम्—अङ्गुलिभूषणम्

अष्टकोणनिविष्टैश्च पविभिः परिशोभितम् ।
मध्ये रत्नसमायुक्तमष्टवज्रमुदीरितम् ।

सोमेश्वरः

अष्टाकपालः—तानः

मध्यमग्रामे गनिहीनौडुवः
प ध म रि स.

कुम्भः

अष्टादशजातिकम्—त्रिपुष्करे

शुद्धा दुष्करकरणा विषमा विष्कम्भितैकरूपा च ।
पार्ष्णिसमा पर्यस्ता समविषमकृता चावकीर्णा च ॥
पर्यवसानोच्चितिका संयुक्ता संप्लुता महारंभा ।
विगतक्रमा विगलिता वञ्चितिका एकवाद्या च ॥

भरतः

अष्टिछन्दोवृत्तानि

पञ्चषष्टिसहस्राणि सहस्रार्धं तु संख्यया ।
षड्विंशचैव वृत्तानि तथाष्ट्यां गदितानि तु ॥ ६५५२६

भरतः

असंपूर्णा—श्रुतिः

मध्यमस्य तृतीया श्रुतिः

सुधाकलशः

असंबाधा—चतुर्दशाक्षरवृत्तम्

मतनसगगाः ।

भरतः

असंभ्रान्तम्—दर्शनम्

गृह्यते येन सूक्ष्मार्थस्तदसंभ्रान्तमुच्यते

असत्प्रलापः—वीथ्यङ्गम्

मूर्खजनसन्निकर्षे हितमपि यत्र प्रभाषते विद्वान् ।
न च गृह्यतेऽस्य वचनं विज्ञेयोऽसत्प्रलापोऽसौ ॥

भरतः

मूर्खेति । यदुत्तरं मूर्खं प्रति वस्तुतो हितमपि शब्दच्छलाद्यथाप्रियं तादृशं च मूर्खैः प्रियांशेन गृह्यते न तु हितांशेन । तथाभूतभङ्गीद्वयाश्रयणं सिद्धत्वात्करोति । एवं हि तात्कालिकः कोपोऽपि रक्षितो भवति । व्यसनिना राजपुत्रेण किं सुखमिति पृष्टे तेनोत्तरं दीयते । सर्वदा योऽक्षविजयी इत्यादि । असतः असाधुभूतस्य वस्तुनः प्रलपनमस्मिन्निति असत्प्रलापः ।

अभिनवः

यथा—तत्त्वाविवेचकं प्रति रामाभ्युदये द्वितीयेऽङ्के मारीचवचनं परमार्थतो रावणेन नावगतम् । मूर्खं प्रति भीमटविरचिते मनोरमावत्सराजे रुमण्वान् यौगन्धरायणप्रमुखान्कौशाम्बी मम हस्त इत्याह । इदं परमार्थतः पाञ्चालोच्छेदपरं यौगन्धरायणेनावगतम् । वासवदत्तासंभ्रमकाभ्यां मौर्ख्यान्नावगतम् । अन्ये तु बालोत्कण्ठितादीनामसंबद्धकथाप्रायमसत्प्रलापमिच्छन्ति । यथा—एकं त्रीणि नवाष्टेति कुमारस्थामिस्तुतिः ।

रामचन्द्रः

असावरी—मेलरागः

गौरीमेलसमुत्पन्नारोहणे गनिवर्जिता ।
मध्यमोद्ग्राहधांशाद्यासावरी न्यासपञ्चमा ॥
अपराह्णगेया ।

अहोबिलः

असावेरितोडि—मेलरागः

(आ) स रि ० ० ० म ० प ध ० नि स.
(अव) सं ० नि ध ० पं ० म ० ० ग रि स.

मेललक्षणे

असावेरी—मेलरागः (रत्नाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध — स.
(अव) स नि ध प म ग रि — स.

असावेरीरागध्यानम्

कुचाभोगाहारां गलितवसनां सद्विलसनां
भुजादेशप्राञ्चत्कचभरधरां कन्दुकधराम् ।
नमद्गात्रामेव प्रकटितमुखीं गौरसुनखी-
मसावेरीं ध्याये मम मनसि रक्ताम्बरयुताम् ॥

रागसागरः

असिधाराधरा—कला

आद्यन्ते विधृतां च यत्र हि नटी युग्मेन धारामसौ
भीमामेकपदाम्बुजेन हि समाश्रित्याथ चान्याङ्घ्रिणा
एकेनापि करेण चक्रयुगलं त्वावर्त्य तेनापरे-
णोच्चैर्गोलकखेलनं प्रकुरुते प्रोक्तासिधाराधरा ॥

नागमल्लः

असुरशीला—स्त्री

अधर्मशाठ्याभिरता स्थिरक्रोधातिनिष्ठुरा ।
मद्यमांसप्रिया नित्यं कोपना चातिमानिनी ॥
चपला चातिलुब्धा च परुषा कलहप्रिया ।
ईर्ष्याशीलाऽथ निस्नेहा शीलमासुरमाश्रिता ॥

भरतः

असूया—व्यभिचारिभावः

नानापराधद्वेषपरैश्वर्यसौभाग्यमेधाविद्यालीलादिभिः विभावैरुत्पद्यते । तस्याश्च परिषदि दोषप्रख्यापनगुणोपघातेर्ष्याचक्षुःप्रदानाधोमुखभ्रुकुटीक्रियावज्ञानकुत्सनादिभिरभिनयैः प्रयोक्तव्या ।

भरतः

परोत्कर्षाक्षमासूया गर्वदौर्जन्यमन्युजा ।

मन्युजा यथा—

अज्ञानेन पराङ्मुखीं परिभवादाश्लिष्य मां दुःखितां
किं लब्धं शठ दुर्नयेन नयता सौभाग्यमेतां दशाम् ।
पश्यैतद्दयितारतिव्यतिकरोन्मृष्टाङ्गरागारुणं
वक्षस्ते मलतैलपङ्कशबलैर्वेणीपदैरङ्कितम् ॥

शिङ्गराजः

असूया

अन्यत्वादेव यत्संपदसहत्वं सुतेष्वपि ।
सुहृत्स्वपि च तत्प्राहुरसूयां निन्दितां बुधाः ॥

भावविवेकः

असूया—चित्ताभिनयः

परसौभाग्यसम्पत्तिविद्याशौर्यादिहेतुभिः ।
गुणेषु दोषारोपस्स्यादसूया तत्र विक्रिया ॥

सूचीहस्तः पुरो भागे परशब्दनिरूपणे ।
अधोमुखौ पुरोभागे पताकौ द्वौ स्थितौ यदि ॥
सम्पत्त्यर्थे दर्शयन्ति भरतागमवेदिनः ।
श्मश्रुस्थाने पताकस्य चलनाच्छौर्यभावने ।
हृदिस्थाने तु मुकुलो गुणभावनिरूपणे ॥
पार्श्वभागे पताकं तु विसृजेच्चापि निन्दने ।

विनायकः

अस्तम्—शृङ्गाराङ्गम्

सवितुरस्ताचलोपगमनमस्तम् ।

भोजः

अहङ्कारः—नाट्यालङ्कारः

कार्ये क्षमत्वम् । यथा—कीचकाङ्के—" बाढं व्याहृता द्रौपदी प्रियेति " इति कीचकवाक्यम् ।

सागरः

अहङ्कृतिः

अहं तु शक्तः कार्येस्मिन्नामी शक्तास्तु जन्तवः ।
इत्थमस्पृष्टकार्यात्मगुणदोपस्त्वहंकृतिः ॥

भावविवेकः

अहोबिलः

सङ्गीतपारिजातकारः । १६०० काले स्यात् ।

आ

आ—आवापः

आवापादिध्रुवादीनामष्टानामादिवर्णतः ।
ग्रहणं क्रियते चात्र बुद्ध्या मनसि धार्यताम् ॥

संगीतसागरः

आकम्पितम्—शिरः

ऊर्ध्वाधोद्भिः प्रयुक्तं यन्मन्दमाकम्पितं तु तत् ।
प्रश्ने ग्रन्थार्थनिर्देशे स्वाभिप्रायस्य वर्णने ।
उपदेशे तथाह्वाने संज्ञायां च प्रयुज्यते ॥

विप्रदासः

आकम्पितं तदेव स्यादुद्भिः प्रयुक्तं शनैर्यदि
एतत्पौरस्यनिर्देशे प्रश्ने संज्ञोपदेशयोः ।
आवाहने स्वचित्तस्थकथने च प्रयुज्यते ॥

शार्ङ्गः

आकर्षः

क्रियायां वामहस्तव्यपारः । तत्र द्रष्टव्यम् ।

आकारः—गीताङ्गम्

आकाररूपो यथा—पशुपतिपाणिकायां षोडशभिर्गणैर्भवति। यथा—ओं ०००००० पशु ० पत ० ये ००० श्रां ००००० ० शा ००००००००००० ओं ओं ००००००० भूत ० पत ० ये ०० आ ००००००० एवमन्येऽपि सर्वत्रलीपे अकार आकार ऊकाराः ओं वच्च। तथा द्रुतविलंबितमध्यमन्द्रत्वकम्पितबिन्दुरेणुप्रभृतिप्रयोगा बहवः प्रौढगायनकृता भवन्ति।

नान्यः

आकारः—शृङ्गारचेष्टा

आकृत्या सूच्यते यत्तु स आकारो मुनेर्मतः।

कुम्भः

आकाशभ्रमरी

उत्प्लुत्य पादौ विरलौ कृत्वा पादौ प्रसार्य च।
भ्रामयेत्सकलं गात्रमाकाशभ्रमरी भवेत्॥

नाट्यदर्पणे

आकाशवीणा

रूपमाकाशवीणायाः परस्तादभिधीयते।
उद्दण्डिकास्तम्बयुग्मं दृढमेव निवेशयेत्॥
स्नायुतन्त्र्यः प्रभागेऽस्यां बन्धनीयाः प्रयत्नतः।
तन्त्रीचरमनागाग्रसंबद्धां वेणुनिर्मिताम्॥
वितस्तिमात्रामङ्गुष्ठप्रमाणां तु शलाकिकाम्।
भ्रमन्निवेशके तुम्बे स्थापयित्वा महत्तरे॥
तन्त्रीं निपीडयेद्गाढं पादाङ्गुष्ठस्य संधिना।
हस्तेन दक्षिणेनैव गृहीत्वान्येन तुम्बकम्॥
अस्याः पिनाकिवीणायां स भवेद्वादनक्रमः।
पौष्कलाख्यस्य...भेदास्संत्यपरे पुनः।
सरूपमेषो द्रष्टव्या नैतस्मिन्निगमे बुधैः॥

हरिपालः

आकाशिकी—कला

या कोदण्डगुणेऽधिरोप्य चरणौ चावलग्य पश्चान्मुखं
कृत्वा पार्ष्णियुगं कराम्बुजयुगेनोल्लास्य गृह्णाति च।
धारायामथ खड्गयोरपि गतिं येत्थं विधत्ते नटी
यत्र क्ष्माशिवनागमल्लपतिना सोक्ता कलाकाशिकी॥

नागमल्लः

आकाशिक्यश्चार्यः

एताः षोडश।

भूम्येनैकेन पादेन चान्येनाकाशगामिना।
उत्प्लुत्या च क्रियन्ते या आकाशिक्य इमाः स्मृताः॥

आकीर्णः—वाद्यप्रकारः

अवकीर्णस्य पाठान्तरम्।

आकुञ्चितम्—देशीस्थानम्

सर्वमाकुञ्चितं गात्रमाविद्धे यत्र जानुनी।
तदाकुञ्चितमाख्यातं शीतार्ताभिनये तु तत्॥

वेमः

आकुञ्चितम्—शयनकर्म

सर्वैराकुञ्चितैरङ्गैः शय्याविद्धे तु जानुनी।
स्थानमाकुञ्चितं नाम शीतार्तानां प्रयोजयेत्॥

भरतः

आकुञ्चितम्—स्थानकम्

सर्वमाकुञ्चितं गात्रमाविद्धे यत्र जानुनी।
तदाकुञ्चितमाख्यातं शीतार्ताभिनये तु तत्॥

वेमः

आकुञ्चितः—मणिबन्धः

अन्तर्निम्नस्समाख्यातो धीरैराकुञ्चिताभिधः
प्रायः प्रयुज्यते धीरैरेष वस्त्वपसारणे॥

अशोकः

अन्तरा निम्नतां नीतो बुधैराकुञ्चितस्स्मृतः।
मणिबन्धः प्रयोज्योऽयं जनसङ्गापसारणे॥

वेमः

आकुञ्चितो बहिर्वक्रः सोऽपसारे नियुज्यते।

सोमेश्वरः

आकृतिछन्दोवृत्तानि

चत्वारिंशत्तथैकं च सहस्राणां शतानि तु।
तथा चेह सहस्राणि नवतिश्चतुरुत्तरा।
शतत्रयं समाख्यातं ह्याकृत्यां चतुरुत्तरम्॥ ४१९४३०४

भरतः

आकेकरा—दृष्टिः

आकुञ्चितपुटप्रान्ता सङ्गतार्धनिमेषिणी।
मुहुर्व्यावृत्ततारा च लोके साकेकरा स्मृता॥

सोमेश्वरः

ईषद्वक्रपुटापाङ्गा तिर्यगर्धनिमेषिणी।
यस्याः कनीनिके द्वयये विपरीतविवर्तिनी॥
सा दृष्टिराकेकरा स्याद्विच्छेदप्रेक्षिते भवेत्।
सापराधे प्रियास्नेहविच्छेदेन यदीक्षणम्।
तद्विछेदप्रेक्षितं स्याद्दूरालोकेऽप्यसौ मता॥

विप्रदासः

आकुञ्चितपुटापाङ्गसङ्गतार्धनिमेषिणी ।
मुहुर्व्यावृत्ततारा च दृष्टिराकेकरा स्मृता

भरतः

आक्रन्दः—नाट्यालङ्कारः

शोकसमुत्थं मुक्तधैर्यं आम्रेडितमयमवनीपातपूर्वकमाक्रन्दनम्
यथा—शक्त्यङ्के वत्से तिष्ठेति रामवाक्यम् ।

सागरः

आक्रन्दः—लक्षणम्

आत्मभावमुपन्यस्य परसादृश्ययुक्तिभिः ।
तीव्रार्थभाषणं यत्स्यादाक्रन्दः स तु कीर्तितः ॥

भरतः

तीव्रः साक्षादवाच्यो योऽर्थः, तस्य परं प्रति सादृश्ययोजनप्रकारैः आत्माभिप्रायं प्रमुखे दत्वा तत्समंततः भाषणं स्फुटकथनं तन्निजभावाविष्करणप्रधानत्वादाक्रन्दो नाम लक्षणम् । यथा—ममैव किं पान्थ त्वरसे इत्यत्रोत्तरेणार्धेन ग्रामीणो रम्यतमो भोजनशयनादिसंभोग इति वक्त्र्या मोहप्रायोऽवाच्य आत्माभिप्रायः । तदरोचकत्वं तदुभयं प्रमुखे निधाय निशाकरवृत्तान्तसादृश्येन तीव्रः स्वात्मानुराग आविष्कृतः । अन्ये पठन्ति—

रूपकैरुपमाभिर्वा तुल्यार्थाभिः प्रयोजितैः ।
अप्रत्यक्षार्थसंस्पर्शः तुल्यतर्कः प्रकीर्तितः ॥

प्रथमार्धेन परसादृश्यमुक्तम् । अप्रत्यक्षस्यात्मभावस्य संस्पर्शनाद् ज्ञापनेत्यर्थः ।

अभिनवगुप्तः

आक्रान्ता—श्रुतिः

षड्जस्य प्रथमा श्रुतिः ।

अनूपः

आक्रीडिता—भङ्गतालः

लद्वयं गद्वयं ॥ ऽ ऽ

नान्यः, अभिनवश्च

आक्षिप्तम्—करणम्

आक्षिप्तायां यदा चार्यां पादाक्षेपो धृतं भवेत् ।
तथैव चतुरः पाणिराक्षेप्यः खटकोऽथवा ॥
यत्र पार्श्वं नतं किञ्चित्तदाक्षिप्तं प्रचक्षते ।
विहितो विनियोगोऽस्य विदूषकपरिक्रमे ॥

ज्यायनः

आक्षिप्तः—वर्णालङ्कारः (अवरोही)

नी प पा ग गा स.

पण्डितमण्डली

आक्षिप्तः—वर्णालङ्कारः

एकान्तरं स्वरयुगं तादृशं युगलं परम् ।
पूर्वान्तिमाद्यमारोहेत्क्रमादाक्षिप्तसंज्ञके ॥

यथा—स ग ग प प नि.

पण्डितमण्डली

आक्षिप्तकः—अङ्गहारः

नूपुरविक्षिप्तालाताक्षिप्तकोरोमण्डलनितम्बकरिहस्तकटीछिन्नानामष्टानां क्रमात्प्रयोगे आक्षिप्तकाङ्गहारः ।

शार्ङ्गः

आक्षिप्तकः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

आक्षेप इत्यपि वदन्ति ।

त्रिस्वरा स्यात्कला यत्र पूर्वं पूर्वं परित्यजेत् ।
एकैकमूर्ध्वं..................

मोक्षदेवः

आक्षिप्तरेचितम्—करणम्

चतुरस्राख्ययोरेको व्यावृत्तकरणाश्रितः ।
ऊर्ध्वे पार्श्वद्वये क्षिप्त्वा हंसपक्षो धृतभ्रमः ॥
अधस्तलकरो नेयो वक्षोदेशमथापरः ।
रेचितो बाह्यतः क्षेप्यस्तद्वशाच्चरणोऽञ्चितः ॥
एकोऽपरस्तु सूच्याख्यो यस्मिन्नाक्षिप्तरेचितम् ।
त्यागोपदानयोरर्थे तद्ज्ञेयं बहुशः कृते ॥

ज्यायनः

आक्षिप्तरेचितः—अङ्गहारः

स्वस्तिकरेचितपृष्ठस्वस्तिकदिक्स्वस्तिककटिछिन्नघूर्णितभ्रमरवृश्चिकरेचितपार्श्वनिकुट्टकोरोमण्डलसन्नतसिंहाकर्षितनागापसर्पितवक्षःस्वस्तिकदण्डपक्षललाटतिलकतलविलासितनिशुम्भितविद्युद्भ्रान्तगजक्रीडितनितम्बविष्णुक्रान्तोरूद्वृत्ताक्षिप्तकोरोमण्डलनितम्बकरिहस्तकटिछिन्नाक्षिप्तरेचितानां करणानां प्रयोगे आक्षिप्तरेचितः । नितम्बोरुमण्डलयोरावृत्तिं केचिद्वदन्ति । केचित् वक्षःस्वस्तिककटिछिन्ने अत्र नाङ्गीकुर्वन्ति । आवृत्तिपक्षे सप्तविंशतिकरणानि । अनावृत्तौ, द्वयोः करणयोरप्रवेशे वा पञ्चविंशतिकरणानि ।

आक्षिप्ता—चारी

तालत्रयप्रमाणेन पादमुद्धृत्य कुञ्चितम् ।
जङ्घास्वस्तिकतां नीत्वा पार्ष्णिना वामतो भुवि ।
पातयेद्यदि तां चारीमाक्षिप्तां संप्रचक्षते ॥

वेमः

आक्षिप्तिः—गर्भसन्ध्यङ्गम्

गर्भस्योद्भेदनं यत्साक्षिप्तिरित्यभिधीयते

भरतः

हृदयान्तस्थितस्य पुनः प्रतिष्ठापितस्यापि यतः कुतश्चिन्निमित्तादुद्भेदनं अनपह्नवनीया या स्फुटतापत्तिः सा आक्षिप्तिः। अभिप्रायस्य हि तत्राक्षेपो बहिः कर्षणम्। यथा—सागरिके शीतांशुर्मुखमित्यादि राज्ञोक्तं रत्नावल्याम्।

अभिनवः

आक्षिप्तिका—ध्रुवा

प्रवेशो यत्र पात्राणां सूच्यते नाटके यदि।
उत्तमाधममध्यानां सा ज्ञेयाक्षिप्तिका ध्रुवा ॥
उत्तमास्तत्र राजानो व्याक्षेप्याश्चारणादिभिः।
मध्यमा मध्यमैर्वान्या अधमाश्चाधमैरपि ॥

नान्यः

क्रममुल्लङ्घ्य विधिज्ञैः क्रियते या द्रुतलयेन नाट्यविधौ
आक्षेपिकी ध्रुवा सा द्रुता स्थिता वापि विज्ञेया ॥

भरतः

स्थितेति विलम्बितलया।

आक्षिप्तिका—रागवर्धनाङ्गम्

रागवर्धनशब्दे द्रष्टव्यम्।

आक्षिप्तिका—भङ्गतालः

अष्टौ गुरवः षोडश लघवः द्वाविंशद्द्रुताः।

SSSSSSSS |||||||||||||||| ooooooooooooooo
ooooooo

नान्यः

आक्षेपः—गर्भसन्ध्यङ्गम्

आक्षेपो बीजप्रकाशनम्। प्राप्त्याशावस्थानिबद्धस्य बीजस्य मुखकार्योपायस्य प्रकाशनं प्रकर्षेणाविर्भावनं आक्षेपः। यथा—वेण्यां—दत्त्वा द्रोणेनेत्यादि। अथवा—बीजस्य हृदयभूमिनिगूढत्वादभिप्रायस्य बहिः कर्षणमाक्षेपः। केचिदेतदङ्गं न मन्यन्ते।

रामचन्द्रः

आक्षेपः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

आद्यस्वराणां त्रितयं कलाद्या स्वरेषु सप्तस्वपि च क्रमेण।
द्वितीयमारभ्य भवेत्तृतीया तृतीयमारभ्य ततस्तृतीया ॥
चतुर्थमारभ्य ततश्चतुर्थी स्यात्पञ्चमाद्या किल पञ्चमी सा।
षष्ठं समारभ्य तदादिमान्ता षष्ठीकलेयं गदिता मुनीन्द्रैः।
तास्त्रिस्वरा यत्र कलाष्षडेवाक्षेपाभिधानं तमुदीरयन्ति ॥
स रि ग रि ग म ग म प म प ध नि ध नि ध नि स.

रघुनाथः

आक्षेपकम्—नृत्तहस्तप्राणः

एतौ वक्षस्तलगतौ धीरैराक्षेपकौ मतौ।
एतौ रेचितहस्तौ।

शृङ्गारः

आक्षेपिकी—ध्रुवा

प्रस्तुतरसोल्लङ्घनेन रसान्तरोद्भावनमाक्षेपः। तत्प्रयोजना आक्षेपिकी। यथा—उदात्तराघवे प्रस्तुतशृङ्गारोल्लङ्घनेन अरेरे तापस इत्यादि रावणस्य नेपथ्यवाक्याकर्णनेन वीररसाक्षेपः।

गुणचन्द्रः

प्रकान्तं लीयमुल्लङ्घ्य गीयते यद्द्रुते लये।
प्रस्तुतार्थसमाक्षेपाद्धेया साक्षेपिकी ध्रुवा ॥

वेमः

आख्यानम्—नाट्यालङ्कारः

आख्यानमितिहासः तस्य कार्यार्थं कीर्तनम्। यथा—कीचकभीमाङ्के धन्या सा सीतेत्यादि द्रौपदीवाक्यम्।

सागरः

आख्यानम्—लक्षणम्

पृष्टैरपृष्टैरथवा निर्णयः क्रियते तु यः।
आख्यानमिति तद्ज्ञेयं लक्षणं नाटकाश्रयम् ॥

भरतः

प्रश्नपूर्वका यत्र बहवो निर्णीयन्ते। यथा-बाले नाथ विमुञ्चेत्यादावुक्तिप्रत्युक्तौ प्रश्नसदृशैर्वा शक्याशक्यवस्त्वभिधानैर्यत्र निर्णयः। यथा—रामोऽसौ भुवनेषु इत्यादौ यदि प्रसिद्धः कथं मया न ज्ञायते इत्याशङ्क्याख्यातम्। अस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति किं इत्यादिना। नाटकाश्रयमित्यनेन भूयो लक्ष्यमाणस्येत्याह। अन्ये पठन्ति

वाक्यैः सातिशयैर्युक्ता वाक्यार्थस्य प्रसाधकैः।
लोकप्रसिद्धैर्बहुभिः प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥

अभिनवः

आख्यानकम्—श्रव्यकाव्यम्

आख्यानकसंज्ञान्तर्लभते यद्यभिनयन् पठन् गायन्।
ग्रन्थिक एकः कथयति गोविन्दवदवहिते सदसि ॥

भोजः

आख्यायिका—श्रव्यकाव्यम्

कन्यापहारसङ्गरसमागमाभ्युदयभूषितं यस्याम्।
नायकचरितं ब्रूते नायक एवास्य वानुचरः ॥
वक्त्रापरवक्त्रवती सोच्छ्वासा संस्कृतेन गद्येन।
साख्यायिकेति कथिता माधवविक्रमहर्षचरितादि ॥

भोजः

माधविकेति हरिचन्द्रस्य गद्यकाव्यमित्यूह्यते ।

आगतोपचारः—संगीते शृङ्गाराङ्गम्

प्राप्तस्याभ्युत्थानादिप्रतिपत्तिरागतोपचारः ।

भोजः

आगमप्रिया—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प म ध नि स.

(अव) स नि प ध नि प म ग रि ग स.

आङ्किकः

मुखद्वये दक्षिणे वामे च सयवोङ्को लक्षणमस्तीति आङ्किकः।

अभिनव

आङ्गिकभेदाः

सूचको भावजश्चेति द्वन्द्वो लाक्षणिको मतः ।

एवमाङ्गिकभेदास्तु प्रोक्ताः पूर्वं चतुर्विधाः ॥

शृङ्गारः

आङ्गिकाभिनयः

चारीभिर्बहुरूपाभिर्हस्तैश्च शिरसां क्रमैः ।

मण्डनैरङ्गहारैश्च करणैर्भ्रमरीक्रमैः ॥

स्थानकैस्ताण्डवैश्चापि गतिभिश्शब्दनाट्यकैः ।

एतेषां नाट्यरचनैराङ्गिकाभिनयस्स्मृतः ॥

शृङ्गारः

आचलितम्—मात्रावृत्तम्

विषमं—षण्मात्रागण एकः भ ग ग.

समं —अष्टमात्रागण एकः भ ग ग.

विरहाङ्कः

आचारा—श्रुतिः

गान्धारस्य प्रथमा श्रुतिः ।

अनूपः

आच्छुरितः—अङ्गहारः

नूपुरभ्रमरव्यंसितालातकनितम्बसूचीकरिहस्तकटीछिन्नानाम-ष्टानां करणानां प्रयोगे आच्छुरितः

शार्ङ्गः

आच्छुरितकम्—अङ्गुलेखनम्

अङ्गुलीपञ्चकेनाशु सशब्दमनुलेखनम् ।

कुचादौ कामसूत्रज्ञास्तदाच्छुरितकं विदुः ॥

आडिकामोदा—रागः

वङ्गाली किल भिन्नषड्जजनिता भाषा तदङ्गं बुधै-

र्गुर्वादेशसमस्वरा निगदिता धांशावसानग्रहा ।

नित्यं मध्यममन्द्रभूषिततनुर्गान्धारतारास्पदा

कामोदा भुवि भूपकर्णसुखकर्याडीति चिह्नाङ्किता ॥

मोक्षदेवः

आर्डीकामोदिका—रागः

भिन्नषड्जाच्च बाङ्गाली आर्डीकामोदिका ततः ।

ममन्द्रा तारगान्धारा ग्रहांशन्यासधैवता ।

समस्वरा च गीतज्ञैर्गुर्वाज्ञायां प्रगीयते ॥

हम्मीरः

आतङ्कः—शिल्पकाङ्गम्

क्रूराक्रमकृतत्रासः सुकुमारस्य वस्तुनः ।

यस्स आतङ्क इत्युक्तो राहोश्चन्द्रकलादिवत् ॥

शारदातनयः

राहोरिति । मालतीमाधवे ।

आतोद्यम्

मृदङ्गो मुरजश्चैव तथा पणवदर्दुरौ ।

पटहश्चेति तद्विद्भिः पञ्चातोद्यकमुच्यते ॥

नान्यः

आतोद्यम्—वाद्यम्

तोद्यते, आतुद्यते, हन्यते, वाद्यते, इति चतुर्णां वपुः । केवलमस्य तोदननिष्पन्नैः स्वरैस्ततसुषिरयोरुपकारित्वम् । वर्णानुसाम्ययोगेन तु अवनद्धघनयोः । शरीरं तु संवदनशक्तिक्रोडीकृतं समुल्लसितशक्तिकर्तृकमिति । तत्तत्स्थानाभिघातजातस्वरद्वारलब्धोपयोगमपि तदा तोद्यमुच्यते । तदा तुदति अभिहन्ति वादयति चेत्यकृतककर्मशक्तिमुद्रितस्वातन्त्र्यमवभाति ।

अभिनवः

आत्मपञ्चमः—मेलरागः (दिवामणिमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.

(अव) स नि ध म ग स.

आदानम्—विमर्शसन्ध्यङ्गम्

बीजकार्योपगमनमादानमिति संज्ञितम्

भरतः

बीजफलस्य समीपताभवनमित्यर्थः । यथा—व्यक्तं लग्नोपी-त्यादि दुष्यन्तवचनम् ।

अभिनवः

फलसामीप्यमादानम् । मुख्यफलस्य दर्शनमादानम् । यथा—नागानन्दे नागानामित्यादि गरुडवाक्यम् । नागरक्षालक्षणस्य मुख्यफलस्य सूचकम् ।

रामचन्द्रः

शक्त्या शक्तिमतः प्रोक्त आदानं कार्यसङ्ग्रहः ।

सर्वेश्वरः

आदिकामोदा—भाषाङ्गरागः

आदिकामोदिका पूर्णा वङ्गाल्यङ्गं त्रिधैवता ।
मन्द्रमातारगा गेया हेमन्तप्रहरेऽग्रिमे ॥

भट्टमाथवः

आदिकामोदा—भाषाङ्गरागः वीणायां वादनक्रमः

धैवतं तु ग्रहं कृत्वा आन्दोल्य तदधस्तनम् ।
तस्मादातारगान्धारमारुह्याप्यवरुह्य च ॥
स्पृष्ट्वा च मध्यमं मन्द्रं स्थायिनि न्यस्यते यदा ।
आदिकामोदिका नाम रागः सञ्जायते तदा ॥
एतस्या मध्यमस्थायी लक्ष्यमार्गे प्रकीर्तितः ।

वेमः

आदिकामोदा—रागः

अनन्तरं च बङ्गालीभिन्नषड्जसमुद्भवा ।
तदङ्गमादिकामोदा ग्रहांशन्यासधैवता ॥
समस्वरा च संपूर्णा कथ्यते यां मनीषिभिः ।
भाषायाभिन्नषड्जस्य माङ्गाली परिकीर्तिता ।
तदङ्गमादिकामोदा भवेदानन्दकारिणी ॥
धैवतेन स्वरेणैषा ग्रहांशन्यासभूषिता ।
समस्वरसमायुक्ता संपूर्णा सप्तभिस्स्वरैः ॥
गुर्वाज्ञादिकृतावस्या विनियोगः प्रदर्शितः ॥

जगदेकः

आदिकामोदा—रागः (वंशे वादनक्रमः)

धैवतं ग्रहमासाद्य तस्माच्च चतुरः स्वरान् ।
तृतीयाद्यान्समारुह्य ततः षष्ठस्वरं पुनः ॥
कम्पयित्वा विलम्ब्यापि वादयित्वा चतुर्थकम् ।
आसाद्य पञ्चमं तस्मात्स्थाय्यन्तमवरुह्य च ॥
ततस्स्थायिस्वरार्धं च स्थायिनः प्राक्तनं तथा ।
आसाद्य स्थायिनं स्पृष्ट्वा द्वितीयं कम्पयेत्स्वरम् ।
तृतीयं स्फुरितं कृत्वा स्थायिनि न्यस्यते यदा ॥
आदिकामोदिकायाः स्यात्स्वस्थानं प्रथमं तदा ।
वंशेऽस्वस्या द्वितीयस्तु स्थायित्वेनोपलक्षितः ॥

वेमः

आदिकूर्मावतारः—चालकः

हस्तौ प्रथमता(त आ)वर्त्यमूर्ध्नस्सव्यापसव्ययोः
कृत्वा च मण्डलावृत्तिमूर्ध्वाधः पार्श्वयोर्द्वयोः ॥
तदनु स्वस्तिकीकृत्य वर्तनास्वस्तिकं तथा ।
कृत्वाऽथ पार्श्वद्वितये मण्डलाकारघूर्णनम् ॥
विधाय तद्वत्पुरतो मण्डलभ्रमणं बहु ।
क्रियते चेदादिकूर्मावतारसञ्ज्ञस्तु चालकः ॥

वेमः

आदिघट्टः—देशीतालः

लपौ पश्चादिघट्टके
७ मात्राः

तालप्रस्तारः

आदितालः देशीतालः

आदिताले लघुस्मृतम् प ध नि स रि स.

जगदेकः

लघुना त्वादितालः स्यात्

श्रीकण्ठः

लघ्वेवमादितालोऽसौ लोकैरास इति स्मृतः

वेमः

आदित्यवंशः

मानमादित्यवंशस्य स्याच्चतुर्विंशताङ्गुलैः ।
मुखरन्ध्रस्य ताराख्यरन्ध्रस्य च विदां वरैः ॥
मध्यमानमपि ज्ञेयं द्विगुणैः षड्भिरङ्गुलैः ।
विशिष्टमङ्गुलं ज्ञेयं पादोनैः पञ्चभिर्यवैः ॥
प्रत्येकमत्र रन्ध्राणामष्टानां मानकल्पनम् ।
लिक्षात्रयं तथा षट्कं यूकानां यवयुग्मकम् ॥
द्वादशैवाङ्गुलान्येवं मानमन्तरसप्तके ॥

कुम्भः

आदित्यानामयनम्—तानः

मध्यमग्रामे षड्जहीनषाडवः ।
नि ध प म ग रि.

कुम्भः

आतिदेश्यम्—मेलरागः (सलवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स
(अव) स नि ध प म ग रि स.

आदिपञ्चमः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि प ध नि स.
(अव) स नि ध नि प म ग रि स.

आदिभैरवी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स ग रि ग म प ध स.
(अव) स ध प म प गा रि स.

आदिमड्डः—देशीतालः
आदिमड्डाख्यताले तु लद्वयं द्वौ विरामकौ।
नन्दी

आधिकारिकं—इतिवृत्तं
यत्कार्यं हि फलप्राप्त्या समर्थ्यं परिकल्प्यते।
तदाधिकारिकं ज्ञेयमन्यत्प्रासङ्गिकं विदुः॥
भरतः

आधिकारिकं वस्तु
यत्कार्यं हि फलप्राप्तौ समर्थं परिकल्प्यते।
तदाधिकारिकं ज्ञेयमन्यत्स्यादानुषङ्गिकम्॥
कारणात्फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम्।
भोजः

आधूतम्—शिरः
आधूतं तु सकृत्तिर्यगूर्ध्वं नीतं शिरो मतम्।
गर्वेण स्वाङ्गवीक्षायां पार्श्वस्थोर्ध्वनिरीक्षणे॥
शक्तोऽस्मीत्यभिमाने च प्रयोगस्तस्य कीर्तितः।
शार्ङ्गः

तिर्यगूर्ध्वं सकृन्नीतमाधूतं कथ्यते शिरः।
पार्श्वस्थस्योर्ध्ववीक्षायां शक्तोऽस्मीति निरूपणे॥
गर्वेण भुजवीक्षायामङ्गीकारेऽपि युज्यते।
विप्रदासः

इहैवोद्वाहितं ज्ञेयमन्तर्भूतं विपश्चिता।
कुम्भः

आनन्दः—देशीतालः
विज्ञेयौ लपौ लौ गौ लगौ च गुरुरन्तिमः।
। ऽ ॥ ऽऽ । ऽऽ.
वेमः

मगणश्च गुरुर्लश्च द्रुतश्चानन्दतालके।
९॥ मात्राः।
तालप्रस्तारः

आनन्दः—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्
समागमस्तथाऽर्थानामानन्दः परिकीर्तितः॥
भरतः

अर्चितस्य तथेति प्रकारशतैः प्रार्थितस्य सम्यगपुनर्वियोगवत् यदागमनं तदानन्दहेतुत्वादानन्दः। यथा—रत्नावल्यां को देव्योः प्रसाद इत्यादिराजवचनम्।
अभिनवः

आनन्दभैरवरागध्यानम्
केकिपिञ्छधरं नागरूरहस्तं जटायुतं।
आनन्दभैरवं ध्याये विल्वमूलनिवासिनम्॥
रागसागरः

आनन्दभैरवी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स ग रि ग म प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

आनन्दभैरवी—मेलरागः
भैरवीस्वरसंभूता निषादोद्ग्राहसंयुता।
गान्धारे न्यन्स्य (?) युक्ताया ज्ञेया सानन्दभैरवी।
सर्वदागेया॥
अहोविलः

आनन्दभैरवीरागे त्यजेदारोहणे पुनः।
ऋषभं धैवतं चापि तस्मादौडुवपूर्णकः॥
भैरवीमेकजो रागः
परमेश्वरः

आनन्दलीला—मेलरागः (गाङ्गेयभूषणीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

आनन्दवर्धनः—देशीतालः
मगणो न गणश्चैव लगौ द्रुतचतुष्टयम्।
लदौ दलौ लघुद्वन्द्वं प्लुतश्चानन्दवर्धने॥
२२ मात्राः।
तालप्रस्तारः

आनन्दसञ्जीवनम्
मदनपालकृतग्रन्थः। कालः, क्रै. प. १३५०। कुम्भकर्णेन नृत्तरत्नकोशे, सङ्गीतशिरोमणौ पण्डितमण्डल्या चायं ग्रन्थ उदाहृतः।

आनन्दि—दर्शनम्
सुखेनोन्मीलदामीलत्तारमानन्दि कथ्यते।
वेमः

आनन्दितः—प्राकृते मात्रावृत्तम्
चतुर्मात्रा त्रयः लः गः
विरहाङ्कः

[library stamp]

आनन्दिनी—प्रबन्धाङ्गम्

आनन्दिनी पञ्चभिरञ्चिताङ्गैः,

रघुनाथः

इयं राजनीतिरिति भीष्मोक्तपञ्चाङ्गयुक्तत्वादन्यैरुच्यते भीष्मस्तु राजधर्मेषु

"राजनीतिं पञ्चाङ्गयुक्तामीति वदति।

आनुकारकः

अनुकृत्य परान् शुद्रगीतवाचिकनर्तनान्।
संभाषणादिभिर्वाग्भिः वाक्यं स्यादानुकारिकः ॥

शृङ्गारभूषणः

आन्तरी—ध्रुवा

अन्तरं छिद्रं तत्र भवा आन्तरी। अनुकर्तुर्यदा अनाशङ्कित एव धनविघातादिना विघात उद्धतप्रयोगश्रमाद्वा मूर्छाभ्रमादिसंभावनावस्त्राभरणादे र्वा प्रच्युतिः तदा तत्संवरणावकाशदित्सयेयं गीयते। अस्यां च प्राक्तनं भावि वा रसस्य स्वरूपमनुवर्त्यम्। छिद्राछादनमात्रप्रयोजनत्वादस्य न सार्थकपठनासनमुपयोगीति शुष्काक्षराण्येवास्यां निबद्धयते।

गुणचन्द्रः

प्रयोगगतदोषाणां प्रछादनपटीयसी।
विच्छेदे वान्तरालस्य तत्सन्धानविधायिनी ॥
मध्ये मध्ये प्रयोज्या या सा विज्ञेयान्तरा ध्रुवा।
ध्रियते सा विषण्णे च विस्मृते मूर्छिते तथा ॥
क्रुद्धे सुप्ते च भावेष्वप्येवमादिषु...।

वेमः

आन्दोलिकाहस्तः

गजास्ययोः कुम्भहस्तौ मिलित्वाभिमुखं यथा।
उत्तानौ च तथान्योन्यांगुष्ठलग्नौ भवेदयम् ॥
आन्दोलिका स्यात्पौलस्त्यो देवता परिकीर्तिता।
विनियोगस्तु तत्रैव कथितश्शम्भुना पुरा।

गौरीमतम्

आन्दोलितः—बाहुः

बाहुरान्दोलितोऽन्वर्थः सविलासगतादिषु।

अशोकः

आन्दोलितः—श्वासः

मल्लान्दोलितो भवेत्। पर्वतारोहणे स स्यात्।

अशोकः

आन्दोलिता—कटी

शनैस्तिर्यक् प्रचलिता तदैवान्दोलिता कटी।
विनियोगस्तु, कुब्जे वामनखञ्जयोः।
गमनाभिनये कार्या बुधैरान्दोलिता कटी ॥

सोमेश्वरः

आन्दोलिता—देशीचारी

आन्दोलिता कुञ्चिताङ्घ्रेः पश्चादान्दोलनाद्भवेत्

वेमः

आन्ध्री—जातिः

आन्ध्री निरूप्यतेऽथास्यां षड्जमध्यमधैवतैः।
हीना स्वरा इहांशाः स्युः षाडवर्षषड्जवर्जितः ॥
न्यासो गान्धार एव स्यादान्ध्रजातिरुदाहृता ॥

हरिपालः

तत्र सूत्रम्।
गान्धार्यार्षभिकाभ्यामान्ध्री सञ्जायते जातिः।

भरतः

अथोच्यते लक्षणमेतदान्ध्र्या अंशानिषादर्षभपञ्चमाश्च।
गान्धारकश्चाथ रिगौ निषादः सधैवतः सङ्गतिमाप्नुवन्ति।
अन्यासमारोहणमंशतः स्यात्क्रमाद्भवेत्षाडवता सलोपात्।
स्यान्मध्यमग्रामिकमूर्छनाद्या सौवीरिकाख्या किल [मध्यमादिः।
चञ्चपुटस्तत्र चतुष्कलः स्याद्वयष्टौ कलास्तत्र भवन्ति [सम्यक्।
अङ्के तुरीये खलु नाटकस्य गाने ध्रुवायां विनियोजनं स्यात् ॥
गान्धारको न्यास इहोदितोंशा भवन्त्यपन्यासतया प्रतीताः ॥

रघुनाथः

आपराह्णिकम्—संगीत शृङ्गाराङ्गम्

अपराह्णकरणीयमापराह्णिकम् ॥

भोजः

आप्यायनी—मूर्छना

जीमूतग्रामे प्रथमा मूर्छना।
ग्रामे जीमूतसंज्ञे च यदा षड्जः प्रमूर्छति।
आप्यायनीति विज्ञेया मूर्छना योगिनां प्रिया ॥

वादिमत्तः

आभरणम्

चतुर्विधं तु विज्ञेयं नाट्ये ह्याभरणं बुधैः
आवेध्यं बन्धनीयं च क्षेप्यमारोप्यमेव च

भरतः

आभीरिका—मेलरागः

धकोमला नितीव्राद्या षड्जपूर्वकमूर्छना ।
धगयोः कम्पसंयुक्ता सतांशाभीरिका मता ॥
आरोहणे ऽवरोहेऽपि क्वचिन्मध्यमवर्जिता ।
तृतीयप्रहरोत्तरगेया

अहोबिलः

आभीरिकारागध्यानम्

वा...कङ्कणविभूषितबाहुवल्ली-
रुन्निद्रचम्पकमनोहरगात्रयष्टिः ।
श्रीखण्डशैलशिखरे गजमौक्तिकौघैः
आभीरिका विदधती स्रजमिन्दुशुभ्राम् ॥
षाडवा । इयमेव आभीरीत्युच्यते ।

संगीत सरणिः

—रागः

शुद्धपञ्चमसंभूता गमकस्फुरणान्विता ।
आभीरी गमहीना स्याद्बहुला पञ्चमेन च ॥

मोक्षः

अथाभीरीति संख्याता मालापञ्चमसंभवा ।
औडुवो ऋषभेणापि गान्धारेण विवर्जिता ॥

हरिः

पञ्चमस्याद्यगान्धारर्षभाभ्यां च विवर्जिता ।
वाजवैयिकहृष्याख्यतानमूर्छासमन्वितः ॥
स्फुरितस्फारगमकाऽभीरिका बहुसत्तमा ॥

नान्यः

रिगरहिता पञ्चमकाद्या...ललितैश्च सस्फुरितैर्गमकैः
पञ्चमजाताऽभीरी भवतिगुणैर्गीतिलक्षणोपेतैः ॥

कश्यपः

मालापञ्चमभाषेयमाभीरी परिकीर्तिता ।
रिगाभ्यां च विहीना च औडुवा परिकीर्तिता ॥
पञ्चमांशग्रहन्यासा कलहे विनियुज्यते ।

जगदेकः

आभीरीनाटः—मेलरागः

आभीरीमेलसंभूतोऽवरोहे धस्वरोज्झितः ।
अथ न्यासविशेषाद्य आभीरीनाटकः स्मृतः ॥
सस्वरादिग्रहन्यासो यस्मिन्नंशौ गनी स्वरौ ।
सायं गेयः ॥

अहोबिलः

आभीरु—मेलरागः सुवर्णाङ्गीमेलजन्यः

(आ) स रि ग रि म प नि स.
(अव) स ध प म ग स.

आभुग्नम्—वक्षः

अधः पतदिवस्कन्धद्वितयं दधदानतम्
मध्ये मध्ये श्लथीभावं भजत्पृष्ठे समुन्नतम् ॥
आभुग्नं संभ्रमे भीते विषादगतयोश्शुचि ।
मूर्छाहृच्छल्यमन्दाक्षशीतस्पर्शनवृष्टिषु ॥

जायनः

वक्षःप्रशिथिलं निम्नमाभुग्नं संप्रचक्षते ।
शीतहृच्छल्ययोश्शोके मूर्छायां गर्वलज्जयोः ।
भये व्याधौ विषादे च संभ्रमे च प्रयुज्यते ॥

विप्रदासः

आभेरी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

आभोगः

गीयते नायकस्यैव यस्मिन्बिरुदनामनी ।
आभोगस्स भवेन्नाम्ना गीतस्यान्ते स गीयते ॥

हरिपालः

आभोगः- -प्रबन्धाङ्गम्

अयं प्रबन्धस्यान्त्ये वर्तते । आभोगस्त्वादौ नियमेनेति सङ्गीतसर्वस्वकारः । तन्मते कविनाम आलाप एव । तेनैश्च कविप्रबन्धनेतृणामालापे नाम विन्यसेत् । अर्थवदालापस्यात्र ग्रहणं । आलापाभोगयोरन्यतममाश्रित्य कविप्रबन्धनेतॄणां नाम विन्यसेत् इत्याधुनिकाः ।

कृष्णदासः

आभोगी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध स.
(अव) स ध म ग रि स.

आमुखम्

नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।
सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्तु कुर्वते ॥
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः वीथ्यङ्गैरन्यथापि वा ।
आमुखं तत्तु विज्ञेयं बुधैः प्रस्तावनापि वा ॥

आमुखं लक्षयति। वा शब्देन व्यस्तानां नटीप्रभृतीनां सूत्रधारेण सङ्घातमाह अपिशब्देनात्मना समस्तानां। द्वितीयो वाशब्दः समस्तव्यस्ततां विकल्पयति। एवशब्दः सूत्रधारस्यावश्यंभावं दर्शयति चित्रैरिति। भाविरूपकार्थानुकूलविषयानुसारिभिः स्वं काव्यं नटव्यापारं। वीथ्यङ्गैरितिश्लिष्टवक्रोक्तिप्रत्युक्तिप्रायैरित्यर्थः. यथा—पीताम्बरगुरुशक्त्याहरत्युषां प्रसभमनिरुद्धः इत्यादि। अन्यथेति स्पष्टोक्तिप्रत्युक्तिभिरामुखमिति। मुखचन्द्रैर्निवर्तते यतः। आङ्मर्यादायां। यदिवा अत्रामुखं प्रारम्भमीषन्मुखं वा प्रस्ताव्यते अनयेति। बाहुलकेन तच्छीलसंज्ञयोः। तत्र कदाचित्कार्याभिमुखं नीयते। पूर्वरङ्गविधिः तदभिमुखं वा कार्यारंभः तन्नीयते। सा द्विवेति पूर्वरङ्गाध्याये दर्शितमस्माभिः। एवं च यदा स्थापकोऽपि सूत्रधारतुल्यगुणाकारो रामादिवदेव तदेदं कविकृतमामुखं भवति।

अभिनवः

आमुखम्

आमुखमेतदुत्पाद्यवस्तुसूचना स्वरूपालापः। स च सन्धेर्मुखस्यादितः कार्यः। नटी विदूषको वापीत्यादि भरतः। अन्यस्तु अन्यापदेशेन कथानुकथाभ्यां एककः सानुगो वा सूत्रधारः कुर्यादामुखमिति। अन्तर्नेपथ्यमात्रोक्ति श्रुतिस्मरणदर्शनैः। स्वरङ्गश्चापि वीथ्यङ्गैः प्रकुर्यादामुखं बुधः॥

सागरः

आमुखाङ्गानि

उद्घात्यकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा।
प्रवृत्तकावलगिते पञ्चाङ्गान्यामुखस्य तु॥

भरतः

आमोदः—प्रबन्धः

खरैः पटैस्तालतेन्नैरामोदः कथितो बुधैः।

जगदेकः

आम्रपञ्चमः—ग्रामरागः

आन्ध्रीजात्युद्भवो ग्रामे मध्यमे मन्द्रवर्जितः।
ग्रहांशन्यासगान्धारो रसे वीरे तथाद्भुते॥
रागो निषादगान्धारतारः स्यादाम्रपञ्चमः।

भट्टमाधवः

आम्रपञ्चमः—रागः

गान्धारांशो रिपत्यक्तः गान्धारांशग्रहान्वितः।
सनितारश्च पूर्णश्च मन्द्रेण परिवर्जितः॥
आम्रपञ्चमनामायं रागो विस्मयहास्ययोः।

जगदेकः

गान्धारांशग्रहन्यासो मध्यमेन्धिसमुद्भवः।
निगतारो मन्द्रहीनो रागः स्यादाम्रपञ्चमः॥

आन्ध्रीजातिसमुत्पन्नो मध्यमग्रामगोचरः।
गान्धारांशग्रहन्यासो रागः स्यादाम्रपञ्चमः॥

नारायणः

अयममरपञ्चम इत्यप्युच्यते॥
अंशन्यासग्रहगतगान्धारो निगमध्यमतारः।
आन्ध्रीजातोमन्द्रव्यक्तस्स्यादाम्रपञ्चमः पूर्णः॥

नान्यः

तारणांशग्रहन्यासो नितारोमन्द्रवर्जितः।
मध्यतारतरः पूर्णः रागस्स्यादाम्रपञ्चमः॥

मतङ्गः

अथाम्रपञ्चमो रागो जातो गान्धारपञ्चमात्।
गान्धारांशग्रहन्यासः तारषड्जनिषादयोः॥
मन्द्रस्थानेन संत्यक्तस्सम्पूर्णस्सप्तभिस्स्वरैः।

आम्रेडितयमकम्—अलङ्कारः

पादस्यान्त्यं पदं यत्र द्विर्द्विरेकमीहोच्यते।
ज्ञेयमाम्रेडितं नाम यमकं—
यथा—विजृम्भितं निश्वसितं मुहुर्मुहुः।

भरतः

आम्लानम्—दर्शनम्

शून्यालोकनमावृत्तं स्यादाम्लानं यत्कनीनिकम्।

शारदातनयः

आयतम्—स्थानकम्

स्त्रीभिरेवेति तद्योज्यं पूर्वरङ्गेऽवदत्परे।
नरः स्त्रियोऽथवा कुर्युरिदमेव प्रवेशने॥
येनाऽभिनेयं स्थानं हि प्रविष्टेष्विति केचन।
आयतानन्तरं योज्या रङ्गावतरणादयः॥
यथोचितं तदा ज्ञेयाः प्रचारा हस्तपादजाः।
भट्टाभिनवगुप्तस्य मयैतन्मतमीरितम्॥

अशोकः

तालान्तरे स्याच्चरणो वामं त्र्यश्रोऽथ दक्षिणः।
समः स्यादुन्नतं वक्षः प्रसन्नं मुखपङ्कजम्॥
कटिस्समुन्नता हस्तो दक्षिणः स्यान्नितम्बकः।
वामः करो लताहस्तो यत्र तत्स्थानमायतम्॥
देवतात्र रमा कार्यं पुष्पाञ्जलिविसर्जने।
चारीषु विहितास्वेनां विदध्यन्नर्तकः स्थितिम्॥
रङ्गावतरणे कार्यं स्त्रीभिरेवेति केचन॥

आभाषणमनेन स्यात्सखीप्रियतमादिभिः ।
मालावलम्बने स्त्रीणां प्रतिषेधे च तर्जने ॥
ईर्ष्याहर्षौ वे कार्यमङ्गुलस्फोटने तथा ।
मौने विसर्जनाह्वानयोस्स्याद्गाम्भीर्यगर्वयोः ॥

विप्रदासः

आयतः—अधरः

नतैस्सहोत्तरोष्ठेनायतस्स्यात्सोद्भुते रसे ।

अशोकः

स्मिते प्रयोज्यो लज्जायामपीत्येके विदुर्बुधाः

विप्रदासः

आयतमण्डलम्—देशीमण्डलम्

वितस्त्यन्तरितौ पादौ त्यक्त्वा तु चतुरस्रकम् ।
तिर्यक्कुञ्चितजानुभ्यां स्थितिरायतमण्डलम् ॥

आयता—श्रुतिजातिः

सा कुमुद्वती, क्रोधा, प्रसारणी, सन्दीपिनी, रोहिणी इति पञ्चसु श्रुतिषु वर्तते ।

आयतौ—अधरौ

यत्र तु संलग्नौ सृक्कदेशे प्रसारितौ ।
आयतौ तौ तु विज्ञेयौ विनियोगस्तथास्मिते

सोमेश्वरः

आयुक्ता

भाण्डागारे नियुक्ता च आयुधागार एव च
औषधीफलमूलेषु बीजेषु व्यापृता तथा ॥
गन्धाभरणवस्त्रेषु आख्यानकथनेषु च ।
बह्वर्थेषु नियुक्ता या आयुक्ता सा प्रकीर्तिता ।

भरतः

आरभटी—वृत्तिः

आरभटप्रायगुणा तथैव बहुकपटवञ्चनोपेता ।
दंभानृतवचनवती त्वारभटी नाम विज्ञेया ॥
पुस्तावपातप्लुतलङ्घितानि छेद्यानि मायाकृतमिन्द्रजालम् ।
चित्राणि युद्धानि च यत्र नित्यं तां तादृशीमारभटीं वदन्ति ॥
षाड्गुण्यसमारब्धा हठातिसन्धानविद्रवोपेता ॥
लाभालाभार्थकृता विज्ञेया वृत्तिरारभटी ॥

भरतः

उद्धतरसा आरभटी । दीप्तरसा रौद्ररसा उद्धताः । आरभटानां ये गुणाः क्रोधावेगाद्याः ते प्रायेण बाहुल्येन यत्र बहुभिः कपटैः यद्वञ्चनं तेनोपेता । कपटयोगोऽत एव दम्भप्राधान्य वचनसंभवश्च

आभिनवः

समुद्धतप्रायगुणा वीररौद्राद्भुतात्मिका ।
कपटानृतदम्भेषु वञ्चनास्कन्दयोः स्थिता ॥

युद्धनियुद्धेन्द्रजालमायाच्छेदनप्लुतादिभिरारभटी ज्ञेया । कपटे यथा लावाणकदाहे वासवदत्तामरणम् । अनृते यथा—द्रोणवधे ; प्लुते मारुतेस्समुद्रलङ्घनं । लङ्कास्कन्दनमास्कन्दः अथवा—अङ्गदेन मन्दोदरीकेशाकर्षणम् । युद्धं रामरावणयोः । नियुद्धं वालिसुग्रीवयोः ॥

सागरः

आरभट्यनृतद्वन्द्वछद्मदीप्तरसान्विता ।

आरेण पतोदकेन तुल्या भटा उद्धताः पुरुषाः आरभटाः ते सन्त्यस्यामित्यारभटी । अनृतं असत्यं । द्वद्वयुद्धमनेकप्रकारं । छद्म वञ्चनाहेतुः प्रयोगः । अनेनेन्द्रजालपुस्तप्रयोगजेनभेद्यादिग्रहः । दीप्ता रसाः रौद्रादयः । औद्धत्यावेगादिहेतवः । अत्रानृतादिभिर्विचित्रैनपथ्यकिलिञ्जहस्तिप्रयोगमायाशिरोदर्शनादिकम् । भयहर्षातिशयाकुलितपात्रप्रवेशः । पूर्वनायकावस्थायाः परित्यागेन नायकावस्थान्तरग्रहोऽवस्कन्दाग्न्यादिकृतविद्रवादिकं विविधस्थायिव्यभिचारिभावयुक्तं प्रसङ्गागतकार्यादिकं बाहुयुद्धशस्त्रप्रहारादिकं च

रामचन्द्रः

भोजेनारभटीवृत्तिरर्थशृङ्गारस्याङ्गत्वेनोक्ता । यथा—आरभटीवृत्तिः ऊर्ध्वमागधी प्रवृत्तिः । गौडीया रीतिः । सर्वा नायिकाः । धीरोद्धतो नायक इति । तत्रारभटी वृत्तिः । अर्थार्जनानुरूपस्वरूपाङ्गत्वात्तदाह आविद्धगतिरारभटी इति । पुस्तावपातेत्यादि । सङ्क्षिप्तकः; अवपातः, वस्तूत्थापनं, संफेट इति तदङ्गानि । आविद्धगतिरारभटीत्यनेनार्थशृङ्गारे धीरोद्धतव्यापारं नियमयति । पुस्तावपाताभ्यां स्वसैन्यदुर्गादिरक्षामुपलक्षयति । विचित्राणां हि शिलामृद्विदलदारुचर्मायोमयानां सन्नाहास्त्रशस्त्रादीनां पुस्त इति नाम । परिखा-अवभृत-धावतिकादीनां अवपात इति नाम । प्लुतलङ्घिताभ्यां परदुर्गोपरोधेषु तदभियोगचेष्टामाचष्टे प्लुतैर्हि पाकारादयोऽपि लङ्घ्यन्ते । लङ्घनैश्च प्राकारादीनि छेद्यानि । चित्राणि युद्धानीत्यनेन दुर्गलम्भोपायं प्रतिपादयति । प्राकारभङ्गसुरङ्गादीनि छेद्यानि । कूटयुद्धचतुर्विंशतिः चित्रयुद्धानि । मायाकृतमिन्द्रजालं इत्याभ्यां स्वसैन्यप्रोत्साहनपरबलस्तम्भनादिभिः कार्यसिद्धयेऽवस्कन्दकानि सूचयति । संक्षिप्तकेन मायादिभिः परत्र सन्धानादनयासंसिद्धिं कार्यशरीरस्य ब्रूते । अवपातेनाकस्मिकेषु भयाद्युपनिपातेषु तदपसर्पणोपसर्पणप्रकारं प्रकटयति । वस्तूत्थापनेन स्वास्थ्यास्वास्थ्ययोर्विरुद्धकार्योपनिपाते

मन्त्रचिन्तामाद्रियते। संफेटेन युद्धकाले अवश्योच्छेद्यारिनिग्रहं प्रतिपादयति। तल्लक्षणानां तथाविधार्थयोगात्। तथाहि—मायेन्द्रजालशिल्पनैपथ्यादिभिः कार्यवस्तुसंक्षेपः संक्षिप्तकः। भयादिभिः विद्रवादिकर्मसु प्रवेशनिर्गमावपातः अविद्रवः सविद्रवो वा सर्वरसभावसमासो वस्तूत्थापनम्। नानास्त्रयुद्धनियुद्धादिभिः ससंरंभसंप्रहारः संफेटः।

भोजः

पुस्तावपातप्लुतलङ्घनानि छेद्यानि मायाकृतमिन्द्रजालम्।
चित्राणि युद्धानि च यत्र वृत्तिं तां तादृशीमारभटीं वदन्ति

भरतः

आरभटयङ्गानि

संक्षिप्तकावपातौ वस्तूत्थापनमथापि संफेटः।
एते ह्यस्या भेदा लक्षणमेषां प्रवक्ष्यामि॥

भरतः

आरभी—शङ्कराभरणमेलरागः

अथारभ्यां समारोहे मेषकुञ्जरवर्जनम्।
(गन्योः लोपः)

परमेश्वरः

आरभी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

आरम्भः—अवस्था

औत्सुक्यमात्रबन्धेस्तु यद्बीजस्य निबद्धयते।
महतः फलयोगस्य सखल्वारम्भ इष्यते॥

भरतः

आरम्भः—पूर्वरङ्गाङ्गम्

परिगीतक्रियारम्भ आरम्भ इति कीर्तितः।
आतोद्यरञ्जनार्थं तु भवेदाश्रावणाविधिः॥
वाद्यवृत्तिविभागार्थं वक्त्रपाणिर्विधीयते।
तन्त्र्योजस्करणार्थं तु भवेच्च परिघट्टना॥
तथा पाणिविभागार्थं भवेत्संघोटनाविधिः।
तन्त्रीभाण्डसमायोगान्मार्गासारितमिष्यते॥
कलापातविभागार्थं भवेदासारितक्रिया।
कीर्तनाद्देवतानां च ज्ञेयो गीतविधिस्तथा॥

भरतः

इह दृष्टार्थान्येव तावदेतान्यङ्गानि। तथाहि—पूर्वं रञ्जकवर्गढौकनं ततो गेयमेव तद्गीतस्योपरञ्जकस्य प्राधान्यात्। तस्य च बिम्बभूतं शारीरम्। शारीरस्वराणां मूलभूतत्वात् तदनुसन्धानाय आलापाख्यारम्भः। ततोऽपि मानरूपतालप्रधानसर्वातोद्यगर्भतानुसन्धानं आसमन्ताच्छ्रावयतीत्याश्रावणा। ततोऽपि प्रतिबिम्बभूतवैणवस्वरस्वरूपानुसन्धानाय दक्षिणादिवृत्तिविभागानुसन्धानात्मना वक्त्रपाणिः। वक्त्रे प्रारम्भे हस्ताङ्गुलीव्यापारः। ततस्तु वृत्तिविभागगतशुष्कप्रयोगासन्धानात् ज्यापरिघट्टना। घट्टचलन इति पाठात् पश्चाद्वीणावाद्योपजीवकत्वादवनद्धस्यानुसन्धानसंवाद्यादिना प्रहारपञ्चकयोगेन क्रियते इति सङ्घोटना। घुट परिवर्तने यतः पुष्कराध्यायेऽभिवक्ष्यते। "पूर्वं शरीरादुद्भूता ततो गच्छति दारवीम्। ततः पुष्करजं चेति"। ततोऽपि प्रकृतिमेव यन्मानानुहार्यानुहर्तृरूपस्य वैणवपौष्करशब्दस्य परस्परसम्मेलनं कार्यमिति मार्गासारितं। मार्गप्रकृत्यादिलक्षणादिगोचरे विकाररूपस्य पुष्करवाद्यस्यासमन्तात्सारणं गमनं यत्रेति। पश्चान्मेयमानस्वरूपे तु संहिते गेयवस्तुगततालस्वरूपोपक्षेपः कलानामावापादीनां पातानां शम्यादीनां चानुसन्धितत्यासारितविधिः। एवं तावदन्तर्यवनिकाङ्गानां दृष्टार्थ एव प्रयोगः। तान्यन्तरेण प्रयोगस्यैवासंपत्तेः। एवं दृष्टार्थे प्रयोगे पूर्वं कृते पश्चाददृष्टाङ्गानुसारेणैव बहिर्गीतविधिः। तदनुसारेण च विशेषधातुवाद्ये विधिः॥

अभिनवः

आरम्भः—सन्ध्यङ्गम्

मातृगुप्तमते मुखसन्ध्यङ्गम्
प्रार्थनाविषयौत्सुक्यं आरम्भः।

आरम्भः-समुद्योगः॥ यथा-मायामदालसनाटके तालकेतुराक्षसवधमिच्छतः कुवलयाश्वस्य राज्ञः गालवतपोवनगमनम्।

सागरनन्दी

आरम्भविधिः

प्रमाणं, प्रमेयं, विमर्शः निर्णयः, प्रवृत्तिः-इत्येताः पञ्चारम्भविधयः। ताश्च प्रत्येकं पञ्चप्रकारत्वा पञ्चविंशतिर्भवन्ति। तत्र युक्तिः, उक्तिः दृष्टं निदर्शनं, अर्थापत्तिः इति प्रमाणं पञ्चधा वर्तते। विमर्शोऽपि, कर्मणामारंभोपायः, पुरुषद्रव्यसंपत्, देशकालविभागः, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धि इति पञ्चधा भवति। निर्णयः पञ्चविधः, अनुलब्धस्य ज्ञानं, उपलब्धस्य निश्चयबलाधानं, द्वैधस्य संशयोच्छेदनं, एकदेशदृष्टस्य शेषोपलब्धिः, विपर्ययचिकित्सा इति। प्रवृत्तिः पञ्चविधा, अलब्धलाभार्था, लब्धपरिरक्षार्था रक्षितामिवृद्ध्यर्था, वर्धितोपयोगार्था, उपयोगपर्याप्तार्था इति॥

भोजः

आरात्रिकम्—शिरः

स्कन्धौ तु किञ्चिदाश्लिष्य भ्रान्तमारात्रिकं मतम्।
विस्मये दृश्यते तच्च पराभिप्रायवेदने॥

शार्ङ्गः

आरुद्रदेशिकः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध स.

(अव) स नि ध नि प ध म ग रि ग स.

आरेचितकम्—नृत्तहस्तप्राणः

एतावंसावधिभ्रान्तौ उक्तावारेचितौ जनैः ॥

शृङ्गार

आरोप्यम्—आभरणम्

आरोप्यं हेमसूत्रादि हाराश्च विविधाश्रयाः

भरतः

आरोही—वर्णः

यत्र स्वराणामारोहो मूर्छनाक्रमवर्तिनाम् ।
क्रमाद्यस्तद्भवं गानमारोही वर्ण उच्यते ॥

पण्डितमण्डली

आर्द्रता

यद्यदस्य प्रियो वेत्ति तस्य तस्याशुकारिताम् ।
योग्यतामार्द्रतां प्राहुः मनःकालुष्यनाशिनीम् ॥

भावविवेकः

आर्द्राभिनयः

रेखाहस्तेन कर्तव्यः ।

महाराष्ट्र

आर्द्राहस्तः

अङ्गुष्ठः कुञ्चितो भूयान्मध्यमानामिका तथा ।
कुञ्चिता च कनिष्ठा च तर्जनी प्रसृता यदि ॥
रेखाभिधः करस्सोयमार्द्रायां संप्रयुज्यते ॥

शृङ्गार

आर्षभी—जातिः

आर्षभी शुद्धा गीयते । निषादपञ्चमाल्पत्वम् । रिषभधैवतनिषादा ग्रहाः । स्वयमेवांशाः । त एवापन्यासाः । पञ्चस्वरपरस्तारो निषादः । ऋषभो न्यासः । न्यासपरस्तत्परो वा मन्द्रः षड्जधैवतपञ्चमाः । ऋषभगान्धारयोस्तु सङ्गतिः । षड्जहीने षाडवषड्जपञ्चमहीनमौडुवितम् । पूर्णावस्थायां षड्जगान्धारपञ्चमानामल्पत्वम् । औडुविते गान्धारमध्यमयोरल्पत्वम् । शेषाणां च बहुत्वम् । दशविधत्वं चास्या दशांशाः शुद्धविकृताः पूर्णास्त्रयः । पञ्चम्यादिमूर्छना । चच्चत्पुटस्तालः । एककलेन चित्रेण मागधी । द्विकलेन वार्तिकेन संभाविता । चतुष्कलेन दक्षिणेन पृथुला । वीररौद्राद्भुता रसाः । प्रथमप्रेक्षणके नैष्कामिकी ध्रुवा गाने विनियोगः । धैवतादिर्मूर्छना ॥

मतङ्गः

स्यान्मूर्छना तत्र हि शुद्धषड्जा चच्चत्पुटः स्याद्द्विकलोऽत्र [तालः ।
अष्टौ कलाः पूर्ववदेव चास्या ध्रुवादिके यो विनियोग उक्तः ॥
निषादगान्धारकयोर्बहुत्वमल्पत्वमस्यामितरस्वराणाम् ।
रागौ तु देशीमधुकर्यभिख्यावस्यास्तु गाने स्फुटतो भजेताम् ॥
तयोर्द्वयोस्स्यादृषभो यतोऽशस्ततस्तृतीयस्वरतोचितैव ॥

रघुनाथः

आर्षभीकपालम्

ऋषभो ग्रहस्तथांशोऽपन्यासः स्याच्च यत्र खलु नियमात् ।
मध्यम एव न्यासः निधगौ च स्वरावल्पौ ॥
अपि यत्र षड्ज एव स्वरो वाल्यल्पतामनभ्यासात् ।
तदिदमष्टमकपालं ज्ञेयं विद्वद्भिरार्षभ्याम् ॥

षड्जग्रामे आर्षभी सकपालपाणिका मध्यमेन देश्यां मधुकर्या गीयते ॥

नान्यः

अथार्षभीजातिकपाललक्ष्म वक्ष्यामि तत्रर्षभ एव चांशः ।
भवेदपन्यासतया स एव स्यान्मध्यमो न्यासतया प्रतीतः ॥
निषादगान्धारकपञ्चमास्तु सधैवताः स्वल्पतया च वेद्याः ।
अल्पस्तु षड्जो नितरां तथाष्टौ कलास्तु शेषं पुनरार्षभीवत् ॥

रघुनाथः

आर्षभीकपालगानम्

यस्मिन्नंशो ग्रहोपन्यासस्तु ऋषभ ईरितः
न्यासस्तु मध्यमः प्रोक्तः स्वल्पा गनिपधा मताः ।
सोऽत्यल्पोऽष्टकलं तत्स्यात्कपालं चार्षभागतम् ॥

कुम्भः

आर्षभीध्यानम्

निस्सीमवाङ्मनसयोरतिदूरवर्ति
यस्या महत्वमवधीरयितुं प्रवृत्तः ।
पद्मासनोऽपि परिहास्यदशां प्रयाति
तामार्षभीं शुकनिभामनिशं नमामि ॥

जगदेकः

आलतिः

तालपदहीनाऽऽलतिर्भवेत् ।

सोमेश्वरः

आलतिः आलप्तिशब्दस्य विकृतिरिति केचन मन्यन्ते ।

आलप्तिनृत्यम्—देशीनृत्यम्

रङ्गप्रवेशे सञ्जाते पार्श्वयोश्चतुरः करान् ।
अग्रतः षोडशः पञ्च नर्तक्यो गायकैस्सह ॥

आलप्तौ क्रियमाणायां नर्तकी वामपाणिना।
धृत्वा चेलाञ्चलं दक्षे पताकं दधती करे।
कलासैह विभावाभ्यां युतं भ्रमणमाचरेत् ॥

कुम्भः

आलम्पाकक्षेत्रवीरः—देशीताल:

आलम्पाकक्षेत्रवीरे चतुः स्युर्गपलाद्रुतः
ऽ ऽ। ऽ ऽ। ऽ ऽ। ऽ ऽ। ०

गोपतिप्पः

आलस्यम्—चित्ताभिनय:

पुरोभागे पताकन्तु चालयेच्च पुनः पुनः।
आलस्यभावे युज्येत भरतार्णववेदिनः ॥

विनायकः

आलस्यम्—व्यभिचारिभाव:

खेदव्याधिगर्भस्वभावश्रमसौहित्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते स्त्रीनीचानाम्। अनुभावास्तु सर्वकर्मानभिलाषशयनासननिद्रातन्द्रिसेवनादयः ॥

भरतः

तदाहारत्यागैरारब्धत्यागैरभिनेयम्।

सागरः

स्त्रीनीचानां अनुत्रमंरूपमालस्यम्।

रामचन्द्रः

आलस्यं नाम गर्भादिर्जैंहमदस्तम्भासनादिमत्।

भल्लराजः

शयनासनरागेण वर्ण्योऽसावितरेषु तु।

शारदातनयः

इतरेष्विति। स्त्रीनीचानामितरेषु।

नरसिंहः

आलस्यम्—शिल्पकाङ्गम्

अङ्गानि चन्दनाम्भोभिः सिञ्चेत्यादिवचो यथा।
वैवश्यं यन्मनोज्ञानां तदालस्यमुदाहृतम् ॥

शारदातनयः

मार्गादिखेदजन्यः श्रम आलस्यम्। यथा—कुन्दमालायां प्रथमेऽङ्के वल्कलक्खणेति सीतावाक्यम्।

सागरः

आलापः

रागालपनमालप्तिर्भूरिभङ्गीमनोहरा।
प्रयोगाढ्या तथालापः संज्ञा साक्षरवर्जिता ॥

कुम्भः

अलापचारी—पुष्पाञ्जलिभाग:

अनिबद्धालपनतो नृत्तं तालानुवर्ति चेत्।
आलापचारी विज्ञेया सर्वेषां चित्तरञ्जनम् ॥

नन्दी

आलापचाली—वाद्यप्रबन्ध:

गजरस्य नामान्तरम्।

आलापा—मूर्छना

गान्धारग्रामे प्रथमा
(आ) ग म प ध नि स रि
(अव) रि स नि ध प म ग

नान्यः

गान्धारग्रामे प्रथमा मूर्छना।
आलपस्यातिरौद्रत्वाद्गान्धारस्वरमूर्छना।
आलापा मूर्छना तस्या रुद्रश्चास्याधिदैवतम् ॥
सुबलाशद्धे द्रष्टव्या।

सागरः

आलापिनी—वीणा

इयमेवालावणीत्युच्यते।
अथालापविदग्धेनालापिनी लक्ष्यते स्फुटा।
सार्धहस्तो भवेद्दण्डो वैणवः खादिरोऽथवा ॥
सुवृत्तस्सरलश्श्लक्ष्णो ग्रन्थिव्रणभिदोज्झितः।
स्वदैर्ध्ये मानतः श्लक्ष्णं सुषिरं दधदन्तरा ॥
द्वित्र्यङ्गुलिपरिणाहो मध्ये कूर्मवदुन्नतम्।
यवद्वयमितं पिण्डे दैर्घ्ये त्र्यङ्गुलसंमितम् ॥
विस्तारेऽङ्गुलमात्रं तु ककुभं दधदुन्मुखम्।
कालामलकतुल्येन दण्डेनाधोविभूषितम्
दण्डवक्त्रप्रवेशेन सुश्लक्ष्णेन समेन च।
चतुरङ्गुलदैर्ध्येण शङ्कुना च विराजितम् ॥
पत्रिकारहितं तस्मिन् दण्डस्याग्रान्निबध्यते।
षडङ्गुलानि संत्यज्य तुम्बमष्टादशाङ्गुलम् ॥
परिणाहे वक्त्रदेशे चतुरङ्गुलसंमितम्।
तदन्तरा भवेन्नाभिर्दन्तिदन्तविनिर्मिता ॥
हेमादिरचिता वा स्यात् समा तालफलाकृतिः।
नागपाशेन बध्नीयात्तुम्बादूर्ध्वं तु दोरकम् ॥
तत्र मेषान्त्रजां तन्त्रीं पट्टसूत्रमयीमथ।
कार्पाससूत्रजां वास्मिन् नागपाशे निवेशिताम् ॥

आकृष्यककुभस्याधः कीलके साधु वेष्टयेत्।
दशमुष्टिमितं दण्डमस्याः केचिद्बभाषिरे ॥
रक्तचन्दनजो दण्डः सर्ववीणासु चेष्यते।
अत्यल्पो भेदकं प्राहुरस्यामेतत्त्रयं विदुः ॥
खर्परं नाळिकेरस्य पत्रिका वेणुदारिका।
त्रीण्येतानि न बध्यन्ते बुधैरस्यां कदाचन ॥
उपवक्षस्थलं तुम्बमध्ये वक्त्रं निधाय च।
वामाङ्गुष्ठे नतस्याथ मूलमुत्पीड्य यत्नतः ॥
धृत्वा तां मध्यमाङ्गुल्या दक्षस्यानामयाथवा।
बिन्दुहस्तेन वा बिन्दुधातुवद्वादयेत्सुधीः ॥
मंद्रे मध्ये तथा तारे स्वरव्यक्तिर्यथा भवेत्।
तस्या दक्षिणहस्तस्य तर्जन्याद्यङ्गुलित्रयात् ॥
त्रयस्स्वरास्युः षड्जाद्या मध्यमाद्यास्स्वराः पुनः।
चत्वारो वामहस्तस्य तर्जन्यादिचतुष्टयात् ॥
इह केचित्स्वरव्यक्तिमन्यथा मन्वते बुधाः।
षड्जः स्यान्मुक्तया तन्त्र्या तर्जन्या ऋषभस्स्वरः ॥
गांधारमध्यमा सूते ततो दक्षिणपाणितः।
मध्यमो मुक्तया तन्त्र्या पञ्चमस्तर्जनीभवः ॥
दैवतः स्यान्मध्यमया निषादस्तु कनिष्ठया।
वामहस्तस्थया केचिदूचुरुक्तप्रकारतः ॥
वामहस्तस्य तर्जन्या द्व्यङ्गुलीभिः स्वरोदयम्।
स्युरारोहावरोहाभ्यां सप्तकद्वितये स्वराः ॥
गृहीत्वालापिनीं वीणां चारैरेतैः प्रयुक्तितः।
आलपेद्विविधं रागकदम्बं चित्रधातुकम् ॥
नाङ्गुलीनियमो ज्ञेयो रागालपनकर्मणि।
उक्तस्तत्र मतङ्गाद्यैः स्वराणां नियमो यतः ॥
गायेद्गीतं निबद्धं च यतिताललयान्वितम्।
केचिदत्र स्वरोत्पत्तिं वदन्त्यविदितक्रमाम् ॥
करद्वन्द्वाङ्गुलीचारप्रचारणवशानुगाम्।
लोकदुष्टतया तच्च तन्मतं नाद्रियामहे ॥

कुम्भः

(अस्या आलावणीति नामान्तरम्।)

आलापिनीगतं लक्ष्म वक्ष्ये लक्ष्यविदां मतम्।
नवमुष्टिमितो दैर्घ्यवैणवस्सुषिरोन्तरः ॥
अङ्गुलद्वन्द्वपरिधिः प्राग्वद्ग्रन्थ्यादिवर्जितः।
श्लक्ष्णस्समस्तु वृत्तश्च दण्डः स्यात्ककुभं दधत् ॥
अङ्गुलद्वयविस्तारमङ्गुलार्धायतं तथा।
तदर्धपिण्डसंयुक्तमुन्मुखं पत्रिकोज्वलम् ॥
एकदण्डमधो भागे शङ्कुना च विराजितम्।
चतुरङ्गुलदैर्घ्येण वहिर्मध्योन्नतेन च ॥
तस्य तुम्बं परीणाहेऽष्टादशाङ्गुलसम्मितम्।
चतुरङ्गुलवक्त्रं च दन्तनाभिसमन्वितम् ॥
अग्रादधस्तात्पादोने मुष्टियुग्मे निबध्यते।
अत्र मेषान्त्रतन्त्री स्यात्सूक्ष्मा श्लक्ष्णा समा दृढा ॥
कर्परं नारिकेलोत्थं दोरको दोरिका तथा।
त्रीण्येतानि न विद्यन्ते यत्र सालापिनी मता ॥
पट्टसूत्रमयीं तन्त्रीं यद्वा कार्पाससूत्रजाम्।
रक्तचन्दनजान्सर्वान् वीणादण्डान्परे जगुः ॥
दशमुष्टयधिकं मानं क्वचिल्लक्ष्येषु दृश्यते।
तुम्बं वक्षसि निक्षिप्य वामाङ्गुष्ठेन तस्य च ॥
मूलमुत्पीड्य धृत्वा तमेवं मध्यमया सुधीः।
दक्षिणस्यानामया वा वादयेद्बिन्दुधातुवत् ॥
बिन्दुहस्तेन वा मन्द्रे मध्ये तारे च वादयेत्।
त्रयः स्युर्दक्षिणात्पाणेः चत्वारो वामतः स्वराः ॥
इत्युक्तं कैश्चिदाचार्यैरपरैस्त्वन्यथा जगुः।
मध्यमो मुक्तया तन्त्र्या तर्जन्याद्यङ्गुलित्रयात् ॥
वामस्यानामिकावर्ज्याः त्रयः स्युः पञ्चमादयः।
मुक्ततन्त्र्यपृथक् षड्जः स्यादृषभस्तर्जनीभवः ॥
गान्धारो मध्यमाङ्गुल्या दक्षिणेनाथ वादनम्।
अरोहेणावरोहेण सप्तकद्वितये भवेत् ॥
एभिः स्वरैर्विरचितं विचित्रं रागमालपेत्।
गायेद्गीतं निबद्धं च प्रवीणो वीणयानया।
इदमालापिनी लक्ष्म प्राह शाकम्भरीश्वरः ॥

हम्मीरः

आलापिनी—श्रुतिः
पञ्चमस्य चतुर्थी श्रुतिः

आलावणी—वीणा

कनिष्ठिका परिध्यर्धमध्यछिद्रेण संयुतः।
दशमुष्टिमितो दण्डः खादिरो वैणवोऽथवा ॥
अधः करभवानूर्ध्वे छत्रावल्यभिशोभितः।
नवाङ्गुलादधश्छिद्रोपरि चन्द्रार्धसन्निभाम् ॥
निवेश्य तुम्बिकां तत्रालाबुखण्डां निवेशयेत्।
द्वादशाङ्गुलविस्तारं दृढपर्वमनोहरम् ॥

तुम्बिकावेधमध्येन दण्डछिद्रेण निर्मिताम् ।
आलाबुमध्यगां दोरीं कृत्वा स्वल्पां च काष्ठिकाम् ॥
तथा संवेष्ट्य तन्मध्ये काष्ठिकां भ्रामयेत्ततः ।
यथा तन्निश्चलालाबुबन्धश्च करभोपरि ॥
पञ्चाङ्गुलानि सन्त्यज्यालावूं स्वल्पां च बन्धयेत् ।
केशान्तनिर्मिता पट्टमयी सूत्रकृतापि वा ॥
समा श्लक्ष्णा दृढा तत्र देया तन्त्रीविचक्षणैः ।
तारे मन्द्रे च घोरे च त्रिस्थाने बिन्दुरिष्यते ॥
बिन्दुनादसमोपेतं तुम्बं निक्षिप्य वक्षसि ।
मध्यमानामिकाभ्यां च वाद्या दक्षिणपाणिना ॥
तुम्ब्या मुलं समुपेत्य वामाङ्गुष्ठेन धारयेत् ।
तत्रस्थाभिस्तु सर्वाभिः स्वरव्यक्तिर्विधीयते ॥
विस्तरो दक्षिणः पाणिः वामस्तत्र चतुःस्वरः ।
आलावण्यां स्थिता ज्ञेयाः सप्त षड्जादयः स्वराः ।
इयमालावणी प्रोक्ता मनःश्रवणरञ्जनी ॥

नारायणः

आलावण्येव आलापिनीति देशभाषायां प्रसिद्धा ।

आलिङ्गनः—हस्तः

पताकौ स्वस्तिकीभूय स्वल्पस्पृष्टभुजौ भवेत् ।
आलिङ्गनाभिधो हस्तः स चालिङ्गनकर्मणि ॥

विप्रदासः

आलिप्तमार्गः—पुष्करवाद्ये मार्गः

वामोर्ध्वकप्रहारयुक्त आलिप्तमार्गः । यथा—घड गुदु गट मखे दोधिं घदु घिदु घेंधि दुघमघ दुघघदो इत्यालिप्तमार्गः ।

भरतः

आलिप्तिका—मृदङ्गवादनमार्गः

कनिष्ठाङ्गुलिसंयोगे सर्वाङ्गुलिविवर्तनात् ।
आलिप्तिका समाख्याता नन्दिने चन्द्रमौलिना ॥

नारायणः

आलीढम्—स्थानकम्

निषण्णो यत्र वामोरुः गगने पूर्वमानतः ।
रोषेतरोग्रे चरणः पञ्चतालावधिस्थितः ॥
त्र्यश्रौ द्वावपि पादौ तदालीढं रुद्रदैवतम् ।
संघर्षास्फोटनादौ स्यान्मल्लानां रौद्रवीरयोः ॥
उत्तरोत्तरजल्पेऽपि स्यादीर्ष्याक्रोधसंभवे ।
सन्धानमपि शस्त्राणामालीढस्थानके भवेत् ॥

विप्रदासः

अस्मिन्सन्धाय शस्त्राणि प्रत्यालीढं समाश्रयेत् ।

कुम्भः

किञ्चित्कुञ्चितजानुवामकमृजुन्यस्तं विदध्यात्पुरः
पश्चात्तु द्विकरान्तरायततिरश्चीनं पदं दक्षिणम् ।
तिर्यग्वक्त्रमृजुस्थितस्थिरवपुः स्थानं तदालीढकं
प्रत्यालीढमपीदृगेव कथितं व्यत्यस्तपादस्थिति ॥

कोदण्डमण्डने

आलीढः—अङ्गहारः

व्यंसितनिकुट्टकरणयोः, वामाङ्घ्रिजनूपुरकरणस्य, दक्षिणजालातविक्षिप्तकरणयोश्च, उरोमण्डलकरिहस्तकटीछिन्नानां करणानां च क्रमात्प्रयोगे आलीढः

आलीढमण्डलम्—देशीमण्डलम्

दक्षिणाङ्घ्रेश्च पुरतो वितस्तित्रितयान्तरम् ।
विन्यसेद्वामपादं च शिखरो वामपाणिना ॥
खटकामुखहस्तश्च दक्षिणेन कृतो यदि ।
आलीढमण्डलमिति विख्यातं भरतादिभिः ॥

नाट्यदर्पणे

आलेभी—भाषारागः

आलेभी टक्कभाषैव षड्जन्यासग्रहांशिका ।
षड्जग्रामेण संबद्धा संपूर्णा रिगसंगता ॥

कुम्भः

आलोकितम्—दर्शनम्

सहसा दर्शनं यत्स्यात्तदालोकितमुच्यते ।

भरतः

आलोकितं भवेच्छीघ्रं व्याकोच(श)पुटवीक्षणम् ।

हरिपालः

आवन्ती—प्रवृत्तिः

आवन्तिका वैदिशिकाः सौराष्ट्रा मालवास्तथा
सैन्धवास्त्वथ सौवीरा आनर्ताः सार्बुदेयकाः ॥
दाशार्णास्त्रैपुराश्चैव तथा वै मार्तिकावताः ।
कुर्वन्त्यावन्तिकीमेते प्रवृत्तिं नित्यमेव तु ॥

भरतः

आर्बुदेयकाः=अर्बुदपर्वतप्रान्तवासिनः ।
मार्तिकावताः=मृत्तिकावतीपुरवास्तव्याः ।

आवरी—श्रुतिः

ऋषभस्य प्रथमा श्रुतिः ।

अस्य शब्दस्य स्वरूप एव सन्देहः । पाकुरिकिसोमः

आवर्तम्—करणम्

चाषगत्या प्रयोगेण यत्र पादक्रिया भवेत् ।
डोलाप्रयोगतः किञ्चित् कृतोद्वेष्टापवेष्टनौ ॥
करौ स्यातां तदावर्तं सन्त्रासादुपसर्पणे ।
रेचनं हस्तपादस्य भट्टतण्डुरिहाब्रवीत् ॥
केचिदाहुस्स्थितावर्तामलातामपरे विदुः ।
ब्रूते कीर्तिधराचार्यो भ्रमरीमेव लक्ष्यवित् ॥

ज्यायनः

सन्तोषादपसर्पणे इति लक्ष्मणः ॥

आवर्तम्—मण्डलम्

जनितां दक्षिणो वामः स्थितावर्तामतः परम् ।
ऊरूद्वृत्ताड्डिताख्यां चारीं च जनिताभिधाम् ॥
समोत्सरितमत्तल्लीं विदधाति यथाक्रमम् ।
दक्षिणश्शकटास्याख्यामूरूद्वृत्तमपि क्रमात् ॥
वामस्ततश्चाषगतिं द्विवारं दक्षिणः पुनः ।
स्पन्दितां वामपादस्तु शकटास्यामथापरः ॥
द्विवारं भ्रमरीं वामः चारीं चाषगतिं यदा ।
विदधाति तदा तद्ज्ञैरावर्तं मण्डलं स्मृतम् ॥

वेमः

आवर्तः—वर्णालङ्कारः

१. सरिगरि, सरिसरि, सरिगम, २. रिगमग, रिगरिग, रिगमप, ३. गमपम, गमगम, गमपध, ४. मपधप, मपमप, मपधनि, ५. पधनिध, पधपध, पधनिस

प्रतापसिंहः

आवर्तकः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

[1]मन्द्रं [2]युग्ममथो मन्द्रं गायेद्विर्द्विस्सकृत्पुनः ।
द्वितीयाद्यौ कलायां यदावर्तक इति स्मृतः ॥

ससरिरि ससरिस रिरिगग रिरिगरि गगमम गगमग ममपप ममपम पपधध पपधप धधनिनि धधनिध ।

जगद्धरः

[1] मन्द्रं प्रथमस्वरः [2] युग्मं द्वितीयः

आवर्तितम्

किन्नर्यां वामहस्तव्यापारः । तत्र द्रष्टव्यम् ।

आवर्तिता—जङ्घा

मुहुर्मुहुश्चरणयोर्व्यत्यासो दक्षवामयोः ।
आवर्तिता भवेज्जङ्घा विदूषकगतौ च सा ॥

विप्रदासः

दक्षिणे वामतः पादे वामे दक्षिणतो मुहुः ।
कृते योज्यावर्तिताख्या विदूषकपरिक्रमे ॥

अशोकः

आवापः—क्रिया (तालाङ्गम्)

क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम् ।

आवापः—तालक्रिया

कनिष्ठाद्यङ्गुलीनां तु क्रमेणाकुञ्चनं हि यत् ।
उत्तानस्यैव हस्तस्य स आवापो निगद्यते ॥

वेमः

आवाह्यद्वन्द्वः

उपवीतं समाश्रित्य द्वादशाङ्गविधानतः
यश्चाङ्गिकसमायुक्तः सोऽयमावाह्य ईरितः

शृङ्गार

आविद्धः—धातुः

भूरिर्गुरुर्गुरुहीनो वाऽऽविद्धः ।

शार्ङ्गः

आविद्धः— बाहुः

अन्तराले समाक्षिप्तो बाहुराविद्ध उच्यते ।

वेमः

आविद्धः—वीणायां धातुः

आविद्धः स्याद्भूरिर्गुरुर्गुरुहीनोऽथ वा भवेत् ।

कुम्भः

पञ्चविधोऽयं, क्षेपः, प्लुतः, अतिपातः, अतिकीर्णः, अनुबन्धः इति

आविद्धकरणम्—नृत्तकरणम्

समस्थानं समं शिरः डोलाहस्तस्समा च दृक् ।
चरिचापगतिः प्रोक्ता आविद्धकरणे भवेत् ॥

नन्दी

आविद्धप्रयोगः

यत्वाविद्धाङ्गहारं तु छेद्यभेद्याहवात्मकम् ।
मायेन्द्रजालबहुलं पुस्तनैपथ्यसंयुतम् ॥
पुरुषैर्बहुभिर्युक्तमल्पस्त्रीकं तथैव च ।
सात्त्वत्यारभटीप्रायं नाट्यमाविद्धमेव तत् ॥
डिमस्समवकारश्च व्यायोगेहामृगौ ततः ।
एतान्याविद्धसंज्ञानि विज्ञेयानि प्रयोक्तृभिः ॥
एषां प्रयोगः कर्तव्यो देवदानवराक्षसैः ।
उद्धता ये च पुरुषाः शौर्यवीर्यबलान्विताः ॥

भरतः

आविद्धवक्रौ—नृत्तहस्तौ

अंसाभ्यां कूर्पराभ्यां च भुजाभ्यां च क्रमाद्यथा।
कुटिलाभ्यां विलासेन पताकौ वर्तितौ यदा॥
अवाङ्मुखतलौ ज्ञेयौ बुधैराविद्धवक्रकौ।

ज्यायनः

अंसकूर्परहस्ताग्रविलाससहितौ करौ।
अरालौ वा पताकौ वा व्यावृत्य भवतो यदा॥
अधस्तलौ सदा प्राहुर्हस्तावाविद्धवक्रकौ।
विक्षेपे वलने चैव प्रयोज्यौ निपुणैरिमौ॥

विप्रदासः

अंसकूर्परहस्ताग्रेतिस्थाने अंसकूर्परबाह्वग्रेति स्यात्।

आविद्धवर्तना

अविद्धवक्रयोर्यत्र बाहू व्यावर्तितौ क्रमात्।
आविद्धौ चेत्तदा सोक्ता धीरैराविद्धवर्तना॥

अशोकः

अविद्धवक्रयोः पाण्योर्वर्तते चेद्भुजौ क्रमात्।
आविद्धावन्तराक्षिप्तौ सा स्यादाविद्धवर्तना॥

आविद्धस्वस्तिका—गतिः

आविद्धस्वस्तिकान्वर्था।

देवणः

आवृत्तिकारिका—देशीतालः

नगणो भगणश्चैव जगणस्सगणस्तथा।
नगणश्च गुरुश्चेति भवेदावृत्तिकारिका॥ २० मात्राः

तालप्रस्तारः

आवृत्तिलक्ष्म—देशीतालः

सगणो जगणश्चैव नगणो भगणस्तथा।
सगणश्च गुरुश्चेति भवत्यावृत्तिलक्ष्मणि॥

तालप्रस्तारः

आवेगः—चित्ताभिनयः

हृदि स्थाने तु मुकुलं पुरोभागे तु कर्तरी।
चालयित्वा तु चावेगे दर्शनीया बुधोत्तमैः॥

विनायकः

आवेगः—व्यभिचारिभावः

उत्पातवातवर्षाग्निकुञ्जरोद्भ्रमणप्रियाप्रियश्रवणप्रकृतिव्यसनाभिघातादिभिः समुत्पद्यते। तत्रोत्पातकृतो विद्युदुल्कानिर्घातप्रपतनचन्द्रसूर्योपरागकेतुदर्शनकृतः। तमभिनयेत्सर्वाङ्गस्रस्ततामनस्यमुखवैवर्ण्यविषादविस्मयादिभिः। वातकृतं तु अवकुण्ठनाक्षिपरिमार्जनवस्त्रसङ्ग्रहणत्वरितगमनादिभिः, वर्षकृतं तु सर्वाङ्गसंपिण्डनप्रधावनच्छन्नाश्रयमार्गणादिभिः, अग्निकृतं तु धूमाकुलनेत्रताङ्गसङ्कोचनविधूननातिक्रान्तापक्रान्तादिभिः, कुञ्जरोद्भ्रमणं तु त्वरितापसर्पणचञ्चलगमनभयस्तम्भवेपथुपश्चादवलोकनविस्मयादिभिः, प्रियश्रवणकृतं तु अभ्युत्थानालिङ्गनवस्त्राभरणप्रदानाश्रुपुलकितादिभिः, अप्रियश्रवणकृतं भूमिपतनविषमविवर्तनपरिधावनविलापनाक्रन्दनादिभिः, प्रकृतिव्यसनकृतं सहसापसर्पणशस्त्रचर्मवर्मधारणगजतुरगरथारोहणसम्प्रधारणादिभिरभिनयेत्। एवं सम्भ्रमात्मकावेगोऽष्टविधः। उत्तममध्यानां स्थैर्येण नीचानां चापसर्पणैरभिनेतव्यः।

इत्येतोऽष्टविधो ज्ञेय आवेगः संभ्रमात्मकः।
स्थैर्येणोत्तममध्यानां नीचानां चापसर्पणैः॥

अत्रार्ये—

अप्रियनिवेदनाद्वा सहसाह्यवधीरितस्य वचनस्य।
शस्त्रक्षेपत्रासादावेगो नाम संभवति॥
अप्रियनिवेदनाद्यो विषादभावाहतयो अनुभावोस्य
सहसारिदर्शनोत्थेत्प्रहरणं परिदेवनं कार्यम्॥

भरतः

आदिशब्देन छत्रकम्बलादीनां ग्रहणं

आवेगस्सहसा जातस्संभ्रमो हि निगद्यते।
राजानिलाहितस्निग्धवृष्टिवह्निभ्य एव च॥
उत्पातादथवा नाशादुत्पत्तिस्तस्य दृश्यते।
शस्त्रनागाभियोगा हि दृश्यन्ते राजविड्वरे॥
पातादौ पांसुसंपाते दुःखसन्तत्यमित्रजे।
वह्निजे धूपसंपातस्त्रस्ततोत्पातजे भवेत्।
करिजे स्युर्भयस्तम्भकम्पापसरणादयः॥

सर्वेश्वरः

आवेगः संभ्रमोऽतर्क्याद्विकर्ताङ्गमनोगिराम्।

संभ्रमः संक्षेपः। अतर्क्यमचिन्तितोपनतमिष्टमनिष्टं च। तत्रेष्टं देवतागुरुमान्यवल्लभसंपच्छ्रवणदृष्ट्यादि। अनिष्टमग्निभूकंपाद्युत्पातवातवर्षकुञ्जरचौरसर्पामनोज्ञश्रवणदर्शनादि। तत्राभ्युत्थानपुलकालिङ्गनवस्त्रादिप्रदानादयः प्रियाः। सर्वांगस्रस्ततामुखवैवर्ण्यपिण्डीभावप्रधावनाकुलनेत्रतात्वरितापसरणपश्चादवलोकनशास्त्रादिग्रहणोर्वीपतनकंपस्वेदस्तम्भादयोऽप्रियाश्च मानसाः। स्तुतिचाटुकाराशंसावाक्यादयः प्रियाः क्रन्दनपरिदेवनासंबद्धवचनादयश्चाप्रिया वाचिका विकाराः। यथायोगं प्रियाप्रियातर्क्यवस्तुजावेगस्यानुभावाः। सर्वेऽप्येते विकारा उत्तमस्य स्थैर्यानुविद्धा नीचस्य तु चपलानुविद्धा इति॥

रामचन्द्रः

आवेगः

अतः परतरं नान्यन्ममास्तीति त्वरान्विता।
एकाग्रा मानसी वृत्तिरावेग इति कीर्तितः ॥

भावविवेकः

आवेध्यम्—आभरणम्

आवेध्यं कुण्डलादीह यत् स्याच्छ्रवणभूषणम्।

भरतः

आवेष्टितम्—हस्तकरणम्

तर्जन्याद्या यदाऽङ्गुल्यः कुर्वन्त्यावेष्टनं क्रमात्।
तलसम्मुखमावक्ष एति हस्तोऽपि पार्श्वतः।
आवेष्टितं तदा प्रोक्तं करणं नृत्तकोविदैः ॥

अशोक.

आशंसनम्—नाट्यालङ्कारः

आशंसनमाशंसा। यथा–मालतीमाधवे श्मशानाङ्के, तत्पश्येयमित्यादि माधववाक्यम्।

सागरः

आशंसनम्— शिल्पकाङ्गम्

दंपत्योर्योग्यसंपर्कप्रार्थनाशंसनं भवेत्।
यथा कुलेन कान्त्या च वचसेत्यादि कथ्यते ॥

शारदातनयः

ईप्सितस्य दुर्लभस्याशंसनं आशंसा। यथा—श्मशानाङ्के, संभूयैवेत्यादि। मालतीमाधवे. ५, ९.

सागरः

आशा

विरोधो न स्फुटो मह्यं कालेनैतद्भवेदिति।
अनुपेक्षाक्षमत्वं यत्पुंसामाशां वदन्ति ताम् ॥

भावविवेकः

आशापुरी—रागः

आशापुरी विपास्यात्तु धैवतांगाप्युपाङ्गिका।

आशावरी—रागः (सङ्कीर्णः)

मल्लारी सैन्धवी तोडी योगादाशावरी भवेत्।

नारायणः

आशीः—लक्षणम्

यथा शास्त्रार्थसंपन्नां मनोरथसमुद्भवाम्।
अप्रार्थनीयामन्यां वा विदुस्तामाशिषं बुधाः ॥

भरतः

यथा—पादाग्रस्थितया इत्यादौ (रत्नावल्यां) सर्वं वचनं नचाशीरलङ्कारः। स्तुत्या एव वर्णनीयत्वात्। अन्ये पठन्ति।

यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम्।
परापेक्षाव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥

प्रसिद्धानां देवतानां परापेक्षा साध्याकाङ्क्षा। तस्माद्व्युदासः तत्संपत्त्या अत एव दृष्टान्तादस्य भेदः।

अभिनवः

यदाऽऽशास्त्यर्थसंपन्नं मनोरथसमुद्भवम्।
अप्रार्थनीयमन्यद्वा विदुस्तामाशिषं बुधाः ॥'

भरतः

यथा–मालतीमाधवे विधाता भद्रमित्यादिकामन्दकीवाक्यम्।

भोजः

आशीः—नाट्यालङ्कारः

इष्टावधारणमाशीः। यथा–सीते श्रेयसा वर्धस्वेत्यादिवाक्यम्।

सागरः

आश्रयः— नाट्यालङ्कारः

गुणवद्ग्रहणम्। यथा—विभीषणनिर्भर्त्सनाङ्के। राममेवाश्रयिष्यामीति विभीषणवाक्यम्।

सागरः

आश्रितरञ्जनी—मेलरागः (सुचित्रमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स.
स नि ध प म ग रि स.

आश्लेषाभिनयः

चक्रहस्तेन कर्तव्यः

आश्लेषः—रसगतिः

रसस्य वर्तमानस्य स्वसामग्रीसमेन च।
अन्येन सङ्गतिः स्याच्चेदयमाश्लेष उच्यते ॥

शारदातनयः

आश्लेषाहस्तः—चक्राकृतिराश्लेषा

हस्तौ सन्धिषु संश्लिष्टौ तलैवाङ्गुष्ठकनिष्ठिके।
प्रसारिते द्वन्द्वभावाच्चक्रहस्तोऽयमिष्यते ॥

मृदङ्गम

आश्वमेधिकः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः।
नि स ग म प ध?

नान्यः

आश्वासः—शिल्पकाङ्गम्

यथार्घ्यमर्घ्यमित्यादौ जामदग्न्यव्यतिक्रमः ।
शोकप्रणोदनं वाक्यं यत्स आश्वास ईरितः ॥

शारदातनयः

शोकापनोदनमाश्वासनम् । यथा—कोसलाङ्के सुमित्रावचनम् —अज्जे समस्सस इति ।

सागरः

आश्वासबन्धः—श्रव्यकाव्यम्

यत्सर्गबन्धतुल्यो निबध्यते प्राकृतेन शुद्धेन ।
आश्वासकबन्धोऽसौ विज्ञेयस्सेतुबन्धादिः ॥

भोजः

सेतुबन्धः प्रवरसेनकृतः । आदिशब्देन हरिविजयरावण-विजयादयो गृह्यन्ते ।

आसनदाननियमः

देवानां नृपतीनां च दद्यात्सिंहासनं द्विजाः ।
पुरोधसाममात्यानां भवेद्वेत्रासनं तथा
मुण्डासनं तु दातव्यं सेनानीयुवराजयोः ।
काष्ठासनं ब्राह्मणानां कुमाराणां कुथासनम् ॥

सिंहासनं तु राज्ञीनां देवीनांमुण्डमासनम् ।
पुरोधोऽमात्यपत्नीनां दद्याद्वेत्रासनं तथा
भोगिनीनां तथाचैव वस्त्रं चर्म कुथापि वा ।
ब्राह्मणीतापसीनां च पट्टासनमथापि च ।
वेश्यानामपि कर्तव्यमासनं हि मसूरकम् ।
शेषाणां प्रमदानां च भवेद्भूम्यासनं द्विजाः ।
लिङ्गिनामासनविधिः कार्यो व्रतसमाश्रयः ।
मसीमुण्डासनाप्रायं वेत्रासनमथापि वा ।
होमे यज्ञक्रियायां च पित्र्यर्थे च प्रयोजयेत् ।
समे समासनं दद्यान्मध्यमे मध्यमासनम् ।
अतिरिक्तेऽतिरिक्तं च हीने भूम्यासनं भवेत् ।
उपाध्यायस्य नृपतेर्गुरूणां चाग्रतो बुधैः ।
भूम्यासनं तथा कार्यमथवा काष्ठमासनम् ।
नौनागरथयानेषु भूमिकाष्ठासनेषु च ।
सहासनं न दुष्येत गुरूपाध्यायपार्थिवैः ।

भरतः

आसारणम्—

किन्नर्या वामहस्तव्यापारः । तत्र द्रष्टव्यम् ।

आसारितम्—गीतम्

चतुर्विधमिदं—कनिष्ठासारितं, लयान्तरं, मध्यमासारितं, ज्येष्ठासारितं—इति । बालासारितमिति कनिष्ठासारितस्य नामान्तरम् ।

तालमानकलातानमूर्छनास्थानकर्मसु ।
सर्वतः सार्यते यस्मात् तस्मादासारितं स्मृतम् ॥

नान्यः

आसारितानां सामान्यलक्षणम्

आसारितानि सर्वाणि पिण्डीबन्धचतुष्टयम् ।
षट्छम्यमष्टतालं त्रिसन्निपातं त्रिवस्तुकं चैव ॥
सप्तदशयुग्मयुक्तं विद्यादासारितं सर्वम् ।

युग्मं चच्चत्पुटः ।

मुखं प्रतिमुखं चैव देहं संहरणं तथा ।
अङ्गान्येतानि चत्वारि सर्वेष्वासारितेषु च ॥

देहं—शरीरशब्दे द्रष्टव्यम् ।

युग्मायुग्मप्रभेदेन तालस्तु बहुधा भवेत् ।
प्रस्तारः पुनरेतस्य गुरुलघ्वक्षरान्वितः ॥
स्थापनां तस्य वक्ष्यामि युग्मतालादिभेदकाम् ।
छेदश्चच्चत्पुटस्यादौ कृत्वा सगुरुलाघवम् ।
पञ्चपाणिं ततः कुर्याद्द्विरभ्यस्तं यथाक्रमम् ॥

एकश्चच्चत्पुटः । द्वावुत्तरावित्यर्थः ।

यथाक्षरस्य पूर्वस्य यथावद्विनिवेशयेत् ।
शम्यातालं पुनश्चैव शम्यातालमथापि च ॥
यथाक्षरं सन्निपातं पञ्चपाण्यौ तु योजयेत् ।
तालं शम्या च तालं च शम्यातालस्ततः परम् ॥
एष एव द्वितीयेऽपि पञ्चपाणिविधिः स्मृतः ।
प्लुतछेदस्तु तस्येष्टः सन्निपाते प्रयोक्तृभिः ।
एवं यथाक्षरं ज्ञेयं कनिष्ठासारितं बुधैः ।
भवेद्वस्तुत्रयं चात्र सर्वेष्वासारितेषु च ।
मुखं प्रतिमुखं चैव देहं संहरणं तथा ।
अङ्गान्येतानि चत्वारि सर्वेष्वासारितेषु च ।
वैदिक्यमिह संज्ञायां ध्रुवायास्त्वभिसंज्ञिताः ॥
मुखस्य चोद्गीथसंज्ञा प्रस्तारः प्रतिमुखस्य च ।
शरीरस्य प्रतीहारः संहारो निधनाभिधः ।
शीर्षस्योपद्रवाभिख्या सामगीतेष्वयं क्रमः ॥

मुखमुद्गीथसमानं—साम्नि प्रस्तारो गीते प्रतिमुखं भवति । गीते देहं प्रतीहारस्थानमाक्रमति । निधनं गीते संहारं भवति ।

मुखस्योपोहनं तस्य युग्मः प्रतिमुखं भवेत् ।
ओजश्शरीरसंहारौ द्वयमङ्गविधिक्रमः ।

नान्यः

उपोहने युग्मतालः । प्रतिमुखे च । मध्यमासारितेऽष्टौ कलाः । ज्येष्ठे षोडशकलाः । उपोहनानामाद्यन्तयोः द्वे द्वे गुरुणी भवतः ।

कनिष्ठायामष्टौ लघवो मध्यभागे। मध्यमासारिते षोडशलघवः। लयान्तरे मध्ये द्वादश। ज्येष्ठे मध्ये विंशतिः। एतेषु चतुर्मात्राः कलाः। अन्त्ययोरेकैकं गुर्वक्षरं कर्तव्यम्। आसारितानि त्रयोदशेति केचित्। यथा—कनिष्ठं, लयान्तरं, मध्यमं, ज्येष्ठं, वृत्तिदक्षिणचित्रमार्गेषु प्रत्येकं द्वादश भवन्ति, ध्रुवासारितं त्रयोदश इति ॥

आसावरी—रागः

आसारी रागिणीत्युक्ता धग्रहा चापि धैवते।
न्यासः स्यादथवा प्रोक्ता करुणारसनिर्भरा॥

अथवा,

ककुभायास्समुत्पन्ना धान्ता मांशग्रहा मता।
पञ्चमेनैव रहिता षाडवेति निगद्यते॥

दामोदरः

आसावरीरागध्यानम्

श्रीरागभार्या। असावेरीतिनामान्तरम्॥

श्रीखण्डशैलशिखरे शिखिपिञ्छवस्त्रा
मातङ्गमौक्तिकमनोहरहारवल्ली।
आकृष्य चन्दनतरोरुरगं वहन्ती
सासावरी वलयमुत्पलनीलकान्तिः॥

दामोदरः

आस्कन्दितम्— मण्डलम्

दक्षिणो भ्रमरीं चारीं कुर्याद्वामोङ्घ्रिरङ्घिताम्।
भ्रमरीं च तदन्यस्तु शकटास्यामतः परम्॥
ऊरूद्वृत्तां च वामस्तु चारीमध्यर्धिकाभिधाम्।
भ्रमरीं च ततः पादो दक्षिणस्पन्दिताभिधाम्॥
वामाङ्घ्रिश्शकटास्यां तु विधायात्मतलेन चेत्।
स्फुटमास्फोटयेद्भूमिं तदास्कन्दितमुच्यते॥

वेमः

आहार्यः—अभिनयः

आहार्यः स तु विज्ञेयः किरीटादिविभूषणैः
शोभामाहृत्य जनितो नटेऽनुकृतिः........

कुम्भः

आहार्याभिनयः

नानावस्थाः प्रकृतयः पूर्वं नैपथ्यसाधिताः।
अङ्गादिभिरभिव्यक्तिमुपगच्छन्त्ययत्नतः॥
आहार्याभिनयो नाम ज्ञेयो नेपथ्यजो विधिः।
चतुर्विधं तु नेपथ्यं पुस्तोऽलङ्कार एव च।
तथाङ्गरचना चैव ज्ञेयं सञ्जीवमेव च।

भरतः

अर्धोरुकादिकञ्चैश्च शिरोवेष्टादिभूषणैः।
निजाहार्यं इति प्रोक्तो भरताम्नायवेदिभिः॥

शृङ्गा

आहिरी—मेलरागः

तोडीमेलजोऽयं रागः॥

आहिर्यां तु समारोहे रिषभं वर्जयेत्पुनः।
गान्धारधैवतौ तत्र श्रुतियुक्ताविती रितौ॥

परमेश्वरः

आहिरीरागध्यानम्

कुसुमशयने शायन् वीणारसोल्लसिताननां
स्फटिकचषके मध्वाधारां निमीलितलोचनाम्।
वरयुवतिहस्ताग्राक्षुद्रालचालनभासितां
मम हृदि सदाध्याये सौभाग्यरूपघनाहरीम्॥

रागसागरः

आहीरी—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

आह्वानप्रकारः

देवानामपि ये देवा महात्मानो महर्षयः
भगवन्निति ते वाच्याः यास्तेषां योषितस्तथा॥
आर्येति ब्राह्मणं ब्रूयात् महाराजेति पार्थिवम्।
उपाध्यायेति चाचार्यं वृद्धं ताततेति चैव हि॥
नाम्ना राजेति वा वाच्या ब्राह्मणैस्तु नराधिपाः
तत् क्षाम्यं हि महीपालैर्यस्मात्पूज्या द्विजाः स्मृताः॥

भरतः

इङ्गितम्—शृङ्गारचेष्टा

हृदयावेगतः कोऽपि विशेषश्चेष्टितस्य यः।
तदिङ्गितमिति प्रोक्तं मुनिना हाववेदिना॥

कुम्भः

इच्छा

इदं मे स्यादिदं मेऽस्यादिति भेदविकल्पिता।
मानसी साध्यविषया वृत्तिरिच्छेति कथ्यते॥

भावविवेकः

इडा—तानः

षड्जग्रामे सपहीनौडुवः।
नि ध म ग रि.

कुम्भः

इडावान्—देशीताल:
यतिलप्नद्वितीयाभ्यां इडावान्संप्रकीर्तितः ।
० । ०० ।

दामोदरः

इतिवृत्तम्
इतिवृत्तं तु नाट्यस्य शरीरं परिकीर्तितम् ।
पञ्चभिस्सन्धिभिस्तस्य विभागस्संप्रकल्पितः ॥

कुम्भः

इतिवृत्तम्
इतिवृत्तं द्विधाचै व बुधस्तु परिकल्पयेत् ।
आधिकारिकमेवं स्यात् प्रासङ्गिकमथापरम् ॥
यत्कार्यं विफलप्राप्त्या समर्थं परिकल्प्यते ।
तथाधिकारिकं ज्ञेयमन्यत्प्रासङ्गिकं विदुः ॥

भरतः

इतिहासः
इतिरेवमर्थे प्रत्यक्षनिर्देशं द्योतयति हः इहशब्द आगमः। आसन्नमासः । एवं प्रकाराः प्रत्यक्षपरिदृश्यमाना आगमिकार्थाः कर्मफलसम्बन्धस्वभावा यत्रासते स इतिहासः ॥

अभिनवगुप्तः

इतिहासाश्रयम्—कथाशरीरम्
वृत्तदेवादिचरितसंश्रितता—इतिहासाश्रयम् ।
यथा—कुमारसंभवः, हयग्रीववधादयः। ते ऐतिहासिकं चरितमावेदयन्ति ।

भोजः

इन्दुमुखी—चतुर्दशाक्षरवृत्तम्
वसन्ततिलकमेव रुद्रस्वामिना सैतवमते इन्दुमुखीत्युक्तम् ॥

इन्दुशेखरः—देशीताल:
नगणो दत्रयं मश्च सगणश्चेन्दुशेखरे ।
१४॥ मात्राः ।

तालप्रस्तारः

इन्द्रकुण्डली—देशीताल:
इन्द्रकुण्डलिताले तु सलपामलपालगौ ।
पमपाः पौलपौ पस्तः प्लुतौ तौ तगणस्तथा ॥
लपौ तः प्लुतलघुगाः नगणो गुरुरेव च ।
चत्वारो लघवः शब्दाः प्रान्ते गेयं विपश्चिता ॥
ऽऽऽऽऽऽऽ। ऽ। ऽऽऽऽऽऽऽऽऽ। ऽऽऽ॥ ऽऽऽ॥ ऽ। ऽ॥ ऽ। ऽ॥ ऽऽ। ऽ। ऽ॥ ॥

दामोदरः

इन्द्रकोदण्डः—देशीताल:
इन्द्रकोदण्डके तदा ।
दलगा गलदास्तत्रद्यन्तान्तसविरामदौ

लक्ष्मणः

इन्द्रक्री—उपाङ्गरागः
इन्द्रक्री षड्जरहिता रिन्यासा धैवतग्रहा

भट्टमाधवः

इन्द्रक्री—क्रियाङ्गरागः
धैवतांशग्रहेन्द्रक्री रिन्यासा षड्जवर्जिता ।
रसे नियुक्ता मुनिभिः सबीभत्से भयानके ॥

इन्द्रघण्टिकः—देशीताल:
सगणो द्रुतयुग्मं लो गप्लुतौ चेन्द्रघण्टिके
११ मात्राः ।

तालप्रस्तारः

इन्द्रनीलः—वर्णालङ्कारः
यथा—सरिगम, गरि, सरिगरि, सरिगम, रिगमप, मग, रिगमप, रिगमप, गमपध, पम, गमपम, गमपध, मपधनि, धप, मपधप, मपधनि, पधनिस, निध, पधनिध, पधनिस।

इन्द्रवज्रा—एकादशाक्षरच्छन्दः
नवमं सप्तमं षष्ठं तृतीयं च भवेल्लघु ।
एकादशाक्षरे पाद इन्द्रवज्रेति सा स्मृता ॥
ततजगगाः। (उ-म्) त्वं दुर्निरीक्ष्या दुरतिप्रसादा

भरतः

इन्द्रवज्रा—एकादशाक्षरवृत्तम्
तत ज ज गाः ।

भरतः

इन्द्रशिखण्डि—देशीताल:
प्लुतो गुरुः प्लुतो गुरु प्लुतो गुरुः प्लुतो लघु नसौ लघुः प्लुतः क्रमाच्चेन्द्रशिखण्डतालके । ३० मात्राः

तालप्रस्तारः

इन्द्रोत्सवः—सङ्गीतशृङ्गाराङ्गम्
शक्रमह इन्द्रोत्सवः ।

भोजः

इभविलसितम्—षोडशाक्षरवृत्तम्
ऋषभगजविलसितमेवेदम् ।

इषुः—तानः

षड्जग्रामे सपहीनौडुवः

ग रि नि ध म.

कुम्भः

ईडावान्—देशीतालः

यतिलग्नद्वितीयाभ्यामीडावान्संप्रकीर्तितः ।

यतिलग्ने द्रुतौ लश्च दोलो प्रोक्तो द्वितीयकः ॥

वेदः

ईडावानुडुपम्—देशीनृत्तम्

यतिलग्नद्वितीयाभ्यामीडावान्संप्रकीर्तितः ।

यतिलग्ने द्रुतो लश्च दोलो प्रोक्तो द्वितीयकः ।

तालेनानेन गदितो ईडावानुडुपं बुधैः ॥

वेदः

ईशमनोहरी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प म प ध नि स.

(अव) स नि प म ग म रि स.

ईश्वरी—श्रुतिः

तारषड्जस्य प्रथमा श्रुतिः ॥

पार्श्वः

ईहामृगः—रूपकम्

कैशिकीवृत्तिहीनः, अङ्कचतुष्टययुतः, दिव्याबलाकारणप्रवृत्तयुद्धः, प्रसिद्धपुरुषः, विप्रत्ययकारकः, षण्णायकः षड्रसः, वस्तुशृङ्गारयुक्तः, नायकसङ्ग्रामयुक्तः, ॥ अस्योदाहरणं कुन्दशेखरविजयः, ऊर्वशीमदनं च ॥

सागरनन्दी

लक्षणे अबलाकारणेत्यत्र दिव्याबलात्कारप्रवृत्तेति शुद्धः पाठः स्यात् ।

ईहामृगस्येतिवृत्तं प्रख्यातोत्पाद्यमिश्रितम् ।

मुखप्रतिमुखोपेतं तथा निर्वहणान्वितम् ॥

धीरोद्धतश्च प्रख्यातो दिव्यो मर्त्योऽथ नायकः ।

बलाद्दिव्याङ्गनाहेतुप्रवृत्तोद्दामसङ्गरः ।

गणशः षट्चतुःपञ्चनायकप्रतिनायकः ॥

यथा समरसंरंभतुल्यवृत्तिरसाश्रयः ।

वृत्तित्रययुतो हीनः कैशिक्या सहितोऽपि वा ॥

भयबीभत्सरहिताः षडेवात्र रसाः स्मृताः ।

अङ्काश्चत्वार एवात्र सविष्कंभप्रवेशकाः ॥

व्याजान्निवर्तितोद्दामसंरभारंभिसङ्गरः ।

वधः प्राप्तस्य नो कुर्यान्नेतुः क्वापि यशस्विनः ॥

उक्ता व्यायोगधर्मा ये ते स्युरीहामृगेऽपि च ।

व्यायोगस्य विशेषोऽयमस्त्रीहेतुकसङ्गरः ॥

ईहामृगश्च कथितो यथा कुसुमशेखरः ।

शारदातनयः

विप्रत्ययकारकेति । विगतानि प्रत्ययकारणानि विश्वासहेतवो यत्र । तेनैक एवाङ्कः । नायकास्तु द्वादश समवकारातिदेशेन व्यायोगे तल्लाभात् । व्याजादिति । फलायनादिभिः । ईहा चेष्टा मृगस्येव स्त्रीमात्रार्था यत्र स ईहामृगः ।

अभिनवगुप्तः

उक्त्थः—तानः

नि—लोपः षाडवः

म ग रि स ध प.

कुम्भः

उग्रकरः—अङ्गहारः

हस्तौ तु नागबन्धाख्यावुग्रा दृष्टिरुदीरिता ।

पादाग्राभ्यां च सरणं चादौ चोग्रकरस्य तु ॥

हस्तौ सिंहमुखाभिख्यौ उर्ध्वाधश्च प्रचालितौ ।

अनुवृत्तदृशाभूयाल्लोलनाख्यपदौ तदा ॥

एतादृशक्रमं कुर्यात्तृतीये चोग्रभावजे ॥

नन्दीश्वरः

उग्रता—चित्ताभिनयः

अपराधावमानाभ्यां चौर्याभिग्रहणादिभिः ।

असत्प्रलापनाद्यैश्च कृतं चण्डत्वमुग्रता ॥

त्रिपताकं मुखस्थाने बध्वा तु मुखदर्शने ।

नयने त्वर्धमुकुलो बद्धश्चेदुग्रभावने ॥

किञ्चित्सूच्याख्यहस्तस्तु अङ्गप्रत्यङ्गचालितः ।

स्वेदभावे दर्शयन्ति भरतागमवेदिनः ॥

विनायकः

उग्रता—व्यभिचारिभावः

चौर्याभिग्रहणनृपापराधासत्प्रलापादयो विभावाः ।

वधबन्धनताडननिर्भत्सनादयोऽनुभावाः ।

भरतः

चण्डतैव हि सर्वेषामुग्रता विदुषां मता ।

दुष्टापवाददौर्मुख्यचौर्यात्सञ्जायते परम् ॥

अत्र स्वेदशिरःकम्पतर्जनीताडनादयः ।

सर्वेश्वरः

उग्रा—श्रुतिः

निषादस्य प्रथमा श्रुतिः ॥

ऋषभस्य तृतीया श्रुतिः ।

उचितभ्रमरी—भ्रमरी

समपादस्थितस्तिर्यक् शरीरं भ्रमयेद्यदि।
उचितभ्रमरीमेनां आचख्युर्नृत्तवेदिनः॥
वैशाखस्थानके यद्वा स्थितिस्तिर्यक् भ्रमन् करौ
दण्डपक्षौ विधायोर्वी मुहुर्वामेन पाणिना॥
आस्पृशन् कुरुते गात्रभ्रमणं मण्डलाकृति।
यत्र सा चापि नृत्तज्ञैरुचितभ्रमरी स्मृता॥

वेमः

उच्चः—पाठ्यालङ्कारः

उच्चोनाम शिरःस्थानगतस्तारस्वरः। स च दूरस्थाभाषण-विस्मयोत्तरोत्तरसञ्जल्पदूराह्वानत्रासनाबाधाद्येषु।

भरतः

उच्चयः—करणधातुः

चतुर्लान्तगुरु(रु)च्चयः।

चत्वारो लघवः स्युश्च प्रहाराः पश्चिमो गुरुः
यत्र तन्त्र्यां स विज्ञेयस्तद्ज्ञैरुच्चयसंज्ञकः॥

नान्यः

उच्चाटनः—तानः

षड्जग्रामे रिपहीनौडुवः
स नि ध म ग.

कुम्भः

उच्चितिका—अवनद्ध जातिः

उद्वृत्तोच्छ्वसिता यस्यां हतिस्सान्वेन नासिका।
हास्ये रसे तु सा ज्ञेया जातिरुच्चितिका बुधैः॥

नान्यः

उच्चितिका—पुष्करवाद्ये जातिः

घें टां दों ह्वं णुणणं चैभिर्यात्यक्षरैस्तु संबद्धा।
हास्यार्थे उच्चितिका जातिर्वाद्ये तु बोद्धव्या॥

भरतः

घें टां दोह्वां णुणहां एभिर्यात्वक्षरैस्तु संबद्धा।
साम्यार्थे उच्चितिका जातिर्वाद्ये तु बोद्धव्या॥

अभिनवगुप्तपाठः

नेपालपाठे साम्यार्थे इत्यत्र हास्यार्थे इति पाठभेदः॥

उच्चैःश्रवहस्तः

पुरो भागे पताकस्तु तस्योपरि कपित्थकः।
उच्चैःश्रवाख्यहस्तोऽयं कथितो भावकोविदैः॥
पुरो भागे त्वयं हस्त उच्चैःश्रवनिरूपणे।

विनायकः

उच्छितिकम्—बाहुभूषणम्

उच्छ्रितौ—स्कन्धौ

उच्छ्रितौ हर्षमूर्छयोः।

कुम्भः

विनियोगस्तूच्छ्रितयोर्गदितो हर्षगर्वयोः।

विप्रदासः

मदात्समुन्नतः स्कन्ध उच्छ्रितः परिकीर्तितः॥

सोमेश्वरः

उच्छ्वासः—शिल्पकाङ्गम्

आश्वासनं विह्वलस्य यत्स उच्छ्वास ईरितः
प्रीतिर्नाम सदस्यानामित्यादिवचनं यथा॥

शारदा

मुग्धस्योत्थानमुच्छ्वासः—यथा विक्रमोर्वशीये अये समुच्छ्वासितमित्यादि (४)॥

सागरः

उच्छ्वासः—श्वासः

आघ्राणे कुसुमादीनामुच्छ्वासः परिकीर्तितः।

अशोकः

उद्दवणी—वाद्यप्रबन्धः

निजैर्या तद्धिथोंटेभिर्व्यापकैरक्षरैस्तथा।
पाटै र्वा रचिता किञ्चिद्विलम्बितलयाश्रया॥
देकारालङ्कृताद्यन्ता वदन्त्युद्दवणीममूम्॥

शार्ङ्गी

वर्णैश्च तद्धि थों टेभिरथवा व्यापकाक्षरैः।
यद्वा पाटैः कृता किञ्चिद्विलम्बितलयान्विता॥
आद्यन्तकृतदेकारा बुधैरुद्दवणी स्मृता॥

वेमः

उडवः—वाद्यप्रबन्धः

उडवस्सलयात्तालाद्द्वितालाच्च लयोज्यतात्।

शार्ङ्गी

उडुपशृङ्खला—देशीनृत्तम्

उडुपानि द्वादश। लावणं, भित्रं, नेत्रं, जारुमानं, वेनकतुलं, चुलुकं, पसरं, वक्रं, हुलं, होय्लु, कट्टणं-इति।

वेदः

उडुपानि—देशीनृत्तानि।

द्वादशविधानीमानि।

नेरिः करणनेरिश्च चित्रभित्रं तदाभवेत्।
तलं च जारमानं च मूलपिलमुरू तथा।

हुलं च लावणी ज्ञेया कर्तरी तुलकं तथा।
प्रसरं च द्वादश स्युरुहुपानि यथाक्रमम्।

उडुपशब्दस्य रूपान्तरमुरुवुः। रूपशब्दस्य तद्भवौ द्वावपि।

दामोदरः

उडुवः—पाटवाद्यम्

दक्षिणेन सकोणेन पाणिनालुलितेन च।
तलेन वामहस्तस्य ताडनाच्चोडुवो भवेत्॥

उडुवः—वाद्यप्रबन्धः

ताला लयान्विता यत्र वितालश्च लयोज्झितः।
वाद्यते स तु वाद्यज्ञैरुडुवः परिकीर्तितः॥

वेमः

उड्रमागधी—प्रवृत्तिः

अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च वत्साश्चैवोड्रमागधाः।
पौण्ड्रनेपालकाश्चैव अन्तर्गिरबहिर्गिराः॥
तथा प्लवङ्गमा ज्ञेया मलदामल्लवर्तकाः।
ब्रह्मोत्तरप्रभृतयो भार्गवा मार्गवास्तथा॥
प्राग्ज्योतिषाः पुलिन्दाश्च वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः।
प्राङ्गाः प्रावृतयश्चैव युञ्जन्तीवोड्रमागधीम्।

भरतः

उत्कटम्—देशीस्थानम्

स्फीतावश्लिष्टभूभागे ताभ्यां पाष्ण्योस्समागमः।
जानुनी चोर्ध्वविश्लिष्टे पादौ स्पृष्टमहीतलौ॥
यत्रैतदुत्कटं स्थानं भवेत्सन्ध्याजपादिषु।

वेमः

देवादितर्पणे सन्ध्याजपहोमादिषु स्मृतम्।

ज्यायनः

उत्कण्ठा

अलब्धविषये रागे वेदनामहती तु या।
संशोषणी तु गात्राणां तामुत्कण्ठां विदुर्बुधाः॥

भावविवेकः

उत्कण्ठा—शिल्पकाङ्गम्

उत्कण्ठा माधवस्यापि तत्पश्येयमितीर्यते
(मालतीमाधवे—५ २६)

शारदातनयः

उत्कण्ठितम्—दर्शनम्

रागारुणस्फुरद्बाष्पापाङ्गमुत्कण्ठितं विदुः।

शारदातनयः

प्रेम्णा रक्तं स्फुरद्बाष्पापाङ्गमुत्कण्ठितं स्मृतम्।

वेमः

उत्कीर्तनम्—नाट्यालङ्कारः

कर्तव्यकार्योपक्षेपः। यथा—वेण्यां प्रथमेऽङ्के आ आमन्त्रयितव्या, इति भीमवाक्यम्।

सागरः

उत्कृतिच्छन्दोवृत्तानि

षट्कोट्यस्तु सहस्राणां शतानि ह्येकसप्ततिः।
अष्टौ चैव सहस्राणि शतान्यष्टौ तथैव च॥
चतुष्षष्टिस्तु वृत्तानि ह्युत्कृतावपि संख्यया॥ ६७१०८८६४

भरतः

उत्क्षिप्तम्—गर्भसन्ध्यङ्गम्

बीजोद्भेदनमुत्क्षिप्तम्। यथा—बालचरिते-

राज्यं जनकराजेन्द्र सुताप्राप्तिपणीकृतम्।
सुग्रीवस्य कपेर्दत्तं रामेण हतवालिना॥

अत्र गर्भबीजस्य सिद्धेरुद्भेदनं कृतम्।

सागरः

इदमङ्गं संक्षिप्तिः आक्षेपः, आक्षिप्तिः—इत्यादिनामभिः पठ्यते।

उत्क्षिप्तम्—शिरः

ऊर्ध्ववक्त्रं शिरो ज्ञेयमुत्क्षिप्तं तत्प्रयुज्यते।
दर्शने तुङ्गवस्तूनां चन्द्रादिव्योमगामिनाम्॥

शार्ङ्गः

ऊर्ध्वीकृतमुखं ज्ञेयमुत्क्षिप्तं नाम मस्तकम्।
बलाग्रहे मृगादाने चामरस्यापि धारणे॥
एतदेवाल्पमुत्क्षिप्तं ज्ञेयमुद्वाहिताख्यया॥
उच्चस्थवस्तुवीक्षायां चन्द्रतारादिदर्शने।
दिव्यास्त्राणां प्रयोगे च विचारेऽर्थस्य चेष्यते॥

विप्रदासः

उत्क्षिप्तः—पादाङ्गुष्ठः

उन्मुखीकृतमुत्क्षिप्तं प्राहुर्नखमुखादिषु

ज्यायनः

नखमुखा = चारी॥

उत्क्षिप्ता—चरणाङ्गुल्यः

नवोढा-लज्जिते तूर्ध्वक्षेपादुत्क्षिप्तिका मुहुः।

कुम्भः

उत्क्षिप्ता:—पादाङ्गुल्य:

वारं वारं समुत्क्षेपादुत्क्षिप्ता गदिता बुधै: ।
अङ्गुल्यो विनियुज्यन्ते नवोढायास्त्रपाभरे ॥

सोमेश्वर:

उत्क्षिप्ता—तन्त्रीसारणा

स्पृशन् स्पृशन् समुत्सृज्य तन्त्रीमुत्प्लुत्य सारणाम् ।
यद्याति सोदितोत्क्षिप्ता,

पार्श्वदेव:

उत्पत्य यां परित्यज्य स्पृष्ट्वा स्पष्टां तु तन्त्रिकाम् ।
याति तन्त्र्यन्तरं या तु सोत्क्षिप्ता सारणा भवेत् ।

कुम्भ:

उत्क्षिप्ता—भ्रू:

पृथग्वा युगपद्वापि प्रोन्नता भ्रूर्भवेद्यदि ।
उत्क्षिप्ता सा समाख्याता ॥
वितर्कामर्षहेलासु निकटश्रवणेऽपि च ।
एकोत्क्षिप्ता प्रयोक्तव्या भ्रूलता नाट्यकोविदै: ॥
ऊर्ध्वस्थवीक्षणे हर्षे विस्मये दूरदर्शने ।
उत्क्षिप्ते द्वे प्रयोक्तव्ये प्रयोगनिपुणे भ्रुवौ ॥

सोमेश्वर:

युगपद्दोषपर्यायाद्वा चोर्ध्वं समुदञ्चिता ।
उत्क्षिप्ता सा भवेत्तत्र प्रेमकोपे विवर्तिते ॥
हेलायामपि लीलायां दर्शने श्रवणे तथा ।
भ्रुवं समुत्क्षिपेदेकं यथासूयाजुगुप्सयो: ॥
रोषे हर्षे विस्मये च भ्रुवौ द्वे च समुत्क्षिपेत् ॥

वेम:

उत्क्षेप:—पादपाठ:

पादस्यान्यस्य जान्वन्तं पुरत: पृष्ठतस्तदा ।
आकुञ्चितस्य पादस्योत्क्षेपादुत्क्षेप उच्यते ॥

वेम:

उत्क्षेप:—भ्रुव: कर्म:

भ्रुवोरुद्गतिरुत्क्षेप: सममेकैकशोपि॥

भरत:

उत्तमगायक:

एवं विधैस्तु गमकै: प्रयोगैर्हृदयोत्थितै: ।
युक्तं गायति यो गीतं संप्रयोगविधान्वित: ॥
ध्वनिं विधाय यो गीतं श्लक्ष्णं गायति गायन: ।
गायकेषूत्तमो ज्ञेय: सवर्णोद्धरणान्वित: ॥
श्वासं निरुन्ध्य सुचिरं नादं गायति विस्मृतम् ।
उत्तमो गायक: ख्यातो गेये निर्जवनान्वित: ॥

सोमेश्वर:

उत्तमगीतम्

निरन्तररसोदारं नानाभावविभूषितम् ।
श्राव्यं हृद्यमनुद्वेगमुत्तमं गीतमुच्यते ॥

सोमेश्वर:

उत्तरम्—सप्तगीतभेद:

अथादावुत्तरस्य स्यान्मुखं प्रतिमुखं तदा ।
उल्लोप्यकवदन्तश्च भवेदनियमस्तु स: ॥
द्विकले पञ्चपाणौ तु शाखाक्रमिस्तु पूर्ववत् ।
तयोर्मध्ये प्रयोक्तव्यं पञ्चपाणौ तु शीर्षकम् ॥
पराणि द्वादशाङ्गानि स्यु: कार्याण्यपराणि षट् ।
रोविन्दकवदत्रान्यत्पादाकारविवर्जितम् ॥

दत्तिल:

तयोरिति । शाखाप्रतिशाखयो: ।

उत्तरगान्धारी—मूर्छना

गान्धारग्रामस्य चतुर्थी मूर्छना

गान्धार्यास्तूत्तरं यस्माद्वथ्येयं मूर्छना तत: ।
धैवतोत्तरगान्धारा वासवश्चात्र दैवतम् ॥
(आ) ध नि स रि ग म प.
(अव) प म ग रि स नि ध .

नान्य:

उत्तरगूर्जरी—मेलराग:

औत्तरा गूर्जरी ज्ञेया शुद्धगा पूर्ववत्सदा ।
प्रथमप्रहरोत्तरगेया ॥

अहोबिल:

पूर्ववत्—दक्षिणगूर्जरीवत् ॥

उत्तरफल्गुनीहस्त:

उत्तरा घण्टाकृति:
उत्तरायां च शिखर: किञ्चिच्चलितरूपक: ॥

शङ्का

उत्तरफल्गुन्यभिनय:

शिखरहस्तस्य स्वल्पकम्पनेन कर्तव्य: ।

महाराष्ट्र

उत्तरभाद्राभिनय:

स्वस्तिकीकृतसूचीहस्तेन कर्तव्य: ।

महाराष्ट्र

उत्तरभाद्राहस्तः

सूचिः पार्श्वे द्विधा स्वस्तिकाश्लातः

नृत्ता

उत्तरमन्द्रा—मूर्छना

इयं षड्जग्रामे प्रथमा मूर्छना ॥
(आ) स रि ग म प ध नि.
नि ध प म ग रि स.

डतमण्ड९

षड्जेतूत्तरमन्द्रा स्यान्मन्द्रश्चात्रोत्तरस्वरः।
तस्मादुत्तरमन्द्रेयं यक्षश्चात्राधिदैवतम् ॥

नान्यः

उत्तरा—मूर्छना

सुभद्रग्रामे प्रथमा मूर्छना।
सुभद्रं ग्राममासाद्य यदाद्यो याति मूर्छनाम्।
स्वरः स्यादुत्तरा नाम मूर्छना सा कविप्रिया ॥

वादिमत्तः

नारदशिक्षायामुत्तरमन्द्रेति नामान्तरमस्या दृश्यते।

उत्तरादिद्विरधरः—धातुः

उत्तरादिद्विरधरे मन्द्रतारो द्विरिष्यते।

शार्ङ्गः

उत्तरादिद्विरधरः—वीणायां धातुः

पूर्वं एको मन्द्रः। ततो द्विस्तारः।

उत्तराद्यधरान्तः—वीणायां धातुः

आदौ मन्द्रः : (उत्तरः) अन्ते तारः (अधरः)

उत्तरायता—मूर्छना

विधेयाशब्दे द्रष्टव्यम्।

उत्तरोत्तरतश्चास्यामायतो हि स्वरो यतः।
तेनेयं मूर्छना प्रोक्ता धैवते चोत्तरायता ॥

नान्यः

इयं षड्जग्रामे तृतीया मूर्छना।
(आ) ध नि स रि ग म प.
(अव) प म ग रि स नि ध.

पण्डितमण्डली

उत्तरी—मेलरागः (वाचस्पतिमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग स.

उत्तानभ्रमरी—भ्रमरी

उत्प्लुत्य दक्षिणस्योरुं सशब्दं ताडयेन्मुहुः।
तलेन वामपादस्य यत्र कार्यं प्रदक्षिणम् ॥
भ्रामयेत्सा बुधैर्देश्या उत्तानभ्रमरीति सा।

ज्यायनः

उत्तानवञ्चितौ—नृत्तहस्तौ

न्यञ्चितौ कूर्परांसौ तु तिर्यग्भागविनिस्सृतौ।
त्रिपताकौ करौ नृत्ते स्यातामुत्तानवञ्चितौ ॥

सोमेश्वरः

अंसफालकपोलानां मध्येऽन्यतमदेशगौ।
अन्योन्याभिमुखावीषत्तिर्यञ्चौ कूर्परांसयोः ॥
मनाक्कलितयोरूर्ध्वतलौ स्थित्वा क्षणं करौ।
त्रिपताकौ प्रचलितौ प्रोक्तावुत्तानवञ्चितौ ॥

अशोकः

उत्तानितम्—हस्तः

उत्तानितमधोवामहस्तमङ्गुष्ठजृम्भितम्।

उत्तेजनम्—नाट्यालङ्कारः

स्वकार्यसिद्ध्ये परस्मिन् शत्रुवधायानक्षरेण प्रेरणावाक्यम्। यथा—कीचकभीमाङ्के, सोऽपि कीचक इति द्रौपदीवाक्यम्।

सागरः

उत्थापकः—सात्वत्यङ्गम्

अहमप्युत्थास्यामि त्वं तावद्दर्शयात्मनश्शक्तिम्।
इति सङ्घर्षसमुत्थः तद्ज्ञैरुत्थापको ज्ञेयः ॥

भरतः

उत्थापयति यो मानसः परिस्पन्दः स तावदुत्थापकः।

तत्सूचको व्यापारक्रम उपचारस्तथोक्तः। यथा—वेणीसंहारे स्पृष्टा येन शिरोरुहेषु इत्यादिभीमवाक्यम्।

अभिनवः

सङ्घर्षादाश्रयाद्वापि प्राज्ञैरुत्थापको मतः।
अरे रे प्रहरस्व पश्यामस्ते शक्तिमित्यादि ॥

सागरः

उत्थापनम्—पूर्वरङ्गाङ्गम्

कीर्तनाद्देवतानां च ज्ञेयो गीतविधिस्तथा।
अतः परं प्रवक्ष्यामि ह्युत्थापनविधिक्रियाम् ॥
यस्मादुत्थापयन्त्यादौ प्रयोगं नान्दिपाठकाः।
पूर्वमेव तु रङ्गेऽस्मिंस्तस्मादुत्थाप...

अपसारितायामेव यवनिकायां उत्थापनाङ्गमध्ये ह्रस्वैककलः पाठ्यसहितः प्रयोगः वैचित्र्यार्थं भविष्यति। रङ्गे यः पूर्वप्रयोगः कृतः प्रत्याहारादिस्तं यस्मादुत्थापयन्ति फलस्वरूपनिरूपकपाठ्यतदभिनयादिना स्फुटीकुर्वन्ति तस्मादित्यर्थः। पाठ्यावकाशदानार्थमेव चावेदं देवताविनीतिफलविशेषाभिधानम्। अन्यथा—देवतापरितोषार्थैतत्प्रयोज्यमिति सामान्येन वक्तव्यं स्यात्। विशेषोपदेशस्य प्रयोगे विफलत्वात्॥ आसारितक्रियापर्यन्तं नवाङ्गान्युक्तानि। "विघात्य वै यवनिकां" इत्यादिना यद्गीतकं इत्याद्यङ्गदशकं दर्शितम्। तत्क्रमेण लक्षयति कीर्तनादित्यादि। कीर्तनं स्तुतिः। तस्मात्पाठ्याद्धेतोः। ततः परं शुष्काक्षरनिर्वृत्तं च शब्देन निर्गीतिकानामन्यतमं वर्धमानं वा। तत्र प्रत्याहारादीनि चेदत्र प्रयोज्यानि तत्पूर्वरङ्ग इत्यनुवादोऽयं स्यात्। क्रमस्य सिद्धत्वात्। नान्दिपाठका इति तदुपलक्षितपूर्वक्रमद्वारेणैव पुराणकवयो लिखन्तिस्म—नान्द्यन्ते सूत्रधार इति

अभिनवः

उत्पलमालिका—दशाक्षरच्छन्दः सा वर्तते

दशाक्षरकृते पादे त्रीण्यादौ त्रीणि नैधने।
यस्या गुरूणि सा ज्ञेया पङ्क्तिरुत्पलमालिका।

(कुवलयमालेति नामान्तरम्)(उ-म्) सुश्लिष्टा कुवलयमालेयम्।

भरतः

उत्पलिनी—रागः

संपूर्णा धैवतांशा च ग्रहणन्यासमध्यमा।
निमन्द्रा च सतारा च नाम्ना चोत्पलिनी मता॥
मध्यमांशो यतस्तस्मात् शृङ्गारे विनियुज्यते।

जगदेकः

उत्पली—रागः

अथोत्पलीसंज्ञकस्तु रागः पूर्णोऽशधैवतः।
मध्यग्रहन्यासयुतस्तारः पञ्चमषड्जयोः॥
निषादमन्द्रश्च तथा कथितो रागवेदिभिः।

हरिः

उत्पाद्येतिवृत्तम्—कथाशरीरम्

कविमनीषाप्रकल्पितचतुर्वर्गावबोधहेतुर्दिव्यादिचरितं कविभ्रंते। यथा—चन्द्रापीडपुण्डरीकादिचरितं कादम्बर्याम्।

भोजः

उत्प्रेक्षा

ईदृशान्वययोग्यास्तु पदार्था इति तत्पराः।
उत्प्रेक्षेति च सैवोक्ता प्रायेणैवेदमीदृशी॥

भावविवेकः

उत्प्लुतभ्रमरी

स्थित्वा समाभ्यां पादाभ्यामुत्प्लुतं भ्रामयेद्यदि
सप्ताङ्गमन्तरे यस्य उत्प्लुतभ्रमरीत्वसौ॥

उत्प्लुतिकरणसमुद्धारकः—देशीतालः

ततश्चोत्प्लुतिकरणसमुद्धारकसंज्ञिते।
अष्टकृत्वो गलाविष्टौ ततो बिन्दुश्शरस्स्मृतः।

ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ०।

गोपतिप्पः

उत्फुल्लम्—दर्शनम्

स्फुरद्भिश्श्लिष्टपक्ष्माग्रतारमुत्फुल्लमुच्यते।

शारदातनयः

उत्फुल्लः—हस्तपाटः

अलपद्मनखाघातादुत्फुल्लो जायते यथा
कहें कहें

वेमः

अलपद्मः। अभिनयहस्तः

उत्फुल्लकम्—मालावृत्तम्

पञ्चचतुर्मात्रिकः, द्वौ गुरू,

उत्फुल्लकम्—मालावृत्तम्

विषमं—चतुर्मात्रिकात्रयः।
समं—चतुर्मात्रिकात्रयः गः।

विरहाङ्कः

उत्फुल्लकरणम्—करणम्

अलपद्मः कटीपार्श्वे कृत्वान्यः कर्णपार्श्वगः।
पादस्सूचीमुखक्षिप्त उत्फुल्लकरणं तदा॥

देवणः

उत्सङ्गः—हस्तः

अन्योन्यस्कन्धदेशस्थावरालौ स्वस्तिकीकृतौ।
रूसंमुखौ च विततावुत्सङ्गो गीयते करः॥
देहदक्षिणभागस्थं स्वस्तिकं केचिदूचिरे
अधस्तलत्वमप्यन्येऽन्योन्यकक्षानुवेशिनीः॥
अङ्गुलीकरयोःपृष्ठद्वयं पार्श्वमुखं विदुः
करावरालयोस्स्थाने सर्पशीर्षावितीरिते॥
अतिप्रयत्नसाध्येऽर्थे शीतालिङ्गनयोरपि।
प्रसादनानङ्गीकारे लज्जादौ चैव योषिताम्॥

शाङ्ग

उत्सङ्गः—हस्तः

अधस्तलत्वमप्याहुरन्ये त्वत्र विचक्षणाः ।
बहुयत्नप्रसाध्येऽर्थे तुषाराश्लेषयोरपि ॥
अलङ्कारानुपादाने लज्जदावपि सुभ्रुवाम् ॥

अशोकः

अग्रश्लिष्टौ सर्पशिराख्यौ नागेरधश्च विन्यस्तौ ।
उत्सङ्गनामहस्तस्तपस्समाधौ च योगकरणे स्यात् ॥

नरसिंहः

परस्परस्कन्धदेशनिहितौ स्वस्तिकीकृतौ ।
स्वसम्मुखावरालौ चेदुत्सङ्गस्सोऽभिधीयते ॥
पुत्राद्यालिङ्गने शीते वेषानङ्गीकृतौ तथा ।
गोपने कुचयोश्चायं स्त्रीभिः कार्यो यथोचितम् ।
एतं दक्षिणपार्श्वस्थं स्वस्तिकं मेनिरे परे ।
स्यादङ्के प्रतिनीतोऽसौ बालस्याङ्काधिरोपणे ।
अधस्तलं स्वस्तिकं तत्तूत्सङ्गं केचिदूचिरे ॥
परोक्षवल्लभस्पर्शे स्त्रीभिरेष प्रयुज्यते
निवारणे प्रयोज्योऽसौ पुरो गच्छन्पुरस्तलः ।
अन्योन्यकक्षनिक्षिप्ततलमेनं विदुः परे ॥
एष क्रोधामर्षकृते कामोऽगाधनिरूपणे ॥

वेमः

उत्सवः—देशीतालः

उत्सवाख्ये पुनस्ताले लघुन्यस्मात्पुरः प्लुतः ॥ ऽ

सुधा

उत्सारितः—बाहुः

अन्यपार्श्वान्निजं पार्श्वं व्रजन्नुत्सारितो भुजः ॥
विनियोगं वदन्त्यस्य जनतोत्सारणे बुधाः ॥

स्वस्वपार्श्वान्तरात्पार्श्वं गच्छन्नुत्सारितो मतः ।

ज्यायनः

उत्साहः—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)

उत्साहः स्याद्रसे हास्ये ताले कन्दुकसंज्ञके ।
वंशाभिवृद्धिकृत्पादः त्रयोदशमिताक्षरः ॥
लघुद्वयं विरामान्तं ताले कन्दुकसंज्ञके।

संगीतसारः

उत्साहः—स्थायिभावः

उत्साहो नाम उत्तमप्रकृतिः । स चाविषादशक्तिधैर्यशौर्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य स्थैर्यत्यागवैशारद्यादयोऽनुभावा ।
असंमोहादिभिर्व्यक्तो व्यवसायनयात्मकः ।
उत्साहस्त्वभिनेयः स्यादप्रमादोत्थितादिभिः ॥

भरतः

उत्साही—

सिद्धैरपि मुहुः कार्यैः तृप्तिर्यस्य न जायते ।
अवाप्यापि पदं शाक्रमुत्साही स नरः स्मृतः ॥

भावविवेकः

उत्स्यन्दिता—चारी

कनिष्ठाङ्गुलिभागेन शनैर्बाह्यप्रसारितः ।
अन्तरङ्गुष्ठभागेन पदः प्रत्यागतो भवेत् ॥
रेचकस्यानुसारेण यत्रैषोत्स्यन्दिता मता ।
रेचितौ नृत्तहस्तावप्यग्रपादानुसारतः ॥
वदन्ति केचिदाचार्यो नृत्तलक्षणवेदिनः ॥

वेमः

अत्र त्वाचार्या इति कीर्तिधरादयः ॥

उदकक्ष्वेडिका—सङ्गीतशृङ्गाराङ्गम्

उदकपूरणी क्ष्वेला वंशनाडी यस्यां क्रीडायां सा उदकक्ष्वेडिका ।

भोजः

उदञ्चितम्—दर्शनम्

दर्शनं यदपाङ्गाभ्यामूर्ध्वतस्स्यादुदञ्चितम् ।

वेमः

उदयचन्द्रिका—मेलरागः

शङ्कराभरण मेलजरागः ॥
तदुदयचन्द्रिकायामवरोहे वृषभध्वर्जमश्वादिकं स्यात् ।
अवरोहे रिलोपः, धश्शुद्धः ॥

परमेश्वरः

मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म रि स.

मज

उदयरविचन्द्रिका—मेलरागः (चलनाटमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स
(अव) स नि ध म ग रि स

मज

उदयवत्सः—तालः

अस्य लक्षणभागः पतितः

सङ्गीतसर्वस्वम्

उदरम्—
क्षामं खल्लं (ल्वं) तथा पूर्णं रिक्तपूर्णमिति क्रमात् ॥
चतुर्धोदरमाख्यतम्
अशोकः

रिक्तपूर्णस्य रिक्तपूरमिति नामान्तरमाह सोमेश्वरः

उदस्तवासा—श्रुतिः
पञ्चमस्य द्वितीया श्रुतिः
पाकनाटि सोमः

उदात्ता—नायिका.
उदात्ता केशवासोङ्गमाल्यभूषासु सादरा ।
शय्याशोभनसंस्कारपरिबर्हे समेधिनी ।
स्थिरस्नेहा कृतज्ञा च तदात्साश्रितवत्सला ।
मानयन्ती च मानार्हान् नित्योत्सवरतापि च ।
बन्धुसंबाधमुदिता गुणज्ञाप्रियवादिनी ।
एवमादिगुणैर्युक्तामुदात्तां परिचक्षते ।
शारदातनयः

उदारत्वम्—काव्यगुणः
दिव्यभावपरीतं यच्छृङ्गाराद्भुतयोजितम् ।
अनेकभावसंयुक्तमुदारत्वं प्रकीर्तितम् ॥
भरतः

अनेकार्थविशेषैर्यत्सूक्तैस्सौष्ठवसंयुतैः ।
उपेतमतिचित्रार्थैरुदात्तं तच्च कीर्त्यते ।
पाठान्तरम्

यत्र मानुषोचितमपि दिव्यतया करुणादियुक्तमपि शृङ्गारेण विस्मयस्थानमप्यद्भुतेन युक्तं वर्ण्यते तद्गतैर्विभावानुभावादिभिः तदुदीर्यते । तत्रौदार्यमर्थगुणः । एतदेवाग्राम्यत्वमित्यन्यैरुक्तम् । यत्राद्भुतेन यत्कृतोऽर्थोऽनेकभावसंयुक्तमिति शब्दगुणस्यलक्षणम् ॥
अभिनवः

उत्कर्षवान्गुणः कश्चिदुक्ते यस्मिन् प्रतीयते ।
तदुदाराह्वयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः ॥
दण्डी

वदन्ति बन्धवैकट्यमौदार्यं कविपुंगवाः ॥

वैकट्यमिति पदानां नरीनृत्यमानत्वम् ।
तदुदारत्वमासाद्य यन्मनो नापसर्पति ॥
सर्वेश्वरः

उदाहरणम्—लक्षणम्
यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।
साध्यते निपुणैरर्थस्तदुदाहरणं स्मृतम् ॥
भरतः

परेषां दुर्भेद्यपरमार्थेन तुल्यार्थप्रयुक्तेन वाक्येन निगूढाशयः कस्मैचिन्निपुणैर्यत्र प्रकाश्यते तदुदाहरणम् । यथा—देवीचन्द्रगुप्ते प्रावेशिकी ध्रुवा कुमारचन्द्रगुप्तस्य संशयाकुलमनसः प्रवेशावसरसूचकमर्थमुद्योतयति । ध्रुवा तु—एषो सितकर इत्यादि ॥
अभिनवः

उदाहरणम्—गर्भसन्ध्यङ्गम्
यत्सातिशयवद्वाक्यं तदुदाहरणम् ।
भरतः

लोकप्रसिद्धवस्त्वपेक्षया यत्सातिशयमुच्यते उत्कर्षमाहरतीति उदाहरणम् । यथा—रत्नावल्यां मनः प्रकृत्यैव, बाणाः पञ्च इति द्वौ श्लोकौ, उदाहरणम् ॥
अभिनवगुप्तः

अत्र मनः प्रकृत्यै वेतिस्थले इतरधन्वीभ्यो मन्मथस्य युगपत्सर्वैः शरैः स्वभावचपलदुर्लक्ष्यमनोवेधेन समुत्कर्ष उदाहृतिः ।
रामचन्द्रः

यदर्थोत्कर्षवद्वाक्यं तदुदाहरणं स्मृतम् ।
सर्वेश्वरः

उदीक्षणः—देशीतालः
उदीक्षणे लद्वयं च गुरुरेकः क्रमादिमे ॥ ऽ
कुम्भः

उद्गता—मात्रावृत्तम्
चतुर्मात्रिक एकः, द्वौ पञ्चमात्रिकौ, चतुर्मात्रकागणेषु संख्यानियमो नास्ति ।
विरहाङ्कः

उद्गता—मूर्छना
सुभद्रग्रामे द्वितीपा मूर्छना ।
ऋषभस्य च मूर्छायामुद्गता नाम जायते
वृद्धिकाले विशेषेण सा गेया गीतपण्डितैः ॥
वादिमत्तः

उद्गीतः—वर्णालङ्कारः (आरोही)
मूर्च्छनायां कलायुग्मं कुर्यात्तित्रिस्वरात्मकम् ॥
तयोराद्यं त्रिवारं चेत्तदोद्गीतः प्रकीर्तितः ॥
लक्ष्मण

(अवरोही)

धा प म म गा रि स स स

पाण्डतमण्डली

उद्गीतः—वर्णालङ्कारः

आद्यविस्वररूपिण्यस्त्रिरावृत्तः स्वरो यदा।
कलयोस्स्याद्द्वयो स्तज्ज्ञैस्तदोद्गीतः प्रकीर्त्यते ॥
स स स रि ग म म म म प ध

ण्डितमण्डली

उद्गीतकम्—मात्रावृत्तम्

विषमं – चतुर्मात्रिकाश्चत्वारः (र)।
समं – एकश्चतुर्मात्रिको द्वौ पञ्चमात्रिकौ स ल ग

उद्गीतिः—छन्दः

दलयोरवोभययोः स्यादुद्गीतिः कृते विपर्यासे।

अत्र – गीतिलक्षणे इत्यर्थः।

कुम्भः

उद्ग्राहः—

आदावुद्ग्राह्यते गीतं येनोद्ग्राहस्सकीर्तितः

जगन्नाथमल्लः

उद्ग्राहः—वाद्यप्रबन्धः

आद्यं वाद्यप्रबन्धानां शुद्धकूटादिनिर्मितः
यः खण्डो वाद्यते प्राहुरुद्ग्राहं तं महद्यमाः ॥
उद्ग्राहोपशमादीनां यद्यप्यन्याङ्गतोदिता।
यावत्पूरणमावृत्तेस्तथाऽपि स्यात्प्रबन्धता ॥
द्विरावृत्तिरनावृत्तिर्वा स्यादङ्गतया स्थितौ।

शार्ङ्गः

यः खण्डश्शुद्धकूटादिपाटोत्करविनिर्मितः।
आदौ वाद्यप्रबन्धानां वाद्यते च मुहुर्मुहुः ॥
स उद्ग्राह इति प्रोक्तो विदुषा वेमभूभुजा।
यद्यप्युद्ग्राहकादीनामन्याङ्गत्वमुदीरितम् ॥
तथाप्येषां प्रबन्धत्वं वाद्यज्ञैः परिकीर्तितम्।

वेमः

उदाहरणं रत्नाकरे द्रष्टव्यम्।
प्रबन्धपूरणं यावदावृत्तिबहुलं ततः।
अङ्गत्वं स्यादनावृत्या द्विरावृत्याथवा भवेत् ॥
प्रबन्धपूरणपर्यन्तमावृत्योद्ग्राहप्रबन्धो भवेत्।

वेमः

अयमर्थः उद्ग्राहाद्यवयवेषु यत्रैक एव प्रबन्धत्वेनोच्यते तत्रेतरावयवस्थाने तमेव प्रयुज्यावयवित्वेन प्रबन्धः पूरणीय इति।

कल्लिनाथः

अत्रावृत्तिकृतत्वादनेकावयवत्वाङ्गीकारे एकधातुकत्वदोषो न प्रसज्यते ॥

उद्घट्टः—मार्गतालः

विज्ञेय उद्घट्ट तालो गुरूणां त्रितयेन च ऽऽऽ

सुधा

उद्घाट्टितम्—करणम्

यदोद्घट्टितपादस्स्यात्तत्पार्श्वे सन्नतं करौ।
तालिकाकरणोद्युक्तौ तदुद्घट्टितकं मतम् ॥

अशोकः

उत्सवानन्दनृत्तेऽस्य प्रयोगः परिकीर्तितः।

ज्यायनः

अत्राहुरपरे पाण्योरन्योन्यतलताडनम्।

वेमः

उद्घाट्टितम्—नृत्तकरणम्

परिवृत्ते स्थितिं कुर्यादुत्क्षिप्तं शिर ईरितम्।
उद्वृत्तौ तत्र हस्तौस्तद्दृष्टि तत्र तु शङ्किता ॥
तलोद्वृत्ताभिधा चारी भवेदुद्घट्टितं हि तत् ॥

नन्दी

परिवृत्तं स्थानम्। यथा—

समागमो भवेद्यत्र मिथःपार्ष्णिकनिष्ठयोः।
परिवृत्तं परिज्ञेयं स्थानकं स्थानवेदिभिः ॥
पादयोरङ्गुलिपृष्ठभागेन चलनं पुनः।
क्रियते त्वरितं यत्र तलोद्वृत्तेति तां विदुः ॥

उद्घट्टितः—अङ्गहारः

निकुट्टकोरोमण्डलकनितम्बकरिहस्तकटीछिन्नानां पञ्चानां करणानां प्रयोगे उद्घट्टिताङ्गहारः

उद्घट्टितः—पादः

स्थित्वा पादतलाग्रेण स्थितौ पार्ष्णिर्निपात्यते।
असकृद्वा सकृद्वापि तदोद्घट्टित ईरितः ॥

अशोकः

उद्घट्टिते च करणे नद्यस्यानुकृतावपि।

वेमः

उद्घट्टितः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

स्वरद्वयं समारुह्य पञ्चमाच्चतुरःस्वरान् ।
निवर्तते तथैकैकत्यागादुद्घट्टितस्तु सः
स रि प म ग रि, रि ग ध प म ग, ग म नि ध प म

मोक्षदेवः

उद्घात्यकम्

पदान्यनवगतार्थानि । प्रश्नेनावगतार्थैः पदैः प्रतिपादयति

सागरः

उद्घात्यकम्—वीथ्यङ्गम्

पदानि त्वगतार्थानि तदर्थगतये नराः ।
योजयन्ति पदैरन्यैस्तदुद्घात्यकमुच्यते ॥

भरतः

यथा – वेण्यां – सत्पक्षा मधुरगिर इत्यादि

भोजः

सूत्रधारोऽप्रतीतमर्थं प्रतिपादयितुकामः प्रश्नेन प्रतिपादितवान् ।

कैर्गुणैर्नाटकं श्लाघ्यं ये हरन्ति सतां मनः ।
क तेषां दृष्टमुत्थानं देवदत्तकृताविति ॥

सागरः

अत्र देवदत्तस्थाने कालिदास इति त्रिलोचनः पठति ॥

अन्ये त्वाहुः-अप्रतीतं विस्मृतं वा यत्प्रतिपाद्यते तदुद्घात्यकमिति ।

उद्दली

आन्तरं जाठरं चर्म नाम्ना स्यादियमुद्दली ।

सोमेश्वरः

उद्दिष्टार्थोपसंहारः

ललितजातिनाटके पञ्चमः सन्धिः ॥

शारदातनयः

उद्दीपनविभावाः

तेषु तटस्थाः ।
चन्द्रोदयो घनध्वानकोकिलारणितं मधुः ।
वनानि वाप्यः केयूरं केचिद्भृङ्गरवादयः ॥
केलीगृहाणि कृतकस्रक्चन्दनविलेपने ।
दुग्धशीतावलम्बादि दूतीसंलापनादयः ।
अनुभावाननुभवन्त्यनेकान्कामविह्वलाः ।

कुम्भः

उद्धतम्—ध्रुवावृत्तम्

तृतीयं पञ्चमं चैव नवमैकादशे तथा ।
द्वादशं षोडशं चैव चतुर्दशमथापि च ॥
अस्मिन्नष्टिकृतेपादे गुरूण्येतानि सर्वशः
छन्दोज्ञैर्ज्ञेयमेतत्तु नर्कुटं ह्युद्धतं यथा ॥

एतत्तूद्धतं, उद्धतमिव प्रठ्यते । यथा—
वनषंडक जहदिको सिको वायसाहदो
वनषंडकं जहाति कौशिको वायसाहतं

भरतः

उद्धता—ध्रुवा

वीररौद्रप्रधाना च स्फुटवर्णनिबन्धना ।
उद्धतप्रायसञ्चारा सा भवेदुद्धता ध्रुवा ॥

वेमः

आश्चर्यदर्शने रोषे विषादे संभ्रमे तथा ।
उत्पाते विश्रमे चैव प्रत्यक्षावेदने तथा ॥
वीरे भयानके रौद्रे कार्या द्रुतलयु ध्रुवा ।

वेमः

उद्धता—नायिका

सौन्दर्यैश्वर्यसौभाग्यविद्याभङ्गैरलङ्कृता ।
विद्याभिजनसंपन्ना बन्धूनप्यवमन्यते ।
गर्वावमानभरिता माया छद्मपरायणा ।
आत्मकुक्षिंभरा घोरा सोद्धता परिकीर्तिता ।

शारदातनयः

उद्धता—सप्ताक्षरवृत्तम्

रसगाः ॥

भरतः

उद्धर्षिणी—चतुर्दशाक्षरवृत्तम्

सैतवमते वसन्ततिलकस्य नामान्तरम् ॥

उद्धुतम्—शिरः

धुतमेवोद्धुतं किञ्चिदुत्तानितमुखं भवेत् ।
कन्दुकोल्लोलनाड्डोलासंञ्चारातिप्रलोचने ॥

ज्यायनः

उद्धुरम्—दर्शनम्

उद्धुरं विषयग्राहबद्धस्पृहमुदाहृतम् ।

शारदातनयः

उद्भटः

मध्यदेशीयोऽयं काश्मीरेष्वासीदिति राजतरङ्गिण्या ज्ञायते नाट्यशास्त्रव्याख्यान कर्ता अऽयं भामहालङ्कारमपि व्याख्यातवान् । काव्यालङ्कारसङ्ग्रहाख्यग्रन्थकर्तायं ८०० आसीत् ।

उद्भटः—वर्णालङ्कारः

विस्वराः सद्भिरुत्कान्ता त्यक्त्वा द्विरपरा ततः ।
कला तु यत्र क्रियते स बुधैरुद्भटः स्मृतः ॥

यथा–सरिगग्ग रिगमम्म इत्यादि। अवरोहः मगरिरिरि-गरिसस्स व्युत्क्रमः। उभावपि उद्धटावेव॥

संगीतसरणिः

उद्धित्—तानः

नि–लोपः षाडवः

स ध प म ग रि

कुम्भः

उद्भेदः—अवस्था

ईषत्प्राप्तिर्यदा काचित्फलस्य परिकल्प्यते।
भावमात्रेण तं प्राहुरुद्भेदमिह सूरयः॥

भोजः

उद्भेदः—मुखसन्ध्यङ्गम्

बीजार्थस्य प्ररोहो यः स उद्भेदः।

भरतः

स्वल्पप्ररोह उद्भेदः। आमुखानन्तरमुक्तस्य बीजस्य स्वल्पप्ररोहः किञ्चित्फलानुष्ठानानुकूल्यप्रदर्शनं धान्यस्योच्छूनतेवोद्भेदः उच्छूनतैव प्राचीनावस्था। न पुनरुद्घाटनरूपं प्रतिमुखसन्धौ संभवति। यथा—भूयःपरिभवेति भीमवाक्यं वेण्याम्। अन्ये तु गूढभेदनमुद्भेदनमामनन्ति।

यथा—रत्नावल्यां — अस्तापास्तेति वाक्यम्।

रामचन्द्रः

उद्भेदो गूढनिर्भेदो

सर्वेश्वरः

उद्भेदः

गर्भसन्धौ द्वितीयमङ्गम्
कार्यसिद्धिदर्शनम्।

सागरनन्दी

उद्वर्तितं—दर्शनम्

उद्वर्तितं तद्विज्ञेयं भ्रुवोरूर्ध्वप्रकम्पनम्।

शारदातनयः

उद्वर्त्तितम्—नृत्तहस्तप्राणः

व्यावर्तपरिवर्तयोरेककालरेचितत्वमुद्वर्तितम्।

शृङ्गारः

उद्वर्तितः—ऊरुः

मुहुरन्तर्बहिःक्षिप्तपाष्णेरग्रतलस्य च।
उद्वर्तितस्ताण्डवेऽसौ व्यायामेऽभिनये तथा॥

अशोकः

उद्वाहि—वदनम्

उत्क्षिप्तमास्यमुद्वाहि लीलानादरयानयोः।

अशोकः

स्त्रीणामपि च लीलासु योगे गर्वेष्वनादरे।

वेमः

उद्वाहितम्—देशीस्थानम्

कूर्पराधिष्ठितक्षोणिस्कन्धविन्यस्तहस्तकम्।
उद्वाहितं भवेत्स्थानं लीलया शयनं प्रभोः॥

वेमः

उद्वाहितम्—वक्षः

सरलोत्क्षिप्तमाकम्पि स्यादुद्वाहितसंज्ञिकम्।
उत्तुङ्गालोकने दीर्घहासे जृम्भासु चेष्यते॥

विप्रदासः

यन्निष्कम्पमृदूत्क्षिप्तं तदुद्वाहितमीरितम्।

अशोकः

इदं सोमेश्वर उत्प्रसारितमिति वदति॥

उद्वाहितम्—शयनस्थितिः

अंसोपरि शिरः कृत्वा कूर्परक्षोभमेव च।
उद्वाहितं तु विज्ञेयं लीलायां वचने प्रभोः॥

भरतः

उद्वाहितम्—शिरः

सकृदूर्ध्वं शिरो नीतमुद्वाहितमुदीरितम्।
शाक्तोऽहमिह कार्येऽस्मीत्यभिमाने प्रयुज्यते॥

शार्ङ्गः

उद्वाहितम्—स्थानकम्

कूर्पराधिष्ठितक्षोणिस्कन्धविन्यस्तहस्तकम्।
उद्वाहितं भवेत्स्थानं लीलया शयने प्रभोः॥

वेमः

उद्वाहितः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)-

गत्वा त्रीनवरुह्यैकमेवमुद्वाहितस्तु सः।

मोक्षदेवः

क्रमेणोद्वाहिते गायेत्सोपान्त्यं हि स्वरत्रयम्।

सरिगरि, रिगमग, गमपम, मपधप, पधनिध, धनिसनि.

जगद्धरः

उद्वाहितः—वर्णालङ्कारः (अवरोही)

धा प प प म धा प प म गा रि रि रि स.

पण्डितमण्डली

उद्वाहितः—वर्णालङ्कारः

प्लुतीकृत्य यदोच्येत मध्यसंस्थः परस्तदा ।
स एवोद्वाहितो ज्ञेयः त्रिवर्णोत्युत्प्लुतत्वतः ॥

जगद्धरः

त्रिरावृत्तो द्वितीयश्चेत्स्वरस्स्यात्कलयोर्द्वयोः ।
उद्वाहितमलङ्कारं तदा प्रोचुर्विपश्चितः ॥
स रि रि रि ग म प प प ध.

पण्डितमण्डली

उद्वाहिता—कटी

समकालं शनैः पार्श्वकट्योरुद्वाहनाद्भवेत् ।
उद्वाहिता पृथुश्रोण्या गमनेऽपि परस्य वा ॥

ज्यायनः

उद्वाहिता—जङ्घा

ऊर्ध्वगोद्वाहिता सा स्यादाविष्टगमनादिषु ।

विप्रदासः

उद्वाहिता चोर्ध्वदेशयुक् । आविद्धगमनादौ स्यात् ॥

उद्वीक्षणः—देशीतालः

उद्वीक्षणे लघुद्वन्द्वं गुरुरेकस्ततः परम् । ॥ ऽ

नन्दी

अयमेवोदीक्षणः.

उद्वृत्तः—अधरः (उद्वृत्तौ ओष्ठौ)

अधरः पीडितो यस्तु नासासंलग्न उत्तरः ।
उद्वृत्तः प्रतिहासेऽसौ सावज्ञायां च कथ्यते ॥

सोमेश्वरः

उद्वृत्तम्—करणम्

अपसार्य क्षिपेत्पादे चार्या चोद्वृत्तया सह ।
यस्मिन्नशेषभागं च तदुद्वृत्तमुदाहृतम् ॥
भट्टतण्डुरिहाक्षिप्तां चारीं पादक्रियां जगौ ॥

ज्यायनः

तज्झंझामारुते वह्निशिखायां त्रिनियुज्यते ॥

लक्ष्मणः

उद्वृत्तम्—दर्शनम्

विवृतोर्ध्वपुटान्तस्थतारमुद्वृत्तमुच्यते ।

शारदातनयः

उद्वृत्तः—अधरः

उद्वृत्तो वदनोत्क्षेपात्सोऽवज्ञ परिहासयोः

अशोकः

यदा मुकुलितावोष्ठौ नासिकोपान्तगामिनौ
तदोद्वृत्तस्मृतस्तद् ज्ञैरवज्ञापरिहासयोः ॥

ज्यायनः

उद्वृत्तकः—अङ्गहारः

नूपुरभुजगाञ्चितगृध्रावलीनकविक्षिप्तविक्षिप्तोद्वृत्तार्धसूचीनितम्बलतावृश्चिककटीछिन्नानां करणानां क्रमात्प्रयोगे उद्वृत्तकः.

शार्ङ्गः

उद्वृत्ता—चारी

आविद्धा चरणस्यैव पार्ष्णिमन्योरुदेशतः ।
निधायोत्प्लुत्य तदनु विधायभ्रमरीमपि ॥
ततो निपातयेद्भूमावेवमङ्गान्तरेण च ।
क्रियते यदि सा तद्ज्ञैरुद्वृत्ता चार्युदाहृता

वेमः

उद्वृत्तौ—नृत्तहस्तौ

चतुरश्रौ विधायादावथोद्वेष्टितकर्मणा ।
हंसपक्षावुरोदेशे कृतावेकस्तयोः करः ॥
व्यावृत्तिक्रिययोर्ध्वं तु गत्वोत्तानो व्रजेदधः ।
अथान्यः परिवृत्याधोमुखेवक्षे व्रजेद्यदि ॥
तदोद्वृत्तौ करौ स्यातां तालवृन्तनिदर्शने ।
एतावेव परे प्राहुः तालवृन्ताभिधौ करौ ॥
व्यावृत्तपरिवृत्तौ चेद्धंसपक्षौ पुरोमुखौ ।
तदोद्वृत्तौ जगुः केचिद् जयशब्दनिरूपणे

अशोकः

केचिदिति सोमेश्वरादयः ॥

उद्वृत्तौ—हस्तौ

चतुरस्रीकृत्यपाण्योः कृतयोर्हंसपक्षयोः ।
उत्तानोऽधो व्रजत्येको वक्षोऽन्यो यात्यधोमुखः ॥
यदा स्यातां तदोद्वृत्तौ तालवृन्तनिरूपणे ।
तावेव तालवृन्ताख्याववदन्नृत्तकोविदाः ॥
प्राङ्मुखौ हंसपक्षाख्यौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
जयशब्दे प्रयोक्तव्यावुद्वृत्तौ मेनिरे परे ॥

शार्ङ्ग

उद्वेगः—गर्भसन्ध्यङ्गम्

भयं नृपारिदस्यूत्थमुद्वेगः परिकीर्तितः ।

भरतः

अरिशब्दान्नायिकादि। यथा—रत्नावल्यां - राजा कथं देवी वासवदत्ता वयस्य किमेतत्-इति। राजवाक्यं श्रुत्वा नन्वस्माकं जीवितसंशय इति विदूषकवाक्यमुद्वेगः ॥

अभिनवः

नृपतिजनितभयमुद्वेगः। संपात्यङ्के किं दृष्टेत्याद्यङ्गदवचनम्।

सागरः

उद्वेगो भीः—चौरनृपारिनायिकादिभ्यो भयमुद्वेगः।

यथा-चित्रोत्पलावलंबितके पञ्चमेऽङ्के राजगृहभङ्गेन नायिकासखीस्थविरादीनां विद्रुतानां चोरभयम्।

रामचन्द्रः

उद्वेगः—विरहावस्था

आसने शयने चापि न तुष्यति न तिष्ठति।
नित्यमेवोत्सुका च स्यादुद्वेगस्थानमाश्रिता॥
चिन्तानिश्वासखेदेन हृद्दाहाभिनयेन च।
कुर्यात्तदेवमत्यन्तमुद्वेगाभिनयेन च॥

भरतः

उद्वेगः—शिल्पकाङ्गम्

उद्वेगो हा हतोऽस्मीति कपिञ्जलवचो यथा।

शारदातनयः

कादम्बया

बन्धुजनवियोगजनित उद्वेगः।
यथा—मात इति वेणीसंहारे ५, ३

सागरः

उद्वेष्टनम्—पादपाटः

पश्चादुद्वेष्टनादङ्घ्रेरुद्वेष्टनमुदीरितम्।

वेमः

उद्वेष्टितम्—हस्तप्राणः

हस्तानामूर्ध्वभागे यद्गमनं चास्ति नर्तने।
तदुद्वेष्टितमित्याहुर्भरताम्नायवेदिनः॥

शृङ्गार

उद्वेष्टितम्—हस्तकरणम्

अङ्गुल्योऽनुक्रमेणैव निर्गच्छन्ति तलाद्बहिः।
वक्षस्तोऽपि करस्तद्वत्तदुद्वेष्टितमीरितम्॥

कुम्भः

उद्वेष्टितः—बाहुः

भवेदुद्वेष्टितस्तिर्यक् मणिबन्धविवर्तितः।
मणिबन्धाद्विनिष्क्रम्य पुनर्व्यावृत्तिमाश्रितः।
बाहुरुद्वेष्टितो नाम प्रायो गवादनादरे॥

ज्यायनः

विप्रदासः

उद्यमः—नाट्यालङ्कारः

दुष्करोऽध्यवसायः। यथा—कुम्भाङ्के—पश्यामि शोकविवश इत्यादिरावणवाक्यम्।

सागरः

उन्नतम्—जानु

कुचदेशागतं जानून्नतमुच्चाधिरोहणे।

अशोकः

गजाश्वपर्वतारोहेषून्नतं जानु योजयेत्।

सोमेश्वरः

उन्नतम्—पार्श्वम्

नितम्बांसभुजव्यक्तमुन्नतैरुन्नतं मतम्।
तदैतत्क्रियते वज्ज्ञैरपसर्पणकर्मणि॥

कटीपार्श्वभुजस्कन्धे दधत्युन्नतिमुन्नतम्।
अभ्यधायि बुधैरस्य विनियोगो ऽपसर्पणे॥

ज्यायनः

उन्नतम्—शिरः

उन्नतं सकृदुन्नीते पश्चादास्यमुदीरितम्।

ज्यायनः

उन्नतः

बुद्धिं नीचपथेनात्मवृत्तिं वर्तयितुं रहः।
यस्य जातु न जायेत सोऽयमुन्नतसंज्ञितः॥

भावविवेकः

उन्नता—ग्रीवा

उन्नताभ्युन्नतमुखी ग्रैवेयोर्ध्वादिदर्शने

भरतः

ऊर्ध्वीकृतोन्नता ग्रीवा सा स्यादूर्ध्वनिरीक्षणे।

वेमः

ऊर्ध्वगा तून्नता ग्रीवा भवेदूर्ध्वावलोकने।
नियोज्या सा बुधैस्तद्वत्कण्ठालङ्कारदर्शने॥

अशोकः

उन्नता—रसना

व्यात्तास्यस्थोन्नता जिह्वा जृम्भास्यान्तस्थवीक्षणे।

कुम्भः

प्रोन्नता कथिता जिह्वा नासिकाभिमुखी बुधैः ।
श्रमे शोषे भये चैव सा प्रयोज्या प्रयोक्तृभिः ॥

सोमेश्वरः

उन्मत्तम्—करणम्

आविद्धावञ्चितं पादं करौ च क्रमरेचितौ ।
यत्र कुर्यात्तदुन्मत्तं गर्वसौभाग्यजे मतम् ॥

ज्यायनः

सौभाग्यसंभ्रमे गर्वे कलहे च नियुज्यते ॥

लक्ष्मणः

उन्मनाः

अधोगतमनः पुंसो तर्षेणोन्नीयते यदा ।
नीयते विषयेभ्यश्च तदासावुन्मना भवेत् ॥

भावविवेकः

उन्माथम्—लक्षणम्

असाधुकारिणं किञ्चित्पश्यतस्साधुमानिनः ।
सोत्प्रासवचनं यत्स्यात्तदुन्माथं प्रचक्षते ॥

यथा—रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के वसन्तकं प्रति काञ्चनमाला-वाक्यम्—"साहु रे" इत्यादि ।

भोजः

उन्मादः—चित्ताभिनयः

उन्मादश्चित्तविभ्रान्तिर्वियोगादिष्टनाशतः ।
हृदये मुकुलं बध्वा पुरोभागे तु कर्तरी
चालिता तु वियोगाख्ये ह्युन्मादे परिवर्तते ।
हृदये मुकुलं बध्वा शिखरं पार्श्वभागके ॥
पुरोभागे कर्तरी स्याच्चलिता चेष्टनाशने ।
नेत्रस्थाने मयूरास्यचालनाद्रोदने भवेत् ।

विनायकः

उन्मादः—विरहावस्था

तत्संश्रितां कथां युङ्क्ते सर्वावस्थागतापि हि ।
पुंसः प्रद्वेष्टि चाप्यन्यानुन्मादः सम्प्रकीर्तितः ।
तिष्ठत्यनिमिषदृष्टिर्दीर्घं निश्वसिति गच्छति ध्यानम् ।
रोदिति विहारकाले नाट्यमिदं स्यात्तथोन्मादे ॥

भरतः

उन्मादः—व्यभिचारिभावः

इष्टजनवियोगविभवनाशाभिघातवातपित्तश्लेष्मप्रकोपादयो विभावाः । अपनिमित्तहसितरुदितोत्क्रुष्टासंबद्धप्रलापशयितोप-विष्टोत्थितप्रधावितनृत्तगीतपठितभस्मपांस्ववधूलनतृणनिर्माल्य-कुचेलचीरघटकपालशरावाभरणधारणोपभोगैरनेकैश्चानवस्थितैश्चेष्टानुकरणादिभिस्तमभिनयेत् ।

भरतः

इष्टवियोगादिभिरुत्पद्यते । तमचेतनमुधाभ्रमणैरभिनयेत् ।

सागरः

अनिरूपितकारित्वमुन्मादस्संप्रकीर्तितः ।
ज्ञानादन्यस्य तात्पर्यैशोकादिभ्यस्स जायते ॥
तस्मिन्नस्थानरुदितगीतहाससितादयः ।

सर्वेश्वरः

उन्मृष्टम्—धातुः

घातोऽतिमधुरध्वानस्तर्जन्योन्मृष्टमुच्यते ॥

शार्ङ्गः

उन्मृष्टम्—व्यञ्जनधातुः

यस्तु स्याद्वामतर्जन्या प्रहारो मधुरस्वरः ।
तदुन्मृष्टमिति ज्ञेयं वीणावाद्यप्रयोक्तृभिः ॥

नान्यः

उन्मेषः—पुटकर्म

विश्लेषः पुटयोर्यस्तु स उन्मेषः प्रकीर्तितः

भरतः

उन्मेषितौ—पुटौ

उन्मेषितावलग्नौ स्तः क्रोधाभिनयने बुधैः ।

अशोकः

एतावुभौ विनिर्देश्यौ क्रोधभावसमाश्रयौ ।

वेमः

एतौ, निमेषितोन्मेषितौ ॥

उपकट्टुडाः

कट्टुडशब्दो द्रष्टव्यः—देशकट्टुडाः प्रविस्तारा इत्युच्यन्ते । उपकट्टुडाः

कङ्काली दण्डलास्यं च मराली चित्रविक्रमः ।
आनन्दवैनको देहपापांतिभींतकर्मठः ।
विलम्बं सदिराराजं जटामुक्तं च मस्तकम् ।
जोगिणी विजयी भिक्षुः सप्तभिर्जोगिणः परम् ।
शबरी मल्लिकामोदो मयूरश्चालिवल्लिका ।
चकोरः शूर्पकः शूली सप्तभिः परिकीर्तिताः ॥

संग्रहकारः

उपकथा—श्रव्यकाव्यम्

यत्राश्रित्य कथान्तरमतिप्रसिद्धं निबद्ध्यते कविभिः ।
चरितं विचित्रमन्यत्सोपकथा चित्रलेखादि ॥

भोजः

उपकुम्भकः—देशीतालः

मदौ नयौ प्लुतश्चैव ताले स्युरुपकुम्भके। ११ मात्राः

तालप्रस्तारः

उपक्रमः—संभोगशृङ्गाराङ्गम्

विस्रब्धायाः संप्रयोगार्थमभियोगातिशय उपक्रमः

भोजः

उपक्षेपः—मुखसन्ध्यङ्गम्

काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृतः।

काव्यार्थ इति वृत्तशरीरलक्षणो अभिधेयः। प्रधानरसलक्षणं च प्रयोजनसंक्षेपेण उपक्षिप्यते।

अभिनवगुप्तः

यथा—लाक्षागृहानलेति वेणीसंहारे।

वीजस्योक्तिरुपक्षेपः विस्तारिणः काव्यार्थस्य मूलभूतो भागो वीजमिव। तस्यावापमात्रमुपक्षेपः। उदाहरणं। द्वीपादन्यस्मादिति रत्नावल्यान्॥

रामचन्द्रः

वीजन्यासविधिस्तद्ज्ञैरुपक्षेप इति स्मृतः।
शब्दार्थभेदसंयोगवशात्सोऽपि द्विधा भवेत्॥

सर्वेश्वरः

उपगीतवाचिकः

गीतं गायकलोकानां वाद्यत्नशर्मरके।
करोति गीताभिनयमुपगीताख्यवाचिकः॥

शृङ्गा

गायकं गायति नटस्य नर्तनं—इतिद्रमिडभाषा व्याख्या॥

उपगूहनम्—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

अद्भुतस्य तु संप्राप्तिरुपग्रहणमिष्यते।

भरतः

यथा—विदूषकस्य ह्री ह्री भो भो इत्यादिवाक्यम्।

अभिनवः

उपदिष्टम्—लक्षणम्

परिगृह्य तु शास्त्रार्थं यद्वाक्यमभिधीयते।
विद्वन्मनोहरं स्वान्तमुपदिष्टं तदुच्यते॥

भरतः

यथा—शून्ये वासमित्यादिविटवाक्यं धूर्तविटे, अथवा धर्मः प्रागेवेत्यादिरविमारके।

उपधिः—सन्ध्यन्तरम्

उपधिश्छलनम्। यथा—वेण्यां चार्वाकस्य वञ्चनम्।

सागरः

उपन्यासः—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

उपपत्तिकृतो योर्थ उपन्यास इति स्मृतः॥

भरतः

केचिदुपन्यासः प्रसादनमित्याहुः। यथा—रत्नावल्यां—अतिमुखरा एषा गर्भदासी इति विदूषकवाक्यम्। अत्र मौखर्यात्मकोपपत्तिरुपन्यस्ता।

अभिनवगुप्तः

कश्चिदर्थं विधातुं योपपत्तिर्युक्तिः स उपन्यासः

यथा—कृत्याराविणे वरमात्मन इति सीतावाक्यम्।

रामचन्द्रः

उपन्यासः प्रसादोक्तिरुपायेनोच्यते यथा।

अमृतानन्दी

उपन्यासः—भाणिकाङ्गम्

प्रसङ्गतः कार्यनिवेदनमुपन्यासः।

यथा—पुष्पभूषितके वृक्षवाटिकाङ्के नन्दयन्तीवाक्यम् एषोऽपर आर्यपुत्रहृदयसदृशः कर्णिकारपादप इति।

सागरः

उपपत्तिः—नाट्यालङ्कारः

धृतस्यास्त्रस्य निष्फलत्वात्त्यागः।

यथा—वेण्यां मया पृथ्वीराज्ये इत्यादि कर्णवाक्यम्।

सागरः

उपपत्तिः—लक्षणम्

प्राप्तानां यत्र दोषाणां क्रियते शमनं पुनः।
सा ज्ञेया ह्युपपत्तिस्तु लक्षणं नाटकाश्रयम्॥

भरतः

प्राप्तानामिति। वीप्सागर्भो निर्देशः। दोषाणामित्युपपत्त्योगदृष्टत्वेन वस्तुभूतानामित्यर्थः। तिष्ठेत्कोपवशादित्युदाहरणम्। अन्ये त्वर्थीयते।

परिगृह्य तु शास्त्रार्थं यद्वाक्यमभिधीयते।
विद्वन्मनोहरं स्वान्तमुपरिष्टं तदुच्यते॥

भरतः

शास्त्रार्थशब्दः प्रमाणोपलक्षणम्। स्वन्तमिति शोभनोऽन्तः निश्चयो यत्र॥

अभिनवः

भरतग्रन्थस्य मातृकान्तरे उपपत्तियुक्तिरिति एतल्लक्षणत्वेन पठितम्। अभिनवगुप्तास्तु युक्तिमन्यां वदन्ति।

उपपातः—गीताङ्गम्

उपान्ते पतनमुपपातः। प्रवेणीवद्यमपि द्वादशगणो भवति।

नान्यः

उपमा—अलङ्कारः

यत्किञ्चित्काव्यबन्धेषु सादृश्येनोपमीयते।
उपमानाय सा ज्ञेया गुणाकृतिसमाश्रया॥
प्रशंसा चैव निन्दा च कल्पिता सदृशी यथा
किञ्चिच्च सदृशी ज्ञेया ह्युपमा पञ्चधा पुनः।

भरतः

उपरागः

तदुद्भवश्चोपरागी रागो रञ्जनकृत्तमः॥

कुम्भः

तदिति। ग्रामरागेभ्यः।

उपरागजाः—रागाः

आभ्यस्तिसृभ्यो जायन्ते यास्तास्युरुपजायते।

कुम्भः

तिसृभ्यः। मुख्यस्वराख्यदेशाख्याभ्यो भाषाभ्यः॥

उपरिवादनम्—वीणावादनप्राणः

अधस्तादुपरिष्टाच्च यत्र पातः करस्य च।
रेफकर्तरिनिष्कोटैस्तलेनोपरि वादनम्॥

पार्श्वदेवः

रेफः कर्तरिका निष्कोटितश्च तलहस्तकः।
ऊर्ध्वाधोगामिनो यत्र तत्स्यादुपरि वाद्यकम्॥

कुम्भः

उपरिवाद्यकम्—वाद्यम्

ऊर्ध्वाधोगौ क्रमाद्धस्तौ रेफकर्तरिकाह्वयौ।
निष्कोटिते तले हस्ते द्वावप्युपरिवाद्यके॥

शार्ङ्गः

उपलम्भः—प्रबन्धः

विलम्भकलक्षणं द्रष्टव्यम्।

उपलोलकः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

स्वरद्वयं क्रमाद् द्विः स्यात्कलायां तु द्वितीयकः।
वीप्सान्यास्वपि गाने स्यादुपलोलो भवेदयम्॥

सरिसरिगरिगरिगरिगरिगगगमगगमगमपमपममपमपधपधप पधपधनिधनिधनिधनिधनि॥

जगद्धरः

उपवर्तनम्—गीताङ्गम्

पदानां विवर्तनम्। यथा—चत्वारिंशद्गणैर्भवति

नान्यः

उपशब्दवाचकः

ढक्काप्राणवहीत्यादिशब्दजालानुरञ्जितम्।
नाट्यं तनोति नृपतिसभ्यनेत्रानुरञ्जितम्।
कीर्तितो नाट्यचतुरैरुपगीताख्यवाचिकः॥

शृङ्गा

उपशमः—वाद्यप्रबन्धः

खण्डं शुद्धादिभिः पटैर्बद्धं वर्णसरेण वा।
अल्पं कोमलनादं च सुकुमाराक्षरान्वितम्॥
अभ्यस्तं कोमले नृत्ते भवेदुपशमाभिधम्॥

शार्ङ्गः

कृत्वैकवारमुद्ग्राहं नातिदीर्घो न चाल्पकः।
वादकोद्घोपगम्भीरध्वनिमुच्चतरं दधत्॥
त्रिखण्डोऽभ्यस्यते कूटैर्बद्धश्चोपशमाभिधः।

श्रीकण्ठः

शुद्धादिपाटरचितः कृतो वर्णसरेण वा।
सुकुमाराक्षरोपेतः कोमलध्वनिबन्धुरः॥
स्वल्पो योऽभ्यस्यते खण्डः कोमले नृत्तकर्मणि।
स स्यादुपशमः श्रीमद्वीरनारायणोदितः॥

वेमः

उदाहरणं रत्नाकरे द्रष्टव्यम्।

उपसंहारः—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

(काव्यसंहार एवोपसंहारः)

सम्यक् समाप्तिः काव्यानां उपसंहार उच्यते।

सर्वेश्वरः

उपसृतम्—करणम्

अङ्घ्रिराक्षिप्तया युक्तो वामो यद्यपरं व्रजेत्।
व्यावृत्तिपरिवृत्तिभ्यामरालत्वमुपागतः॥
तथैवानुगतो हस्तो दक्षिणं पार्श्वमानतम्।
तदोपसृतमाख्यातं विनयेनोपसर्पणे॥

अग्रतश्चरणौ कार्यौ क्रमाद्दोलौ करौ ततः
इत्यङ्गीकुरुतो भट्टतण्डुकीर्तिधराविह ॥

ज्यायनः

उपहसितम्—हास्यरसभेदः
हास्यशब्दे द्रष्टव्यम् ।

उपांशुः—तानः
मध्यमग्रामे रिवर्जितषाडवः ।
स नि ध प म ग.

कुम्भः

उपाख्यानम्—श्रव्यकाव्यम्
नलसावित्रीषोडशराजोपाख्यानवत्प्रबन्धान्तः ।
अन्यप्रबोधनार्थं यदुपाख्यातं तदुपाख्यानम् ॥

भोजः

उपाङ्गरागः
अङ्गाश्रयसमुत्पन्नान्युपाङ्गानि च मेनिरे

भरतः

उपाङ्गाः
अङ्गच्छायानुसारित्वात्तेषामुपाङ्गत्वम् ।

तुलजः

उपाङ्गानि—(त्रयोदश)
दृष्टिस्तारापुटौ भ्रूश्च नासिका नासिकानिलः ।
कपोलावधरौ दन्ता रसना चिबुकं मुखम् ॥
मुखराग इति प्राहुरुपाङ्गानि त्रयोदश ।
शिरसोऽङ्गान्तरेष्वेवमुपाङ्गानि प्रचक्ष्महे ॥

विप्रदासः

उपेन्द्रमतिः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स ग म प ध स.
(अव) स नि ध म रि ग रि स.

उपेन्द्रवज्रा—एकादशाक्षरच्छन्दः
एभिरेवतु संयुक्ता लघुभिस्त्रैष्टुभी यदा ।
उपेन्द्रवज्रा विज्ञेया लघ्वादाविह केवलम् ।
ज त ज ग गाः
(उ-दा) स्मितेन कान्त्या सुकुमारभावात् ।
इन्द्रवज्रायाः प्रथमाक्षरं लघुचेदुपेन्द्रवज्रा भवति ॥

भरतः

उपोहनम्—गीताङ्गम्
उपोह्यते स्वरो यस्माद्येन गीतं प्रवर्तते ।
तस्मादुपोहनं ज्ञेयं स्थायिस्वरसमाश्रयम् ॥
अथवोपोह्यते यस्मात्प्रयोगस्तवनादिकः ।
तस्मादुपोहनं चैतद्गानं भाण्डसमाश्रयम् ॥

वेमः

उव्वरादित्यः—देशीतालः
उव्वरादित्यतालेन्तविन्दूगावन्तरे पयोः ।

गोपतिपः

ऽ ऽ ० ऽ ऽ

उभयपाणिः—हस्तपाटः
अङ्गुल्यस्संहताग्राश्चेदङ्गुष्ठश्च प्रसारितः ।
पृथग्लगन्ति करयोः स स्यादुभयपाणिकः ॥

सोमेश्वरः

उभया—तन्त्रीसारणा
निष्कले सकलेऽथवा
भवेत्कुत्रचिदुत्क्षिप्ता संसृष्टा क्वचिद्भवेत् ।
इति क्रियाद्वयीयोगात्सारणा सोभयात्मका ॥

पार्श्वदेवः

उभयी—वीणासारणा
क्वचिदुत्क्षिप्तिकारूपा क्वचित्स्यात्सन्निविष्टिका ।
एवं क्रियाद्वयं यातु संस्पर्शे सोभयी मता ।

कुम्भः

उमातिलकः—देशीतालः
उमातिलकसंज्ञेतु द्रुतद्वन्द्वं लघुर्गुरुः । ० ० । ऽ

श्रीकण्ठः

उमातिलकः—पञ्चभङ्गिप्रबन्धभेदः
प्रत्यङ्गपञ्चकेऽमुष्मिन प्रस्तारे गोचरे सति
विरुदादिर्यदाप्रान्ते चतुस्तालसमन्वितः ॥
युक्तो रागैश्चतुर्भिश्च स्यादुमातिलकस्तदा ।

जगन्नाथमल्लः

विरुदान्तः त्रिभिस्तालैरागैस्सर्वाङ्गकः स्फुटम् ।
पार्वतीतिलकप्रीत्यै पार्वतीवल्लभस्य च ॥

श्रीकण्ठः

उमापतिः
औमापतकारः ॥ अयं शैवाचार्यः चिदम्बरवास्तव्य इति श्रूयते । कश्चिदुमापतिशिवाचार्य इति द्राविडसंस्कृतभाषापण्डितः

क्रै. प. १३५० काले आसीदिति श्रुतम्। अयमेवोमापतिः प्रकृतः॥ औमपतग्रन्थकर्ता आधुनिक इति निस्सन्देहः यतः रघुनाथभूपेनोक्तं "उमापतेराधुनिकस्य तन्त्रं विलोक्य नन्दीशमतानुसारि" इति। कल्लिनाथस्तु रत्नाकरव्याख्यायामनिर्दिष्टरागाणां लक्षणं औमापत्याद्गृहीत्वा तत्र निवेशितवान्।

उमापातवशः

यवद्वयाधिकं ज्ञेयं त्रयोदशभिरङ्गुलैः।
उमापतेर्दण्डमानं मुखताराख्यरन्ध्रयोः॥
मध्यं द्व्यङ्गुलकं लक्ष्म शेषं त्रैपुरुषं मतम्।

कुम्भः

उमाभरणं—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म रि ग म रि स.

उरगमञ्जरी—मेलरागः (मायामाळवगौलमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म रि ग म रि स.

मत्र

उरःपार्श्वार्धमण्डलौ—नृत्तहस्तौ

पार्श्वप्रसारितस्त्वेको वक्षस्युत्तानितोऽपरः।
व्यावृत्योरस्थलायातः स्वपार्श्वमलपल्लवः॥
एवं यदा तदैवान्यः क्रिययावेष्टिताख्यया।
संप्राप्याराळतां याति वक्षस्येवं परः करः॥
अभ्यासात्कथितावेवमुरःपार्श्वार्धमण्डलौ।

अशोकः

उरभ्रसंपातः—चालकः

आदौ स्वस्तिकतां प्राप्य पुनस्तिर्यग्विनिर्गतौ।
हस्तौ वेगात्समागत्य स्यातामन्योन्यसम्मुखौ॥
यस्मिन्नुरभ्रसंपातः चालकस्स निगद्यते।

वेमः

अयमेवोरभ्रसंबाध इत्यशोकः॥

उरःस्थवर्तना

उरःस्थवर्तनां विद्यादुरोमण्डलिनोः क्रियाम्।

अशोकः

उरोवर्तनिकां विद्यादुरोमण्डलिनोः क्रियाम्॥

कल्लिनाथः

उरोऽङ्गणम्—देशीलास्याङ्गम्

लये द्रुते विलम्बे वा स्तनयोरंसयोरपि।
पुरः पश्चादधश्चोर्ध्वं क्रमात्तालल्यान्वितम्॥
नर्तक्याश्चालनं नृत्ते ललितं स्यादुरोऽङ्गणम्।

वेमः

इदमेव नटाः प्राहुः सुङ्गशब्देन कोविदाः।
मनाक् सुललितं तिर्यक् चालनं यत्कुचांसयोः॥
विलम्बेनाविलम्बेन तदूचुः केऽप्युरोऽङ्गणम्।
यत्र पात्रं द्रुतं गात्रं कम्पयेत्तालकालतः॥
मनाङ्मनोहरं केचिदूचुरेतदुरोङ्कणम्।
इदमेव रुचे नाम्नाचक्षन्ते साम्प्रदायिकाः

अशोकः

उरोमण्डलम्—करणम्

चारीं बद्धां विधायास्यां स्वस्तिकस्यापसारणम्।
स्थितावर्तावदाद्ध्यादुरोमण्डलिनौ करौ॥
यत्र तत्करणं प्रोक्तमुरोमण्डलसंज्ञिकम्॥

ज्यायनः

उरोमण्डलिनौ—नृत्तहस्तौ

उद्वेष्टितं विधायापवेष्टितं चैकदा करौ।
स्वपार्श्वे वक्षसो जातौ क्रमान्मण्डलवद्भ्रमात्॥
व्युत्क्रमाच्चेदुरः प्राप्तावुरोमण्डलिनौ तदा।
एतयोर्भ्रमणं वक्षस्स्थयोः केचनमन्वते॥
उरोवर्तनिकात्वेन प्रसिद्धौ नृत्तवीमताम्।
पताकौ हंसपक्षौ वा ज्ञेयौ मण्डलिषु विषु॥

अशोकः

त्रिपुटि॥ उरःपार्श्वोर्ध्वमण्डलिनः॥

उरोवर्तना

इयमुरःस्थवर्तनिकैव। लक्षणं तत्र द्रष्टव्यम्॥

उलथा—लागनृत्तम्

अनालम्ब्य भुवं हस्तौ जोडं कृत्वोत्प्लुतो नटः।
आलोकयन् पदद्वन्द्वं शिरसात्पृष्ठतः पतेत्।
उलथा स तु विज्ञेयो निर्मितो वायुसूनुना।

वेदः

उल्बणौ—नृत्तहस्तौ

वक्षसः स्कन्धयोरूर्ध्वं प्रसार्य स्कन्धसम्मुखौ।
विलोलाङ्गुलिकावेतौ कथितावुल्बणौ करौ॥

अशोकः

एतौ—अलपद्मौ ॥

स्कन्धाभिमुखमाविद्धौ चलितौ चाङ्गुलीदलैः ।
अलपद्मोल्वणावाहुः घातवर्तनिकां परे ॥

ज्यायनः

उल्लालः—पादपाटः

अङ्घ्रेरुल्लालनाद्द्वयोस्त्रि क्रमादुल्लाल उच्यते ।

वेमः

उल्लासः—देशीलास्याङ्गम्

नर्तक्यास्त्वरया तालाद्द्विगुणस्त्रिगुणैस्तदा ।
भावाभिव्यञ्जकैस्सूक्ष्मैर्ललितैश्श्लथबन्धिभिः ॥
अङ्गैरुल्लसनैर्युक्तमुल्लासं संप्रचक्षते ।

वेमः

उल्लासि—दर्शनम्

यत्रोल्लसत्यभिप्रायस्तदुल्लासीति कथ्यते ।

शारदातनयः

उल्लासितः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

मन्द्रः स्याद् द्विस्ततो गाने तृतीयाद्यो तृतीयकम् ।
सकृत्तदेवमन्यास्युरुल्लासित इहोदितः ॥
ससगसग रिरिमरिमा गगपगपा ममधमधा पपनिपनी ।

जगद्धरः

उल्लासितः—श्वासः

यो नासया शनैः पीतश्चिरादुल्लासितश्च सः ।
हृद्यगन्धे च सन्दिग्धे नियुक्तः पूर्वसूरिभिः ॥

अशोक.

उल्लेखः—नाट्यालङ्कारः

कर्तव्योपदेशनम् । यथा—उन्मत्तचन्द्रगुप्ते (देवीचन्द्रगुप्ते) श्लोको लोचनेत्यादिवाक्यम् ।

सागरः

उल्लेखः—वादनम् (दक्षिणहस्तव्यापारः)

अन्तर्मध्यमया घातमुल्लेखं संप्रचक्षिरे ॥

शार्ङ्गः

तन्त्रिकामन्तरा हन्ति मध्यमा केवला यदि ।
प्रह्लोल्लेखविशेषज्ञस्तदोल्लेखमिहाभ्यधात् ॥

कुम्भः

उल्लोकितम्—दर्शनम्

ऊर्ध्वं यत्प्रेक्षितं प्राहुस्तदुल्लोकितसंज्ञकम् ।

विप्रदासः

ऊर्ध्वमुल्लोकितं ज्ञेयं

भरतः

उल्लोच्यकम्—नृत्तरूपकम्

उल्लोच्यकं स्यादेकाङ्कमवमर्शविनाकृतम् ।
निष्प्रवृत्तिविधानं च शिल्पकाङ्गविभूषितम् ॥
हास्यशृङ्गारकरुणयुक्तमुज्ज्वलवेषवत् ।
बहुपुस्तं च चतुरोज्ज्वलनायकनायिकम् ॥
यथा देवीमहादेवं यथा चोदात्तकुञ्जरम् ।
यस्मिन्नुल्लोच्यकं नाम त्र्यङ्कं गीतं प्रवर्तते ॥
तल्लक्षणं च गान्धर्वनिर्णये स्पष्टमीरितम् ।

शारदातनयः

अस्योल्लाप्यकमिति नामान्तरम् ।

गीतमयं त्र्यङ्कं । अस्य लक्षणम् । उदारनायकमुज्ज्वलवेषात्मकं बहुपुस्तप्रधानं दिव्यचरितं शिल्पकाङ्गविभूषितं, हास्यकरुणशृङ्गारभूषितं, यथा देवीमहादेवं ॥

सागरनन्दी

अत्र शिल्पकाङ्गानि सप्तविंशतिरुक्तानि । त्र्यङ्कमिति स्थाने त्र्यङ्कमिति स्यात् । गान्धर्वनिर्णय इति शारदातनयकृतस्य शारदीयाख्यस्य ग्रन्थस्य नामान्तरमित्यूह्यते । अमृतानन्दी, उल्लाप्यलक्षणे तदेकाङ्कभूषितमिति वक्ति ॥

उल्लोप्यकम्—सप्तगीतभेदः.

आदावुल्लोप्यकस्याथ मात्राभिः पञ्चभिर्युता ।
चतुर्थदशमे शम्ये तालौ तु द्वादशाष्टमौ ॥
सन्निपातोऽवसाने च प्रस्तारोऽयं चतुष्कले ।
गात्रेयं द्विकलेऽपि स्याद्युक्ता पातैर्यथास्थितैः ॥
कलाद्वादशकं चात्र वैहायसिकसंज्ञितम् ।
द्विकलैककलोन्मिश्रो युग्मपातैस्तु सप्तभिः ॥
कृत्वा प्रवेशनिष्क्रामौ शम्या तालं तृतीयकम् ।
कुर्यादुत्तमनिष्क्रामसन्निपातश्च पूर्ववत् ॥
शम्यादिस्सन्निपातान्तः प्रागुक्तैककलोद्भवे ।
शाखेयं प्रतिशाखा च भवेदन्यपदा तु सा ॥
अस्य संहननं च स्यादुत्तरे तद्यथास्थिते ।
अन्ताहरणसंज्ञस्तु त्र्यंशोन्तस्त्रिविधः स्मृतः ॥
त्रिविधो युगयुङ्मिश्राः त्र्यंशोङ्गैरेभिरिष्यते ।
स्थितमङ्गं प्रवृत्तं च माहाजनिकमेव च ॥
तत्र स्याद्द्विकले चाङ्गे स्थितं त्र्यश्रस्य षट्कलम् ।
निःशम्या तु कला तत्र चतुर्थ्यन्यद्यथोचितम् ॥

युक्तमेककलेनात्र प्रवृत्तं पद्मपाणिना ।
स्थितवत्तु निवृत्यन्तं माहाजनिकमिष्यते ॥
तत्र स्याद्द्विकले योगे स्थितं चच्चत्पुटाश्रयम् ।
निश्शब्दा पञ्चमी तत्र कलाशेषं यथोदितम् ।
निष्काम एकः शम्ये द्वे तालदिर्युग्म एव च ।
आहार्यस्सन्निपातश्च प्रवृत्तमिह कीर्तितम् ॥
इदमेव निवृत्त्यन्तं परं च स्थितवत्तु तत् ।
इति युग्मौजमिश्रत्वादुभयोर्मिश्रतोच्यते ॥
आहुर्युग्मप्रवृत्ताख्यमुद्घट्टाख्यं कलात्रयम् ।
उपवर्तनसंज्ञं तत्प्रवृत्तं कैश्चिदिष्यते ।
अथाङ्गविधिरस्यादौ विवधो मुखसंज्ञितः ॥
विवधो वा प्रवृत्तं वा नव प्रतिमुखं भवेत् ।
वैहायसिकमङ्गैः स्यादेकाद्यैः षट्पदैर्युतम् ॥
विवधास्स्युरतोन्यानि समस्तान्येककानि वा ।
एवमङ्गैरुपाङ्गैश्च विंशत्यंशमिदं परम् ॥
षडङ्गमवरं ज्ञेयं तच्च तालसमाप्तिकम् ।

दत्तिलः

उल्लोलम्—दर्शनम्

ऊर्ध्वीकृतोल्लसत्तारमुल्लोलमिति कथ्यते ।

शारदातनयः

उल्लोलः—होड्डुक्किकहस्तपाटः

आलोलेन तलस्पृष्टाङ्गुष्ठकेन तु पाणिना ।
दक्षिणेन च वामेन करेणोल्लसितेन च ॥
उल्लोलसञ्ज्ञितो हस्तपाटस्सञ्जायते स्फुटम् ।
दक्षिणेन व्यवहिताङ्गुष्ठेनैनं परे जगुः ॥

यथा—झें झें झें झें धें धा झें ।

वेमः

उशानी—मेलरागः

श्रीरागमेलजोऽयं रागः ।

उशानिरागे गान्धारे वक्रवर्जो विशिष्यते ।
आरोहे गस्य वक्रा गतिः ।
अवरोहे लोप इति स्यात् ॥

परमेश्वरः ।

उपाणीरागध्यानम्

हुसैन्या नामान्तरं स्यात् ॥

कपायवस्त्रधारिणीं विपाणनादलोलुपां
चपकप्रपूरणासवप्रयुक्तहस्तपङ्कजाम् ।
कृपाङ्कवैरिपूजनां वृपाभिनन्द्यवैभवां
उपाणिकां विचिन्तयामि घोषिणीं सुभाषिणीम् ॥

रागसागरः

उष्ट्रशीला—स्त्री

लम्बोष्ठी स्वेदबहुला किञ्चिद्विकटगामिनी ।
कृशोदरी पुष्पफललवणाम्लकटुप्रिया ।
उद्बद्धकटिपार्श्वा च खरनिष्ठुरभाषिणी ।
अभ्युन्नतकटिग्रीवा भवेदुष्ट्रीवनप्रिया ।

भरतः

उष्णिक्छन्दोवृत्तानि

शतं विंशतिरष्टौ च वृत्तान्युष्णिह्यथोच्यते । १२८

भरतः

ऊरुः

स्तब्धस्ततः कम्पितश्च वलितोद्वर्तितावपि ।
निवर्तितस्तथेत्यूरोः पञ्चधा लक्षणं मतम् ॥

अशोकः

ऊरुद्वयताडितम्—पादमणिः

यस्मिन्नङ्गुलिपृष्ठेन स्थित्योत्प्लुत्य ततः क्रमात् ।
तलाभ्यां ताडयेदूरू तदूरुद्वयताडितम् ॥

वेमः

ऊरुवेणी—देशीचारी

ऊरू स्वस्तिकसंयुक्तौ यत्राङ्घ्रिर्घर्षणं भुवि
कुरुतो निजपार्श्वाभ्यामूरुवेणी भवेदसौ ॥

वेमः

ऊरूद्वृत्तम्—करणम्

ऊरूद्वृत्तां दधचारीमरालखटकामुखौ ।
यत्र व्यावर्तितौ हस्तौ निक्षिपेच्चोरुपृष्ठयोः ॥
वृत्तं भवेत्प्रेमकोपेर्ष्याप्रार्थनासु तत् ।
अत्र हस्तः पताकस्स्यादिति कैर्तिधरं मतम् ॥

ज्यायनः

ईर्ष्यया प्रणयाहवे ।

लक्ष्मणः

ऊरूद्वृत्तम्—चारी

तलसञ्चरपादस्य पार्ष्णिरङ्घ्रेः परस्य चेत् ।
पाण्युन्मुखी स्याज्जङ्घा च जानुकं किञ्चिदञ्चितम् ॥
अन्याङ्घ्रिजङ्घाभिमुखं वलितोद्वर्तितोरुका ।
ऊरोरुद्वर्तनादेतामूरूद्वृत्तां प्रचक्षते ॥

यद्वान्या पादपार्ष्णिस्तु तलसञ्चारसंज्ञिता ।
अङ्घ्रेः पार्ष्ण्युन्मुखी सञ्चार्यूरूद्वृत्तेति कथ्यते ॥

वेमः

ऊर्णनाभः—हस्तः

पद्मकोशस्य यत्र स्युरङ्गुल्यः पञ्च कुञ्चिताः ।
ऊर्णनाभस्स चौर्येण ग्रहे कशग्रहादिषु ॥
शिरःकण्डूयने कार्यश्चिबुकक्षेत्रगौ तु तौ ।
कार्यौ सम्वस्तिकौ सिंहव्याघ्रादिनखरायुधे ॥

शार्ङ्गः

ऊर्ध्वकोष्ठा—पुष्करवाद्ये जातिः

वञ्चितिकाशब्दं पश्यत ।

ऊर्ध्वजानु—करणम्

ऊर्ध्वजानुं दधच्चारीं पक्षवञ्चितमुन्मुखम् ।
अलपद्ममरालं वा निजस्योपरि जानुनः ॥
स्तनक्षेत्रे यथा यस्मिन्नपरं खटकामुखम् ।
वक्षस्तलस्थितं कुर्यादूर्ध्वजानु तदीरितम् ॥

ज्यायनः

ऊर्ध्वजानु—चारी

एकं कुञ्चितमुद्यम्य चरणं जानु तस्य तु ।
स्तनक्षेत्रसमं न्यस्य पादमूर्ध्वीकृतोऽपरः ।
यत्र तामुत्पतेच्चारीमूर्ध्वजानुसमाह्वयाम् ।

वेमः

ऊर्ध्वमण्डलिनौ—नृत्तहस्तौ

व्यावृत्त्या वक्षसोऽरालवर्तनात्पार्श्वमागतौ
ततो मण्डलवद्भ्रान्तौ प्रसारितकरौ भुजौ ॥
पताकौ चेन्मनागूर्ध्वमण्डलौ नृत्तकोविदैः
चक्रवर्तनिकेत्यन्यत्प्रथितं नाम लोकतः ॥
प्राह कीर्तिधराचार्यः करयोरनयोरिति

ज्यायनः

व्यावृत्तिक्रियया वक्षस्स्थलात्प्राप्य ललाटकम् ।
तत्पार्श्वमागतौ हस्तौ विततौ मण्डलभ्रमात् ॥
ऊर्ध्वमण्डलिनौ प्रोक्तावथ लक्ष्मापरे जगुः ।
ललाटप्राप्तिमर्यादमथैतौ नृत्तकोविदाः ॥
चक्रवर्तनिकेत्याहुर्लोकमार्गानुसारतः ।

अशोकः

अरालौ तु यदा हस्तौ शीर्षस्योपरि संस्थितौ ।
ऊर्ध्वमण्डलिनौ ज्ञेयौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ॥

सोमेश्वरः

अरालौ हंसपक्षौ वा ललाटं प्राप्य वक्षसः ।

विप्रदासः

ऊर्ध्ववर्तना

वर्तितावूर्ध्वदेशे चेदुद्वृत्ताभिधहस्तकौ ।
तदोर्ध्ववर्तनाप्रोक्ता कोहलेन मनीषिणा ॥

अशोकः

ऊर्ध्वहस्तः—बाहुः

ऊर्ध्वे व्रजंश्शिरोदेशादूर्ध्वगस्तुङ्गवीक्षणे ।

कुम्भः

अस्य "ऊर्ध्वास्य" इत्यपि संज्ञान्तरं दृश्यते

ऊर्ध्वहस्तः—हस्तपाटः

गाढं दक्षिणहस्तस्य तलेनाहन्यते यदि
पटहस्य पुटद्वन्द्वमूर्ध्वहस्तो भवेद्यथा ॥

दिरिकिटगिडदां दां दां

वेमः

ऊर्ध्वालगम्—उत्प्लुतिकरणम्

करणस्यालगस्यान्ते पादावूर्ध्वीकृतौ समौ ।
यत्र तन्नृत्तचतुरैरूर्ध्वालगमुदीरितम् ॥

वेमः

ऊर्मिः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

तुर्यस्वरं प्लुतीकृत्य गीत्वाद्यं तुर्यमप्यथ
यत्रैकैकपरित्यागाद्गानमूर्मौ परास्वपि ॥

प्लुतीकृत्य—त्रिरुच्चार्येत्यर्थः ॥

जगद्धरः

परास्वपि—अन्यासु कलास्वपीत्यर्थः ॥

आद्या पूर्वं स्वरं तुर्यं त्रिरुच्चार्याद्यमेत्य च
तुर्यं गच्छेत्कलैकैकत्यागादूर्मिः कलाः पराः ॥

मामामासमा पापापारिपा धाधाधागधा नीनीनीमनी ॥

मोक्षदेवः

ऋक्—गीतम्

मन्त्रपदस्तोभैरिह सप्तभिरपि सामलक्षणैर्युक्ता ।
वर्णैरारोग्यादिभिरभिसंपन्ना तथैव च विदार्या ॥

आरभ्यानुष्टुभमपि चाक्षरवृद्धेस्तथा जगत्यन्तैः ।
अपि लौकिकैः पदैरथवैदस्थैर्गदिता च या सततम् ॥
अष्टाधिकचत्वारिंशन्नियतायतकलाभिरपि यां च ।
ब्रूते मिथिलानाथस्तामृचमेतैस्तु लक्षणनिपातैः ॥

नान्यः

सप्तभिरिति । प्रस्तारादिभिः

आद्यः प्रस्तार उद्गीतः प्रतीहारस्ततः परम् ।
उपद्रवोऽथ निधनं हिंकारैंकारकौ तथा ॥
इति सप्त समाचष्ट सामाङ्गानि पितामहः ।
कलापूरकता प्रोक्ता हिंकारैंकारयोरिह ॥

वेमः

वृत्तैर्जगत्यवधिकैरारभ्यानुष्टुभं क्रमात् ।
लौकिकैर्वैदिकैस्यापि पदैर्गेया ऋगुच्यते ॥
अस्यामेकाक्षरश्चाष्टा चत्वारिंशत्कलाः स्मृताः
अस्यामणुष्टुभादीनां छन्दसामनुसारतः ।
आसां कलानां विज्ञेयः प्रयोगनियमो बुधैः ॥
कलापूर्तिमन्त्रपदैस्तथा स्तोभाक्षरैरपि ।

वेमः

ऋगादिः

ऋचो वै ब्रह्मणा गीता ब्रह्मणोऽभिहितात्किल ।
दक्षेण पाणिकाश्चापि गाथा वै कश्यपेन च ।
मात्राभिश्च कपालानि सामान्युक्तानि नन्दिना ।
गीतकानि तु सर्वैव नारदेनोदितानि वै ।
षष्ठाष्टगुणपर्यन्तं द्वात्रिंशच्चतुरादितः ।
ऋग्गाथा च ब्रह्मग्गथा कपालं तु त्रयोदश ।
पण्णवतिपादं साम तदर्थेनापि च कचित् ।

नान्यदेवः

ऋज्वी—गतिः

पुरतः पृष्ठतश्चापि पार्श्वयोश्च भवन्ति ताः ।
अन्वर्था च ऋजुः ।

देवणः

ताः—गतयः ॥

ऋज्वी—रसना

ऋज्वी साव्यक्तवक्त्रे या रसना स्यात्प्रसारिता
एपाश्रमेश्वापदानां पिपासायामपि स्मृता ॥

अशोकः

ऋतुमूलहस्तः

सव्येन शिखरं बध्वा वामहस्तेन यामिनीम् ।
शिखरोपरि यामिन्यां ऋतुमूलाभिधस्स्मृतः ॥
ऋतुमूलपार्श्वभागे तूपरत्नां नियोजयेत् ।

विनायकः

ऋद्धिः—श्रुतिः

मध्यमस्य तृतीया श्रुतिः ॥

अनूपः

ऋषभः

नाभेस्समुत्थितो वायुः कण्ठशीर्षसमाहतः ।
ऋषभं नदते यस्मादृषभो हि प्रकीर्तितः

जगदेकः

नाभिमूलाद्यदा वर्णऽउद्गतः कुरुते ध्वनिम् ।
ऋषभस्येव निर्याति हेलया ऋषभस्वरः ॥

पुरुषोत्तमः

उद्गीथायास्समुत्पन्नो ऋषभो रञ्जितस्वरः ।
शुकपिञ्जरवर्णोऽयं ऋषभो वह्निदैवतः ॥

ब्रह्मणा कथितः पूर्वं । वीररौद्राद्भुतेषु प्रवृत्तः । शिरसः उत्थितः । सनन्दो ऋषिः । प्रतिष्ठाच्छन्दः । सरस्वत्यधिदेवता । कुलीरे विश्रामन्तः । कुलीरः, कर्कटः ।

ऋषभस्त्रिश्रुतिस्तालुमूले तस्यापि संभवात् ।
मज्जाधात्वग्निजो नाद ऋषभस्त्रिश्रुतिः स्मृतः ॥

ऋषभस्य शाकद्वीपः ।

तिस्रो धमन्यो वर्धन्यो मज्जाया नाभिमाश्रिताः ।
तस्माद्धात्वाश्रितत्वेन ऋषभस्त्रिश्रुतिर्भवेत् ॥

जगदेकः

ऋषभो वृषभपर्यायशब्दैरुच्यते ।

ऋषभः—स्वरहस्तः

मृगमौलिश्चापविद्धो ऋषभस्वर ईरितः

शुद्धा

ऋषभगजविलसितम्

षोडशाक्षरवृत्तम् । भरनननगाः ॥

भरतः

गजविलसितं, इभललितं, मत्तगजविलसितमित्यादीनि नामान्तराणि ॥

ऋषभचेष्टितम्

सप्तदशाक्षरवृत्तम् । हरिणीवृत्तस्य नामान्तरम् ॥

ऋषभप्रिया—मेलकर्ता रागः
स रि ग ० ० म प ध नि० स.

ऋषभललितम्—सप्तदशाक्षरवृत्तम्
हरिणीवृत्तस्य नामान्तरम् ॥

ऋषभस्वरमन्त्रः

दक्षिणो हृदयाय नमः। वार्तिक शिरसे स्वाहा। चित्रशिखायै वषट्। चित्रः कवचायहुम्। चित्रतरः नेत्रत्रयाय वौषट्। चित्रतमः अस्त्राय फट्। सनन्दन ऋषिः प्रतिष्ठाच्छन्दः सरस्वती देवता। ऐं क्लीं सौं रिं नमः ॥

जगदेकः

ऋषभाभिनयः
हंसास्याभिधहस्तेन दक्षिणेन करेण तु।
कटिस्थेनार्धचन्द्रेण समेन शिरसा तथा।
ब्राह्माख्यस्थानकेनापि धीमान ऋषभमादिशेत्।

दामोदरः

ऋषिका—मूर्छना
सुभद्रग्रामे पञ्चमी मूर्छना ॥
ऋषिका नाम विज्ञेया मूर्छना नृपवल्लभा।
मूर्छत्वात्पञ्चमस्यैव सुभद्राख्ये तु सा भवेत् ॥

वादिमत्तः

इयं हृष्यकेति पठ्यते नारदशिक्षायाम्।

एकजानुनतम्—देशीस्थानम्
पदमेकं स्वभावस्थमपरं चरणं पुनः।
चतुरङ्गुलमाने चेत्किञ्चिदञ्चितजानुकम्।
तिष्ठेत्तत्स्थानकं प्रोक्तमेकजानुनताभिधम् ॥

वेमः

एकजानुप्लुतम्—नृत्तकरणम्
एकजान्ववधूतं कं दृष्टिरुल्लोकिता यदा।
शुकतुण्डारालहस्तौ तथा चार्यूर्ध्वजानुका।
एकजानुप्लुताख्यं तद्देवमङ्गान्तरे यदा ॥

नन्दी

अत्र एकजानु, स्थानकं. कं शिरः. ऊर्ध्वजानु, चारी.

एकतन्त्री—वीणा

इयं ब्रह्मवीणेत्यपि कथ्यते।
श्रुतयोऽथ स्वरा मूर्छास्ताना नानाविधास्तथा।
एकतन्त्रीकवीणायां सर्वमेतत्प्रतिष्ठितम् ॥

(स्वराः, श्रुतयः, मूर्छनाः, तानाश्च नैकत्रान्यवीणासु विभाव्यन्ते इत्यभिप्रायः)

समुदायोऽस्ति नान्यत्र मतङ्गोऽप्याह तद्यथा
एकतन्त्र्यां स्वयमेवास्ति सरस्वतीति ॥

नान्यः

लक्ष्यते स्वरवीणाथ तत्स्वरूपपुरःसरा।
अङ्गुष्ठपर्व दैर्घ्यं स्यादङ्गुलं कस्यचिन्मते ॥
मध्यमाङ्गुलिमध्यस्य मितं मानेन वा भवेत्।
षड्भिस्तु निस्तुषैस्तुल्यैः सार्वैस्तिर्यग्यवोदरैः ॥
मितमत्राङ्गुलं यद्वा वाद्यभाण्डमितो भवेत्।
वितस्तिर्द्वादशभिर्द्वे वितस्ती करो भवेत् ॥
मानेनानेन निर्माणमत्र सर्वत्र कल्पयेत्।
खादिरस्सरलो वृत्तो ग्रन्थिव्रणभिदोज्झितः ॥
तथैव कांस्यजो वापि रक्तचन्दनजोऽथवा।
वितस्तिपरिधिः श्लक्ष्णः षड्वितस्तिमिता यतिः ॥
स्वपदैर्ध्यस्य मानेन सुषिरं दधदन्तरा।
सार्धाङ्गुलपरीणाहमूर्धोऽधो दधते तथा ॥
दण्डस्स्यादस्य पिण्डस्तु सपादाङ्गुलसम्मितः।
उत्सेधेन त्र्यङ्गुलेन प्रस्थाकारेण भास्वता ॥
परितौ दण्डतुल्येन त्रिभिस्तैताम्रवर्तिभिः।
कनिष्ठाङ्गुल्यममितैः सुषिरैस्तद्द्वयेन वा ॥
तर्जन्यङ्गुलिमानेन मध्यदेशेन भास्वता।
स्वर्णादिपरिक्लृप्तेन विदध्यादूर्ध्वमाननम् ॥
खादिरं शाकजं वान्यद्दधानं ककुभं वरम्।
अष्टाङ्गुलायतं तद्वद्विस्तारे त्र्यङ्गुलं श्रुतम् ॥
अङ्गुल्याधिकपार्श्वे च मध्ये कूर्मवदुन्नते।
स्थितेन पत्रिकाधारगर्तेन च समन्वितम् ॥
गर्तमध्यस्थरन्ध्रेण त्रिकोणेन समन्वितम्।
स्थौल्यात् रन्ध्रप्रमाणेन धातुभी रचितेन च ॥
गर्तरन्ध्रनिविष्टेन शङ्कुना कीलितं दृढम्।
दधानं पत्रिकां श्लक्ष्णां मिश्रलोहमयीं समाम् ॥
अङ्गुलद्वयविस्तीर्णामायतां चतुरङ्गुलाम्।
अधस्ताद्दण्डयुगलं दधानं वर्तुलं समम् ॥
दण्डरन्ध्रमितः स्थौल्ये दैर्घ्ये चाष्टाङ्गुले तथा।
अस्याधरस्थितं शंकुं दण्डवक्त्रे निवेशयेत् ॥
यथाश्लिष्यति वीणाया दण्डेन ककुभी दृढम्।
एवं विधस्य दण्डस्योर्ध्वादिशेत्त्वधस्तने (?) ॥

अङ्गुलैस्सप्तदशभिः कुर्याद्रन्ध्रद्वयं समम् ।
तदक्षसदृशं तत्रैकस्मिन्द्विगुणितामृजुम् ॥
तन्त्रीं प्रक्षिप्य यत्नेन तन्त्रीप्रान्तान्तरं पुनः ।
क्षिप्त्वा रन्ध्रेऽन्यत्र च तामावर्षेद् द्विगुणां दृढम् ॥
पुनरित्थं प्रकुर्वीत यावत्तन्त्री दृढा भवेत् ।
षष्ट्यङ्गुलपरीणाहं वर्तुलं च पचेलिमम् ॥
छेदने वक्त्रदेशेन द्वादशाङ्गुलविस्तृतम् ।
पिण्डितोऽङ्गुलमानेन सुदृढं स्निग्धमूर्तिमत् ॥
वृत्तिस्थानगता तस्य नाभिश्छिद्रसमन्विता ।
अङ्गुलत्रितयायामाधोमुखक्षितया तथा ॥
रन्ध्रवद्दण्डपृष्ठस्थपुष्ट्या मध्यरंध्रया ।
युक्तं नाभ्यादधच्छान्तनालिकेरजकर्परम् ॥
मध्यरन्ध्रयुतं नाभिरन्ध्रसंलग्नपृष्ठकम् ।
तुम्बं स्यादस्य रन्ध्रेतु तन्त्रीप्रान्तो निवेश्यते ॥
कर्परस्थितरन्ध्रेण तन्त्रीभिः काश्य यत्नतः ।
वेष्टयेत्कीलके तस्मिन् तत्कीलं भ्रामयेन्मुहुः ॥
तावद्यावद्दृढो बंधस्तुम्बस्यैषः प्रजायते ।
धीरैस्तुम्बुकमुत्तानमित्थं तत्र निबध्यते ॥
दण्डे तुम्बोर्ध्वदेशे च दोरकं श्लक्ष्णसूत्रजम् ।
अन्वितं नागपाशेन द्विगुणेन नवं दृढम् ॥
श्लक्ष्णां स्नायुमयीं तन्त्रीं बद्धप्रान्तां दृढां घनाम् ।
आवेष्ट्य नागपाशेऽस्मिन्नाकर्षेत्पत्रिकोपरि ॥
तामावेष्ट्य ततः शङ्कौ ककुभे पत्रिका दृढम् ।
निबध्नीयात्ततो जीवां समां वेणुमयीं मृदुम् ॥
तन्त्रीपत्रिकयोरन्तरङ्गुलं द्वितयायताम् ।
यतसंमितविस्तारां नादजीवनहेतवे ॥
संदिग्धश्लेषतो नादकलनाद्वा कलां विदुः ।
सुवृत्ताले गुणा श्लक्ष्णा दोरिका पक्ववेणुजा ॥
द्वादशाङ्गुलिर्दीर्घा च कनिष्ठनखविस्तरा ।
मन्द्रस्थानस्वरज्ञानकारणं सुचलामृजु ॥
दण्डे तत्र निबध्नीयात्तुम्बकाद्गुलत्रये ।
एवं लक्षणलक्ष्येयं वीणा स्यादेकतन्त्रिका ॥

कुम्भः

संकलं निष्कलं चेति द्विविधं वाद्यमीरितम् ।
एकतन्त्र्याः स्वयं सेदः कथितः शंभुना पुरा ॥
जीवा लग्ना प्रकर्तव्या यथा नादोऽभिजायते ।
स्थूलो ध्वनिर्भवेद्यत्र वाद्यं तत्सकलं भवेत् ॥

कलाहीना प्रकर्तव्या त्रिन्दोकत्पानहेतवे ।
सर्जीजीमूलसंलग्ना तन्त्री यं निष्कलं भवेत् ॥

गोमेश्वरः

(अङ्गुष्ठपर्वमात्रं यत्तदेवाङ्गुलमीरितम् ।
वितस्तिर्द्वादशैतानि तद्द्वयं हस्त उच्यते ॥)
सुवृत्तः खादिरो दण्डो द्वादशाङ्गुलवेष्टनः ।
रन्ध्रत्रयसमायुक्तः श्लक्ष्णी दृष्टिमनोहरः ॥
षड्वितस्तिसमायामो गर्भे रन्ध्रसमन्वितः ।
सार्धाङ्गुलं तु तद्रन्ध्रं सुवृत्तं द्विमुखं भवेत् ॥
वरदारुसमुद्भूतः कार्यस्त्र्यङ्गुलविस्तरः ।
अष्टाङ्गुलायतो रम्यः पार्श्वे तु चतुरङ्गुलः
कूर्मपृष्ठोन्नतो मध्ये पत्रिकाधारगर्तकः ।
तन्मध्ये योनिवद्रन्ध्रमधो भागे द्विदण्डकः ॥
किञ्चित्समुन्नतो मध्ये निम्नस्तत्पार्श्वयोरपि ।
दण्डाधोधारसंयुक्तः सुवृत्तश्चतुरङ्गुलः ॥
रन्ध्रप्रमाणस्थौल्येन शङ्कुना च समन्वितः ।
एवं विधः स्यात्ककुभः खादिरोऽत्र मनोहरः ॥
सुपक्वं च सुवृत्तं च नानार्थं नाभिसंयुतम् ।
वृत्तस्थानं तु नाभिः स्यात्र्यङ्गुला सा भवेद्वरा ॥
परिणाहो भवेत्तस्य द्विगुणस्त्रिंशदङ्गुलः ।
छेदयित्वा मुखं कार्यं द्वादशाङ्गुलविस्तृतम् ॥
वीणादण्डाग्रभागे स्यादधस्सप्तदशाङ्गुले ।
तुम्बकस्य च बन्धार्थमक्षिवत्सुपिरद्वयम् ॥
अधोभागे तु दण्डस्य ककुभं विनिवेशयेत् ।
ककुभे पत्रिकाः स्थाप्य मिश्रलोहमयी शुभा ॥
विस्तारे द्व्यङ्गुला सा स्याद्दैर्घ्ये च चतुरङ्गुला ।
कूर्मपृष्ठसमाकारा मध्ये निम्ना च किञ्चन ॥
रन्ध्रयोरन्यतमे तन्त्रीं द्विगुणितां न्यसेत् ।
न्यसेदेकगुणां तद्वदन्यरन्ध्रे विचक्षणः ॥
आकृष्य द्विगुणां तन्त्रीं प्रोतां निष्कासयेत्ततः ।
तां च द्विगुणमावर्त्य तुम्बनाभौ निवेशयेत् ॥
कर्परं नारिकेलस्य सुमुखं पृष्ठरन्ध्रकम् ।
विन्यस्य तन्त्रीं तद्रन्ध्रे कीलके परिवेष्टयेत् ॥
कीलकं भ्रामयेत्तावत् यावत्र सुदृढं भवेत् ।
एवं तुम्बकबन्धोऽयमाख्यातस्सोमभूभुजा ॥
तुम्बकस्य तथा चोर्ध्वं साधुसूत्रविनिर्मितम् ।
बन्धनं वेष्टयेद्दण्डे नागपाशेन भूषितम् ॥

तस्मिन् द्विगुणिते पाशे तत्र तन्त्रीं निवेशयेत् ।
समां स्नायुमयीं श्लक्ष्णां सुदीर्घां सुदृढां घनाम् ॥
तया सम्पीड्य पत्रीञ्च ककुभं परिवेष्टयेत् ।
तन्त्रीपत्रिकयोर्मध्ये जीवां तन्वीं विनिक्षिपेत् ॥
तन्वी स्याद्द्व्यङ्गुला दैर्घ्ये यवगोधूमविस्तृता ।
तया सम्पद्यते नादः तेन जीवेति सा स्मृता ॥
किञ्चिल्लगति नो वेति पत्रिकां तत्र तन्त्रिकाम् ।
लग्ना सैव कला ज्ञेया वीणावादनवेदिभिः ॥
पक्ववंशसमुद्भूता द्वादशाङ्गुलमायता ।
कनिष्ठा नखविस्तारा श्लक्ष्णा वृत्ता मनोहरा ॥ ।
तुम्बकाच्च तथाधस्ताद्ङ्गुलत्रयमानतः ।
वेष्टयेद्दोरिकां सूक्ष्मां त्रिगुणां मन्द्रसञ्चिकाम् ॥
प्रधानरन्ध्रे निक्षिप्य वाया यत्नेन वैणिकैः ।
वीणामधोमुखीं कृत्वा ग्राह्या वादनहेतवे ॥
एतल्लक्षणयुक्तेयमेकतन्त्री वरा शुभा ।
दर्शनात्स्पर्शनाद्वापि ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

सोमेश्वरः ।

श्लक्ष्णः सुवृत्तस्सरलो ग्रन्थिव्रणभिदोज्झितः ।
स्याद्वितस्तिपरीणाहो दण्डः खदिरदारुजः ॥
त्रिहस्तायामवांस्तावद्दैर्घ्यर्धाङ्गुलसम्मितः ।
अन्तस्सुषिरमूर्ध्वाधः पवने च दधत्तथा ॥
कनिष्ठाङ्गुलिविस्तारे गर्भरन्ध्रे द्वयोऽथवा ।
यद्वा त्रेताग्निसंस्थानरन्ध्रे त्रितयसंयुतम् ॥
तर्जनीपरिमाण स्यात्तत्र रन्ध्रद्वयं ततः ।
एकरन्ध्रमधः..............लान्तम् ।
कर्तव्यस्तत्र ककुभः खदिरो वाथदारुजः ।
तिर्यगष्टाङ्गुलायामात्तथा त्र्यङ्गुलदैर्घ्यवान् ॥
कमठोन्नतमध्य.....................।
गर्तमध्ये योनिरूपरन्ध्रेण च समन्वितः ॥
अवस्थितेनात्र रन्ध्रे रन्ध्रस्थौल्येन शङ्कुना ।
पत्रिकामङ्गुलायामाम्मिश्रलोहमयीं नवाम् ॥
चतुरङ्गुलदैर्घ्यां च..................।
श्लक्ष्णेन त्र्यङ्गुलः स्थूलोत्तरार्धेन च शङ्कुना ।
उत्तरार्धश्च मध्यश्च दधता कमठोन्नतः ॥
दण्डानने संप्रविष्टाधोभागेन चान्वितः ।
द्विदण्डकश्च ककुभः श्लाघ्य ...... भवेत् ॥

अथ दण्डस्य चोर्ध्वाग्रादधस्सप्तदशाङ्गुलात् ।
भागे तुम्बद्वयं धार्यं तत्र द्वन्द्वोपमं ततः ॥
विधाय रन्ध्रयुगलं तयोरेकत्र निक्षिपेत् ।
तन्त्रीं द्विगुणितामन्यत्रैकमेव निवेशयेत् ॥
ततश्च द्विगुणां तन्त्रीं कृष्ट्वा निस्सारयेद्दृढम् ।
एवं तां त्रिगुणां तन्त्रीं नाभौ तुम्बस्य निक्षिपेत् ।
अष्टाङ्गुलपरीणाहं स्निग्धं पक्वं च वर्तुलम् ॥
द्वादशाङ्गुलविस्तारं वदनं तुम्बमिष्यते ।
तस्य नाभिर्भवेद्वृत्तसंस्थानाधोमुखी तथा ॥
दन्तसंश्लिष्टपृष्ठा च सरन्ध्रा त्र्यङ्गुलायता ।
दण्डतुम्बकयोर्मध्ये कर्परं नारिकेलजम् ॥
..................मध्ये रन्ध्रेण चान्वितम् ।
कृत्वा तद्रन्ध्रमध्येऽथ तन्त्री प्रान्तौ निवेशयेत् ॥
दण्डान्तस्थे कीलके तौ संवेष्ट्य.........।
एवं निबध्यते तुम्बमुत्थानीकृत्य वोभिदैः ॥
दण्डेऽथ तुम्बकादूर्ध्वं बलवत्सूत्रनिर्मितः ।
दोरकं नागपाशेन द्विगुणेन समन्वितम् ॥
वेष्टयित्वा ततस्तस्मिन् नागपाशे सुशोभने ।
गण्डप्रान्तं घनां तन्त्रीं पट्टसूत्रमयीं दृढाम् ॥
कृष्ट्वा ततः पत्रिकां च निपीड्य ककुभं तया ।
तन्त्र्या संवेष्ट्य सुदृढं निबध्नीयाद्विचक्षणः ॥
ततस्तनुतरां वेण्डमयीं च यवविस्तराम् ।
तन्त्रीपत्रकयोर्मध्ये जीवां तु द्व्यङ्गुलायताम् ॥
नादस्य सिद्धये कुर्याद्यतो नादस्तु जायते ।
जीवेति सा निगदिता नादं जीवयतीति सा ॥
तन्त्रिका पत्रिकायां तु किञ्चित्स्पृशति वा नवा ।
इति या क्षिप्यते तत्र सा कलेति प्रकीर्तिता ॥
दृष्टा स्पृष्टा च वीणेयं भवेत्स्वर्गापवर्गदा ।
एक तन्त्री पुनात्येषा महापातकिनोऽपि च ॥
सर्वदेवमयी सर्वसौभाग्यफलदायीनी ।

वेमः

एकतन्त्रीवादनक्रमः

वादनस्य प्रकारोऽस्याः साम्प्रतं गद्यते मया ।
एतस्या दोरिकादेशसधस्तुम्बमधोमुखम् ॥
ऊर्ध्वतन्त्री यथा तद्वद्वामे स्कन्धे निधाय च ।
पार्ष्ण्यां दक्षिणपादस्य ककुभं धारयेद्दृढम् ॥

वामहस्तकनिष्ठायामथ विन्यस्य तन्तिकाम् ।
आवेष्टितानामिकां च काञ्चित्कुञ्चितमध्यमाम् ॥
अङ्गुलीपार्श्वसंलग्नां तर्जन्यग्रनिपीडिताम् ।
उरःस्थलासन्नतन्त्रीं मध्यदेशे निवेशयेत् ।
एवं वाममधश्चोर्ध्वं सारयेन्नादसिद्धये ॥
हस्तं तु दक्षिणं जीवाप्रदेशाद्द्वादशाङ्गुलम् ।
सन्त्यज्य तन्त्र्यां विन्यस्य चोर्ध्वाधस्सारयेत्क्रमात् ॥
ऊर्ध्वं वक्षस्तलादेनां न नयेद्दक्षिणं करम् ।
अन्यस्योपरि वाद्यात्तु स्यादयं सारणाविधिः ॥

वेमः

दोरिकायास्तलोद्देशं वामस्कन्धे विधाय च ।
पार्ष्णिना दक्षिणेनाथ ककुभं धारयेद्दृढम् ॥
वामहस्तकनिष्ठायास्तुम्बस्योपरि सारणम् ।
वेष्टयित्वानामिकया समाकुञ्च्य च मध्यमाम् ॥
तत्पार्श्वमग्रसंलग्नां तर्जन्यग्रेण सारयेत् ।
इति वामकरन्यासः सारणाधारणे स्मृतः ॥
वक्षःस्थलसमुद्देशे सारणास्थापनं भवेत् ।
अत ऊर्ध्वं ततो गच्छेत्क्रियाभेदमवाप्य सः ॥
वामहस्तादधः कार्यो नितरां दक्षिणः करः ।
त्यक्त्वा वितस्तिं जीवायाः स्थानं तस्य विनिर्दिशेत् ॥
क्रियाभेदमपेक्षासावधश्चोर्ध्वं च गच्छति ।
विहायोपरि वाद्यं तु वामादूर्ध्वं न गच्छति ॥
वामहस्तक्रियाभेदः सारणेति निगद्यते ।

सोमेश्वरः

एकतन्त्र्या अङ्गदेवताः

दण्डश्शम्भुरुमा तन्त्री ककुभश्च जनार्दनः ।
पत्रिका कमला तुम्बं ब्रह्मा नाभिस्सरस्वती ॥
दोरको वासुकिः प्रोक्तो जीवायां तु सुधाकरः ।
दोरिकायां स्थितस्सूर्यस्तस्मादेषा हि पावनी ॥

सोमेश्वरः

एकतालः—ध्रुवालङ्कारः

एकतालेन युक्तत्वादेकतालः प्रकीर्तितः ।
एकद्रुतेनैकताल एकतालस्य लक्षणम् ॥
लक्ष्ये त्विदानीमेतद्वेकतालो न रक्तिदः ।
इत्येकतालस्थानेऽस्मिन्नादितालो निवेशितः ॥
आदिताले त्वेकलघुः चतुरक्षरसम्मितः

वेङ्कटमखी

एकताली—गीतालङ्कारः

एकताली त्रिधा प्रोक्ता गीतवाद्यविशारदैः ।
रामा च चन्द्रिका तद्वद्विपुलेत्यथ लक्षणम् ॥

संगीतसारः

एकताली—भङ्गतालः

द्रुतेन लघुना वापि गुरुणैकेन वा भवेत् ।
एकैकैरेव पतनैरेकताली त्रिधा भवेत् ॥

नान्यः

एकताली—देशीतालः

एकेनैव द्रुतेनस्यादेकतालीति संज्ञया ।
स रि ग म प ध नि

जगन्नाथः

एकताली—प्रबन्धः

वारद्वितयमावर्त्य गेयावुद्ग्राहकध्रुवौ ।
आभोगं च सकृत्कृत्वा ध्रुवे न्यासो विधीयते ॥
प्रासप्राया यतिप्राया ध्रुवप्राया गतिर्भवेत् ।
एकतालेन गेयास्यादेकतालीति कीर्तिता ॥

हरिपालः

लक्षणं लम्भकस्यैव किं तु तालो द्रुतो भवेत् ।
एकतालीति नाम्नैषा कथिता सोमभूभुजा ॥
आलापनिर्मितैः कैश्चिदस्या उद्ग्राह उच्यते ।

जगदेकमल्लः

एकपदकुट्टिता—मुड्डपचारी

स्वपार्श्वे कुट्टितः पूर्वं स्थापितोऽङ्गुलिपृष्ठतः ।
कुट्टितश्च पुनस्स्थाने तदेकपदकुट्टिता ॥

अशोकः

एकपाठ्यम्

पाठ्यमेकं तु विज्ञेयं संस्कृतं प्राकृतं यथा ।
कमलामलरेणुतरङ्गलोलसलिलादिवाक्यसंपन्नम् ।
प्राकृतबन्धैर्यत्र संस्कृतमपि योगमुपयाति ॥

भरतः

एकपादम्—देशीस्थानम्

एकस्स्वाभाविकोऽङ्घ्रिस्स्यादपरश्चरणः पुनः ।
तदूरुबाह्यपार्श्वेऽङ्गुष्ठाग्रेण समाश्रितः ॥
एकपादाभिधं स्थानं कथितं नृत्तकोविदैः ।

वेमः

एकपादः—नारदीयतानः
नि रि ग म प ध (अथवा)
नि रि ग म प ध नि
मध्यमग्रामे प्रथमतानः ।

नान्यः

एकपादभ्रमरी
भ्रामयेदेकमेकेन पादं पादेन सत्वरम् ।
सा त्वेकपादभ्रमरी भवेदिति विनिश्चिता ॥

नाट्यदर्पणे

एकपादाञ्चितम्—उत्प्लुतिकरणम्
एकपादस्थितः कुर्यादेकपादाञ्चितं तदा ।

ज्यायनः

एकपार्श्वगतम्—देशीस्थानम्
प्रकृतिस्थस्य पादस्य पुरस्मिन्यञ्चाङ्घ्रितले ।
वामपार्श्वेन निहितश्चरणोऽन्यो यथा मनाक् ॥
तदा स्थानं तदादिष्टमेकपार्श्वगतं भवेत् ।

वेम.

एकरागमेल
शुद्धमलामध्यमेलाख्यवीणयोरेकरागमेलेत्यवान्तरभेदः ।
मध्ये तारे तथैकैकरागे स्यात्स्वरमेलनम् ।
एषैकरागमेलोक्ता वीणावादनतत्परैः ॥

श्रीकण्ठः

अस्यां वीणायां सार्यो रागानुसारेण तदा तदा निवेश्याः । यदि रागान्तरं गीयते तदा सार्यः स्थानान्तरे निवेश्याः । मनुचरिताख्यान्ध्रग्रन्थे वरूथिन्या नायिकाया विरहावस्थावर्णने भाषायामिदमुक्तम् । हे सुन्दरि त्वया वीणायां कृतं मेलनं रागस्य । तदुपरि विरहावस्थया त्वया वीणैवोपेक्षिता । सा (वीणा) तु मेलनकृतं रागमेव वाताहत्यालपति । अयं तु कालः देशाक्षिरागस्यागतः । देशाक्ष्या मेलनं कुरु इति । अत्र प्रत्येकं एकैकरागस्य मेलनं भिन्नभिन्नमिति व्यक्तं भवति । तस्या वीणा एकरागमेलेत्यूह्यम् । सारीणां श्रुतिस्वरस्थानेषु निवेद्यत्वात्ता चलचार्य इति गम्यते । आधुनिकवीणायां सार्यस्स्थिरा एव ।

एकरूपः—वाद्यालङ्कारः
सर्वातोद्यानि यत्रैकं करणं भावयन्ति तु ।
समवृत्तपदान्येवमेकरूप उदाहृतः ॥

भरतः

एकस्यैव प्रयोगस्य निर्वाहादेकरूपतः ।
आतोद्यैः सकलैरेवमेकरूप इति स्मृतः ॥

नान्यः

एकरूपा—पुष्करवाद्ये जातिः
वामोर्ध्वगप्रवृत्ता चोर्ध्वे क्षिप्तावकृष्टलययुक्ता ।
सा करुणरसप्राया जातिः स्यादेकरूपा तु ॥ अभिनवगुप्तपाठः
धत्तिदमधिटोह्वक एभिर्वाद्याक्षरैस्समायुक्ता ।
स्यादेकाख्या जातिः शृङ्गारे साधमस्त्रीणाम् ॥ नेपालपाठः
गोमुख्यङ्कितालिप्ता वितस्तावाश्रिता यदा ।
यत्र वाद्यं तदेकैकं एकरूपाहि सा यथा ॥ प्राचीनपाठः

भरतः

एकवाक्यम्
एकया क्रियया सर्ववस्तूनामर्थनिश्चयः ।
एकवाक्यमिति ज्ञेयं भिन्नवाक्यमतोऽन्यथा ॥

सङ्गीतसर्वस्वम्

एकवाद्या—अवनद्धे जातिः
घो घो घ्रे घ्रे घो धमेभिधात्वक्षरैश्च संयुक्ता ।
सा ह्येकवाद्यजातिर्नृत्तगतौ विधानतः कार्या ॥

भरतः

यथाक्षरसमं युक्तामेकमेव भवेत्पुनः ।
अन्येनान्येन संयुक्ता ह्येकवाद्या च सा भवेत् ॥
एकाक्षरस्य वैचित्र्यवादनातोद्ययोगतः ।
एकवाद्येति तां देवः श्रीमान्नान्योऽनुमन्यते ॥

नान्यः

एकवीरवंशः
अङ्गुलैः स्याद्द्वादशभिर्यवद्वितयसंयुतैः ।
एकवीरे दण्डमानं मुखताराख्यरन्ध्रयोः ॥
अन्तरं चापि विज्ञेयं एकाङ्गुलकसम्मितम् ।
लक्ष्मीमापतिवंशस्य लक्षणेनोदितं परम् ॥
इत्युक्तमेकवीरेण लक्ष्म वंशैकवीरगम् ।

कुम्भः

एकशाल्मली—संगीतशृङ्गाराङ्गम्
समारूढप्रौढविस्रंभानुरागोद्दीपनापदेश्यमहिम्नीश्च क्रीडाः प्रवर्तयेत् । तास्वेकमेव कुसुमनिर्भरं शाल्मलीवृक्षमाश्रित्य सुनिमीलितकारिभिः खेलनाक्रीडा ।

भोजः

एकस्वरः—वर्णालङ्कारः
यत्रैकाघातउचिराः स्वरास्सर्वे क्रमादमी ।
भवन्ति स यथोद्देशमेकस्वर इहोच्यते ॥

यथा—सरिगमपधनि। क्रमेणारोहणादारोही एकस्वरः। व्युत्क्रमेणावरोहेऽयमेवावरोही एकस्वरश्च भवति। एकधातरुचिरा इत्यादितालस्यैकलघुत्वाभिप्रायेण। अस्यादितालानुगतत्वेनानुपूर्वविशिष्टत्वादलङ्कारत्वम्॥

संगीतसरणिः

एकाक्षरा—श्रुतिः

ऋषभस्य तृतीया श्रुतिः। मण्डलीमते तारर्षभस्यैव। तारपञ्चमस्य प्रथमा श्रुतिः॥

पार्श्वः

ऋषभे तृतीया श्रुतिः।

पाल्कुरिकि सोमः

एकाक्षरी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स नि प म रि ग म रि स.

मल्लः

एकाग्रणीः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.

(अव) स नि ध नि प म ग रि स.

मल्लः

एकाङ्घ्रिलोहडी—उत्प्लुतिकरणम्

एकपादे स्थितस्थाने लोहडीं कुरुते यदा।

एकाङ्घ्रिलोहडी सा तु तदा नृत्तविदां मता॥

वेमः

एकान्दोली—मेलरागः (षड्विधमार्गिणीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.

(अव) स नि ध प म ग म रि स.

मल्लः

एकार्थम्—काव्यदोषः

अविशेषाभिधानं यत्तदेकार्थमिति स्मृतम्।

भरतः

एकार्थीभावः—भक्तिः

ततश्चैकत्वसंपत्तिमेकार्थीभावनं विदुः।

ततश्चेति। व्यपेक्षावतां समर्थानां अन्वितानां पदानामित्यर्थः। तद्विभागस्तु—

नीरक्षीरादिवत्क्वापि क्वचित्पांसूदकादिवत्।

तिलतंडुलवत्क्वापि बहुधा दृस्तेऽन्वयः॥

तद्यथाक्रमं पदवाक्यविषयमेतत्॥

साहित्यमीमांसा

एकावसाना—चतुष्पदागीतम्

वर्णाधेन भवेद्यस्मामेकपादे समापनम्।

एकावसाना सा ज्ञेया गीतज्ञैस्तु चतुष्पदा॥

वेमः

एकाश्रया—कला

एकं धृत्वा धरण्यां चरणमथ परेणाङ्घ्रिणोरूद्धृतेन प्रायो हस्तेन चैकेन खलु वितनुते चण्डचक्रभ्रमिं च। पात्रं कांस्यस्थनिम्नं शिरसि च दधती साम्बु यत्नान्यहस्ता क्षिप्त्वा गृह्णाति गोलान क्षिपति दिवि पुनः पाणिनेका-[श्रयेति॥

नागमल्लः

।—स्कन्धौ

एकोत्तयोः प्रयोगस्स्यान्मुष्टिकुन्तप्रहारयोः।

विप्रदासः

मुष्टिप्रहारे कुन्तहुडुक्कावादने तथा।

सोमेश्वरः

सोमेश्वरः—एकान्त इत्याह॥

एडका—पादभूषणम्

ईदृग्रूपसमायुक्ता नानारत्नैर्विनिर्मिताः।

ध्वनिर्हीनास्सुशोभाढ्या एडकाः परिकीर्तिताः॥

सोमेश्वरः

एलकाक्रीडितम्—मण्डलम्

सूचीविद्धाश्रितैः पादैः धरणीतलसंयुतैः।

एलकाक्रीडिताभिश्च चारीभिस्तदनन्तरम्॥

पूर्णाभिर्भ्रमरीभिश्च सूचीविद्धाङ्घ्रिभिस्तथा।

ततश्चाक्षिप्तचारीभिः क्रमादाशाचतुष्टये॥

मण्डलभ्रमणेन स्यादेलकाक्रीडिताह्वयम्॥

वेमः

एलकाक्रीडितम्—करणम्

एलकाक्रीडिता चारी तदा गात्रं च सन्नतम्।

वलितं च करस्त्वेको डोलोऽन्यः खटकामुखः॥

एलकाक्रीडितं तत्स्यादधमस्योपसर्पणे।

वेमः

एलकाक्रीडिता—चारी

यत्र किञ्चित्समुत्पत्य चरणौ तलसञ्चरौ।

पर्यायात्पततस्सेयमेलकाक्रीडिता भवेत्॥

वेमः

एला:—प्रबन्ध:

एलानां वक्ष्यमाणानां सर्वासां प्रकृतिर्यथा ।
उद्ग्राहे पादनियम: प्रयोग: पल्लवाभिध: ॥
पदं च ध्रुवमाभोगो नेतुर्गातुश्च नामत: ।
तत्तत्स्थानेष्वनुप्रास इति सामान्यलक्षणम् ॥

जगन्नाथमल्ल:

नादानन्दा ततो हंसी भद्रा चित्रोपचित्रका ।
कमला ललिता लीला ज्योत्स्ना रम्भा तथापरा ॥
मार्गावती च मुग्धा च विद्युन्माला तथैव च ।
कुन्दप्रभा शशिलेखा चूतमञ्जरिकापि च ॥
मधुकरी चेति ज्ञेया एला अष्टादशैव तु ।

नान्य:

एला चतुर्विधा, नादावती, हंसावती, नन्दावती, भद्रावतीति शुद्धा जातय: ।

आर्याख्तास्तु प्रोक्ता गणविकारत: ।
वासवी सङ्गता त्रेता चतुरा बाणसंज्ञका ॥
एकद्वित्रिचतु:पञ्चगणानां विकृतौ क्रमात् ।

वासवी तु रामा, मनोरमा, उन्नता, शान्ति: नागरा, इति प्रथमादिगणविकृतेरन्तरभेदा: ॥ तथैव सङ्गताया रमणीया, विषमा, समा, लक्ष्मी, कामुकी, मदनोत्सवा, नन्दिनी, गौरी, सौम्या, रतिदेहा, इति दश भेदा: ॥ त्रेतायाश्च कोमला, विजया, मध्या, जयमङ्गला, उत्कलिका, वीरश्री: रत्नमाला, रतिमङ्गला, तनुमध्या, रतिप्रभा, इति दश भेदा: ॥ चतुरायास्तु, उत्सवप्रिया, महानन्दा, लहरी, जया, कुसुमावतीति पञ्चभेदा: ॥ बाणाया: एक एव भेद: । एवमाहत्य एकत्रिंशदेलाभेदा:स्यु: ॥ नादावती, हंसावती, नन्दावती, एतासां प्रत्येकं एकत्रिंशद्भेदै-राहत्य त्रिणवतिभेदास्यु: ॥ एलास्तु पुन: गणैला, (त्रिणवति-भेदभिन्ना) मात्रैला चतुर्भेदा, वर्णैला द्वादशभेदा, देशैला सप्तभेदा, इति । मात्रैलाया: रतिलेखा, कामलेखा, बाणलेखा, चन्द्रलेखेति तत्तन्मात्रागणभेदै: भेदा: स्यु: वर्णैलायास्तु वर्णसंख्या-नियमेन भेदा: स्यु: । यथा—मधुकरी, सुस्वरा, करिणी, सुरसा, प्रभञ्जनी, मदनवती, शशिनी, प्रभावती, मालती, ललिता, भोगवती, कुसुमवतीति द्वादश । देशैला देशभेदेन तालभेदेन च प्रधानतया सप्त भवन्ति । यथाह मोक्षदेव:—

कर्णाटलाटगौडान्ध्रद्राविडानां तु भाषया ।
देशाख्यैला सुमठ्यादितालेनोक्तेन केनचित् ॥ इति

नान्यदेवमोक्षदेवयोरेलाविभाग: ॥

कुलशीलवयोविद्यात्यागशौर्यादिभिर्गुणै: ।
वर्ण्यते नायको यत्र तामेलां कवयो विदु: ॥
उद्ग्राहस्तथानुग्राहस्संबोधो ध्रुवकं तथा ।
आभोग: पञ्चपादास्स्युरेलाया: कश्यपोदिता: ॥

प्रस्ताव उद्गीतं च प्रतीहार उपद्रव: ।
निधनं चेति पञ्चाहुर्बुधास्सा तु सुगीतकं ॥
प्रस्तावस्सामगीतेषु एलासूद्ग्राह उच्यते ।
इतराणि यथासंख्यमनुद्ग्राहेषु संख्यया ॥
प्रयोगगमकप्रौढा एलाङ्गं यस्तु पूरयेत् ।
आभोग: पञ्चम: पाद: सर्वास्वेलासु सर्वदा ॥
अन्येष्वपि च गीतेषु स तु न्यूनस्सवर्णक: ।
उद्ग्राहध्रुवकौ स्यातां सर्वत्र विनिवर्तिनौ ॥
एलाकरणभङ्गीषु प्रायशो न तथाविधौ ।
आद्यं पदद्वयं कार्यं सप्रासं गीतकोविदै: ।
आद्यं पदद्वयं त्यक्त्वा सर्वास्वेलासु गीयते ॥
उद्ग्राह: प्रासबहुल: अनुद्ग्राहस्तथैव च ।
संबोधो निरनुप्रास: संबोधनपदान्वित: ॥
ध्रुवस्तु वर्णनामाङ्क: आभोगाधिक उच्यते ॥
आभोग: कविनामाङ्को न्यून आशी: पुरस्सर: ।
एला तु त्रिविधा प्रोक्ता नादतालकलान्विता ॥
नादो माधुर्यगमक: प्रौढत्रिस्थानशोभित: ।
अलङ्कारा: प्रयुज्यन्ते प्रतिपाता: पदे पदे ॥
श्रुतिशोभासमायुक्ता तामेलां कवयो विदु: ।

एला अष्टादशैव तु ।

एला गणद्वयेन द्वे द्विद्विवृध्या तथापरा ।
षड्विंशतागणै...जातिरष्टादशी स्मृता ॥

नान्य:

ऐन्द्रम्—करणम्

नन्द्यावर्ताह्वयं स्थानं नागबन्धाह्वयौ करौ ।
रेचिता वा कटीदेशे असकृत्पातयेत्तत: ॥
अङ्गुलीपृष्ठसंचारीत्वन्य: कुट्टनसंयुत: ।
यत्रैतत्सकलं दृश्यं कान्तमैन्द्रं तु तद्विदु: ॥

हरिपाल:

ऐन्द्रवर्धन:—मेलराग: (धीरशङ्कराभरणमेलजन्य:)
(आ) स रि ग म प ध नि प स.
(अव) स ध म ग रि स.

मय:

ऐरावत:—मेलराग:

कल्याणमेलसंभूतो धहीन: पञ्चसंगत: ।
ऐरावतो गपूर्वोक्तो न्यासषड्जविभूषित: ॥
द्वितीयप्रहरोत्तरगेय: ।

गातोविद:

ओघः—करणम्

यदा विलम्बितलयं प्रयुङ्क्ते मुख्यवैणिकः।
तदैवातिद्रुतलयं करचातुर्ययोगतः।
वैपञ्चिकाद्याः कुर्युश्चेदोघमाचक्षते तदा॥

ओघः—गीतवाद्यमेलनप्रकार

वैचित्र्याद्यस्य वाद्यस्य गीतानुगमने सति।
भागशस्समुदायानुकारित्वमुपदिश्यते।
निरन्तरं पाणिघातैः तदोघ इति वर्ण्यते॥

कुम्भः

आविद्धकरणबहुलं ह्युपर्युपरि पाणिकं द्रुतलयं च।
अनपेक्षितगीतार्थं वाद्यन्त्वोघे विधातव्यम्॥

भरतः

ओघः—पुष्करवाद्ये गतिः

सर्वभाण्डविधेयो द्रुतपाणिलयो नद्योघवदोघः। यथा—धं किटि मत्थकि टिकिटिघे घघ घ देदेण घाण खोणो खो घद्दु गुदु घद्दु गुदु पदवे रेणिण एते तथौघे च॥

भरतः

ओघः—मृदङ्गवाद्य अक्षरानुसरणं वादनम्

नैककरणाश्रयगतं ह्युपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च।
आविद्धकरणबहुलं योज्यं वाद्यं बुधैरोघे॥

भरतः

ओघः—वाद्यम्

गीतस्यान्तेऽनुकर्तापि भागशश्चातुरीवशात्।
निरन्तरैः पाणिघातैस्समुदायानुकारितम्॥
वादको दर्शयेद्वाद्ये यत्रौघं तं प्रचक्षते।

शार्ङ्गः

ओघः—वीणाकरणम्

मत्तकोकिलवीणायां विलम्बितलयो यदा।
वाद्यते करचातुर्यात्तदैवातिद्रुतं लयम्।
वाद्यते चेद्विपञ्च्यादावोघः स्यात्करणं ततः॥

कुम्भः

प्रधानवीणायां मत्तकोकिलायां यदा विलम्बितलये वाद्यते तदुपस्कारभूतेषु विपञ्चीनकुलादुषु अतिद्रुतलयो गृहीतश्चेदोघ इति करणं स्यात्। भरतः "आविद्धकरणयोगादुपर्युपरि पाणिकैश्चौघः।" इत्याह॥

अविद्धकरणलक्षणं द्रुतलयत्वं सूचितम्। उपर्युपरि पाणिके मृदङ्गादिवाद्येषु द्रुतगत्या पुरोगमनं सूचितम्॥

ओजः—काव्यगुणः

समासवद्भिर्बहुभिः विचित्रैश्च पदैर्युतम्।
सानुरागैरुदारैश्च तदोजः परिकीर्त्यते॥

भरतः

अवगीतोऽपि हीनोऽपि स्यादुदात्तावभासकः।
यत्र शब्दार्थसंपत्ता तदोजः परिकीर्तितम्॥ पाठान्तरम्

बहुभिरेकसमासंज्ञायुक्तैरथ च विचित्रैर्यमकैः पदैर्यदुक्तं यो बन्धः तदोजः। यथा—सानुरागैर्यत्र वर्णो वर्णान्तरमपेक्षते तत्र सानुरागत्वम्। तदेव गाढत्वमुच्यते। निबिडावयवत्वेव समासेन संक्षेपेण युक्तानि पदानि यत्रार्थभूयानीति संक्षेपो नामर्थगुण ओजः। ओजस्वी किमतोऽपि भूयस्त्वमाक्षिपति। तथा एकमपि वस्तु उदारैर्बहुभिः पदैः उपनिबद्ध्यते विस्तरात्मकत्वमपि। ओजो अर्थगुणः॥

अभिनवः

गाढबन्धत्वमोजः

वामनः

ओजस्समासभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम्।
पद्येऽप्यदाक्षिणात्यानां इदमेकं परायणम्।
अन्येत्वनाकुलं हृद्यं इच्छन्त्योजो गिरां यथा॥

दण्डी

ओजस्समासबहुलसन्दर्भसुमनोहरम्।

सर्वेश्वरः

ओजः—सन्ध्यन्तरम्

ओजस्तु वागुपन्यासो निजशक्तिप्रकाशकः।

सिंग.

यथा—देवीचन्द्रगुप्ते, सदंशां पृथुवर्म्मेत्यादि चन्द्रगुप्तवाक्यं विदूषकं प्रति एतदोजसाभिहितम्॥

भोजः

ओजक्री—उपाङ्गरागः

तस्याः त्रिनेत्रकृते रङ्गमोजक्रीमन्द्रमध्यमा।

मट्टमाधव.

ओजक्री—क्रियाङ्गरागः

समग्रहान्तमन्द्रमध्या ऋषभेण विवर्जिता।
स्यात्स भावकृतेरङ्गमोजक्री कम्प्रपञ्चमा॥

कुम्भः

ओजस्वी—(प्रबन्धे)नादः

निबिडाक्षरबन्धत्वात्तिषु स्थानेषु दीयते ।
एवंभावस्तदोजः स्यादोजस्वी तद्युतो रवः ॥

कुम्भः

ओता—भ्रमरी

कृतोत्प्लुतिर्वामपादतलेन तु मुहुर्मुहुः ।
ताडयन् दक्षिणस्योरु यत्र भ्राम्येत्प्रदक्षिणः ।
ओता भ्रमरिका सेयं नृत्तविद्भिरुदाहृता ॥

वेमः

ओता— वाद्यप्रबन्धः

यत्र पाटाक्षरैस्तालो विना पाटं यथाक्षरम् ।
वाद्यते वाद्यचतुरैरोता सा तु निगद्यते ॥

सोमराजः

आदौ यत्रोद्ग्राहखण्डं द्विवारं सम्प्रयुज्यते ।
ततश्च खण्डमन्यद्विर्भूरिटेङ्कारबन्धुरम् ॥
वारे द्वितीये तत्खण्डं मानादधिकमुच्यते ।
ततः खण्डं तृतीयं तु शुद्धैः कूटैर्विमिश्रितैः ॥
व्यस्तैरपि समस्तैश्च पाटैस्तु परिकल्पितम् ।
किञ्चिद्दीर्घं प्रयोक्तव्यं ततो टेङ्कारसंयुतम् ॥
खण्डं सकृत्प्रयोक्तव्यं ततो दीर्घतरं परम् ।
प्रयोक्तव्यं प्रयोगज्ञैः खण्डं वर्णसरात्मकम् ॥
ततः परं शुद्धकूटं मिश्रपाटविनिर्मितम् ।
खण्डं पुनश्च क्रियते त्ववसाने च छण्डनम् ॥
एतेषां कथ्यते कैश्चिद्देंकारान्ता तु सा स्मृता ।
चच्चत्पुटस्त्वेककलः सर्वखण्डेष्विहेष्यते ॥
छण्डणे तु विधातव्यस्तालो निस्सारुसंज्ञितः ।
प्रायो विलम्बितं मानमत्र स्यादुद्धतो ध्वनिः ।
नृत्तमप्युज्वलं कार्यमियमस्या उदाहृतिः ॥

वेमः

उदाहृतिः रत्नाकरादवगन्तव्या ।

स्वेच्छाकल्पितदेंकारमध्यगव्यापकाक्षरम् ।
विलम्बितलयोपेतं द्विरुद्ग्राहमनोहरम् ॥
देंकाराकृतिमुक्तिं च प्राहुरोतामिहापरे ।
लक्षणेनामुना युक्तां केचिदुद्दवर्णीं विदुः ॥

सोमराजः

द्विरुद्ग्राहस्ततं खण्डं यस्यां द्विर्भूरिदेंकृति ।
तत्किञ्चिदधिकं वारे द्वितीयेऽथ तृतीयकम् ॥
कियद्दीर्घं शुद्धकूटखण्डैः पाटैर्विमिश्रितैः ।
व्यस्तैस्समस्तै रचितं ततो देंकृतिमत्पुनः ॥
सकृत्तच्च प्रयोक्तव्यमथ वर्णसरात्मकम् ।
दीर्घं खण्डं ततोऽल्पं च प्राच्यं शुद्धादिनिर्मितम् ॥
ओता सोक्ता छण्डणान्ता कैश्चिद्देंकृतिमुक्तिका ।
एषैककलयुग्मे स्यान्निस्सारौ छण्डणो भवेत् ॥
उद्धतो ध्वनिरत्र स्यात्प्रायो मानं विलम्बितम् ।
दीप्तं नृत्तं च तामाहुः केचित्केदार इत्यपि ॥
इमामाहवनीं प्राहुरेकेऽन्ये त्वन्यथा जगुः ।
पाटैर्बहुलदेंकारैस्तालैश्च निखिलैः कृता ॥
बहुधा स्थापना यस्यां आहुराहवनीं बुधाः ।
आदौ देंकारखण्डं चेद्देंकारादिस्तदोच्यते ॥

शार्ङ्गः

ओयारः—देशीलास्याङ्गम्

नर्तक्या यत्र सर्वाङ्गशोभनैर्गतिविभ्रमैः ।
प्रक्रान्तनृत्तावयवा द्विगुणत्रिगुणाः क्रमात् ॥
तालयुक्त्या प्रयुज्यन्ते स ओयार उदीरितः ।
यद्वा मूर्च्छनातिः किञ्चित्तिर्यगोय्यार उच्यते ॥

वेमः

ओरा

चतसृणां पात्रपङ्क्तीनां ऋज्वी गतिः ओरेति कथ्यते

ओरिका

स्वरभेदसूचनाय स्थानेऽपि तन्त्र्यपकर्षणम् । अयमपि चमत्कारः ।

ओवी—प्रबन्धः

सानुप्रासास्त्रयः खण्डाः देशभाषाविनिर्मिताः ।
आद्या पदावसाना चेद्गीयते येन केनचित् ॥
तालेनेष्टेन रागेण तदोवीति प्रकीर्तितम् ।
अत्र त्रयाणां खण्डानामेकाद्या वृत्तयोगतः ॥
भवन्ति बहवो भेदास्छन्दश्च न नियन्त्रितम् ।
छन्दसा येन केन स्युरोव्यो जनमनोहराः ।
तेनैकैरेव गातव्या एताः शृङ्गारमञ्जुलाः ॥

पण्डितमण्डली

ओवी— प्रबन्धः

पश्चादोवीप्रबन्धोऽथ भवेत्तालो यथेप्सितम् ।
देशीभाषाभिरेवायं प्रान्तप्रासा प्रबद्ध्यते ॥
ओवीपदाश्रिता गेया भवेदेवं तु लक्षणैः ॥

हरिपालः

प्रशान्ताश्च त्रयः पादाः तालस्तत्र तृतीयकः।
ओवीशब्देन सा चान्ते कार्या स्यादोविका बुधैः॥
संभोगे विप्रलम्भे वा शृङ्गारे रचितैः पदैः।
हृदिस्थं प्रियमुद्दिश्य गेया स्यादिह चोविका॥
इष्टतालेन गातव्यं सानुप्रासं पदद्वयम्।
इयमप्योविका प्रोक्ता प्रान्ते ओवीसदंदिति॥

सोमेश्वरः

ओवेणकम्—सप्तगीतभेदः

अथ नानापदौ पादौ तुल्यगीत्यादिलक्षणौ।
पृथगोवेणकस्य स्यादपरान्तकवस्तुवत्॥
द्विकलो माषघाताख्यः पञ्चपाणिरतः परम्।
असमानत्वनित्यत्वे तस्य प्राधान्यकारणे॥
द्वितीया चाष्टमी चैव द्वे शम्ये परिकीर्तिते।
चतुर्थषष्ठनवमास्तालाः शेषं यथोदितम्॥
अपरान्तकवच्चात्र विक्षेपमुपवर्तनम्।
वज्रं संपिष्टकं वा स्यादुभयत्रापि वा पुनः॥
उपवर्तनवत्सन्धिस्तत्स्थः स्याच्चतुरश्रकः।
युग्मप्रवृत्तवत्कार्यं सन्धिवद्वज्रसंज्ञितम्॥
संपिष्टकाख्यमन्ते स्याद्वैहायसिकसम्मतम्।
निष्क्राम एकस्त्रिंशम्यास्त्रितालोऽन्यद्यथोत्तरम्॥
प्रवेण्यामुपपातश्च द्विकले स्युरिहोत्तरे।
उपपाते द्वितीयस्तु तालः कैश्चिदुदाहृतः॥
अन्ताहरणमप्यत्र भवेदन्तसमन्वितम्।
एवं तु द्वादशाङ्गानि सप्त वास्योपपादयेत्॥
संपिष्टकप्रवेण्यौ च तथा चैवोपवर्तनम्।
उपपातं च सप्ताङ्गे न प्रयुञ्जीत गीतवित्॥
प्रवृत्तं चावगाढं च प्रवेण्योरिह तु क्रमात्।
प्रायः शेषेषु विविध एककं चोपवर्तने॥

दत्तिलः

अत्र संपिष्टकादिद्वादशाङ्गानि तत्तत्स्थानेषु निरुक्तानि।

उडवो नक्षत्राणि गच्छन्ति यस्मिन्नाकाशे तदाकाशमौडुवम्। तेन पञ्च संख्या लक्ष्यते। पञ्चमं हि महाभूतम्। तत्स्था संख्या च विद्यते।

मतङ्गः

औडुवं औडवमिति च रूपे दृश्येते

औडवरागगानफलम्

व्याधिनाशे शत्रुनाशे भयशोकविनाशने।
औडवास्तु प्रगातव्या गृहशान्त्यर्थकर्मणि॥

नारायणः

औडुविता—मूर्छना

मूर्छनाभेदे द्रष्टव्यम्।

औत्सुक्यम्—चित्ताभिनयः

कालाक्षमत्वमौत्सुक्यमभिलाषादिहेतुजम्।
मुखस्थाने तु मुकुलं पताकौ द्वौ ह्यधोमुखौ॥
चलितौ पार्श्वभागे तु विसृष्टौ तु ततः परम्।
कर्तरी च पुरोभागे चलावौत्सुक्यदर्शने॥

विनायकः

औत्सुक्यम्—व्यभिचारिभावः

इष्टजनवियोगानुस्मरणोद्यानदर्शनादयो विभावाः। दीर्घनिश्वसिताधोमुखविचिन्तननिद्रातन्द्रिशयनाभिलाषादयोऽनुभावाः।

भरतः

कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं कथ्यते कविपुङ्गवैः।
हृद्यवस्तुस्पृहायोगरक्त्यास्थाभिस्समुद्भवः।
तत्रोच्छ्वासत्वरात्रासहृत्तापस्वेदविभ्रमाः॥

सर्वेश्वरः

औदार्यम्

औदार्यं नाम तत्पुंसामलोभितमिति स्मृतम्।
औदार्यं प्रश्रयः प्रोक्तः सर्वावस्था गतो बुधैः।
दानमभ्युपपत्तिश्च तथा च प्रियभाषणम्।
विकस्वरमुखत्वं यत्तदौदार्यमितीरितम्॥

भावविवेकः

औदुम्बरी—वीणा

वीणागाथिनाविति वेदवाक्ये औदुम्बरीवीणैव गृहीता इति वेदव्याख्यातारः।

औपच्छन्दसिकम्—मालावृत्तम्

विषमं—एकषण्मात्रागणः, र, य.
समं—अष्टमात्रागण एकः, र, य.

विरहाङ्कः

औपाधिकः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतान

म प ध नि स रि

नान्यः

औमापतम्

उमापतिकृतं चत्वारिंशदध्यायात्मकम्। स्वरमूर्छनाजातितन्मण्डलप्रबन्धरागवाद्यविषयेष्ववान्तरभेदा बहवोऽस्मिन्नुक्ताः। कस्यापि लक्षणं नोक्तम्। नाम्नैवोद्दिष्टम्। भरतमतङ्गकोहलप्रस्थानादत्रोक्तं भिन्नमिति स्पष्टम्।

कंसारिः—मेलरागः (हनुमत्तो)
(आ) स ग रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

ककुभः—मेलरागः
पञ्चमोद्ग्राहसंपन्ने धहीने ककुभे पुनः।
तीव्रगान्धारराहित्यमारोहे चावदन्बुधाः॥
प्रातःकालगेयः। अहोबिलः

ककुभः—रागः
धैवतांशग्रहो न्यासपदे ह्यन्वितपञ्चमः।
अल्पीकृतनिषादश्च सप्तस्वरविभूषितः॥
पञ्चमीधैवतीमध्या जातिद्वयसमुद्भवः।
.... ॥
करुणे चैव बीभत्से रसे चैव भयानके।
यमकालमहाकालदेवताभिरधिष्ठितः॥ नान्यः

धैवतीपञ्चमीमध्यासंभूतो धैवतांशकः।
ककुभः पञ्चमन्यासः संपूर्णस्वर इष्यते॥ कश्यपः

षड्जग्रामसमुद्भूतः ककुभः कीर्त्यतेऽधुना।
धैवतांशग्रहो न्यासे पञ्चमः पूरितस्वरैः
प्रसन्नमध्यालङ्कारः सारोही ककुभो भवेत्॥ हरि

ककुभो धैवतांशस्स्यात्पञ्चमन्याससंयुतः।
पञ्चमीधैवतीमध्याः तिस्रोऽमूर्जनयन्त्यमुम्॥ मोक्षः

ककुभकैशिकः—रागः
पञ्चमिकाधैवत्योः कैशिक्याश्चैव धैवतैकांशः
न्यासीकृतपञ्चमकः कृशतरभूतषभस्वरः॥
भयानके स बीभत्से करुणाश्रुतिसंश्रितः।
भवेत्कालमहाकालदेवः ककुभकैशिकः॥ नान्यः

धैवतांशः पञ्चमी च कैशिकी धैवती तथा।
कारणं पञ्चमन्यासः र्येल्पः ककुभकैशिकः॥ कश्यपः

ककुभा—मूर्छना शकुन्तिमा
शकुन्तानां रवं श्रुत्वा यस्माद्गायन्ति किन्नराः।
ऋषभे ककुभा? तस्मात्पक्षिराजोऽत्र दैवतम्॥ नान्यः

ककुभा—मूर्छना
गान्धारग्रामे सप्तमी
(आ) रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि. नान्यः

ककुभा—रागः
धैवतांशग्रहन्यासा संपूर्णा ककुभा मता।
तृतीयमूर्छनोत्पन्ना शृङ्गाररसमण्डिता॥ दामोदरः

ककुभारागध्यानम्
सुपोषिताङ्गी रसमण्डिताङ्गी चिन्तानना चम्पकदामयुक्ता।
कटाक्षिणी स्यात्परभावचिन्ता दानेन युक्ता ककुभा मनोज्ञा॥ दामोदरः

मालवकौशिकभार्या।

कक्षमूलहस्तः
सर्पशीर्षः कक्षभागे तिर्यग्बद्धस्तु कक्षकः।
सर्पशीर्षः कक्षभागे कक्षमूलप्रदर्शने॥ विनायकः

कक्षवर्तना
पार्श्वमण्डलिनोस्स्वस्वपार्श्वयोर्भ्रमणं यदा
युगपत्क्रमतो वा स्यात्कक्षवर्तनिका तदा॥ अशोकः

कङ्कः—तानः
षड्जग्रामे सपहीनौडुवः।
नि ध म ग रि. कुम्भः

कङ्कणः—मेलरागः
शङ्कराभरणे मेले रागः कङ्कणसंज्ञकः।
पहीनो गादिराल्यातो बहुमध्यमसङ्गतः॥
द्वितीयप्रहरोत्तरगेयः। अहोबिलः

कङ्कालम्—वाद्यम्
स्फुरितैर्मूर्छनासंज्ञैः कर्तरीवितयेन च।
युक्तं करैः क्रमादेभिः कङ्कालं कथितं बुधैः॥ शार्ङ्ग

कङ्कालः—वीणावादनप्राणः

कर्तरीत्रयसंयुक्तं स्फुरिते मूर्छनायुतम् ।
कङ्कालनामकं वाद्यं प्राहुर्वैणिककोविदाः ॥

पार्श्वदेवः

कङ्कालं तद्भवेद्वाद्यं यत्र स्फुरति संभ्रमः ।
मूर्छितैः मूर्छनं भूयः कर्तरीत्रिकसंयुतम् ॥

कुम्भः

कथोद्घातः—आमुखाङ्गम्

सूत्रधारस्य वाक्यं वा यत्र वाक्यार्थमेव वा ।
गृहीत्वा प्रविशेत्पात्रं कथोद्घातः स कीर्तितः ॥

भरतः

कच्छोली – रागः

अत ऊर्ध्वं तु कच्छोली षड्जांशन्यासमध्यमा ।
कूटतानयुता सेयं हीनगान्धारधैवता ।
उदीर्यते बुधैरस्या मूर्छना शुद्धमध्यमा ॥
न्यासग्रहांशमध्या गधहीना बहुलतारर्षभा च ।
.. तक्षणनामा पबहुला कुम्भिनीमूर्छा ॥
शृङ्गाररससंबद्धा मकरध्वजदैवता ।
कच्छोलिका निगदिता विभाषा गीतकोविदैः ॥

नान्यः

गान्धारधैवतोन्मुक्ता ग्रहांशन्यासमध्यमा ।
रिमन्द्रतारबहुला कच्छोली परिकीर्तिता ॥

याष्टिकः

-वीणा

अपरा कच्छपी वीणा सैव रूपवती क्वचित् ।
अष्टादशाङ्गुलं दैर्घ्यं शिरस्तस्याः प्रकीर्तितम् ॥
चतुर्दशाङ्गुलं सार्धं प्रशस्तं च भवेच्छिरः ।
गलं पञ्चाङ्गुलं प्राहुः प्राशस्त्ये तत्र तद्विदः ॥
कच्छपस्येव तत्पृष्ठं क्रमतश्चोन्नतानतम् ।
दशिका द्व्यङ्गुला सार्धा शिरोमध्यस्थिता मता ॥
किञ्चिन्निम्ना सुवलिता पञ्चरन्ध्रसमन्विता ।
क्रोडभित्तिश्शिरो गर्भे निर्मितव्याजिनोपमा ॥
गलान्ते कर्णिका च स्याद्दशाङ्गुलमिता मता ।
सार्धचन्द्राकृतिस्सा तु वलिता पृष्ठदेशतः ॥
दण्डात् षडङ्गुलोच्चा स्याद्दण्डोऽङ्गुलिदशद्वयः ।
एकाङ्गुलाधिको मूले क्रमात्स्थूलोऽग्रतः कृशः ॥
विधाय रन्ध्रं तद्गर्भे पिधानं तत्र दापयेत् ।
त्रयोदशाङ्गुलिमितो दण्डपुच्छस्तु दीर्घतः ॥
तत्र सप्ताङ्गुलं दैर्घ्यमुन्नतं च षडङ्गुलम् ।
सारीगृहमिति प्रोक्तं त्रिश्रेणीकलितं च तत् ॥
तत्पश्चात्पुच्छ इत्युक्तः स षडङ्गुलदैर्घ्यभाक् ।
मत्स्यपुच्छाकृतिर्वक्रो नानासुभरणान्वितः ॥
मोटिन्यः पञ्च कर्तव्यास्ताश्च स्युः सारिकाभिधाः ।
तासां बिलत्रयं कार्यं दक्षिणे वामतो द्वयम् ।
दण्डान्तेऽङ्कलिकान्यस्य तन्त्रीणां तत्र संस्थितिः ॥
शिरो गर्भः पिधातव्यश्चर्मणा कोमलेन च ।
पित्तलेनातिशुभ्रेण तस्योपरि निवेशयेत् ॥
अङ्गुल्योच्चां मकरिकां पञ्चरेखान्वितां पुनः ।
दशरन्ध्रेषु पञ्चाधः पट्टसूत्रविनिर्मिताः ॥
क्षिपेत्प्रतिदशास्तासु बध्नीयात्तन्त्रिकाकृतिः ।
छागवालोद्भवां मन्द्रे मध्ये चैवाथ पट्टजाम् ॥
तन्त्रीद्वयीं समगुणां सह तां तारकं न्यसेत् ।
तारात्परं न्यसेत्तन्त्रीं सूक्ष्मां तां मध्यमां विदुः ॥
एता यथाक्रमं स्थाप्या क्रोडान्मकरिकोपरि ।
एवंविधायां कच्छप्यां विविधाः करसारणाः ॥
ताः परस्परया ज्ञेयाः तद्ज्ञानामुपदेशतः ।
एषा मनोहरा वीणा दार्वस्याः खदिरादिकम् ॥

नारायणः

कच्छोली—रागः

षड्जांशा मध्यमन्यासा कूटतानसमाश्रया
गान्धारधैवतत्यक्ता शुद्धमध्या तु मूर्छना ॥
कच्छोली नाम विख्याता वीरे सा विनियुज्यते

जगदेकः

कञ्चिनी—श्रुतिः

धैवतस्य द्वितीया श्रुतिः । हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः । अत्रमते धैवतो द्विश्रुतिः ।

कञ्चुकमोक्षः—शृङ्गाराङ्गम्

कूर्पसकविभूषादित्यागः कञ्चुकमोक्षः ।

भोजः

कञ्जमालिनी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि स ग म प म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

कटकम्—हस्तः

अधोविसृष्टविन्यस्तसर्वाङ्गुलिमनोहरम् ।
किञ्चिदुन्नतमध्यं च कटकं समुदाहृतम् ॥

पतिःमाउ

कटाक्षः

यद्गतागतविश्रान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम् ।
तारकायाः कलाभिज्ञाः तं कटाक्षं प्रचक्षते ॥

अशोकः

कटाक्षः—अनुभावः

अपाङ्गदृग्विलासः कटाक्षः ।

कुम्भः

कटिः

कम्पितोद्वाहिता छिन्ना विवृत्ता रेचितापि च ।
कटिः पञ्चविधा ज्ञेया वीरसिंहसुतोदिता ॥

अशोकः

कटिच्छिन्नम्—करणम्

पर्यायशः कटिच्छिन्ना बाहू शिरसि पल्लवौ ।
पुनः पुनश्च करणं कटिच्छिन्नं तु तद्भवेत् ॥

भरतः

पार्श्वेन भ्रमरीं कृत्वा मण्डलस्थानके स्थितः ।
कृत्वा छिन्नां कटीमेकां बाह्वोः शिरसि पल्लवम् ॥
करमङ्गान्तरेणैवं यत्र त्रिचतुराः कृताः ।
आवृत्तयः कटीच्छिन्नं तद्विस्मयनिरूपणे ॥

शार्ङ्गदेवः

पार्श्वाभ्यां भ्रमरीं कृत्वा मण्डलस्थानकं भजन् ।
दधच्छिन्नाकटिं चाथ अलपद्मपताकयोः ॥
स्कन्धे च विदधन् हस्तं कुर्यादङ्गान्तरेण च ।
त्रिश्चतुर्वा क्रिया यत्रैतत्कटिच्छिन्नमिष्यते ।
विस्मयात्मनि वाक्यार्थे विद्भिरेतद्विधीयते ॥

ज्यायनः

सन्तोषविस्मयाख्याने ।

लक्ष्मणः

कटिच्छिन्नभ्रमरी—तिरिपनृत्ताङ्गम्

मण्डले दक्षपार्श्वे स्यादलपद्मः प्रसारितः ।
दक्षिणाङ्घ्रिः पार्श्वलग्नः स्थापिताङ्गुलिपञ्चकः ॥
वामोर्णनाभिपार्श्वस्य लताहस्तकवत्कृतम् ।
उत्थाप्य मण्डलस्थाने वाममण्डी तु पृष्ठतः ॥
अथ कटिं दक्षिणाङ्गं च नामितं भ्रामयेद्यदा ।
वामावर्तनतः सा स्यात्कटिच्छिन्नभ्रमिस्तदा ॥

वेदः

कटिभ्रान्तम्—करणम्

विधाय दक्षिणं सूची वामपादं प्रसारितम् ।
पादं पार्श्वे क्षिपन्पृष्ठे परावृत्तेन कर्मणा ॥
कटिमारेचयेद्यद्वा बाह्यतो भ्रमरीं दधन् ।
हस्तौ प्रयोगतः कुर्याद्व्यावृत्तपरिवर्तितौ ॥
यत्रान्ते चतुरस्रं च कटिभ्रान्तं पतन्ति तत् ।
परिक्रमगतीनां तत्तारेषु यतिपूरणे ॥

ज्यायनः

कटिरेचकः

सर्वतो भ्रमणात्कट्याः कथितः कटिरेचकः ।

अशोकः

कटीरपटः

सान्द्रं कौसुंभवस्त्रं च हैरण्यद्रवलिप्तकम् ।
चतुस्तालं तु विस्तीर्णं रुद्रतालायतं तथा ।
द्व्यङ्गुलं कुञ्चितं मध्ये कटीरपटलक्षणम् ॥

नन्दी

कटीसमम्—करणम्

कृत्वाक्षिप्तामतिक्रान्तां चारीं चाथ कराबुभौ ।
स्वस्तिकीकृत्य नाभौ तु दक्षिणं खटकामुखम् ॥
अर्धचन्द्रपरं कट्य(ट्यां) कुर्यात्पार्श्वे तु सन्नतम् ।
एकमुद्वाहितन्त्वन्यदेवमङ्गान्तरैरपि ॥
आवृत्तिर्वैष्णवं स्थानं यत्र तत्स्यात्कटीसमम् ।
सूत्रधारेण तद्योज्यं जर्जरस्याभिमन्त्रणे ॥

अशोकः

कटुवा—वाद्यविशेषः

एकविंशाङ्गुलायामा सप्ताङ्गुलमिता मुखे ।
बीजदारुमयी कार्या समाङ्गी मुखमध्ययोः ॥
संहतं त्र्यङ्गुलापीने वलये वल्लिनिर्मिते ।
नवाङ्गुलान्तरे वृत्ते सप्तरन्ध्रसमन्विते ॥
कवलेन पिनद्धास्ये स्थूलतन्त्रीसुयन्त्रिते ।
मञ्जनालिप्तकोणाभ्यां कटुवां वादयेत्सुधीः ॥
केङ्कारस्तत्र मुख्यः स्याद्देवतास्तोभहेतवे ।
अन्ये पाटाः प्रयोक्तव्याः पटहे ये प्रकीर्तिताः ॥

सोमेश्वरः

कट्टड:—जातिनृत्तम्

:, कट्टण:, कट्टर:—एते पर्याया: । नानाजातीनां वेषभाषाविशेषेण यन्नृत्तं तत् कट्टड इत्युच्यते । शब्दस्तु द्रविडान्ध्रकर्णाटकेरलादिभाषासु प्रसिद्ध: ।

कट्टडा:—मार्गे

आदौ मुखवरिस्तस्मिन्द्वये धन्नालकस्तथा ।
त्रये तु वीरभद्रश्च चत्वारो योगिनी तथा ॥
पञ्चमं कुरुवञ्जी च षष्ठी स्यात् सिंहघातक: ।
सप्तम: कुलुवरिश्च वरसरिश्च तथाष्टम: ॥
नवमं भैरवं प्रोक्तं दशमं दण्डघट्टनम् ।
एकादश: कोलवानि: संकीर्णो द्वादशस्तथा ॥

नवमदशमैकादशा: देशभाषया जक्किणी, कलापा, कोल्लुसि इत्युच्यन्ते ।

संग्रहकार:

कट्टणा—नृत्ते वेषधारिणी

कट्टणा वेषभाषाभ्यां कृत्वा नृत्यति यत्र या ।
कट्टण: स च विज्ञेय: क्लृप्तगीतोपशोभित:

नन्दी

कट्टमितम्

केशादिग्रहजे हर्षे दु:खिवद्धवनं तु यत् ।
स्यात्तत्कट्टमितं ।

शार्ङ्ग:

कट्टरम्—देशीनृत्तम्

पाटैरालापचारी स्यात्तत्कट्टरमथोच्यते ।
सप्तखण्डात्मकं सप्ततालैर्भ्रान्तिलयान्वितम् ॥
सचक्कारं पिल्लमूरूमानाभ्यां च विराजितम् ।
कईमूरूकलासाभ्यां मध्ये मध्ये सुशोभितम् ॥
रुद्रखण्डैर्वाणखण्डैरेकविंशतिखण्डकै: ।
युतं साभोगमन्ते च केषांचिन्मतमीरितम् ॥

वेद:

इदं सामान्यकट्टरम् ।

कट्टरशृङ्खला—देशीनृत्तम्

षष्टिश्च त्रिशतानीति कट्टराणि भवन्ति हि ।
कतिचिद्ब्रूमहे यानि नृत्यन्ते नटकोविदै: ॥
दशावतारनाम्ना वै कट्टराणि भवन्ति हि ।
दशसंख्या: प्रयुक्तानि पुराणविधिना ब्रुवे ॥
मत्स्यकूर्मवराहाश्च नृसिंहो वामनस्तत: ।
रामो रामश्च रामश्च बौद्ध: कल्की भवन्त्यमी ॥
दशावतारचिह्नैश्च विप्रैरान्ध्रै: कृतश्रमै: ।
नृत्यन्ते सह पेरण्या द्रम्भिदा कोविदैर्ध्रुवम् ॥
धन्नाली कट्टरं कामं कट्टरं च परस्परी ।
योगिनी मतवाली च कोलकट्टरमेव च ॥
गोपालशुकमातङ्गी लास्यानि कट्टराणि च ।
दरवेशकट्टरं पाशकट्टरं पारसी तदा ॥
रवौलवोर्वीकट्टरे च सुल्तानीरासकट्टरे ।
रुञ्जी मोहनमाले च पेरणीकट्टरं तथा ॥
फिरङ्गीकट्टरं पश्चात्सिंघणाख्यं च कट्टरम् ।
मालवी गारुडी मुण्डी कट्टराणि तत: पुन: ॥
सबलं गुज्जरी राधाजम्मीकट्टरमेव च ।
घटकीकट्टरं भिल्लीकट्टरं वीरकट्टरम् ॥
मोहिनीकट्टरं भस्मासुरनर्तनकट्टरम् ।
शिलिन्ध्रीकट्टरं पश्चाद्रावणस्य च कट्टरम् ॥
भीमकट्टरमेवं च पञ्चाशत्कट्टराणि वै ।
एतन्मध्ये प्रसिद्धानां लक्षणं व्याहरामहे ॥

वेद:

नृत्तरत्नाकरे कट्टरान्तराणि सूचितानि वर्तन्ते ।

कठारिसालुव:—देशीताल:

कठारिसालुवे बिन्द्वोर्मध्येऽन्तस्य त्रिदौ प्लुतौ ।
० ऽ ० ० ० ऽ ०

गोपतिप:

कठोरम्—दर्शनम्

कठोरं स्याद्यत्तु दृढं सबाष्पं चाप्यबाष्पवत् ।

वेम:

कडाडम्—शारीरभेद:

त्रिषु स्थानेषु मधुरं कडाडं परिकीर्तितम् ।

पार्श्वदेव:

कणवाहिनी—मेलराग: (रत्नाङ्गीमेलजन्य:)

(आ) स रि ग प ध नि—स.
(अव) स नि ध म ग—स.

कण्ठरेचक:

तिर्यग्भ्रान्तिरथो य: स्यात्कण्ठस्य विधुतभ्रम: ।
स कण्ठरेचक: प्रोक्त: कण्ठरेचककोविदै: ॥

अशोक:

कण्ठशुद्ध्यौषधानि

गेयस्य कण्ठसाध्यत्वात्तद्विशुद्ध्यर्थमौषधम् ।
प्रोच्यते गायकप्रीत्यै सर्वभूतानुकम्पिना ॥
अपथ्यवर्जनाद्दोषा न स्युः प्रायो नृणां यतः ।
अतस्तद्वर्जनं पूर्वमुच्यतेऽन्यत्ततोऽपि च ॥
गायनो वर्जयेत् क्षारं चान्नं पर्युषितं तथा ।
आरनालं यवान्नं च वटुकं चापि यद्भवेत् ॥
गुरुप्रायमिहान्यद्यन्माहिषक्षीरमादितः ।
श्लेष्मकारि च यत्प्रायस्तदश्नीयान्न कर्हिचित् ॥
प्रत्यूषे मधुना साकं चूर्णमाहौषधं लिहत् ।
रात्रौ सलवणं चापि भक्षयेत् त्रिफलां सुधीः ॥
हृद्यकण्ठकरं रात्रौ खादिरं चूर्णमीरितम् ।
नागवल्लीदलैः साकं साकं खादिरकैर्दलैः ॥
मुस्तापौर्नर्नवैः पत्रैः क्रमुकैः मिश्रतीकृता ।
भक्षिता कुरुते कण्ठं किन्नरीगणगर्वहम् ॥
तित्तिरास्तैलसंभ्रष्टा भक्षिता गायकं नरम् ।
कुर्वन्त्यभ्यासतो नूनं वंशवीणादिवादिनम् ॥
क्षीरवृक्षसटी भार्ङ्गी गुडूची बर्बरैस्तथा ।
कुशकाशैः श्रुतं तोयं कण्ठमाधुर्यकारणम् ॥
अपामार्गशिरीषाम्लवेतसैर्बिल्वसंयुतैः ।
श्रितं पयः प्रकुरुते कण्ठं श्रुतिमनोहरम् ॥
वासा ब्राह्मी वचा पथ्यः क्वाथः समधुपिप्पलिः ।
सेवितः पुरुषं कुर्यात्सप्ताहान्मञ्जुलध्वनिम् ॥
सर्पिर्मधुकसंसिद्धं प्रत्यहं यः पिबेन्नरः ।
तस्य कण्ठो भवेन्नूनं किन्नरीगणगर्वनुत् ॥
गुडूच्यपामार्गविडङ्गशङ्खीवचाभयाशुण्ठिशतावरीभिः ।
लीढं घृतं गव्यमहो विधत्ते मेधाविनं किन्नरसंनिभं च ॥

कुम्भः

कण्डावली—मेलरागः (कान्तामणिमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स ·
(अव) स ध प म ग रि स.

कतरदिण्डः—देशीनृत्तम्

सूत्रं बध्वा वामपादः कुट्टितो भूतले पुनः ।
कृत्वोत्प्लुतिं तिर्यगूर्ध्वं स्वस्तिकं पादयोस्ततः ।
तेनैव निपतेद् भूमौ दिण्डः कतरपूर्वकः ॥

वेदः

कत्तम्—देशीनृत्तम् (उडुपाङ्गम्)

कर्तरीशब्दसंभवोऽयं कत्तशब्दः ।

मण्डलं प्रथमं कृत्वा दक्षपार्श्वे पताककः ।
शिखरो हृदि वामः स्याद्गारुडं वामपार्श्वके ॥
प्रसारितपताकोऽग्रे मण्डले पुरतः स्थितः ।
प्रसारितपताकः स्याच्छिखरस्तु हृदि स्थितः ॥
पृष्ठेऽङ्गवलने सव्यः प्रसारितपताककः ।
तत्रापि मण्डलं कार्यं वामे गारुडमाचरेत् ॥
हृदये शिखरो दक्षो वामोऽग्रे स्यात्पताककः ।
हृदये शिखरद्वन्द्वं सम्मुखं स्वस्तिके स्थितिः ॥
विपर्यासात्पुरो हस्तः प्रसारितपताककः ।
स्वस्तिकं वलितं यत्र विपर्यासेन कर्तरी ॥
आदिताललयेनैवं चतुर्दिक्षु प्रकल्पयेत् ।
तिरिपभ्रमरी चान्ते कर्तर्युडुपमीरितम् ॥

वेदः

कथा—श्रव्यकाव्यम्

या नियमितगतिभाषा दिव्यादिव्योभयेतिवृत्तवती ।
कादम्बरीव लीलावतीव वा सा कथा कथिता ॥

भोजः

लीलावती प्राकृतकाव्यम् । लीलावतीशालिवाहनयोर्विवाहोऽत्र वस्तु ।

कथाशरीराश्रयः

कथाशरीरसंविधानभेदाः पञ्च । यथा—(१) इतिहासाश्रयम्, (२) कथाश्रयम्, (३) उत्पाद्येतिवृत्तम्, (४) अनुत्पाद्येतिवृत्तम्, (५) प्रतिसंस्कार्येतिवृत्तम्, इति ।

भोजः

कथाश्रयम्—कथाशरीरम्

बृहत्कथादिप्रतिपन्नप्रख्यातोदात्तनायकचरितविषयतामपि महाकाव्यादेः प्रबन्धस्याभिधत्ते। यथा-वत्सेश्वरचरितम् उदयनोदयः।

भोजः

कथोद्घातः—आमुखाङ्गम्

सूत्रधारस्य वाक्यं वा यत्र वाक्यार्थमेव वा ।
गृहीत्वा प्रविशेद्वाक्यं कथोद्घातस्स कीर्तितः ॥

भरतः

वाक्यमिति। द्वीपादन्यस्मादित्यादि (रत्नावली)। वाक्यार्थं यथा तिमानिरुद्धे पीताम्बरगुरुशक्त्येत्यादि। केवलमत्र वीथ्यङ्गनिबद्धम्। कथा—काव्यार्थरूपा। ऊर्ध्वमेव हन्यते गम्यते तत्रेति कथोद्घातः।

अभिनवगुप्तः

कदम्बयुद्धम्—शृङ्गाराङ्गम्

वर्षासु कदम्बनीपहरिद्रादिकुसुमैः प्रहारभूतैः द्विधा बलं विभज्य कामिनां क्रीडाः कदम्बयुद्धम्।

भोजः

कद्रू—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिक एकः अथवा पञ्चमात्रिकः चतुर्मात्रिकः पञ्चमात्रिकः।

विरहाङ्कः

कनकप्रभः—देशीतालः

कनकप्रभसंज्ञे तु नद्वयं द्द्वयं गुरु ॥ ० ० ऽ

श्रीकण्ठः

कनकमण्डनं—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स ध प म प ग रि स.

कनकलता—ध्रुवावृत्तम्

इयमाक्षेपिक्यां प्रयुज्यते।

आद्ये ह्यथ निधने त्रीणि पादेऽथ यदि गुरूणि स्युः।
ज्ञेया खलु बृहती नित्यं नाम्ना कनकलताक्षिप्तिका॥
भूमिं णवजलधाराहिं सिंचंतो भुवणतलं जादि।
(भूमिं नवजलधाराभिः सिंचन्भुवनतलं याति।)

भरतः

इयं कनकमालेति नान्येनोक्तम्।

ध्रुवापादाक्षराणां तु गुरोः स्थाने लघुं न्यसेत्।
लघोर्द्रुतं गुरुं चान्ते भङ्गश्चत्पुटस्य तु॥
वीरेषु कनकमाला युद्धयोगपरिक्रमे।
टक्करागेण गातव्या ध्रुवा द्रुतलये सदा॥

नान्यः

कनकवराली—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.

(अव) स नि ध नि प म ग रि स.

कनकवसन्तः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.

(अव) स नि प म ग रि म ग स.

कनकाङ्गी—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० म ० प ध नि ० ० स.

कनकाम्बरी—मेलरागः (कनकाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

कनिष्ठासारितम्—गीतम्

अस्य लक्षणं आसारितसामान्यलक्षणे उक्तम्। यथा—तस्मिन् चच्चत्पुटस्तालः। पातस्तु शताशतेति। ततो द्वावृत्तरौ। इति त्रयस्ताला यथाक्षराणि। तेषामन्ते प्लुतः सन्निपातयुक्तः कर्तव्यः

कन्दः—देशीतालः

कन्दो रो द्रौ गतौ तथा ऽ । ऽ ० ० ऽ ऽ ऽ ।

मदनः

कन्दः—प्रबन्धः

कर्णाटादिपदैः पाटैर्नद्धः कन्द उदीरितः।
अस्मिन्वीररसे गेयमाभोगोऽन्यपदैस्तथा।
न्यासः पाटैश्च कर्तव्यः सदा श्रुतिमनोरमैः॥
अष्टौ यगणाः स्कन्धे नौ जजो युजि तु जो नलघौ यौ।
यद्वा लक्षणतो भेदः स्यादेकोनविंशतोऽपि किल कन्दानाम्॥

सोमराजः

कन्दरप्रियः—मेलरागः (हाटिकाम्बरीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स नि ध प नि प म रि स.

कन्दर्पः—रागः

कन्दर्पस्स तु विज्ञेयो निगाल्पो हि समस्वरः।
कपञ्चमरवो न्यासस्थगान्धारको-
पन्यासस्त्वृषभोत्थपञ्चमरवः पूर्णस्स्वरैस्सप्तभिः।
गान्धारोत्तरपञ्चमीतनुभवः शृङ्गारसंदीपकः
कन्दर्पः कुसुमेषु दैवतयुतो रागोत्तमः कीर्तितः॥

नान्यः

ग्रहांशपञ्चमो ह्यृषभपञ्चमकस्वरः।
गान्धारपञ्चमीजातः कन्दर्पोऽन्यस्तगध्वनिः॥

कश्यपः

कन्दर्पः—देशीतालः

कन्दर्पे तु द्रुतद्वन्द्वमेकं लघु गुरुद्वयम्। ० ० । ऽ ऽ

वेमः

द्रुतद्वयं यकारश्च कन्दर्पः परिकीर्तितः

स री ग मा सा री.

जग

कन्दर्प एव परिक्रम इति केचित्।

कन्दर्पः—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)

त्रयोविंशतिवर्णाढ्यध्रुवः कन्दर्पसंज्ञितः।
वीरे वा करुणे वा स्यात्खण्डताले विधीयते।
द्रुतमेकं भवेद्यत्र तालोऽयं खण्डसंज्ञितः॥

संगीतसारः

कन्दर्पबलशातनः—तानः

मध्यमग्रामे रिधहीनौडुवः।
स नि प म ग.

कुम्भः

कन्दुकः—देशीतालः

लाद्येन सगणेनोक्तः। कन्दुकोऽपि च। ।॥। ऽ

कुम्भः

(अस्मादर्शे विन्यासे। ऽ। ऽ इत्यस्ति)

लघुद्वयं सकारेण कन्दुकः परिकीर्तितः
धा पा मा गा रि रि सा

जग

:—प्रबन्धः

प्रबन्धः कन्दुको नाम स्यात्पाटबिरुदैः पदैः।

जगदेकमल्लः

कन्नडगौलः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स
(अव) स नि ध प म ग रि स

मल्ल

कन्नडगौलारागध्यानम्

अस्य कानडगौलेति नामान्तरं दृश्यते॥
वामहस्ततलभाजिकपोलां चिन्तया च परिगुम्भितशीलाम्।
दूतिकां प्रति विलापनलोलां भावयामि हृदि कन्नडगौलाम्

रागसागरः

कन्नडा—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स
(अव) स ध प म ग म म रि स

मल्ल

—मेलरागः (शङ्कराभरणमेलजोऽयं रागः)

कन्नडायां वृषं त्यक्त्वा स्वारोहे वक्रपञ्चमम्।

परमेश्वरः

कन्या

रत्ना० व० ।दर्शितवत्सराजस्योक्ता यथा सागरिका प्रसिद्धा।
या माधवस्यापि च माधवी सा अन्या च कन्या
मदयन्तिका च॥
नागानन्दे च जीमूतवाहनस्यापि नायिका।
यथा मलयवत्येवमन्या कन्यापि वीक्ष्यताम्॥

नीलकण्ठः

कन्याहस्तः

मृगशीर्षमिथो हस्तौ परस्परमुखीकृतौ।
कन्याराशिविवेकार्थे युज्यते नयवेदिभिः॥

शृङ्गार

कपटम्—लक्षणम्

छलयुक्त्या त्वन्येषामभिसन्धानाभिभावकं कपटम्।
द्वित्रिप्रयोगयुक्तौ विज्ञेयं कपटसङ्घातः॥

भरतः

व्याजप्रयोगेणाभिसन्धानं वञ्चना। अभिभावकं तिरस्कारकं छलोक्त्या कथितस्यार्थस्यान्यथाग्रहणं अपलापो वा कपटम्। तस्य सङ्घातो लक्षणम्। कपटो वस्तुक्रमात्, दैवात्, शत्रोर्वा समुद्भूतः॥

अन्ये पठन्ति—

यत्र सङ्कीर्तयन्दोषं गुणमर्थेन योजयेत्।
गुणातिपाताद्दोषं वा गर्हणं नाम तद्भवेत्॥

भरतः

तत्त्रिविधमपि वागुपचारसामान्यात् छलमत्र स्वीकृतम्।

अभिनवः

पाठान्तरम्—

छलयुक्त्या यदान्येषां मत्वा नायकभावनम्।
द्वित्रिप्रयोगयुक्तेन ज्ञेयं कपटसंज्ञितम्॥

भरतः

कपटः—वाद्यालङ्कारः

रावणस्य कुलपतिवेषेण रामवञ्चनाय सीतापहारः।

कपर्दिनी—मूर्छना

जीमूतग्रामे पञ्चमी मूर्छना

यदा पञ्चस्वरो मूर्छा याति जीमूतसंज्ञके।
ग्रामे कपर्दिनी नाम मूर्छना जायते तदा॥

नान्यभूपालः

कपर्दिनी — शिशुसन्तोषकरी मूर्छना।

पण्डितमण्डली

कपालगानम्—

पुराकल्पे च कल्पान्ते भुजगेन्द्रेण शम्भुना।
भ्रश्यमाने जटाजूटे पीडितोऽभून्निशाकरः।
तस्मात्प्रस्पन्दमानेनामृतेन प्लाविता सती।
प्रतिकल्पमनेकेषां ब्रह्मणा ग्रथिता जले।
कपालसन्ततिर्गातुं प्रवृत्ता जीविता सती।
तद्गानमुदितस्तत्र तस्माद्दिग्गजमण्डलम्।
चलत्कुलाचलं भ्रश्यद्भूतलं पतदम्बरम्।
स्खलद्ब्रह्माण्डपिण्डं च प्रणश्यत्फणिपुङ्गवम्।
उद्वेलत्सप्तकूपारं ननर्त वृषभध्वजः।
नृत्यान्ते तत्र शुश्राव गद्यपद्याद्यलङ्कृतैः।
सर्वभाषामयैः स्तोत्रैर्दिव्यैर्देवमनोहरैः।
स्तुवन्तीं तां कपालानां मालामानन्दनिर्भरः।
तुष्टः प्रोवाच तां यो मां स्तोत्रेणानेन भक्तितः।
स्तोष्यति प्रणयात्तस्मै भुक्तिं मुक्तिं च शाश्वतीम्।
प्रदास्यामि प्रसन्नोऽहमुमया सहितोऽन्वहम्।
कपालगानं तदिदं प्रसिद्धं वेदसम्मितम्।
आदौ ब्रह्मकपालं तु पैतामहमतः परम्।
हैरण्यगर्भमपि च द्रौहिणं तदनन्तरम्।
वैरिञ्चं पञ्चमं प्रोक्तं षष्ठं स्वायम्भुवं तथा।
चातुराननमत्रान्यच्छातानन्दं तथाष्टमम्।
एतत्प्रणीतगानानि गायतीह सदाशिवः॥

कुम्भः

मतान्तरे—

कण्ठालम्बी भुजङ्गानां सोष्मफूत्कारवायुभिः
प्रदीप्तात्फालनेत्राग्नेर्ज्वालाभिस्तापिताद्विधोः
प्रस्रवत्सौधधाराभिः शनैरुज्जीवितैः पुनः।
कण्ठस्थविष्णुविध्यग्निसूर्येन्द्रादिकपालकैः।
नृत्यन्तं शङ्करं प्रेक्ष्य यद्गीतं सामसन्निभम्।
कपालगानमाहुस्तत्कश्यपप्रमुखा द्विजाः।
तदेवोद्ध्रियते राज्ञा धर्मोद्धरणहेतुना।
एतत्स्वरपदैर्युक्तं यो गायति शिवाग्रतः।
स सप्तजन्मजं पापं दहत्यग्निरिवेन्धनम्।

भैरवरूपेत्यादि प्रथमं गानम्। शुद्धस्फटिकेत्यादि द्वितीयम्। अन्तकशूलेत्यादि तृतीयम्। इन्द्रगानं पञ्चमम्। कामगानं षष्ठं निर्मलतेज इत्यादि। प्रलयदिवाकरेत्यादि वरुणगानमष्टमम्॥

शुद्धजातिभुवां लक्ष्म कपालानां ब्रवीम्यथ।
यद्यया जन्यते जात्या कपालं तत्र चेष्यते।
रागस्तज्जातिवर्त्मैषा राजराजस्य सम्मतिः॥

कुम्भः

कपालघूर्णनम्—उत्प्लुतिकरणम्

लोभडीमलगं यद्वा विधाय धरणीतलम्।
स्पृष्ट्वैव शिरसा यत्र परिवृत्तिं करोति चेत्।
कपालघूर्णनं नाम करणं तत्प्रचक्षते॥

वेमः

'कपालचूर्णमित्युक्तं यदन्यैस्तन्न शोभनम्'।

ज्यायनः

कपालोत्पत्तिः—

भिक्षाटवेषेण पिनाकिना प्राग्गीतासु षाड्जीप्रमुखासु तासु।
तत्तादृशो यद्रसपादवश्याद् द्रवीभवत् तन्मुकुटीसुधांशोः॥
निष्यन्दमानामृतजातजीवतद्भूषणब्रह्मकपालकानि।
यस्मादगायन्ननुसृत्य गीतिं तां शांभवीं तेन कपालसंज्ञाम्॥
एतानि गीतानि परं भजन्तीत्युदीरयन्त्यत्र मतङ्गमुख्याः।

रघुनाथः

संप्रति जातिशरीरान्तर्भूततया कपालपाणिकयोः।
मुनिवचनालोचनया यमेव तल्लक्षणं निबध्नीमः॥
रागोत्पत्तिनिदानं शुद्धा विकृताश्च जातयोऽत्र यथा।
अनयोरपि कारणता प्रतिपत्तव्या तथा तद्‌ज्ञैः॥
सप्तस्वेव कपालं जातिषु शुद्धासु दर्शितं मुनिना
शुद्धविकृतासु चाष्टादशसु पुनः पाणिका ज्ञेया॥

अत्र च यद्यपि कपालं त्रयोदशकलत्वं मुनिना। तथाप्येतद्गन्धर्वप्रयोगे परस्परगीयमानस्वरपदक्रमैरष्टनवद्वादशतलकला एव लिख्यन्ते।

यथातथैव लोकेऽप्रसिद्धत्वात्, अदृष्टफलहेतुत्वाच्च॥

नान्यः

कपालोत्प्लवनम्—

पार्ष्णिमेकैकपादस्य कटौ पर्यायतो न्यसेत्।
अर्धचन्द्रकरौ मध्ये न्यस्य यत्स्यात्कपालकम्॥

नाट्यदर्पणे

कपित्थः—हस्तः

अङ्गुष्ठाग्रेण लग्नाग्रा तर्जनी शिखरस्य चेत्।
कपित्थस्स्यात्तदा कार्यौ धारणे कुन्तवज्रयोः॥
चक्रचापगदादेश्च शराकर्षादिकर्मणि।
अन्योन्यकार्यविषयौ कपित्थशिखरौ क्वचित्॥

शार्ङ्ग

कपिलासिका— वीणा.

आद्या वीणा तु या प्रोक्ता सैव स्यात्कपिलासिका ।
दशमुष्टिमितो वैकादशमुष्टिमितोऽपि वा ॥
आद्याया दण्ड आख्यातः पादोनद्व्यङ्गुल पुनः ।
सुषिरं तत्र कर्तव्यं वेष्टनेऽष्टाङ्गुलं पुनः ॥
तस्यैवोभयतो देयं रौप्यसंवरकद्वयम् ।
तद्रन्ध्रे ककुभः स्थाप्यः पादोनद्व्यङ्गुलोन्नतः ॥
तद्दक्षिणे लोहकलं तद्वद्वा लोहतन्त्रिका ।
श्रुतिस्मृतिकरी कार्या अन्यस्या लोहपत्रिका ॥
ककुभोपरि तत्पृष्ठे बद्धव्या लोहतन्त्रिका ।
नवाङ्गुलान्तरं तत्र ककुभात्तुम्बकं न्यसेत् ॥
अष्टादशाङ्गुलमुखं चक्रत्वे चारुगर्भकम् ।
सकुम्भमुन्नतानम्रं कान्तिमद्वर्तुलं द्वयम् ॥
एकमन्यदपि स्थाप्यं वाममूर्धादधः पुनः ।
तस्माद्बहिर्गते दण्डे बद्धस्तस्य दृढं पुनः ॥
तस्मादधोऽपि वर्धन्यो दातव्यापि दृढं पुनः ।
कांस्यैश्च पित्तलैर्वापि दातव्या नखरी बुधैः ॥
एवं विनिर्मिता वीणा वैणिकैः कपिलासिका ।
ककुभोऽपि हि तत्पृष्ठे बद्धव्यो लोहतोलकैः ॥

नारायणः

आद्या वीणा — सङ्गीतसरणौ वीणानां नामनिर्देशे एतदुक्तम् ।

आद्या वीणा तु या ख्याता सैव स्यात्कपिलासिका ।
[रौद्री] वीणा किन्नरी च विपञ्ची परिवादिनी ।

कपिशीला— स्त्री.

संहताल्पतनुर्हृष्टा पिङ्गरोमा छलप्रिया ।
प्रगल्भा चपला तीक्ष्णा वृक्षारामवनप्रिया ।
स्वल्पमप्युपकारं तु कृतं या बहुमन्यते ।
प्रसह्यरतिशीला च कपिसत्त्वं समाश्रिता ॥

भरतः

कपोतः— हस्तः

कपोतोऽसौ करौ यत्र श्लिष्टमूलाग्रपार्श्वकौ ।
अस्य कूर्मक इत्यन्यां संज्ञां हस्तविदो विदुः ॥
प्रणामे गुरुसंभाषे विनयाङ्गीकृतौ त्वयम् ।
प्राङ्मुखः सशिरः कम्पः स्त्रीकापुरुषयोर्भवेत् ॥

शार्ङ्गः

करावश्लिष्टतलकौ श्लिष्टमूलाग्रपार्श्वगौ ।
कपोताकृतितो हस्तः कपोतः कीर्तितो बुधैः ॥

कुम्भः

कूर्मकं कथयन्त्येनमपरे कूर्मकाकृतिम् ।

ज्यायनः

प्रणामे विनये कार्यौ गुरुसम्भाषणेऽपि च ।
प्राङ्मुखः कम्पितो वक्षः स्थितश्शीते स्त्रियामपि ॥
कातरे स्यादथेयत्ता पारिछेदे तु विच्युतः ।
सखेदवचसीदानीं इत्यर्थेऽस्य च सूचने ॥
आज्ञाप्रतिज्ञयोर्नाथे प्रसादेऽवहितेऽपि च
पक्षपाते पराधीने भक्षणे प्रतिपादने ॥
सेवायामपि योज्योऽसौ लोकयुक्त्यनुसारतः ।
विच्युतश्लिष्टपार्श्वोऽसौ भिक्षायां करपात्रिणाम् ॥
इतराण्यपि कर्माणि बुधैरूह्यानि युक्तितः ॥

अशोकः

अन्योन्यश्लिष्टमूलाग्रपार्श्वगौ सर्पशीर्षकौ ।
यत्र सोयं कपोतः स्यात्कूर्मकश्चेत्यसौ मतः ॥
वक्षःप्रदेशनिहितः प्रणामेऽसौ प्रयुज्यते ।
गुरुसम्भाषणे चैष हृदि शश्वन्नतोन्नतः ॥
विनयाङ्गीकृतावेषा पार्श्वे किञ्चिन्नतो भवेत् ।
स्त्रीणां कापुरुषाणां च हीने गीते च सम्मतः ॥
विमुक्ताङ्गुलिना योगः कर्तव्यः खिन्नभाषिते ।
तथैव प्रस्तः किञ्चिदेतावदिति भाषणे ॥

वेमः

कपोलौ—

समौ क्षामौ कम्पितौ च फुल्लाख्यौ कुञ्चितावपि ।
पूर्णौ कपोलौ षोढेति तल्लक्ष्माद्यधुना ब्रुवे ॥

अशोकः

कफिलः—फूत्कारदोषः

कफिलस्तु कफोद्रेकपरिभूतान्मुखाद्ध्वनिः ।
विरसस्फुटितश्रोतृचित्तोद्वेगः ॥

वेमः

कफिलः कफतो वक्त्राद्विस्वरस्फरणे स्मृतः ।
विद्युद्विध्वस्तवृक्षोत्थ ऋक्षस्वानानुकारकृत् ।

कुम्भः

कमठध्वजः—मेलरागः (श्यामलाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स
(अव) प ध प म ग रि ग स

कमलः—गीतालङ्कारः (मठ्यभेदः)

लघुद्वयं गुरुश्चैकस्तालोऽयं दर्पणः स्मृतः।
अस्मिंस्ताले रसश्शान्तः कमलो मठयको भवेत्॥

संगीत सारः

—गीतालङ्कारः—(ध्रुवभेदः)

वर्णैश्च सप्तदशभिरङ्कैः शृङ्गारके रसे।
कमलो मलयाख्ये वै आयुर्वृद्धिकरः परः॥
मलयाख्यो भवेत्तालो गुरुर्लघुस्ततो गुरुः।

कमलः—तालः

शरःकूपद्वयं लौ द्वौ द्रुतौ द्वौ नगणस्तथा
कमले मण्ठके ज्ञेयः सर्वशास्त्रेषु सम्मतः॥ । ०० ॥ ०० ॥ ।

वेदः

—देशीतालः

कमले तोदमध्यगः ० ऽऽ । ०

कुम्भः

कमले मगणो लो दः ऽऽऽ । ०

कमलदलाक्षी—ध्रुवावृत्तम् (एकादशाक्षरम्)

अष्टौ द्रुता लघू मध्ये गुरुरन्ते व्यवस्थितः।
कमलदलाक्षी ज्ञेया भङ्गश्चञ्चत्पुटस्य तु॥
राज्ञां प्रवेशे कर्तव्या व्यवहारावलोकने।
माल्वकैशिकरागेण गातव्येयं ध्रुवा सदा॥

नान्यः

अस्या रुचिरमुखीति नामान्तरम्।

यदि खलु मध्येत्वथ गुरुणी पुनरपि चान्त्यं गुरुचरणे।
भवति हि नित्यं रुचिरमुखी कमलदलाक्षीति हि कथिता॥
अभिरुहमाणो उदयगिरिमारोहन्नुदयगिरिम्।

भरतः

अत्रैकादशाक्षरो गुरुः। अक्षरदशके, मध्ये इति पञ्चमषष्ठाक्षरौ गुरू भवतः

कमलमण्ठकः—देशीतालः

शरः कूपद्वयं लौ द्वौ द्रुतौ द्वौ नगणस्तथा।
कमलो मण्ठको ज्ञेयः सर्वशास्त्रेषु सम्मतः॥
। ०० ॥ ०० ॥ ।

दामोदरः

कमलामनोहरी—मेलरागः (वकुलाभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स
(अव) स नि ध प म ग स

मञ्ज

कमलमुखी—ध्रुवावृत्तम् (पञ्चाक्षरा)

यदि च गुरुः पञ्चनिधने भवति हि सा कमलमुखी।
(उदा) विमलघणो (छाया) विमलघनः॥

भरतः

उत्तमेषु प्रयोक्तव्या ध्रुवा पद्ममुखी सदा।
चञ्चत्पुटेन तालेन रागे पञ्चमसंज्ञके॥

नान्यः

कमलमोहनं—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध स
(अव) स ध प म ग रि स

मञ्ज

कमलविलासः—देशीतालः

। ऽऽऽऽऽ ॥ । ॥ । ॥ । ॥ ०००००००००००

हम्मीरः

कमलाननः—देशीतालः

॥ ऽऽऽ ऽ̇ऽ̇ऽ̇ ॥० ०̇

हम्मीरः

कमलामनोहरी—मेलरागः मध्यमावतीमेलः

(आ) स ००० ग म ० प ०० नि ० स
(अव) स ० नि ० ध प ० म ग ००० स

कमलिकावसन्तः—मेलरागः (साल्वगमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प ध नि स
(अव) स नि ध म ग रि स

मञ्ज

कमाची—मेलरागः

(आ) स ०००० म ० प ० धनि ० स
(अव) सनि ० ध ० प ० मग ० रि ० स

कम्पः—शिल्पकाङ्गम्

तद्दृश्यते परिवारप्रार्थनाभिः क्रियास्विति।
मनसश्चलनं कम्पोऽकाण्डेनाकामतो यथा॥

शारदातनयः

कम्पः—सात्विकभावः

शीतभयहर्षरोषस्पर्शजरासंभवः कम्पः।
वेपनात्स्फुरणात्कम्पाद्वेपथुं सम्प्रदर्शयेत्॥

भरतः

वेपथूरोषत्रासजराप्रियामिनवसङ्गमैर्जायते।
तमङ्गानां हरणैर्निदर्शयेत् वेपथुरेव कम्पः॥

सागरः

कम्पनम्

किन्नर्या वामहस्तव्यापारः। तत्र द्रष्टव्यम्।

कम्परायस्थापकः—देशीतालः

कम्परायस्थापक त्रिः पपगास्सामजौ द्रुतम्।
ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽ०

गोपतिप्पः

कम्पातालः—देशीतालः

कम्पाताले विरामान्तं द्रुतद्वन्द्वं लघुस्ततः।
० ० ।

सोमराजः

कम्पितम्—वक्षः

ऊर्ध्वक्षेपैरविरतैः कम्पितं स्यात्प्रकम्पितम्।
एतद्विहसिते श्वासे हिक्कायां रोदने श्रमे॥
कासे च साध्वसे नाट्ये देश्ये चैतत्प्रकम्पितम्॥

वेमः

इदं सोमेश्वरः व्याकम्पितमित्याह॥

—शिरः

भूरिशश्शीघ्रमूर्ध्वाधःकम्पनात्कम्पितं शिरः।
क्रोधेऽभ्युपगमे ज्ञाने विचारे व्याध्यमर्षयोः॥
शीघ्रप्रश्ने तर्जने च प्रयोज्यं कम्पितं शिरः।

वितर्करोषविज्ञानप्रतिज्ञातर्जनादिषु॥

ज्यायनः

बहुशो द्रुतमूर्ध्वाधःकम्पनात्कम्पितं शिरः।
ज्ञानेऽभ्युपगमे रोषे वितर्के तर्जने तथा॥
त्वरितप्रश्नवाक्ये च प्रयोक्तव्यमिदं शिरः।

शार्ङ्गः

—अधरः

कम्पितः कम्पनाद्भीरुड्व्यथाशीतजपादिषु।

कुम्भः

—ऊरुः

नतोन्नतौ मुहुस्स्यातां ऊर्वोर्यस्य स कम्पितः।
अधमानां गतौ प्रोक्तो विनियोगोऽस्य सूरिभिः॥

अशोकः

पतितोत्पतितौ पार्ष्णी यस्यासौ कम्पितो मतः।
गमने कान्दिशीकानां नीचानां च परिक्रमे॥

वेमः

नतोन्नतौ मुहुः पार्श्वौ यस्यासौ कम्पितो मतः॥

विप्रदासः

कम्पितः—कपोलः

स्फुरितः कम्पितः कोपे प्रमोदे च विधीयते।

ज्यायनः

स्फुरितौ कम्पितौ स्यातां कपोलौ रोषहर्षयोः।

वेमः

सुवेपितौ कम्पितौ च रोमहर्षेषु निर्दिशेत्।

विप्रदासः

—श्वासः

बुधैरुक्तः कम्पितः सुरतेऽनिलः।

—कटी

यातायातैस्तिरश्चीनैः वेगितः कम्पिता मता।
नीचवामनकुब्जानां गतानुकरणेष्वियम्॥

कम्पिता—जङ्घा

कम्पं स्याद्धूननं त्रासे गर्घरीणां च वादने॥

ज्यायनः

रेचिता कम्पिता ज्ञेया कम्पिता शीतवेपथौ॥

सोमेश्वरः

कम्पिता—वंशे गतिः

वंशस्याधरपर्यन्तनिहितस्य प्रकम्पनात्।
गतिः स्यात्कम्पिता वर्णालङ्कारोत्पत्तिकारिणी॥

वेमः

कम्पिता कम्पनादुक्ता वंशस्याधरगस्य तु।
वर्णालङ्कारनिष्पत्त्यै प्रयोगोऽस्याः प्रदर्शितः॥

कुम्भः

—वंशेऽङ्गुलिगतिः

यत्र प्रपूरणे वंशमधरस्थं प्रकम्पयेत्।
कम्पिता सा गतिः प्रोक्ता वर्णालङ्कारगामिनी॥

विशाखिलः

कम्पिता—वीणासारणा

कम्रिकायाः कम्पनेन स्वरस्थानेषु कम्पिता।

कुम्भः

कम्बलम्

अथोच्यते कम्बलगानलक्ष्म चण्डांशुकुण्डलकमप्रजातम्।
यत्कुण्डले कम्बलनामधेयो जगौ ततःकम्बलनामतास्याम् ॥

रघुनाथः

यत्र ग्रहांशश्च तथाऽपन्यासः पञ्चमस्वरः।
ऋषभो यत्र बहुलः षड्जश्च न्याससंश्रयः ॥
मध्यधैवतगान्धाराः स्वल्पं यत्र च संश्रिताः ॥

प्रथमकम्बलस्य पञ्चमो ग्रहः। मध्यमधैवतगान्धारस्यालपत्वम्। द्वितीयस्य निषादगान्धारर्षभाणामल्पत्वम्।धैवतषड्जयोर्बहुत्वम्। तृतीयस्य सरिमधानामल्पत्वम्। चतुर्थस्य मध्यमनिषादयोर्बहुत्वम्। निषादर्षभगान्धार (ल्पाः) षष्ठस्य मध्यमोऽपन्यासः ॥ धैवतोंऽशः। शेषा अल्पाः ॥

नान्यः

कम्बलगानम्

कम्बलाख्येन नागेन प्रीतये पार्वतीपतेः।
गीतं स्वरपदैर्युक्तं प्रदेशे कुण्डलस्य च।
स्थितेन पञ्चमीजातिमुपजीव्य लयान्वितम्।
तद्गानं कम्बलं नाम प्रसिद्धं मार्गवर्त्मनि।
पञ्चमांशग्रहं षड्जन्यासं बहुलमीश्वरम्।
अल्पमध्यमगान्धारधमपन्यासपञ्चमम्।
स्वराणां बहुभिर्भेदैरल्पताबहुतावशात्।
अन्वितं कम्बलं ज्ञानमीरितं मार्गवेदिभिः।
कर्णोपान्तनिविष्टेन कम्बलेनेदमीरितम्।
श्रुत्वा कम्बलनागाय वरं प्रादान्महेश्वरः।
नन्द्यादिभ्योऽधिको मे स इत्याह भगवान् शिवः ॥

कुम्भः

कम्बलगानफलम्.

अनेन गानेन पुरा पुरारिर्ददावभीष्टं किल कम्बलाय।
अद्यापि तद्गानकृतां जनानामभीष्टदः स्यात्स शिवः प्रहृष्टः ॥

रघुनाथः

कम्बललक्षणम्.

अत्र ग्रहोंशोऽपि च पञ्चमोऽपन्यासो बहुः स्यादृषभस्वरश्च।
न्यासस्तु षड्जो मधगास्तदल्पे तत्पञ्चमीजातिसमुद्भवश्च ॥
स्वराल्पत्वबहुत्वयोगाद् भवन्ति भेदा बहवस्तथापि ॥

रघुनाथः

कम्बली— श्रुतिः

गान्धारस्य प्रथमा श्रुतिः।
हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः ॥

कम्बलोत्पत्तिः

जातेराश्रित्य पञ्चम्याः फणीन्द्रः किल कम्बलः।
सप्तगा यत्पुरैतानि चन्द्रभूषामगे: पुरः ॥
गीतैरेतैस्स तु प्रीतः त्र्यम्बकः कम्बलायताम्।
अदान्मदालसां दृष्ट्वा पूर्वदेहानतिक्रमात् ॥
ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन् कम्बलीत्यमूनि च।
तन्नाम्नैव प्रसिद्धानि गीयन्ते गीतवेदिभिः ॥

नान्यः

कम्बुजः— गीतालङ्कारः (रासकभेदः)

राजविनोदताले स्याद्गुरुद्वन्द्वमथ प्लुतः।
रासकः कम्बुजस्तेन गीयते गायकोत्तमैः ॥

संगीतसारः

अयं शब्दः कञ्चुक इत्यन्यत्र पठितः ॥

कम्भरीतिः— रागः

षाडवा ककुभोद्भूता धांशन्याससवर्जिता।
मध्यमेन निषादेन विहितान्दोलनक्रमा ॥
शृङ्गारे विप्रलम्भाख्ये गातव्या कम्भरीतिका ॥

जगदेकः

कम्भावतीरागध्यानम्.

कम्भावती स्यात्सुखदा रसज्ञा सौन्दर्यलावण्यविभूषिताङ्गी।
गानप्रिया कोकिलतुल्यनादा प्रियंवदा कौशिकरागिणीयम् ॥

दामोदरः

वासो वसाना शरदिन्दुशुभ्रं विरिञ्चिदेवी परिकीर्तनीया।
कुन्दावनिन्या चतुराननस्य कम्भावती लब्धसमृद्धसेवा ॥

संगीतसरणिः

कम्भावतीवेलावली— उपाङ्गरागः

त्यक्तसान्दोलितविमा ज्ञेया कम्भावती शुचौ।
शुचौ - शृङ्गारे ॥

भट्टमाधवः

कम्माच्— (कमास्) मेलरागः (हरिकाम्भोजी मेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध नि स·
(अव) स नि ध प म ग मा ग रि स.

कम्रा— तालवाद्यम्.

वेणूद्वयं खादिरकाष्ठजं वा गुलद्वयं विस्तरतो हि दैर्घ्ये।
स्यादङ्गुलैर्द्वादशभिस्समेतं पर्यन्तयोर्न्यूनतमं मनाक् स्यात्।
मध्यस्थपिण्डस्तिल कन्निकाणां चतुष्टयं श्लक्ष्णतमं यथास्यात्।

तद्वादयेत्पाणियुगे प्रतिष्ठं धृत्वा युगं कम्रिकयोस्तथा च।
साङ्गुष्ठमध्याङ्गुलिमूलदेशे धृत्वैकिकां तस्य युगस्य चान्त्यां।
प्रान्तं तयोः विच्छिदविरलथां तां कुर्याद् बुधो वादनमेतयोश्च
तत्कम्रिकावादनमेतदहैः कम्पेन कार्यं मणिबन्धनस्य।
पाटाः प्रदिष्टाः पुनरत्र मुख्याः किरीटिकाः सन्त्यपरेऽपि पाटाः।
अनामिका दक्षिणहस्तसंस्थां कृत्वाऽन्तराले किल कम्रिकाणां।
अङ्गुष्ठघृष्टैस्तलघातनेन वास्य वाद्यं परमेकमाहुः॥

कुम्भः

कयीमूरू— देशीनृत्तम्.

मानाद्द्विगुणतो प्रोक्ता कैमूरू लयसंयुता।

वेदः

मानादिति पिल्लमूरूप्रयोगोक्तमानादित्यर्थः।

करचारणा— पाटवाद्यम्.

केवलैः करपाटैस्तु जायते करचारणा। वेमः
केवलैर्हस्तपाटानां नटानां तु चतुश्चतुः।
मात्राभिश्च कृता सैषा स्मर्यते करचारणा॥

पार्श्वदेवः

करटा— आतोद्यम्.

आयामे करटा तु स्यादङ्गुलान्येकविंशतिः।
पिण्डे चाङ्गुलतुर्यांशा वाद्या कोणद्वयेन तु॥
चतुर्दशाङ्गुलं त्वस्यास्वितन्त्रीकं मुखद्वयम्।
कुर्वीत चर्मणानद्धे कुण्डल्यौ सूत्रवेष्टिते॥
कुण्डलीकवलप्रान्ते रन्ध्राणि स्युश्चतुर्दश।
शिबिकान्यासयोगेन वध्रैरेतानि बन्धयेत्॥
पर्यन्ताबद्धकच्छान्ता कटौ स्कन्धेऽथवा वहेत्।
करटेति भवन्त्यस्यां पाटवर्णाः पुनः पुनः॥

सोमराजः

करटा— अवनद्धम्.

चत्वारिंशाङ्गुलावेष्टा सैकविंशाङ्गुलायता।
द्वादशाङ्गुलवक्त्रा च बीजवृक्षोद्भवा समा॥
वलयेन च कर्तव्यो लोहजे सूत्रवेष्टिते।
तयोर्वेष्टनमुद्दिष्टं त्रिचत्वारिंशदङ्गुलम्॥
करटास्तु विधातव्यास्तिस्रस्त्र्यंशसमावृताः।
वलये कवलच्छन्ने मुखयोरुभयोर्न्यसेत्॥
रन्ध्राणि तत्र कुर्वीत समभागैश्चतुर्दश।
वध्रिके तत्र संयोज्ये रन्ध्रेष्वेकान्तरेषु च॥

सम्मुखे तेन बध्नीयान्मध्ये मत्स्याकृतिर्यथा।
कच्छयावेष्टयेत्प्रान्तं शेषं स्कन्धकटौ न्यसेत्॥
करटा सा विनिर्दिष्टा कुडुपद्वयवादिनी।
ककारश्च रकारश्च टकारो रेफमस्तकः॥
उत्सवे च विवाहे च यात्रायां नृपमन्दिरे।
इत्यादि सर्वकार्येषु करटा विनियुज्यते॥

सोमेश्वरः

करणम्— चर्मविशेषः

करणं नाम षण्मासमृतवत्सस्य चर्म च।
षण्मासिक्यां मृतो वत्सस्तच्चर्मकरणं स्मृतम्॥

नारायणः

करणम्—

करणं नाम तत्प्रोक्तं याचेष्टा पादयोर्द्वयोः।
व्यायाम एष संक्षिप्तस्सनृत्तकरणात्पृथक्॥

वेमः

करणम्—

वीणायां हस्तव्यापारः। करणं षड्विधं, रूपं, कृतप्रतिकृतं, प्रतिभेदः रूपशेषः, प्रतिशुष्का, ओघश्चेति॥

करणं वीणायां धातुः। तस्य पञ्च भेदाः। यथा रिभितः, उच्चयः, नीरटितः, ह्रादः, अनुबन्धः, इति॥

करणम्— मुखसन्ध्यङ्गम्

प्रकृतार्थसमारंभः करणम्।

भरतः

प्राकृतार्थः समारंभः कारणम्। यथा वेण्यां - गच्छाम इति भीमवाक्यम्।

सागरनन्दी

करणम्—प्रस्तुतक्रिया।

अवसरानुगुणस्यार्थस्य प्रारंभः करणम्।
अन्ये तु विपदां शमनं करणमाहुः।
शमनं च आशीर्वादवचनेन अन्यथा वा॥

रामचन्द्रः

उद्दिष्टार्थस्य सिद्ध्यर्थं प्रारंभं करणं यथा॥

अमृतानन्दी

करणम्— रागवर्धनाङ्गम्

रागवर्धनशब्दे द्रष्टव्यम्।

करणधातुः—

भूरिमिलैर्घुजैर्घातैरल्पैर्गुरुमयैस्तथा।
धातोः करणसंज्ञस्य क्रियाः कुम्भनृपोदिताः॥

कुम्भः

करणनेरिः— देशीनृत्तम्

सिंहाकर्षं चावहित्थं निवेशं चैलकादिके ।
क्रीडितं च तुरीयं स्याज्जनितं पञ्चमं तथा ।
षष्ठं चोपसृतं प्रोक्तं तलसंघट्टितं ततः ।
उद्वृत्तं चाष्टमं प्रोक्तं विष्णुक्रान्तं च लोलितम् ।
मदस्खलितसंभ्रान्ते विस्रम्भोद्घट्टिते ततः ।
भ्रान्ते तलविलासं च प्रोक्तं पञ्चदशाभिधम् ।
रासतालेन मानेन मध्यमेन मनोरमः ।

वेदः

एतदन्यथोक्तं देवेन्द्रेण । यथा—

करणैः पञ्चदशभिर्युक्तः करणनेरिकः ।
सिंहाकर्षितमादौ स्यात्ततस्तलविलासितम् ।
वृश्चिकं च ततः प्रोक्तमन्यद्वृश्चिककुट्टितम् ।
लतावृश्चिकसंज्ञं स्याद्दण्डरेचितकं ततः ।
दण्डपक्षं चोर्ध्वजानु तलसंस्फोटिताभिधम् ।
विद्युद्भ्रान्तं दण्डपादं ललाटतिलकाभिधम् ।
एतानि द्वादशोक्तानि पूर्वेषां मततो यथा ।
जानुवेष्टनसंज्ञं च कराङ्घ्रिस्वस्तिकं तथा ।
अन्तश्छायाभिधं प्राहुस्त्रीणि पद्धतिकोविदाः ।

देवेन्द्रः

करणभूषणम्

नन्दिकेश्वररचितमिति भरतार्णवोदाहरणादनुमीयते ।
भरतार्णवे तु लब्धभागे करणानां लक्षणं न दृश्यते ।
ज्यायसेनापतिना नन्दिमतं करणलक्षणेषु बहुधादत्तम् ।
तस्मात्तत्करणभूषणमिति ज्ञातुमवकाशोऽस्ति ।

करणभ्रमरी—तिरिपनृत्ताङ्गम्

मण्डलस्थानके स्थित्वा पताकः प्रसृतो यदा ।
वामः पार्श्व दक्षिणश्च शिखरो हृदि संस्थितः ।
गारुडं वामतः कृत्वा त्यक्त्वा तत्पुरतो यथा ।
वामाङ्घ्रिं वामपार्श्वे च वृश्चिकं चरणं चलेत् ।
दक्षिणं शिखरं मौलावधोमुखमथाचरेत् ।
वामाङ्गं वामपार्श्वे चेन्नामितं च भ्रमिस्ततः ।
दक्षिणावर्ततस्त्रिःस्यात्करणभ्रमरी भवेत् ॥

वेदः

करणयतिः—देशीतालः

ताले करणयत्याख्ये ज्ञेयं बिन्दुचतुष्टयम्
००००

जगदेकः

करधारणी—कला

तथैव याधाय च तेषु हस्तौ तथागताभ्यां चलचञ्चूभ्याम् ।
पद्मथामथो मूर्ध्नि करोति यत्र प्रागुक्तपात्रं करधारणीति ॥

नागमल्लः

करभौ

करभौ मलिनौ स्वच्छावरुणौ कुञ्चितावृजू ।
इत्यमन्वर्थनामानौ कथितौ पञ्चधा बुधैः ॥

कुम्भः

करभ्रमरिका—उत्प्लुतिकरणम्

यत्र वामेन हस्तेन समवष्टभ्य भूतलम् ।
गगनोन्मुखपादस्सन् अपसव्येन सत्वरम् ॥
शरीरं भ्रामयेदेषा करभ्रमरिका तदा ।

वेमः

कररेचकः

त्वरया परितो भ्रान्तिर्यदा स्याद्धंसपक्षयोः ।
पर्यायेण तदा धीरैरादिष्टः पाणिरेचकः ॥

अथवास्यादसौ पाणेर्विरलः प्रसृताङ्गुलेः ।
अङ्गुष्ठैरङ्गुलीभिश्च विरलः प्रसृतैर्भ्रमः ।
तिरश्चीनोऽथवा हंसपक्षयोः करयोस्तु सः ॥
परितो रेचितो यद्वा पर्यायेण विनिर्मितः ।
कथितो विप्रदासेन विदुषां कररेचकः ।

विप्रदासः

कररेचितरलम्—चालकः

प्रसार्य पार्श्वयोः पार्श्वे प्रसृतौ पुरतस्ततः ।
तत्रैव स्वस्तिकीकृत्य पर्यायात्पार्श्वयोर्द्वयोः ॥
ततश्च वालव्यजनचालकस्य क्रियान्वितौ ।
वर्तनास्वस्तिकं कृत्वा ततो भूतलसम्मुखौ ॥
मण्डलाकारमुद्धृत्य ततश्च पतितावथ ।
करौ कृत्वा तयोरेकं भ्रमयेदंसदेशतः ॥
लीलया चालयेदन्यं पार्श्वतो रथचक्रवत् ।
ततश्च करमेकैकमुत्सार्य सरलात्मना ॥
प्रसारितोद्वेष्टितकनमनैरंसदेशतः ।
मुहुर्मुहुश्चालयित्वा ततस्तौ मण्डलोर्ध्वगौ ॥
तत्र निस्सृत्य पर्यायादन्योन्याभिमुखौ करौ ।
मस्तकात्कटिपर्यन्तं वामदक्षिणपार्श्वयोः ॥
पतितोत्पतितौ कृत्वा ततस्तौ स्वस्तिकीकृतौ ।

कमनीयेषु देशेषु केषुचिन्नयनप्रियम् ॥
चालयेच्चारुविलुठत्सरलाङ्गुलिपल्लवौ ।
अन्तर्बहिर्घूर्णयित्वा ततस्सव्यापसव्ययोः ॥
लोलयित्वा पराचीनौ कूर्परस्वस्तिकीकृतौ
ततस्तयोर्विच्युतयोरेकैकं चालयेत्क्रमात् ॥
वामदक्षिणयोः पश्चात्त्रिकपर्यन्तगामिनम् ।
ततस्स्वस्तिकतां नीत्वा विलुडन्तौ करावुभौ ॥
ऊर्ध्वोऽधोवदनौ त्र्यस्रं ततो यत्र निवर्तयेत् ।
कररेचितरत्नाख्यश्चालकोऽयं पुरारिणा ॥
पुरा प्रयुक्तस्त्रिपुरविजयप्रीतचेतसा ।
प्रीणन्त्येतत्प्रयोगेण ब्रह्मविष्ण्वादिदेवताः ॥
यतस्तस्मादयं तज्ज्ञैः प्रशस्यो नृत्तकर्मणि ।

वेमः

अस्य संवादः - अशोकस्य ग्रन्थे संगीतरत्नाकर-
व्याख्यायां कल्लिनाथकृतायां च बाहुप्रकरणे वर्तते ॥

करस्पर्शः—उत्प्लुतिकरणम्

अलगं विधाय करणं हस्तेनाश्रित्य नर्तकीभूमिम् ।
परिवर्तेन पदेदं स्पर्शनमुक्तं करादं तत् ॥

कुम्भः

कराङ्गुल्यः

वियुक्तास्संहता वक्राः पतिता वलितास्तथा ।
प्रसृताश्च तथा कुञ्चन्मूलास्सप्तविधा मताः ॥

अशोकः

कराङ्घ्रिस्वस्तिकम्—करणम्

ऊर्ध्वजान्वाख्यया चार्यां पाद ऊर्ध्वप्रसारितः ।
मुख्यपार्श्वात्करोऽप्यस्यालपद्मस्स्वस्तिकीकृतः ।
अङ्घ्रिणान्ते ततः प्रोक्तं कराङ्घ्रिस्वस्तिकं बुधैः ।

करालमण्ठः—तालः

यगणस्सगणो यत्र करालो मण्ठको भवेत् ।
। ऽऽ ।। ऽ

वेदः

कराली—मेलरागः (झलवरालीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स
(अव) स नि ध प म ग रि स

मत

कराली—श्रुतिः

तारधैवतस्य तृतीया श्रुतिः ॥

पार्श्वः

करिहस्तम्— करणम्

वक्षस्स्थः खटको वामः कर्णे सोद्वेष्टनः परः ।
त्रिपताकः करः पादः तत्तद्दिक्समञ्चितः ॥
यत्र निष्क्रामणीयस्स्यात्करिहस्तं तदीरितम् ।

ज्यायनः

करिहस्तः—नृत्तहस्तः

ऐलितोत्थो लताहस्त एलावत्पार्श्वयोर्यदि ।
अन्यः कर्णस्थितो यत्र खटकास्योऽथवा करः ॥
त्रिपताकस्तदा प्राहुः करिहस्तमिमं बुधाः ।
इहैकवचने मानं मुनेर्वचनमेव हि ॥

अशोकः

सजातीयतया अनारम्भोऽस्य चतुरश्रवद्विजातीयारम्भोऽपि नृत्ताभ्यासस्य व्यपदेशादरालखटकामुखवदतो न द्विवचनम् । एकैकस्य पृथक्प्रयोगे करिहस्तत्वाभावादित्येकवचनमेव । तदाकारत्वाच्चेदं नामेत्यभिनवगुप्तः ॥

-नृत्तहस्तः

ननु द्विवचनान्तत्वमत्र कस्मान्न जायते ।
हस्तद्वयप्रवर्त्यत्वादर्धरेचितहस्तवत् ॥
अत्राभिधीयते तत्र भवेद्द्विवचनान्तता ।
यत्रैकशब्दाभिधेयौ सजातीयावुभौ करौ ॥
यथोक्तौ पल्लवौ यद्वा भिन्नशब्दनिरूपितौ ।
विजातीयावुभौ यद्वदरालखटकामुखौ ॥
लोके निष्पन्नेकशेषद्वन्द्वे पदविधौ तथा ।
दृष्टं द्विवचनान्तं च घटौ घटपटाविति ॥
एक एव लताहस्तो हस्तिहस्तसमाकृतिः ।
उच्यते करिहस्तेन न स्याद्द्विवचनं ततः ॥
नैतद्युक्तिसहं यद्वदरालखटकामुखौ ।
विजातीयाविमौ तद्वत्पताकखटकामुखौ ॥
अथ तच्छब्दवाच्यत्वमत्र वास्तीति चेन्मतम् ।
पताकयोः पल्लवता स्यादतच्छब्दयोः कथम् ॥
अथ तच्छब्दवाच्यत्वं सजातीयेन कारणम् ।
अथ शब्दौ विजातीयौ दण्डपक्षौ विलोकय ॥
तदाकृतित्वं संज्ञाया हेतुस्तच्चैकसाधितम् ।
इति चेदस्य हस्तस्य नियमो निष्फलो भवेत् ॥
न चात्र करिहस्तोऽयं मुखे करिकरस्थितः ।
किन्तु कारणहस्तस्य तुल्याकारे प्रयुज्यते ॥
तत्तेन कथ्यते तुल्यं यद्दृष्टौ यत्स्मृतिर्भवेत् ।
एकेन करिकर्णस्य हस्तस्यान्येन तु स्मृतिः ॥
तस्मादुभाभ्यां नियतव्यापाराभ्यां प्रकाशते ।

करिहस्ताकृतिस्तेन करिहस्तावुभौ करौ ॥
कृतैकशेषादेकस्मायुक्ताद्विवचनान्ततः ।
तस्माद्रत्नाकरादीनामुक्तिर्युक्तिसहा नहि ।'
मुनिनैवैकवचनमुक्तमित्यत्र नोत्तरम् ।

विप्रदासः

उन्नतो डोलितश्चैव पार्श्वयोश्चेल्लताकरः ।
कर्णस्थस्त्रिपताकोऽन्यः खटकामुख एव वा ॥
तदा करिकराकारत्वेनोक्तः करिहस्तकः ।
नन्वत्र नृत्तहस्तानां लक्ष्म साधारणे कथम् ॥
हस्तकद्वयनिष्पाद्ये मुनिनैकत्वमास्थितम् ।
तथा कीर्तिधराचार्यैः करिहस्तावितीरितम् ॥
तथैव मुनिनात्रैव हस्तकेत्वर्धरेचिते ।
विजातीयकरद्वन्द्वोत्पादितैकप्रधानकौ ॥
उक्तं द्विवचनान्तत्वं तथैवात्रोपपद्यते ।
नैवम्महात्मनामेष स्वभावो यत्र कुत्रचित् ॥
निरूपयन्ति यत्किञ्चिन्मनः किञ्चिन्नपुंसकम् ।
स्थाल्या सारोपितं यच्च तल्लीलायितचेष्टितम् ॥
अतो द्विवचनेनात्र करद्वन्द्वैकहेतुतः ।
यस्मिन्करौ स्मृतौ हेतौ प्राधान्येन लताकरे ॥
लीलायिते तन्मुनिनैकत्वमत्रोपदर्शितम् ।
भट्टाभिनवगुप्तैश्च तदाशयवशानुगैः ॥
एकैकस्यां करस्यात्र पृथक्त्वेन प्रयोगतः ।
करिहस्तत्वमुचितमुदितं तन्मते यथा ॥
करिकर्णाकृतिस्त्वेकः परः करिकराकृतेः ॥
करस्तनयोर्योगे द्वित्वोक्तिः त........? ।
इतिकर्तव्यतात्वेनाविचार्यान्यकरस्य तु ॥
गौणत्वं भणितं तत्तेर्जाघटीति यतोऽत्र च ॥
समप्रधानभावो हि दृष्टः प्रकरणाग्रतः ।
कटकत्रिपताकान्यकरः करिचत्करः परः ॥
करिहस्ताकृतिस्तस्माद्द्वन्द्वत्वाद्विदितं कथम् ।
अत्राकृतिप्रधानत्वे कविनैकत्वमास्थितम् ॥
क्रियाप्राधान्यतोऽन्येषु युक्तं द्विवचनं स्थितम् ॥

कुम्भः

करिहस्ता—देशीचारी.

संहते स्थानके स्थित्वा चरणौ यत्र भूतले ।
पार्श्वाभ्यां कर्षतस्सैषा करिहस्तेति कथ्यते ॥

वेमः

करुणः—रसः

शोकः स्थायी भवेद्भावो यत्रासौ करुणो रसः ।
वियोगो बन्धुभिर्व्याधिरूपघातोऽथ बन्धनम् ।
द्रीनाशो व्यसनप्राप्तिर्देशभ्रंशादयस्तथा ।
विभावाः स्युः श्रुता यद्वा साक्षादेव विलोकिताः ।
प्रलयस्स्रस्तगात्रत्वं विलापः परिदेवनम् ।
अश्रुपातो मुखे शोषो वैराग्यं स्वरभेदनम् ।
श्वासोच्छ्वासौ देहपाताघातोरस्ताडनादयः ।
एतैरभिनयैरेनमनुभावैर्नटो रसम् ।
रोदनं यद्भवेच्छोच्यगुणस्तवपुरस्सरम् ।
सविलापः स्मृतो देवाद्युपालम्भेन रोदनम् ।
परिदेवनमित्युक्तं तदिदं शब्दकोविदैः ॥
निर्वेदो ग्लानिरौत्सुक्यावेगमोहश्रमा भयम् ।
विषादोन्माददैन्यानि व्याधिरित्येवमादयः ।
सञ्चारिणः स्युः करुणमेतैर्भावैस्तु पोषयन् ।
त्रिविधोऽयं मानसिकवाचिकाङ्गिकभेदतः ।
वाच्यार्थाननुसन्धाननिश्वासोच्छ्वासदीर्घता ।
उपेक्षा केशवस्त्राङ्गसंस्कारादिषु दीनता ।
अनुभूतानभिज्ञत्वमनवस्थितचेतना ।
आकाशवीक्षणं चेति मानसः करुणो रसः ।
हाकारो रोदनं क्रोशः प्रलापो दीनभाषणम् ।
दूराह्वानमथाक्रन्दो याचिकः करुणः स्मृतः ।
विवर्तनं शरीरस्य बाहुपादविधूननम् ।
शिरोरस्ताडनं शीर्षधूननं पतनं मुहुः ।
धावनं हस्तविक्षेपः करुणस्त्वाङ्गिको भवेत् ।
आद्यः स्यादुत्तमं मध्यनीचयोर्द्वावनन्तरौ ।
धर्मोपघातजो वित्तनाशजो बन्धुनाशजः ।
त्रिविधः करुणो ज्ञेय आद्य उत्तमपूरुषे ॥

विप्रदासः

शापक्लेशोपघाताद्यैर्जायते करुणो रसः ।
अश्रुविश्वासवैवर्ण्यस्रस्ताङ्गत्वस्मृतिक्षयैः ।
परिदेवितशोषाद्यैरभिनेयस्ससूरिभिः ।
स्वरभेदाश्रुनिर्वेदविषादावेगमृत्यवः ।
मोहापस्मारजडता चिन्तौत्सुक्यं च वेपथुः ।
दैन्यं वैवर्ण्यमालस्यं व्याधिर्ग्लानिस्तथा श्रमः ।
स्तम्भाद्याश्च चरा भावाः स्थायी शोकोऽस्य च स्मृतः ॥
ब्रह्मसंवित्समास्वादः करुणो यस्सुखात्मकः ।

सागरः

विप्रलम्भरसोस्यैवेति वचनाच्च, 'एकोरसः करुण एव निमित्तभेदाद्भिन्नः' इत्यादि करुणप्रभोर्वचनाच्च करुणस्यैव साम्राज्यमिति तत्त्वविदः । ननु शृङ्गारो नायको रसः । ' शृङ्गारमेव रसनाद्रसमामनन्ति ' इति च, शृङ्गारस्यैव प्राधान्यं श्रूयते । कथं करुण-

स्यैव साम्राज्यमिति - उच्यते। सत्यं रसराजः श्रृङ्गारः तथापि करुणे माधुर्याधिक्यमस्तीति तथोच्यते । तथाहि - काव्यस्य शब्दार्थौ शरीरम्। रस आत्मा। रसस्योत्कर्षहेतवो माधुर्यौजः प्रसादाख्यास्त्रयो गुणाः। तत्र माधुर्यं श्रृङ्गारकरुणशान्तेषु। तत्र माधुर्यन्नामाह्लादहेतुत्वम्। तत्रैव चेतसो द्रवत्वहेतुः ललितत्वं सम्पादयति। माधुर्याद्विप्रलम्भे विप्रलम्भादपि करुणे रसातिशयः। अत्र रसविदां चमत्कृतिरेव प्रमाणम्।

रसविवेकः

करुः क्लेश इति ख्यातः क्लेशं न सहते यतः।
यस्य धीः करुणा सा स्यात्प्रत्यये करुणो भवेत्।
पराश्रितानां क्लेशानामसहिष्णुतयोच्यते।
मनसो यादृशो भावः स वै करुण उच्यते।

शारदातनयः

करुणम्—रञ्जनगुणः

प्रेमोद्दीपपदप्रायं श्रृङ्गाररसभूषितम्।
करुणाकाकुसंयुक्तं करुणं विरहप्रियम्॥

सोमेश्वरः

करुणविप्रलम्भः

प्रथमानुरागादीनां विप्रलम्भभेदानां त्रयाणामप्यनन्तरं रागवर्धनतमः करुणविप्रलम्भोऽभिधीयते। कः पुनरयं करुणो नाम। यस्मिन्मिथ्याभिनिवेश इव गुर्वायासकारकेऽपि मूर्खाणां, सर्वाङ्गपरित्याग इवालौकिकेऽपि ब्रह्मविदां, रजः कर्दमक्रीडाविनोद इव वेषदूषकेऽपि पौरपौगण्डानां महाहवमहीविहार इव बीभत्सभीषणेऽपि शूरसाहसिकानां प्रियसुहृन्नर्मनिर्भत्सन इव इतिग्राम्येऽपि पारिहासिकानां कुपितकामिनीपार्ष्णिप्रहार इव सुकुमारेऽपि रागिणां तिमिराभिसारिकावेष इव मलीमसेऽपि चौर्यरतरुचीनां विलासिनीकिलिकिञ्चितप्रपञ्च इव दीनदर्शनेऽपि नागरिकाणां अतीवानुरज्यते मनःप्रेम सामयिकानाम्।

उच्यते— प्ररूढस्नेहयोरन्यतरविनाशेऽन्यस्य दुःखाभिनिवेशो हृदयदारुणः स कथं शोकाद्विभिद्यते इति चेत्। हेतुफलविषयस्वरूपभेदात्। तथाहि - रत्येकहेतुः करुणः प्रीतिदयाद्यनेकहेतुश्शोकः। पुनस्सङ्गमफलः करुणः। अपुनस्सङ्गमफलः शोकः। स्त्रीपुंसविषयः करुणः अस्त्रीपुंसविषयः शोकः। सप्रत्याशरूपः करुणः निष्प्रत्याशरूपः शोकः इत्यन्य एव शोकः अन्यश्च करुणः। स प्रायेण दैवाश्रयः पौरुषाश्रयः देशाश्रयः कालाश्रयः स्वरूपाश्रयः परिमाणाश्रयः प्रमाणाश्रयः अनुरागाश्रयः संभोगाश्रयः विप्रलम्भाश्रयः नायकाश्रयः नायिकाश्रय इति द्वादशधा। तेषु दैवाश्रयः स्त्रीपुरुषसहायगुरुनिमित्त इति चतुर्धा। पौरुषाश्रयः स्त्रीपुरुषयोर्विषये स्त्रीपुरुषाभ्यां कृत इति चतुर्धा। देशाश्रयो दिव्यमानुष इति। कालाश्रयस्तु इहान्योभयजन्मसङ्गम इत्यादि।

अथास्यैव (करुणस्य) विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगः प्रयोगतोऽभिधीयते। अनुभावा उदाहरिष्यन्ते। ते च मुखप्रतिमुखगर्भविमर्शनिर्वहणेषु प्रत्येकं षोडश — इत्येवमशीतिर्यथाक्रमः प्रतिपाद्यन्ते। यथा—

तत्र व्यसनाभिघातः, अङ्गाभिभवः, चेष्टासंमीलनं, मोहसमावेशः, चेतनाप्रत्यागमः, मूर्छाविच्छेदः, शोकप्रत्यग्रता, शोकावेगः, दुःखनिर्यातनं, दुःखावसादः, दुःखसन्दीपनं, दुःखव्याहारः, दुःखातिवाहनं, बाष्पमोक्षः, अवस्थानुभवः, अवस्थान्तरावेशः, इति मुखे षोडशानुभावाः। परिदेवनं, अनुशोचनं, गुणसंस्मरणं, स्वभाग्यगर्हणं, विलापः, प्रलापः, प्रविलापः, आत्मनिन्दा, हृदयोपालम्भः, जीवितजुगुप्सा, दैवाधिकारः, शोकोन्मादः, दुःखसंभेदः, सहायापेक्षणं, सहायानुनीतिरिति षोडश प्रतिमुखेऽनुभावाः। सुहृत्परिवेदनं, सुहृत्प्रलापः, परिजनानुशोचनं परिजनाक्रन्दः, गुरूपरोधनं, गुरुजनविलापः, सहायाक्रन्दनं, सहायाभ्युपपत्तिः, सहायाभाषणं, सहायप्रश्नः, साहसाग्रहः, मरणाभिनिवेशः, सहायाभ्यर्थनं. सहायशिक्षा, मरणोपक्रमः, मरणाध्यवसायः, इति गर्भे षोडशानुभावाः। समाश्वासनं, उद्धर्षणं, प्रतिबोधनं, उत्साहनं, अनुकम्पनं, विस्रंभणं, प्रलोभनं, उपपत्तिदर्शनं, प्रश्वासनं, प्रत्यायनं, आप्यायनं, तन्मतव्यापेक्षः, भयोपदर्शनं, उपालम्भनं, प्रतिकोपः, इति विमर्शे षोडशानुभावाः। मरणाध्यवसायः विद्रवः शोकतिरस्कारः शोकलाघव शोकविनोदः तपस्योद्वेगः दैव त्रिकालदृष्टदर्शनं तदुपदेशः सहायस्वीकरणं तदध्यवसायः प्रत्यूहप्रशमनं प्रत्याशानुबन्धः समयप्रतीक्षा संविधानकप्रकारः प्रत्युज्जीवनं पुनः समागमः — इति निर्वहणे षोडशनुभावाः।

भोजः

लक्षणोदाहरणानि श्रृङ्गारप्रकाशे द्रष्टव्यानि।

करुणम्—शीतगुणः

प्रेमोद्दीपपदप्रायं श्रृङ्गाररसभूषितम्।
करुणाकाकुसंयुक्तं करुणं विरहप्रियम्॥

सोमेश्वरः

करुणा—दृष्टिः

मन्युमन्थरतारा च पतितोर्ध्वपुटा तथा।
घोणाप्रदायिनी दृष्टिः करुणा करुणे रसे॥

सोमेश्वरः

या स्रस्तोर्ध्वपुटा साश्रा नासिकाग्रानुगामिनी ।
शोकमन्थरतारा सा करुणा करुणे मता ॥

अशोकः

एषा, दयावती, आलापिनी, मदयन्तिका, इति तिसृषु श्रुतिषु वर्तते ॥

करुणालयः—देशीतालः

करुणालयविख्याते ताले लो दो गुरुप्लुतौ ० ऽ ऽ̐

लक्ष्मणः

कर्कटः—हस्तः

करयोरखिलाङ्गुल्योऽन्योऽन्यमन्तरनिर्गताः ।
दृश्यन्तेऽन्तर्बहिर्वा चेत्तदा स्यात्कर्कटः करः ॥

अशोकः

एष सुप्तोत्थजृम्भायामङ्गानां च प्रसारणे ।
अग्रे पार्श्वेऽथवोर्ध्वे वा पराङ्मुखतलः करः ॥
बहिस्स्थितादङ्गुलिस्स्यादनङ्गादङ्गमोटने ।
स्थूलोदरेऽप्यसावेवोदरसंस्थित इष्यते ।
हन्तुं बिभ्रदसौ पृष्ठेऽङ्गुलीनां खेदसूचने ॥
अथान्तस्थाङ्गुलिः कार्यः चिन्तायां चिबुके स्थितः ।
ईषद्वक्रीकृतान्योन्याभिमुखाङ्गुलिरेष तु ॥
शङ्खस्य धारणे योज्यो मुखेऽधः स्नानकर्मणि ।
द्विस्त्रिर्वा मूर्ध्नि संयोज्यो गृहे तु स्यादधस्तलः ॥
हृदयक्षेत्रगः कार्यः किञ्चित्कुञ्चितकूर्परः ।
अन्तःपुरो वामभागस्थितः कार्योऽथ कार्मुके ॥
पार्श्वस्थितः प्रयोक्तव्यः पराङ्मुखतलाङ्गुलिः ।

अन्योन्यस्यान्तरैर्यत्राङ्गुल्यो निस्सृत्य हस्तयोः ।
अन्तर्बहिश्च दृश्यन्ते कर्कटस्सोभिधीयते ॥
अन्तः स्थिताङ्गुलिः कार्यश्चिन्तायामथ जृम्भणे ।
ऊर्ध्वे पार्श्वेऽग्रतो वा स्यात्पराङ्मुखतलाङ्गुलिः ॥
अङ्गानां मोटने चाथ बृहद्देहे स्वसंमुखः ।
जठरक्षेत्रगः पृष्ठे त्वङ्गुलीनां हन्तुं दधत् ॥
खेदे च संकुचत्किञ्चिदन्योन्याभिमुखाङ्गुलिः ।
शङ्खस्य धारणे सोऽयं जृम्भादौ बहिरङ्गुलिः ॥

शार्ङ्गः

भरतार्णवसंप्रोक्तं शुकतुण्डाभिधे करे ।
सर्वाङ्गुल्यः कुञ्चितास्स्युः कर्कटे स्यात्तु कर्कटः ॥

शृङ्गारः

कर्णपूर्णहस्तः

उभयोः करयोर्मूले कपित्थाख्यकरौ यदि ।
कर्णपूर्णाभिधानोऽयं निश्चितो भावकोविदैः ॥
पुरोभागेत्वयं हस्तो रमाभारतीभावने
कर्णस्थानेत्वयं हस्तः कर्णार्थे विनियुज्यते ॥

विनायकः

कर्णयुग्मप्रकीर्णकम्—चालकः

विलोलितौ तिरश्चीनौ कर्णाभ्यर्णे करावुभौ ।
उरःप्रदेशपर्यन्तं स्वस्वपार्श्वे समागतौ ॥
यत्रैतदुक्तं नृत्तज्ञैः कर्णयुग्मप्रकीर्णकम् ।

वेमः

कर्णलग्नकौ—स्कन्धौ

आलिङ्गनेऽतिशिशिरे प्रयोगः कर्णलग्नयोः ।
संलग्न इत्याह सोमेश्वरः ॥

विप्रदासः

कर्णवलयम्—कर्णभूषणम्

कर्णाटः—रागः

कर्णाटस्तद्वदाख्यातो रिन्यासमहणांशकः ।

नारायणः

—रागाङ्गरागः

कर्णाटो मिश्रषड्जाङ्गो मन्यासो धग्रहश्शुचौ ।
हेमन्तप्रथमे यामे गातव्यः पञ्चमोचितः ॥

भट्टमाधवः

कर्णाटकजोगी—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स
(अव) स नि ध प म रि स

मञ्ज

कर्णाटकदम्बः—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स
(अव) स नि ध प म ग रि स

मञ्ज

कर्णाटकसारङ्गः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ग प नि ध म प ध नि स
स ध म प म ग रि स

मञ्ज

कर्णाटगौडः—रागः

ज्ञेयः कर्णाटगौडस्तु षड्जन्यासग्रहांशकः।

हम्मीरः

कर्णाटगौडो रागाङ्गो रिपवर्जश्च नित्रयः।

मद

—प्र. रागः

सन्यासांशग्रहो गौडः कर्णाटपदलाञ्छितः।
गानं स्याद्वीरशृङ्गारे स्वस्थाने ताडितस्वरः॥

मोक्षदेवः

—रागः

स्वस्थाने ताडितः पूर्णः षड्जांशन्याससंयुतः।
प्रोक्तः कर्णाटगौडोऽयं प्रतापपृथिवीभुजा॥

जगदेकः

—रागः (वंशे वादनक्रमः)

तारषड्जं ग्रहं कृत्वा द्रुतीकुर्यादधस्तनम्।
तमेव पुनरान्दोल्य द्वितीयस्वरमेत्य च॥
तृतीयं स्फुरितं कृत्वा वादयित्वा ग्रहस्वरम्।
तत्पूर्वौ च स्वरौ कृत्वा ग्रहे न्यासः क्रियेत चेत्॥
तदा कर्णाटगौडस्य स्वस्थानं प्रथमं भवेत्।
स्थायिस्वरस्तृतीयस्तु तस्य वंशेषु दृश्यते।

वेमः

—मेलरागः कर्ता.

शुद्धास्समगपा यत्र शुद्धो रिः पतमध्यमः।
निःकैशिकी च कर्णाटगौडमेलोऽयमुच्यते॥
निषादनीतयं यत्र संपूर्णो वा रिधोज्झितः।
दिनान्ते गीयते नित्यं कर्णाटोऽयं सुखावहः॥

श्रीकण्ठः

—रागः

अथ कर्णाटगौडाख्यो रागस्स्वस्थानताडितः।
पूर्णष्षड्जांशकन्यासो रागविद्भिरुदीरितः॥

हरिः

कर्णाटगौडी—रागः

कश्चित्कर्णाटगौडं तं पवर्जं षाडवं त्रिनिम्।

मद

कर्णाटगौलः—उपाङ्गरागः

कर्णाटगौडो विज्ञेयो ग्रहांशन्याससप्तमः।
स्वस्थानष्वाहतः पूर्णो गेयः स्यात्करुणे रसे॥

भट्टमाधवः

—वीणायां वादनक्रमः

मध्यषड्जं ग्रहं कृत्वाऽवरोहेन्मध्यमावधीन्।
पञ्चस्वरान्मध्यमात्तु तृतीयं च स्वरं व्रजेत्॥
तस्मात्स्वरांश्च चतुरः समारुह्य ग्रहं स्पृशेत्।
ततो विलम्ब्य तत्पूर्वे ग्रहे च न्यस्यते यदा॥
कर्णाटगौडसंज्ञस्तु रागः सञ्जायते तदा।
लक्ष्ये कर्णाटगौडस्य लक्ष्यते पञ्चमो ग्रहः॥

वेमः

—रागः (षाडवः)

निषादांशग्रहन्यासो युक्तपञ्चमवर्जितः।
एष कर्णाटगौडस्तु कर्णाटवदुदाहृतः॥

नारायणः

कर्णाटवदिति कर्णाटोक्तगानकालमूर्त्यन्वित इत्यर्थः।
अयं कर्णाटबङ्गाल इति गीतप्रकाश सङ्गीतसारयोर्दृश्यते॥
तत्स्वरूपंच।

गान्धारांशग्रहन्यासः षड्जपञ्चमवर्जितः।
एष कर्णाटबङ्गालः शृङ्गारे टक्कवंशजः॥
टक्करागो नाटकर्णाटयोर्योगे नपुंसक इति मम्मटाचार्यः॥

नारायणः

—मेलरागः

अथ कर्णाटगौलः स्याद्द्वितीव्रतरसंयुतः।
तीव्रगान्धारसंयुक्तो गमन्यासांशशोभितः॥
षड्जादिमूर्छनोपेतः पापन्यासावरोहकः।
आरोहे धैवतेनापि कश्चिद्वर्ज्यः सतां मतः॥

अहोबिलः

तृतीयप्रहरोत्तरगेयः॥

कर्णाटबङ्गालः—रागः

पूर्णः कर्णाटबङ्गालो द्विगुः पान्तोपरागजः॥

मद

अङ्गं कर्णाटबङ्गालो वेगरञ्ज्याः पवर्जितम्।
गांशं सान्तं च शृङ्गारे वक्ति हम्मीरभूपतिः॥

हम्मीरः

—प्र. रागः

वैरञ्जिका टक्कभवा तदङ्गं।
कर्णाटबङ्गाल इति प्रसिद्धः।
गांशस्तु सान्तः परिगीयतेऽसौ।
वीरेऽथवा मुख्यरसे पहीनः॥

मोक्षदेवः

—रागः

अथ कर्णाटबङ्गालो याख्याता वेगरञ्जिका ।
गांशस्सान्तः पहीनस्तु प्रोक्ता वल्लविकेत्यपि ॥

सोमराजः

कर्णाटबङ्गालः—रागः

टक्करागस्य भाषाया याष्टिके मेघरञ्जिका ।
सैव कर्णाटबङ्गालो गांशोऽसौ धपवर्जितः ॥

जग. म.

क्वचित्पल्लविकाख्याता शृङ्गारे परिगीयते ॥

जगदेकः

—भाषाङ्गरागः

टक्काङ्गवेगरञ्ज्यङ्गं गान्धारांशग्रहो विपः ।
सान्तः कर्णाटबङ्गालो गेयो वर्षासु सर्वदा ॥
विपः – पञ्चमहीनः ॥

भट्टमाधवः

—रागः

करुणे कम्पितस्थाने संपूर्णस्तारशोभितः ।
दुर्बलो मध्यमश्चात्र तथा गान्धारमन्द्रगः ॥
निषादषड्जबहुलो रिषभः पीडितोऽत्र हि ।
नाम्ना कर्णाटबङ्गालः कथितस्सोमभूभुजा ॥

सोमेश्वरः

अथ कर्णाटबङ्गालो गान्धारांशोऽन्तषड्जकः ।
पञ्चमेन परित्यक्तो रागोऽयं कथितो बुधैः ॥

हरिः

कर्णाटरागध्यानम्.

कृपाणपाणिस्तुरगाधिरूढो मयूरकण्ठोपमकण्ठकान्तिः
स्फुरत्सितोष्णीषधरः प्रयाति कर्णाटरागो हरिणान् विहन्तुम् ॥

संगीतसरणिः

राजीवनेत्रः पृथुलातपत्रः पद्मं वहन् दक्षिणहस्तकेन ।
स्तुत्यो नृपः किन्नरचारणाद्यैः कर्णाटरागः करवालपाणिः ॥

श्रीकण्ठः

कर्णाटवराटिका—रागः

धांशा धैवततारा षड्जन्यासग्रहा च संपूर्णा ।
मध्यममन्द्रा कविभिः कर्णाटवराटिकाभिहिता ॥

नान्यः

षड्जन्यासग्रहा धांशा धतारा मन्द्रमध्यमा ।
समस्वराऽथ संपूर्णा सा कर्णाटवराटिका ॥

मतङ्गः

कर्णाटवराटी—रागः

षड्जादिः स्वरसंपूर्णा पञ्चमेन च दुर्बला ।
सा कर्णाटवराटी स्यादीषत्सप्रतिपादका ॥

सोमेश्वरः

षड्जन्यासग्रहा धांशा तारा स्यात् मन्द्रमध्यमा ।
विभाषा रागराजस्य कर्णाटीयं वराटिका ॥

सोमराजः

कर्णाटी—उपाङ्गरागः

कर्णाटरागस्योपाङ्गं कर्णाटी त्यक्तपञ्चमा ।
गातव्या सा रसे तज्ज्ञैः शृङ्गारे कम्पितस्वरा ॥

भट्टमाधवः

—भाषारागः

धान्ता षड्जग्रहन्यासा तारगा मन्द्रमध्यमा ।
समशेषस्वरापूर्णा कर्णाटी कर्णरक्तिदा ।
इमां भाषां समाचष्ट मतङ्गादिविदां गणः ।
रागाङ्गमाह निःशङ्को ग्रामरागानुसारतः ।
कृष्णवस्त्रा नीलवर्णा गजेन्द्रवरवाहना ॥

कुम्भः

—रागः

त्रिनिषादाथ संपूर्णा निषादो विकृतो भवेत् ।
मार्गी च मूर्छना ज्ञेया कर्णाटीयं सुखप्रदा ॥

दामोदरः

कर्णाटीदेवगान्धारी—मेलरागः

(आ) स ० ० ग ० म ० प ० ० नि ० स
(अव) स ० नि ० ध प ० म ० ग ० ० स

मेललक्षणे

कर्णाटीरागध्यानम्

शीर्णालिकालिं स्मितमञ्जुचेलां कर्णाग्रताटङ्कयुगां कृशाङ्गीम् ।
सुवर्णवर्णाञ्चितपर्णहस्तां कर्णाटिकां मे मनसा स्मरामि ॥

रागसागरः

कर्णिकरञ्जिनी—मेलरागः (नटभैरवी मेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

कर्णिकाधरी—मेलरागः (नटभैरवी मेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

कर्णिकाभूषणी—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि ग ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

कर्तनाः—दन्ताः

दन्तानि पीडनाद्दन्ताः कर्तनास्तान्प्रयोजयेत्।
इक्षुत्वगपसारे च नलकास्थिविमोक्षणे॥

सोमेश्वरः

कर्तरि लोहडी—उत्प्लुतिकरणम्.

इयमेव स्वस्तिकाङ्घ्रिकृता कर्तरिलोहडी॥
(इयमिति लोहडी)

वेमः

कर्तरी—

किन्नर्यां दक्षिणहस्तव्यापारः। तत्र द्रष्टव्यम्।

—मृदङ्गे हस्तपाटः

अङ्गुष्ठपार्श्वेनाक्रम्य तर्जनीमूलमादरात्।
प्रसारितास्समाः सर्वा किञ्चिद्विरलिता द्रुताः।
करशाखालगन्त्यन्तर्वर्जयित्वा तलं यदा।
तदा कर्तरिसंज्ञोऽसौ हस्तपाटोऽभिधीयते॥

सोमेश्वर.

—वादनम्. (उभयहस्तव्यापारः)

अङ्गुलीभिश्चतसृभिः क्रमेण करयोर्द्वयोः।
बहिस्तन्त्रीहतिस्तूर्णं कर्तरी कीर्तिता बुधैः॥

शार्ङ्गः

कर्तरी—वीणायामुभयहस्तव्यापारः

चतस्रोऽङ्गुलयो यत्र क्रमेण करयोर्द्वयोः।
घ्नन्ति तन्त्रीहतं बाह्ये कर्तरी कीर्तिता तदा॥

कुम्भः

—हस्तपाटः

वामहस्ताङ्गुलीनां च चालनात्कर्तरी यथा।
तिरिडिरि डिरिकिटधो दिगि धति रिटिरिटि।
रिकधो धिगटी तिरिटिरि किटझं झं॥

वेमः

कर्तरीमुखः—हस्तः

आश्लिष्टमध्यमा पृष्ठे संस्थिता तर्जनी यदा।
त्रिपताकस्य हस्तस्य तदा स्यात्कर्तरीमुखः॥
मध्यमां तर्जनीस्थाने पुनस्तत्रैव तर्जनीम्
दधानोऽधो गतोऽथाग्रस्योत्ताने लेख्यवाचने॥

शार्ङ्गः

कर्तरीमुखवर्तना.

त्रिपताकोक्तकर्तर्यैव कर्तरीमुखवर्तना।

अशोकः

कर्तरीविकृतिः—हस्तः

वामदक्षिणहस्ताभ्यां कर्तर्यौ तिर्यगाकृती।
मिलिते कर्तरी विकृतिरित्याहुर्नाट्यवेदिनः॥
पुरोभागेत्वयं हस्तः समरतां नियोजयेत्।

विनायकः

कर्तरीस्वस्तिकः—हस्तः

कर्तरीस्वस्तिकाकारः कर्तरीस्वस्तिको भवेत्।
पार्श्वभागे त्वसौ हस्तः वृक्षाणां च निरूपणे।
शाखासु चादृशि करे विनियोज्यो बुधोत्तमैः।

विनायकः

कर्तर्यञ्चितम्—उत्प्लुतिकरणम्

चरणौ स्वस्तिकीकृत्य क्रियते यत्र चाञ्चितम्।
कर्तर्यञ्चितकं तत्तु कथितं नृत्तवेदिभिः॥

वेमः

[उ]त्प्लवनम्

उत्प्लुत्य प्रपदैस्सम्यक् पादस्यैकस्य पृष्ठतः।
कर्तरी विन्यसेदेषा स्यादुत्प्लवनकर्तरी॥

नाट्यदर्पणे

कर्षकः—देशीतालः

लघुद्वन्द्वं च सगणः कर्षके परिकीर्तितः।

नन्दी

कलम्—धातुः

एकस्वरं यदानानास्थानकं तन्त्रिकाद्वयम्।
अङ्गुष्ठाभ्यामेककाले निहन्ति स्यात्कलं तदा॥

शार्ङ्गः

—वीणावादने गुणः

कपोतकूजितकलं कलमुक्तं कलाविदा।

कुम्भः

—व्यञ्जनधातुः

तन्त्रिकाद्वितयं नानास्थानमेकस्वरं यदा।
हन्यते युगपद्द्वाभ्यामङ्गुष्ठाभ्यां कलं तदा॥

कलकण्ठी—मेलरागः (गायनप्रियमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प नि ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

कलगडः—मेलरागः (गायनप्रियमेलजन्यः)
(आ) स रि म ग रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प ध नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

कलचारिका—
स्वल्पचिन्दस्य नामान्तरम् ।

कलध्वनिः—देशीतालः
सलपैः स्यात्कलध्वनिः ॥ ऽ। ऽ̐

श्रीकण्ठः

कलध्वनिर्लघुद्वन्दं गुरुर्लघुरथ प्लुतः ।

हम्मीरः

कलध्वनिः सलप्लुतः ॥ ऽ। ऽ̐

मदनः

कलनूपुरम्—पादमणिः
त्रिताडिते वा मञ्जीरशिञ्जिते वा (स्थिते यदि) ।
द्वितीयश्चरणस्तिष्ठन्नङ्गुलीपृष्ठभागतः ॥
कुर्यात्स्वकीयं व्यापारं तद्भवेत्कलनूपुरम् ।

वेमः

अन्यत्रापि भवेदेतदौचित्यात्तालवाद्ययोः ।

ज्यायनः

कलपञ्चमः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स ध म ग रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मञ्ज

कलमहस्तः
अधोमुखः कपोतश्च कलमो नाम हस्तकः ।
अधोमुखन्त्वयं बध्वा जन्मस्थलनिरूपणे ॥

विनायकः

कलरवा—श्रुतिः
पञ्चमस्य तृतीया श्रुतिः ॥

जग

कलविङ्कविनोदः—चालकः
उद्यतौ मस्तकादूर्ध्वमाकाशलुडितौ करौ ।
क्रिया समभिहारेण पार्श्वयोर्द्रुतमानतौ ॥
क्रियां यदा कुर्वते च पतनोत्पतनात्मकम् ।
कलविङ्कविनोदाख्यश्चालको जायते तदा ॥

वेमः

कलशः—हस्तः
पताके मुष्टिका बद्धा कलशे शिखरान्विता ।

नागमल्लः

कलशवर्तना ॥
नाममात्रप्रसिद्धा ।

कल्लिनाथः

कलहंसः—मेलरागः (यागप्रियमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज.

कलहंसः—प्रबन्धः
गद्येन कलहंसः स्यात्स्वराः पूर्वं ततः परम् ।
कलितो भजयैः प्राज्ञैः कलहंसो निगद्यते ॥

श्रीकण्ठः

—प्रबन्धः
एकं पादं पुरो गीत्वा गीयन्ते च स्वरास्ततः ।
झंपादितालसंयुक्तः स भवेत्कलहंसकः ॥

मतङ्गः

पादे न भजयैर्युक्तः कर्तव्यस्त्वमनीषया ।
पश्चात्स्वराः प्रयोक्तव्याः प्रबन्धे कलहंसके ॥
'भुवनधारण महाबलविष्णो', ।
ईदृग्लक्ष्यपदं पूर्वं गीत्वा गायेत्ततः स्वरान् ।
झंपातालेन मेधावी प्रबन्धे कलहंसके ।

सोमेश्वरः

—प्रबन्धः
विहाय प्रथमं पादं स्वरा गेया विशेषतः ।
छन्दसा कलहंसेन झंपातालेन च स्फुटम् ॥
पादान्तरैस्तथाभोगः स्वरैर्न्यासस्य गीयते ।
कलहंसो भवेदेवं,

हरिपालः

अस्य भेदास्तु सङ्गीतसुधायामुक्ताः ।
चतुर्दण्डीप्रकाशिकायां तु कलहंसछन्दोलक्षणं
हंसाख्यवृत्तेनभ्रान्त्या नाम उक्तम् ।

कलहान्तरिता—नायिका.
ईर्ष्याकलहनिष्क्रान्तो यस्या नागच्छति प्रियः ।
सामर्षवशसंप्राप्ता कलहान्तरिता भवेत् ॥ भरतः

कला—तालप्राणः

जातिभेदेन तालानां पादभेदोऽप्यनेकधा।
चतुरश्रश्चतुष्पादः त्र्यश्रः पादत्रयं भवेत्॥
कलाशब्दः क्रियायाश्च काले लघुनि वर्तते।
तत्र चैककलश्चादौ कला वक्रे प्रगीयते॥
तेषु वक्रप्रमाणेन तालोऽथैककलादिकः।
वक्रं गुरुः – पारिभाषिकगुरुरित्यर्थः॥

अयं भावः। एकैकपादे गुरुरेकश्चेदेका कला। गुरुरिति यथाक्षरः पारिभाषिकशब्दः। न तु यंश्छब्दश्शास्त्रे वर्तते मात्रभेदेन एकगुरुश्चेदेका कला, द्वेगुरू चेद्द्विकलः, यदि चत्वारो गुरवस्स चतुष्कलः। अयं सम्प्रदायो मार्गताल एव। यथाक्षर इत्यक्षराणामनतिक्रमः। अव्ययीभावः। यथाक्षरमस्यां ते इति मत्वर्थीये। चच्चत्पुटस्य चत्वारः। चत्वारो गुरवः।

चच्चत्पुटे स्वपादेषु द्विकले द्विकलो मतः।
चतुष्कलः स्वपादेषु कलानां तु चतुष्टयम्॥
पादभागैश्चतुर्भिस्तैर्मात्रा स्यान्मद्रकादिषु।

एककलचच्चत्पुडे चत्वारः पादभागा एका मात्रेति कथ्यते। चतुष्पादो द्विकलोऽपि चतुष्पादश्चतुष्कलो वा मात्रैव। अत्र मात्राशब्दः पारिभाषिकं। चतुरश्रजातौ चतुष्कलचच्चत्पुटतालस्य षोडशगुरवो भवन्ति। सैका मात्रा। लोके द्वे मात्रे गुरुः। अत्र पारिभाषिकमात्रे द्वे पारिभाषिकगुरुर्भवतः। स्वाभाविकगुरवो द्वात्रिंशत्तुल्या भवन्ति। एष पारिभाषिकगुरूरूपचच्चत्पुटः एककलश्चेत्स एव द्विगुणितः द्विकलः। तस्मिन्पारिभाषिकगुरू द्वौ। मात्राश्चतस्रः। चतुष्षष्टिस्वभावगुरवः। सोऽपि द्विगुणितः द्विगुणितचतुष्कलैकद्विकल इति नाम्ना च वर्तते। तस्य स्वभावगुरवोऽष्टाविंशत्युत्तरशतम्। पारिभाषिका। मात्रा अष्टौ। अयं चतुरश्रस्य परमावधिः। अष्टाविंशत्युत्तरशतरूपश्चच्चत्पुटोऽर्धार्धरूपेण विभाजितश्चेदेककल आगच्छति। वर्धमानकरणं वर्धमानयोगः। हीनकरणं ह्रासयोगः। अपि च

गुरूण्येककले ताले यावन्त्येवं लघुक्रमात्।
यावन्त्यश्च कला भेगाः तावन्ति परमावधि॥

अयमर्थः। – चतुरश्रजातौ चच्चत्पुटैककलस्य चत्वारो गुरवः। अष्टौ लघवः। षोडश द्रुताः। द्वात्रिंशदनुद्रुताः। चतुष्षष्टि चतुर्भागाः। साष्टाविंशतिशतं कलाकालाः। एष परमावधि निर्णयः।

—अत्राशङ्का

कलानिरूपणे तेषां त्रिकला नोच्यते कथम्। उच्यते।
तथापि चतुरश्रस्य त्रिकलस्य चतुष्कलात्।
त्र्यश्राद्भेदस्य सिद्ध्यर्थं त्रिकला तेषु नोदिता।

चच्चत्पुटस्य त्रिकले द्वादश गुरवो भवन्ति। चाचपुटस्य चतुष्कलेऽपि द्वादश कलाः। तयोः संशयः स्यात्।

प्रत्येकं चतुरश्रादेः चतुर्भागाश्च तत्कलाः।
एकं त्यक्त्वा त्रिभागा स्यात् क्षिप्तैकसंज्ञका बुधैः॥

अयं भावः– तालकलाः समाहृत्य चतुर्थभागं निरस्य यदि त्रिभागो गृह्यते सा क्षिप्तैककला। एककले चत्वारो गुरवः। द्विकलेऽष्टौ। चतुष्कले षोडश। आहत्याष्टाविंशद्गुरवः। चतुर्थभागे गुरवस्सप्त। क्षिप्तैककलचच्चत्पुटे एकविंशतिगुरवो भवन्ति। तथैव चाचपुटे पञ्चदश गुरवः। एको लघुः एको द्रुतः। अनेन क्रमेण षट्पितापुत्रक संपक्वेष्टाकोद्घट्टतालेष्वपि वर्धमानयोगो लभ्यते। स्वयमूह्यम्।

अच्युतरायः

वर्धमानादिनिरूपणावसरे तल्लक्षणं पुनर्वक्ष्यते।
चाचपुटादितालानां शिष्टानां चायमेव क्रमो वेदितव्यः॥

कला—वीणाङ्गम्।

नादं सञ्जीवयत्येषा यतो जीवा ततः स्मृता।
तामेव च कलां प्राहुस्तन्त्रीपत्रिकयोः कलम्।

कुम्भः

एकतन्त्री शब्दं पश्यत।

तन्त्रिका पत्रिकायां तु क्वचिल्लगतिका न वा।
लग्ना सैव कला ज्ञेया वीणाप्रावीण्यशालिभिः॥
वीणालक्षणे द्रष्टव्यम्।

पार्श्वदेवः

—श्रुतिः

पञ्चमस्य द्वितीया श्रुतिः॥

जग

कलाः

अङ्गप्रत्यङ्गकापाङ्गनृत्येष्वेवं विधाः कलाः
कथ्यन्ते नागमल्लेन शास्त्रं आलोड्य भारतम्॥
चक्रभ्रमणिका पूर्वं गोलकक्षेपणं ततः।
कांस्यपात्रस्य शिरसि साम्भसस्थितिरेव च॥
अष्टादशविलासानां सचक्रमधिरोहणम्॥
चापस्यारोहणं तद्वत्खड्गधाराधिरोहणम्।
खड्गापस्याथ धरथं ललाटं नासिकाग्रतः॥
चिबुकं चैव चतुरं ह्यकगोलक संयुतम्।
गुलिकामुखगुम्भश्च वक्षः पूगीविदारणम्॥

नत्रसूचाग्रहश्चैव द्वादशीति कलाः किल।
अनुषङ्गेण चैवासामन्ये भेदाश्चतुर्दश॥

नागमल्लः

कलाकरणः—देशीतालः

ऽऽ॥ऽ।ऽऽ॥००००ऽऽ॥००००

हम्मीरः

एतदीयग्रन्थः – कलाङ्कुरनिबन्धः। तस्माच्छ्लोकाः सङ्गीतनारायणे उदाहृताः। अयं षोडशशतके उद्गदेशे स्यात्।

कलानिधिः

कलाः षोडश। यस्मिन् वंशे मुखतारन्ध्रयोरन्तरालं षोडशाङ्गुलमानं स कलानिधिः।

—मेलरागः

(आ) स ० रि ० ग म ० प ध ० ० नि स.
(अव) स नि ० ० ध प ० म ० ग रि ० स.

कलापः—गीतालङ्कारः (मठ्यभेदः)

रङ्गताले च विज्ञेयो लघुश्चैको गुरुद्वयम्।
कलापो मठयकस्तेन रसे रौद्राभिधानके॥

संगीतसारः

—देशीतालः

कलापे सगणः पश्च ऽऽ।ऽ
(अत्र विन्यासे सगणस्थाने तगणो विद्यते)

कुम्भः

—श्रोणीभूषणम् — पञ्चविंशल्लतायुतम्।

—हस्तः

कलापस्य च विज्ञेयो संयुतश्च किरीटके।

नागमल्लः

सभाधीशमुखं हस्तं कृत्वोर्ध्वविरलाङ्गुलिः।
अस्य पृष्ठे द्वितीयोऽपि तदङ्गुल्यन्तराङ्गुलिः।
उभयोः करयोः प्रान्ते तथाङ्गुष्ठौ बहिर्गतौ।
कलापहस्तकं प्राहुः केचिच्छेषकरं त्वमुम्॥
अभिनेये फणीशेमु तथा भूमीश्वरे जगुः।

कुम्भः

कलापमण्ठकः—देशीतालः

कलापमण्ठको ज्ञेयो न गणस्य विरामवान्।
।।।

दामोदरः

कलापी—अङ्गुलिभूषणम्

कलाभरणं—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प ग रि स.

मज

कलामूर्तिः—मेलरागः (भवप्रिया मेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

कलावती—मेलरागः (चक्रवाक मेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि प स.
(अव) स नि ध नि प म ग रि स.

मज

कलासः

मेघपङ्क्तौ यथा विद्युच्चकास्ति सचमत्कृतिः।
तथा यत्र पताकादीन् प्लुतमानकृतान् करान्॥
तिर्यगूर्ध्वमधोधश्चेदारादातन्वती नटी।
विभाति विद्युदाद्यस्तु कलासस्य तदोदितः॥
विद्युत्कलासः खङ्गाद्यः कलासो मृगपूर्वकः।
बकाद्यः प्लवपूर्वश्च हंसाद्यश्चेति षण्मता॥
तत्राद्यौ प्लुतमानेन गुरुमानात्ततोऽग्रिमौ।
पञ्चमो लघुमानेन षष्ठस्स्याद्द्रुतमानतः॥
तत्राद्यः षड्विधः खण्डकला स याच्चतुर्विधः।
तृतीयस्त्वेकधा तुर्यपञ्चमौ स्तश्चतुर्विधौ॥
त्रिधान्तिमः कलासः स्यादेवं द्वाविंशतिर्मताः।

अशोकः

कलासः—देशीनृत्ताङ्गम्

विविधैः पाटशब्दैश्चालङ्कृतं यतिमिश्रितम्।
मध्ये पिल्लमुरूयुक्तं ग्रहश्चापि मनोहरम्।
कलासरूपकं प्रोक्तं सङ्गीतज्ञैः पुरातनैः।

वेदः

कलासा—देशीलास्याङ्गम्

गीतान्ते स्थापनं चापि लयतालसमं बुधैः।
कलासा कथितस्सोयं नृत्तस्यापि समाप्तिकृत्॥

देवणः

कलिककम्—भङ्गताल:

दृचतुष्कं गद्वयं पुनस्तथा।

० ० ० ० ऽ ऽ ० ० ० ० ऽ ऽ

नान्यः

कलिङ्गः—देशीताल:

कलिङ्गे स्याद्विरामान्तं विन्दुत्रयमतः परम्।

लक्ष्मणः

कलिङ्गमण्ठः—देशीताल:

कलिङ्गमण्ठो विज्ञेयो द्रुतो लघुद्वयं भवेत्।

० ॥ दामोदरः

कलुषम्—दर्शनम्

वर्णाऽविभागो निद्रादेर्यस्य तत्कलुषं विदुः।

शारदातनयः

कलापनता- -मूर्छना

मध्यमग्रामे तृतीया .

(आ) रि ग म प ध नि स।

(अव) स नि ध प म ग रि।

पण्डितमण्डली

कालोपनतेत्यपि रूपान्तरं पठति।

नान्यः

कल्पतरुः—मेलराग:

दहीने कल्पतर्वाख्ये तीव्रतीव्रतरौ गरी।

रिषभोद्ग्राहसंयुक्ते षड्जन्याससमन्विते॥

सायं गेयः॥

अहोबिलः

कल्पनृत्तम्—देशीनृत्तम्

कश्चित्करणमाश्रित्य स्थानकं वा यथेप्सितम्।

एवं न्यासविधिं कुर्यात्प्रायो नृत्यविचक्षणः।

प्रायशो गीतनृत्ये तु कल्प्यतालौ बुधैर्मतौ।

यतो विनाभ्यां नाभाति नृत्यं सर्वाङ्गसुन्दरम्।

यो गीताद्यपरस्यादौ तदन्तस्पर्शरञ्जकः।

अपरस्य पदास्यादौ स कल्प इति कथ्यते॥

वेदः

कल्पभूरुहः—देशीताल:

अनुद्रुतमुखान्यष्टावङ्गान्यन्ते तु निध्वनिः।

कल्पभूरुहे॥

लक्ष्मणः

कल्पवल्ली—नृत्तरूपकम्

कल्पवल्ली भवेद्या स्याच्छृङ्गाररसभावयुक्।

उदात्तनायकोपेता पीठमर्दोपनायका॥

अस्यां वासकसज्जा स्यान्नायिका वाभिसारिका

द्विपदी खण्डगेयाढ्या रथ्या रासकतालयुक्।

लयतालयुता लास्यदशकेन समन्विता।

ईदृशी कल्पवल्लीस्याद्यथा मणिकवल्लिका॥

शारदातनयः

कल्पवृक्षहस्तः

अधोमुखं तु मुकुलं हंसास्यं हृदये तथा।

बध्वा तूर्ध्वं प्रचलितः कल्पवृक्षाख्यहस्तकः॥

पुरोभागे त्वयं हस्तस्त्वभिलाषार्थसूचने॥

विनायकः

कल्पितोपमा—अलङ्कारः

(उदा-) क्षरन्तो दानसलिलं लीलामन्थरगामिनः।

मतङ्गजा विराजन्ते जङ्गमा इव पर्वताः॥

भरतः

कल्याणः—देशीताल:

ताले कल्याणसंज्ञे तु तृतीयोर्ध्वद्रुतो भवेत्।

० ० ० दामोदरः

—मेलकर्ता

यत्र शुद्धौ सपौ स्यातां गनी च सपतौ सपौ।

साधारणोऽपि गान्धारो मेलः कल्याणसंभवः॥

त्रिषड्जो गीयते सायं पूर्णः कल्याणसंज्ञकः।

रित्रयेणाथवा युक्तः प्रोक्तस्सङ्गीतवेदिभिः॥

श्रीकण्ठ

—मेलराग:

मस्तु तीव्रतरो यस्मिन्गनी तीव्राविती रितौ।

गान्धारोद्ग्राहकल्याणे नारोहे तिष्ठतो मनी॥

तृतीय प्रहरोत्तरे गेयः।

अहोबिलः

कल्याणकरः—गान्धारग्रामे नारदीयतानः

रि ग म प नि ·

नान्यः

कल्याणकरशुक्लः

सर्वसङ्गीतसारकर्ता।

कल्याणकेसरी—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स.
(अव) स ध म प म ग रि स.

मञ्ज

कल्याणतरङ्गिणी—मेलरागः [खरहरप्रियामेलजन्यः]

(आ) स म ग म प म ग म नि ध स.
(अव) स नि ध नि प ध म प ग म रि ग रि म ग स

मञ्ज

कल्याणनाटः—रागः

कल्याणनाटो विज्ञेयस्संपूर्णो रित्रयो मतः।
षड्जत्रयेपि कैश्चित्तु संप्रदिष्टो मनीषिभिः॥

दामोदरः

—मेलरागः

कल्याणमेलसंभूतोऽवरोहे गधवर्जितः।
षड्जादिमूर्छनोपेतो रागः कल्याणनाटकः॥
सायं गेयः॥

कल्याणपुरनायकः—देशीतालाः

ततश्च कल्याणपुरनायके गौ चतुर्द्रुती।
चापयोरन्तरे बिन्दुश्चतुर्द्रुत्यथ
SSoooSoSooooSS.

गोपतिप्पः

कल्याणमण्ठः—तालः

भाश्चतुर्लघुनिश्शब्दं भवेत्कल्याणमण्ठके
iiii

वेदः

कल्याणमण्ठकाः—देशीतालः

भश्चतुर्लघु निःशब्दं भवेत्कल्याणसंज्ञके।
S।।iiii

दामोदरः

कल्याणरागध्यानम्

करे कृपाणं तिलकं ललाटे धत्ते प्रतिष्टस्समरे प्रचण्डः।
आरक्तवर्णस्तपनीयभूषः कल्याणरागो मुनिना प्रदिष्टः॥

श्रीकण्ठः

कल्याणवराटी—मेलरागः

कल्याणोपपदा या सा वराटी गादिमूर्छना
कल्याणमेलसंभूता मपांशन्यासका स्मृताः॥
तृतीयप्रहरोत्तरगेया॥

अहोबिलः

कल्याणवसन्तः—मेलरागः (कीरवाणी मेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

कल्याणहस्तः

अङ्गुल्यः कुञ्चितास्सर्वाः पद्मकोशोपरिस्थिताः
कल्याणाभिधहस्तोऽयं कीर्तितो भरतादिभिः।
पुरोभागे त्वयं हस्तो मधुपर्कनिरूपणे

विनायकः

कल्याणी—मेलकर्ता

बर्हीचतुर्वृषहराजविरुद्धमध्यपञ्चाच्युताश्वहरकुञ्जरमेवमेव।
कल्याणिराग इति रम्यमनेकभङ्ग्या
संपूर्णमेव परिनन्दति याज्ञवल्क्यः॥

सपौ शुद्धौ। रिधौ चतुःश्रुतिकौ। साधारणो गान्धारः।
कलिर्निषादः। कल्याणीति कान्तं शब्दस्वरूपमन्यैः पठितम्॥

परमेश्वरः

—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म गा प रि स.

मञ्ज

कल्याणीरागध्यानम्

कणाद्वीणाहस्तां कनककुसुमावृतगलां
हरिद्रामुद्राङ्काननरुचिरजलजां धृतवराम्।
शुकीशारीहंसीमुखमुखरसन्तोषितगलां
सुकल्याणां ध्याये मम मनसि नित्यं क्रतुमतीम्॥

रागसागरः

कल्लिनाथः

सङ्गीतरत्नाकरव्याख्याता। कर्णाटक देवरायस्थान कविः॥

कालः १४२०

कल्लोलः—मेलरागः (हरिकाम्बरीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

कल्लोलध्वनिः—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म प ध प नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म नि ध म ग रि स.

कवचहस्तः

प्रसारितार्धचन्द्राभ्यां बाहू सम्यक् पिधाय च।
व्यत्ययेन भवेद्धस्तः कवचो देवता रविः।
दंशने न्यासभेदे च स्त्रीस्तनाच्छादने तथा।
विनीतभटसेवायां विनियोगोऽस्य कथ्यते

गौरीमतम्

कवलम्

बाह्यं शरीरजं चर्म कवलं परिकीर्तितम्।

सोमेश्वरः

कविकाव्यप्रशंसा—पूर्वरङ्गाङ्गम्

गोत्रं नाम च बध्नीयात्पूजावाक्यं सभासदाम्।
वाञ्छाकलापस्तु कवेरभीष्टार्थप्रकाशनम्॥
स्वाभिधेयगतत्वेन तद्द्विधा परिपठ्यते।
स्वगतं तु स्वगोत्रादि स्वस्य कीर्तिप्रकाशनम्।
अभिधेयगतं तत्तत्काव्यनाम्ना प्रकाशनम्॥

शारदातनयः

कवितम्—वाद्यप्रबन्धः

नातिदीर्घं द्विराद्यं स्यात्खण्डं शुद्धादिनिर्मितम्।
यद्वा वर्णसरेणाऽथ तादृक्खण्डं सकृद्भवेत्॥
इत्युद्ग्राहध्रुवौ कृत्वा स्वोद्ग्राहन्त्यदलेऽत्र वा।
स्वोद्ग्राहे यत्र मुक्तिस्तत्कवितं कवयो विदुः॥
अस्य नामान्तरं प्राहुरन्येऽवच्छेद इत्यपि।
भवेदिहद्रुतं मानं वर्णा प्रायः स्युरुद्धताः॥
बाहुल्यं नर्तनं दीप्तं निःशङ्केनेति कीर्तितम्॥

शार्ङ्गः

शुद्धैः कूटैस्समस्तैश्च व्यस्तैः पाटैर्विनिर्मितम्।
यद्वा वर्णसरेणाथ भवेदुद्ग्राहखण्डकम्॥
ध्रुवखण्डं तादृगेव ततो यत्र विधीयते।
उद्ग्राहस्यान्त्यखण्डे वा मुक्तिरुद्ग्राहकेऽथवा॥
तद्भवेत्कवितं तद्ज्ञैरवच्छेद इतीर्यते।
अत्र ज्ञेयं द्रुतं मानं बहुशो दीप्तनर्तनम्॥
आडम्बरश्च वर्णानां प्रायेण परिकीर्तितः।

वेमः

उद्ग्राहद्वितयं यत्र वारमेकं तथा ध्रुवः।
पुनर्ग्राहेण मोक्षश्चेदवच्छेदस्स कीर्तितः॥

सोमेश्वरः

द्वावुद्ग्राहौ ध्रुवश्चैक उद्ग्राहे चैव मोक्षणम्।
अवच्छेदोऽयमुदितः कवित्वमिति सोऽपरे॥

सोमराजः

कविप्रस्थानमार्गाः

सुकुमारः स विचित्रः मध्यमश्चोभयात्मकः

कुन्तकः

कविसमयाः

समयो नातिलङ्घ्यः स्यात्कविभिस्सकलैरपि।
सतोऽप्युपेक्षणं ज्ञेयं असतश्च परिग्रहः।
बाहुल्यान्नियमः क्वापि यत्तच्चैवोपवर्णनम्।
चतुर्धा समयो वाच्यः यथाशोकतरोः फलम्।
फलपुष्पे चन्दनस्य नालिकेरस्य फुल्लकम्।
समुद्रे पङ्कजं वर्ण्यं हंसास्सर्वसरस्स्वपि।
गिरिषु स्वर्णरत्नानि ज्योत्स्नापानं चकोरकैः।
यशोहासगतं शौक्ल्यं काष्र्ण्यं चेतरपापयोः।
प्रतापस्य च तीव्रत्वं माधुर्यं वचसामपि।
स्वभावस्य च सौरभ्यं रौहित्यं रागकोपयोः।
नीलश्यामलकृष्णानामैक्यं ज्ञेयं प्रयोगतः।
नियम्य जातिपुष्पस्य वर्षास्वेवोपवर्णनम्।
कौमुदीशुक्लपक्षेषु वसन्ते कोकिलध्वनिः।
.... मलये चन्दनद्रुमः
सदृशेन पदार्थेन तत्कार्यस्योपपादनम्
इत्याद्युन्नेयमन्यत्र प्रसिद्धं सन्निबन्धनम्।

सङ्गीतमीमांसा

कषायवर्णः

नीलरक्तसमायोगात्कषायो नाम जायते।

भरतः

कांस्यपात्रधारणं—कला

भूमौ लुठन्ती दधती च कांस्यपात्रं शिरोऽग्रे सजलं हि यत्र।
नटी समं भ्रामयते कराङ्घ्रिपद्मौ तु चक्राण्यथ सा तरङ्गी॥

नागमल्लः

कांस्यवडः—तालवाद्यम्

अत्युच्चपृष्ठो वदने विशालः स्यात्पद्मिनीपत्रसमानकान्तिः।
विन्यस्य रन्ध्रस्य च सूत्रदोरं विधृत्य तस्मिन्नखिलोत्सवेषु॥
प्रवाद्यते कांस्यवडो विचित्रं दण्डेन पाटैर्विविधैरुपेतः।

कुम्भः

कालकपादः—तालाक्षरम्

तालाक्षरशब्दे द्रष्टव्यम्॥

काकली—श्रुतिः

तारधैवतस्य द्वितीया श्रुतिः।

पार्श्वः

काकिता—फूत्कारदोषः

काकी—वंशे फूत्कारदोषः

काकी काकस्वराकारतारन्यूनस्वरो भवेत्।

कुम्भः

काकी तारराक्तिविवर्जितः,

वेमः

काकुः

शारीर्यामथ वीणायां त्रिभ्यस्स्थानेभ्य एव तु।
उरसः शिरसः कण्ठात्स्वरः काकुः प्रवर्तते।
आभाषणं च दूरस्थे शिरसा संप्रयोजयेत्।
नातिदूरे च कण्ठेन ह्युरसा चैव पार्श्वतः।
उरसोदात्तं वाक्यं शिरसा दीपयेद्बुधः।
कण्ठेन शमनं कुर्यात्पाठ्ययोगेषु सर्वदा।

काकुर्द्विविधा-साकाङ्क्षं निराकाङ्क्षं चेति। अनियुक्तार्थकं वाक्यं साकाङ्क्षमिति संज्ञितम्।

नियुक्तार्थं तु यद्वाक्यं निराकांक्षं तदुच्यते।

तत्र साकाङ्क्षं नाम तारादिमन्द्रान्तमनियुक्तार्थं अनिर्यातितवर्णालङ्कारं, कण्ठोरस्स्थानगतम्। निराकाङ्क्षं नाम निर्युक्तार्थं निर्यातितवर्णालङ्कारं शिरस्स्थानगतं मन्द्रादितारान्तं।

भरतः

—लक्षणम्

वाक्ये विधीयमानोऽर्थो येनान्यत्वं प्रपद्यते।
भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः स काकुरिति कथ्यते॥

भोजः

यथा - वेण्यां — स्वस्था भवन्त्विति भीमवाक्यम्।

काङ्गूलः—हस्तः

काङ्गूलेऽनामिका वक्रा भवेदूर्ध्वा कनीयसी।
ऊर्ध्वास्त्रेताग्निसंस्थानास्तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमाः॥
फलेऽल्पे च मिते ग्रासे स्याद्बिडालपदादिषु।
चिबुकग्रहणे चैव बालकानां विधीयते॥

काञ्ची—कटिभूषणम्

चतुरङ्गुलविस्तारं जघनाभोगवेष्टितम्।
सौवर्णरत्नखचितं सूत्रकैर्लम्बनैर्युतम्।
काञ्चीदामेति विख्यातं कटिभूषणमुत्तमम्।

सोमेश्वरः

—श्रोणीभूषणम्

एकयष्टियुता। यष्टिः लता।

काञ्चीयमकम्—अलङ्कारः

पादस्यादौ तथान्ते च यत्र स्यातां पदे समे।
तत्काञ्चीयमकं नाम —

(उ-दा.) यामं चन्द्रवतीनां द्रवतीनां —

भरतः

काञ्चुकीयाः

ये विप्रास्सत्यसंपन्नाः कामदोषविवर्जिताः।
ज्ञानविज्ञानकुशलाः काञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः॥

भरतः

काण्डज्वलनम्—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

जम

काण्डद्रुमः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध म नि स.
(अव) स नि म ग रि स.

मञ्ज

काण्डबधनः—श्रव्यकाव्यम्

यत्रेतिहासमखिलं यथास्थितं चैकमेव भाषन्ते।
ऋषयस्स काण्डबन्धो रामायणसन्निभो भवति॥

भोजः

कातरम्—दर्शनम्

सहायान्वेषणपरं यत्तत्कातरमुच्यते।

शारदातनयः

कातरा—देशीचारी

नन्द्यावर्तस्थितौ पादौ पश्चाच्चेदपसर्पतः।
सा चारी कातरा प्रोक्ता देशीनृत्तविचक्षणैः॥

वेमः

कातर्यम्

कातर्यं गतधैर्यता —

भावविवेकः

कादम्बिनी—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध म रि ग म ग स.

मज

कानडा—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प म ध नि स.
(अव) स नि ध नि प म प गा रि स.

मज

कानडादर्बार—मेलरागः
आ – स ० रि ग ० म ० ० ० ध नि ० स.
अव – स ० नि ध ० प ० म ० ग रि ० स

कानडारागध्यानम्
कटितटकचबन्धां कालिमाङ्गीं कुरङ्गीं
वदननिहितहस्तां चारुभूषाविशेषाम्।
वटाचटपिसमीपावासलोलां सलीलां
मदनरणपरोढां कानडां चिन्तयामि ॥

रागसागरः

कानडी—मेलरागः (मेलकर्ताऽयं रागः)
तीव्रगान्धारसम्पन्ना मध्यमोद्ग्रहधान्तिमा।
सांशस्वरेण संयुक्ता कानडी सा विराजते ॥
तृतीयप्रहरोत्तरगेया।

अहोबिलः

कानवसन्तः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
आ – स रि ग म प ध नि स.
अव – स नि ध प म ग रि स.

मज

कान्तः—(प्रबन्धे) नादः
त्रिस्थानगतिसंपूर्णः श्रोतृपीयूषपेशलः।
नादः कान्त इति ज्ञेयः कान्तवर्णजनप्रियः ॥

कुम्भः

कान्ता—दृष्टिः
सहर्षा च प्रसन्ना च सकामापाङ्गसङ्गता।
कान्ता दृष्टिस्तु संभोगशृङ्गारे विनियुज्यते ॥

सोमेश्वरः

यादृश्यमापिबन्तीव भृशं म्यस्था विकासिनी।
सभ्रूक्षेपकटाक्षा सा कान्ताऽनङ्गविवर्धनी ॥

अशोकः

कान्ता—श्रुतिः
षड्जस्य तृतीया श्रुतिः।

कान्तामणिः—मेलकर्ता (रागः)
स रि ग ० ० म प ध नि ० स.

मज

कान्तारः—गीतालङ्कारः निसारुकभेदः
लघुद्वयं विरामान्तं ताले कन्दुकनामनि।
द्रुतलयेन गातव्यः कान्तारो भवति स्फुटम् ॥

संगीतसारः

कान्तारप्रिया—मेलरागः (नटभैरवी मेलजन्यः)
आ – स रि ग म प नि स.
अव – स नि ध म रि ग म रि स.

मज

कान्तिः—काव्यगुणः
यन्मनः श्रोत्रविषयमाह्लादयति हीन्दुवत्।
लीलाद्यर्थोपपन्नां वा तां कान्तिं कवयो विदुः ॥

भरतः

यन्मनोविषयमाह्लादयति यथा शृङ्गारविभावरूपं। लीलादिचेष्टालङ्कारसुन्दरं काव्यार्थरूपं तत्कान्तिगुणयुक्तम्। तदेव दीप्तरसत्वमुक्तमन्यैः। विभावादीनां दीप्तत्वमिति यावत्। सुखोच्चारणमाकान्तिः सन्धिस्सन्तानसम्पदा।

सर्वेश्वरः

औज्वल्यं कान्तिः। बन्धस्यौज्वल्यम्।

वामनः

मा गर्वमुद्वह कपोलतले इत्यस्मिञ्छलोके नायिकायाः सपत्न्यामीर्ष्यानुबन्धेन प्रतिपादितस्य प्रियतमानुरागलक्षणस्य शृङ्गारस्यौज्वल्यं कान्तिः ॥

साहित्यमीमांसा

कापिः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
आ – स रि ग म प ध नि स.
अव – स नि ध प म रि ग म रि स.

कापिरागध्यानम्

हेलाया निजनायकाङ्कनिवासिनीं सुविलासिनीं
गौरवर्णविभासितां बहुभूषितां शुकतोषिताम्।
नीलवस्त्रधरां सुधामयमन्दिरां विजितेन्द्रिरां
संस्मरामि हृदयांबुजे मम कापिकां स्वरदीपिकाम् ।।

रागसागरः

कापी—मेलरागः (श्रीरागजोऽयं रागः)

कापिरागे छागगजौ श्रुतियुक्तौ विशेषदः ।
गनी विश्रुतिकौ ।।

परमेश्वरः

काबुलः—ध्वनिभेदः

बाहुल्यान्मन्द्रसंस्पर्शैः माधुर्यगुणसंयुतः ।
काबुलस्स परिज्ञेयो गीतध्वनिविशारदैः ।।

पार्श्वदेवः

कामः—देशीतालः

द्द्वयं च गुरुः कामे ० ० ऽ

श्रीकण्ठः

कामकट्टरम्—देशीनृत्तम

वामे करे इक्षुकोदण्डं दक्षिणे पुष्पसायकम ।
धृत्वा सालङ्कृतः कामो रत्या सह मनोहरः ।
प्रविश्य रङ्गभूमिं च बङ्गालीपात्रवत्तदा ।
संपाद्य विधिमादौ च ततश्शतविमोचनम् ।
शङ्करोपरिकुर्याच्च प्रान्तेऽन्तर्धानमाचरेत् ।
कामकट्टरमेतच्च सर्वकामफलप्रदम् ।

वेदः

बङ्गालीपात्रवदितं बङ्गालीकट्टरोक्तलक्षणं सूच्यते ।

कामक्रिया—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

आ – स रि ग म प ध नि स .
अव – स नि ध प म ध म ग रि स .

कामगणाः

अष्टौ मध्याभवा भेदाः प्रोक्तास्ते मान्मथा गणाः ।
तत्रये लघुपूर्वा स्युः तेषु प्रागधिकं लघुः ।।

मोक्षदेवः

कामदः—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)

एकविंशतिवर्णा हि पादे शृङ्गारको रसः ।
कामदोऽभीष्टदः पुंसां ताले तुरगलीलके
द्रुतद्वन्द्वं विरामान्तं ताले तुरगलीलके ।

संगीतसारः

कामदः—तानः

मध्यमग्रामे गनिर्हीनौडुवः ।
रि स प ध म .

कुम्भः

कामदत्ता—द्वादशाक्षरवृत्तम्

ननरयाः

भरतः

कामरञ्जनी—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

आ – स रि ग रि म प ध नि स .
अव – स नि ध म ग रि ग स ,

मञ्ज

कामवर्धिनी—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० ० म प ० ध ० नि स .

मञ्ज

कामसंभवः—देशीतालः

कामसंभवताले तु प्लुतो बिन्दुरुदीरितः ऽ̇ ०

लक्ष्मण

कामाङ्गा—श्रुतिः

ऋषभस्य द्वितीया श्रुतिः ।।

सुधा

कामाद्भुताभिनवमृगाङ्कलेखा—सूडप्रबन्धः

आदितालेन तालेन पद्यं पाठाः स्वरास्तथा ।
तेनास्तदन्ता आलापः शृङ्गारः प्रेमनिर्भरः ।
रागो मरुत्कृतिर्यत्र स प्रबन्धो निगद्यते ।
कामाद्भुताभिनवतो मृगाङ्कलेखा प्रबन्धः ।।

कुम्भः

कामिनी—ध्रुवावृत्तम् (सप्ताक्षरम्)

गुरुणा लघुना चैव समं नीता च या ध्रुवा ।
छन्दस्युष्णिहि वृत्तज्ञैर्विज्ञेया कामिनी यथा ।।
बेक्खि ऊण आहदं — पेक्ष्य आगतम् ।
(रजगाः)

भरतः

कामिनीहासः—सूडप्रबन्धः

विजयानन्दतालेन गौडीरागे विरच्यते ।
पद्यं पाटाः स्वरास्तेन लीलानायकसंभवाः ।
शृङ्गारः कैशिकीरीतौ कामतृप्तिपुरःसरा ।
कामिनीहासनामा प्रबन्धः श्रीपतिप्रियः ।।

कुम्भः

कामोदः—मेलरागः (कल्याणमेलजः)

कामोदो गीयते पूर्णो निशादौ सत्रयान्वितः ।
ईषद्भेदो बुधैः प्रोक्तः कल्याणाख्यहमीरयोः ॥

श्रीकण्ठः

—रागः

षड्जधैवतिकोद्भूतः षड्जग्रह............ ।
गतारमन्द्रः कामोदो धांशस्सान्तस्समस्वरः ॥

हम्मीरः

.रागाङ्गरागः

कामोदाह्वा क्रौञ्चगामी गौरं नीलाम्बरं स्मृतम् ।

कुम्भः

तारषड्जग्रहस्तारमन्द्रगान्धाररञ्जितः ।
षड्जन्यासो धैवतांशो जातो वेसरषाडवात् ।
गातव्यः पश्चिमे यामे कामोदः पूर्णतान्वितः ॥

भट्टमाधवः

कामोदः—(प्रथमः) ग्रामरागः

सांशन्यासग्रहः षड्जे षाड्जीजातः समस्वरः ।
मन्द्रगान्धारसंभूतः कामोदो गीयते सदा ।
तारषड्जग्रहस्तारमन्द्रगान्धारशोभितः ॥

—(द्वितीयः) ग्रामरागः

षड्जमध्यमिकाजातः षड्जग्रामे समस्वरः ।
षड्जप्रान्तो धैवतान्तः कामोदोऽन्यस्तु गीयते ॥

भट्टमाधवः

-रागः

कामोदः करुणे हास्ये नितारो बहुकम्पनः ।
षड्जो जातिग्रहांशेषु यामाद्भन्यासमन्तकः ॥

नारायणः

यामात् । प्रहरादूर्ध्वं गानकाल इत्यर्थः '

नारदमते मूर्तिलक्षणम् ।

भर्त्रा समं पाथसि हेमवर्णा पयो विहारेण सरोरुहाणि ।
विचिन्वती सौरभमोदमाना कामोदरागा कथिता विदग्धैः ॥

पञ्चमसारसंहिता

—रागः

सद्दशरचितशेषः तारगान्धारसार-
स्वरधरकरपूर्णो धैवतीन्यासमन्द्रः ।
धरवविरचितांशो धग्रहन्यासकाम्यः
कथित इह कामोदो दत्तविद्वत्प्रमोदः ॥

नान्यः

गान्धारतारसंपूर्णसाल्पमन्द्रस्समस्वरः ।
कामोदो धैवतन्यासग्रहांशः किल गीयते ॥

मतङ्गः

कामोदनाटः—मेलरागः

अथ कामोदनाटेऽस्मिन् तीव्रगान्धारसंयुते ।
धैवतोद्ग्राहसंपन्नेऽवरोहे गधवर्जिते ।
सन्यासो मध्यमांशः स्यात्सर्वत्र बहुकम्पनम् ॥
सायं गेयः ॥

अहोबिलः

कामोदरागध्यानम्

पीताम्बरः फुल्लसरोजनेत्रो नितम्बिनीमण्डलमध्यवर्ती ।
युवा मनोज्ञः स्मितभासुरास्यः कामोदरागो नितरां विभाति ॥

श्रीकण्ठः

अक्षमालां करे धृत्वा................. ।
जपन् जह्नुसुतातीरे कामोदः परिकीर्तितः ॥

अयं कामोदीत्यपि कथिता ।

भर्त्रा समं पाथसि हेमवर्णा
पयोविहारेण सरोरुहाणि ।
विचिन्वती सौरभमादधाना
कामोदरागी कथिता विदग्धैः ।

संगीततरङ्गिणिः

कामोदासिंहली—रागः

कमोदोपाङ्गमाख्याता कामोदासिंहलीबुधैः ।
कामोदालक्षणोपेता समन्द्रा कम्पधैवता ॥

हम्मीरः

—रागः

धांशन्यासग्रहा तद्वत् कामोदा भाषया मता

मदः

म......येव कामोदा धांशन्यासग्रहान्विता ।
समस्वरा तु संपूर्णा गुर्वाज्ञादिषु युज्यते ॥

सोमराजः

धैवतादिग्रहन्यासा संपूर्णास्थानकम्पिता ।
गान्धारतारमन्द्रा च कामोदा परिकीर्तिता ॥

सोमेश्वरः

कामोदिका—रागः

बङ्गालस्यैव भेदोयं शेशे कामोदिका समा ।

हरि

—रागः

धांशन्यासग्रहापूर्णा पौरवी मूर्छना मता ।
मल्हारनिकटे ज्ञेया कामोदी सर्वसम्मता ॥

दामोदरः

—मेलरागः (मल्हारमेलजः)

पूर्णा धत्रयसंयुक्ता मल्हारनिकटस्तथा ।
गेया प्रत्यूषकाले सा कामोदी कामदीपिनी ॥

श्रीकण्ठः

कामोदीरागध्यानम्

पीताम्बरा काकलिनादिनीयं सुकेशपाशा विपिने रुदन्ती ।
विलोकयन्ती भयमुद्वहन्ती कामोदिका नाथमनुस्मरन्ती ॥

श्रीकण्ठः

पीतं वसाना वसनं सुकेशी वने रुदन्ती पिकनाददीना ।
विलोकयन्ती विदिशोऽतिभीता कामोदिकां कान्तमनुस्मरन्ती॥
दीपकभार्या । दामोदरः

काम्भोजी—भाषाङ्गरागः

धान्तग्रहांशा सनिपैश्च भूरिः काम्बोजिकेयं ककुभप्रसूता ।
भाषाङ्गकं याष्टिकसंमतस्य काम्बोजिका तुल्यवरा च पूर्णा ॥
इमां त्रिषड्जां विधरं निभूरिं हिन्दोलजामाहुरतद्विदोऽन्ये
शुचौ नियुक्तां करुणे रसे च संचारिवर्णं प्रगुणं वदन्ति ॥

कुम्भः

काम्भोजिराग इति वर्हिणविष्णुवेतु-
साधारणाजशयमध्यपिकाच्युताश्च ।
तत्रावरोह उदितेत्यपि कैश्चिदन्ती
तद्वयक्ते जयति षाडवपूर्णजातिः ॥

समपाः शुद्धाः । रिधौ चतुःश्रुती । गस्साधारणः । निःकैशिकी ॥

परमेश्वरः

—रागः

अनन्तरं तु काम्भोजी हिन्दोलकसमुद्भवा ।
षड्जन्यासांशका प्राप्ता बहुत्वं च निषादके।
औडुवा धैवतेनापि रिषभेण विवर्जिता ॥

पञ्चमेन निषादेन तारे मन्द्रे च सोत्कटा ।
धैवतर्षभहीना च काम्भोजी गदिता मता ॥

सोमेश्वरः

काम्भोजी तु भवेद्भाषा हिन्दोलकसमुद्भवा ।
निभूयसी रिधत्यक्ता सांशन्यासग्रहान्विता ॥
औडुवेयं परिज्ञेया शृङ्गारे विनियुज्यते ।

जगदेकः

षड्जांशकग्रहन्यासा निसगैर्बहुला तथा
कम्पितागमकाकीर्णा काम्भोजी परिकीर्तिता ॥

नान्यः

बहुलनिषादोपेता धनगमकाधरिगुणा च परिहीना ।
हिन्दोलिके तु भाषा काम्भोजी भवति लक्षणेन सदा ॥

कश्यपः

—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मल्ल

काम्भोजीरागध्यानम्

करतलधृतवामगण्डभागा
चरणतलेन भुवं सदा लिखन्तीम् ।
अविरलसविलासगानलोलां
मनसि ध्यायामि सन्ततं काम्भोजीम् ॥

रागसागरः

काम्भोधी—मेलरागः

काम्भोधी तीव्रगान्धारा गान्धारादिकमूर्छना ।
आरोहे मनिहीना स्यान्मधांशस्वरभूषिता ।
यदा गान्धारहीना स्यान्मूर्छना चोत्तरायता ॥
द्वितीयप्रहरोत्तरगेया । अहोबिलः

कारण्डवर्णः-

अङ्गवर्तने उपयोगः । सितनीलसमायोगे कारण्डव इति स्मृतः ॥

भरतः

कारवसिंहला—मेलरागः (खरहरप्रियमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि प ध प स.
(अव) स नि प ध म प ग रि स.

मल्ल

कारिका—

अल्पाभिधानेनार्थो यः समासेनोच्यते बुधैः ।
सूत्रतस्सा तु विज्ञेया कारिकार्थप्रदर्शिनी ॥

भरतः

कारिका – ज्ञप्तिसाधकत्वात् तदर्थिनी कारिका । सूत्रमपि

कारिका। तत्सूत्रमपेक्ष्य या अनुपश्चात्पठिता श्लोकरूपा सापि कारिका।

क्रियतेऽनेन ज्ञप्तिरिति कारिकालक्षणमिति यावत्। तदर्थप्रकाशकत्वात् श्लोकोऽप्युपचारात्कारिका।

अभिनवः

कारिकातालः—

द्रुतलयं लघुश्चैकः कारिकाह्वयतालके।

२॥ मात्राः

तालप्रस्तारः

कारीरी—तानः

षड्जग्रामे रिपहीनौडुवः।

ध म ग स नि

कुम्भः

कारुणिकः—अङ्गहारः

पादश्चङ्क्रमणाभिख्यो करौ तु मुकुटाभिधौ
करुणासहितौ ह्यादौ नृतिः कारुणिकस्य तु॥
तलमुखाभिख्यौ पादावञ्चितनामकौ।
प्रलोकितदृशा भूयात्सूलुनृत्त विभावयेत्॥
इति क्रमयुते नृत्ते द्वितीयः क्रमणो (करुणो) मतः
आदौ तु चलितौ पादौ स्थित्वापसरणे भवेत्॥
कलशामिधहस्तौ तु चलितौ च पुनः पुनः।
आलोकितदृशाभूयात्तृतीयः करुणेऽद्यते॥
पादयोः पार्श्वभागाभ्यां नटनं तु करौ तदा।
उद्वृत्तनाम्ना कथितौ साचीदृष्टिस्तदा भवेत्।
एवं नटनसंयुक्तं तुर्यकारुणिकस्य तु॥

नन्दीश्वरः

कार्मारवी—जातिः

कार्मारव्यामनंशास्तु षड्जगान्धारमध्यमाः
पूर्णता पञ्चमो न्यासो गान्धारगमनं बहु॥

दत्तिलः

कार्मारवी निषादी सार्षभिकापञ्चमीभ्यः कुर्यात्।
अंशानिषादधैवतपञ्चमरिषभा भवन्ति यत्रामी।
अपि चैतेऽपन्यासा न्यासस्थाने च पञ्चमो यस्याम्॥

नान्यः

कार्मारवी लक्ष्णमुच्यतेऽस्यामंशा निषादर्षभपञ्चमाश्च
सधैवतश्चान्तरमार्गयोगादस्यामनंशा बहवो भवन्ति॥
गान्धारकोऽत्यन्तबहुर्मिथः स्यादंशस्वराणामिह सङ्गतिश्च।
चञ्चत्पुटस्तत्र चतुष्कलः स्याद्वयष्टौ कला नाटकपञ्चमाङ्के॥
गाने ध्रुवाया विनियोजनं स्यात्सा मध्यमग्रामगशुद्धमध्या॥

षड्जादिमा मूर्छनिका चतुर्थोन्यासः पुनः पञ्चम एव यस्याम्।
अंशास्त्वपन्यासतयोपदिष्टाः संपूर्णताऽस्यः नियमान्तरेण सेयम्॥

रघुनाथः

—पुष्करवाद्य स्वरयोजनक्रमः

ऋषभः पुष्करे वामे षड्जो दक्षिणपुष्करे।
पञ्चमश्चोर्ध्वके कार्यः कार्मारव्याः स्वरास्त्वमी॥

भरतः

—मार्जना

ऋषभो जायते वामे पुष्करे दक्षिणे पुनः।
षड्जः स्यात्पञ्चमस्तूर्ध्वपुष्करे जायते यदा।
तदा कार्मारवी ज्ञेया मार्जनेयं मनीषिभिः॥

वेमः

कार्यम्—अर्थप्रकृतिः

यदाधिकारिकं वस्तु सम्यक् प्राज्ञैः प्रयुज्यते।
यदर्थश्च समारंभः तत्कार्यमिति कीर्तितम्।'

भरतः

कथाशरीरव्यापिन्यां नायकसहायादिक्रियायां उपलभ्यमानप्रधानसंबन्धि प्रारम्भफलविशेषः कार्यमित्युच्यते। धर्मार्थकामानामन्यतमं हि पुरुषार्थं कार्यमित्यामनन्ति। यथा नीतो विक्रमबाहुरिति रत्नावल्यां।

अभिनवः

—लक्षणम्

यत्नापसारयन्दोषं गुणमर्थेन योजयेत्।
गुणाभिवादं दोषाद्वा कार्यं तल्लक्षणं विदुः॥

भरतः

दोषमपसार्य गुणं यदात्वेऽर्थनीये नियोजयति। गुणाभिवादं वा अपसार्य दोषानर्थे योजयाते। आश्रित्य तेनार्थं योजयतीत्यर्थः। एतत्कैश्चिद्ग्रहनमित्युक्तम्।

अभिनवः

कार्यदृष्टिः—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

एकत्वं कार्यदृष्टिस्तु समस्तस्यापि वस्तुनः।

सर्वेश्वरः

कार्यमतिः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स.
(अव) स नि ध प ध म ग रि स.

मज

कार्यान्वयः—शब्दगुणः

स सिद्धसाद्ध्यसंबन्धः कार्यान्वय इतीरितः ।

कुम्भः

कालः—तालप्राणः

उपर्युपरि विन्यस्य पद्मपत्रशतं सकृत् ।
यः कालः सूचिसंभेदात् क्षणस्सपरिकीर्तितः ॥
लवः क्षणैरष्टभिः स्यात्काष्ठा ह्यष्टलवात्मिका ।
अष्टौ काष्ठाः निमेषः स्यात् निमेषैरष्टभिः कला ॥
कलाभ्यां च चतुर्भागः चतुर्भागावनुद्रुतम् ।
अनुद्रुताभ्यां बिन्दुः स्याद्बिन्दुभ्यां च लघुर्भवेत् ।
लघुद्वन्द्वं गुरुश्चैकः त्रिलघु प्लुत उच्यते ॥

अच्युतरायः

निराकारस्य तालस्य कालादिः प्राण एव न ।
कालादिर्वायुभिन्नश्च न प्राणो भक्तुमर्हति ॥
कालादिर्वायुभिन्नोऽपि तालस्य प्राण इष्यते ।
राज्ञो भृत्य इव प्राणो गौणोऽयं न विरुद्ध्यते ॥

अच्युतरायः

कालज्ञा—श्रुतिः

तारमध्यमस्य तृतीया श्रुतिः ।

पार्श्वः

कालावस्थानुभवः—सगीतशृङ्गाराङ्गम्

मध्याह्नादिकृतदुःखोपलब्धिः कालावस्थानुभवः ।

भोजः

कालिन्दी—रागः

रिपहीना च कालिन्दी धन्यासा स्वल्पसप्तमा ।
गांशा स्याद्भिन्नषड्जोत्था कालिन्दीर्गीयते जनैः ॥

मोक्षः

भिन्नषड्जसमुद्भूता भवेदन्तरभाषिका ।
कालिन्दी धैवतन्यासा निषादाल्पा समस्वरा ।
गान्धारांशा रिपत्यक्ता विस्मये विनियुज्यते ॥

जगदेकः

कालिन्दिका स्तोकनिषादनादा न्यासस्वरा धैवतधारिणी च ।
गान्धारकांशा च समस्वरा च मुक्तर्षभेणापि च पञ्चमेन ॥

नान्यः

कालिन्दी धैवतन्यासा गान्धारांशा समस्वरा ।
पञ्चमर्षभहीना च निषादेन च दुर्बला ॥

मतङ्गः

अनन्तरं स्यात्कालिन्दी भिन्नषड्जसमुद्भवा ।
समस्वरा निषादाल्पा धैवतन्यासरूपिणी ।
पञ्चमर्षभसंत्यक्ता गान्धारांशविभूषिता ॥

हरिः

काली—श्रुतिः

तारमध्यमस्य चतुर्थी श्रुतिः ।

पार्श्वः

कालोपनता—मूर्छना

कलोपनतांया नामान्तरम् ।

कालरूपनताया तु मरुद्वीरिषभे स्वरे ।
स्यात्कालोपनता मूर्छा मरुत्तत्राधिदैवतम् ॥

नान्यः

काव्यम्—गीतवाङ्मयभेदः

लयान्तरप्रयोगेण रागैश्चापि विवेचितम् ।
नानारसं सुनिर्वाह्यकथं काव्यमिति स्मृतम् ॥

भरतः

—नृत्तरूपकम्

आक्षिप्तिकाथवर्णो मात्राध्रुवकेऽथ भग्नतालश्च ।
वर्धनिका चलतिका यत्र स्युस्तदिह काव्यमिति ॥

भोजः

आक्षिप्तिकादितालभेदेन ध्रवाभेदाः लयताला इति कथ्यन्ते ॥

काव्यं सहास्यशृङ्गारं सर्ववृत्तिसमन्वितम् ।
सभग्नतालद्विपदीखण्डमात्रापरिष्कृतम् ॥
गर्भावमर्शसन्धिभ्यां हीनमेकाङ्कमेव च ।
क्वचिल्लास्ययुतं वा स्याद्विटचेटसमन्वितम् ॥
कुलाङ्गनावेशयुतं ललितोदात्तनायकम् ।
एवं प्रकल्पयेत्काव्यं तद्गौडविजयो यथा ॥
विप्रामात्यवणिक्पुत्रनायिकानायकोज्ज्वलम् ।
मुदितप्रमदा भाषा चेष्टितैरान्तरान्तरा ॥
ग्रथितं विटचेष्टादिवेषभाषाभिरेव च ।
एवं वा कल्पयेत्काव्यं यथा सुग्रीवकेलनम् ॥

शारदातनयः

खण्डमानमात्राद्विपदी भग्नताल तालकादिविभूषितं चतुर्वृत्तियुतं शृङ्गारहास्यप्रधानं गर्भावमर्शसन्धिशून्यं एकाङ्कम् । यथा – उत्खण्डितमाधवम् ।

सागरः

काव्यमारभटीहीनमेकाङ्कं हास्यसङ्कुलम् ।
गर्भावमर्शसन्धिभ्यां हीनं शृङ्गारभूषितम् ॥
खण्डमात्राद्विपदिकाभग्नतालैरलङ्कृता ।
उदात्तोक्तिसमायुक्तं बहुताललयान्वितम् ।
निदर्शनं तु काव्यस्य विज्ञेयो माधवोदयः ॥

अमृतानन्दः

खण्डमात्राद्विपदिकेति गीतिप्रभेदावुक्तौ ।

काव्यगुणाः

श्लेषः प्रसादस्समता समाधि-
माधुर्यमोजः पदसौकुमार्यम्।
अर्थस्य च व्यक्तिरुदारता च
कान्तिश्च काव्यस्य गुणा दशैते ॥

भरतः

मम्मटादयो गुणत्रयमेवाङ्गीचक्रुः। भोजविद्यानाथादयश्चतुर्विंशतिगुणानूचुः। वामनः दशगुणान्विवृणोति। प्रकाशवर्षो द्वाविंशतिं गुणान्सलक्षणान् रसार्णवे उक्तवान्।

काव्यचित्रं—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म रि स.

मत्र

काव्यजीवितम्

रीतिरात्मा काव्यस्येति वामनः। प्रचीनानां मते गुणालङ्कारावेव काव्यप्राणाः। आनन्दवर्धनो ध्वनिं काव्यजीवितमाह। तेन रसादयो व्यज्यन्ते। कुन्तकस्तु, 'शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि। बन्धे व्यवस्थिते काव्यं तद्विदाह्लादकारिणि' इति वक्रोक्त्याः प्रधान्यं न्यरूपयत्। औचित्यं काव्यप्राण इति क्षेमेन्द्रः। रस एव प्राधान्यमिति भरतादयः। तदनुसारिणो भोजादयः। साहित्यमीमांसाकारस्तु 'साहित्यं सपरिष्कारं कविना परिकल्पितम्। भावयन् रसिको लोके सुखमत्यन्तमश्नुते। वृत्त्यादीनां समष्टिः स्यात्साहित्यं तत्परिष्कृतिः। शब्दार्थयोः परिष्कारः कविस्तस्य प्रसाधकः। सामाजिकः स्याद्रसिकः प्रसिद्धं लोकतस्सुखम्।' इति काव्यनिर्माणास्वादनाङ्गानि विवृणोति।

काव्यदोषाः

गूढार्थमर्थान्तरमर्थहीनं भिन्नार्थमेकार्थमभिप्लुतार्थम्।
न्यायादपेतं विषमं विसन्धि शब्दच्युतं वै दश काव्यदोषाः॥

भरतः

काव्यशास्त्रम्—श्रव्यकाव्यम्

यत्रार्थशास्त्राणां काव्ये विनिवेश्यते महाकविभिः।
तद्वद्धि काव्यमुद्राराक्षसवत्काव्यशास्त्रं स्यात् ॥

भोजः

काव्यसंहारः—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

वरप्रदानसंप्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते।

भरतः

यथा – यातो विक्रमबाहुरित्यादियौगन्धरायणवाक्यं रत्नावल्याम्।

अभिनवः

ईप्सितं दातुमभिलाषः काव्यसंहारः। तज्जनितो भूयः किं ते प्रियमुपकरोमि। स च गृहीतमर्थं प्रतीच्छति प्रतीच्छति च संपादयितुर्भूयसीमिच्छां दर्शयितुं निबद्ध्यते। तत्र सर्वस्मिन्नेवेप्सिते संपन्ने प्रस्तुतं काव्यमेव संह्रियते इति काव्यसंहारः।

रामचन्द्रः

काश्यपः

काश्यपसंहिताकारः। अत्र ग्रन्थे देशीरागलक्षणानि सन्ति।

काश्यपसंहिता

काश्यपमुनिकृता। अत्र देशीरागाः लक्षिताः। वृद्धकाश्यपेन स्वराः पञ्चदशेत्युक्तमिति अभिनवेन कुम्भकर्णेन चोक्तम्।

कासीलकः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग स.

काहलः—ध्वनिभेदः

काबुलशब्द पश्यत।

काहला—सुषिरवाद्यम्

धुत्तूरपुष्पवदना रन्ध्रदण्डा सुदीर्घिका।
कार्या ताम्रमयी रौप्यसुवर्णघटिताथवा।
काहलानाम सा प्रोक्ता बुक्का दीर्घतरा भवेत्।

सोमेश्वरः

ताम्ररौप्यस्वर्णकांस्यादीनामन्यतमेन या।
यतेऽन्तस्सुषिरहस्तत्रितयदैर्घ्यभाक् ॥
धत्तूरकुसुमाकारमुखेन समलङ्कृता।
हाहूवर्णोत्करा वीरबिरुदोच्चारकारिणी।
काहला वाद्यते लोके कोलाहलविधायिनी ॥

कुम्भः

कांस्यतालः

कांस्यतालौ समाकारौ नलिनीदलसन्निभौ
त्रयोदशाङ्गुलमितौ विस्तारः स्यात्तयोः पृथक् ॥
तले तयोर्विधातव्यं द्व्यङ्गुलं मण्डलद्वयम्।
अन्तर्मध्येऽङ्गुलमिता निम्नता स्यात्तयोर्द्वयोः ॥
तयोर्गुञ्जाफलनिभं मध्ये रन्ध्रं विधाय च।
तत्र रज्जू विनिक्षिप्य पृथग्ग्रन्थिं तु कल्पयेत् ॥

कराभ्यां रज्जुमालम्ब्य कृत्वा चान्योन्यसम्मुखौ।
कांस्यतालौ घर्षणेन वादयेद्वादकाग्रणीः॥
तयोर्झेनकटाः पाटा मुख्याः पाटान्तराण्यपि।
जायन्ते नारदश्चात्र देवता परिकीर्तितः॥

वेमः

कैलासे तु सुवर्णं च रजतं देवमण्डले।
कांस्यं च मर्त्यलोके तु नटस्सन्धारयन्सदा॥
शतमेकं वामपादे दक्षिणे च शतं तथा।
नीलसूत्रेण बध्नीयान्नाट्यशास्त्रेषु निश्चितम्॥
वामे हंसास्यकं बध्वा दक्षिणे खटकामुखुम्।
हस्तेन किङ्किणीसूत्रं प्रथमं दक्षिणे पदे।
पश्चाद्वामे तु पादे च पृष्ठभागे तु बन्धयेत्॥

किञ्चिच्छेषा—अवस्था

नियतां तु फलप्राप्तिं यदा भावेन पश्यति।
किञ्चिच्छेषां समाप्तिं तां स गुणां परिचक्षते॥

भोजः

किटूम्—वीणावादने दोषः

प्रबला स्याद्द्रुतिर्यत्र तद्वाद्यं किटूमुच्यते।

कुम्भः

ञ्चित्सादृश्योपमा—

संपूर्णचन्द्रवदना नीलोत्पलदलेक्षणा।
मत्तमातङ्गगमना संप्राप्तेयं सखी मम॥

भरतः

किञ्चित्सूची—हस्तः

तर्जन्यामन्त्यरेखायामङ्गुष्ठस्सन्निवेशितः।
किञ्चित्सूचीहस्तकोऽयं कीर्तितो भरतादिभिः॥
किञ्चित्सूचीपुरोभागे चलितोऽप्यङ्कुरार्थके।
ललिकाकोरके चापि पुलकाङ्कुरभावने॥
ओष्ठस्थले तु यो हस्तः चलितो दन्तपङ्क्तिषु।
ञ्चित्सूच्याख्यहस्तस्य क्षेत्रस्थाननिरूपणम्॥

विनायकः

कित्तुः—देशीलास्याङ्गम्

स्तनयोरंसयोः कट्योः स्पन्दनं नेत्रनन्दनम्।
तालेन यत्र नर्तक्या कृतं कित्तुस्स नामतः॥
व्यायनाशोकौ 'किन्तु' इतीदं पठतः।

किन्नरप्रियः—तानः

गान्धारग्रामे नारदीयतानः।
म प नि रि ग.

नान्यः

किन्नरावली—मेलरागः (शूलिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मत

किन्नरी—वीणा

अनयोर्घटनायोगाद्भवेद्वीणा तु किन्नरी

अनयोरिति कपिलासिकारुद्रवीणयोः। घटनायोगादित्यनन तन्त्रीककुभादिकं कपिलासिकावत्, अपरं रुद्रवीणावदित्यवबो-द्धव्यम्।

नारायणः

किन्नरी—वीणा

किन्नरी द्विविधा प्रोक्ता द्वितुंबा च त्रितुम्बिका।
द्वितुंबिका भवेल्लघ्वी त्रितुंबा बृहती भवेत्॥
पञ्चाङ्गुलाधिकं दैर्घ्यं वितस्तित्रयसंमितम्।
पञ्चाङ्गुलः परीणाहो वेणुदण्डे सरंध्रके॥
पञ्चाङ्गुलाग्रतः कार्यस्सार्धत्र्यङ्गुलविस्तृतः।
शाकदारुमयोदग्रः ककुभः कीलकान्वितः॥
अर्धाङ्गुलेन हीना स्यात्ककुभा पत्रिकायसी।
दैर्घ्या विस्तारतश्चैव कूर्मपृष्ठौ परावरा॥
गृध्रपक्षास्थिनलिका दण्डपृष्ठे नियोजिताम्।
चतुर्दशमिताः कार्यास्सार्धत्र्यङ्गुलविस्तृताः॥
वासोमसीविमिश्रैषा मदनेन विधारिता।
अङ्गुलाद्व्यङ्गुलं यावत् क्रमशः किञ्चिदुच्छ्रितः॥
आरभ्य त्र्यङ्गुलात्किञ्चिद्यावच्च चतुरङ्गुलम्।
अग्रादङ्गुलमुत्सृज्य सुषिरं तत्र कल्पयेत्॥
ततो द्व्यङ्गुलमुत्सृज्य मेडकन्नरपुंखवत्।
कर्तव्यमङ्गुलोत्सेधं तन्त्रीसारणकारणम्॥
अयोमयं तत्र तन्त्रीं गजकेशसमां दृढाम्।
वेष्टयित्वा चले शङ्कौ तां च रंध्रे विनिक्षिपेत्॥
तच्छिद्रोऽसौ भवेत्कण्ठे द्वितीयः स्थिरकीलकाम्।
धलां रन्ध्रादधस्तच्च प्रथमश्शङ्कुरिष्यते॥
पुरतो मेदकात्किञ्चित् स्थिरशङ्कुं निवेशयेत्।

आमयित्वा चलं शङ्कुं तन्तुं कुर्यात्तथा दृढम् ॥
आयसं कीलकं लग्नं चलशङ्कोर्गलस्थले ।
स्थापयेत्स्थिरशङ्कौ तु स्थायिमानप्रमाणतः ॥
स्वराः स्थानेषु संस्थाप्य सारिकास्ताश्चतुर्दश ।
दण्डस्य ककुभस्याधरसन्धौ तुम्बं निवेशयेत् ॥
तृतीयं तुम्बयोः सार्योर्मध्ये तुम्बं द्वितीयकम् ।
प्रथमं लघुतुम्बं स्याद्द्वितीयं पृथुतुम्बकम् ॥
प्रथिता किन्नरी लघ्वी तुम्बकद्वयभूषिता ।
कथ्यते सांप्रतं रम्या किन्नरी महती मया ॥

सोमेश्वरः

किन्नरीवादनक्रमः

वाममध्यातर्जनीभ्यां सारिकोपरितन्त्रिकाम् ।
समध्यया प्रदेशिन्या दक्षहस्तस्य तामथ ॥
सानामया पार्श्वतन्त्रीयुगलं वादयेन्मृदु ।
कर्मणो दक्षहस्तस्य स्थानमाहुर्मनीषिणः ॥
सारीककुभयोर्मध्ये प्रोच्यन्ते हस्तजाः क्रियाः
आसारणं च कर्षश्च तथा कम्पनताडने ॥
खण्डनावर्तिताख्ये च विपर्यस्तं च सप्तमम् ।
इति वामकरस्येमे व्यापाराः सप्त कीर्तिताः ॥
घट्टनं प्रथमं चावघट्टनं तु द्वितीयकम् ।
निरन्तरालविच्छर्दौऽकर्तरी पञ्चमी स्मृता ॥
इति दक्षिणहस्तस्य प्रचाराः पञ्चधोदिताः ।
आसारणं तदा ज्ञेयं यदा गच्छति मध्यमा ॥
निष्पीड्य तन्त्रिकामूर्ध्वं आकर्षोऽस्य विपर्ययात् ।
तर्जनी मध्यमे चैकस्वरां संपीड्य तन्त्रिकाम् ॥
कम्पते चेत्तदाख्यातं कम्पनं पूर्वसूरिभिः ।
तिर्यगस्यास्ताडनया ताडनं परिकीर्तितम् ॥
खण्डनं ताडनादेकस्थाने मध्यमया भवेत् ।
मध्यमातन्त्रिकामेकस्वरस्थाने निपीड्य चेत् ॥
ऊर्ध्वस्वरं सानुनादं गत्वोत्क्षिप्त्वा तु तर्जनी ।
पूर्वस्थानादधो गच्छेद्यदैकावर्तितं तदा ॥
मध्यमा तर्जनीकर्म तर्जनी मध्यमागतम् ।
अन्योन्यव्यत्यये कर्म विपर्यस्तं तदोदितम् ॥

इति वामकरव्यापारः ।

यद्यन्तस्तर्जनीं हन्ति तन्त्रिकाघट्टनं तदा ।
तत्त्रिधा कथितं पर्वघट्टनं पार्श्वघट्टनम् ॥
नखाग्रघट्टनं चेति नाम्नैव व्यक्तिलक्षणम् ।
तन्त्रीपृष्ठेनचेद्धन्ति तदा स्यादवघट्टनम् ॥
एतच्चतुर्विधं कर्म कार्यं मध्यमयापि च ।
प्रदेशिनी मध्यमा वा कुर्वती तन्त्रिकाहतिम् ॥
तथा प्रकुरुते घातान्तरं न श्रूयते यथा ।
निरन्तरालमेवं स्याच्छ्रोतृचित्तहरं परम् ॥
इति चेत्तर्जनीवाह्ये तन्त्रिकां मध्यमा तथा ।
अन्तर्घातं प्रकुरुते प्रदेशिन्यनुवर्तिनी ॥
यत्रैवमेतयोर्भूरि क्रिया विच्छर्दकस्तु सः ।
विच्छर्दवत्स्थितिमतीं तर्जनीमनुसृत्य चेत् ॥
मध्यमा वहिराहन्ति तर्जनी कर्तरी तदा ।

इति दक्षिणहस्तव्यापारः ।

कुम्भः

किन्नर्यां सारिकान्तरमानम्

गृध्रवक्षोस्थिजा यद्वा तत्पादास्थिसमुद्भवाः ।
कांस्यमय्योऽथवा लोह्यो नलिकास्सारिकाभिधाः ॥
सार्धाङ्गुलास्ताः परिधौ दण्डपृष्ठे निवेशयेत् ।
मदनेनेष्टकाचूर्णमिश्रेण श्लेषणं दृढम् ॥
यन्मेढाकशिरोमध्याः तदिदानीं निरूप्यते ।
प्रथमं प्रथितं प्राज्ञैः सार्धाङ्गुलचतुष्टयम् ॥
द्वितीयमन्तरं ज्ञेयं सयवैरङ्गुलैस्त्रिभिः ।
तृतीयं तु तृतीयांशाभ्यधिकैस्त्रिभिरङ्गुलैः ॥
चतुर्थं त्र्यङ्गुलं प्रोक्तं पञ्चमं सारिकान्तरम् ।
यवाधिकाभ्यां साधेभ्यां अङ्गुलाभ्यां मतं सताम् ॥
स यवद्वन्द्वं नवमं दशमं पुनः ।
यवोनमङ्गुलद्वन्द्वमन्तरत्रितयं पुनः ।
इतः परं तु प्रत्येकं सपादाङ्गुलसम्मितम् ॥

हम्मीरः

तत्र रत्नाकरादीनां दृष्ट्वा सारीप्रकल्पनम् ।
सुखबोधाय शिष्याणां दर्शयत्यवनीपतिः ॥
सारीमस्तकमध्यानां यदिहान्तरमिष्यते ।
मेरुमूर्ध्न उपक्रम्य यथावत्प्रतिपाद्यते ॥
तत्राद्यमन्तरं पञ्चाङ्गुलं सयवमीरितम् ।
तद्द्वितीयं च चतुरङ्गुलकं तत्तृतीयकम् ॥
तुर्यं चैव यवन्यूनं पञ्चमं त्र्यङ्गुलं तथा ।
यवाधिकं ततः षष्ठं यवोनं त्र्यङ्गुलं पुनः ॥
सयवं द्व्यङ्गुलं ज्ञेयमन्तरालं तु सप्तमम् ।

वसुसंख्यं पुनर्ज्ञेयं सार्धद्व्यङ्गुलमन्तरम् ॥
नवमं तु यवार्धोनं दशमं पुनरन्तरम् ।
सार्धाङ्गुलमितं ज्ञेयं यवोनं द्व्यङ्गुलं ततः ॥
एकादशं द्वादशं तु तत्तृतीयांशवर्जितम् ।
त्रयोदशं ततो ज्ञेयं तत्तृतीयांशमङ्गुलम् ।
अङ्गुल मानमाख्यातमन्तरे च चतुर्दशे ॥

इति बृहत्किन्नरीसारिकामानम् । मध्यमकिन्नर्यां तु —

सारीणामन्तरस्याथ परिमाणमिहोच्यते ।
सार्धाङ्गुलचतुष्कं तु तत्र प्रथममन्तरम् ॥
सयवत्र्यङ्गुलं ज्ञेयं द्वैतीयकमिहान्तरम् ।
तृतीयमन्तरं त्र्यंशाभ्यधिकैरङ्गुलैस्त्रिभिः ॥
पूर्णत्र्यङ्गुलकं तुर्यं पञ्चमं पुनरन्तरम् ।
सार्धद्व्यङ्गुलकं ज्ञेयं यवैकोनाधिकं पुनः ।
षष्ठं यवद्वयं न्यूनं द्व्यङ्गुलं सप्तमं तथा ॥
(अष्टमं यवोनं द्व्यङ्गुलम् । नवमं द्व्यङ्गुलम्)
यवोनमङ्गुलंद्वन्द्वमन्तरं दशमं भवेत् ।
सपादाङ्गुलमानानि त्रीण्यन्यान्यन्तराणि च ॥
स्यादेकाङ्गुलमानेन चतुर्दशमिहान्तरम् ।
सारीणामर्धकं चैव यवमानमिह स्मृतम् ॥
अत्रापि त्र्यङ्गुलं वीणादण्डस्य परिशिष्यते ।
लक्ष्मशेषं विजानीयाद् बृहतीकिन्नरीगतम् ॥

कुम्भः

किरणभास्करः—मेलरागः (खरहरप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि स.
(अव) स नि ध प म ध म ग रि स.

मञ्जः

किरणावली—रागः

न्यासांशकग्रहणसप्तमरावरम्या
गान्धारमध्यबहुला धगिवर्जिता च ।
मार्गीयुता............यत्र
ताना वदन्ति किरणावलिकां सताराम् ॥

नान्यः

निषादांशग्रहन्यासा सतारा धरिवर्जिता ।
गान्धारमध्यबहुला विज्ञेया किरणावली ॥

मतङ्गः

—मेलरागः (कीरवाणीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स·
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्जः

किरिकिट्टकम्—तालवाद्यम्
शुक्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ।

किरीटः—हस्तः

कलाप एव शीर्षस्थः किरीट इति कथ्यते ।
एवं किरीटाभिनये ब्रूते निधिकरात्मजः ॥

निधिकरः विप्रदासस्य पिता ।

विप्रदासः

शकतुण्डावुभौ कुर्यात्सम्मुखे नैव मेलनम् ।
कनिष्ठाग्रे कनिष्ठाग्रमङ्गुष्ठाग्रे तथैव च ।
लगयित्वोच्चकैः कुर्यात्करौ स तु किरीटकः ।
अधिदेवोऽस्य मार्ताण्डः भानुदेवे नियुज्यते ।

किलकिञ्चितम्

हर्षाद्रोदनहासादि प्रोच्यते किलकिञ्चितम् ।

शार्ङ्गः

स्मितरुदितहर्षरोषश्रमभयदुःखाभिलाषाणाम् ।
यत्सङ्करणं स्त्रीणां तदिदं किलिकिञ्चितं ज्ञेयम् ॥

भावविवेकः

—अनुभावः

स्मितरुदितहसितादीनां हर्षादसकृदेकीकरणं किलिकिञ्चितम् । यथा पाणिपल्लवविधूननमित्यादि ।

भोजः

स्मितहसितरुदितबहुदुःखगर्वश्रमाभिलाषाणाम् ।
सङ्कटकरणं हर्षादसकृत्किलिकिञ्चितं ज्ञेयम् ॥

भरतः

यत्र किल शुष्करुदितहसितक्रोधभयव्यामिश्ररूपमिष्टजनदर्शनाविर्भूतहर्षवशात्क्रियते तत्किलकिञ्चितम् ।

सागरः

कीकराजः

सङ्गीतसारोद्धारकर्ता ।

कीरवाणी—मेलकर्ता (रागः)

स ० रि ग ० म ० प ध ० ० नि स.

मज

कीर्तिः—देशीतालः

कीर्तिताले तु विज्ञेयाः क्रमाल्लपगलप्लुताः॥ । ऽ ऽ । ऽ

वेमः

लगौपगौलपौ चैव कीर्तिता कीर्तितालके ॥ । ऽ ऽ ऽ । ऽ

जगदेकः

लगौपगौ लपौ गश्च कीर्तिताले प्रकीर्तितः॥ ।ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ

संगीत मकरन्दे

लपौ गौललपाश्चैव कीर्तिताले प्रकीर्तिताः॥ ।ऽ ऽ ऽ ॥ ऽ

नन्दी

कीर्तिधारीयम्

कीर्तिधरकृतो ग्रन्थः। अयं कीर्तिधरः नाटयशास्त्रव्याख्याता। अस्य मतं प्रमाणत्वेन उक्तमभिनवगुप्तेन षष्ठाध्यायव्याख्याने तथा एकोनत्रिंशाध्याये च । विक्रमशके ९०० भरतरससूत्र व्याख्याने।

अयमेव लोल्लटाभिमतं तृतीयाविभक्त्यर्थे परामृश्य षष्ठीविभक्त्यर्थं स्वीकृतवान्। करणलक्षणे अस्य नाम स्मृतं बहुधा जायसेनापतिना।

कीर्तिप्रबोधः—देशीतालः

ऽ ऽ ॥ ० ० ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ॥ ० ० ० ०

हम्मीरः

कीलकः—देशीतालः

द्रुतो लघुद्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं च कीलके॥ ० । ० ० ॥

कीलको मध्यतालस्य भेदः

दामोदरः

कीलकमण्ठः—तालः

द्रुतो लघुर्द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं च कीलके॥ ० । ० ० ॥

वेदः

कीलकहस्तः

कनिष्ठे कुञ्चिते श्लिष्टे मृगशीर्षे तु कीलकः।
सम्मुखे कीलकश्चैव नर्मालापे च स्नेहके।
औत्सुक्ये चापि मोहे च कीलकाख्यकरो भवेत्॥

विनायकः

कीलः गीतालङ्कारः (अटतालभेदः)

द्रुतद्वयं विरामान्तं लघुनैकेन संयुतम्।
झम्पातालो भवेत्तेन कीलो गीतो बुधैः स्मृतः॥

संगीतसारः

कीला—कर्णभूषणम्

ऊर्ध्वछिद्रे कृता उत्तरकर्णिकेति प्रसिद्धा।

अभिनवः

कुकुण्डलीतालः—तालः

भो भौ यो भो यलौ जोल घवोप्ययशब्दाः
स्युर्वेदसंख्या कथिता कुकुण्डली।

। । । । । ऽ ऽ ॥ । । । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ॥ ऽ ॥ ऽ ॥ । ऽ ऽ-
ऽ ॥ । ऽ ऽ ॥ ऽ ।

वेदः

कुकुदः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

कुकुदश्री—मेलजन्यः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म रि म ग स.

मज

कुङ्कुमाम्बरी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स नि ध नि स रि ग म प नि ध स.
(अव) ध प म ग रि स नि ध नि स.

मज

कुचुम्बिनी—पादमणिः

तलाभ्यामस्पृशन् भूमिं पार्श्वोद्वृत्तं द्रुतं यदा।
विधीयेत तदा तज्ज्ञैस्समाख्याता कुचुम्बिनी॥

ज्यायनः

—पाटवाद्यम्

उद्दल्यां स्वस्तिकाकारहस्तद्वितयताडनात्।
खुकारभूरि यद्वाद्यं सा विज्ञेया कुचुम्बिनी॥

वेमः

कालकाख्येन हस्तेन कुकारप्रचुरेण यत्।
मालाभिष्षोडशैर्वापि द्वात्रिंशद्भिः कुचुम्बिनी॥
द्विविधा सा च विज्ञेया शुद्धा मिश्रेति सूरिभिः
शुद्धा षोडशमात्राभिरन्याभिरितरा युता॥
कुकुंत कुंत कुंकुन्त कुंत कुकुकुकु।

पार्श्वदेवः

अभिनये कालकाख्यहस्तो नास्ति। मुकुलहस्त इति पाठ एव
:।

कुजहस्तः

मयूराभिधहस्ते तु मध्यमा कुञ्चिता तले।
नाम्ना श्लिष्टमयूराख्यो भौमार्थे संप्रयुज्यते ॥

श्रज्ञा

कुञ्चितम्—करणम्

वामपार्श्वेऽलपद्मस्स्यादुत्तानो दक्षिणः करः।
यदा तत्कुञ्चितं पादे सव्येऽग्रतलसञ्चरे।
आनन्दनिर्भरसुरानन्दाभिनयने मतः॥

कुम्भः

—दर्शनम्

सङ्कोचेऽभङ्गभागस्य यत्र तत्कुञ्चितं मतम्।

वेमः

अभङ्गभागसङ्कोचो यत्र तत्कुञ्चितं भवेत्।

शारदातनयः

—हस्तप्राणः

कुञ्चनादङ्गुलीनां च कुञ्चितं समुदीरितम्।

श्रज्ञा

—जानु

श्लिष्टोरुजङ्घं जानूक्तं कुञ्चितं सद्भिरासने।

कुञ्चितः—कपोलः

कुञ्चितः कृतसङ्कोचः शीतत्रासज्वरादिषु।

ज्यायनः

सङ्कोचितौ कुञ्चितौ च रोमाञ्चज्वरभीतिषु।

वेमः

—पादः

उत्क्षिप्तपाणिमाकुञ्च्य मध्यं सर्वास्तथाङ्गुलीः।
आकुञ्च्यवर्तमानो यः कुञ्चितश्चरणो ह्यसौ।
क्रान्तस्याक्रमणे ग्रहे तुङ्गस्य च स्मृतः॥

विप्रदासः

ग्रहणे तुङ्गवस्तूनामुदात्तगमने तथा।
व्यवर्तितोद्वर्तितादिकरणेष्वप्यसौ भवेत्॥

वेमः

सूचीं कुर्वन् कूर्परस्तु वक्रितः कुञ्चितो भवेत्।
पानभोजनयोरेष प्रहारे खड्गधारणे॥

अशोकः

कुञ्चितः कम्पितो बाहुः नामितस्तीक्ष्णकूर्परः
शस्त्रादिधारणे योज्यः प्रहारे पानभोजने॥

सोमेश्वरः

कुञ्चितदाण्डः— स्खललागनृत्तम्

कुञ्चिते चेदुत्प्लुतिः स्यात्पुरो वामः प्रसारितः
दक्षिणश्चरणो यत्र वामजान्वन्तिके स्थितः॥
एकेन वलनेनाथ दक्षिणेन पदा भुवि।
निपतेत्कुञ्चितो दाण्डः तण्डुना प्रतिपादितः॥

वेदः

कुञ्चितभ्रमरी

निकुञ्च्य जानु भ्रमयेत्कुञ्चितभ्रमरी भवेत्।

नाट्यदर्पणे

—भ्रमरी

भुजङ्गत्रासितां कृत्वा स्थितस्य चरणस्य तु
नमनोन्नमनोपेतं मुहुर्यत्राप्रदक्षिणम्।
शरीरं भ्रमयेत्सा तु कुञ्चितभ्रमरी मता॥

-चरणाङ्गुल्यः

सङ्कोचात्कुञ्चिता शीतमूर्छात्रासग्रहादिषु।

—पादाङ्गुल्यः

सङ्कोचिता यदाङ्गुल्यः कथिताः कुञ्चितास्तदा।
त्रासे ग्रहे च शीतार्तौ नियुज्यन्ते च मूर्छिते॥

सोमेश्वरः

कुञ्चिता—ग्रीवा

निकुञ्चिताकृतिर्ग्रीवा कुञ्चितेत्यभिधीयते।
आत्मनो गोपने मूर्धभारे चैष नियुज्यते॥

वेमः

ऊर्ध्वे संकुचिते मूर्ध्नि कुञ्चिता गलरक्षणे।

ज्यायनः

—दृष्टिः

अनिकुञ्चितपक्ष्माग्रा पुटैराकुञ्चितैस्तथा।
सन्ना पतिततारा च कुञ्चिता दृष्टिरिष्यते॥

शारदातनयः

सन्नेति। निश्चेष्टं तारकाभ्रसंपुटानां सार उच्यते।

ईषत्कुञ्चितपक्ष्माग्रभ्रूपुटा वक्रतारका।
तिर्यङ्निविष्टा या दृष्टिः कुञ्चिता साभिधीयते॥

विप्रदासः

कुञ्चिता दृष्टिरीर्ष्यायामनिष्टेऽक्षिव्यथासु च ।
तेजोविशेषनिष्प्रेक्षे वस्तुन्यपि च युज्यते ॥

वेमः

कुञ्चिता—भ्रूः

मृदुभङ्गा तु येका भ्रूः यद्वा सार्धद्वितीयया ।
भ्रुवा सा कुञ्चिता प्रोक्ता विलासे किलिकिञ्चिते ।
मोट्टायिते कुट्टमिते नियुक्ता सा प्रयोक्तृभिः ॥

अशोकः

—पुटौ

कुञ्चितौ तु परिज्ञेयौ पुटौ किञ्चिच्च कुञ्चितौ ।
एतौ स्यातामनिष्टस्य दर्शने स्पर्शगन्धयोः ॥

वेमः

कुटिकारः—गायकभेदः

परगीतानुकारं यो ध्वनिचेष्टादिसंयुतम् ।
सम्यक् प्रकुरुते दक्षः कुटिकारः स कथ्यते ॥

सोमेश्वरः

कुटिलम् -दर्शनम्

भकुट भ्रकुटी दृष्टिर्यत्र तत्कुटिलं विदुः

शारदातनयः

कुटिलः—वर्णालङ्कारः

यत्राद्यं च स्वरयुगं ततः स्वरयुगं पुनः ।
गीयते स द्विरुक्तान्तं कुटिलः स प्रकीर्तितः ॥

यथा – सरिग्ग रिरिग्गम्म इति क्रमारोहात् गगरिस्स इत्यवरोहादारोह्यवरोही च कुटिलौ । झम्पतालानुगत्वादलंकारत्वम् ।

संगीतसरणिः

कुटिला -भङ्गतालः

गचतुष्कं लचतुष्कं द्रुतचतुष्कं एको गुरुः ।

ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । ० ० ० ० ऽ

नान्यतुम्बुरुः

कुट्टनम्—पादचारः

पार्ष्णिना च पदाग्रेण समस्तेन तलेन च ।
यत्ताडनं भूतलं तु कुट्टनं तदुदीरितम् ॥

नाट्यदर्पणे

कुट्टनं द्विजसंघृष्टी रुग्भीशीतज्वरादिषु ।

ज्यायनः

कुट्टनम्—दन्तः

कुट्टनं दन्तसङ्घर्षः शीते भीरुग्ज्वराखिदम् ।

अशोकः

कुट्टमितम्—अनुभावः

केशस्तनादिग्रहणे हर्षादप्रतिमे सुखे ।
दुःखाविष्करणं तन्व्या यत्तत्कुट्टमितं मतम् ॥

पद्मश्रीः

प्रियस्य रतिसंभोगे गाढपरिपीडनेषु उद्दामहर्षविशेषेन किं पीड्यसि न सहे इति सुखे दुःखाविष्करणं कुट्टमितम् ।

सागरः

भोजस्तु सरस्वतीकण्ठाभरणे एतद्विपरीतं कुट्टमितमाह यथा

केशस्तनाधरादीनां ग्रहाद्दुःखेऽपि यत्पुनः ।
सुखाविष्करणं तन्व्या तत्तु कुट्टमितं मतम् ॥

कुम्भः

केशस्तनाधरादिग्रहणाद् दुःखेऽपि सुखबुद्धिचेष्टा कुट्टमितं इति शृङ्गारप्रकाशे भोजः ।

कुडुपम्—पादमणिः

एकस्समस्थितः पादस्तथान्यः पार्श्वयोः क्रमात् ।
दधत्पार्श्वोन्मुखं पार्ष्णिं ताडयेद्यदि भूतलम् ।
तदा कुडुपमाख्यातं देशीनृत्तविशारदैः ॥

वेमः

पटहादिवादने दण्डोऽथ वा कोणः ।

कुडुपचारणा—पाटवाद्यम्

वादनं कुडुपोद्भूतैः पाटैः कुडुपचारणा ।
इत्युक्तो दण्डो वादनकर्मणि ॥

वेमः

नानापाटाक्षरोद्भूतैः शब्दैः कुडुपताडितैः ।
त्रिवृत्याश्चैव गारुग्या कृता कुडुपचारणी ॥

पार्श्वदेवः

कुडायी—मेलरागः

कुडायी तीव्रगोपेता चारोहे मनिवर्जिता ।
गान्धारोद्ग्राहसंयुक्ता पञ्चमांशेन शोभिता ॥
धर्योरन्यतरेणैव यत्रावरोहणं मतम् ।
गान्धारेण विना सा चाप्यवरोहे कचिन्मता ॥

प्रथमप्रहरोत्तरगेया ।

अहोबिलः

—रागः

त्रिगान्धारा कुडायी स्यात् देशाख्या सायुता ह्युपा

मद

देशाख्यसदृशा गेया कुडायी सर्वसम्मता।

दामोदरः

कुडुक्कतालः—देशीतालः

स्यातां कुडुक्कताले तु द्वौ दौ लौ द्वौ यथाक्रमात् ० ०॥
सा सा री ग (जग)

वेमः

कुण्डनाची—देशीतालः

दोलश्च लविरामश्च दो लघू लविरामकः।
शरो द्रुतो लघुश्चैको लविरामो द्रुतो मतः।
शरो विरामसहितः कुण्डनाची प्रशस्यते॥

०।।०।।।०।।०

वेदः

कुण्डनाचीतालोडुपम्—देशीनृत्तम्

स्यात्कुण्डनाची तालस्योडुपं नृत्ये प्रसिद्धकम्।

वेदः

कुण्डपायनः—तानः

मध्यमग्रामे षड्जहीनषाडवः।

म ग रि नि ध प.

कौण्डपायन इत्यपि नामान्तरं दृश्यते।

कुम्भः

कुण्डलम्—कर्णभूषणम्

अधरपाल्यां धृतम्।

सोपानक्रमविन्यस्तवज्रपङ्क्तिविराजितम्।
षडष्टनेमिभिः कान्तं कुण्डलं तत्प्रचक्षते॥

सोमेश्वरः

कुण्डलहस्तः

तर्जन्यङ्गुष्ठयोरग्रे वलयाकारवेष्टिते।
मुष्टिहस्ताख्ययोरेवं कुण्डलाख्यकरः स्मृतः॥

देवता शक्तिराख्याता विष्णुतेजोमयी सदा।
विनियोगः कुण्डलेषु विश्रुतः परमेष्ठिना॥

गौरीमतम्

कुण्डलिचारः—चालकः

विलोड्यते यत्र करौ वामदक्षिणयोर्यदि।
गतागते दृश्यदिक्षु तिर्यग्व्यावर्तितः पुनः।
सद्भिरेतत्समादिष्टं तदा कुण्डलिचारकम्॥

अशोकः

अयं चालकः वेमभूपालेन वैकुण्ठविलास इति उक्तः समान-लक्षणेन।

-देशीनृत्तम्

चतुर्विधं तत्र लास्यं कुण्डलीदण्डरासकम्।
प्रेरणं प्रेक्षणं चेति कुण्डली तेषु शस्यते॥
शृङ्गाररसभूयस्त्वान्माधुर्यात्सौकुमार्यतः।
आह्लादकत्वात्सर्वेषामादृतत्वात्सुरैरपि॥
कुण्डलीं प्रथमं देव्यै महेश्वर उपादिशत्।
गौरी चाशिक्षयद्दिव्यकामिनीं कुण्डलीं मुदा॥
तन्नाम्ना तदिदं नृत्यं कुण्डलीं विबुधा विदुः।
तन्नृत्यं शिक्षितवती शर्वाणी बालकन्यकाम्॥
सा च गोपाङ्गनानां च गोप्यस्सौराष्ट्रसुन्दरीः।
ताभ्यः परम्परायातं देशानन्यानुपागमत्॥
मतङ्गभरताचार्यकोहलाद्यैश्च लक्षितम्।
यन्नृत्तं ग्रन्थसन्दर्भे विप्रकीर्णं विविच्यते॥
तदहं सम्प्रवक्ष्यामि कुण्डलीमणिदर्पणे।
गीतवाद्यमितस्तालश्रुतिभिर्व्यक्तनर्तनम्॥
मार्गजं देशजं मिश्रमिति तत्त्रिविधं भवेत्।
मार्गोक्तचारीकरणस्थानकैर्मण्डलादिभिः॥
अङ्गहारैश्च निष्पन्नं मार्गजं परिकीर्तितम्।
देशीसमुदितैः पादपाटाङ्गैश्चारिकादिभिः॥
लास्याङ्गस्थानकैर्नृत्तं देशसंभवमुच्यते।
एतयोर्मिश्रसञ्जातमन्तर्भूतं तयोरिह॥
तत्रादौ वाद्यसूडः स्याद्गीतसूडस्ततः परम्।
नवतालश्च झङ्कारो रिगोणीगण्डकस्तथा॥
पल्लवश्च चमत्कारः प्रहारश्चेति सप्तभिः।
प्रबन्धैर्वाद्यसूडः स्याद्गीतसूडुरथोच्यते॥
ध्रुवो मढयो प्रतिमडो लम्बको रासकस्तथा।
अटताल्येकताली च गीतसूडश्च सप्तभिः॥
सूडद्वयं च मिश्राख्यं कुण्डल्यां समुदीरितम्।
यथारुचि तयोरन्ते तत्तज्जातीयमश्चितम्॥

वादनीयं प्रगातव्याः प्रबन्धाश्चित्तहारिणः ।
एतेषु नर्तनीयाः स्युः पादपाटाङ्गबाहवः ॥
चारिकाकरणस्थानमण्डलभ्रमरीकराः ।
अङ्गहाराः शिरोभेदाः लास्याङ्गानि च दृष्टयः
क्रमलक्षणमेतेषां सोद्देशं प्रतिपाद्यते ॥

कुण्डलीमणिदर्पणम्

कुण्डलीभूषणम्

अस्य कर्ता न ज्ञायते । ग्रन्थः प्रौढो लघुश्च । इतः परं न ज्ञातम् ।

कुण्डलीमणिदर्पणः

लघुरयं ग्रन्थः । कुण्डलीनृत्तं पुष्पाञ्जलिं चाधिकृत्य प्रवृत्तो यम् । वर्षशतद्वयात्पूर्वं स्यादिति तालकोशवयसा ज्ञायते ।

संफेटकगायनवादकसमूहः । कुः नाट्यभूमिः । तं तपति । उज्वलयतीति कृत्वा । कुतं शब्दं पातीत्यन्ये । प्रत्याहारशब्दे

अभिनवः

कुतुकी—देशीतालः

चतुर्द्वन्द्वी तु लद्योस्ताले स्यात्कुतुकी ।
०।०।०।०

कुम्भः

कुतूहलम्—शृङ्गारचेष्टा

अनुरागकाल एव प्रियतमोपसर्पणं कुतूहलम् । यथा –
परावत इवानङ्गमोहिते कूजति प्रिये ।
पश्य कौतुकिनी जाया समीपमुपसर्पति ॥

कुम्भः

इष्टे वस्तुन्यविज्ञाते स्वरूपेण व्यधावहम् ।
तदीप्सया पुनः पुंसां व्याकुलत्वं कुतूहलम् ॥

भावविवेकः

कुद्दालकः—देशीतालः

मगणः प्लुतलौ यत्र सोऽयं कुद्दालकाह्वयः ।
१० मात्राः

तालप्रस्तारः

कुन्तः—दशतालप्रमाणमायुधम्

कुन्तलः—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)

पादैष्षोडशभिर्वर्णैः कुन्तले लघुशेखरः ।
इष्टार्थदस्सौख्यदः स्यादद्भुताख्यरसान्वितः ॥
लघुर्गुरुर्भवेद्यत्र —

संगीतसारः

—मेलजन्यः (कान्तामणिमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स.

मञ्जु

कुन्तलवराटी—उपाङ्गरागः

मन्द्रषड्जवती भूरिनिषादस्वरशालिनी ।
कौन्तली गीयते नित्यं रतौ कम्पितधैवता ॥
रतौ शृङ्गारे

भट्टमाधवः

–रागः

निषादबहुला पूर्णा षड्जमन्द्रा च ताडिता ।
शृङ्गारे विनियोगः स्यात् सा कुन्तलवराटिका ॥

जगदेकः

कुन्तली वराटी—प्रथमरागः

वराटी कुन्तलीचिह्ना ललिता भूरिसप्तमा ।
षड्जन्यासग्रहांशा स्यान्मन्द्रषड्जविराजिता ॥

मोक्षः

—रागः

अथ कुन्तलपूर्वा या वराटी सा तु कथ्यते ।
निषादबहुला पूर्णा षड्जमन्द्रा तथोदिता ॥

हरिः

कुन्तलवराली—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स म प ध नि ध स.
(अव) स नि ध प म स.

मञ्जु

कुन्तलसारः—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) नि स रि ग म प ध नि .
(अव) ध प म ग रि स नि ध नि स.

मञ्जु

कुन्दः—गीतालङ्कारः (प्रतिमठ्यभेदः)

द्रुतमेकं भवेद्यत्र स तालः खण्डसंज्ञकः ।
द्रुतलयेन गातव्यः कुन्दश्च प्रतिमठ्यकः ।

संगीतसारः

कुन्दाद्विन्दुद्वयं पश्चाद्लौ मो दौ लघुर्भवेत्।
००००।ऽऽऽ००।

लक्ष्मणः

—वर्णालङ्कारः

त्रयः स्वराः कला यत्र तदीयाद्यं स्वरं पुनः।
गीत्वान्याः क्रियते तादृक् तदूर्ध्वैः कन्दः स कथ्यते॥

यथा – स रि ग रि ग म इति क्रमारोहणात् ग रि स म ग रि इति (व्युत्क्रमावरोहणाच्च आरोह्यवरोही च कन्दः। त्रिपुट-तालानुगत्वेनालङ्कारत्वम्।

कुन्दः कन्द इति पाठान्तरम्

संगीतसरणिः

कुन्दचतुर्थी—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

यस्यां यवसंस्तरेषु अबलालोकिनी निशा सा कुन्दचतुर्थी।

भोजः

कुन्दमालिका—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि स.

कुब्जभ्रमरी—भ्रमरी.

मण्डलस्थानके स्थित्वा शरीरं कुब्जतां नयेत्।
स्थितस्याङ्घ्रेः पुरो न्यस्येत्पादमुद्यम्य कुञ्चितम्।
यत्र सा कथिता कुब्जभ्रमरी वेमभूभुजा॥

वेमः

कुब्जविराजः—मेलरागः (वाचस्पतिमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म रि स.

मञ्ज

कुमारद्युतिः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग म नि ध नि स
(अव) स नि ध प रि स.

मञ्ज

कुमारलीला—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स म प ध नि प नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

कुमाररञ्जनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प ग रि स.

मञ्ज

कुमारी

अप्राप्तरतिसंभोगा असंभ्रान्ता अनुद्धटाः।
निभृता यास्सलज्जाश्च ताः कुमार्य इति स्मृताः॥

भरतः

कुमुदः—देशीतालः

लघुर्द्रुतौ लगौ स्यातां ताले कुमुदसंहिते। ।००।ऽ

अयमेव कुमुन्द इति नन्दी।

वेमः

-देशीतालः

लौ दौ लगौ च कुमुदोऽथवा लौदौ द्रुतौ गुरु —
।।००।ऽऽ अथवा ।।००००ऽ

कुम्भः

-मेलरागः

आरोहणे मवर्ज्योक्तो गान्धारोद्ग्राहशोभितः॥

सायं गेयः।

अहोबिलः

कुमुदकम्—मालावृत्तम्

चतुर्मात्रिक एकः पञ्चमात्रिकौ द्वौ भ ग।

विरहाङ्कः

कुमुदक्रिया—रागः

अंशग्रहगान्धारा सपधपरित्यक्ता।
कुमुदकृतिरिति हि कथिता।
मिथिलानाथेन ललितगमकाद्या॥

नान्यः

निषादतारगान्धारग्रहांशा सध्पवर्जिता।
कुमुदकृतिर्विज्ञेया गमकैर्ललितैश्च संयुक्ता॥

याष्टिकः

कुमुदप्रभा—द्वादशाक्षरवृत्तम्

रयनयाः अथवा – नयरयाः।

भरतः

वृत्तमिदं कुमुदनिभा कुमुदवती इत्यपि वदन्ति।

कुमुदप्रभा—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग ध नि स.

(अव) स प म ग रि स.

मज

कुमुदवती—ध्रुवावृत्तम् (पञ्चदशाक्षरम्)

आद्यचतुर्थे पञ्चमषष्ठे नवमदश-
मन्त्यतमं चेद्यत्र तु दीर्घं भवति पुनः।
सा खलु बोध्या पञ्चदशाख्ये कुमुदवती
भूतलतन्वीवृत्तविधाने त्वभिविहिता॥

वायदि वादो चंडपवाही गगणतले। (वाति वातो चण्डप्रवाही गगनतले।)

भम स भ साः॥

कुमुद्वतीषु हीनेषु प्रयोज्या तु कुमुद्वती।
चतुरश्रद्वयं चाचपुटोऽन्ते पञ्चमेन तु॥

पञ्चमेन। पञ्चमरागेण॥

नान्यः

कुमुदिनी—ध्रुवावृत्तम् (दशाक्षरम्)

दीर्घाणि ह्यथ निधनगतं त्रीणि स्युर्यदि चरणविधौ।
ज्ञेया सा कुसुमसमुदिता पङ्क्तिश्चेद्भवति कुमुदिनी॥

आदौ लघुत्रयं दद्याद् गुरुरन्ते व्यवस्थितः।
चच्चत्पुटः कुमुदिनी शेषाष्षट् च द्रुता मताः॥

उत्तमानां प्रवेशेषु शृङ्गाररससंभवे।
प्रयोजयेत्कुमुदिनीं रागे मालवकैशिके॥

सोसन्तो पियरहिय जणम्। (शोषयन्प्रियरहितजनम्)

नान्यः

—मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिकास्त्रयः जः चतुर्मात्रिक एकः गुरुः।

'—क्रियाङ्गरागः

न लक्षितेऽप्रसिद्धत्वात्कुमुदक्री शिवक्रिये।

कुम्भः

'—श्रुतिः

षड्जे द्वितीया श्रुतिः।

कुम्भः—देशीतालः

पञ्चलादौ त्रयो लादौ दोलौ निश्शब्दलत्रयम्।
कुम्भताले द्रुतामश्चौ निश्शब्द उभयत्रलम्॥

२० मात्राः। तालप्रस्तारः

कामबाणद्रुता यत्र करजाख्यस्ततः परम्।
दविरामो लघुश्चैको बिन्दुश्चार्धद्रुतो भवेत्॥
दविरामो लघुद्वन्द्वं द्रुतो लघुविरामवान्।
कम्भताल इति प्रोक्तस्तालविद्याविशारदैः॥

० ० ० ० ० ᴗ ०̍ । ० ᴗ ० ०̍ ॥ ऽ।

दामोदरः

कुम्भतालः—चित्रतालः

दषट्कं च लघुद्वन्द्वं द्रुतद्वन्द्वं लघुत्रयम्।
द्रुतो लघुश्च कथ्यन्ते कुम्भताले मनीषिभिः॥

० ० ० ० ० ० ॥ ० ० । । । ० ।

मात्राः १० विषमयतिः द्विकला।

ताललक्षणे

कुम्भभ्रमरी—भ्रमरी

उत्कटस्थानमास्थाय पादाग्रेण महीं स्पृशन्।
कुलालचक्रविन्यस्तकुम्भभ्रमणविभ्रमात्।
शरीरं भ्रामयेद्यत्र सा कुम्भभ्रमरी भवेत्॥

वेमः

कुम्भसंभवः—देशीतालः

गुरुणा कुम्भसंभवः। ऽ

लक्ष्मणः

कुम्भहस्तः

पद्मकोशाभिधौ हस्तौ स्पृष्टाङ्गुष्ठकनिष्ठिकौ॥
कुम्भराशौ प्रयुज्येत भरतार्णववेदिभिः॥

भ्रङ्गार

कुरङ्गः—मेलरागः

रिस्तु तीव्रतरः प्रोक्तो मस्तु तीव्रतरो भवेत्।
अतितीव्रतमो गः स्यान्निस्तीव्रः स्यात्कुरङ्गके॥

सायं गेयः। अहोबिलः

कुरङ्गनाटरागध्यानम्

भल्लायुधतिरोधानधारिणं पादचारिणम्।
कुरङ्गनाटरागाख्यं भजामि हृदि सन्ततम्॥

रागसागरः

कुरञ्जी—मेलरागः (शङ्कराभरणमेलजोऽयं रागः)

कुरञ्ज्यामवरोहे तु धैवतं वर्जयेत्पुनः।
सर्वत्र श्रुतिराहित्यं स्थायिभेदेऽपि सम्मतः॥

परमेश्वरः

कुरञ्जी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध.
(अव) स म ग रि स नि स.

मञ्ज

—रागध्यानम्

गौराङ्गीं चन्द्रवदनां सखीं प्रति सुभाषिणीम्।
चलदायतनेत्रां तां कुरञ्जीं संस्मराम्यहम् ॥

कुरञ्जीति नामान्तरम्।

रागसागरः

कुरुञ्जीकट्टरम्—देशीनृत्तम्

सुवर्णपेटिकां वामहस्ते धृत्वा मनोरमाम्।
कपर्दं तत्र निक्षिप्य प्रश्नवाक्यप्रदर्शनम् ॥
यष्टिकं दक्षहस्ते च जटाभारं च मस्तके।
अलङ्कृता सा कुर्वञ्जी रङ्गमध्ये प्रविश्य च ॥
सचतुष्काराणि खण्डानि सदासंख्यानि गायति।
साभोगानि सतालानि पदभावयुतानि च।
पूर्वकट्टरवत्सर्वं कुरुञ्जी कथिता बुधैः ॥

पूर्वकट्टरमिति बङ्गालीकट्टरम्।

वेदः

कुरुदेश्यम्—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

कुलकम्—मात्रावृत्तम्

पञ्च गाथाः। विरहाङ्कः

—गीतच्छेदः

तत्रावान्तरवाक्यानां प्रबन्धार्थसमन्वयात्।
सति वाक्यैकवाक्यत्वे कुलकं कथितं बुधैः ॥

वेमः

कुलः—देशीतालः

द्रुतो लघुद्रुतौ लश्च दलौ द्रुतद्वयं तथा।
कुलताल इति प्रोक्तस्तालज्ञैः पूर्वसूरिभिः ॥
• । ० । ० । ०० । ००० । ०००० ।

दामोदरः

—तालः

दलौ दलौ दलौ द्रुतौ लदौ द्रुतौ द्रुतो लघुर्यदाभवेत्स कुलताल ईरितः। ० । ० । ० । ०० । ००० । ०००० ।

वेदः

कुलीरिका—देशीचारी

नन्द्यावर्ताभिधे स्थाने स्थितौ तिर्यक् प्रसर्पितौ।
चरणौ यत्र तां चारीं कथयन्ति कुलीरिकाम् ॥

वेमः

कुवलप्रिया—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि प म ग रि स.

मञ्ज

कुवलयमाला—दशाक्षरच्छन्दः

उत्पलमालिकाया नामान्तरम्।

—दशाक्षरवृत्तम्

मनयगाः। भरतः

उत्पलमालेति नामान्तरम् ॥

कुविन्दः—देशीतालः

नो दौ गपौ कुविन्दः स्यात् । ० ० ऽ ऽ

कुम्भः

ली—देशीतालः

कुशाली स्यात्प्लुतैकेन। ऽ लक्ष्मणः

कुसुमजा—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि ध स.
स ध प म रि स.

मञ्ज

कुसुममारुतम्—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि ग म स.

मञ्ज

कुसुमरञ्जनी—मेलरागः (झलवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध नि प म ग रि स.

मञ्ज

कुसुमवती—ध्रुवावृत्तम्

सुकुमारेति नामान्तरमस्या अस्ति। सुकुमारा शब्दे द्रष्टव्यम्।

कुसुमवाद्यम्

मतान्तरे—

द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं ग्रन्थिरन्ध्रादिवर्जितम्।
रक्तचन्दनजं दारु सुषिरद्वयशोभितम्॥

रागप्रसूत्यै कुसुमं चाग्रे निक्षिप्य वादयेत्।
दण्डेऽधिदेवता वाणी कुसुमे कुसुमायुधः।
सुषिरे देवता स्कन्दः मुखवीणा त्रिदेवता ॥

विप्र०:

कुसुमावली—मेलरागः (जलार्णवमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

कुहरः—वादनम् (उभयहस्तव्यापारः)

करस्य किञ्चित्साङ्गुष्ठसकलाङ्गुलिकुञ्चने।
कनिष्ठाङ्गुष्ठसंस्पर्शेस्तन्त्र्यां स्यात्कुहरः करः ॥

शार्ङ्गः

-वीणायामुभयहस्तव्यापारः

साङ्गुष्ठाङ्गुल्यो यत्र किञ्चिदाकुञ्चितीकृताः।
कनिष्ठाङ्गुष्ठसंस्पर्शात् तन्त्र्याः कुहर उच्यते ॥

कुम्भः

कूचमारपुरुषाभिनयः

उरस्थले अरालहस्तधारणेन कर्तव्यः।

महाराष्ट्रे

कूचिमारहस्तः

अरालो वक्षसि स्थायी कूचिमारे विशिष्यते

श्वारः

कूटकारः—गायकभेदः

कुटिकार एव कूटकारः।

कूटतानः

कूटतानाः क्रमत्यागात् व्युत्क्रमोच्चारितस्वराः।
तानशब्दे द्रष्टव्यम्।

पण्डितमण्डली

कूणितौ—ओष्ठौ

मुकुलौ तिर्यगावृत्तौ कूणितौ गदितौ बुधैः।
अमर्षे रोदने स्त्रीणां विनियुक्तिस्तयोर्मता ॥

सोमेश्वरः

कूरेशः—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म रि स.

कूर्पासलक्षणम्

अहो मार्गस्य नृत्तस्य मध्ये दृष्टोर्ध्वताण्डवम्।
कालीलज्जान्विता जाता तस्यां गीर्वाणसंसदि ॥
स्त्रीभिः कथमिदं नाट्यं कर्तुं संसदि शक्यते।
इति सञ्चिन्त्य भरतः कूर्पासं पञ्चधाकरोत् ॥
जघनान्तं चोरुमध्यं जान्वन्तं मध्यजानुकम्।
आगुल्फं सपुरोवस्त्रं किङ्किणीजालसंयुतम् ॥
पट्टसूत्रेण संबध्वा धार्यं स्त्रीभिश्च संसदि
अर्धोरुजघनान्तं च पुरुषाणां प्रशस्यते ॥
प्रायः स्त्रीभिर्धार्यमेतत्पुंवेषे नृत्तकर्मणि।
शुद्धदेश्याख्यनाट्ये च बहुचार्यां तथैव च
सङ्कीर्णे मार्गसंकीर्णे शस्तमागुल्फगं क्रमात् ॥

नन्दी

कूर्मतालः—चित्रतालः

लोदो लोदौ लघुर्दाश्च लश्च कूर्माभिधेयके।
। ० । ० ० । ० ० ० ।
मात्राः ६ एककला विषमयतिः।

ताललक्षणे

कूर्मबन्धः—नृत्तबन्धः

आद्यपङ्क्तेरादिपदस्थिता यत्र च नर्तकी।
तद्द्वितीयं द्वितीयायाः तृतीयं च चतुर्थकम् ॥
ततस्तृतीयपङ्क्तेश्च चतुर्थं च [illegible]ीयकम्।
तुरीयाया द्वितीयं च प्रथमं च पदक्रमात् ॥
व्रजेदन्या तु पूर्वस्याः पङ्क्तेस्तुर्यं पदं श्रिता।
क्रमेण शेषस्थानेषु तथा विनिमयाद् भ्रमेत्।
कूर्मबन्धं समाचष्टे कोमटीश्वरनन्दनः ॥

वेमः

कूर्महस्तः

शुकतुण्डे चोन्मुखेऽस्मिन् शुकतुण्डमथोमुखम्।
निधाय चोभयोरङ्गुष्ठे कनिष्ठे प्रसारयेत्।
कूर्महस्तः कूर्मरूपी देवोऽत्र विनियोगभाक् ॥

गौरीमतम्

कुञ्चिताग्राङ्गुलिश्चक्रे त्यक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठकः।
कूर्महस्तस्स विज्ञेयः कूर्मार्थे विनियुज्यते।
पुरोभागे त्वयं हस्तः कूर्मार्थे विनियुज्यते ॥

विनायकः

-वीणा

कच्छप्या नामान्तरम्।

मञ्ज

कूर्मा—वीणाजातिः

वक्रा, कूर्मा, अलाबूः - इति त्रयो जातयः।

ध्रुवा—

श्रुणु देवि त्वया पृष्टं ध्रुवालक्षणमुत्तमम्।
ध्रुवाविज्ञानमात्रेण फलमिष्टमवाप्नुयात्॥

ध्रुवाः षोडश पाताले कम्बलाश्वतरोदिताः।
कूर्मरूपं जलबिन्दुः वायुभेदं विलम्बितम्॥
रक्तकायं महाश्वेतं हेमवैरिसुभाषितम्।
जयरूपं महाकालं पञ्चमं सोमभूषणम्॥
रक्तवक्त्रं जगन्नाथं गरलं षोडश ध्रुवाः।
त्रयस्त्रिंशाक्षरारंभं द्व्यूनपञ्चाशदन्तिमम्॥
कूर्मरूपादिवृद्धिः स्यात्स्वरनामं च कथ्यते।
अयुतं मोहनं मध्यं जनमोहं च षड्जकम्॥

अन्तश्चक्षुश्च सर्वज्ञः ऋषभोऽष्टस्वरः स्मृतः।
शृङ्गारहास्यकरुणवीररौद्रभयानकाः।
क्रोधो बीभत्समित्येते स्वराणां क्रमशो रसाः॥

उमापतिः

कूर्मालगम्—उत्प्लुतिकरणम्

अलगं चरणं कृत्वा यदि कूर्मासनं भजेत्।
तदा कूर्मालगं नाम करणं तद्विदां मतम्॥

वेमः

कूर्मासनम्—देशीस्थानम्

जान्वभ्यन्तरगुल्फाभ्यां पृष्ठतोऽङ्घ्रिः स्पृशेन्महीम्।
अन्यः कुञ्चितपादश्चेत्पुरः कूर्मासनं तदा॥

ज्यायनः

कृतकृत्यः

शब्दस्कन्धो नयो धर्म आत्मा विद्या च पञ्चमः।
कृतकृत्यस्य विज्ञानं कृती तद्वान्नरः स्मृतः॥

भावविवेकः

कृतप्रतिकृतम्—करणम्

एतत्कृतप्रतिकृतं पश्चात्प्रत्यङ्गवादने।

शार्ङ्गः

—अवनद्धे करणम्

यत्रैकं करणं स्यात्तु पुष्करत्रयगोचरम्।
अन्यैस्तस्यानुकरणं पणवाद्यैरनन्तरम्॥
वादितेषु मृदङ्गेषु पणवेन यतश्च तत्।
यदनुक्रियते तत्तु कृतप्रतिकृतं भवेत्॥

नान्यः

कृतप्रतिकृतम्—वीणाकरणम्

रूपं विधाय तदनु यत्र तद्ङ्गेन बाध्यते।
प्रत्यङ्गं नकुलाद्याख्यं कृतप्रतिकृतं तु तत्॥

कुम्भः

अत्र कालसाम्यनियमात्कृतप्रतिकृतिः। रूपकरणे यौगपद्यमावश्यकम्।

कृतिः—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

लब्धस्य परिपालनं क्षेमः कृतिः।

यथा - अप्यवुत्तेति वासवदत्तावाक्येन लब्धाया रत्नावल्याः स्थिरीकरणं। अन्ये पुनरस्य स्थाने प्राप्तस्य प्रातिकूल्यशमनं द्युतिमाहुः। अपरे तु क्रोधादेः प्राप्तस्य शमनं द्युतिमामनन्ति। यथा - वेण्यामन्ते भीमेन द्रौपद्याः क्रोधोपशमः।

रामचन्द्रः

कृतिर्लब्धार्थ संरक्षा।

सर्वेश्वरः

द्युतिशब्दे द्रष्टव्यम्।

कृतिश्छन्दोवृत्तानि

कृतिः शतसहस्राणि दशप्रोक्तानि संख्यया।
चत्वारिंशत्तथाष्टौ च सहस्राणि शतानि च।
पञ्चषट्सप्ततिश्चैव वृत्तानां परिमाणतः॥ १०४८५७६.

भरतः

कृतिप्रतिकृतम्—पुष्करे करणम्

यत्रैकं करणं त्रिपुष्कर इत्युद्भावयति यथा

दं खु खुणक्रमस्थिमदां नेठोटकितोटमस्थिमाणक्रं।
गुरुखेकिहुले दोहजं दो प्रो धो धो ण खे वाद्यम्॥

भरतः

कृतोद्धता—ध्रुवावृत्तम् (दशाक्षरम्)

त्रीण्यादौ तु गुरूणि यदा स्युः षष्ठं चान्त्यमुपान्त्यतमं च।
सा ज्ञेया खलु पादविधाने पङ्क्तिस्सा तु कृतोद्धतनाम्ना॥
(म स स गाः) विज्जुज्जो य खणंतरदीवं।

भरतः

चतुर्थः पञ्चमश्चैव सप्तमोऽष्टम एव च।
द्रुताः षड्गुरवश्शेषः द्रुतेयं चतुरश्रजः॥
मध्यमाधमभूतानां युद्धवार्तानिवेदने।
वीररौद्राद्भुतो गेया चित्रपञ्चमभाषयोः॥

नान्यः

द्रुतेयं। इयं ध्रुवा द्रुतजातिगता॥

कृतोद्धता —ध्रुवावृत्तम्

तीण्यादौ तु गुरूणि यदा स्युः षष्ठं चान्त्यमुपान्त्यतमं च।
सा ज्ञेया खलु पादविधाने पङ्क्तिरसा तु कृतोद्धतनाम्ना॥
उप्पादे दिव हस्थिसमूहम। (उत्पातेनेव हस्तिसमूहम्।)

भरतः

कृत्तिकाभिनयः

उभयहस्तयोः त्रिपताकहस्तेन कर्तव्यः।

महाराष्ट्रे

कृत्तिकाहस्तः

चलितस्त्रिपताकस्स्यात्कृत्तिकाया निरूपणे।

शुद्धा

कृशः कृशता—वंशे फूत्कारदोषः

कृशः कार्श्यात्प्रकीर्तितः।

कुम्भः

कृष्णदत्तः

अस्य ग्रन्थस्य नाम न ज्ञातः। परं तु तन्मतमेव सङ्गीतसरणौ (नारायणकृते) गीतप्रकाशे च प्रमाणत्वेनोदाहृतं। तस्मादयं कृष्णदत्तः षोडशशतकात्प्राचीन इत्यूह्यते। अयमौड्रीयो वङ्गो वा स्यात्।

कृष्णावतरणम्—करणम्

चारीं दिगन्तरालाख्यां पार्श्वगेणाङ्घ्रिणा व्रजन्।
शकटास्याख्यया चार्या धुतेन शिरसा ततः॥
शोभते वीरदृष्ट्या यत्किञ्चिदुत्प्लुतिपूर्वकम्।
कृष्णावतरणं तत्स्याल्लक्ष्मणार्येण भाषितम्॥

लक्ष्मणः

टीका- मङ्गलारम्भमिति तलपुष्पपुटं मङ्गलान्तं गङ्गावतरणं च महेश्वरस्य ताण्डवविधानानां करणानां भरतमुनिना लक्षितम्। कृष्णावतरणकरणेन गङ्गावतरणानन्तरोक्तेन मङ्गलतोद्देशो विध्वस्तो भवति। कृष्णावतरणमिति कृष्णरायस्य वीरावतारो द्योत्यते। स तु महाताण्डवक्रियास्वसंङ्गतमेव। प्रेक्षकाणां शुभावहो पुष्पाञ्जलिनारम्भः अमृतप्रायसलिलाया अवतारेण मङ्गलान्तोऽपि समुचितः।

कृष्या—क्रिया (तालाङ्गम्)

क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम्।

मुष्टिलाभाङ्कितो हस्तः पुंखितोरस्समाश्रितः।
केतोरर्थे मल्लयुद्धे युज्यते नाट्यवेदिभिः॥

शृङ्गार

केदारः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प नि स.
(अव) स नि प म ग रि स.

मञ्ज

—मेलरागः (शङ्कराभरणमेलजोऽयं रागः)

केदाररागे धैवं तु वर्जयेदेव सर्वतः।
धैवं धैवतः। सर्वतः। आरोहावरोहयोः।

परमेश्वरः

—मेलकर्ता

यदा समपगाश्शुद्धाः निश्शुद्धा षड्जमध्यमौ
पताद्यौ रागकेदारमेलः प्रोक्तस्तथा बुधैः॥
निषादत्रयसंयुक्तः केदारो वा रिपोज्झितः
धीरैः प्रगीयते सायं काकलीस्वरभूषितः॥

श्रीकण्ठः

केदारगौडः—रागः

केदारे रिपहीनस्स्यात् गौडो नित्रिः सुरागजः।
रागजः - रागाङ्गभवः॥

मद

केदारगौलः—मेलरागः (काम्भोजीमेलजोऽयं रागः)

केदारगौलस्सङ्गत्या भेदाद्यदुकुलोपमः।
यदुकुलः। यदुकुलकाम्भोजी।
सङ्गत्या। स्वरयोः संगमेन॥

परमेश्वरः

—मेलरागः

अथ केदारगौलः स्यात्तीव्रगान्धारसंयुतः।
रजनीमूर्छनायुक्तो रिपयोगेन मण्डितः।
तथैव मपयोगेन पञ्चमांशेन शोभितः॥
तृतीयप्रहरोत्तरगेयः॥

अहोबिलः

केदारगौलः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स .

(अव) स नि ध प म ग रि स .

मल

केदारनाटः—मेलरागः

अथ केदारनाटेऽस्मिन्नारोहे रिधवर्जिते ।
मादिमे च गनी तीव्रावक्रोहे धगोज्झिते ॥
सायं गेयः ॥ अहोबिलः

केदारगौलरागध्यानम्

सखीपदाग्रे स्वपदाग्रयोजिनीं तथा कराग्राणि विपर्ययाणि ।
ईषत्तिरश्चीनकृताङ्गरेखां केदारगौलां मनसा स्मरामि

रागसागरः

केदाररागध्यानम्

गङ्गाधरः सुन्दरचन्द्रमौलिः भुजङ्गमोद्भासुरयज्ञसूत्रः ।
ध्याने निविष्टो धृतयोगपीठः केदाररागो जटिलो विभाति ॥

श्रीकण्ठः

केदारिकारागध्यानम्

जयं दधाना सितचन्द्रमौलिर्नागोत्तरीया धृतयोगपट्टा ।
गङ्गाधरध्याननिमग्नचित्ता केदारिका दीपकरागिणीयम् ॥

दामोदरः

केदारी—रागः

केदारी रिधहीना स्यादौडवा परिकीर्तिता ।
निलया मूर्छना मार्गी काकलीस्वरमण्डिता

दामोदरः

—मेलरागः

गनी तीव्रौ तु केदार्यां रिधौ न स्तोऽथ गादिमा ।
तृतीयप्रहरोत्तरगेयः ॥ अहोबिलः

केदारीरागध्यानम्

शिवालयपुरोभागवासिनीं रुचिरांबराम् ।
शुकपुस्तकपाणिं तां ध्याये केदारिकां सदा ॥

रागसागरः

केयूरम्

कूर्परस्योर्ध्वतः भूषणम् ।

केशबन्धवर्तना

केशबन्धाभिधौ हस्तौ निर्गतौ केशदेशतः ।
विचित्रवर्तनायोगादेकधातः क्रमाहृतौ ।
वर्तितौ तत्र यत्रासौ केशबन्धाख्यवर्तना ॥

अशोकः

केशबन्धौ—नृत्तहस्तौ

उत्तानितौ मुखाध्वेन विचित्रौ स्कन्धदेशतः ।
निष्क्रान्तौ पूर्ववद्वैतौ केशबन्धावुदाहृतौ ॥

ज्यायनः

पूर्ववदिति पल्लवहस्तलक्षणं परामृश्यते ।

पताकौ त्रिपताकौ वा केशदेशाद्विनिर्गतौ ।
अस्पृशन्तौ करौ पार्श्वौ पार्श्वदेशसमुत्थितौ ॥
उत्तानोधोमुखश्शश्वत् निक्षिप्योपशिरस्थितौ ।
पृथगुत्तानितौ चेत्तौ केशबन्धौ तथोदितौ ॥

अशोकः

केसरावती—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .

(अव) स ध प ग रि स .

मल

केसरावलोकः—मेलरागः (हेमवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स .

(अव) स नि ध प म ग रि स .

मल

केसरी—मेलरागः

आ – स ० रि ० ग म ० प ० ध ० ० स .

अव – स नि ० ध ० प ० म ग ० रि ० स .

मेललक्षणे

कैकुटी—वाद्यम्

शुकवक्त्रः स्फुरितको घोषः स्यादर्धकर्तरी ।
क्रमादेते करा यत्र तामाहुः कैकुटीं बुधाः ॥

शार्ङ्ग

—वीणावादनप्राणः

कैकुटी सा तु विज्ञेया यत्र ते क्रमतः कराः ।
शुकवक्त्रः स्फुरितको घोषः स्यादर्धकर्तरी ॥

कुम्भः

सुखेन स्फुरितेनापि निर्घोषेण च पाणिना ।
संयुक्तं चार्धकर्तर्या कैकुटीवादनं विदुः ॥

पार्श्वदेवः

कैमुरिः—पुष्पाञ्जलिभागः

कलामातनुते वर्णैर्विज्ञेया सा कलासिका ।
आदौ तालध्वनिर्धातुरिछा या कैमुरिस्स्मृता ॥

नन्दी

कैरश्री:—मेलराग: (नीतिमतीमेलजन्य:)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मत

कैलासवीणा

इयमेव कपिलासिकेत्यूह्यम्। तल्लक्षणमुक्तमन्यत्र । इयं सकलनाम्नि वाद्ये गणिता भवति।

कैवाड:—प्रबन्ध:

पाटैर्बहुविधैर्भव्यैस्तालेन च समन्वित:।
वर्ण्यनामसमोपेत: कैवाड: परिकीर्तित:॥

सोमेश्वर:

कैवारम्—नृत्ते बन्ध:

(चतसृणां पङ्क्तीनां) चक्राकारप्रचारस्तु **कैवारमिति कथ्यते**

कैवार: – कैवाड:—प्रबन्ध:

स तालैर्हस्तपाटैश्च गेय: कैवाडको बुधै:।
सार्थैर्निरर्थकैर्वाऽपि सोऽयं पाटो द्विधा मत:॥
पाटैश्शुद्धैश्च मिश्रैश्च शुद्धमिश्राविति द्विधा।
आभोगोऽन्यपदै: कार्य: कैवाड इति कीर्तित:॥

हरिपाल:

:—राग:

षड्जाख्यस्वरसंशकग्रहपदं धत्ते भवेन्मध्यमो
न्यासस्थानगतस्सवो वृषभकोपन्यासवान्कैशिक:।
शृङ्गाररसकलस्वरैरुपचितो गान्धारकाख्यस्वर-
स्स स्यात् सप्तमकस्वरेण यदि च प्रव्यक्तयुक्तस्वनी॥

नान्य:

षड्जांशो मध्यमन्यास: कैशिकीजातिसंभव:।
तथा कार्मारवीजातस्संपूर्ण इति कैशिक:॥

मतङ्ग:

अन्तरस्वरसंयुक्ता काकली यत्र दृश्यते।
कश्यप: कैशिकीं प्राह मध्यमग्रामसंभवाम्॥

नारद:

—राग:

कार्मारवीकैशिकाभ्यां सृष्टस्स्याच्छुद्धकैशिक:।
षड्जतारग्रहांशोऽयं पञ्चमान्तस्सकाकलि:॥
वर्णस्वरो ह्यलंकार: प्रसन्नान्तो भवेदिह।
संपूर्णो मूर्छिते षड्जे स्यादेवं शुद्धकैशिक:॥ हरि:

कैशिक:—न्यायप्रविचार:

कैशिके प्रविचारस्तु बुधैर्भारतवत्स्मृत:।
शस्त्रपातस्तु कर्तव्यो मस्तकेऽत्र मनीषिभि:॥
शस्त्राणि शक्तिकुलिशकुन्तादीनि विचक्षण:।
एषु न्यायप्रचारेषु प्रयुञ्जीत ससौष्ठवम्॥
न सौष्ठवं विना न्याया: शोभां पुष्णाति भूयसीम्।
संज्ञयैवास्त्रशस्त्राणां मोक्ष: कार्यो न वास्तव:॥

वेम:

कैशिकमध्यम:—राग:

कैशिकीषड्जमध्याभ्यां सृष्ट: कैशिकमध्यम:।
षड्जांशो मध्यमो न्यासो युक्तत्रिश्रुतिपञ्चम:॥
षड्जस्तारग्रहांशोऽपि न्यासो भूयोऽपि मध्यम:।
अल्पो निषादे गान्धारे पञ्चमर्षभवर्जित:॥
निषादे काकलीयुक्तष्षाडवस्तदनन्तरम्।
अलङ्कारप्रसन्नान्त इति कैशिकमध्यम:॥

हरि:

:—राग:

कथ्यते कैशिकी पूर्वं शुद्धपञ्चमसंभवा।
संपूर्णा मध्यमे मन्द्रा तारसप्तस्वरा क्रमात्।
पञ्चमांशग्रहन्यासा तथर्षभसमन्विता॥

हरि:

अंशो न्यास: पञ्चमश्चेद् ग्रहस्थोऽ
पन्यासस्थो मध्यमो मन्द्रता चेत्।
संपूर्णा स्यात् कैशिकी कैशिकोत्था
तद्बाहुल्यात्पञ्चमस्यर्षभस्य॥

नान्य:

सप्तस्वरानुरूपा कैशिकजनिता तु कैशिकी कथिता
पञ्चमबहुला मापन्यासेन च भवति लक्षणत:॥

कश्यप:

—राग: (वंशे वादनक्रम:)

स्थायिनं पञ्चमं कृत्वा तृतीयं च द्वितीयकम्।
क्रमादुक्त्वा तृतीयं च स्पृष्ट्वा प्राञ्चं तु वादयेत्॥
पुनस्तृतीयं स्पृष्ट्वा च द्वितीयं तु विलम्ब्य च।
कम्पिते चेद्ग्रहे न्यास: कैशिकी जायते तदा।
स्वस्थानमाधवंशेऽस्या: तृतीयो लक्ष्यते ग्रह:॥

वेम:

—वृत्तिः

याश्लक्ष्णनैपथ्यविशेषयुक्ता स्त्रीसंयुता या बहुगीतनृत्ता
कामोपभोगप्रभवोपचारा तां कैशिकीवृत्तिमुदाहरन्ति ॥

भोजः

कैशिकी—वृत्तिः

भोजदेवेन शृङ्गाररसो धर्मार्थकाममोक्षोपयोगित्वेन चतुर्धा विभक्तः । तेषां नायकनायिकावृत्तिरीतिप्रवृत्तय उक्तः । तत्र धर्मशृङ्गाराङ्गं भारतीवृत्तिः । अर्थशृङ्गारस्यारभटी । कामशृङ्गारस्य कैशिकी । मोक्षशृङ्गारस्य सात्वतीति । तासां वृत्तीनां प्रत्येकं भेदाश्चत्वार उक्ताः । वृत्तीनां व्याख्योदाहरणानि धर्मादिपुरुषार्थानुसारधर्माश्रयेणोक्तानि । तथाहि कामशृङ्गारस्य धीरललितो नायकः कैशिकी वृत्तिः । दाक्षिणात्या प्रवृत्तिः । वैदर्भी रीतिः । सर्वा नायिकाः शृङ्गारप्राया कैशिकी । कैशिकी तु शृङ्गारप्रायेत्यनेनोत्तमं युवप्रकृतीः प्रतिपादयति । श्लक्ष्णनैपथ्यविशेषचित्रेत्यनेन संभोगयोग्या नाभिगामिका वैहारिकादिविशेषानुपदिशति स्त्रीसंयुतेत्यनेनायतनसंप्रयोगस्य प्राधान्यं गमयति । गीतनृत्तेति गोष्ठीसमवायसमापानप्रदोषसङ्गीतकादीन् निर्दिशति । कामोपचारप्रभवोपयोग्येत्यनेन समस्तसांप्रयोगिकाधिकरणोक्तचातुष्षष्टिकप्रयोगाननुबध्नाति । अङ्गेषु नर्मणा रहः परिहासविस्रंभादिभिः शृङ्गारावस्थामवस्थापयति । नर्मस्पन्दे प्रथमानुरागे दूतीसंप्रेषणाभिसरणानि संस्थाप्य प्रेमातिरेकादनुभावव्यभिचारिसाक्षिकानां पुष्टिमभिधत्ते । नर्मगर्भेण दक्षिणे नायके शठधृष्टचेष्टितं व्याचष्टे । तल्लक्षणानां तथाविधार्थविशेषयोगात् । तथाहि – आस्थापितशृङ्गारं वचोविचेष्टितं परिहासं नर्म । प्रथमसङ्गमे भयावसाने संभोगवेषवाक्यादिकर्म नर्मस्पन्दः । आविर्भूताभिलाषान्नर्मस्फोटः । तस्य कार्यहेतोः स्वरूपविज्ञानादिप्रच्छादनं नर्मगर्भः ।

भोजः

या श्लक्ष्णनैपथ्यविशेषचित्रा स्त्रीसंयुता या बहुनृत्तगीता ।
कामोपभोगप्रभवोपचारा तां कैशिकीं वृत्तिमुदाहरन्ति ॥
बहुवाद्यनृत्तगीता शृङ्गाराभिनयचित्रनैपथ्या ।
माल्यालङ्कारयुता प्रशस्तवेषा च कान्ता च ॥
चित्रपदवाक्यबन्धैरलङ्कृता हसितरुदितरोषाद्यैः ।
स्त्रीपुरुषकामयुक्ता विज्ञेया कैशिकीवृत्तिः ॥

भरतः

श्लक्ष्णः । सुकुमारः । श्लिष्यति हृदये इति कृत्वा । नैपथ्यविशेषो वस्त्रमाल्यादिः । तेन चित्रा । बहुविपुलं । गीतं नृत्तं च यस्यां । कामोपभोगो रतिः । ततः प्रभवो यः स शृङ्गारः । तद्बहुल उपचारो व्यवहारो यस्यां सा तथोक्ता । अभिनवः

कैशिकी हास्यशृङ्गारनाटयनर्मभिदात्मिका ।

अतिशायिनः केशाः सन्त्यासामिति कैशिकाः स्त्रियः । स्तनकेशवतीत्वं हि स्त्रीणां लक्षणम् । तत्प्रधानत्वात्तासामियं कैशिकी । हास्यशृङ्गाराभ्यां स्त्रीबाहुल्यविचित्रप्रकारनैपथ्यकामव्यवहाराणां सद्भावमाह । अग्राम्येष्टजनावर्जनरूपो वाग्वेषचेष्टाभिः परिहासो नर्म । अत्र शृङ्गाररसेन रत्याख्यो मानसो हास्येन नर्मभेदैश्च वाचिको नाटयेन कायिकश्च व्यापारः संगृहीत इति व्यापारत्रयसङ्करात्मिकेयम् ।

रामचन्द्रः

शृङ्गाराभिनयोद्भासिपाठ्यमाल्यविभूषणा ।
नृत्तवादित्रगीताढ्या कामसंभोगलक्षणा ॥
सुकुमारकाव्यबन्धामुज्वलवस्त्राभरणवेषां च ।
कामोपचारबहुलां भाषन्ते कैशिकीं कवयः ॥

सागरः

-भाषाराग:

शुद्धपञ्चमसंभूता मापन्यासा मपोत्कटा
पञ्चमांशग्रहन्यासा तारता तारमध्यमा ।
कैशिकी गीयते भाषां मन्द्रमध्यमकम्पिता ॥

भट्टमाधवः

—भाषाङ्गराग:

या पञ्चमे मतङ्गेन भाषा कैशिकिकोदिता ।
सैव भाषाङ्गमित्याह कालजिद्रागराजिवित् ।
डोलारूढा सुगौराङ्गी गीतगानरता सदा ॥

कालजित् इति – कालसेनो ग्रन्थकारः ।

भिन्नषड्जस्य भाषाया ललिता तत्समुद्भवा ।
भाषाङ्गं कैशिकी ज्ञेया गातव्या प्रहरेऽग्रिमे ।
समस्वरारितारा च मन्द्रमानोत्सवे भवेत् ॥

भट्टमाधवः

—राग:

कैशिकी सगमैस्तारैस्संपूर्णा शुद्धपञ्चमात् ।
मध्यगनाभ्या बहुमध्यमपञ्चमौ

मोक्षदेवः

कैशिकी षड्जभूयिष्ठा रागाङ्गा पञ्चमोज्झिता ।

मद

—जातिः

अंशो निषादो यदि धैवतो वा न्यासस्तदा पञ्चम एव नान्यः ।
यदा निषादस्त्वथ धैवतोंऽशो न्यासौ च तावेव मतान्तरे तु ।
निषादगान्धारकमध्यमाश्च न्यासा भवन्तीत्यवधारणीयम् ॥

विनार्षभं षाडवतौडुवत्वं स्याद्धैवतस्याप्यृषभस्य लोपात् ।
अत्रर्षभोऽल्पो बहुलो निषादः सपञ्चमः संहतिरंशयोः स्यात् ॥
सपञ्चमेंशे यदि षाडवत्वे नैवर्षभस्यात्र यतो न लोपः ।
अंशो यदा धैवतकस्तदा स्यान्नैवौडुवत्वं रिधयोरलोपात् ॥
स्यात् षट्पितापुत्रक एव तालः त्रेधा किलैकत्रिचतुष्कलात्मा ।
यदा भवेदेककलः स चित्रमार्गस्तथा मागधिका च गीतिः ॥
भवेद्यदायं द्विकला तु गीतिः संवादिता वार्तिक एव मार्गः ।
चतुष्कलश्चेत्स तु दक्षिणः स्यान्मार्गस्तदानीं पृथुला च गीतिः॥
स्यात् पञ्चमांक किल नाटकस्य गाने ध्रुवाया विनियोजनं स्यात्
स्यान्मध्यमग्रामभवा तु गीतिः स्यान्मूर्छना तत्र च हारिणाश्वा ॥

रघुनाथः

तत्र सूत्रम् ।

धैवत्यार्षभिकाभ्यां योगात्सा कैशिकी जातिः । इति ॥

अंशाः पञ्चमगान्धाररिषभाख्यस्वरास्त्रयः ।
अपन्यासास्त्रयश्चैव षष्ठपञ्चमसप्तमाः ॥
गान्धार एको न्यासस्तु दुर्बलौ धैवतर्षभौ ।
नित्यपूर्णतया नात्र विद्येते षाडवौडवे ॥

नान्यः

कैशिक्यां रिषभोऽनंशो विन्यासौ द्विश्रुती स्मृतौ ।
रिषभो धैवतश्चैव ह्येयावस्यां यथाक्रमम् ॥
पञ्चमोऽपि भवेन्न्यासो निषादेंशेऽथ धैवते ।
ऋषभः स्यादपन्यासः कैश्चिदुक्तोंशवत्तथा
पञ्चमो बलवानस्यां स्यान्निषादस्तथैव च॥

दत्तिलः

कैशिक्यङ्गानि

नर्म च नर्मस्फुंजो नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च ।
कैशिक्याश्चत्वारो भेदा ह्येते समाख्याताः ॥

भरतः

कैशिक्याश्चत्वार्यङ्गानि । नर्माख्यं नर्मोपपदानि च । तत्र नर्मणः शृङ्गारस्थापकत्वं । हासप्रधानता च तदेति सामान्यलक्षणम् ।

कोकिलः—तानः

षड्जग्रामे नारदीयतानः । स ग म प नि .

नान्यः

—वर्णालङ्कारः

(१) सरिग, सरिगम, (२) रिगम, रिगमप, (३) गमप, गमपध, (४) मपध, मपधनि, (५) पधनि, पधनिस.

प्रतापसिंहः

कोकिलः—स्वरजातिः

स्वरैस्त्रिचत्वारिंशद्भिः सानुतारैस्तु कोकिलः ।

औमापतम्

सानुतारैः । तारानुताराभ्यात् । द्व्यधिकेति यावत् ।

—मेलरागः

कल्याणमेलसंभूतो रागः कोकिलसंज्ञकः ।
सर्वदा मनिहीनः स्याद्गान्धाराधिकमूर्छनः ॥

सायं गेयः ।

अहोबिलः

पञ्चमः कोकिलपर्यायशब्दैरुच्यते ।

कोकिलपञ्चमः—मेलरागः (झल्वरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

कोकिलप्रियः—देशीतालः

क्रमेण गलपाः प्रोक्तास्तालेऽस्मिन् कोकिलप्रिये ऽ । ऽ̒

नेमः

—मेलकर्ता (रागः)

स रि ० ग ० म ० ० प ० ध ० नि स .

मञ्ज

कोकिलरवः—मेलरागः (कोकिलप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

कोकिलवराली—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स .
(अव) स नि ध म प म ग रि ग स .

मञ्ज

कोकिलवर्धनी—मेलरागः (मायामाल्वगौलमेलजन्यः)

(आ) स म ग प ध नि स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मञ्ज

कोकिलारणितः—देशीतालः

कोकिलारणिते बिन्दुयुग्मात्संकीर्णलो भवेत् ० ० ।

लक्ष्मणः

कोणः

कोणः कुणप इत्यपि ।
वीणादिवादना दण्डः प्रवीणैरुपवर्ण्यते ॥ कुम्भ

कोणा—गतिः

कोणात्कोणं गता परा । देवणः

कोणाहतः—हस्तपाटः

मुहुः कनिष्ठिकाङ्गुष्ठाङ्गुल्यौ संयोज्य चाङ्गुली ।
अपराश्चलयेद्यत्र स स्यात्कोणाहतो यथा ॥ वेमः

खुं खुं धरि खुं खुं धरि करकिट करकिट ।
अत्र चलयेदिति लीनां विवर्तनं सूचयति ।

कोण्डिनाचीतालः—चित्रतालः

दौलोर्धबिन्दू बिन्दुश्च लद्लाश्चार्धबिन्दुकौ ।
लोऽर्धबिन्दू द्लौ दौलः कोण्डिनाचीति कथ्यते ॥
० ० । ⌣ ⌣ ० । ० । ⌣ ⌣ । ⌣ ० । ० । ० ० । ताललक्षणे

कोदुम्भकः—मात्रावृत्तम्

भ, (अथवा) गग, रः, पञ्चमात्रिक एकः द्वौ सगणौ, ज, ग. विरहाङ्कः

कोपः

हन्म्येनं छेदयिष्यामीत्येवं बुद्धिप्रवर्तिनी ।
मानसो विक्रिया कोपो वाच्यावाच्याविलोचनी ॥ भावविवेकः

—नृत्तम्

एकत्रिपञ्चसमाख्या विषमा गीतयः किल ।
स्थानचार्यादिभेदेन कोपा इत्यवदन्नटाः ॥
एकांध्र्यादिप्रभेदेन समतापि परे जगुः ।
केचिदत्रैव वर्णैर्हि कोपत्वे च समादधुः ॥ देवेन्द्रः

कोपुः—अभिनयः

कार्यैरङ्गैरुपगतं नर्तनं कोपुरुच्यते ।
कार्यैश्शिर आद्यैः ॥

कोमलम्—दशनम्

कोमलं तु यदव्याजस्निग्धं मुग्धावलोकनम् । शारदातनयः

कोमलम्

यावती यस्य पुष्टिः स्यादुचितां वृद्धिमेयुषः ।
अव्याहता हि सततं तावती कोमलं मतम् ॥ भावविवेकः

कोमलता—फूत्कारगुणः

सौकर्यं कोमलता, कुम्भः

कोमलिका—देशीलास्याङ्गम्

अङ्गानां यत्र तन्वङ्ग्याः सौकुमार्यतरङ्गितैः ।
नर्तनावलनाद्यैस्तु ललितैश्चेष्टितैर्युता ।
नृत्तक्रिया नवीना तु तज्ज्ञैः कोमलिका स्मृता ॥ वेमः

कोलाहलः—रागाङ्गरागः

शुकयाना रक्तवस्त्रा गौरवर्णेति कश्चन । कुम्भः

टक्काख्यग्रामरागस्य गीतज्ञा अङ्गमूचिते ।
कोलाहलं स्वरे तारे संपूर्णे तु प्रकल्पितः ।
वर्षासु टक्कवद्गेयः रौद्रे वीरेऽद्भुते स्मृतः ॥ भट्टमाधवः

—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि ध नि स .
(अव) स नि प ध म ग रि स . मञ

—प्रथमरागः

कोलाहलो मध्यममन्द्रहीनस्सांशस्तदन्तग्रहः एष रम्यः ।
निषादतारोभवकारणं च रागोऽस्य टक्को मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ मोक्षः

—रागः

कोलाहलो नितारस्स्यात् मन्द्रमध्यमगर्जितः ।
षड्जांशष्टक्करागोऽस्य कारणं जगदुर्बुधाः ॥ हम्मीरः

अंशे न्यासे ग्रहे षड्जो रागात्कोलाहलो मतः ।
रागाल् – रागाङ्गः ॥ मद

कोलाहला—रागः

कोलाहला पहीना स्यात्सधमन्द्रा मजायसी ।
विचित्रा सर्वगमकैः सरिगमधनिस्वरैः ॥ मोक्षः

—भाषारागः

षड्जग्रहांशमन्यासा मध्यमस्वरभूयसी ।
षाडवेयं मतङ्गस्य मते पञ्चमलोपतः ॥

औडुवा निपलोपेन याष्टिकस्य मते सतः ।
मन्द्रधैवतषड्जाख्या कलहे विनियुज्यते ।
कोलाहला टक्कभाषा षड्जग्रामसमाश्रया ॥ कुम्भः

कोलाहला—रागः (षाडवः)

षड्जन्यासग्रहा कोलाहला टक्ककुलोद्भवा।
मध्यमांशा पहीना च कलहे गमकोत्कटा॥

कोलाहला, कोलाहल इति रूपद्वयं दृश्यते।.

नारायणः

दृश्यते नैव कुत्रापि रागाणां लिङ्गनिर्णय इति वचनादुभय सम्मतमिति ज्ञेयम्॥

—रागः

चलन्मध्यमरावा च षाडवा गमकान्विता।
पञ्चमेन परित्यक्ता सा हि कोलाहला मता॥

नान्यः

सरिगमधनिभिर्मधुरैर्विचित्रितामध्यमोच्चला सहिता।
कोलाहला तु षाडवगमकयुता पञ्चमेन संत्यक्ता॥

कश्यपः

मध्यमांशा च तन्न्यासा पञ्चमर्षभवर्जिता।
नाम्ना कोलाहला ह्येषा कथिता सोमभूभुजा॥

सोमेश्वरः

कोल्लहासः—मेलरागः

मोज्झितः कोल्लहासः स्याद्गान्धारादिकमूर्छनः।
अवरोहे धवर्जः स्यात् षाडवः परिकीर्तितः॥

प्रातर्गेयः॥

अहोबिलः

अयमपि भूपालीमेलजन्यः स्या

—रागः

अंशन्यासपदस्थितर्षभसुखोपन्यस्त.
तारस्सप्तम एव मन्द्रभवने यत्र स्वरः पञ्चमः।
मूर्छा यत्र सदा कलोपनतिका.
.तत मध्यमायुत इह स्यात्कोल्लहासः पुनः॥

नान्यः

अंशन्यासर्षभस्तारः सप्तमो मन्द्रमध्यमः।
अपन्यासस्तु गान्धारः कथितः कोल्लहासकः॥

कोशः—श्रव्यकाव्यम्

कोशा इव यत्सुभाषितरत्नसमूहात्मकस्समुद्ध्रियते।
महतः काव्याम्भोधेः स कोश इव सप्तशतिकादि॥

भोजः

कोषावती—श्रुतिः

मन्द्रमध्यमतृतीया श्रुतिः। मण्डली

कोसलः—मेलरागः (कोसलप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि स प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

कोसलप्रिया—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० म प ध ० नि स.

मञ्ज

कोसला—रागः

ऋषभांशग्रहयुक्ता निन्यासा दीर्घमन्द्रषड्जा च।
धपहीना च विशाला मूर्छा कल्याणकस्तानः॥
वीररौद्राद्भुतरसे रुद्रेन्द्रब्रह्मदेवता।
सर्वदा गीतिकुशलैः कोसला परिकीर्तिता॥

नान्यः

ऋषभांशग्रहन्यासा सनिषादा धवर्जिता।
दीर्घमन्द्रा च षड्जे तु कोसला सर्वदा स्मृता॥

मतङ्गः

कोहलः

अयं नाटयशास्त्रकर्ता। भरतेनैव स्वशास्त्रे उत्तरतन्त्रे कोहलः कथयिष्यतीत्युक्तम्। तस्मादयं मुनेः साक्षाच्छिष्य इत्युक्तम्। कोहलीयग्रन्थस्य भागा एव त्रुटिताः कचित्कचिद्दृश्यन्ते। अनेनोपरूपकाणि विंशतिरुक्तानि। न तु तेषां लक्षणानीति वेमभूपेनोक्तम्॥

कोहलमतम्

कश्चिल्लघुग्रन्थः पुष्पाञ्जलिलक्षणप्रतिपादकोऽनेन नाम्ना दृश्यते।

कोहलरहस्यम्

अयं ग्रन्थः कोहलकृत इति दृश्यते।

रघुः

काहलमतस्यानुवादस्स्यात्

कोहलीयम्

अयं ग्रन्थः त्रुटित एव कचित्कचिल्लभ्यते। कोहलकृत इति ज्ञायते।

कौचटम्—देशीनृत्तम्

एकवारं मुखेहस्तद्वयेऽपि स्याद्विवारकम्।
गणेशशब्दसञ्चारः तथैवाङ्गान्तरे भवेत्।
कौचटं तद्भवेत्तद्वदन्यान्यपि च कल्पयेत्॥ वेदः

कौण्डपायनः—तानः

कुण्डपायनशब्दे द्रष्टव्यम्।

कौतम्—पुष्पाञ्जलिभागः

पाटाक्षरैरेकताले यत्स्यात्पादचतुष्टये।
तत्कौतमिति विज्ञेयं तद्बिम्बे कूटमानकम्॥

नन्दी

कौन्तली—रागः

स्युर्वराटथा उपाङ्गानि सन्यासांशग्रहानि षट्।
समन्द्रा कौन्तली तत्र......निगपधारतौ॥

हम्मीरः

उपाङ्गा कौन्तली ज्ञेया ग्रहांशन्यास षड्जभृत्।

मद

कौमारी—मेलरागः

गौरीमेलसमुद्भूता धैवतोद्ग्राहशोभिता।
धन्यासांशापि कौमारी प्रायशः कम्पितस्वरा॥

प्रथमप्रहरोत्तरगेया। अहोबिलः

—श्रुतिः

तारषड्जस्य द्वितीया श्रुतिः।

पार्श्वः

कौमुदी—प्राकृते मात्रावृत्तम्

पञ्चमात्रिकौ द्वौ ललगाः।
५ + ५ + ललग।

विरहांकः

प्रचारः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

आश्विनपौर्णमासीविलासः।

भोजः

कौमोदः—मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि स.
(अव) स नि म ग रि स.

मञ्ज

कौर्परी—कला

चतुर्विलासेष्वथ कूर्परं यान्यस्यैकमन्येषु च तेषु चान्यम्।
पश्चात्प्रदेशेन मुखाग्रतोऽङ्गीकृत्वेति गृह्णात्युत पादमाभ्याम्॥
साम्भस्तु तन्मूर्ध्नि ददाति चक्राण्युद्भ्रामयन्त्येव च हस्तपादैः।
यत्नाद्भुतात्यद्भुतकारिणी सा राज्ञा प्रदिष्टा भुवि कौर्परीयम्॥

नागमल्लः

—देशीलास्याङ्गम्

तालारम्भेऽवसाने च कौशलं सन्धिनैपुणम्।

दवणः

—रागः

पञ्चमांशा सुसंपूर्णा तारगान्धारशोभिता।
षड्जमन्द्रा मध्यर्षभा कौशिकीनामतो हि सा॥

कौशिकलता—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स ग म ध म ध प नि ध नि स.
(अव) स नि ध म ग स रि स.

मञ्ज

क्रमः—गर्भसन्ध्यङ्गम्

भविष्यतत्वोपलब्धिः क्रमः।

सागरनन्दी

भावज्ञानं क्रमो यद्वा चिन्त्यमानार्थसङ्गतिः।

सिंगः

क्रमस्संचिन्त्यमानाप्तिज्ञानं भावस्य वा यथा।

अमृतानन्दी

क्रमो भावस्य निर्णयः। भावस्य पराभिप्रायस्य अथवा भाव्यमानस्यार्थस्य ऊहप्रतिभादिवशान्निर्णयः। यथावस्थितरूपनिश्चयः क्रमः। यथा – देवीचन्द्रगुप्ते ध्रुवदेवीं दृष्ट्वा सा 'लज्जाकोपनिषादभीत्यरतिभिः क्षेत्रीकृता ताम्यती' ति ध्रुवदेव्यभिप्रायस्य चन्द्रगुप्तेन निश्चयः।

रामचन्द्रः

—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

आद्यस्वराद्यास्त्रिस्स्युः कला द्वित्रिचतुस्स्वराः।
द्वितीयाद्याः पराश्चैवं यत्रायं क्रमसंज्ञितः॥

सरि सरिगा सरिगमा रिगरिगमा रिगमपा गम गमपा गमपधा
मप मपधा मपधनी —

मोक्षदेवः

—गर्भसन्ध्यङ्गम्

मनसाऽचिन्त्यमानस्य प्राप्तिरेव क्रमो मतः

सर्वेश्वरः

भावतत्वोपलब्धिस्तु क्रम इत्यभिधीयते।

भरतः

भावस्य भाव्यमानस्य वस्तुनो भावनातिशये सति ऊहं प्रतिभावनादिबलात् स्यात् या परमार्थोपलब्धिः स क्रमः। बुद्धिर्हि तत्र न क्रमते न प्रतिहन्यते। यथा – रत्नावल्यां ह्रियेत्यादिश्लोको राज्ञः।

अभिनवः

क्रमताडितम्—पादमणिः

यस्मिन्नङ्गुलिपृष्ठेन तिष्ठन्तौ चरणौ क्रमात् ।
तलाभ्यां भुवि कुर्व्वते सशब्दं ताडनं मुहुः ।
यत्र तन्नृत्ततत्त्वज्ञैः कथ्यते क्रमताडितम् ॥

वेमः

क्रमपादनिकुट्टिता—मुडुपचारी

एवं व्यङ्घ्रिकृता सैव क्रमपादनिकुट्टिता
सेति पादस्थितिनिकुट्टिता ॥

अशोकः

क्रमरेचितः—वर्णालङ्कारः

आदावन्ते मूर्छनायाः स्वरश्चाद्यो द्वितीयकः ।
मध्ये यदि भवेदेका कलेयं प्रथमा मता ॥
यदि मध्यप्रथमयोः तत्तृतीयचतुर्थकौ ।
सा द्वितीयकला यत्र पञ्चमायास्त्रयः स्वराः ॥
मध्ये स्थितः प्रथमयोः चिरयोः सा कलान्तिमा ।
इत्थं कलात्रयोपेतं क्रमरेचितमूचिरे ॥

सा रि सा सं गमसं पधनिसं इति

पण्डितमण्डली

षड्जाख्यं स्थायिनं कृत्वा एकद्वित्रिक्रमेण तान् ।
स्वरानुच्चारयेत्तत्र त्यक्त्वा मध्योदितस्वरान् ।
त्रिरावृत्तिकरत्वेन स भवेत्क्रमरेचितः ॥

जगद्धरः

क्रमसंहृतिः—देशीतालः

नजौ सद्वितयं यश्च प्लुतश्च क्रमसंहृतौ ।
२३ मात्राः ।

तालप्रस्तारः

क्रान्तम्—करणम्

कृत्वा चारीमपक्रान्तां पात्यमानं निकुञ्चितम् ।
पृष्ठतः स्थापयित्वाङ्घ्रिं पुरतस्तं प्रसारयेत् ॥
व्यावर्तितेन निष्क्रान्तमाक्षिप्तपरिवर्तितम् ।
करं वक्षसि तद्दिक्कं विदध्यात्खटकामुखम् ।
यद्वाङ्गान्तरमप्येवं तदा क्रान्तमुदीरितम् ॥

ज्यायनः

उद्धतस्य परिक्रमे विनियोगः ।

कुम्भः

-मण्डलम्

कुरुते दक्षिणस्सूचीमपक्रान्तां तु वामतः ।
ततः पादौ सव्यवामौ पार्श्वक्रान्तमतःपरम् ॥
मण्डलभ्रमणं कृत्वा वामः पादस्तु सूचिकाम् ।
दक्षिणाङ्घ्रिरपक्रान्तां चारीं तु कुरुते यदि ।
तन्मण्डलं बुधैः क्रान्तं स्वगतौ परिकीर्तितम् ॥

वेमः

क्रिया—तालप्राणः

क्रिया मार्गदेशीभेदेन द्विधा मार्गक्रिया निःशब्दा सशब्देति द्विधा भिद्यते । निःशब्दाऽपि आवापनिष्क्रामविक्षेपप्रवेशकभेदैश्चतुर्धोक्ता । सशब्दा तु ध्रुवशम्यातालसन्निपातभेदैः चतुर्धा भिन्ना

मार्गदेशीक्रिया द्वेधा तत्राद्यस्य क्रिया द्विधा ।
निश्शब्दा शब्दयुक्ता च निश्शब्दा तु कलोच्यते
स्यादावापोऽथ निष्क्रामो विक्षेपोऽथ प्रवेशकः
निश्शब्दोऽत्र चतुर्धोक्तः सशब्दापि चतुर्विधा ।
ध्रुवश्शम्या तथा तालः सन्निपात इतीरितः ॥

अच्युतरायः

अत्र कलासंज्ञा पाक्षिकी ।

सर्वपातानुगामित्वात्तत्र स्यात्प्रथमं ध्रुवः ।
शम्या दक्षिणहस्तस्य प्रयोगस्तदनन्तरम् ॥
तदनन्तरतस्तालः पातो वामकरोद्भवः ।
तथोभयकरोत्पाद्यः सन्निपातस्ततो भवेत् ॥
उत्तानस्य करस्य स्यादावापोङ्गुलिकुञ्चनात् ।
निष्क्रामोऽधस्तलस्य स्यादङ्गुलीनां प्रसारणात् ॥
विक्षेपः पार्श्वतः क्षेपात्पाणेरुत्तानितस्य तु ।
प्रसारिताङ्गुलीकस्य निर्दिष्टः पृथिवीभुजा ॥
पाणेरधस्तलस्य स्यात्प्रवेशोऽङ्गुलिकुञ्चनात् ।
तयोरेकतरस्यात्र छोटिकाशब्दपूर्वकम् ॥
पाणेस्संपातनादुक्तो ध्रुवो विश्लेषवर्जितः ।
गातुः पापस्य शमनाच्छम्या दक्षिणपाणिना ॥
वामपाणितलाघातादुक्ता प्रत्यर्थिघातिना ।
प्रतिष्ठार्थतया धातोरदृष्टस्थापकत्वतः ॥
तद्विपर्ययतस्तालस्तालवित्कीर्तिनोदितः ।
सन्निपातो मिथस्सम्यक्पाणिद्वयनिपातनात् ॥

कुम्भः

तद्विपर्ययेति । शम्यायाव्यत्यस्त इत्यर्थः । वामपाणिना दक्षिणतलाघातः तालः ।

छोटिकेति देशभाषासु छिटिकेत्युक्तम् ।

अथ देशीक्रियाः

ध्रुवका सर्पिणी कृष्या पद्मिनी च विसर्जिता।
विक्षिप्ता च पताका च मात्रा स्यात्पतिताष्टमी॥

एताः क्रमाद्दक्षिणमार्गेऽष्टौ मात्रिकाः।

सशब्दा ध्रुवका ज्ञेया सर्पिणी वामगामिनी।
कृष्या दक्षिणतः पातः पद्मिनी स्यादधोगता॥
विसर्जिता बहिर्याता विक्षिप्ता कुञ्चितात्मिका।
पताका चोर्ध्वगमना पतिता करपातना॥
पताकाकारहस्तस्य चाङ्गुलीनां तलस्य च।
घातशब्देन युक्ता या ध्रुवका सैव कथ्यते॥

अत्राष्टासु क्रियासु पताकहस्तो योज्यते।

ध्रुवके एका मात्रिका। चित्रमार्गे ध्रुवका पतिता च क्रिया वार्तिके तु ध्रुवका सर्पिणी पताका पतिता च। दक्षिणमार्गेऽष्टौ च क्रियाः। ध्रुवकादयः क्रियाः देशीमार्गे एव वर्तन्ते।

क्रियाङ्गरागः

क्रियाङ्गानि च कथ्यन्ते दीपकादिक्रियायुजैः।
श्रोतृचित्तोत्साहकरगुणयोगाच्च कोविदैः॥

कुम्भः

क्रियाङ्गाः

कर्णोत्साह सशोकादि प्रबला या क्रिया ततः।
जायन्ते च ततो नाम क्रियाङ्गास्ते न कारणात्॥

तुलजः

क्रियापरः—गायकभेदः

यथाशास्त्रप्रयोगेण मार्गं देशीयमेव च।
यो गायति विना दोषैः कथ्यते सः क्रियापरः॥

सोमेश्वरः

क्रियापरिभाषा

आ – आवापः श – शम्या.
नि – निष्क्रामः ता – तालः
प्र – प्रवेशः सं – सान्निपातः
वि – विक्षेपः

क्रियाभरणम्—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि ध स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्जः

क्रियाभेदनम्—नर्म

क्रियया भेदनं भर्तुः क्रियाभेदनमुच्यते।

सर्वेश्वरः

क्रियाविरामः—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ध म ग रि स

मञ्जः

क्रियाशुद्धम्—नर्म

नेत्रवक्त्रभ्रुवां चेष्टाविशेषैर्लोकहासकृत्।
यत्तदस्माद्विधैरसवैः क्रियाशुद्धं निगद्यते।

सर्वेश्वरः

क्रीडनकः—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिकास्त्रयः, रो वा नगौ वा, लः गः

क्रीडातालः—देशीतालः

क्रीडाताले समाख्यातौ विरामान्तौ द्रुतावुभौ ऽ ऽ

वेमः

क्रीडापर्वतविहारः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

संभोगविशेषार्थमाक्रीडशैलसेवा।

भोजः

क्रीडामतिः—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प ग रि स.

मञ्ज

क्रीडितम्—शृङ्गारचेष्टा

बाल्यकौमारयौवनसाधारणो विहारविशेषः क्रीडितम्। यथा 'मन्दाकिनी सैकतवेदिकाभिः (कुमा. १-२९)। क्रीडितमेव प्रियतमविषयं केलिः।

भोजः

बाल्य एव कुमारीणां यौवनोपरिखेलनम्।
शृङ्गारशास्त्रतत्त्वज्ञैः क्रीडितं तदुदाहृतम्॥

कुम्भः

क्रुद्धा—दृष्टिः

स्थितोद्वृत्तपुटा रूक्षा संस्तब्धोद्वृत्ततारका।
कुटिला भ्रुकुटीदृष्टिः क्रुद्धा क्रोधेऽभिधीयते॥

सोमेश्वरः

क्रोधः—सन्ध्यन्तरम्

क्रोधस्तु चेतसो दीप्तिरपराधादिदर्शनात्।

सिंगः

क्रोधः कोपः। यथा – वेण्यां प्रथमेऽङ्के 'शैलूषापसद' इति भीमवाक्यम्।

सागरः

योसौ पुरुषार्थसिद्धिहेतुः क्रोधः स्थायीभावः सोऽयं न सन्ध्यन्तरं भवति। यथा - श्रीविशाखदेवकृते अभिसारिकावञ्चितके संभावितपुत्रवधार्थे पद्मावत्यै क्रुद्धो वत्सराजोऽभ्यधात्।

प्रदुष्टोग्रग्राहां सरितमवगाढः क्षमवशा-
दुपालीनश्शाखां फलकुसुमलोभाद्विषतरोः।
फणालीरत्नार्थी च्युतपरिचयां क्रौर्यनिरतां
विषज्वालागर्भां चिरमुरगकन्यामनुसृतः ॥

भोजः

क्रोधः—स्थायिभावः

आधर्षणाक्रुष्टकलहविवादप्रतिकूलादयोऽस्य विभावाः। विकृष्टनासापुटोद्वृत्तनयनसन्दष्टोष्ठपुटगण्डविस्फुरणादयो ऽनुभावाः।

रिपुजो गुरुजश्चैव प्रणयिप्रभवस्तथा।
भृत्यजः कृतकश्चेति क्रोधः पञ्चविधः स्मृतः ॥
भ्रुकुटीकुटिलोत्कटमुखसन्दष्टोष्ठः स्पृशन् करेण करम्।
क्षुद्रः स्वभुजप्रेक्षी शत्रौ निर्यन्त्रणं रुष्येत् ॥
किञ्चिदवाङ्मुखदृष्टिः साश्रः स्वेदापमार्जनपरश्च।
अव्यक्तोल्बणचेष्टो गुरौ विनययन्त्रितो रुष्येत् ॥
अल्पतरप्रविचारो विकिरन्नश्रूण्यपाङ्गविक्षेपैः।
सभ्रुकुटीस्फुरितोष्ठः प्रणयोपरतां प्रियां रुष्येत् ॥
अथ परिजने तु रोषस्तर्जननिर्भर्त्सनाक्षिविस्तारैः।
विप्रेक्षणैश्च विविधैरभिनेयः क्रूरतारहितः ॥
कारणमवेक्षमाणः प्रायेणायासलिङ्गसंयुक्तः।
वीररसान्तरचारी कार्यः कृतको भवति कोपः ॥

भरतः

क्रोधा—श्रुतिः

गान्धारस्य द्वितीया श्रुतिः।

मध्यमः क्रौञ्चपर्यायशब्दैरुच्यते।

क्रौञ्चपदः—प्रबन्धः

पदैः स्वरैः स्वरन्यासः प्रतितालेन गीयते।
बुधैः क्रौञ्चपदः क्रौञ्चपदाख्यच्छन्दसाकृतिः ॥

श्रीकण्ठः

क्रौञ्चपदी—पञ्चविंशत्यक्षरवृत्तम्

भ म स भ न न न न गाः

भरतः

क्रौञ्चा—ध्रुवावृत्तम्

पञ्चत्वादौ यत्र तु दीर्घं नवममपि च गुरुसमयकृतं।
दीर्घं चान्त्यं अष्टममन्तं लघुविरचितमिह चरणविधौ ॥
वृत्ते ज्ञेयं जगतिरपीयं बहुविविधनिचयचितविहिते
क्रौञ्चं नाम्ना छन्दसि चोक्ता द्विजगणमुनिगण परिपठिता ॥
पासादाणं कारयमाणो सितपटनिवसणमिव विपुलम्।
(प्रासादानां क्रियमाणं सितनिवसनमिव विपुलम्)

भरतः

क्लान्तम्—देशीस्थानम्

चिबुकं कर्कटे हस्ते न्यस्तमंसस्थितं शिरः।
शून्यो यत्रेन्द्रियग्रामः स्फुरद्बाष्पे विलोकने ॥
तत्क्लान्तं स्थानमाख्यातमेतत्तु विनियुज्यते।
निगृहीते निर्जिते च चिन्तायां ध्यानशोकयोः ॥

वेमः

—स्थानकम्

यत्रेन्द्रियाणि सर्वाणि गुप्तशोककृतं स्मृतम्।
रणरङ्गपराभूते शोकव्याकुलितादिषु।
क्लान्तमित्यभिधा यस्य कथयन्त्यपरे पुनः ॥

ज्यायनः

क्वाडभृङ्खला—देशीनृत्तम्

रामबाणार्जुनशरौ हारबन्धश्च चक्रकः।
मूरुगण्डः सर्वगण्डः षड्धा ते तालधारिणाम् ॥
विदिताश्चतुरस्त्वन्ये नागवृक्षकबन्धकौ।
गोमूत्रिका च पातालसूचीति गदिता बुधैः।
एतेषां लक्षणान्येवमूहनीयानि पण्डितैः।
दशस्वेतेष्वाद्यषट्कलक्षणं लक्ष्यतेऽधुना ॥

वेदः

क्षणम्—हस्तः

पाणिद्वन्द्वं समाश्लिष्य ऋजुपार्श्वद्वयेऽपि च।
यत्तु प्रहर्तुमुद्योगः तत्क्षणं परिकीर्तितम् ॥

उमा

क्षमा—लक्षणम्

दुर्जनोदाहृतै रूक्षैः सतां मध्येऽभिताडितः।
अक्रोधः क्रोधजननैः वाक्यैर्यः सा क्षमा भवेत् ॥

भरतः

दुर्जनोक्तैर्वचनैः क्रोधजननैः सभायां ताडितोऽपि यः पुरुषः क्रोधहीनः स एव क्षमावान्। तद्वर्णनोचितः कविव्यापारः क्षमेत्यर्थः। अनेन च यथोचित्यमिन्नवृत्तिसञ्चयः सर्वो विभावादुचितो निर्वर्त्यमानः काव्यलक्षणत्वेन सूचितः।

भरतपाठान्तरम्-

सिद्धान्बहून्प्रधानार्थान् त्यक्त्वा यत्र प्रयुज्यते।

विशेष्ययुक्तं वचनं विज्ञेयं तद्विशेषणम् ॥

सिद्धानिति लोकप्रसिद्धान्प्रधानभूतान्, अशक्यापनयान् त्यक्त्वा अनादृत्य क्रोधाद्यद्वचनविशेषेण युक्तं तद्विशेषणम् ॥

अभिनवः

प्रतिक्रियासमर्थस्य पात्रौचित्यवशेन यः।
अपकारेऽप्युपशमः सा क्षमेति प्रकीर्तिता ॥

यथोत्तरचरिते – 'ईदृशो मां प्रती' त्यादि लवस्य वाक्यम् ।

भोजः

क्षान्तिः—श्रुतिः

मध्यमस्य तृतीया श्रुतिः।

क्षामम्—उदरम्

तनुक्षामं स्मृतं हास्यजृम्भानिश्वासरोदने।

ज्यायनः

क्षामः—कपोलः

गण्डाववनतौ क्षामौ तौ ज्ञेयौ दुःखलज्जयोः।

विप्रदासः

क्षितिः—श्रुतिः

पञ्चमस्य प्रथमा श्रुतिः

पादविक्षेपणात्क्षिप्तं व्यायामोद्धतनृत्तयोः।

ज्यायनः

क्षिप्तमित्यूरुकर्म ।

क्षिप्ताभवद्बहिः क्षेपा व्यायामे स्याच्च ताण्डवे

वेमः

:—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्जु

क्षुद्रकथा—श्रव्यकाव्यम्

क्षुद्रकथा मन्थुल्ली येह महाराष्ट्रभाषया भवति।
गोरोचनेन कार्या सानङ्गवतीव वा कविभिः ॥

भोजः

महाराष्ट्रभाषा । शुद्धप्राकृतभाषा। गोरोचनः प्राकृतभाषाकविः ॥

क्षुद्रघण्टा—तालः

क्षुद्रघण्टा कांस्यमयी पुटद्वितयसंयुता।
अन्तर्गोलयुता पृष्ठे सरन्ध्रकशिखान्विता ॥
सैव घर्घरिकेत्युक्ता प्रसिद्धा मञ्जुलस्वना।
ता रज्जुगुम्भिता पादे कार्याः पेरणिनर्तने ॥

वेमः

कृशानुनिर्दग्धविशुद्धकांस्यसंभूतराजत्पुटयुग्मकत्राः।
कनिष्ठिकापर्वसमीकृतार्धप्रमाणदेहास्सघनास्समाश्च।
कर्कन्धुकाबीजसमानपिण्डाः श्लक्ष्णा मनोज्ञाः परिवर्तुलाश्च।
मण्डूकवक्त्राकृतिवक्त्रदेशा गर्भे दधानाः किल लोहगोलाम्।
शिखासु रन्ध्रद्वितयोपनीतबन्धार्थरज्जूपचितोर्ध्वदेशा।
स्युः क्षुद्रघण्ठाः किल घर्घराह्वास्तास्ताः पुनर्घर्घरिकाभिधानाः॥

कुम्भः

क्षेत्रराजः

अयं संगीतग्रन्थकारः। चालकलक्षणे कल्लिनाथेन वर्णालङ्कारलक्षणे कुम्भकर्णेन च स्मृतः, नान्यादिभिरपि ।

अयमभिनवगुप्तनान्यदेवयोः प्रचीन इति ताभ्यामुदाहृतत्वात् ज्ञायते । देवणभट्टोऽपीमं स्मरति । क्षेत्रराजीयग्रन्थो नाद्यापि लब्धः। प्रायोऽयमष्टमशतके स्यात्।

क्षेत्राञ्चितम्—उत्प्लुतिकरणम्

उत्कटस्थानके स्थित्वा विधायाञ्चितमाशु च।
पुनरप्युत्कटे तिष्ठेत्क्षेत्राञ्चितमुशन्ति तत् ॥

वेमः

क्षेपः—आविद्धधातुः

क्षेपो लघुगुरुभ्यां स्यात्। शार्ङ्गः

लगुरुभ्यां भवेत्क्षेपो गलघुभ्यामितीतरे।
द्वाभ्यामथ लघुभ्यां स्यादयमित्यपरे जगुः ॥

कुम्भः

क्षोभः—लक्षणम्

परदोषैर्विचित्रार्थैर्यत्रात्मा परिकीर्त्यते।
अदृष्टोऽन्योऽपि वा कश्चित् स तु क्षोभ इति स्मृतः ॥

भरतः

यथा रत्नावल्यां – सागरिकैवेति मत्वा वासवदत्तामुपलालयतो राज्ञः सा स्वावकुण्डनमपनीय वैलक्ष्यमुत्पादितवती। अन्ये तु आत्मन्यभूततद्भावभावनम् इति। परे तु 'अन्यगते हेतावन्यस्मिन् कार्यकल्पनम्' इति च ॥

—नाट्यालङ्कारः

निष्ठदर्शनात्तारतम्यम्। यथा – रत्नावल्या हतिक्षिप्यतामयं पाश' इति राजवाक्यम्। सागरः

—श्रुतिः

निषादस्य द्वितीया श्रुतिः।

पुलिन्दीरागध्यानम्

गुञ्जापुञ्जोल्लसद्भूषफल्लवाद्यकृताम्बरा।
कण्डालवीणां दधती पुलिन्दीन्दीवरद्युतिः॥

इयमौडवा। सर्वकाले गेया। संगीतसरणिः

खगेश्वरः—देशीतालः

खगेश्वरे गपौ लश्च ऽ ऽ̇। लक्ष्मणः

खचरः—देशीतालः

विरामल्लो मिश्ररूपः खचरे षड्लघूत्तरे ।।।।।।i

खञ्जकः—प्राकृते मात्रावृत्तम्

विषमः — चतुर्मात्र एकः रः
समः — चतुर्मात्र एकः द्वौ लघू रः

विरहाङ्कः

खञ्जरीटगतिः—गतिः

समपादं समारभ्य यागतिर्द्रुतमानतः।
खञ्जरीटखगस्येव खञ्जरीटगतिर्मता॥ देवेन्द्रः

खञ्जिका—गतिः

खञ्जिका गतिरेव स्यात्खञ्जवद्गमनं तथा। देवणः

खटकामुखः—हस्तः

अनामिका कनीयस्यावुत्क्षिप्ते कुटिलीकृते।
विरले चेत्कपित्थस्य तदा स्यात्खटकामुखः॥
उत्तानस्तुरगादेस्स्याद्वल्गा चामरधारण
कुसुमापचये मुक्तस्रग्दामधरणे तथा॥
शरमन्थाकर्षणे च संमुखे दर्पणग्रहे।
कस्तूरिकादिवस्तूनां पेषणेऽधस्तलौ करौ।
ताम्बूलवीटिकावृन्तछेदनादौ च स स्मृतः॥

शार्ङ्गः

खटकामुखवर्तना

सव्यापसव्यतो नाभिदेशे या खटकास्ययोः।
भ्रान्तिरामणिबन्धं सा खटकामुखवर्तना॥

अशोकः

खटकावर्धमानः—हस्तः

परस्परस्याभिमुखौ द्वौ हस्तौ खटकामुखौ।
मणिबन्धस्वस्तिकौ वा खटकावर्धमानकः॥
प्रणामकरणे पुष्पग्रथने सत्यभाषणे।
सूर्योदयादावुत्तानः स्यादयं प्रथमे मते।
ताम्बूलग्रहणे यूनोर्द्वितीयस्तिर्यगाननः॥

विप्रदासः

नेपथ्यरचनायां च पुष्पायां ग्रथनेऽपि च।

सोमेश्वरः

खटकावर्धमानकः—हस्तः

खटकामुखयोः पाण्योः स्वस्तिके मणिबन्धने।
अन्योन्याभिमुखत्वे वा खटकावर्धमानकः॥
ताम्बूलग्रहणादौ स्यात्कामिना प्रथमे मते।
पुष्पाणां ग्रथने सत्यभाषणादौ मतान्तरे॥

शार्ङ्गः

खट्वाहस्तः

चतुरे चतुरं न्यस्य तर्जन्यङ्गुष्ठमोक्षतः।
खट्वाहस्तः पुरोभागे खट्वादिषु नियुज्यते॥

विनायकः

खडहडकम्—मात्रावृत्तम्

भ्रमरावली गाथा च। विरहाङ्कः

खड्गकलासः—प्रथमः

वामं करं कटौ न्यस्य परं खड्गकृतं करम्।
कृत्वा स कम्पं चेदर्धचन्द्रमास्ते तदादिमः॥

—द्वितीयः

कृत्वा कपोतमूर्ध्वं चेदधोमुष्टिं करं ततः।
यत्र तिर्यक्पताकाख्यं करं कुर्यात्तदाभिधा।
द्वितीया खड्गपूर्वस्य कलासस्य निरूपितः॥

—तृतीयः

विधाय त्रिपताकौ द्वौ यस्य यश्चरणः पुनः
घातयन्निव तत्रैतं योजयेत्सतृतीयकः॥

अशोकः

—चतुर्थः

स्वस्तिकं कर्कटं चैव मुष्टिकं च पताककम्।
चतुरः क्रमतः कुर्यात्करान्यत्र तु नर्तकी॥
धृतौ मोहे तदाघाते पाते स स्याच्चतुर्थकः

घातस्तत्र चतुर्धा स्यादूर्ध्वाधः पार्श्वयोर्द्वयोः।
खड्गपूर्वकलासस्य भेदा एते चतुर्विधाः ॥

कुम्भः

—खड्गकलासः

चकितेव निरीक्षन्ती पश्चाद्वामेतरं मुहुः।
प्रचारं धृतखड्गे च तन्वती विविधं द्रुतम् ॥
प्लुतमानादसंबाधं विदधाति करानपि ।
तत्रार्धचन्द्रप्रभृतीन् स खड्गाद्यः कलासकः ॥

खड्गनारायणः—देशीतालः

द्वन्द्वयाज्जगणो वक्रः खड्गनारायणो मतः ।
० ० । ऽ । ऽ

कुम्भः

खड्गवर्तना

कुञ्चितो मुष्टिरेकोऽन्योऽञ्चितस्स्यात्खटकामुखः।
इमौ कीर्तिधरः प्राह खड्गवर्तनिकाख्यया॥

अशोकः

खण्डः

स्त्रिभिस्स्यात्करणैर्व्यायामो मध्यमस्त्वसौ

वेमः

खण्डकः—वाद्यप्रबन्धः

खण्डः स्यात्खण्डमध्येऽपि खण्डशो वादने सति ।

वाद्यखण्डस्य मध्येऽपि खण्डशो यत्र वादनम् ।
स खण्डक इति प्रोक्तो वाद्यलक्षणवेदिभिः ॥

खण्डकङ्कालः—देशीतालः

द्रुतौ द्वौ द्वौ गुरू खण्डे ० ० ऽ ऽ

सोमराजः

ज्ञातव्यं खण्डकङ्काले द्रुतद्वन्द्वं गुरुद्वयम् ० ० ऽ ऽ

सुधा

खण्डकङ्कालताले स्याद् द्रुतद्वन्द्वं गुरुद्वयम् ० ० ऽ ऽ

वेमः

खण्डकथा—श्रव्यकाव्यम्

ग्रन्थान्तरप्रसिद्धं यस्यामितिवृत्तमुच्यते विबुधैः।
मध्यादुपान्ततो वा सा खण्डकथा यथेन्दुमती ॥

भोजः

खण्डकर्तरी—हौडुक्किकहस्तपाठः

विरलाङ्गुलिघातेन दक्षिणेन करस्य तु ।
अङ्गुष्ठघातैरपि च वामहस्तेन पीडनात् ।
खण्डकर्तरिकासंज्ञो हस्तपाटः प्रकीर्तितः ॥

वेमः

विरलाङ्गुलिना घाताद्दक्षिणेन करेण च ।
वामेनाङ्गुष्ठघातैश्च पीडनात्खण्डकर्तरी ॥
दां कुखुरां कुखुदां कुकुग धोण्ढ दें झें दों गिधों टे।

शार्ङ्गदेवः

खण्डचालिः—वाद्यप्रबन्धः

अस्य नामान्तरमोता ॥

खण्डच्छेदः—वाद्यप्रबन्धः

खण्डच्छेदो भवेत्खण्डच्छेदसंज्ञः प्रबन्धयोः ।
मेलनादथवा छेदैः व्यक्तैरुक्तः परैः स्मृतः ॥

वेमः

खण्डछेदो भवेत्क्लप्तः यत्रा स्रोतोवहाख्यया

सोमराजः

खण्डछेदसमायोगात्खण्डछेदप्रबन्धयोः ।
छेदैर्व्यक्तैरसमायुक्तं खण्डछेदं परे जगुः ॥

शार्ङ्गः

खण्डडिण्डिमः—देशीतालः

दलौ दलौ दलौ दलौ नलप्लुतप्लुताः ।
गुरुप्लुतौ गुरुप्लुतौ गुरुश्च खण्डडिण्डिमे ।
३ मात्राः ॥

तालप्रस्तारः

खण्डधारा—भङ्गतालः

द्रुतद्वयं विरामान्तं ततो लघुचतुष्टयम् ।
द्विधैवं परिसंस्थाप्या खण्डधारा भवेत्तदा ॥
० ०̇ । । । । ० ०̇ । । । ।

नान्यः

खण्डनम्—दन्तः

मुहुर्दशनसंश्लेषविश्लेषः खण्डनं मतम् ।
संलापेऽध्ययने तत्स्याज्जपभक्षणयोरपि ॥

अशोकः

छेदनात्खण्डनाः प्रोक्ता दन्ता योज्या विशारदैः ।
वीटिकाछेदने चैव मध्ये चार्द्रकभक्षणे ॥

सोमेश्वरः

असकृत्खण्डनं दन्तसंपेटो जपभक्षयोः ।
संलापेऽध्ययने चैतद्विजानन्ति विचक्षणाः ॥

ज्यायनः

खण्डनम्

किन्नर्यां वामहस्तव्यापारः। तत्र द्रष्टव्यम्।

खण्डपाटः—वाद्यप्रबन्धः

खण्डपाटो भवेद्वाद्ये कृतैः पाटैस्तु खण्डशः।

वेमः

पाटस्य खण्डनाद्वाद्ये खण्डपाटोऽभिधीयते।

शार्ङ्ग

खण्डमुकुलहस्तः

पूर्वोक्तमुकुले हस्ते तर्जनी संप्रसारिता
नाम्नायं खण्डमुकुलो मूषिकार्थे तु युज्जितः॥

खण्डयतिः—वाद्यप्रबन्धः

कृत्वा खण्डं पाठबद्धं यतिवद्वादनं भवेत्।
एवमावृत्तिकरणादाहुः खण्डयतिं बुधाः॥

शार्ङ्ग

खण्डपाटैः प्रकर्तव्यो यतिमिश्चात्र खण्डकैः।
एवं निरन्तर वाद्यं तत्खण्डयति कथ्यते॥

सोमेश्वरः

पाटबन्धं यदा खण्डं यतियुक्तं पुनः पुनः।
वाद्यते यत्र वाद्यज्ञैः सा खण्डयतिरुच्यते॥

वेमः

खण्डवर्णः—देशीतालः

खण्डवर्णे प्लुतौ गश्च द्रुतो गश्च गुरुर्लगौ।
ऽ̇ ऽ̇ ऽ ० ऽ ऽ । ऽ

नन्दी

खण्डसूचितम्—देशीस्थानम्

एकोङ्घ्रिः कुञ्चितस्सम्यगन्यस्तिर्यक् प्रसारितः।
चरणो यत्र कथितं स्थानकं खण्डसूचितम्॥

वेमः

खण्डसूचीभ्रमरी—तिरिपनृत्ताङ्गम्

खण्डसूच्यां तिर्यगूर्ध्वं पताकः प्रसृतो यदा।
वामो दक्षिणहस्तस्तु पार्श्वदेशे प्रसारितः॥
तावेव शिखरौ स्वान्ते कृत्वा वामपदं ततः।
दक्षिणे जानुमूलान्तः दक्षिणावर्ततो भ्रमिः।
त्रिवारं च भवेदन्ते खण्डसूची भ्रमिर्भवेत्॥

वेदः

खण्डहुल्लः—वाद्यप्रबन्धः

श्रोतोगताख्यया यत्या खण्डहुल्लोऽभिधीयते।

शार्ङ्गः

खण्डिका—भङ्गतालः

लघुद्वयं दृचतुष्कं विरामः पुनस्तथैव।
॥ ० ० ० ०̇ ॥ ० ० ० ०̇

नान्यः

—रागः

खण्डिका त्वथ गान्धारग्रहांशन्याससंयुता।
समस्वरा तारहीना सन्त्यक्तर्षभपञ्चमा।
षड्जमन्द्रा तथा चेयं रागज्ञैरभिधीयते॥

हरि

खण्डिता—नायिका

व्यासङ्गादुचिते यस्या वासके नागतः प्रियः।
तदनागमदुःखार्ता खण्डिता सा प्रकीर्तिता॥

भरतः

व्यासङ्गादिति। अन्यनारीविषयादित्यर्थः।

:—वाद्यप्रबन्धः

यद्वाद्यं वाद्यते यत्र यत्या स्रोतोवहाख्यया।
स खण्डहुल्लकः प्रोक्तो वाद्यलक्षणपण्डितैः॥

वेमः

खनटनतिः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध म प ध नि स.
(अव) स नि ध प ग रि स.

मञ्ज

खभेदनृत्तम्—देशीनृत्तम्

चतुरश्रकराकारौ चतुरश्रे च पल्लवौ।
करवर्तनिकापादकुट्टनं च शिरो दृशः॥
कृतकालश्च तिरिपः करमोक्षो यथोचितम्
सम्प्रदायाततथा झम्पातालेन नर्तनम्।
करोति हि खभेदाख्यं कथितं पूर्वसूरिभिः॥

वेदः

खम्भारी—रागः

षड्जांशधैवतन्यासा पञ्चमेन च दुर्बला।
धैवतर्षभकम्पाढ्या खम्भारी नामतो हि सा॥

सोमेश्वरः

खम्भावती—मेलराग:

खम्भावती षड्हीना स्यात् कोमलीकृतधैवता ।
गान्धारमूर्छनायुक्ता रिणात्यक्तावरोहिका ॥

तृतीयप्रहरोत्तरगेया । (अहोबिल:)

—राग:

धैवतांशग्रहन्यासा षाडवा त्यक्तपञ्चमा ।
खम्भावती च विज्ञेया मूर्छना पौरवी मता ॥

दामोदर:

खम्भावती बुधै: प्रोक्ता न्यासांशग्रहधैवता ।
आन्दोलिता मनिभ्यां च पञ्चमेन विवर्जिता ॥

मोक्ष:

खम्भावुत्थी—राग: (खम्भावती)

खम्भावुत्थी लक्ष्यतेऽथ......ककुभोद्भवा ।
धैवतांशन्यासवती पञ्चमेन विवर्जिता ।
मध्यमे च निषादे च सेयमान्दोलिता भवेत् ।

हरि

खरराजितम्—मेलराग: (नटभैरवीमेलजन्य:)

(आ) स रि म प नि स .
(अव) स नि ध प म प ध प ग रि स .

मञ्ज

खरलि:—मृदङ्गस्य पुटे लेपविशेष:

विभूतिर्गैरिकं भक्तं कन्दुकेन च संयुतम् ।
यद्वा चिपिटकं देयं जीवनीसहमिश्रितम् ।
सर्वमेकत्र संपिष्टं लेप: खरलिरुच्यते ॥

लेपस्तु दक्षिणपुटे देय:, वामे च पूरिका

यदुक्तम् —

वामे च पूरिकां दत्त्वा लेपं दद्याच्च दक्षिणे। इति

जीवनी - हरीतकी । नारायण:

खरशीला—स्त्री

स्थूलजिह्वोष्ठदशना रूक्षत्वक्कटुभाषिणी ।
रतियुद्धप्रिया धृष्टा नखदन्तक्षतप्रिया ॥
सपत्नीद्वेषिणी दक्षा चपला शीघ्रगामिनी ।
अरोगा बह्वपत्या च खरसत्त्वा प्रकीर्तिता ॥ भरत:

खरहरप्रिया—मेलकर्ता

स ० रि ग ० म ० प ० ध नि ० स

मञ्ज

खजूरकम्

स्त्रीणां बाहुभूषणम्

खलक:—वाद्यप्रबन्ध:

हस्तेन विततङ्गुष्ठविरलाङ्गुलिना क्रमात् ।
पताकेन हतैर्जातै: पाटै: स्यात्खलकाभिध: ॥

शार्ङ्ग:

—हस्तपाट:

प्रसारिताङ्गुष्ठकस्य शुकतुण्डस्य तु क्रमात् ।
विरलाभिश्चाङ्गुलीभिर्जायते खलको यथा ॥
दगिगिड दगिगिडों वेम:

शुकतुण्ड: । अभिनयहस्त: ।

—वाद्यप्रबन्ध:

विरलाङ्गुलिसङ्गेन विततङ्गुष्ठकेन च ।
पताकाख्येन हस्तेन रचितै: पाटसञ्चयै: ।
खलकाख्य: प्रबन्धस्तु कथितो वाद्यवेदिभि: ॥

वेम:

खल्वम्—उदरम् (खल्लमिति च)

निम्नं स्यादुदरं खल्लं क्षुधार्ते श्रमकर्शिते
आतुरे भृङ्गरीटयादिजठराकारधारणे ॥

विप्रदास:

नतं खल्वं मतं श्रान्ते क्षुधि रोगे तपस्यपि ।

उयायन:

खल्लं स्यात्प्रेतभेतालचण्डिकाभिनयेषु च ।

सोमेश्वर:

खशित—वादनम् (वामहस्तव्यापार:)

मुहु: सारणया तन्त्रीघर्षणं खशितो मत: ।

शार्ङ्ग:

खसिका—राग:

मग्रहन्याससंयुक्ता सांशा तारेण वर्जिता ।
समस्वरा रिपत्यक्ता समन्द्रा खसिका भवेत् ।
गान्धारादिर्यतस्तस्मात् संकीर्णे करुणे रसे ॥

जगदेक:

खसितः—वीणायां वामहस्तव्यापार.

श्वसित इति केषुचिद्ग्रन्थेषु पाठः।

मुहुः प्रधर्षणे तन्त्र्याः खसितः कम्रिकाकृते।

कुम्भः

खानिः

वंशे गर्भस्थरन्ध्रम्।

खानिप्रमाणम्

खानिरन्ध्रं फूत्काररन्ध्रम्।

स्वरभङ्गभयादत्र खानिरन्ध्रो यथाविधि।
कर्तव्यो मानहीनत्वे मिलितो न स्वरान्तरैः॥
यतः कनीयसीमध्यपर्वमूलेन सम्मिता।
खानिः स्यात्सर्ववंशेषु राजराजस्य सम्मता॥

कुम्भः

खुत्ता—पादपाटः

चरणाग्रेण धरणीधातः खुत्तेति कथ्यते। वेमः

खुराघातः—देशीतालः

खुराघातश्चतुर्द्रुतः। विरामान्तो भवेत् ० ० ० ० ं

लक्ष्मणः

खेचराङ्गी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म ध नि स.
(अव) स ध नि प म ग रि स.

मञ्ज

:—मात्रावृत्तम्

र ज ग

खेदः—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

मनश्चेष्टाविनिष्पन्नः श्रमः खेद उदाहृतः।

भरतः

मानसः कायीयश्चेत्युभयोऽपि यावत्। आद्यो यथा – रत्नावल्यां – तस्याः समुद्रपतनादिवृत्तान्तादेवीविलापपर्यन्तं मानसः खेदः। शारीरस्तु विक्रमोर्वश्यां 'अहो श्रान्तोऽस्मी' ति वाक्ये पुरूरवसः खेदः।

अभिनवः

खेलनः—देशीतालः

खेलनाख्ये द्रुतौ लघुः ० ० । लक्ष्मणः

खोजः—वाद्यप्रबन्धः

उपर्युपरि पाटैस्तु क्रियते यत्र लाघवम्।
खोजो नाम स विज्ञेयो निबिडः पाटवर्णकैः॥

सोमेश्वरः

खोज्ज इति भाषायाम्।

स्निग्धं समं घनं श्लिष्टं पाटवर्णैः प्रकल्पितम्।
यद्वाद्यं वाद्यते तद्ज्ञैर्लाघवात्करयोर्द्वयोः।
स खोज इति विख्यातो वाद्यविद्याविशारदैः॥

वेमः

समाश्लिष्टघनश्लक्ष्णपाटवर्णविनिर्मितः।
हस्तलाघवसंपन्नः खोजः सङ्कल्तो बुधैः

शार्ङ्गः

ख्याता—श्रुतिः

मध्यमस्य तृतीया श्रुतिः।
मण्डलिमते तारमध्यमस्यैव।

गः

ताले छन्दसि च गुरुः।

—स्वरः

ग – गान्धारस्वरः।

गङ्गातरङ्गः—देशीतालः

गङ्गातरङ्गे प्रत्येकमष्टौ पञ्चत्रिबिन्दवः।
लघ्वन्ताः स्युस्ततोऽन्ते लौ........॥
० ० ० ० ० ० ० ० । ० ० ० ० ० । ० ० ० । । ।

लक्ष्मणः

गङ्गातरङ्गिणी—मेलरागः (गाङ्गेयभूषणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म ध म ग रि स.

मञ्ज

गङ्गारामः

सङ्गीतरत्नाकरस्य हिन्दीभाषायां व्याख्याता।
रेवादेशराजस्य विश्वनाथस्य आस्थानकविः।

गङ्गावतरणम्—करणम्

अञ्चितं पादमत्यर्थमुत्क्षिप्योर्ध्वतलं ततः।
तस्योपरिकरौ कार्यौ त्रिपताकावधस्तलौ॥
शिरश्च क्रमशो यत्र पादाग्रमवरोपयेत्।
गङ्गावतरणं विष्णोः पादाद्गङ्गावतारणे॥

ज्यायनः

उद्वाहितं शिरः कार्यं गङ्गावतरणं तदा ।
विष्णुपादादिगङ्गावतारे तद्विनियुज्यते ॥
अत्रान्ये चरणाक्षेपविक्षेपानुविधायिनौ ।
त्रिपताकौ करौ प्राहुर्मस्तकं चापि तादृशम् ॥ वेमः

गजः

निषादो गजपर्यायशब्दरुच्यते ।

—देशीतालः

गजतालोऽङ्घिलो मतः ।।।।। मदनः
चतुर्भिर्लघुभिर्गजः ।।।।

—हस्तः

मध्यमानामिके कुर्यात्कुञ्चिते स गजाह्वयः ।
गजे नाटयविशेषेषु हस्तोऽयं विनियुज्यते ॥ गौरीमतम्

गजक्रीडितम्—करणम्

कर्णान्तोपरि हस्तस्य त्रिपताको यदाञ्चितः ।
डोला पादा च चारी स्यादेवमङ्गान्तरे तदा ।
गजक्रीडितमाख्यातं गजो येनाभिनीयते ॥ ज्यायनः

गजक्रान्तः—तानः

प–लोपः – षाडवः ।
ग रि स नि ध म . कुम्भः

गजच्छायः—तानः

मध्यमग्रामे रिधहीनौडुवः ।
प म ग स नि .

गजदन्तः—हस्तः

सर्पशीर्षौ करौ मध्यं स्कन्धकूर्परयोर्मिथः ।
दधाते चेत्तदा प्रोक्तो गजदन्ताभिधः करः ॥ अशोकः

पार्श्वभागे च संलग्नौ समाकुञ्चितकूर्परौ ।
सर्पशीर्षकरौ यत्र स भवेद्गजदन्तकः ॥ सोमेश्वरः

अथवा यत्र चान्योन्यस्कन्धकूर्परमध्यमम् ।
दधाते सर्पशिरसौ गजदन्तो भवेदसौ ॥ वेदः

स्कन्धस्थौ सर्पशीर्षा चेदितरेतरसम्मुखौ ।
भारस्योद्वहने स्तम्भग्रहणे च गतागते ।
अधः शैलशिलोत्पाटे करः कार्यो विचक्षणैः ॥ अशोकः

प्रथमं निषधं तं च करबद्धो समेतयोः ।
विवाहस्थाननयने तथा शैलशिलादिनः ।
वृक्षादीनां चालने च कर्तव्यस्स्याद्गतागतः ॥ कुम्भः

कटीक्षेत्रगतौ कुञ्चत्कूर्परौ सर्पशीर्षकौ ।
गजदन्त इति प्राह विप्रदासो विदां वरः ।
प्रथमं निषधं केचिद्गजदन्तं प्रचक्षते ॥ विप्रदासः

यानावतरणे स्त्रीणां शिशूनां ग्रहणे तथा ।
शिलोत्पाटे च कर्तव्यः करोऽयं गजदन्तकः ॥ सोमेश्वरः

स्कन्धकूर्परयोर्मध्यमन्योन्यस्य यदा करौ
दधाते सर्पशिरसौ गजदन्तस्तदोदितः ॥
आकुञ्चत्कूर्परौ स्कन्धदेशस्थौ सर्पशीर्षकौ ।
अन्योन्याभिमुखौ लक्ष्म गजदन्ते जगुः परे ॥
एष शैलशीलोत्पाटे गतागतयुतः करः ।
विवाहस्थाननयने स्याद्वधूवरयोरयम् ।
स्तम्भग्रहेऽतिभारे च श्रीसोढलसुतोदितः ॥

गजरः—वाद्यप्रबन्धः

कृत्वैकवारमुद्ग्राहं नातिदीर्घो न चाल्पकः ।
वादकोद्घोषगम्भीरध्वनिमुच्चतरं दधत् ॥
त्रिः खण्डोऽभ्यस्यते कूटैर्बद्धो वर्णसरेण वा ।
मुहुर्विधायोपशमं छण्डणो यत्र रज्यते ॥
गजरो सावुद्रवणं स्यादस्यादौ पुनः पुनः ।
एकताल्यामुद्रवणं तस्यां निस्सारुकेऽथवा ॥
भवेदुपशमोऽन्यत्र नास्य तालो नियम्यते ।
गजरावयवाः सर्वे वाद्यन्ते ते निरन्तराः ॥

शुद्धकूटादिभिर्बद्धः सुकुमाराक्षरान्वितः ।
अल्पकोमलता वाद्यो भवेन्मुहुस्ततः परम् ॥
कूटादिबद्धः खण्डः स्याच्छण्डणो यत्र रज्यते ।
गजराख्यो भवेदन्ये प्राहुरालपचालिकाम् ॥ श्रीकण्ठः

उद्ग्राहं सकृदुक्त्वाऽथ नात्यल्पं नातिविस्तृतम् ।
वादकारब्धगम्भीरोद्घोषसंवादितध्वनिम् ॥
कूटैः पाटैश्च सम्बन्धबद्धवर्णसरेण वा ।
त्रिरभ्यस्येत्ततश्चोपशमं मुहुः ॥
विधाय च्छण्डणो यत्र रज्यते गजरस्त्वसौ ।
तद्वैरुद्रवणं कार्यमस्य चादौ पुनः पुनः ॥

एतद्भवेदेकताल्यां ताले निस्सारुकेऽथवा ।
नैव तालस्य नियमो भवेदुपशमे पुनः ।
निरन्तराणि वाद्यन्ते खण्डानि गजरस्य तु ॥
वेम:

उदाहरणं रत्नाकरे द्रष्टव्यम् ।

गजलील:—देशीताल:

गजलीले विरामान्तं लचतुष्टयमीरितम् ।
। । । ऽ
वेम:

—नृत्तबन्ध:

यत्र प्राच्यं पङ्क्तियुग्मं पश्चिमं च परस्परम् ।
चतुष्कवृत्त्या संप्राप्य मध्यकोणे विनिष्पतेत् ।
स बन्धो गजलीलाख्यः कथितो वेमभूभुजा ॥
वेम:

गजलीलम्—वाद्यम्

बहुधा मूर्छना हस्ताः स्फुरिताः कर्तरी ततः ।
खसितो यत्र तत्प्राहुर्गजलीलं कलाविदः ॥
शार्ङ्ग:

—वीणावादनप्राण:

कर्तर्या श्वसितेनापि मूर्छितः स्फुरितैः करैः ।
विरच्यते तु यद्वाद्यं गजलीलं तदीरितम् ॥
पार्श्वदेव:

भूरिभिर्मूर्छना युक्तं कर्तरी स्फुरिताकुलम् ।
खसितश्चैव तद्वाद्यं गजलीलमुदाहृतम् ॥
कुम्भ:

गजलीला—गति:

गतिर्मन्दविलासेन मत्तकुञ्जरवद्भवेत् ।
नटस्य नटतस्सैव गजलीला तदा मता ॥
देवेन्द्र:

पार्श्वयोस्तु पताकाभ्यां कराभ्यां विजयं ततः ।
समपादाहतिर्मन्दं गजलीलेति विश्रुता ॥
नाट्यदर्पणे

—प्रबन्ध:

गजलीलाख्यतालेन गजलीला निगद्यते ।
छन्दोहीनेतरल्लक्ष्म हयलीलागतं मतम् ॥
श्रीकण्ठ:

गजवक्त्र:—देशीताल:

गजवक्त्रस्तु चत्वारो लघवो निर्ध्वनिः स्मृतः ।
। । । ऽ
लक्ष्मण:

गजवर्धनं—मेलराग: (धीरशङ्कराभरणमेलजन्य:)

(आ) स ग म ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि स.
मल्ल

गजविलसितम्—षोडशाक्षरवृत्तम्

ऋषभगजविलसितमेवेदम् ।

गजसारि:—(धेनुकामेलजन्य:)

(आ) स रि ग म प नि ध स.
(अव) स प म ग रि स.
मल्ल

गजासुर:—देशीताल:

एकद्वित्रिचतुः पञ्चषड्द्रुतान्तर्लघुर्यदि ।
भवेद्गजासुरो नाम तालोऽयं परिभाषितः ॥

० । ० ० । ० ० ० । ० ० ० ० । ० ० ० ० ० । ० ० ० ० ० ० ॥
लक्ष्मण:

गजेन्द्रगति:—देशीताल:

लचतुष्कं विरामान्तं गजेन्द्रो गजगामिनि ।
। । । ऽ
सोमराज:

गणनायक:—देशीताल:

नगौ दौलो बिन्दुयुग्मं प्लुतश्च गणनायके ।
११ मात्रा:
तालप्रस्तार:

गण्ड:—देशीताल:

लदौ लगौ गण्डताले ।
७ मात्रा:
तालप्रस्तार:

—वीथ्यङ्गम्

ननु च बहुवक्ष्यमाणस्याशुभार्थो बहुवचनाक्षेपकृतं गण्डमित्यनेनोच्यते । तच्च पताकास्थानकस्यापि आगामिवस्तु सूचनात्मकत्वात्ततोऽस्य को भेदः । उच्यते – पताकास्थानकेन धर्मादेर्नाटकशरीरभूतस्य साध्यस्य वस्तुनः साधनभूतानां उपक्षेपः क्रियते । अत एव तद्विघ्नभूतानामिति विशेषः । अत एव गण्ड इव गण्डः । यथा हि गण्डः प्रथममुद्भिद्यमानः व्यापको गण्डो ज्ञेयः । तदिह बहुवचनसंबन्धानां अन्ते यत्पदं चासंबन्धं संबन्धमिवाभाति । तद्गण्डं नाम वीथ्यां स्यात् ।
भोज:

अन्यदन्यच्च वदतोर्द्वयोर्वाक्यसमागमे ।
जायतेऽनिष्टमिष्टं वा स गण्ड इति कीर्तितः ॥

यथा राघवाभ्युदये – किन्ते स्यादिति चिन्तया इति रामेणोक्ते सीता विरहस्तवेत्याह। रामस्तु शान्तमित्याह।

सागरः

अन्याभिप्रायेणाकस्मात्प्रत्युक्तं प्रतिवचनतयाऽनुच्चारितमपि प्रतिवचनरूपतया प्रक्रान्तेन यत्संबन्धं वचनं तत् दृष्टार्थगर्भत्वाद् दुष्टशोणितगर्भगण्ड इव गण्डः। यथा – बालिकावञ्चितके – कः कंसमास्कन्दति इति कंसेनोक्ते नेपथ्ये योऽन्यतः। प्रसूतो अन्येन च वर्धितो मधुप्रभवः। कृष्णस्य परपुष्टो मारयति न कोऽपि धारयति। इति रङ्गमध्यप्रविष्टपात्रपठितेन वचसा निष्टार्थसूचकं संयुज्यमानं गण्डः।

रामचन्द्रः

संरंभसंभ्रमयुतं विवादयुक्तं तथापवादकृतम्।
बहुवचनाक्षेपकृतं गण्डं प्रवदन्ति तत्त्वज्ञाः॥

भरतः

संरंभेणाकृतिविशेषेण यः संभ्रम आवेगः तद्युक्तं यद्विरुद्धवस्तु यदनेन कृतं पूर्वोक्तवस्त्वपवदनमेव तद्वचनं दृष्टार्थगर्भत्वाद्गण्ड इव गण्डः। ईषदसमाप्तं वचनं बहुवचनं तत्कृतेनाक्षेपेण कृतं स्वयं प्रतिवचनतां पूर्ववचनस्य गतमित्यर्थः। तथा च कोहलः- वचसां संबद्धानामन्ते यस्यात्पदे त्वसंबन्धः। संबद्धमिवाभाति हि तद्गण्डो नाम वीथ्यङ्गम्। अनेनेषदसमाप्तिरेव दर्शिता। यथा – वेण्यां दुर्योधनेन भानुमतीं प्रति करभोरुमोघयुग्ममित्युक्ते, कञ्चुकी भग्नमीनेत्याह। तत्रोरुयुग्ममिति पूर्वविश्रान्तमपि भग्नमित्यत्रसंबन्धयोग्यं जातम्।

अभिनवः

उक्तमन्यार्थमन्येन वचोऽन्यार्थं प्रकल्पयेत्।
अन्यथेति हि गण्डोऽयं बहुधा परिकीर्तितः॥

यथा –

जातोन्यत्र च योऽन्यत्र वर्धितो मधुसंभवः।
परपुष्टस्सकृष्णो यं मारयत्यनिवारितः।
इत्युत्कण्ठितया प्रोक्तं कं सेनागतमन्यथा॥

द्व्यर्थगण्डशब्दोऽप्यत्र द्रष्टव्यः। सागरः

गण्डभेरुण्डः—देशीतालः

ण्ढभेरुण्डतालोयं गजाभ्यामुपरिस्थलः।
ऽ।ऽ।। लक्ष्मणः

—**हस्तः**

कपित्थहस्तयोर्मेलात्स्वस्तिकेनैव संभवेत्।
गण्डभेरुण्डनामायं नारसिंहोऽधिदेवता।
गण्डभेरुण्डसंज्ञाकं विनियोगस्तु तत्र च॥

गौरीमतम्

गणेशः

तकल्पद्रुमकारः

गण्डसूचि—करणम्

पादसूचीकरः क्षेत्रे वक्षस्थः खटकामुखः।
कपोलान्ते करोऽन्यः स्यादपञ्चातपाञ्चितः॥

यत्र पार्श्वं नतं तज्ज्ञैर्गण्डसूचि तदिष्यते।
विनियोगोऽस्य मन्तव्यः कर्णगण्डस्य मण्डने॥

सूचीपादं परे प्राहुः कपोलप्रान्तगामिनम्।
नृत्तहस्तोदितं सूचीमुखमन्ये प्रचक्षते॥

तमसंयुतहस्तोक्तं अपरे त्वनुमन्यते।
त्रिपताकाभिधं हस्तं भट्टतण्डुरभाषत॥

ज्यायनः

गतागतम्—स्थानकम्

गन्तुं चरणमुत्क्षिप्य मध्ये गीतादिहेतुना।
हस्ताद्यभिनये यस्मिन् नर्तकी प्रवितन्वती॥

गतिस्थितिनिरुद्धाय तिष्ठेत स्याद्गतागतम्।
संभ्रमप्रभृतावस्य विनियोगः प्रकीर्तितः॥

ज्यायनः

तत्रैकं पादमुद्धृत्य गतिके गमनोन्मुखे।
उदास्ते स्थानकं तत्तु गतागतमुदाहृतम्॥
न ययौ च न तस्थौ चैत्यादिवागर्थदर्शने।
संभ्रमादौ च तस्यास्य प्रयोगः परिकीर्तितः॥

वेमः

गतिचरः—देशीतालः

ताले गतिचरे प्रोक्तौ खण्डमिश्रौ लघू क्रमात्।
ऽ।।ऽ।। लक्ष्मणः

गतिमण्डलः—अङ्गहारः

मण्डलस्वस्तिकनिवेशोन्मत्तोद्वृत्तिमत्तल्ल्याक्षिप्तोरोमण्डलकटिछिन्नानामष्टानां करणानां क्रमात्प्रयोगे गतिमण्डलाङ्गहारः

शार्ङ्गः

गतिस्थम्—देशीलास्याङ्गम्

मार्गदेशीगतं यद्वा समग्रं लक्षणान्वितम्।
वाद्यतालयुतं नृत्तं गतिस्थं प्रणिगद्यते॥

ज्यायनः

गदा—देशीतालः

गौलतश्च गदाभिधे। ऽऽऽ। मदनः

गद्यम्—प्रबन्धः

तद्गद्यं यदपद्यं स्यात्सुश्लिष्टपदबन्धनम् ।
षोढा निरूप्यते तच्च वृत्तगन्ध्यथ चूर्णकम् ॥
तथैवोत्कलिकाखण्डं ललितं चित्रमित्यपि ।
पद्यगन्धानुसारंस्याद्यद्गद्यं वृत्तगन्धि तत् ॥
पदैर्व्यस्तैस्समस्तैश्च यद्बन्धश्चूर्णकं हि तत् ।
शब्दाडम्बरयुक्तं च तत्स्यादुत्कलिकाभिधम् ।
यदा त्रिभङ्गसंयुक्तं तद्गद्यं चण्डमुच्यते ।
यत्पञ्चषैः पदैर्बद्धं समस्तैर्ललितं हि तत् ॥
चित्रादिबहुभङ्गीभिः गद्यं चित्रं निगद्यते ।
एतेषां गानसमये भवेत्तालो यथोचितः ॥
द्रष्टव्या गानवैचित्री स्वराणामपि नैपुणी ।
आभोगसमये गातुर्नाम नेतुश्च गीयते ॥

इदं गद्यमधिकृत्य विशेषांशाः जगदेकमल्लरघुनाथभूपवेङ्कटमखिप्रभृतिभिर्विस्तरेणोक्ताः । ते तत्रैव द्रष्टव्याः ।

गनाम्बरी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म रि स .

मज

गन्धतरङ्गिणी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स .
(अव) स ध नि प म रि स .

मज

गन्धमादनः—देशीतालः

प्लुतौ सदौ दलगपाः ताले स्युर्गन्धमादने ।

तालप्रस्तारः

—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स .
(अव) स नि ध प म ध म ग रि स .

मज

गन्धर्वः—मेलरागः (रघुप्रियामेलजन्यः)

(आ) प ध नि स रि ग रि स नि प प .
(अव) म प ध नि स नि प प .

मज

गन्धर्वः—देशीतालः

गन्धर्वो मरभासुरः ।
ऽऽऽऽ।ऽऽ।।

लक्ष्मणः

गन्धर्वशीला—स्त्री.

क्रीडापराचारुनेत्रा नखदन्तैस्सुपुष्पितैः ।
त्वङ्गी च स्थिरभाषी च मन्दापत्या रतिप्रिया ॥
नृत्ते गीते च नाट्ये च रता हृष्टा मृजावती ।
गन्धर्वशीला विज्ञेया स्निग्धत्वक्केशलोचना ॥

भरतः

गन्धर्वानुमतः—तानः

गान्धारग्रामे नारदीयतानः ।
प नि स रि ग .

नान्यः

गन्धर्वामोदः—रागः

गान्धारन्यासो मध्यापन्यासः षड्जकन्यासः ।
धैवतनिषादरहितः करुणे वैवस्वताधिपतिः ॥
आलापमूर्छना युक्तः तुम्बुरुप्रियतानवान् ।
गन्धर्वामोदनो नाम रागः प्रोक्तो मनीषिभिः ॥

नान्यः

गान्धारांशषड्जन्यासस्त्यक्तनैषादधैवतः ।
मध्यापन्याससंयुक्तो गन्धर्वामोदनस्स्मृतः ॥

गन्धविक्षेपः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स ध प ग रि स .

मज

गमकः

श्रोतुश्चित्तस्य सुखदो गमकः स्वरकम्पनम् ।
गमकः स्थायवर्णाद्याः नानालङ्कृत्यलंकृताः ॥

कुम्भः

गमनक्रिया—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स .
(अव) स नि प म ग स .

मज

गमनतरङ्गिणी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग रि म नि ध नि प ध नि स
(अव) स नि ध प ग रि स .

मज

गमननिर्मला—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि प म रि स .

मज

गमनभास्करः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध प नि स .
(अव) स ध प म ग स .
मञ्ज

गमनललिता—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि स ग म प ध नि ध स .
(अव) स ध म ग रि स .
मञ्ज

गमनश्रमः—मेलकर्ता रागः
स रि ग ० ० ० म प ध ० ० नि ० स .
मञ्ज

गम्भीरम्—वीणावादने गुणः
गम्भीरं जलदध्वानानुसाराद्गदितं बुधैः ।
कुम्भः

गम्भीरनाटः—मेलरागः (चलनाटमेलजन्यः)
(आ) स ग प नि स .
(अव) स नि प म ग स .
मञ्ज

गम्भीरमण्ठः—तालः
गुरुः प्लुतो भवेद्यत्र गम्भीरो मण्ठकस्त्वयम् ।
ऽ ऽ̒
वेदः

गम्भीरमण्ठकः—देशीतालः
गुरुः प्लुतो भवेद्यत्र गम्भीरो मण्ठको भवेत् ।
ऽ ऽ̒
दामोदरः

गम्भीरवसन्तः—मेलरागः (रिनुमत्रोडीमेलजन्यः)
(आ) स म ग म रि ग म प नि ध नि प ध नि स .
(अव) स ध प म रि स .
मञ्ज

गम्भीरा -श्रुतिः
मन्द्रषड्जमतृतीया श्रुतिः ।
मण्डली

अव्यक्तविकृतिर्दृष्टिः गम्भीरेति प्रकीर्तिता ।
शारदातनयः

गरलारी(रिः)—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध निं सं .
(अव) स नि ध प ग रि स .
मञ्ज

गरिगधम्—मेलरागः (षण्मुखप्रियामेलजन्यः)
(आ) नि स ग म प ध नि .
(अव) ध प म ग रि स नि .

गरुडध्वनिः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स ध प ग रि स .
मञ्ज

गरुडपक्षका-
पताकौ त्रिपताकौ वा तिर्यगूर्ध्वकृतौ करौ ।
प्रागग्रौ च कटीक्षेत्रे स्थितौ न्यक्कृतकूर्परौ ।
हस्तौ गरुडपक्षौ तौ गरुडेशगणोदितौ ॥
कुम्भः

तिर्यक्प्रसारितौ हस्तौ त्रिपताकावधोमुखौ ।
तार्क्ष्यपक्षौ समाख्यातौ किञ्चित्कुञ्चितकूर्परौ ॥
सोमेश्वरः

गरुडप्लुतम्—करणम्
वृश्चिकं चरणौ हस्तौ लताख्यौ रेचितः पुरः ।
वक्षस्समुन्नतं यत्र तदुक्तं गरुडप्लुतम् ॥
आहुरन्वर्थमेवास्य विनियोगं विचक्षणाः ।
पताकौ मणिबन्धान्ते मुहुरञ्चितकुञ्चितौ ।
अत्र रक्षानुकूल्येन कथितौ भट्टतण्डुना ॥
ज्यायनः

गरुडभ्रमरी
तिर्यक्प्रसार्यैकपादं पश्चाज्जानु भुवि क्षिपेत् ।
सम्यक् प्रसार्य बाहू द्वौ भ्रामयेद्गारुडी भवेत् ॥
नाट्यदर्पणे

गरुडवर्धनी—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म नि ध म प ध नि स .
(अव) स ध प म रि स .
मञ्ज

गरुडहस्तः
तिर्यक् तलस्थितावर्धचन्द्रादङ्गुष्ठयोगतः ।
गरुडो गरुडार्थे च युज्यते भरतादिभिः ॥
प्रकारान्तरे ।
पुरोभागे तूर्ध्वभागे हंसास्यौ संयुतौ यदि ।
पार्श्वभागे कुञ्चितौ तु कूर्परौ गरुडार्थकः ।
पार्श्वभागे स्थितौ हस्तौ गरुडार्थे नियुज्यते ॥
विनायकः

गर्गेश्वरी—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि प ध नि स .

(अव) स नि ध म ध म प ग रि स .

मज

गर्भः—सन्धिः

उद्भेदः कार्यबीजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव वा ।
पुनश्चान्वेषणं यत्र स गर्भ इति संज्ञितः ॥

भरतः

यत्र क्रियाफलस्योद्भेदे लाभनाशान्वेषणादयो जायन्ते स गर्भः ।

भोजः

गर्भलीला—मेलरागः (षड्विधमार्गिणीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प नि ध नि स .

(अव) स नि ध प म ग म ग रि स .

मज

गर्भशार्दूलः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि स .

(अव) स नि प ध प म ग रि स .

मज

गर्वः—व्यभिचारिभावः

ऐश्वर्यकुलरूपयौवनविद्याबलधनलाभादयो विभावाः .
असूयावज्ञाधर्षणानुत्तरदानासंभाषणाङ्गावलोकनविभ्रमापहसनवाक्पारुष्यगुरुव्यतिक्रमणाधिक्षेपवचनविच्छेदादयोऽनुभावाः ।

भरतः

—चिताभिनयः

ऐश्वर्यरूपतारुण्यकुलविद्याबलैरपि ।
इष्टलाभादिनान्येषामवज्ञा गर्व ईरितः ॥
अलपल्लवः पुरोभागे चलितो रूपदर्शने ।
किञ्चित्सूची श्मश्रुभागे चला यौवनदर्शने ॥
अधोमुखौ पताकौ द्वौ चलितौ भाग्यदर्शने ।
वामदक्षिणपार्श्वे तु शिखरश्चलितो यदि ॥
सत्कुलार्थे दर्शयन्ति तत्तद्भावानुसारतः ।
तिर्यग्बध्वा च चतुरं तस्मिन् हंसास्यचालनम् ॥
मुखस्थाने तु हंसास्यः विद्याभावनिरूपणे ।
पार्श्वोभयोर्मुष्टिहस्तौ चलितौ बलदर्शने ॥

विनायकः

गर्वः

सैव स्वविषया दूरीकुर्वाणा गुणिनः परान् ।
श्लाघाभिमानैर्नैर्लज्यभावनी गर्व उच्यते ॥

सा – बहुमतिः ।

गर्वः—नाट्यालङ्कारः

वशारद्यवचनम् ।

यथा – योऽयं शस्त्रं बिभर्तीति अश्वत्थामाङ्के वचनम् ।

सागरः

गर्वभङ्गः—देशीतालः

ताले स्याद्गर्वभङ्गाख्ये विरामान्तं द्रुतत्रयम् ० ० ० ̊

लक्ष्मणः

गर्हणम्—लक्षणम्

यत्र सङ्कीर्तयन्दोषं गुणमर्थेन दर्शयेत् ।
गुणातिपाताद्दोषान्वा गर्हणं नाम तद्भवेत् ॥

भरतः

गुणातिपाते दोषो यथा – नृपाः प्रभुत्वादित्यादि वीणावासवदत्ते विष्णुत्रातवाक्यम् । दोषा यत्र गुणीभवन्ति – पूर्वाह्णेत्यादि लामकायनवचने तापसवत्सरजे ।

गलबन्धम्—हस्तः

पश्चात्कण्ठं समाश्लिष्य पाणिभ्यां द्विगुणाकृतिः ।
गलबन्धमिति प्रोक्तं बाहुसन्धिरधोमुखम् ॥

उमा

गवामयनः—तानः

मध्यमग्रामे षड्जहीनषाडवः ।

ध प म ग रि नि .

कुम्भः

गवाम्बोधिः—मेलकर्ता रागः

स रि ग म प ध नि .

मज

गह्वरा—श्रुतिः

षड्जस्य चतुर्थी श्रुतिः ।

पल्कुरिकिसोमः

गाङ्गेयभूषणी—मेलकर्ता

स ० ० रि ग म ० प ध ० ० नि स .

मज

गाढबन्धः—हस्तपाटः

वामो दक्षिणवक्त्रेचेद्दक्षिणो वाममण्डले ।
यथा तूर्यस्य गतिना गाढबन्धः प्रकीर्तितः ॥

सोमेश्वरः

नागबन्ध इत्यपि नामास्य वदन्ति ।

गातृगुणाः

शारीरं च ध्वनिर्मेधा प्रौढिर्गमककौशलम् ।
तालज्ञता निर्भयता गातुः सप्त महागुणाः ॥

सोमेश्वरः

गात्रवर्णः—वर्णालङ्कारः

गात्रवर्णे स्वराणां स्यात् त्रिचतुः कीर्तनं क्रमात् ।
भेदद्वयमिदं केचिन्नैष्कर्ष्यं जगदुर्बुधाः ॥

जगद्धरः

भेदद्वयमिमि स्वराणां त्रिः चतुरभ्यासः । नैष्कर्ष्यमिति निष्कर्षालङ्कारभावः ।

गात्रवर्तना

अलपल्लवहस्तोऽन्तर्गात्रं व्यावर्तितो यदि ।
पराङ्मुखोपविद्धस्स्यात्तदोक्ता गात्रवर्तना ॥

अशोकः

गाथः—मात्रावृत्तम्

र, स, ग, ग.

गाथा

गाथायां तु कलाः प्रोक्ता नियताश्चतुरक्षरैः ।
संख्या कला मात्रा चाष्टाविंशत्यभ्यधिकं शतम् ॥
मात्रावृत्तैस्तथा स्तोभाक्षरैस्तासां तु पूरणम् ।
अत्रैककानि वर्णाश्चाऽलङ्कारा गीतयस्तथा ॥
सामाङ्गान्यप्यनेकानि कर्तव्यानि विचक्षणैः ।
भवेद्विवधसञ्ज्ञानां गीताङ्गानामिहाल्पतः ॥

वेमः

अत्र विवधैककशब्दौ विदारीशेषवाचकौ । सामाङ्गानीति । प्रस्तारादयः सप्त ।

—प्रबन्धः

अथो गाथापुराणादिकाव्यसंबन्धिनी कथा ।
सा च पञ्चपदी वापि षट्पदी त्रिपदी भवेत् ॥
आर्या पदत्रिमाला स्याद्भाषा प्राकृतसंज्ञिता ।
तालो रागश्च यः कश्चित् गाथेति परिकीर्तिता ॥

हरिपालः

आदौ द्वादश मात्रास्स्युर्दशाष्टौ च ततः परम् ।
ततश्च द्वे दशार्यायाः तुर्ये पञ्चदशाधिकः ॥
आर्या लक्षणसंयुक्ता गाथा प्राकृतभाषया ।
गीयते पूर्ववद्रम्या छन्दोलक्षणवेदिभिः ॥

सोमेश्वरः

गाथः—प्राकृतगाथा

अष्टमषोडशौ गौ चतुर्दशो लः षष्ठो जो वा नलौ वा शिष्टाश्चतुर्मात्रिकाः । त्रिंशदक्षरमारभ्य पञ्चपञ्चाशतपर्यन्ता ।

गानक्रमः

नारदमतङ्गादीनां काले यः क्रमोऽवलम्बितः स ग्रन्थेषु न वर्णितस्स्यात् केवलमालापकरणरूपकशब्दैः स्वराणां सन्निवेशोऽस्ति। कुडुमियामलै शिलालिखिते शुद्धरागाणां सप्तानामप्यालापस्थाय्यारोहणावरोहणापन्यासन्यासक्रमाणां सरिगाद्यक्षरैः स्वरक्रमो लिखितः, नास्मिन् गीतं वा प्रबन्धो वाङ्गत्वेन दृश्यते। आधुनिकैस्तु कश्चिद्रागक्रमोऽनुसृतः। सोऽधुनातनैः केनचिद्भेदेनावलम्ब्यते। स क्रमस्तु कर्णाटक्रम इत्युच्यते। भारतोत्तरदेशे यथेष्टं गीयन्ते रागाः। यवनानां मतस्यापि साङ्कर्यं भारतीयगानक्रमे सङ्क्रान्तमिति कैश्चिदूह्यते। औत्तरीयगानस्य बीजभूतं प्रतिरागस्य देवताध्यानम् । तस्माद्रसश्च भावश्च ग्राह्यः। वर्ज्यस्वरविषयः, आलापक्रमः, रागस्य वृद्धिकरणे मूर्छनातानानां नियमश्च गायकस्येच्छामात्रमिति लक्षणग्रन्थैरनुमीयते

कर्णाटकक्रमस्त्वधो लिख्यते— गानक्रम एवालापक्रम इति वेङ्कटमख्याह। आधुनिकैर्गानस्य प्रारम्भ एव रागस्वरूप वेदयितुं यः स्वरक्रम आलम्बितस्स आलाप इत्युच्यते। गानाङ्गानि—

(१) आक्षिप्तिका । आयित्तमिति देशभाषासूच्यते। रागैः प्रथममाक्षिप्यते साऽऽक्षिप्तिका।

पीतत्वेन यथाक्षिप्तं स्वनिर्वाहाय भोजनम् ।
रागेणापि तथाक्षिप्तेत्यादावाक्षिप्तिका मता ॥

(२) द्वितीयाङ्गम्- रागवर्धनी । तत् भाषायां इत्युच्यते। करणमिति प्राचीनग्रन्थेषूक्तम् । प्रबन्धावयवेषु य उद्ग्राहस्थानं भजते स एव रागवर्धनीशब्देन उच्येतेति स्यात्। एड्डुपुः, ग्रहः, उद्ग्राहः, एते पर्यायवाचका इति भाति। रागवर्धन्यनन्तरं विदारी भवति। विदारी विश्रमस्थानम् । विराम इति यावत्। भरतेन अपन्यास इत्युक्तम्। रागवर्धनी विदारी च द्वे अङ्गे यथेष्टं द्विस्त्रिश्चतुः पञ्चकृत्वो वा अभ्यस्येते। यथा - द्वितीया रागवर्धनी विदारी च। तृतीया रागवर्धनी विदारी च। विदारी मुक्तायीति भाषयोच्यते। ततः स्थायीत्यङ्गं सङ्गच्छेते। स्थायिशब्दः स्वरतानानां प्रथमाक्षरवाचकः। कस्माचित्स्वरात्कस्यचित्स्वरस्यावधिमारुह्य पुनः कस्यचित्स्वरपर्यन्तमवरोहणमेकं तानं भवति । ततः तदधस्तनस्वरात्पूर्वस्वराधस्तनस्वरपर्यन्तं कस्मिंश्चित्स्वरे अधः क्रमेण न्यस्यते चेदवरोहणं

भवति । कूटतानलक्षणमन्यत्रोक्तम् । एवं स्थायिस्वराद्बहूनां तानानां तननं विस्तारणं वर्तनीत्युक्तम् । भाषायां मकरिणीत्युच्यते । अन्त्ये कस्मिंश्चिन्नियतस्वरे न्यासः (रागस्य वर्जनम्) क्रियते सः न्यास इत्युक्तं भरतेन । भाषायां तु मुक्तायीति ।

चतुर्दण्डीग्रन्थगानसरणौ अयमालाप इत्युच्यते । स्थायिस्वरभेदेन बहूनां तानानां सञ्चारणं ठायमित्युच्यते । अयं पूर्वः क्रमः । अनन्तरं गीतिर्वा गीतं वा गीयते । ततः परं प्रबन्धो गीयते । तस्मिंस्तु प्रबन्धावयवानां त्रीणि चत्वारि पञ्च षड्वा अङ्गानि विस्तार्यन्ते । प्रबन्धसमाप्तौ आभोग इत्यङ्गे कविनाम प्रभोर्नाम चोक्त्वा प्रशस्यते । एवमालापठायगीतप्रबन्धानां चतुर्णामङ्गानां समवायेन गानक्रमः कर्णाटकसङ्गीते सम्प्रदायत्वेनाङ्गीकृतः ।

अग्रे रघुनाथेन दत्ते रागाणां लक्षणे एकस्य लक्षणं, चतुर्दण्डीलक्ष्यग्रन्थाद्भैरवरागस्य लक्षणं, तुलजभूपेन निरुक्तं श्रीरागलक्षणं चोदाहरणदिशा प्रदर्शयामः । अवशिष्टं तत्तद्ग्रन्थेषु द्रष्टव्यम् ।

गानमूर्तिः—मेलकर्ता रागः

स रि ग ० ० म ० प ध ० ० नि स.

मञ्ज

गानललिता—मेलरागः (गानमूर्तिमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि – स.

(अव) स नि ध प म ग रि – स.

गानाङ्गी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म प ध नि स.

(अव) स ध नि ध म प म ग रि स.

मञ्ज

गान्धर्वम्

गान्धर्वं तत्र विज्ञेयं स्वरतालपदात्मकम् ।
पुरा प्रणष्टां देवेभ्यो वाचं गोरूपधारिणीम् ।
अधारयदिति प्रोक्तं गान्धर्वमिह सूरिभिः ॥

कुम्भः

पदस्थः स्वरसङ्घातस्तालेन सुमितस्तथा ।
प्रयुक्तश्चावधानेन गान्धर्वमभिधीयते ॥

दत्तिलः

अवधानमिति । सम्यक् बुद्ध्यादियोजनम् ।

यत्तु तन्त्रीगतं प्रोक्तं नानातोद्यसमाश्रयम् ।
गान्धर्वमिति तद्ज्ञेयं स्वरतालपदात्मकम् ॥
अत्यर्थमिष्टं देवानां तेषां प्रीतिकरं पुनः ।
गन्धर्वाणां च वै यस्मात्तस्माद्गान्धर्वमुच्यते ।
अस्य योनिर्भवेद्गानं वीणा वंशस्तथैव च ॥

भरतः

गानमिति । केवलं खण्डयं गानम् । भरतमते ध्रुवागानमेव ।

गान्धर्वं तत्र विज्ञेयं स्वरतालपदात्मकम् ।
पुरः प्रणष्टान्देवेभ्यो वाचं गोरूपधारिणीम् ।
अधारयदिति प्रोक्तं गान्धर्वं पूर्वसूरिभिः ॥
अत्यर्थमिष्टं देवानामत एव प्रकीर्तितम् ।
वंशवीणाशरीरेभ्यः प्रभवस्तस्य सम्मतः ॥

कुम्भः

—करणम्

यत्रैकपार्श्वं स्थानं स्यात्पताकाख्यौ करौ तदा ।
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य पादाभ्यामङ्गुलीपृष्ठदर्शनम् ।
उपरि भ्रमितौ हस्तौ क्रमाद्गान्धर्वमीरितम् ॥

हरिपालः

गान्धर्वः—गायकः

गान्धर्वो मार्गदेशीवित् स्वरादेर्मार्गकोविदः ।

कुम्भः

गान्धर्ववेदसंग्रहः—गान्धर्वशास्त्रसङ्क्षेपः

दत्तिलकृतः । अत्र पञ्चाशदुत्तरशतद्वयश्लोकाः वर्तन्ते । अत्र भरतो गुरव इत्युक्तः । विशाखिलकोहलनारदाः स्मृताः

गान्धर्वस्य त्रैविध्यम्

गान्धर्वं त्रिविधं विद्यात्स्वरतालपदात्मकम् ।
स्वराश्च श्रुतयो ग्रामौ मूर्छनास्तानसंयुताः ॥
शुष्कसाधारणं वर्णा अलङ्कारास्सधातवः ।
आवापस्त्वथ निष्कामो विक्षेपश्च प्रवेशनम् ।
शम्या तालः परीवर्तः सन्निपातस्सवस्तुकः
माला विदार्यङ्गुलयो गीतिः प्रकरणं यतिः
गीतयोऽवयवा मार्गाः पातभागास्सपाणयः ।
इत्येकविंशको ज्ञेयो विधिस्तालगतो बुधैः ॥

पदगतस्तु –

व्यञ्जनानि स्वरा वर्णाः सन्धयोऽथ विभक्तयः ।
नामाख्यातोपसर्गाश्च निपातास्तद्धिताः कृतः ॥
वृत्तानि जातयश्चैव भवेत्पदगतो विधिः ।
गान्धर्वसङ्ग्रहो ह्येष विस्तरं च निबोधत ॥

भरतः

गान्धवी—वीणा

गन्धर्ववीणेति नामान्तरम् । नकुलादीनां लक्षणे द्रष्टव्यम् ।

गान्धर्वोत्पत्तिः

गान्धर्वं नारदादिभ्यः प्रोक्तमादौ स्वयम्भुवा
विधिवन्नारदेनाथ पृथिव्यामवधारितम् ॥

दत्तिलः

गान्धारः

नाभेस्समुद्गतो वायुः गलं श्रोत्रं च चालयन् ।
सशब्दं येन निर्याति गान्धारस्तेन कथ्यते ॥

पुरुषोत्तमः

नाभेः समुद्गतो वायुरुरःकण्ठसमाहृतः ।
गान्धर्वसुखहेतुत्वाद्गान्धारः परिकीर्तितः ।
गोशब्दोपपदाद्धारेः कर्मण्यप्यथवा मतः ॥

कुम्भः

गान्धारस्त्वेकवदनो गौरवर्णः चतुःकरः
वीणाफलाब्जघण्टाभृत्करः स्यान्मेषवाहनः
शङ्करो दैवतं क्रौञ्चो द्वीपं सुपर्वजं कुलं ।
विष्णुर्गाता रसो वीरः.............॥

सुधाकलशः

त्रिष्टुप् छन्दः, करुणो रसः, छागो रौति, देवकुलसंभवः सुवर्णवर्णः, वैश्यजातिः, कुशद्वीपभवः, स्वर्लोके वासः, गौडदेशगः, कुजो वासराधीशः, यजुर्वेदी, माध्यन्दिनी शाखा, पञ्चविंशतिवर्षदेशीयः, तिस्रः कलाः, ईश्वरसत्कारे प्रयोगः, उच्चध्वनिः, नादो गन्धं गन्धवहमित्यन्वेति यत्स्फुटं । तेन गान्धार एवासौ स्वरो गान्धार उच्यते । गान्धारो द्विश्रुतिः ॥

पाण्डतमण्डर

गावः प्रगीते तुष्यन्ति गान्धारस्तेन हेतुना ।
श्रुत्वा चैवोपतिष्ठन्ति सौरभेया न संशयः ॥

नारदः

—स्वरहस्तः

करोऽप्यजमुखश्चापि गान्धारः स्वरनिर्णये ।

शृङ्गार

—रागः

रिनिधैवततारस्स्यात् मन्द्रशून्यः पसोज्झितः ।
ग्रहांशन्यासगान्धारो गान्धारः परिकीर्तितः ॥

सोमराजः

गान्धारगतिः—भाषाङ्गरागः

गान्धारगतिका धांशग्रहान्ता तारगापि च ।
स्तम्भतीर्थिकिकामेतामेवाहुः कश्यपादयः ॥

कुम्भः

गान्धारगतिः—रागः

अनन्तरं च गान्धारगतिर्न्यासग्रहांशकात् ।
गान्धारेण तथा मन्द्रशून्या त्यक्ता तथैव च ॥
पञ्चमेन तु षड्जेन तारा सेयं तु धैवते ।
ऋषभे च निषादे च गीतविद्भिरुदाहृता ॥

हरिः

गान्धारगतिका—रागः

ग्रहांशन्यासगान्धारा मन्द्रशून्या पसोज्झिता ।
रिनिधेष्वपि ताराख्या गान्धारगतिकोच्यते ।
गान्धारादिर्यतस्तस्मात् गातव्या करुणे रसे ॥

जगदेकः

गान्धारग्रामः

ग्रामशब्दे द्रष्टव्यम् ।

गान्धारो मध्यमस्याद्यां ऋषभान्तां च संश्रयेत् ।
निषादः प्रथमां षाड्जीं धैवतान्त्यां श्रुतिं श्रयेत् ॥
धैवतः पञ्चमस्यान्त्यां ग्रामे गान्धारसंज्ञके ।
गान्धारो धैवताख्यश्च निषादश्च चतुःश्रुतिः ।
यदा भवन्ति गान्धारग्रामो ज्ञेयस्तदा बुधैः ॥

पण्डितमण्डली

गान्धारपञ्चमः—रागः

गान्धारांशस्तदन्तश्च रागो गान्धारपञ्चमः ।
गान्धारी रक्तगान्धारी ताभ्यामेतस्य संभवः ॥

मोक्षः

गान्धारो निधनेऽशके यदिश...
षड्जोबलधैवतर्षभ...तानस्यतरो यदि ।
मूर्छाचेद्धरिणाश्वकार...ससे गान्धारिकायाः पुनः,
तद्गान्धारकपञ्चमः पृथुरतिप्रीतिप्रदो जायते ॥

नान्यः

गान्धारांशस्तदन्तश्च धैवतर्षभदुर्बलः ।
गान्धारीजातिसंभूतो ज्ञेयो गान्धारपञ्चमः ॥

कश्यपः

गान्धारपञ्चमी—जातिः

चच्चत्पुटस्तत्र चतुष्कलस्य द्व्यष्टौ कला मूर्छनिका द्वितीया ।
सा मध्यमग्रामसमुद्भवा तु गान्धारपूर्वा खलु हारिणाश्वा ॥
अङ्के तुरीये खलु नाटकस्य गाने ध्रुवाया विनियोजनं स्यात् ।
गान्धारको न्यास इहोदितोऽपन्यासौ तथैवर्षभपञ्चमौ च ॥

रघुनाथः

गान्धारपञ्चमीभ्यां जायेत गान्धरपञ्चमीजातिः। इति सूत्रम्। पञ्चम एकोंऽशः स्यात्कार्योऽथ गान्धारश्च न्यासः पञ्चमगान्धारयोश्च सञ्चारः। रिपावपन्यासौ।

पूर्णत्वादेवास्य विधाते धैवतषाडवौडवाः।
अथवापन्यासभिदा द्विविधाममिदधति जातिविदः।

नान्यः

ज्ञेयो गान्धारपञ्चम्यां पञ्चमोंऽशः प्रयोक्तृभिः।
स रिषभस्स्यादपन्यासो न्यासो गान्धार इष्यते ॥

गान्धार्यामथ पञ्चम्यां यत्सञ्चारादिकीर्तितम्।
तदस्यामपि विज्ञेयं किन्तु पूर्णस्वरा सदा ॥

दत्तिलः

पञ्चमोंऽशोत्र गान्धारो न्यासः स्यादृषभोऽपि वा।
गान्धारी पञ्चमीव स्याद्विदार्यादिकमत्र च।
पूर्णस्वरा सदा चेयं प्रोक्ता गान्धारपञ्चमी ॥

गान्धारबौली—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स म ग प ध नि स.
(अव) स नि ध ग रि स.

मल्ल

गान्धाररागध्यानम्

जटां दधानः कृतभूतिभूषः काषायवासाः तनुदेहयष्टिः
सयोगपट्टः कृतनेत्रमुद्रो गान्धाररागः कथितस्तपस्वी ॥

संगीतसरणिः

गान्धारललिता—रागः

ऋषभांशग्रहसारा निन्यासा तारषड्जसंयुक्ता।
धैवतयुक्तममन्द्रा भाषा गान्धारललिताथ ॥

नान्यः

ऋषभांशग्रहा न्याससप्तमा मन्द्रमध्यमा।
हीना च तारषड्जा च गान्धारललिता मता ॥

याष्टिकः

गान्धारषाडवः—रागः

न्यासांशकग्रहणधैवतधारि भूरिकम्पान्वितर्षभकधैवतसुस्वरश्च।
गान्धारभूः...दोषनिषादमन्द्रस्तारापदस्वर...सरिहीननादः ॥
शुद्धगान्धारिकामूर्छो विनताभिख्यतानवान्।
बीभत्सरसमाश्रित्य ज्ञेयो गान्धारषाडवः ॥

नान्यः

धैवतांशग्रहन्यासो गभूरिध्वनिकम्पितः।
निमन्द्रस्वनहीनश्च ज्ञेयो गान्धारषाडवः ॥

कश्यपः

गान्धारसिद्धिः—रागः

गान्धारपञ्चमस्याङ्गं विबुधैरंशपञ्चमः।
ग्रहणन्यासगान्धारो गीयते न्यासकम्पितः।
रागो गान्धारसिद्धिस्तु निषादस्वरमन्द्रकः ॥

सोमराजः

गान्धारसिन्धुः—भाषाङ्गरागः

न लक्षितात्र गान्धारसिन्धुर्लक्ष्येष्वदर्शनात्।

कुम्भः

गान्धारस्वरमन्त्रः

चतुरश्रो हृदयाय नमः। त्र्यश्रः शिरसे स्वाहा। मिश्रः शिखायै वषट्। खण्डः कवचाय हुम्। सङ्करो नेत्रत्रयाय वौषट्। चतुरश्रमिश्रखण्डसंकरा अस्त्रायफट्। सनत्कुमारऋषिः अत्युक्छन्दः दुर्गा देवता ऐं ह्रीं श्रीं गं नमः।

जगदेकः

गान्धाराभिनयः

शुकतुण्डेन हस्तेन दृष्ट्या करुणया तथा।
अधोमुखेन शिरसा स्वस्थाख्यस्थानकेन च।
चार्याप्युचितया धीमान्गान्धारस्वरमादिशेत् ॥

दामोदरः

गान्धारी—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिक एकः अथवा पञ्चमात्रिक एकः।
चतुर्मात्रिक एकः अथवा पञ्चमात्रिक एकः जः।
अथवानलौ पञ्चमात्रिक एकः।

विरहाङ्कः

—जातिः

गान्धारषड्जमध्यमपञ्चमनिषादा ग्रहा अंशाश्च। पञ्चस्वरपरस्तारः। न्यासपरस्तत्परो वा मन्द्रः। ऋषभहीनं षाडवम्। रिधहीनमौडुवितम्। पूर्णावस्थायां रिषभधैवतयोरल्पत्वम्। शेषाणां बहुत्वम्। स्वरजातित्वाद्गान्धारो न्यासः। षड्जमध्यमावपन्यासौ। धैवतर्षभयोः सङ्गतिः। अस्या दशविधलक्षणम्। मूर्छना धैवतादिः। चच्चत्पुटस्तालः। एकद्वित्रिचतुष्कलैः चित्रवार्तिकदक्षिणेषु मागधीसंभाविताप्रथुलागीतयः। करुणो रसः। तृतीयप्रेक्षणिके ध्रुवागाने प्रयोगः।

समगपनि स्वरा अंशाश्च। सपावपन्यासौ। गान्धारो न्यासः। रिलोपे षाडवम्। रिधलोपे औडुवितम्। रिधौ लङ्घनीयौ। मध्यमग्रामिका देशी गान्धारपञ्चमा वेलावल्यादिषु गीयते।

नान्यः

अत्र मतङ्गोक्तषड्जमध्यमापन्यासत्वं लेखकदोषेण स्यात्। अभिनवगुप्तोऽपि षड्जपञ्चमावपन्यासाविति अभिनवभारत्यामाह।

गान्धार्यां द्वावनंशौ तु ज्ञेयावृषभधैवतौ।
क्रमान्वित्यमपन्यासौ विज्ञेयौ षड्जपञ्चमौ।
धैवतादृषभं गच्छेदेवं स्यात्सर्वमेव तु॥

दत्तिलः

आरोहणं धादृषभान्तमस्यां लोपाद्भवेत् षाडवतर्षभस्य।
स्यादौडुवं तद्रिधयोस्तु लोपान्न पञ्चमेंशे किल षाडवः स्यात्॥
नैवौडवं षड्जनिषादकौ वा अंशौ यदा मध्यमपञ्चमौ च।
स्यान्मूर्छना पौरविकात्र तालः चच्चत्पुटः पूर्ववदेव तालः॥
गान्धारपूर्वोऽपि च पञ्चमश्च देशी च वेलावलिका च रागाः।
गान्धारकांशेत्वसमानभावा तस्यास्तु गाने स्फुटतां प्रयाति॥

रघुनाथः

गान्धारीकपालम्

गान्धारिका जातिकपाललक्ष्म वक्ष्यामि गान्धारक एव चांशः।
न्यासोऽप्यपन्यास इह ग्रहश्च स एव षड्जर्षभगाः तथात्वे॥
स्याद्वैवतः स्याद्बहुलस्तथैव स्यादौडुवत्वं रिपयोर्विलोपात्।
अष्टौ कलास्तत्र भवन्ति शिष्टं गान्धारिकायामिव सर्वमूह्यम्॥

रघुनाथः

अपि यत्र मध्यमः स्यान्न्यासोऽपन्यासको ग्रहश्चैव।
अंशो धैवत एवं यस्मिन्नल्पे स्वराः सरिगाः॥
रिपहीनौडवकृतं मध्यमजातिस्वरैः समारब्धम्।
विद्यादष्टकलं कपालमिह शुद्धगान्धार्याः॥

मध्यमग्रामे गान्धारी सकपालपाणिका गान्धारपञ्चमेन देश्यां वेलावल्यां गीयते।

नान्यः

गान्धारीकपालगानम्

यस्मिन्नंशो ग्रहो न्यासोऽपन्यासो मध्यमस्वरः।
बहुधा धैवतेऽल्पत्वं सरिगाणामथौडुवम्॥
पञ्चमर्षभयोर्लोपात्कलाष्टकविभूषितम्।
तद्गान्धारीकपालं स्यादिति भूमीन्द्रभाषितम्॥

चलत्तरङ्गेत्याद्यष्टकलम्।

कुम्भः

गान्धारीध्यानम्

स्वर्णाभिरामरुचिमुज्ज्वलरूपवेषां
वीणाविनोदकुतुकां मृदुमीलिताक्षीम्।
देवीं दयार्द्रहृदयां प्रणतिं गतेषु
गान्धारमाश्रितवतीमनिशं नमामि॥

जगदेकः

गान्धारीरागध्यानम्

शिवालयसमीपस्थां वीणावाद्यकरद्वयीम्।
स्वर्णमाणिक्यमकुटां ध्याये गान्धारिकां सदा॥

रागसागरः

गान्धारोदीच्यवती—जातिः

गान्धारोदीच्यवायां तु द्वावंशौ षड्जमध्यमौ।
रिलोपात्षाडवं ज्ञेयं पूर्णत्वेंशोऽन्तरात्मना॥
अलानिधपगान्धाराः षाडवत्वे प्रकीर्तिताः।
रिधयोः सङ्गतिर्ज्ञेया धैवतादिश्च मूर्छना॥
तालश्चच्चत्पुटो ज्ञेयः कलाः षोडश कीर्तिताः।
विनियोगो ध्रुवागाने चतुर्थप्रेक्षणे मतः॥

शार्ङ्गदेवः

षड्जस्तथा धैवतकस्वरौ द्वावस्यामपन्यासतया प्रतीतौ।

रघुनाथः

षाड्जी गान्धारी मध्यमा तथा धैवती च खलु जातिः।
गान्धारोदीच्यवतीं जातिं निर्वर्णयन्त्येताः॥
स्वरौ मध्यमषड्जाख्यौ अंशौ यत्र प्रकीर्तितौ।
न्यासः स्यान्मध्यमो यस्यां षाडवं चर्षभं विना॥
नास्त्येवौडुवितं यस्यां विकल्पाद्यत्र पूर्णता।
मन्द्रस्थाने च गान्धारबाहुल्यं दृश्यते तथा॥

नान्यः

गाम्भीरी—भाषाङ्गरागः

षड्जग्रामाभिरामा नरहरिदयिता सग्रहांशा मतारा
सान्ता सान्तप्रयोज्या परिपगमपयुक् षड्जतो मूर्छनाढ्या।
भाषाङ्गं दत्तिलोक्तेरियमुत गदितोपाङ्गकं कोहलाद्यै-
र्गाम्भीरी भूमिभर्त्रा पुनरियमुदिता भूषितारोहिवर्णैः॥

कुम्भः

गाम्भीर्यम्

यस्य प्रभावादाकारे हर्षक्रोधभयादयः।
सन्तोऽपि नोपलभ्यन्ते गाम्भीर्यं तदुदाहृतम्॥
कर्मणामतिलोकानां पौरुषोत्कर्षशंसिनाम्।
गाम्भीर्यमाहुरितरैरपरिछेद्यवैभवम्॥

भावविवेकः

गायकः

गायत्यन्यानपेक्षो यः सुगीतं लक्षणान्वितम्।

सोमेश्वरः

गायकभेदः

एकश्चेद्गायकः स स्याद् द्वौ चेद्यमलकौ स्मृतौ
मिलित्वा बहुभिर्यस्तु गीतं गायति गायकः ।।
स बृन्दगायकस्तेषां पूर्वः पूर्वो भवेद्वरः ।
शिक्षको भावकश्चैव रञ्जको रसिकस्तथा ।
अपरः कुठिकाराख्यः पञ्चमो गदितो बुधैः ।।

सोमेश्वरः

गायत्रीवृत्तानि

वृत्तानि च चतुष्षष्टि गायत्र्यां कीर्तितानि तु

भरतः

गायनप्रियः—मेलकर्ता रागः

स रि ० ० म ० प ध नि ० ० स.

मञ्ज

गायि (य?) गोवालः—देशीतालः

रगणो द्वावर्धमात्रौ गायिगोवालनामनि ।
ऽ । ऽ ० ०

कुम्भः

गारुगिः—देशीतालः

विरामान्तं द्रुतानां च चतुष्कं गारुगौ स्मृतम् ।
० ० ० ०

सुधा

गारुडम्—देशीस्थानम्

आकुञ्चितो वामपादः पुरस्ताद्विनिवेशितः ।
पश्चाद्दक्षिणपादस्तु विन्यस्तो भुवि जानुना ।
यत्र तद्गारुडं स्थानं वदन्ति स्थानवेदिनः ।।

वेमः

गारुडहस्तः

अर्धचन्द्रोत्थानितयोर्यदङ्गुष्ठे निकुञ्चिते ।
अन्योन्यमेलनाद्धस्तो गारुडः परिकीर्तितः ।
गरुडोऽस्याधिदेवस्तु गृध्रे च गरुडे तथा ।।

गौरीमतम्

गिरा—ध्रुवावृत्तम्

त्रिलघुराजितो
यदि च पञ्चमः ।
भवति पादतः
प्रकथिता गिरा ।।

यथा -

सुणिअ कुंजरो - श्रुत्वा कुञ्जरः
मध्यंमोत्तमपात्राणां गिरा वीरे रसे भवेत् ।
टक्केन चतुरश्रः स्यात्पादाक्षरविनिर्मितः ।।

नान्यः

गीतम्

स्वराणां च पदानां च तालानां च समन्वयः ।
गीतमित्युच्यते ....।।

सोमेश्वरः

गीतगुणाः

इच्छन्ति सममाचार्याः व्यक्तं वाञ्छन्ति पण्डिताः ।
काङ्क्षन्ति मधुरं कान्ताः विकृष्टमितरे जनाः ।।
शूरास्सोत्साहमिच्छन्ति करुणं विरहातुराः ।
विटास्तु परिहासाढ्यं योगिनोऽध्यात्मसङ्गतम् ।।
सोत्सवा मङ्गलं गीतं स्तोत्रं भक्तिसमन्विताः ।
वादिनो विषमप्रायं प्रौढक्रमसमन्वितम् ।।

सोमेश्वरः

गीतनृत्तानुगम्

वाद्यशब्दं पश्यत ।
गीतपात्रानुगं वाद्यं तद्भवेद्गीतनृत्तगम् ।

सोमेश्वरः

गीतपर्यायाः

गीतं गानं च गीतिश्च गेयं गान्धर्वमित्यपि ।

जगन्नाथमल्लः

गीतप्रकाशः

एवन्नामानः ग्रन्थाः त्रयो वर्तन्ते । एको विप्रदासकृतः ।

अन्यः केनचिदोढ्रदेशीयेन कृतः । तृतीयः कृष्णदासेनौढ्रदेशीयेन रचितः । अन्त्यः पञ्चपरिच्छेदात्मकः । ध्रुवादिगीतविषये बहून् पक्षान्निरूप्य स्वपक्षं सिद्धान्तयति । गीतलक्षणे समीचीनोऽयं ग्रन्थः । स्वनिबद्धोदाहरणानि गीतकानां वर्तन्ते । कालः १६००.

गीतरत्नावलिः

ज्यायसेनापतिना कृता । तेनैवोक्तं नृत्तरत्नावलौ पञ्चमाध्यायान्ते ।

'एतासामपि विज्ञेयः प्रस्तारः कूटतानवत् ।
स चास्माभिः स्फुटंगीतरत्नावल्यां प्रपञ्चितः '

इत्युक्तम् । कालः प. १२४५

गीतवाद्यता—देशीलास्याङ्गम्

नृत्येदनुगुणं यत्र नर्तकी गीतवाद्ययोः ।
अक्षराणां लयस्यापि समता गीतवाद्यता ।। अशोकः

सुगीतवर्णकाकुभ्यां सदृशस्य लयेन च ।
वाद्यस्यानुगुणे नृत्येऽयत्र सा गीतवाद्यता ॥
ज्यायनः

गीतवाद्यमेलनप्रकारः

स त्रिविधः औधः अनुगतं तत्त्वमिति ।
वाद्यं गीतानुगं यत्स्यात् त्रिप्रकारं तदिष्यते ।
ओघश्चानुगतं तत्वमिति तल्लक्षणं यथा ॥
कुम्भः

गीतविधिः—पूर्वरङ्गाङ्गम्

अत्र गीतविधिः पूर्वैर्बहुशो भरतादिभिः ।
मद्रकादिषु गीतेषु सप्तस्वेष विधिः स्मृतः ॥
शारदातनयः

गीतविभागः—गीतिछेद:

निर्युक्तं पदनिर्युक्तमनिर्युक्तमिति क्रमात् ।
पुनरेतानि गीतानि प्रत्येकं त्रिविधानि च ॥
सर्वैरङ्गैश्च संयुक्तं निर्युक्तं परिकीर्तितम् ।
पदनिर्युक्तमित्युक्तोऽपोहनं प्रत्युपोहनम् ॥
संबन्धं च स्तुतिपदैः छन्दोभिश्च यथेप्सितैः ।
अनिर्युक्तं तु विज्ञेयं वस्तुमात्रप्रकल्पितम् ॥
वेमः

गीतानुगम्

वाद्यशब्दं पश्यत ।

-वाद्यम्
गीतेन सङ्गतं यत्तु तद्गीतानुगमुच्यते
सोमेश्वरः

गीतिः

सलयतालपदा स्वरराजिता विविधवर्णविभूषणभूषिता ।
गमकपेशलगानगुणाञ्चिता मुनिवरैरिह गीतिरुदाहृता ॥
कुम्भः

–छन्दः

द्वियस्या आर्याया अभ्यासे जायते दले प्रथमे
सा तन्नाम्ना गीतिस्तथैव च दले चरमे ॥
कुम्भः

गीतिः

त्रिषष्ट्यलङ्कारयुता चतुर्भिः स्थाय्यादिभिस्सम्मिलिता च वर्णैः ।
विलम्बितेनापि च मध्यमेन द्रुतेन शोभां दधती लयेन ॥

गानक्रियागीतिरिहोपदिष्टा चतुर्विधा सा गदिता मुनीन्द्रैः ।
स्यान्मागधीनामवती किलाद्या तथार्धमागध्यभिधा द्वितीया ।
संभाविताख्यानवती तृतीया भवेच्चतुर्थी पृथुलाभिधाना ॥
रघुनाथः

गीर्वाणपदम्—मेलरागः (रसिकप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .
मञ्ज

गीर्वाणप्रिया—मेलरागः (धीरशङ्कराभरण मेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध स .
(अव) स नि ध म ग रि स .
मञ्ज

गीर्वाणमण्ठकः—तालः

गीर्वाणमण्ठके तु स्याज्जगणो दीप्तको गुरुः ।
। ऽ । ऽ̍ ऽ
वेदः

—देशीतालः

गीर्वाणमण्ठके च स्यात् जगणो दीपको गुरुः ।
। ऽ । ऽ̍ ऽ
दामोदरः

गीर्वाणी—मेलरागः (गवाम्भोधिमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म ग म ध नि प नि ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .
मञ्ज

गुणकरी—रागः

रिधहीना गुणकरी औडुवा परिकीर्तिता
निग्रहांशा तु निन्यासा कैश्चित् खण्डत्रया मता
रजनी मूर्छना चात्र मालवाश्रयणी तु सा ॥
दामोदरः

—मेलरागः

रिधकोमलसंयुक्ता गनिवर्जा गुणक्रिया ।
धैवतोद्ग्राहसंयुक्ता क्वचिद्गान्धारसंयुता ॥
प्रथमप्रहरोत्तरगेया ।
अहोबिलः

गुणकरीरागध्यानम्

शोकाभिभूतनयनारुणदीनदृष्टि-
र्नम्रानना धरणिधूसरगात्रयष्टिः ।

आसक्तचारुकबरी प्रियदूरवर्ति-
न्युक्ता तदा गुणकरी करुणे कृशाङ्गी ॥

मालवकौशिकभार्या।

दामोदरः

गुणकीर्तनम्—लक्षणम्

लोके गुणातिरिक्तानां गुणानां यत्र नामभिः।
एको हि शब्द्यते तत्तु विज्ञेयं गुणकीर्तनम् ॥

भरतः

यथा वीणावासवदत्ते (४ अङ्के) राजमन्त्रिसंवादः

गुणकीर्तनम्—करणम्

कीर्त्यमानैर्गुणैर्यत्र विविधार्थसमुद्भवैः
दोषा न परिकथ्यन्ते तद्ज्ञेयं गुणकीर्तनम् ॥

भरतः

'पृथुरसि गुणै' रित्यत्र विविधा ये हि पृथू रामप्रकृतयो वा समुद्भवैर्गुणैः कीर्त्यमानैः तद्गता दोषा न परिकल्प्यन्ते।

यथा – नलोसीति दूतव्यसनिता न कथ्यते। दोषोऽत्र न प्रधानम्।

अभिनवः

लोके गुणातिरिक्तानां गुणानां यत्र नामभिः।
एको हि शब्द्यते तत्तु विज्ञेयं गुणकीर्तनम् ॥

यथा – 'भग्नं येन धनु' रित्यादि।

सागरः

बहूनामभिधेयानां वर्णनं गुणकीर्तनम्।

सर्वेश्वरः

—विरहावस्था

अङ्गप्रत्यङ्गलीलाभिः वाक्चेष्टाहसितेक्षितैः।
नास्त्यन्यस्सदृशस्तेनेत्येतत्स्याद् गुणकीर्तनम् ॥
गुणकीर्तनोल्लुकसनैरश्रुस्वेदापमार्जनैश्चापि।
दूत्यविरहविस्रंभैरभिनययोगश्चतुर्थे तु ॥

भरतः

गुणनिका

भट्टलोल्लटकृता नाट्यशास्त्रव्याख्या गुणनिकेत्युच्यते। पुनः पुनरभ्यासो गुणनिका। संज्ञायां कन्।

गुणमञ्जरी—कला

तथैकपादं च धनुर्गुणस्थं कृत्वाचरेद्दोलकचक्रलीलाम्।
असिं ललाटे दधती च यत्र राज्ञेयमुक्ता गुणमञ्जरीति ॥

नागमल्लः

गुणातिपातः—लक्षणम्

गुणाभिधानैर्विविधैर्विपरीतार्थयोजितैः
गुणातिपातो मधुरैर्निष्ठुरार्थै भवेद्यथा

भरतः

यथा – धूर्तविटे विटोक्तं 'जात्यन्धां सुरते' ष्वित्यादि।

अत्र कुलस्त्रीसमुचिताद्विनयलज्जादयो गुणा विपरीतार्थयोजिताः।

गुणानुवादः—नाट्यालङ्कारः

दोषपरेण दर्पादवधीरितस्य व्याहारः गुणस्य प्रतिपादनम्।
यथा – रावणाङ्के विभीषणवाक्यं 'भ्रष्टः पदा' दित्यादि।

सागरः

—लक्षणम्

गुणानुवादो हीनानामुत्तमै रुपमाकृतः।

भरतः

गुणानुवाद इति परिमितस्यापाद्यतोत्कृष्टगुणेन योपमा तत्कृतो गुणानामुत्सेकः। यथा – 'पालिता पौरिवेन्द्रेण त्वया राजन्वसुन्धरा' इति। अन्ये पठन्ति –

गुणाभिधानैर्विविधैर्विविधार्थप्रयोजितैः।
गुणातिपातो मधुरैर्निष्ठुरैर्वा भवेदिह ॥

अभिनवः

अन्ये तु

गुणानुवादस्स ज्ञेयो यत्राभेदोपचारतः।
गौणीं वृत्तिमुपाश्रित्य वस्तुनो रूपमुच्यते ॥

यथा – शाकुन्तले 'अनाघ्रात' मिति श्लोकस्य गुणानुवादः।

गुणाश्रयः—देशीतालः

प्लौ दौ गो गुणाश्रये।

७ मात्राः।

तालप्रस्तारः

गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदाः

अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम्।
सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काकाक्षिप्तमसुन्दरम्।
व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टाभिधाः स्मृताः ॥

शारदातनयः

गुण्डकिरीरागध्यानम्

रतोत्सुका कान्तपथप्रतीक्षामापादयन्ती मृदुपुष्पतल्पे।
इतस्ततः प्रेरितदृष्टिरार्ता श्यामाङ्गिका गुण्डकरी प्रदिष्टा ॥

संगीतसरणिः

गुण्डकृतिः—क्रियाङ्गरागः

देशीहिन्दोलरागोत्था मतारा मपभूयसी।
षड्जन्यासांशसंपन्ना समन्द्रा रिधवर्जिता
गेया गुण्डकृतिस्तज्ज्ञै रसे शृङ्गारसंज्ञके॥

भट्टमाधवः

गुण्डक्रिया—रागः

गौण्डक्री संज्ञितो रागो देशीहिन्दोलसंभवः।
धैवतर्षभसंत्यक्तः षड्जन्यासांशसंयुतः॥
गान्धारतारशेषस्तु क्रमादान्दोलितस्वरैः।
षड्जमन्द्रसमायुक्त एवं गौण्डकृतिर्भवेत्॥

हरिः

षड्जांशा रिषभान्ता च धैवतेन च वर्जिता।
प्रकम्पिता निजस्थाने नाम्ना गुण्डकृतिर्मता॥

सोमेश्वरः

न्यासांशकग्रहणषड्जधरा पमन्द्रा
मध्याख्यपञ्चमरवप्रचुरा मता सा।
त्यक्ता च धैवतरवेण हि गीतविद्भिः
सङ्कीर्तिता जगति गौण्डकृतिर्मनोज्ञा॥

नान्यः

षड्जांशकग्रहन्यासर्षभधैवतवर्जिता।
मपोत्कटा मतारा पमन्द्रा गौण्डकृतिर्मता॥

मतङ्गः

देशीहिन्दोलरागाङ्गं षड्जांशन्याससंयुता।
रिसंत्यक्ता गतारा च शेषैरान्दोलिता स्वरैः।
समन्द्रा हास्यशृङ्गारे गेया गुण्डकृतिर्भवेत्॥

जगदेकः

गेया गुण्डकृतिर्देशीहिन्दोलाङ्गं रिधोज्झिता।
षड्जांशग्रहणन्यासा गतारा मन्द्रपञ्चमा।
आन्दोलिता स्वरैश्शेषैरेषा शृङ्गारहास्ययोः॥

सोमराजः

—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि ग स.

मञ्ज

गुण्डक्रियारागध्यानम्

श्रीचन्दनोद्यानविलासभासुरां
पीताम्बरालङ्कृतसन्नितम्बिनीम्।
वीणाप्रवालाञ्चितवामभागां
गुण्डक्रियां तां मनसा स्मरामि

रागसागरः

गुण्डक्री—रागः

गुण्डक्री रिधहीना स्यात् सत्रया च क्रियाङ्गका।

मद

—रागः (वंशे वादनक्रमः)

तारस्थं स्थायिनं नीत्वा षड्जं तस्माद्द्वितीयकम्।
तृतीयं च स्वरं प्राप्य ग्रहार्धं द्रुतमुच्चरेत्॥
ग्रहात्पूर्वं स्वरं स्पृष्ट्वा ग्रहन्यासं विधाय च।
ईषद्विरम्य तत्पूर्वं स्वरं स्पृष्ट्वा तृतीयकम्॥
लघू कुर्यात्ततः पूर्वौ स्पृष्ट्वा पश्चात् ग्रहात्परौ।
स्वरौ प्रापय्य लघुतां द्वितीयं प्रोच्य च द्रुतम्॥
स्थायिन्यासाद् गुण्डकृतेः स्वस्थानं प्रथमं भवेत्।
द्वितीयोऽस्यामपि स्थायिस्वरो वंशेषु लक्ष्यते॥

वेमः

गुम्मकाम्भोजी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

गुम्मकाम्भोजीरागध्यानम्

अस्य कूर्मकाम्भोजीति नामान्तरं दृश्यते।

कूर्मासनां मन्मथवृक्षमूलनिवासिनीं हंसमुखाग्रहस्ताम्।
काषायचेलां स्फटिकाक्षमालां श्रीकूर्मकाम्भोजिमहंभजामि॥

रागसागरः

गुरुः

छन्दश्शास्त्रे लघ्वोरुच्चारणकाले गुरुः। तालशास्त्रे तु चच्चत्पुट-चाचपुटाद्येककले एकैकपादो गुरुः। तस्यैककलयथाक्षरमिति नामान्तरमन्वर्थोऽस्ति॥

—देशीतालः

सद्द्वयं गुरोर्द्वन्द्वं गुरुताले गुरोर्मतम् ० ० ऽ ० ० ऽ

श्रीकण्ठः

गुरुगुञ्जितः—हस्तपाटः

णस्यानामिकाङ्गुष्ठचालनात्।
वामस्य पाणेरुल्लासाज्जायते गुरुगुञ्जितः॥

रकर ररर करर करधर गिडघे रगिड दधिगिघोटें
वेमः

गुरुजाना—रागः

पञ्चमांशग्रहन्यासा रिषभेण विवर्जिता।
षाडवा कम्पिता स्थाने गुरुजानापि गीयते॥

सोमेश्वरः

गुरुञ्जीगुरुञ्जौ—रागः

सांशन्यासग्रहोपेता संपूर्णा धरिभूयसी।
समन्द्रा च पतारा च गुरुञ्जी स्वल्पपञ्चमा।
षड्जादिभिर्यतस्तस्मात् रसे वीरे नियुज्यते॥

जगदेकः

ललिताङ्गं गुरुञ्जो स्यादृषभेण समन्विता।
पञ्चमेन विहीनेयं प्रमोदे विनियुज्यते॥

जगदेकः

अनन्तरं गुरुञ्जी स्यात् षड्जन्यासग्रहांशकः।
धैवतर्षभभूयिष्ठा संपूर्णा मन्द्रधैवता।
कथ्यते पञ्चमे तारा रागज्ञैरल्पपञ्चमा॥

हरिः

अनन्तरं गुरुञ्जाख्यो रागो ललितसंभवः।
ऋषभांशग्रहन्यासो हीनपञ्चमको भवेत्॥

हरिः

—हस्तः

गुरुञ्ज्यां चतुराभिधः। शृङ्गारः

गुरुत्वम्

लघुभिर्गुरुभिर्वापि गुणैर्योऽतिशयो नृणाम्।
सर्वस्मादपि जन्तोर्यत्तद्गुरुत्वं प्रचक्षते॥

भावविवेकः

गुरुपर्यायाः

वक्रो दीर्घो द्विमात्रः स्यात्पूज्यो गश्च कलाभिधः।
केयूरो नूपुरो हारस्ताटङ्कः कङ्कणो गुरुः॥

श्रीकण्ठः

गुरुप्रकाशः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध प म रि स.

मज

गुरुमल्लकः—देशीतालः

बिन्दुषट्कं गुरुलघुप्लुतश्च गुरुमल्लके।

९ मात्राः

तालप्रस्तारः

गुरुलघुसञ्चयः—पुष्करवाद्ये गुरुलघ्वोः मध्यलयप्रवृत्तिः

यथा घिमघिघिमघिदिक्ला तकटा धिद्यटा दिघिपट घघट-मथि धूं घू घटमथि घघादुगुडुकटु गुडूघटघं इति।

भरतः

गुरुसञ्चयः—पुष्करवाद्ये अक्षरलययोः प्रयोगः

गुरुस्थितलयप्रवृत्तः गुरुसञ्चयः।

यथा – घेता कें ता तं ता ध्रं ध्रं ध्रां ध्रां कीतां कीतततां घंता-कं तिवलां इति गुरूणि स्युः।

भरतः

गुरुहस्तः

लाङ्गूलतर्जनी वक्रा श्लिष्टलाङ्गूल इष्यते।
बृहस्पतेरर्थभावे कथ्यते नाट्यकोविदैः॥

शृङ्गारः

गुर्जरी—मेलकर्ता (मालवगौलः)

ग्रहांशन्यासरिः पूर्णा प्रातर्गेया तु गूर्जरी।
बहुली मिश्रिता नित्यं षड्जहीना क्वचिद्भवेत्॥

श्रीकण्ठः

—रागः

रिषभांशन्यासयुक्ता हीनगान्धारधैवता।
निषादे कम्पिता पूर्णा गुर्जरी नाम रागतः॥

सोमेश्वरः

गुर्जरी रिग्रहांशान्ता जाता पञ्चमषाडवात्।
क्वचिन्मांशापि घस्रादौ गेया शृङ्गारवर्धनी॥

नारायणः

षाडवः – षड्जस्वरः। सङ्गीतसारे दक्षिणगूर्जरी सौराष्ट्र-गूर्जरीति भेदद्वयमुक्तम्। रत्नमालायां 'दशधा गुर्जरी प्रोक्ता' इत्युक्तम्।

ग्रहांशन्यासऋषभा संपूर्णा गुर्जरी मता
पौरवी मूर्छना यस्यां बह्वल्पसममिश्रिता

दामोदरः

रिग्रहांशधमन्यासा जाता पञ्चमषाडवात्।
ममध्यान्ता रितारा च रिधाभ्यामतिभूयसी
गुर्जरी ताडिता पूर्णा शृङ्गारे विनियुज्यते॥

हम्मीरः

गुल्फः

गुल्फावङ्गुष्ठसंश्लिष्टावन्तर्यातौ बहिर्गतौ ।
मिथो युक्तौ वियुक्तौ च पञ्चधा स्थानकादिषु ॥

विप्रदासः

गुल्मः—नृत्तम्

भाणे प्रयुक्तम् ।

गुल्मस्संभूय यन्नृत्यंगुल्मबन्धो विलम्बे स्यात् ।
विलम्ब इति विलम्बितलयः ।

शारदातनयः

गुह्यद्युतिः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि ध प ध प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

गूढा—श्रुतिः

षड्जस्य तृतीया श्रुतिः । मण्डलीमते तारषड्जस्यैव ।

अनूपः

गूढार्थम्—काव्यदोषः

पर्यायशब्दाभिहितं गूढार्थमिति संज्ञितम् ।

भरतः

गूर्जरिका—रागः

अंशन्यासग्रहपो निषादतारा च मन्द्रगान्धारा ।
रिषभविहीनान्दोलितगमका च गूर्जरी पशुप्राया ॥

नान्यः

रितारा मन्द्रगा न्यासग्रहांशीकृतपञ्चमा ।
रिहीना..........समुद्भूतगूर्जरिका ॥

मतङ्गः

गूर्जरी—उपाङ्गरागः

मेषगा पीतवस्त्रा च गौराङ्गी कैश्चिदिष्यते

कुम्भः

-रागः

कथ्यते गूर्जरीरागो जातः पञ्चमषाडवात् ।
ऋषभांशग्रहयुतो न्यासवान्मध्यमस्वरे ॥

षड्जमध्यर्षभे तारो बहुत्वं धैवतर्षभे ।
संप्राप्तो गुर्जरीराग इति सम्यक् निरूपितः ॥

हरिः

गूर्जरी—रागः

पञ्चमांशग्रहन्यासा रितारा मन्द्रमध्यमा ।
अपन्यासस्तु गान्धारः सकलस्वरपूरिता ॥

विस्फुटस्वरनादा च मध्यमर्षभधैवतैः ।
कोकिलप्रियतानेन गूर्जरी जायते सदा ॥

नान्यः

मध्यमधैवतऋषभैः बलवद्भिर्योजिता तु संपूर्णा ।
गापन्यासेन युता गूर्जरिका भवति रम्यतरा ॥

कश्यपः

रिग्रहांशश्च पन्यासः जातः पञ्चमषाडवात् ।
ममन्द्रः पनितारश्च रिधाभ्यामपि भूयसी ।
गूर्जरी ताडिता पूर्णा शृङ्गारे विनियुज्यते ॥

जगदेकः

मन्यासा रिग्रहांशा च जाता पञ्चमषाडवात् ।
तारा पञ्चममध्या च गूर्जरी रिसयोर्बहुः ॥

सोमराजः

—प्रथमरागः

स्याद्रिग्रहांशा रिधभूरिपूर्णा मन्यासका पञ्चमषाडवोत्था ।
तारो धरी मुख्यरसे ममन्द्रा सन्ताडिता गूर्जरिका स्वरैश्च ॥

सोढ्ढदेवः

—रागः

रिषभः स्यात् ग्रहेऽशे च मान्ता गूर्जरिका रजा ।
रजा – रागाङ्गः ।

मद

—रागः (वंशे वादनक्रमः)

ऋषभं स्थायिनं कृत्वा तत्पूर्वं तु प्रकम्पयेत् ।
अर्धीकृत्य तमेवाथ ग्रहं तस्माद् द्वितीयकम् ॥
तृतीयं तदधस्त्यं च पुनश्च स्थायिनं व्रजेत् ।
ग्रहात्पूर्वं प्रकम्प्याथ वादयित्वाथमस्य च ॥
स्थायिस्वरे यदा न्यासो गूर्जर्यास्तु तदा भवेत् ।
स्वस्थानमाद्यं वंशेषु तृतीयोऽस्यां भवेद्ग्रहः ॥

वेमः

—रागाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

स्थायिनं ऋषभं कृत्वा तदधस्थं द्वयं ततः ।
गत्वा स्थायिन एवाथावरोहेत्त्रीन्स्वरानथ ॥

पञ्चारुह्य कृते न्यासे रिषभे गूर्जरी भवेत् ।
गान्धारोऽपि ग्रहः कैश्चिदिष्यतेऽस्याः स्वरागमः ॥

कुम्भः

विधाय स्थायिनं मध्यमृषभं तदधःस्थितौ ।
स्वरौ द्वावेत्य तदनु प्रारभ्य स्थायिनं स्वरम् ॥
आरुह्य त्रीन्स्वरान्पश्चादवरोहे तान्स्वरान् पुनः ।
न्यस्यते स्थायिना सेयं गूर्जरीति निगद्यते ।
एतस्या लक्ष्यमार्गे तु गान्धारोऽपि ग्रहो भवेत् ॥

वेमः

गूर्जरीरागध्यानम्

इन्दीवरश्यामतनुस्सुकेशी पाटीरपत्रावलिचारुतल्पा ।
श्रुतिस्वरव्यूहविभागरम्या तन्त्रीमुखान्मञ्जुलगूर्जरीयम् ॥

श्रीकण्ठः

श्वेतकवचावृताङ्गीं कन्दुकहस्तां सखीजनेन खेलन्तीम् ।
शम्बरडिंभकलोलां मानसदेशे च गूर्जरीं हि भजे ॥

रागसागरः

गूर्जरी—रागाङ्गरागः

गूर्जरी मध्यमन्यासा जाता पञ्चमषाडवात् ।
ऋषभांशग्रहा मन्द्रमध्यमा ताडितस्वरा ।
पनितारा धभूयिष्ठा संपूर्णा सार्वकालिका ॥

भट्टमाधवः

गृहप्रत्यागमः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

क्रीडान्ते गृहागमनम् ।

भोजः

गृध्रावलीनम्—करणम्

अङ्गुष्ठेन महीं चुम्बन् किञ्चिदञ्चितजानुकः ।
पृष्ठतः प्रसृतः पादः पार्श्वगौ च लताकरौ ॥
यत्र गृध्रावलीनं तत्पृथुपक्षिनिरूपणे ।
तार्क्ष्यपक्षाविह प्रोक्तावुचितौ भट्टतण्डुना ॥

ज्यायनः

योज्यं गृध्रावलीनं तद्वीरपक्ष्याहवे बुधैः

लक्ष्मणः

गेयरूपकाणि

अथ देशीनृत्तकाव्यप्रभेदा डोम्बिकादयः ।
कथ्यन्ते डोम्बिका भाणः प्रस्थानं षिङ्गडोऽपि च ॥
भाणिका प्रेरणं चाथ रामाक्रीडं तथैव च ।
रागकाव्यं च भाण्डी सः रासकं चेल्लमी दश ।
कोहलेनोक्तमेवात्र तेषां लक्षणमुच्यते ॥

वेमः

गेरञ्जी—भाषाङ्गरागः

षड्जांशग्रहणन्यासा मृदुधा दीप्तपञ्चमा ।
स्वल्पपा धरिभूयिष्ठा पूर्णा गेरञ्जिका मता ।

कुम्भः

गोत्वारिः—मेलरागः (लताङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स
(अव) स नि ध प म ग रि स

गोत्रस्खलितम्—सन्ध्यन्तरम्

तद्गोत्रस्खलितं यत्तु नामव्यत्ययभाषणम् ।

सिङ्गः

नामान्तरग्रहणं गोत्रस्खलितम् । यथा – रम्भानलकूबरे

नलः – प्रसीद मेनेह्युपारतोस्मि

रम्भा - प्रसाद्यतां साहमपैमि रम्भा ।

नल – अहोविधिर्मे पदसन्निधिस्ते
करोति गोत्रस्खलिताभिशङ्काम् ॥

इत्यत्र मेनानामग्रहणम् ।

सागरः

गोदोहनः—तानः

मध्यमग्रामे गहीनषाडवः ।

म रि स नि ध प.

कुम्भः

गोधारी—मेलरागः (झल्वरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

गोपतिः—देशीतालः

गोपतिः पादभागौ द्वौ लद्रुतौ त्र्यश्रलघू लपौ

।००।०।।ऽ

लक्ष्मणः

गोपतिप्पः

तालदीपकाकर्ता । कालः क्रै. प. १४५०·

गोपराजकुमारः—देशीतालः

गोपराजकुमाराख्ये बिन्दुर्विद्युद्धनुश्शरः ।
बिन्दुत्रयं शरश्चापो विद्युल्लो गः प्लुतो द्रुतः

०ऽऽ।०००।ऽऽ।ऽऽ०

गोपतिप्पः

गोपिकाम्भोजीरागध्यानम्

दधिघटविनिहितहस्तां नवनीताकर्षणप्रशस्तान्यकराम् ।
बालकलालनलोलां मनसि ध्यायामि गोपिकाम्भोजीम् ॥

रागसागरः

गोपिकाम्भोधी—मेलरागः

धैवतोद्ग्राहसंयुक्ता गोपिकाम्भोधिका पुनः
यत्रारोहे विवर्ज्यत्वं पांशाभ्यां च सुशोभिता ॥

द्वितीयप्रहरोत्तरगेया ।

अहोबिलः

गोपिकावसन्तः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग स.

मज्ञ

गोमती—मेलरागः (रघुप्रियामेलजन्यः)

(आ) नि स रि ग म प ध नि.
(अव) स म ग रि स नि स.

मज्ञ

गोमण्डलम्—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प नि ध प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज्ञ

गोमुखीमार्गः—पुष्करवाद्ये वाक्करणक्रमः

सुद्धं सिद्धं मत्थिक्कट घे घे मत्थिद्धि घखु सुणं घे घो टडि इति गोमुखीमार्गः ।

भरतः

गोमुखी गोमुखान्तर्वक्त्रमगूढं तत्र बीभत्सयोगः । इत्यक्षरसङ्गतिरपि गोमुखीत्युक्ता । सर्वेषु पुष्करेषु यतिहननं बाहुल्येन चालिङ्गके । वैणे धपस्थाने स गोमुखीमार्गः ।

अभिनवः

गोमुखी—मृदङ्गवादनमार्गः

गोमुखी प्राग्रहस्तस्य चालनेन प्रकीर्तिता ।

नारायणः

गोमूत्रिकम्—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज्ञ

गोलकमुञ्चनी—कला

एका नटी द्वित्रिचतुरसुगोलान्करात्करेणाशु निरन्तरं खे ।
उत्क्षिप्य गृह्णाति च यत्र भूयो भूयो हि सा गोलकमुञ्चनीति ॥

नागमल्लः

गोल्ली—रागः

धान्तग्रहांशसंयुक्ता रितारा गनिवर्जिता ।
सरिभ्यां बहुला गोल्ली धादिर्बीभत्सभाग् भवेत् ॥

जगदेकः

गोल्लीसंज्ञस्तु रागस्स्यात् ग्रहांशन्यासधैवतः ।
तारर्षभश्च गान्धारनिषादाभ्यां विवर्जितः ।
षड्जर्षभाभ्यां बहुलः कथितो रागवेदिभिः ॥

हरिः

धैवतरवरमणीयैरंशन्यासग्रहैश्च संयुक्ता ।
ताररिषड्जसमेता गोल्ली गान्धारसप्तमापेता ॥

नान्यः

रिषड्ज......तारतरां च गनिवर्जिताम् ।
मन्द्रेण रहितां गोल्लीं न्यासांशग्रहधैवताम् ॥

मतङ्गः

गोवर्धनी—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

गोविडम्बिनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स.
(अव) स ध प ग रि स.

मज्ञ

गोविन्दप्रियः—अङ्गहारः

कटिभ्रान्तमर्गलं च पार्श्वजानु तथैव च ।
हरिणप्लुतकं कार्यं ततः प्रेङ्खोलितं पुनः ॥
अवहित्थं चापसृतं छिन्नं च कटिपूर्वकम् ।
करणं नवमं छिन्नं नवीनभरतोक्तितः ।
गोविन्दप्रियसंज्ञोऽयं कार्यो गोविन्दपूजने ॥

कुम्भः

गोशीला—स्त्री

पृथुपीनोन्नतश्रोणी तनुजङ्घा सुहृत्प्रिया।
संक्षिप्तपाणिपादा च दृढारम्भा प्रजाहिता॥
पितृदेवार्चनरता सत्यशौचगुरुप्रिया।
स्थिरा परिक्लेशसहा गवां सत्त्वं समाश्रिता॥

भरतः

गोष्ठी—शुष्कवाद्यम्

यद्वाद्यं शुष्कमित्युक्तं तद्गोष्ठीत्यभिसंज्ञितम्।

कुम्भः

—नृत्तरूपकम्

अथोत्पाद्यकथैकाङ्का गोष्ठी शृङ्गारमन्थरा।
रूपसौन्दर्यलावण्योपेता षट्पञ्चनायिका॥
प्राकृतैर्नवभिः पुंभिः दशभिर्वाप्यलङ्कृता।
गर्भावमर्शसन्धिभ्यां शून्या नोदात्तनायका॥
अत्र स्यात्कैशिकीवृत्तिः मृद्वी नान्यरसाश्रया।
न कुञ्जरघटाघातं युद्धं तत्रोपवर्णयेत्॥
गोपीशतैर्विहरतो गोष्ठे बालस्य चेष्टितं यत्तु।
यमलार्जुनादिदानवनिधनकृतं तत्तु गोष्ठी स्यात्॥

शारदातनयः

एकाङ्का कथिता गोष्ठी कैशिकीवृत्तिसंयुता।
संभोगनवषट्पञ्चसप्तभिर्योषिदन्विता॥
प्राकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्वाप्यलङ्कृता।
गर्भावमर्शसन्धिभ्यां हीना प्राकृतसम्मता।
वाद्याद्यैरन्विता नेव कर्तुविचक्षणैः॥

यथा सत्यभामा।

शुभङ्करः

गोष्ठीविहारः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

समानलीलाविद्यावित्तवयोऽनुरूपालापैरासनबन्धो गोष्ठी तस्यां विहरणं गोष्ठीविहारः।

भोजः

गोसवः—तानः

रि–लोपः। षाडवः। प म ग स नि ध।

कुम्भः

गोस्तनीहस्तः

सर्वासामङ्गुलीनां तु श्लिष्टे मध्यमतर्जनी
कनिष्ठानामिके श्लिष्टे गोस्तनीहस्त उच्यते।
अधोमुखी गोस्तनी तु गोस्तनेषु नियुज्यते॥

विनायकः

गौडः—रागः

निषादांशग्रहन्यासो गौडः पञ्चमवर्जितः।
स्यादङ्गं टक्करागस्य प्रायः शृङ्गारवीरयोः॥

सोमराजः

गौडस्स्यात् षड्जरागाङ्गं सन्यासांशग्रहस्थितः।
वर्ज्यश्च पञ्चमेनैष रसे वीरे नियुज्यते।
जातेश्चाङ्गं निषादिन्या वदन्ति न तु मे मतम्॥

जगदेकः

गौडः—रागः (षाडवः)

निषादांशग्रहन्यासो गौडः स्यात्पञ्चमोज्झितः।
वीरशृङ्गारयोर्गेयो दिनान्ते विरलर्षभः॥

नारायणः

—रागः

लक्ष्मैतद्गौडरागस्य प्रतिष्ठा रिषभोऽत्र न।
स्वस्थाने ताडितश्चायं गीयते गीतवेदिभिः॥

एतदिति श्रीरागः परामृश्यते।

सोमेश्वरः

न्यासोंऽशस्स्यात् षड्जः पञ्चमहीनस्तथर्षभग्रहणः।
स्फुरिताख्यगमकनिबिडो गौडस्स्यात् टक्करागरवसदृशः॥

नान्यः

टक्करागेण सदृशः पञ्चमेन विवर्जितः।
षड्जांशन्यास संपन्नो गौडस्स्याद्दृपकम्पनम्॥

मतङ्गः

ततो गौडाभिधो रागष्टक्करागसमुद्भवः।
न्यासांशग्रहवानेष निषादे पञ्चमोज्झितः॥

हरिः

—रागाङ्गरागः

टक्कस्याङ्गं भवेद्गौडः पञ्चमस्वरवर्जितः
निषादांशग्रहन्यासो वर्षासु करुणे मतः॥

भट्टमाधवः

गौडकैशिकः—रागः

शुद्धकैशिकवज्जातो गौडकैशिकसंज्ञकः।
किन्त्वसौ भिद्यते गीत्वा विन्यासोऽप्यस्य भेदकृत्॥
कैशिकी षड्जमध्यां च ये वदन्त्यस्य कारणम्।
कैशिक्यामंशयोरेव निधयोः पञ्चमान्तकृत्॥
षड्जमध्यामथ न्यासापन्यासास्तन्मते कथम्।
अतः कार्मारवीजातिः कैशिकी चास्य कारणम्॥

एतन्मतमेव नान्यदेवेनाङ्गीकृतम्, न तु मतङ्गेन।

ग्रहविनिहितषड्जोऽप्यंशकोऽप्यत्र षड्जः
सकलरसनिवासौ.........सर्वस्वरौघः।
जनहृदयहरोऽयं न्यस्तगान्धारधारी
यदि भवति स चैको मध्यमो न्यासंस्थः ।।

कार्मारवीषड्जमध्याजातिद्वयसमाश्रितः।
सौवीरीशुद्धमध्याख्या मूर्छनाद्वयमाश्रितः ।।
अग्निष्टोमिकतानाद्यः शृङ्गारे स्वरदैवतः।
कथितः क्षिप्रगौडेशतेजसा गौडकैशिकः ।।

नान्यः

षड्जांशः पञ्चमन्यासः संपूर्णो गौडकैशिकः।
कार्मारवीषड्जमध्याजातिद्वयसमुद्भवः ।।

कश्यपः

कैशिकीषड्जमध्याभ्यामुत्पन्नो गाडकैशिकः।
षड्जग्रहांशसंयुक्तः काकलीकलितस्त्वथ ।।
पञ्चमेन युतस्तारे पञ्चमे पूर्ण एव च।
षड्जादिमूर्छनो वर्ण आरोहात्र तु शस्यते।
अलङ्कारः प्रसन्नान्तः स्यादेवं गौडकैशिकः ।।

हरिः

गौडकैशिकमध्यमः—रागः

षड्जमध्यमया सृष्टो गौडकैशिकमध्यमः।
षड्जग्रहांशो मन्यासः संपूर्णः काकलीयुतः।
भयानके च वीरेऽयं गीयते गीतकोविदैः ।।

मोक्षदेवः

षड्जग्रामसुसंबद्धो गौडकैशिकमध्यमः।
षड्जमध्यमया सृष्टः षड्जमध्यग्रहांशकः ।।
मध्यमन्यासरुचिरो निषादे काकलीयुतः।
संपूर्णस्तु भवेदेवं गौडकैशिकमध्यमः ।।

हरिः

लघुपञ्चमकनिषादः पूर्णषड्जांशमध्यमन्यासः।
गौडादिः किल कैशिकमध्यः स्यात् षड्जमध्यमाजातः ।।

नान्यः

षड्जांशो मध्यमन्यासः षड्जमध्यमयोर्हृतः।
सपूर्णस्वरकः प्रोक्तो गौडकैशिकमध्यमः ।।

कश्यपः

षड्जांशो मध्यमन्यासः स्वल्पसप्तमपञ्चमः।
षड्जमध्यासमुद्भूतो गौडकैशिकमध्यमः ।।

मतङ्गः

गौडक्रिया—प्रथमरागः

देशाख्यहिन्दोलभवा गतारा न्यासांशषड्जा मपभूरितारा।
हीना रिधाभ्यां क्रियते पमन्द्रा मुख्ये रसे गौडकृतिः प्रगेया ।।

मोक्षः

—रागः

षड्जांशग्रहणन्यासां मतारां मपभूयसीम्।
रिधत्यक्तां पमन्द्रां च तज्ज्ञा गौण्डकृतिं जुगु

हम्मीरः

गौडपञ्चमः—रागः

षड्जग्रामेण संबद्धः कथ्यते गौडपञ्चमः।
धैवतो षड्जमध्याभ्यामुत्पन्नश्चांशके ग्रहे ।।
धैवतो मध्यमन्यासः काकल्यन्तरसंयुतः।
कार्यौ निषादगान्धारौ पञ्चमो न भवेद्यदि।
षाडवस्स्यादयं प्रोक्तो गौडपञ्चमनामकः ।।

हरिः

बीभत्सोऽथ भयानको यदि रसः स्यादंशको धैवतः
स्वल्पौ सप्तमपञ्चमौ यदि पुनश्चान्तस्थितो मध्यमः।
गान्धारो यदि जायते च बलवान् तत्षड्जमध्याभिधा-
धैवत्योरिह गौडपञ्चम इति ख्यातस्स रागो भवेत् ।।

नान्यः

गौडपञ्चमनिष्पत्तिर्धैवतीषड्जमध्ययोः
धैवतांशो मध्यमान्तो हीनपञ्चमसप्तमः

कश्यपः

धैवतीषड्जमध्याभ्यां जातोऽसौ गौडपञ्चमः।
धैवतान्तग्रहो मान्तो...........वर्जितः।
काकलीकलितो विद्धिबीभत्से स भयानके ।।

मोक्षः

गौडमल्हारः—मेलरागः (मल्हारमेलजन्यः)

उभयोर्गौडमल्हारमल्हाराभिधयोर्मतः।
किञ्चिद्विभेदो भेदज्ञैरन्योन्य रसपुञ्जयोः ।।

श्रीकण्ठः

गौडवः—रागः

गौडवः पञ्चमत्यागी त्रिनिषादश्च रागजः।

मद

गौडी—मेलरागः (मालवगौलमेलजन्यः)

सत्रया धगरिक्ता स्याद्गौडी सर्वाङ्गमञ्जुला।
गायकैर्गीयते सायं गम्भीरगुणगुम्भिता ।।

श्रीकण्ठः

गौडी—राग:

निषादबहुला गौडी सहिता सप्तभिस्स्वरैः।
षड्जांशकग्रहन्यासा तारमन्द्रा च कथ्यते ॥

नान्य:

सप्तस्वरा च गौडी निषादबललक्षिता सदा भवति।
न्यासांशग्रहषड्जा तारा मन्द्रा च जायते सा तु ॥

कश्यप:

ग्रहांशन्यासषड्जा स्याद्गौडी मालवकैशिकात्।
वीरशृङ्गारयोर्गेया सकम्पान्दोलितस्वरा ॥

नारायण:

—उपाङ्गराग:

धैवतर्षभनिर्मुक्ता ग्रहांशन्यासषड्जका।
हिन्दोलरागाश्रयणाद्वसन्तोपाङ्गतां गता ॥

गौडी समन्द्रा विज्ञेया प्रियसङ्गमभाषिणी।
केचित्पञ्चममेतस्याः स्वरं स्वगमकं विदुः ॥

भट्टमाधव:

—(द्वितीय:) उपाङ्गराग:

सांशन्यासग्रहा मन्द्रतारषड्जा निभूयसी।
उपाङ्गं गीयते गौडी रसे वीरे तथा शुचौ।
रागजा वर्णयन्त्यस्या जनीर्मालवकैशिकात् ॥

भट्टमाधव:

-राग:

गौडीहिन्दोलभाषा स्यात् निषादेन गरीयसी।
न्यासांशग्रहषड्जा च षाडवा ऋषभोज्झिता।
तारमन्द्रा रसे वीरे गायकैः परिगीयते ॥

जगदेक:

केरलभाषाव्याख्यायां गौडीस्थाने डोलीति पठितम्।

षड्जांशग्रहणन्यासा निषादबहुला बुधैः।
गीयते तारमन्द्रा च गौडी रिषभवर्जिता ॥

सोमराज:

—भाषाङ्गराग:

या मतङ्गेन गदिता गौडी मालवकैशिके।
तामिहाचष्ट भाषाङ्गं राजा रागरहस्यवित् ॥
कश्चिदाचष्ट तामेवोपाङ्गमङ्गमुपेयुषी।
त्रिषड्जां मन्द्रतारस्थषड्जां सप्तमभूयसीम् ॥
हिन्दोलरागाश्रयणाद्वसन्तोपाङ्गतां गताम्।
केचिद्गमकसंयुक्तपञ्चमामामिहाभ्यधुः ॥

रसे वीरे शुचौ काले प्रियसम्भाषणे तथा।
शृङ्गारेऽस्या अपि प्राह विनियोगं नराधिपः ॥
भाषानिरूपणे चास्या आलापोऽपि प्रदर्शितः।
पीतवस्त्रा च गौराङ्गी गजेन्द्रवरवाहना ॥

कुम्भ:

—राग:

गौडोऽयं टक्करागस्य निन्यासांशग्रहान्वितः।
विहीनः पञ्चमेनैव रसे वीरे नियुज्यते ॥

हम्मीर:

गौडीरागध्यानम्

शुचिहरिचन्दनपङ्केरुहसहितं मान्मथं पुरस्कृत्य
गौरतनुर्बहुविधिना गौडी परिपूजयत्येषा ॥

संगीतसरणि:

मधूकवनवासिनीं शुकसमूहमालापिनीं
जपारुणसमांबरां युवतिपूजिताङ्घ्रिद्वयाम्।
मरालपतिवाहनां विधुसुधाप्रभाङ्गीं मुदा
भजामि मधुपात्रिकां मनसि मे सदा गौडिकाम् ॥

रागसागर.

रसालनव्याङ्कुरकर्णपूरा कादम्बिनी श्यामलमञ्जुदेहा।
पीयूषनिष्यन्दिमृदुस्वनाढ्या गौडी नियुक्ताधिककौतुकेन ॥

श्रीकण्ठ:

गाड

शार्ङ्गदेवादयः केचित्कांश्चिद्देषु स्वबुद्धितः।
षड्जग्रहांशकानूचुर्न तथा लक्ष्यवर्त्मनि ॥

कुम्भ:

गौण्डः—मेलराग:

तीव्रगान्धारसंयुक्तारोहणे वर्जितो गनी।
षड्जोद्ग्राहेण सम्पन्नो गौण्ड आम्रेडितस्वरैः ॥

सदा गेयः।

अहोबिल:

गौण्डकृतिः—क्रियाङ्गराग: (वीणायां वादनक्रम:)

मध्यमं स्थायिनं कृत्वाधस्तात्तुर्यं स्वरं व्रजेत्।
तस्मात्स्वरांस्त्रीनारुह्य तृतीयं च पुनः स्पृशेत् ॥
आचतुर्थस्वरं चाथ समेत्य ह्यवरोहतः।
तस्मात्तृतीयमारोहक्रमात्प्राप्य प्रकम्पयेत् ॥

यदा स्यात्स्थायिनि न्यासः तदा गौण्डकृतिर्भवेत्।
एतस्याः पञ्चमं लक्ष्ये ग्रहं लक्ष्यविदो विदुः॥

क्षेमः

गौदानिकः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः।

स रि म प ध नि.

नान्यः

गौरवर्णः

रक्तपीतसमायोगाद्गौरवर्ण इति स्मृतः।

गौरवी—रागः (सङ्कीर्णः)

देशाख्यायाश्चाथ धन्यासिकायाः
स्यादंशाभ्यां गौरवीयं प्रदिष्टा।

नारायणः

गौरिक्रिया—मेलरागः (नीतिमतीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स.
स नि ध नि प म ग स.

मञ्ज

गौरी—वीणा

अस्या लक्षणं न कुत्रापि लभ्यते। पाल्कुरिकि - सोमनाथेन स्मृता।

—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

—मेलरागः

रागोऽयं स्वतन्त्रमेलः।

रिस्वरादिस्वरारम्भरिकोमलधकोमला।
गतीव्रा सा नितीव्रा च गौरी न्यंशस्वरा मता॥

आरोहे गधहीना सा निकम्पनमनोहरा।
आरोहे यदि गान्धारो मध्यमावधि मूर्छना॥

इयं तृतीयप्रहरोत्तरगेया।

अहोबिलः

—रागः

ग्रहांशन्यासषड्जा स्याद्रिपवर्ज्या सुखप्रदा।
मूर्छना प्रथमा ज्ञेया गौरी सर्वाङ्गसुन्दरी॥

दामोदरः

—रागः (सङ्कीर्णः)

श्रीरागात्स्याद्गौडरागाच्च गौरी।

नारायणः

—रागः

अतःपरं भवेद्गौरी हिन्दोलस्याङ्गमीरिता।
निषादे बहुतां याता षड्जन्यासग्रहांशका॥
षाडवर्षभसन्त्यक्ता धैवतेन विवर्जिता।
तारमन्द्रा क्रमादेषां दृश्यते स्वरसप्तके॥

हरिः

—देशीतालः

पञ्चभिर्लघुभिर्गौरी ।।।।।

श्रीकण्ठः

नलौ गौरी मता बुधैः ।।।।।

मदनः

गौरीतालः—चित्रतालः

गौर्यां त्रिगाश्च बिन्दुश्च गुरुद्वन्द्वं द्रुतद्वयम्।

मात्राः ११ मिश्रजातिः द्विकलविषमयतिः।

SSS०SS००

माललक्षणे

गौरीमनोहरी—मेलकर्ता रागः

स ० रि ग ० म ० प ० ध ० नि स.

मञ्ज

गौरीरागध्यानम्

निवेशयन्ती श्रवणावतंसमाम्राङ्कुरं कोकिलनादरम्यम्।
श्यामा मधुस्यन्दितसूक्ष्मनादा गौरीयमुक्ता किल कोहलेन॥

मालवकौशिकरागभार्या।

दामोदरः

गौरीवसन्तः—मेलरागः (खरहरप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म रि ग रि स.

मञ्ज

गौरीसूनुः

सङ्गीतसारार्णवकारः। नेपालीयः। जगज्ज्योतिर्मल्लदुहितुः रुक्मिणीदेव्याः पौत्रस्य पूर्णसिंहस्य महाराजस्याश्रितः। क्रै. प. १७०० काले स्यात्।

गौर्यामतम्

अयं ग्रन्थः पार्वती कृत इत्यूह्यते। प्रबन्धलक्षणेषु पार्वतीमत-

असकृदुद्धृतम्। तेषु स्थलेषु गौरी, शैलकन्या, गिरिजेति पर्यायपदान्युक्तानि। भरतार्थचन्द्रिका गौरीकृतेति, 'भरतार्थचन्द्रिकायां भूधरराजन्यदुहितृरचितायां' मिति भरतार्णवोक्तेः स्मर्यते। दुर्गाशक्तिः, दुर्गाशक्तिः दुर्गा इति नामभिः कस्यचिन्मतमुदाहृतं सर्वत्र। दुर्गाशक्तिरिति हम्मीरकुम्भकर्णादयः। दुर्गाशक्तिरिति देवणभट्टादयः। दुर्गामतज्ञैरिह पञ्चधोक्ता इति रघुनाथादयः। दुर्गाशक्तिः पुमानिति केनचिदुक्तम्। दुर्गा तु पार्वत्येव वा न वेति संशयः। यदि दुर्गाशक्तिः स्त्री दुर्गा पार्वती वा नाम न वेत्यपरः संशयः।

गौलः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.

(अव) स नि प म ग म रि ग म रि स.

मज

-मेलरागः

गौलस्तु गधवर्ज्यः स्याद्गौरीमेलसमुद्भवः

तृतीयप्रहरोत्तरगयः

अहोबिलः

—मेलकर्ता

बर्ह्यादि धेनुसममीश्वरमेषशुद्ध-
मध्यं पिको हरनिषादमयेति गौले।
सन्त्यज्य मेषमवरोहति वैणिकैस्तु
तत्षाडवौडुवगणे परिगण्यगीतम्॥

सरिमपाः शुद्धाः। साधारणो गः। काकलिर्निषादः। मेषो गः।

परमेश्वरः

गौलपन्तुः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.

(अव) स नि ध प म ध म ग रि स.

मज

गौलपन्तुरागध्यानम्

सुस्तनीसहितकेलिकारतां मस्तकोपरिविलासदर्शिनीम्।
हस्तकीलितसुवर्णकन्तुकां संस्मरामि हृदि गौलपन्तुकाम्॥

अत्र कन्तुकशब्दः कन्दुकार्थे वर्तते।

रागसागरः

गौलमलारः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म म म ग म प ध नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

गौलीरागध्यानम्

शुकपञ्जराग्रहस्तां विकटासनसंस्थितां सुवर्णाङ्गीम्।
मकुटालङ्कृतशिरसं प्रकटितपुरुषां च गौलिकां ध्याये॥

रागसागरः

गौलीरुतः—तालः

सगणो विन्दुयुगलं लगौ द्रौ जगणस्तथा।
यगणश्चेति विज्ञेयं ताले गौलीरुताह्वये॥

१८ मात्राः।

तालप्रस्तारः

ग्रथनम्—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

उपक्षेपस्तु कार्याणां ग्रथनं परिकीर्तितम्।

भरतः

यथा—'देव क्षम्यतां' इत्यादि यौगन्धरायणवाक्यं रत्नावलीलाभरूपकार्यस्योपक्षेपाद् ग्रथनम्।

अभिनवः

ग्रथनं कार्यदर्शनम्। कार्यं मुख्यफलम्। ग्रथ्यते संबद्ध्यते व्यापारेण मुख्यफलमनेनेति ग्रथनम्। यथा—वेण्यां पाञ्चाली न खलु मयीत्यादि भीमवाक्यम्। द्रौपदीकेशसंयमनकार्यस्य व्यापारेण ग्रथनम्।

रामचन्द्रः

—शिल्पकाङ्गम्

अन्योन्यनिर्णयोत्पन्नपरिचयपल्लवितभ्रमाभिरामोऽर्थविशेषो ग्रथनम्। यथा—'अलसवलिते' त्यादि मालतीमाधवे वकुलवी-

सागरः

ग्रन्थिः—देशीतालः

ग्रन्थिताले समुद्दिष्टा लघू विन्दू लघू गुरू॥ ० ०॥ऽऽ

वेमः

ग्रहः—तालप्राणः

भट्टलोल्लटस्तु—

आद्यन्तयोरनियमो विषमश्च प्रकीर्तितः।
मात्राधिक्यं च तस्यैव केचित्क्वापि प्रचक्षते॥

इत्याह। अपि च तेनैव विषमग्रहस्य बहवो भेदा उक्ताः।

ग्रहशब्दो घञन्तो वा कर्मसाधक एव वा।
आद्ये नृत्तादिसंबन्धो ग्रह इत्यभिधीयते।
अन्ते नृत्तादिकं चैव ग्रह इत्यभिधीयते॥

घञन्तश्चेद् ग्रहणमेव ग्रहः। तालस्य नृत्तगीतवाद्यैः सम्बन्धीति। कर्मसाधनं चेद् गृह्यते स्वसंबन्धितया नृत्तादिकमिति व्युत्पत्त्या नृत्तगीतवाद्यानि त्रीण्यपि ग्रह एव। समोऽतीतोऽनागत इति ताले ग्रहस्त्रिधा।

गीतादिसमकालस्तु समपाणिस्समग्रहः।

पाणिरिति हस्तघातस्समतालः। गीतनृत्तवाद्यैः आदिमध्याव-सानेषु न्यूनाधिक्यवर्जितं योज्यते चेद् वड्प्रत्ययार्थे समग्रहः। कर्मसाधनार्थे नृत्तगीतवाद्यान्येव तालेन सह वर्तन्त इति।

आदौ पाणिरतीतः स्याद्गीतादौ च प्रवर्तते।

अतीत इत्यतिक्रान्तः। तालानन्तरं गीतादयो यत्र योज्यन्ते स तालोऽतीतग्रहः

अनागतः प्राक्प्रवृत्तौ ग्रहस्सोपरिपाणिकः।

उपरिपाणिक इति प्रथमं नृत्तगीतादि ततः पाणिस्तालः। गीतादेः प्रयोगप्रवर्तनमध्ये तालस्य संयोजनम्। कर्मसाधनपक्षे नृत्ताद्यारंभे तालस्याभावात् नृत्तादिरनागतग्रहः।

सङ्गीतार्णवे विषमग्रहमन्यमुक्त्वा ग्रहस्य पञ्च भेदा उक्ताः। विषमग्रहः किञ्चिदतीतः किञ्चिदनागतः। एतन्मे अर्धभागायार्ध-प्रसवायेति न्यायमनुवर्तते। भट्टलोल्लटशङ्कुकप्रभृतयो विषमग्रहं चतुर्थभेदमाहुः।

यथा —

आद्यन्तयोरनियमो विषमश्च प्रकीर्तितः।
मात्राधिक्यं च तस्यैव केचित्क्वापि प्रचक्षते॥

केचित्क्वापीति रङ्गराजो भरतव्याख्याने।

लोल्लटस्तु —

गीतस्याद्यन्तयोस्तालो न्यूनोऽन्यूनो भवेद्द्वयम्।
समादिरधिकोऽन्त्यश्चान्त्ये न्यूनसमाधिकः॥
अधिकादिर्न्यूनमिति न्यूनादिश्चरमाधिकः।
इत्यादिबहुभेदास्तु कथिता विषमग्रहे।
लयाः क्रमात्समादौ स्युर्मध्यद्रुतविलम्बिताः॥

अयं भावः - यथा वार्तिकमार्गे मध्यो लयः। एकस्याः कलायाः चतस्रः क्रियाः। चतुष्क्रियापर्यन्तं प्रवृत्तः कलाकालो गीतकालश्च समान एव। गीतकालस्तालकालमनु-सृत्यैव प्रवर्तते। चित्रमार्गे द्रुतलयः चित्रमार्गकलाकालस्या-ल्पत्वात्तालः पश्चाद्वर्तते। तस्मात्तालो गीताद्यनुसरणार्थं द्रुतो भवति। एवं चित्रे द्रुतलयेऽतीतग्रहः स्यात्। दक्षिणे तु विल-म्बितः। अष्टक्रियापर्यन्तमेका कला। तालो गीतकालमतिक्रम्य वर्तते। गीतस्य पश्चाद्भावेन तालस्य विलम्बत्वाद्विलम्बितः।

अच्युतः

ग्रहः

गीतमुद्ग्राह्यते येन स स्वरो ग्रह उच्यते

कुम्भः

येनादौ गीयते गीतं स्वरेण स भवेद् ग्रहः

तुलजः

—रागे उपयुज्यमानः

ग्रहस्तु स्वर इत्युक्तो यो गीतादौ समर्पितः।

कृष्णदासः

जात्यादिप्रयोगो गृह्यते येनासौ स ग्रहः।

मतङ्गः

गृह्यते प्रयोगश्चानेनेति ग्रहः

नान्यः

तत्र ग्रहस्तु गीतादिस्वरः। आदिस्वरः प्रथमालापस्वरः।

दत्तिलः

—जातिलक्षणम्

अंशवद्ग्रहः। किन्तु न त्रिषष्टिभेदभिन्नः। अष्टादशजातिषु अंशास्त्रिषष्टिरित्युच्यते। ननु ग्रहांशयोः को भेदः। उच्यते। अंशो वाद्येव। ग्रहस्तु वाद्यादिभेदभिन्नः। यद्वा ग्रहो ह्यप्रधान-भूतः। अंशो रागजनकत्वाद्व्यापकत्वाच्च प्रधान एव। अपि च संवाद्यनुवादिविधिना च ग्रहांशयोर्भेदः।

भरतस्तु -

यत्प्रवृत्तो भवेद्गेयः सोंऽशो ग्रहविकल्पकः।

कासु च जातिषु नन्दयन्त्यादिषु ग्रहांशयोर्विवादित्वेन ग्रहस्या-प्रधानत्वं संभवति।

मतङ्गमतम्

ग्रहणम्—दन्तः

तृणादेर्धारणाद्दन्तैर्ग्रहणं परिकीर्तितम्।
लेहनं जिह्वयालेहं तल्लौल्याभिनये मतम्
इत्याह ग्रहणस्थाने भरतो मुनिसत्तमः॥

अशोकः

तृणादेर्धारणं दन्तैरङ्गुल्यादे.........

कुम्भः

ग्रहसमम्—वीणावंशावनद्धानामेककालग्रहणम्

ततावनद्धवंशानामेकश्रुतिः कृतो यदा।
ग्रहो गानेन सहितस्तत्तु ग्रहसमं भवेत्॥

भरतः

समग्रहादिना हस्तव्यापारस्योपयोगतः।
स्वरग्रहेण वाद्यस्य साम्यं ग्रहसमं भवेत्॥ नान्यः

ग्रामः

यत्र स्वराणां संवादो मूर्छादेर्यत्र आश्रयः।
स ग्राम उच्यते तद्ज्ञैः स च त्रेधा विभज्यते ॥
षड्जमध्यमगान्धारैः प्रधानैर्व्यपदेशनात्।
प्रधानं षड्ज आद्यत्वात् संवाद्याधिक्यतस्तथा ॥
मध्यमस्याविनाशित्वादमात्याधिक्यतोऽप्यसौ।
षड्जमध्यमवंश्यत्वाद्गान्धारोऽपि प्रधानता ॥

पण्डितमण्डली

व्यवस्थितश्रुतियुता यत्र संवादिनः स्वराः।
मूर्छनाद्याश्रयो नाम स ग्राम इति संज्ञितः ॥

कुम्भः

षड्जमध्यमगान्धारास्त्रयो ग्रामाः प्रकीर्तिताः।
भूर्लोकाज्जायते षड्जो भुवर्लोकाच्च मध्यमः।
स्वर्गान्नान्यत्र गान्धारो नारदस्य मतं यथा ॥

नारदः

समूहवाचिनौ ग्रामौ स्वरश्रुत्यादिसंयुतौ।
यथा कुटुम्बिनः सर्वे एकीभूत्वा वसन्ति हि ॥
सर्वलोकेषु स ग्रामो यत्र नित्यं व्यवस्थितः।
षड्जमध्यमसंज्ञौ तु द्वौ ग्रामौ विश्रुतौ किल।
गान्धारं नारदो ब्रूते स तु मर्त्यैर्न गीयते ॥

ग्रामप्रयोजनं च यथा –

स्वरश्रुतिमूर्छनातानजातिरागाणां व्यवस्थापनत्वं नाम प्रयोजनम्। ननु कथं षड्जमध्यमस्वराभ्यां ग्रामव्यपदेशः। उच्यते – असाधारणत्वेन ताभ्यां ग्रामव्यपदेशः। असाधारणत्वं च देवकुलसमुत्पन्नत्वेन। ननु कथं द्वावेव ग्रामौ। उच्यते – इह हि द्विस्वरप्रयोगमूलप्रयोगवशात् द्वौ ग्रामावुपन्यस्तौ। जातिभिः श्रुतिभिश्चैव स्वरा ग्रामत्वमागताः।

मतङ्गः

एतेषां श्रुत्युत्कर्षात् प्राधान्यपुरुषवत्। त्रयस्यैव स्वरगणितस्य उक्तैर्मुनयो ग्रामत्वसंज्ञां वदन्ति।

द्वौ ग्रामौ भरतेनोक्तौ ग्रामौ गान्धारपूर्वकः।
अतितारातिमन्द्रत्वाद्वैस्वर्यान्नोपदर्शितः ॥

अभिनवगुप्तः

अथ स्वरसमूहात्मग्रामलक्षणमुच्यते।
ग्रामवद्ग्राम इत्येवमुपचारो विवक्षितः ॥
केवलस्वरवृन्दस्य ग्रामत्वे कथिते सति।
गामानयेत्यादिवाक्येष्वतिव्याप्तिर्भवेदतः ॥
मूर्छनाशुद्धकूटाख्यतानाद्याश्रय इत्यपि।
देयं स्वरसमूहस्य विशेषणमिति स्थितिः ॥

षड्जग्रामः पञ्चमे स्वचतुर्थश्रुतिसंस्थिते।
स्वोपान्त्यश्रुतिसंस्थेऽस्मिन्मध्यमग्राम इष्यते ॥
रिमयोः श्रुतिमेकैकां गान्धारश्चेत्समाश्रितः।
पः श्रुतिं धो निषादस्तु ध श्रुतिं स श्रुतिं श्रितः ॥
गान्धारग्राममाचष्टे तदा तं नारदो मुनिः।
अस्माभिर्मध्यमग्रामोऽप्यसत्प्राय इतीर्यते ॥
तथा हि मध्यमग्रामे त्रिश्रुतिः पञ्चमः खलु।
वरालीमध्यमो जातः स पुनर्लक्ष्यमार्गतः ॥
मध्यमादिप्रभृतिषु मध्यमग्रामजन्मसु।
रागेषु दृश्यते नैव वरालीमध्यमस्ततः।
अयुक्तो मध्यमग्रामो लक्ष्यमार्गविरोधतः ॥

वेङ्कटमखी

अस्य मतं हनुमन्मतमेव। स्वराणां भरतोक्तश्रुतिसंख्यायाः नियमो न भवतीति। तन्नियमस्तु जातिरागेष्वेव दृश्यते। आञ्जनेयस्तु एकादिषट्पर्यन्तश्रुतित्वमेवाह। तस्य मते ग्रामविभागो नास्ति, यतः संवादित्वस्यैवानुपलंभात्। देशीरागेषु स्वराणां श्रुतिसंख्यानियमो नास्ति। वेङ्कटमखिनः वरालीमध्यमसप्तमश्रुतित्वं विद्यते। तेनैव स्थलान्तरे गान्धारग्रामस्य मर्त्यलोकप्रयुक्तत्वमुपपादितम्। वीणायां द्वादशस्वरस्थापनेन श्रुतीनां मेलनेन ग्रामविभागो न स्पष्टो भवति। एकतन्त्रीकिन्नर्यादिषु पूर्णत्वेन मत्तकोकिलास्वरमण्डलयोश्च श्रुतीनां वैशद्यं भवति ग्रामयोश्चेदं प्राचीनमतम्।

षड्जग्रामे सरिगमपधनिस्वराणां क्रमात् ४, ३, २, ४, ४, ३, २ इति श्रुतिभागो भवति। अत्र सरिगस्वराणां त्रयाणां पधनिस्वराः संवादिनः। संवादित्वेनैव ग्रामत्वं सिध्यति। तथैव मध्यमग्रामे मपधनिसरिगाणां ४, ३, ४, २, ४, ३, २, इति श्रुतिसंख्या प्रयुज्यते। तत्र मपयोः सरिस्वरयोः संवादित्वमस्ति। तस्मान्मध्यमस्वरेणारम्भात् मध्यमग्रामः।

गान्धारग्रामे तु गमपधनिसरिस्वराः क्रमात्, ४, ३, ४, ३, ४, ३, २ भवति। अत्र गान्धारनिषादावतितारस्वरत्वात्संवादिनावपि षड्जमध्यमौ संवादिनावपि अतिमन्द्रत्वात् गान्धारग्रामो भरतेन न गृहीतः – इति अधुनातनपरिष्कारः।

यत्र सभ्यः स्वरग्रामं हेलया गायति स्फुटम्।
स ग्रामश्रुति विज्ञेयः तस्य भेदास्त्रयस्स्मृताः ॥

नन्द्यावर्तोऽथ जीमूतः सुभद्रस्तु तृतीयकः।
तेषां तु लक्षणं स्पष्टं कथयिष्ये पृथक् पृथक् ॥

षड्जर्षभगान्धारास्त्रयाणां जन्महेतवः।
नन्द्यावर्तो भवेत् षड्जाज्जीमूतश्चार्षभात्तथा ॥

गान्धाराच्च सुभद्राख्यो विज्ञातव्यास्त्रयः क्रमात्।
षड्जस्यादौ समुच्चार्य ततो धैवतपञ्चमौ ॥

वृद्धयर्थं योजयेत्तत्र निषादेन शमं नयेत्।
नन्द्यावर्तो भवेदेवं ग्रामो गीतविदां प्रियः ॥

चतुस्स्वरसमायोगादेकमात्रस्वरेण च।
यत्रादावृषभस्थानं मध्यात्ताभ्यां विवर्द्धितम् ॥

प्रशान्तिं पञ्चमेनापि जीमूतोऽयं प्रकीर्तितः।
गान्धारमादितः कृत्वा वृद्धिं नेयं ततः परम् ॥

ऋषभेनाथ षड्जेन धैवतेन शमं नयेत्।
सुभद्रोऽयं भवेद्ग्रामो देवानामपि वल्लभः ॥

वादिमत्तगजाङ्कुशे

नन्द्यावर्तस्तु जीमूतः सुभद्र इति च क्रमात्।
त्रीन् ग्रामान्केचन प्रोचुः लक्षयन्ति तु तद्यथा ॥

स्वरं षड्जं समुच्चार्य गेयाद्धैवतपञ्चमौ।
ताभ्यां षड्जं वर्जयित्वा निषादे विरतिं श्रयेत् ॥

यदा तदा भवेद्ग्रामो नन्द्यावर्ताभिधः किल।
एकमात्रेण षड्जेन सहादावृषभग्रहः ॥

पोषो निषादमध्याभ्यां पञ्चमेन शमो भवेत्।
यत्रासौ कीर्तितस्तज्ज्ञैः ग्रामो जीमूतसंज्ञकः ॥

गान्धारेण ग्रहः पोषः षड्जर्षभकृतो भवेत्।
न्यासश्च धैवतेनायं सुभद्रो ग्राम इष्यते ॥

क्रमेण सरिगास्त्वेषां त्रयाणां जन्मकारणम्।
ग्रामाणामीदृशं लक्ष्म प्रायो न बहुसम्मतम्।
रागलक्ष्मण्यसंस्पर्शात् न चास्माकमिहादरः ॥

पण्डितमण्डली

ग्रामनिर्णयः

त्रिषु ग्रामेषु गान्धारग्रामः स्वर्गे प्रकीर्तितः।
महीतले तु द्वौ ग्रामौ स्यात् षड्जग्राम आदिमः ॥

द्वितीयो मध्यमग्रामो नत्वेतल्लक्ष्म लक्षितम्।
लक्ष्यं तु दृश्यते क्वापीत्यस्यासत्प्रायता गता ॥

अतोऽत्र मध्यमग्रामजन्यरागेषु पञ्चमः।
स्वोपान्त्यश्रुतिसंस्थस्सन्नैष लक्ष्येषु दृश्यते ॥

ततः स्युरखिला रागाः षड्जग्रामसमुद्भवाः।
तदुक्तं वयकारेण स्वरमेलकलानिधौ ॥

देशीरागाश्च सकलाः षड्जग्रामसमुद्भवाः।
ग्रहांशतारमन्द्रादिषाडवौडवपूर्णताः ॥

देशीत्वात्सर्वरागेषु भवन्ति न भवन्ति च।
प्रकाशयत्येवमेव चतुर्दण्डीप्रकाशिका ॥

ग्रामेष्वेतेषु गान्धारग्रामो नास्ति महीतले।
स्वर्लोके परमिति सर्वेषामेव सम्मतम् ॥

अस्माभिर्मध्यमग्रामोऽप्यसत्प्राय इतीर्यते।
तथाहि मध्यमग्रामे त्रिश्रुतिः पञ्चमः खलु ॥

वरालीमध्यमो जातः स पुनर्लक्ष्यमार्गतः
मध्यमादिप्रभृतिषु मध्यमग्रामजन्मसु ॥

रागेषु दृश्यते नैव वरालीमध्यमस्ततः।
अयुक्तो मध्यमग्रामो लक्ष्यमार्गविरोधतः ॥

एक एव ततः षड्जग्राम इत्यवधार्यताम्।
तदुक्तं विठलीयेऽपि ग्रामैकत्वसमर्थनम् ॥

षड्जग्रामः पञ्चमे तु सप्तदश्यां श्रुतौ स्थिते।
स्वरेऽस्मिन् पञ्चमे किन्तु षोडशीं श्रुतिमाश्रिते ॥

तथैव मध्यमग्रामः सोऽत्र रागो न दृश्यते।
षड्जग्रामाश्रितान् रागान् सर्वे गायन्ति गायकाः।
तस्मान्मुख्यतमः षड्जग्राम एव न मध्यमः ॥

तुलजः

ग्रामरागः

तत्र ग्रामसमुद्भूतः पञ्चगीतिसमाश्रयात्।
शुद्धादिभेदसंभिन्नो ग्रामराग इतीरितः ॥

कुम्भः

ग्रीवा

सुन्दरी च तिरश्चीना तथा च परिवर्तिनी।
प्रकम्पिता तु भावज्ञैर्ग्रीवा ज्ञेया चतुर्विधा ॥

नन्दी

ग्रीवा नवविधा तत्र समा त्र्यश्रा नतोन्नता।
अञ्चिता कुञ्चिता चैव निवृत्ता वलिता तथा।
रेचिता चेति तासां तु क्रमाल्लक्षणमुच्यते ॥

वेमः

यत्किञ्चिदस्ति तत्कर्म तदस्यामखिलं स्वयम्।

ज्यायनः

ग्रीष्मावली—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प स .
(अव) स नि ध म ग रि स . मज

ग्लाना—

श्लथपक्ष्मपुटभ्रूभृङ्मलिना मग्नतारका।
अल्पसञ्चारिणी दृष्टिः ग्लानौ ग्लाना निरूपिता॥

अशोकः

एषा ग्लानावपस्मारे म्लानात्वपि नियुज्यते।

विप्रदासः

ग्लानिः

भास्वरजातिनाटके तृतीयस्सन्धिः।

शारदातनयः

—व्यभिचारिभावः

वान्तविरक्तव्याधितपोनियमोपवासमनस्तापातिशयमदनमद्य-सेवनातिव्यायामाध्वगमक्षुत्पिपसानिद्राछेदादिभिर्विभावैरुत्पद्यते तस्याः क्षामवाक्यनयनकपोलोदरमन्दपदोत्क्षेपणवेपनानुत्साहत-नुगात्रवैवर्ण्यस्वरभेदादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः।

भरतः

वाङ्मनःकायकर्माणि ग्लानिर्ग्लपयतीति यत्।

शारदातनयः

ग्लपयतीति। 'विगृह्य ग्लै म्लै हर्षक्षये' इत्यस्माद्धातोरात्वे कर्तरि स्त्रियां क्तिन्निति क्तिन्प्रत्यये क्तिनो निष्ठावद्भावेन निष्ठानत्वे ग्लानिशब्दो निष्पन्नः।

नरसिंहः

ग्लानिर्विरेकवमनजागरातिरताध्वभिः।
उपवासमनस्तापक्षुत्पिपासादिभिर्भवेत्॥
कम्पानुत्साहवैवर्ण्यस्वेदमन्दपदक्रमैः।
क्षामवाक्याक्षिसंहारकार्याङ्गश्लथनादिभिः।
ग्लानिजास्त्वनुभावास्ते कथिताह्येवमादयः॥

शारदातनयः

-चिलाभिनयः

हृदि स्थाने तु मुकुलः पुरोभागे तु कर्तरी।
चालयेत्सूचिहस्तं तु चलितं तु मनोरुजि॥
पार्श्वभागे मुष्टिहस्तः चलितस्तु जरार्धके।
मुखस्थाने तु शिखरः तृष्णार्थस्य निरूपणे॥
सर्वाङ्गचलनं कृत्वा पुरोभागे तु कर्तरी।
चालयेद्रोगभावे तु करटीकाविचक्षणः॥
चतुरश्च पताकश्च पुरोभागे तु चालितः।
चालयित्वा व्यायामार्थनिरूपणे॥
त्रिपताकः पुरोभागे चलितस्तु रतिश्रमे।
कण्ठस्थाने पताकन्तु चालयेत्तन्निवारणे॥

विनायकः

घटा—देशीतालः

द्वौ द्रौ दौ लौ गपौ घटा। ० ० ।। ऽ ऽ

कुम्भः

घटितम्—विणावादनेगुणः

परिवर्ते द्रुते पाणेर्वाद्यं स्याद्घटिताभिधम्।

घट्टितः—पादः

पाष्ण्या सन्ताडयते भूमिः यत्रासौ घट्टितो मतः।
अधस्तात्सारणे कार्यः चरणोऽसौ मनीषिभिः

वेमः

अश्वादिप्रेरणे भेदे दृढत्वापादने तथा।

सोमेश्वरः

घट्टनम्

किन्नर्यां दक्षिणहस्तव्यापारः। तत्र द्रष्टव्यम्।

घट्टिता—मृदङ्गवादनमार्गः

घट्टिता करमूलस्य। करमूलस्य चालनेन पुटं यदि घट्टितं सा क्रिया घट्टिता।

नारायणः

घट्टितोत्सेधः—पादः

क्रमाद्यो घट्टयन्नग्रपार्ष्णिभ्यामसकृद्भुवम्।
स पादो घट्टितोत्सेधस्ताण्डवे सद्भिरीरितः॥

घर्घरीवादनादिषु।

ज्यायनः

घण्टकः

नाट्यशास्त्रव्याख्याता। एषोऽभिनवगुप्तेनासकृत्स्मृतः।

घण्टा—मेलरागः

(आ) स रि ग ० ० म ० प ० ० ० नि स.
(अव) स ० नि ० ध प ० म ० ० ग रि स.

मेललक्षणे

घण्टातालः

घण्टाकांस्यमयी ज्ञेया तद्ज्ञैरष्टाङ्गुलोच्छ्रया।
विशाला वदने मूलभागेष्वल्पत्वमागता॥
अस्याः पिण्डप्रमाणं तु स्यादर्धाङ्गुलसम्मितम्।
अस्या मूले विधातव्यो दण्डोऽष्टाङ्गुलसम्मितः॥

निदध्यादन्तराले तु दण्डमूलावलम्बितम्।
दैर्घ्ये षडङ्गुलमितं पिण्डे सार्धाङ्गुलान्वितम्॥
अधो मुखं सुवृत्तं च लोलकं लोहनिर्मितम्।
ततो दण्डं तु घण्टायाः धृत्वा सव्येन पाणिना।
स्फुटं तु टठणोत्कारबहुलं वादयेत्सुधीः॥

वेमः

घण्टारवः—मेलरागः (रत्नाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स नि स ग रि ग म प नि – स.
(अव) स नि ध प म ग रि – स.

मञ्ज

—मेलरागः (कर्णाटगौडमेलजन्यः)

धैवतांशग्रहन्यासो भवेद्गान्धारवर्जितः।
घण्टारवोऽयं विख्यातस्सर्वदा गीयते बुधैः॥

श्रीकण्ठः

—रागः

घण्टारवो धैवतीजः प्रतापे सर्वदापि च।

नारायणः

—रागः

अथ घण्टारवाह्वानो भिन्नषड्जसमुद्भवः।
गान्धारे मन्द्रसंयुक्तो न्यासवान्मध्यमस्वरे।
धैवतग्रहसंबद्धस्तारभूतो निषादके॥

हरिः

मन्द्रगो मध्यमन्यासः संपूर्णो धैवतग्रहः।
घण्टारवो नितारः स्याद्भिन्नषड्जगतस्तथा।
गुर्वाज्ञया रसे वीरे विनियोगोऽस्य दर्शितः॥

जगदेकः

—रागाङ्गरागः

भिन्नषड्जसमुद्भूतो मन्यासो धैवतग्रहः।
तारनिर्मन्द्रगान्धारः पूर्णो घण्टारवो मतः।
हेमन्तप्रथमे यामे रसे वीरे च गीयते॥

भट्टमाधवः

घण्टारवरागध्यानम्

करे दधानः किल शङ्खमेकं
वामे च घण्टां कलनादरम्याम्।
धौताम्बरश्चारुकुटीप्रदेशे
घण्टारवोऽयं हरिभक्तिमुख्यः॥

श्रीकण्ठः

घण्टारवीरागध्यानम्

लम्बालकां दीर्घकचां शुभाङ्गीं
व्यत्यस्तपादाब्जयुगप्रदर्शिनीम्।
सर्वायुगेन प्रतिभाषयन्तीं
ध्यायामि घण्डारविकां मनोहराम्॥

रागसागरः

घण्टारागः—मेलरागः

घण्टारागो गपूर्वः स्यादन्तः कोमलधैवतः।
मेलकर्तायं तृतीयप्रहरगेयः।

अहोबिलः

घत्ता—पाटवाद्यम्

निबद्धमर्धं प्रथमं झेंकाराद्यं च वादयेत्।
अनिबद्धं ततश्चार्धं कराभ्यां वादयेद्धि या।
पुनर्निबद्धखण्डस्य वाद्याद् घत्ता निगद्यते॥

वेमः

—देशीतालः

द्वौ लौ द्रौ द्वौ लगो घत्ता ।।००।ऽ

कुम्भः

घत्तातालो लघुद्वन्द्वं द्रुतद्वन्द्वं लगौ तथा।
॥००।ऽ

वेमः

घनः—ध्वनिभेदः

अकृशो निबिडो यस्तु घनोऽसौ ध्वनिरीरितः।

सोमेश्वरः

घनकेशिनी—मेलरागः (खरहरप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.
(आ) स नि ध प म रि स.

मञ्ज

घनता—वंशे फूत्कारगुणः

त्रिषु स्थानेषु गमकैरुपेतो घन उच्यते।

कुम्भः

स्थूलता श्लक्ष्णता यत्र श्रावकत्वं च दृश्यते।
घनं तमाह महितो नान्यो मान्यो मनीषिभिः॥

नान्यः

घनतालः

गदगा गदगा सोदौ लौ गौ ताले घनाह्वये।
१७ मात्राः।

तालप्रस्तारः

घनत्वम्—फूत्कारगुणः

त्रिषु स्थानेषु गमकैरुपेतो घन उच्यते।

कुम्भः

घनपङ्क्तिः—ध्रुवावृत्तम्

लघुनी चादौ चरणे यस्या। गदिता नाम्ना घनपङ्क्तिस्सा॥

जलधाराहिं—(छाया) जलधाराभिः।

भरतः

घनरवः—पाटवाद्यम्

उभाभ्यामथ चैकेन विविधैः पाटकल्पनैः।
निरन्तरलसन्नादो भवेद् घनरवाभिधः॥

सोमेश्वरः

एकहस्तेन वाद्याभ्यां कृतैः पाटैर्निरन्तरैः।
ध्वनिर्मान्यो भवेद्यत्र सोयं घनरवः स्मृतः

वेमः

घनश्यामः

हस्तमुक्तावलीसारसमुद्धतिकाकारः। नेपालदेशीयः। जगज्ज्योतिर्मल्लदौहित्रस्यानन्तराजस्यास्थानकविः।

कालः क्रै. प. १६८०.

घनश्यामला—मेलरागः (वकुलाभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

घनसुप्रभातम्—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स ध प ध नि ध प म ग रि स.

मज

घना—श्रुतिः

ऋषभस्य द्वितीया श्रुतिः।

जग

घनाघनः—देशीतालः

घनाघनाह्वये ताले सद्वयं नद्वयं प्लुतः।

१७ मात्राः।

तालप्रस्तारः

घनान्दोलिका—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

घर्षणः—तालप्राणः

मार्गशब्दे द्रष्टव्यम्।

घातः—वीणायां दक्षिणहस्तव्यापारः

तन्त्रिकां हन्ति यद्यत्र मध्यमाक्रान्ततर्जनी।
वैरिणां खातदक्षेण तदा घात इतीरितः॥

कुम्भः

—वादनं दक्षिणहस्तव्यापारः

घातस्यान्मध्यमाक्रान्ततर्जन्या तन्त्रिकाहतिः

शार्ङ्गः

घातवर्तना

उल्बणौ वर्तितौ स्योक्तरीत्योक्ता घातवर्तना
उद्वेष्टितेन निष्पन्नौ स्यातां चेदलपल्लवौ॥

अशोकः

वक्षसःस्कन्धयोरूर्ध्वप्रसारितयुतावुभौ।
स्कन्धाभिमुखमाविद्धौ वलितौ चाङ्गुलीदले।
अलपद्मोल्बणौ प्राहुर्घातवर्तनिकां परे॥

कल्लिनाथः

घूर्जरी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मज

घूर्णितम्—करणम्

ऊर्ध्वाधःपार्श्वतः क्षेत्रे व्यावर्त्य परिवर्तयन्।
अधोमुखं चतुर्दिक्षं भ्रामयन्दक्षिणं करम्।
जङ्घास्वस्तिकमादाय तद्दिक्कं चरणं दधन्।
अपक्रान्तासमायुक्तं वामं डोलाभिधं करम्॥
यत्र कुर्वीत तद्धीरैर्घूर्णितं परिकीर्तितम्।
उत्प्लुत्य स्वस्तिकं कुर्यादत्र कैर्तिधरे मते॥

ज्यायनः

घोण्टाणी—मेलरागः (सिंहेन्द्रमध्यममेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मज

घोरतरा—श्रुतिः

मन्द्रषड्जचतुर्थी श्रुतिः।

मण्डलः

घोरा—श्रुतिः

मन्द्रषड्जतृतीया श्रुतिः।

मण्डली

घोषः—वादनम् (उभयहस्तव्यापारः)

तन्त्रीलग्नाङ्गुष्ठपार्श्वा कर्तरीवच्च हन्यते।
कनिष्ठासारणाभ्यां वा यत्रासौ घोष उच्यते॥

शार्ङ्गः

-वीणायामुभयहस्तव्यापारः

कनिष्ठाकर्त्रिकाभ्यां वा यत्र तन्त्री प्रहन्यते।
कर्तरीवाङ्गुष्ठया पार्श्वलग्ना घोषकस्तदा॥

कुम्भः

घोषा

इयमेकतन्त्र्याः वीणाया नामान्तरम्।

श्रीकण्ठः

घ्राणिनी—श्रुतिः

पञ्चमस्य प्रथमा श्रुतिः। हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः। पञ्चमोऽत्र त्रिश्रुतिः।

घ्रिङ्काररध्वनिः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म रि स.

मज

च

चकितम्—दर्शनम्

निमीलोन्मीलनाभ्यां स्याच्चकितं कथितं बुधैः।

वेमः

मीलनोन्मीलनावृत्तिः यत्र तच्चकितं विदुः।

शारदातनयः

—शृङ्गारचेष्टा

त्रासेन लज्जया वापि निजवल्लभसन्निधौ।
संभ्रमातिशयो यस्तच्चकितं सूत्रकृन्मते॥

कुम्भः

चकोरध्वनिः—मेलरागः (हेमवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि म ग रि स.

मज

चक्रः—देशीतालः

चक्रताले क्रमाद्ज्ञेयं दचतुष्कं लघुर्भवेत्।
प्रतीपब्रह्मतालः स्यात् विद्वद्भिः परिकीर्तितः॥
० ० ० ० । ० ० ० । ० ० । ० ।

दामोदरः

चक्रकुट्टनिका—मुडुपचारी

यथाङ्घ्रिं कुट्टितं पार्श्वाद्भ्रामयित्वा निवेशयेत्।
ततः स्थाने कुट्टयेच्च चक्रकुट्टनिका तदा॥

अशोकः

चक्रकुट्टिता—मुडुपचारी

कुट्टयित्वा तु विन्यस्य भ्रामितो लुठितो यदि।
कुट्टितोऽङ्घ्रिः पुरस्स्थाने तदोक्ता चक्रकुट्टिता

अशोकः

चक्रतालः—देशीतालः

ऽ ऽ ऽ̇ ऽ̇ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ̇ ऽ̇ ऽ̇ ऽ̇ ऽ̇ ऽ ऽ ऽ ० ० ० ० ०

अस्य तालस्य लक्षणश्लोका न सन्ति

हम्मीरः

—तालः

स्याद्ब्रह्मतालो विपरीतरीत्या चक्राभिधः स्यात्।
। ० ० ० । ० ० । ० ।

वेदः

चक्रतालोडुपम्—देशीनृत्तम्

प्रतीपो ब्रह्मतालस्तु चक्रतालः प्रकीर्तितः।
तालेनानेन विहितं चक्रतालोडुपं भवेत्॥
० ० ० । । ० ० । ० ।

अस्य रूपाभिनयो ब्रह्मताले प्रोक्तः

वेदः

चक्रतुल्यम्—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

चक्रधरः—मेलरागः

नाटमेलसमुद्भूतो रागश्चक्रधरः स्मृतः।
पञ्चमेन विहीनः स्यात् षड्जोद्ग्राहेण शोभितः॥

सायं गेयः

अहोबिलः

चक्रप्रदीप्तः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग प म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग स.

मज

चक्रबन्धः—काडनृत्तम्

पिण्डः स्याच्चतुर्दशभिर्बिन्दुभिरथ ऊर्ध्वतः ।
दक्षहस्ते ब्रह्मतालो ईडावान्वामहस्तके ॥
दक्षाङ्घ्रौ सिंहलीलश्च वामाङ्घ्रौ यतिशेखरः ।
सकृद्रूपं ब्रह्मतालं स्यादीडावान्द्विवारतः ॥
सिंहलीलो द्विवारं स्यादेकधा यतिशेखरः ।
अधश्चोर्ध्वं पिण्डबिन्दौ स्यात्समाङ्गेन योजनम् ॥
एवं प्रथमखण्डः स्याद्द्वितीयमधुना ब्रुवे ।
इडावान्दक्षहस्ते च दक्षाङ्घ्रौ ब्रह्मतालकः ॥
वामाङ्घ्रौ सिंहलीलश्च तत्पाणौ यतिशेखरः ।
पूर्ववद्योजनं पिण्डं तृतीयं खण्डमुच्यते ॥
यतिशेखरतालस्तु दक्षपाणावलङ्कृतः ।
ईडावान्दक्षपादे च वामाङ्घ्रौ ब्रह्मतालतः ॥
वामहस्ते सिंहलीलः चतुर्थं रूपमुच्यते ।
दक्षपाणौ सिंहलीलो दक्षाङ्घ्रौ यतिशेखरः ॥
ईडावान्वामपादे च तत्पाणौ ब्रह्मतालकः ।
एवं चतुर्धा तालानां पिण्डे भवति योजनम् ।
चक्रबन्धेति विज्ञेयो काडस्तालविचक्षणैः ॥

वेदः

चक्रभ्रमणिका—कला

सुखोपविष्टा कुरुते यत्र चक्रभ्रमिं नटी ।
कराभ्यां पादयुग्मेन पृथिवीधृतपार्ष्णिना ॥
नाम्ना सा प्रभुणा प्रोक्ता सुखचक्रभ्रमावती ।
कृत्वेमामादितः कुर्युर्यत्रचादन्याश्चसंशयम् ॥

नागमल्लः

चक्रभ्रमरी

भुवि पादं मुहुः कर्षन् त्रिपताकौ करौ वहन् ।
चक्रवद्भ्रामयेद्यत्र सा चक्रभ्रमरी भवेत् ॥

नाट्यदर्पणः

—तिरिपनृत्ताङ्गम्

चतुरश्रेऽप्यधः सञ्चे पताकौ पार्श्वयोस्तथा ।
प्रसृतौ वामहस्तश्च भ्रूसंलग्नस्ततः परः ॥
दक्षजङ्घोर्ध्वदेशे च वामं चेत्स्थापितं पदम् ।
स्वस्तिकीकृत्य भूमेश्च चतुरङ्गुलमन्तरम् ॥
स्तनयोः शिखरद्वन्द्वं स्थाप्य दक्षिणतो भ्रमेत् ।
वारं वारं तदा चक्रभ्रमरी गदिता बुधैः ॥

वेदः

—भ्रमरी

स्थानके खण्डसूच्याख्ये वामस्याग्रतलेन तु ।
महीतलमवष्टभ्य दक्षिणं चरणं पुनः ।
चक्रवद्भ्रमयेद्यत्र सा चक्रभ्रमरी भवेत् ॥

वेमः

चक्रमण्डलम्—करणम्

स्खलिता प्रथमं चारी डोलालम्बितबाहुकः ।
पूर्वकायो नतो यत्र चक्रवद्भ्रमणं भवेत् ।
अभ्यन्तरापवेधेन तद्विद्याच्चक्रमण्डलम् ॥

ज्यायनः

तच्चक्रमण्डलं प्रोक्तं सर्वेश्यानां परिक्रमे ।

लक्ष्मणः

चक्ररेचितम्—करणम्

एतौ डमरुकौ हस्तौ पुरस्तात्पृष्ठतो यदि ।
पौनःपुन्येन तावेव स्यात्क्रमाविद्धरेचितौ ॥
अञ्चितौ चरणौ..............तलसञ्चरैः ।
एतत्प्राह हरिक्ष्मापः करणं चक्ररेचितम् ॥

हरिपालः

चक्रवर्तितालः—देशीतालः

चक्रवर्तिनि तालेऽस्मिन् गलौ दौलः प्रकीर्तितः ।
ऽ । । ० ० ।

लक्ष्मणः

चक्रवालः—प्रबन्धः

गृहीतमुक्तैस्तु पदैराश्रित्य यमकक्रमम् ।
स्याच्चक्रवालोऽभीष्टेन तालेनावृत्तियोगतः ॥
गेयो गद्यैश्च पद्यैश्च ततश्च भवति द्विधा ।
आभोगोऽत्र पदैरन्यैर्न्यासस्तालश्च मानतः ॥

सोमराजः

चक्रवालयमकम्—अलङ्कारः

पूर्वस्यान्तेन पादस्य परस्यादिर्यदा समः ।
चक्रवच्चक्रवालं तत्

(उदा-) शैलास्तथा शत्रुभिराहता हताः ।
हताश्च भूयस्त्वनुपुंखगैः खगैः ।
खगैश्च सर्वैर्युधिसञ्चिताश्रिता-
श्रिताधिरूढा निहतास्तलैस्तलैः ॥

भरतः

चक्रहस्तः

विपर्यस्तौ तलौ कृत्वा सच्छिद्राङ्गुलिकौ क्रमात् ।

चतुरश्रभ्रमरकः—नृत्तबन्धः

यत्र मध्ये तु चत्वारि पात्रमष्टौ च मण्डले
चरन्ति पङ्क्तिरूपेण चारुविभ्रमशोभिताः
चतुरश्रभ्रमरको बन्धोऽयं परिकीर्तितः ॥

वेमः

चतुरश्रमठ्यः—ध्रुवतालः

आद्यन्तयोर्लघू मध्ये द्रुतं च चतुरश्रकः ।
मात्रा दश जगुर्यत्र स मठ्यः परिकीर्तितः ॥

भरतकल्पः

चतुरश्ररूपकः—ध्रुवतालः

द्रुतं त्वेकं लघुश्चैको मात्राषट्कं च यत्र सः
रूपकश्चतुरश्रः स्यादित्याहुस्तालवेदिनः ॥

भरतकल्पः

चतुरश्रवर्णः—देशीतालः

वर्णतालस्तत्र गलौ दगौ च चतुरश्रके । ऽ । ० ऽ

अयं श्लोको वर्णतालभेदानन्तरं पठितव्यः ।

वेमः

चतुरश्रा—भङ्गतालः

द्वौ लघू गुरुर्द्वौ लघू गुरुः द्वौ लघू गुरुत्रयम् ।

।। ऽ ।। ऽ ।। ऽ ऽ ऽ

नान्यः

चतुरश्राट्टः—ध्रुवतालः

लघुद्वन्द्वं द्रुतद्वन्द्वं मात्रा द्वादश यत्र सः ।
चतुरश्रोऽट्टतालः स्यादिति तालविदो विदुः ॥

भरतकल्पः

चतुरश्रैकतालः—ध्रुवतालः

लघुरेकश्चतुर्मात्रश्चतुरश्रस्तथैव च ।
यत्रैकतालः स प्रोक्तो भरतज्ञैर्मनीषिभिः ॥

भरतकल्पः

चतुरश्रौ—नृत्तहस्तः

अष्टाङ्गुलान्तरौ यौ तु वक्षसः खटकामुखौ ।
समांसकूर्परौ हस्तौ चतुरश्रौ पराङ्मुखौ ॥

सोमेश्वरः

चतुरश्रत्वमङ्गस्य नृत्ते जीवितमुच्यते ।
तदाकारतया पूर्वं चतुरश्रावुदाहृतौ ॥
प्रायेण नृत्तहस्तानां प्रभवत्वाच्च सूरिभिः ।
बिंबसूत्रसमस्कन्धकूर्परौ खटकामुखौ ॥

पराङ्मुखौ यदा स्यातामुरसोऽष्टाङ्गुलान्तरौ ।
चतुरश्रौ तदा ज्ञेयौ सौष्ठवेनापि संयुतौ ।
आकर्षणे स्रगादीनां विष्णोरभिनये पुनः ॥

ज्यायनः

चतुरश्रौ तदा हारमौलाद्याकर्षणे करौ ।

अशोकः

पराङ्मुखस्थाने प्राङ्मुखाविति विप्रदास आह सम्मुखाविति भोजः ।

चतुरसभाविलासः

अयं ग्रन्थः परमेश्वरकृत इति अच्युतरायकृततालाब्धिग्रन्थादवगम्यते । तत्र बहवः श्लोकाः चतुरसभाविलासादुदाहृताः ।

चतुरस्रवर्तना

चतुरस्रौ यदा हस्तौ चलितौ सांसकूर्परौ ।
उद्वेष्टितक्रियापूर्वौ पश्चाद्वक्षःसमाश्रितौ ।
तदा धीरैः समादिष्टा चतुरस्राख्यवर्तना ॥

अशोकः

चतुरस्रा—गतिः

चतुरस्रा चतुर्मुखा ।

देवणः

चतुरस्रौ—हस्तः

पुरोमुखौ समस्कन्धकूर्परौ खटकामुखौ ।
स्थितौ वक्षःपुरोदेशे वक्षसोऽष्टाङ्गुलान्तरे ।
चतुरस्रावितिं प्रोक्तौ स्रगाद्याकर्षणे करौ ॥

शार्ङ्गः

चतुर्थकः—देशीतालः

लघुद्वन्द्वं द्रुतश्चैकः क्रमेण स्याच्चतुर्थके । । । ०

वेमः

चतुर्थप्रहारगेया रागाः

श्रीरागो मालवाख्यश्च गौडी त्रवणसंज्ञकः ।
नटः कल्याणिसंज्ञश्च सालङ्गनटकं तथा ॥
सर्वे नाटाश्च केदारी कर्णाटाभीरिका तथा ।
चण्डहंसी पहाडी च तृतीयप्रहरात्परम् ॥

दामोदरः

रात्रौ पूर्वयामगेया रागाः ।

चतुर्दण्डीप्रकाशिका

वेङ्कटमखिकृता । कालः क्री. श. १६२० – ५०.

चतुर्दण्डी

स्थाय्यारोह्यवरोही च सञ्चारीति क्रमा इमाः।
चतुर्दण्डी च सा प्रोक्ता नारदादिमुनीश्वरैः॥

लक्ष्मीनारायणः

नास्मिन्नर्थे चतुर्दण्डीशब्दः प्रयुक्तो वेङ्कटमखिना। स तु आलाप-ठाय-गीत-प्रबन्धा इति गानस्य चतुर्ष्वङ्गेषु प्रयुक्तवान्। प्राचीनैस्तस्मिन्नर्थे प्रयुक्त एवेति स्वग्रन्थे चाह।

गीतप्रबन्धयोरेवं भेदो यदि न कल्प्यते।
कुतः सिध्येच्चतुर्दण्डी कुतो गोपालनायकः॥

इति वदन् गोपालनायकोऽपि चतुर्दंडीशब्दं प्रयुक्तवानिति प्रोक्तवान्। चतुर्दण्डीलक्ष्यग्रन्थेऽप्यद्याप्यमुद्रिते सप्तत्रिंशद्रागाणां आलापठायगीतप्रबन्धरूपाणि प्रतिरागं दर्शितानि सन्ति॥

चतुर्दन्तहस्तः

मृगशीर्षौ स्वस्तिकौ चेच्चतुर्दन्तकरो भवेत्।
अधोमुखः पुरोभागे ऐरावतनिरूपणे॥

विनायकः

चतुर्दलारविन्दः—चालकः

मध्यदेशस्थिते तिर्यगेकस्मिन् लुठिते करे।
करोऽपरः पूर्वमूर्ध्वं लुठन् गत्वा विलासतः
मण्डलभ्रमणं कृत्वा क्रमादाशाचतुष्टये।
तत्तन्मुखतया चारु लुठनं क्रियते यदि।
चतुर्दलारविन्दाख्यश्चालकः परिकीर्तितः॥

वेमः

अयमेव चतुष्पत्राब्जमिति अशोकेन संज्ञितः।

चतुर्भागः—तालप्राणः

मार्गशब्दे द्रष्टव्यम्।

चतुर्भुजः—देशीतालः

चतुर्भुजश्चतुर्मल्लैर्विरामान्त्यद्रुतान्तरैः। ०।०।०।०।

लक्ष्मणः

चतुर्मार्गम्

मार्गाश्चत्वार एतेषामधुनाख्यामहे भिदा।
मार्गणं मार्ग इत्येवमाकांक्षावस्तुगोचरान्।
आकांक्षानियतान्वर्णान् मार्गं मुनय ऊचिरे॥

नान्यः

—त्रिपुष्करे

आलिप्ताङ्कितगोमुखविस्तारश्चत्वारो मार्गाः।

भरतः

चतुर्मुखः—देशीतालः

चतुर्मुखे द्रुतद्वन्द्वं शीघ्रमेकं पुनस्तथा
पश्चात्प्लघुनिःशब्दाः..............॥
००ᴗ००ᴗ०००ᴗऽ।

लक्ष्मणः

चतुर्मुखाभिधे ताले सगणाच्च लघुर्गुरुः ॥ऽ।ऽ

सुधा

चतुर्मुखे क्रमात्प्रोक्ता लगलाश्च प्लुतोऽन्तिमः। ।ऽ।ऽ̇

वेमः

—प्रबन्धः

स्वरैश्चैव तथा पाटैस्तेन्नकैश्च तथार्थकम्।
क्रमेणैव चतुर्भागा गीयते स चतुर्मुखः॥
आद्यं स्वराङ्कद्वैतीयं खण्डयुग्मं मर्नापिभिः।
तृतीयं तेन्नकैर्गेयं चतुर्थं गमकैस्तथा॥

सोमेश्वरः

चतुर्मुखस्स्वरैः पाटैः पदैस्तेन्नैर्निबध्यते।
स्थाय्यादिभिस्तथा वर्णैराभोगोऽन्ते पदान्तरैः।
ग्रहैर्न्यासो विधातव्यो भवेदेवं चतुर्मुखः॥

हरिपालः

स्वरैः पाटैः पदैस्तेन्नैर्वर्णैश्छायादिभिः सह।
निवेशितैर्यथासंख्यं परिख्यातश्चतुर्मुखः॥

सोमराजः

स्वरैः पाटैः पदैस्तेन्नैः सहितो यः प्रबद्ध्यते।
स्थाय्यादिभिश्चतुर्वर्णैः यथासंख्यानिवेशितैः॥
चतुर्मुखप्रबन्धोऽयं चतुरैरभिधीयते।
आभोगोऽन्यपदैरस्य ग्रहेण न्यास इष्यते॥

जगन्नाथमल्लः

यस्याद्यपादरचना स्थायिवर्णाश्रितैः स्वरैः।
आरोहिवर्णैश्चतुरा स्याद्द्वितीयकः॥ (?)
ततोऽवरोहिवर्णस्थैः पदैर्भागस्तृतीयकः।
तेन्नस्सञ्चारिवर्णस्थैश्चतुर्थः परिकल्प्यते।
ग्रहेण मुच्यते यश्च स प्रबन्धश्चतुर्मुखः॥

—नृत्तबन्धः

करणात्सचतुष्काश्च द्वे द्वे वारौ परस्परम्।
द्वे द्वे शेषे च नर्तक्यो मण्डलाकारयोगतः॥
चरन्ति यत्र कोणस्थाः कुर्वन्ति भ्रमरीमपि।
प्रतियुग्मप्रचारेण युग्मान्तरमपि क्रमात्।
अनुगच्छति बन्धोऽयं चतुर्मुख उदाहृतः॥

वेमः

-वंशः

चतुर्मुखस्य वंशस्य मानं षड्यूकिकाधिकैः ।
अङ्गुलैः पञ्चदशभिः मुखतालाख्यरन्ध्रयोः ॥
अन्तरे मानमाख्यातमङ्गुलानां चतुष्टयम् ।
पृथक्सपादद्वियविमानं सप्तान्तरालगम् ॥
समासतो मध्यमानमङ्गुलद्वितयी तथा ।
यूकाः षट्त्रितयीशेषं पञ्चवत्पूर्ववदीरितम् ॥

कुम्भः

चतुर्मुखलोहडी—उत्प्लुतिकरणम्

क्रियते लोहडी यत्र दिशासु चतसृष्वपि ।
कथिता नृत्तचतुरैः सा चतुर्मुखलोहडी ॥

वेमः

चतुर्युगकला—कला

चतुर्विलासेषु विधाय पार्ष्णि यत्रैकपादस्य च पादमन्यम् ।
ऊर्ध्वं समुत्क्षिप्य च हस्तपूर्वं करोति चक्रभ्रमिमेव ताभ्याम् ॥

उक्ता मापप्रभुणा नाम्ना चतुर्युगकलामणिः ।
भूभुजां हर्षजननी कला कलिमलापहा ॥

नागमल्लः

चतुश्चक्रिणी—कला

मेदिन्यामुपविश्य पादयुगलेनैकेन हस्तेन च
प्रायोत्क्रामयते सुधांशुवदना चक्राणि चित्राण्यथ ।
क्षिप्त्वा चान्यकरेण यत्र च समादत्ते मुहुर्गोलकान्
चित्राण्येव च पात्रमित्थमुदिता नाम्ना चतुश्चक्रिणी ॥

नागमल्लः

चतुष्कोणम्—पादमणिः

समस्थितस्य पादस्य पृष्ठतः पुरतः क्रमात् ।
स्वस्तिकं तच्च्युतिं कुर्वन्नुर्वीं हन्याद्विदिक्षु चेत् ।
अन्योङ्घ्र्यङ्गुलीपृष्ठं चतष्कोणं मतं तदा ॥

ज्यायनः

चतुष्कोणनिकुट्टिता—भुवपचारी

यत्राङ्घ्रिः कुट्टितः पूर्वं पुरः पश्चान्निवेशितः ।
अङ्गभावात्पुनश्चापि पुरः पश्चात्तदान्यथा ।
स्थाने च कुट्टितस्सा स्याच्चतुष्कोणनिकुट्टिता ॥

अशोकः

चतुष्पदा—गीतम्

अथ लास्याश्रयीभूताः कथ्यन्ते तु चतुष्पदाः ।
चतुरश्रा तथा त्र्यश्रेत्येषा द्वेधा चतुष्पदा ॥
एकस्य वा द्वयोर्यद्वा बहूनां वाक्ययोजनात् ।
शृङ्गाररससंपन्ना त्रिविधा संप्रकीर्तिता ॥

सा पुनस्त्रिविधा ज्ञेया लयत्रयविभागतः ।
प्रवृत्ताख्या द्रुतलये स्थिताख्या सा विलम्बिते ॥
ज्ञेया स्थितप्रवृत्ताख्या लये मध्ये विचक्षणैः ।
अष्टादशप्रभेदा च विज्ञेयैषा चतुष्पदा ॥
बह्वक्षरा च पृथुला मागधी चार्धमागधी ।
समाक्षरपदा चैव ततश्च विषमाक्षरा ॥
अथाद्यन्तावहरणा अन्तावहरणा तथा ।
अभ्यन्तरावहरणा ततश्चैवार्धनर्कुटा ॥
अर्धखञ्जा च मिश्रा च ततश्चैवान्तशीर्षका ।
एकावसाना विज्ञेया तथा च नियताक्षरा ।
अर्धप्रवृत्तेत्येतेषां भेदानां लक्षणं ब्रुवे ॥

वेमः

—मात्रावृत्तम्

प्रथमपादे र र ग ग । द्वितीयपादे न न स । तृतीयचतुर्थयोः प्रत्येकं – पञ्चमात्रिक एकः र ।

विरहाङ्कः

चतुष्पदी—प्रबन्धः

चतुष्पद्यां तु वृत्तायां प्रासः कार्यो द्वयोर्द्वयोः ।
ध्रुवायामेवमेव स्यात्पादानुप्रासकल्पना ॥
सर्वेषामेव पादानां एकः प्रासो यदा भवेत् ।
तदा सर्वसमाख्येन समाख्याता चतुष्पदी ॥
आद्यद्वितीययोः प्रासः सा तृतीयचतुर्थयोः ।
यस्यामर्धे सदा प्रोक्ता चतुरा सा चतुष्पदी ॥
आद्यतृतीययोः प्रासः तथा तुर्यद्वितीययोः ।
यत्रान्तरसमा ज्ञेया सा छन्दसि चतुष्पदी ॥

जगन्नाथमल्लः

स्वरास्सतेन्नकास्तत्र तालस्वरपदाभिधः ।
आभोगोऽन्यपदैरेव तेन्नकैर्न्यासकल्पना ।
एकैकं यमकं कार्यमर्धयोरुभयोरपि ॥

हरिपालः

मात्राषोडश पादास्स्याद्यदि वाप्येकविंशतिः ।
चतुर्विंशतिसंख्या वा चतुष्पादा चतुष्पदी ॥

सोमेश्वरः

चतुस्तालः—देशीतालः

चतुस्ताले गुरुः पूर्वं ततो विन्दुत्रयं भवेत् ।
धा नी स रि ग ऽ ० ० ०

जगदेकः

चतुस्ताले तु विज्ञेया गुरोरूर्ध्वं द्रुतास्त्रयः । ऽ ० ० ०

वेमः

चतुस्स्वरः—वर्णालङ्कारः

स चतुःस्वर इत्युक्तो यत्र स्वरचतुष्टयम् ।
दर्शित्वान्यं सकृद्गीत्वा गीयन्ते सकलाः कलाः ॥

यथा – सरिगमसरिगमप, रिगमपरिगमपध इत्यादिक्रमेण । व्युत्क्रमेण पमगरिपमगरिस इत्यादि । अस्यापि रूपकतालानुगतत्वेनानुपूर्वीविशिष्टत्वादलङ्कारत्वम् ॥

संगीतसरणिः

चतुस्सरकम्—कण्ठभूषणम्

चलवाकः—मेलकर्ता रागः

स रि ० ० ग म ० प ० ध नि ० स.

मञ्जु

चन्द्रः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

इन्दोरुद्गमश्चन्द्रः ।

भोजः

चन्द्रकलः—देशीतालः

मपैश्चन्द्रकलो मतः । ऽऽऽऽऽ ऽ̇

मदनः

चन्द्रकला—पाटवाद्यम्

वृद्धिह्रासौ क्रमाद्यान्ति मात्राश्चन्द्रकला इव ।
यत्र चन्द्रकलासंज्ञस्तालश्चापि प्रयुज्यते ॥
यद्वाद्यं वाद्यचतुरैरुक्तं चन्द्रकलाभिधम् ।
यत्र प्रयोगभेदेन वृद्धिह्रासमन्विताः ।
तत्र षोडश दृश्यन्ते तालश्चन्द्रकला त्वसौ ॥

वेमः

-देशीतालः

ततश्चन्द्रकलायां गत्यङ्ग्योः त्रितयं लघु ।
ऽऽऽऽ̇ ऽ̇ ऽ̇ । गोपतिप्पः
मगणश्च त्रयो दीप्ता लघुश्चन्द्रकलाभिधे ।
ऽऽऽ ऽ̇ ऽ̇ ऽ̇ ।

हम्मीरः

—पाटवाद्यम्

अन्ये चन्द्रकलां प्राहुः द्वात्रिंशन्मात्रिकामिताम् ।
द्विमात्रा षोडशकला वृद्धिह्रासयुजो विदुः ।
तादृक्चतुष्षष्टिकलाः प्राहुस्तां दक्षिणे पथि ॥

मोक्षदेवः

मात्रायुगलकाद्यत्र समारभ्य विवर्धिते ।
संख्या द्वात्रिंशतिं यावत्कलानां तु द्वयं द्वयम् ॥
अवरोहप्रकारेण कलापाते कृते तथा ।
चतुष्षष्टिकलं तु स्याद्वाद्यं दक्षिणवामतः ॥
एषा चन्द्रकला प्रोक्ता वृद्धिह्रासमन्विता ।
एतां वादयितुं शक्तो यद्येको नन्दिकेश्वरः ॥

सोमराजः

—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प म ध नि स.
(अव) स ध प म ग म स.

मञ्जु

चन्द्रकान्ता—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रागण एकः पञ्चमात्र एकः चतुर्मात्रकः सः

विरहाङ्कः

चन्द्रकौशिकः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग स.

मञ्जु

चन्द्रज्योतिः—मेलरागः (पावनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध प नि स.
(अव) स नि प ध प म ग रि स.

मञ्जु

चन्दनलता—देशीतालः

ऽ̇ ऽ̇ ऽ̇ ऽऽ।। ० ० ० ०̇ ० ० ०̇

हम्मीरः

चन्द्रप्रकाशः—प्रबन्धः

खण्डैः षोडशभिश्चन्द्रप्रकाशश्चन्द्रवर्णनात् ।
वर्जनानां कलैकैका प्रतिखण्डं मनीषिभिः ।
रागैः षोडशभिर्युक्तः षडङ्गो धीमतां मतः ॥

श्रीकण्ठः

चन्द्रमञ्जरी—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्जु

चन्द्रमण्डनम्—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प म ध नि स.
(अव) स नि प म ग म रि स.

मञ्जु

चन्द्रमण्डलः—देशीतालः

स्यातां चन्द्रमण्डलसंज्ञके । ऽ̇ ऽ̇ ।

लक्ष्मणः

चन्द्रमृगहस्तः

पूर्वोक्तमृगशीर्षे तु तर्जन्यूर्ध्वं प्रसारिता।
नाम्ना चन्द्रमृगो हस्तः शल्यार्थे संप्रयुज्यते॥

शृङ्गारशेखरः

चन्द्ररेखा—मेलरागः (हेमवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

चन्द्रलेखा—द्वादशाक्षरवृत्तम्

ममयया।

भरतः

चन्द्रवंशतिलकः—देशीतालः

स्युश्चन्द्रवंशतिलके ताले वारचतुष्टयम्।
कोदण्डार्धेन्दुपर्यङ्कशरखान्यन्ततश्चदः॥
ऽऽ।।०ऽऽ।।०ऽऽ॥०ऽऽ॥००

गोपतिप्पः

चन्द्रशेखरः—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)

कल्याणदो भवेद्वीरे ध्रुवकश्चन्द्रशेखरः।
द्विदिग्वर्णपदं यत्र त्रिपुटे च विधीयते।
द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं ताले त्रिपुटसंज्ञके॥

संगीतसारः

चन्द्रशेखरकिङ्करः—देशीतालः

ततस्ताले समुद्दिष्टे चन्द्रशेखरकिङ्करे।
पलदाः पगदाः पुङ्गप्लुतदाः गपदा गदौ॥
ऽ।०ऽऽ०।ऽ०ऽऽ०ऽ००

गोपतिप्पः

चन्द्रहस्तः

अर्धचन्द्रकरस्सोयं चन्द्रार्थे संप्रयुज्यते।

शृङ्गारः

चन्द्रहासितम्—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

चन्द्रा—मूर्छना

जीमूतग्रामे तृतीया मूर्छना।

गान्धारो मूर्छनां याति ग्रामे जीमूतसंज्ञके।
यदा तदा भवेच्चान्द्री मूर्छना कुमुदप्रिया॥

वादिमत्तः

चन्द्रानना—श्रुतिः

मध्यमस्य प्रथमा श्रुतिः।

सुधा

चन्द्रिका—गीतालङ्कारः (एकतालीभेदः)

गुरुद्वयं भवेद्यत्र तालो ललितसंज्ञकः।
चन्द्रिका चैकताली स्यात्तेन सौभाग्यदायिनी॥

संगीतसारः

—प्राकृते मालावृत्तम्

पञ्चमात्रिकौ द्वौ चतुर्मात्रिक एको गः

विरहाङ्कः

चन्द्रिकागौलः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग स.

मञ्ज

चन्सुकाम्भोजीरागध्यानम्

धनुश्शरविभासितप्रकटपार्श्वभागां सदा
सुवर्णपुटिकास्थितोल्लसितमूर्ध्निकां श्यामलाम्।
सतीं च चरमस्थले शिशुनिबद्धचेलाञ्चलां।
स्मरामि करपालिकां मनसि चन्सुकाम्भोजिकाम्॥

चन्सुः किरातस्त्री।

रागसागरः

चपलगतिः—ध्रुवाक्षरम् (एकादशाक्षरम्)

चपलाशब्दे द्रष्टव्यम्।

चपलता—व्यभिचारिभावः

रागद्वेषमात्सर्यामर्षेर्ष्याप्रतिकूलादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तां वाक्पारुष्यनिर्भत्सनवधबन्धसम्प्रहारताडनादिभिरभिनयेत्।

अविमृश्यतु यः कार्यं पुरुषो वधताडनं समारभते।
अविनिश्चितकारित्वात्स तु खलु चपलो विबोद्धव्यः॥

भरतः

चापलं साहसं रागद्वेषादेः स्वैरितादिमत्। साहसमविमृश्यकारिता। आदिशब्दाज्जाड्यादेर्ग्रहः। स्वैरित्वं स्वच्छन्दाचारः।

रामचन्द्रः

अनवस्थाक्रमाकारमान्ध्यं चापलमेव हि।
कथ्यते च तदुत्पत्तौ हेतुर्मर्कटचित्तता॥
स तु सर्वत्र सन्तोषपरिणामादिसंभवः।
तत्र जृम्भाशिरःकम्पनयनोन्मीलनादयः।
तत्रानुभावाः पारुष्यस्वच्छन्दावरणादयः॥

सर्वेश्वरः

चपला—ध्रुवावृत्तम् (एकादशाक्षरम्)

आदाविह खलु यदि गुरुणी नित्यं निधनमपि च गुरुश्चेत्।
शेषं वसु लघु परिगणितं त्रिष्टुभ्यथ भवति च चपला ॥

आदौ लघुः प्लुतश्चान्ते द्रुता अष्टौ सतां मता।
चच्चत्पुटस्य भङ्गेन चपलेयं प्रकीर्तिता ॥
वीरे रसे प्रयोक्तव्या मदे हर्षे च गर्विते।
टक्करागेण गातव्या विष्टब्जाताविरं मता ॥

एदे खितिहरवरसरिसा।

एते क्षितिधरवरसदृशा। इयं चपलगतिरित्यप्युच्यते।

नान्यः

—ध्रुवावृत्तम्

प्रकृत्यां पञ्चमान्त्ये तु ह्यष्टमैकादशे गुरु।
द्वादशं चेति विज्ञेयं नामतश्चपला यथा।
कमलवणाइ विबोधिअमाणो गहगणपरिपडिदो ॥

कमलवनानि विबोधमानो ग्रहगणपरिपतितः।

भरतः

—श्रुतिः

पञ्चमस्य द्वितीया श्रुतिः।

चमत्कारः—शिल्पकाङ्गम्

चमत्कारो लोकप्रसिद्ध एव। उदाहरणं – क्षपणककापालिकाङ्के – ही मादिके इत्यादि।

सागरः

चम्पकविधारी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प नि ध म प ध नि ध स.
(अव) स नि ध नि म ध म ग रि म ग रि ग स.

मञ्ज

चम्पा—देशीतालः

नगणो रगणो रश्च चम्पातालेऽभिधीयते।

१० मात्राः।

तालप्रस्तारः

चम्पालता—मेलरागः (झङ्कारध्वनिमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स.
(अव) स नि ध प म रि स.

मञ्ज

चम्पुरायस्थापकः—देशीतालः

चम्पुरायस्थापके तु चतुः प्लुतलगा मताः।
ऽ̇ । ऽ ऽ̇ । ऽ ऽ̇ । ऽ ऽ̇ । ऽ

गोपतिप्पः

चम्पूः—श्रव्यकाव्यम्

याख्यायिकेव सोच्छ्वासा दिव्यपद्यगद्यमयी।
सा दमयन्तीवासवदत्तादिरिहोच्यते चम्पूः ॥ भोजः

चरणाङ्गुल्यः

अधःक्षिप्ता तथोत्क्षिप्ताः कुञ्चिताश्च प्रसारिताः।
संलग्नाश्चेति चरणाङ्गुलयः पञ्चधा मताः ॥

विप्रदासः

चरविभासितम्—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मञ्ज

चरावलिः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स·
(अव) स नि ध प ग रि स.

मञ्ज

चर्चरिका—देशीतालः

रसत्रयं मण्डलान्तं विधूतं मिश्रलस्तथा।
ततश्चर्चरिकाह्वये।

लक्ष्मणः

चर्चरी

यद्रासकक्रमेणैव नर्तक्यो विनिवेशिताः।
वर्णतालान्विते वाद्ये वाद्यमानेऽथ वादके ॥
प्रविश्य युग्मशो रङ्गं गायन्त्यश्चर्चरीं मुहुः।
द्विपदीमथवा गानवस्तूचितपदोत्तराम् ॥
शृङ्गारवर्णनोपेतां वसन्तसमयोत्सवे।
कुर्वन्ति नर्तनं सैषा चर्चरीति निगद्यते ॥

वेमः

—देशीतालः

विरामान्तद्रुतद्वन्द्वान्यष्टावन्ते लघुस्तथा।
०ऽ० ऽ० ०ऽ० ०ऽ० ०ऽ० ०ऽ० ०ऽ० ०ऽ० ०ऽ।

वेमः

ससारिरी गगागा ममामा पपापा धधा निनीनी ससासा।

जग

—भङ्गतालः

विरामान्तं द्रुतद्वन्द्वं लघून्यष्टौ च चर्चरी।

रङ्गनाथः

दचतुष्टयं गुरुः पुनस्तथा।

नान्यः

चर्चरीनृत्तम्—देशीनृत्तम्

तेति गिध इति शब्देन नर्तनं रासतालतः।

अथवा चर्चरीतालाच्चतुरावर्तनैर्नटैः ।
क्रियते नर्तनं तत्स्याच्चर्चरीनर्तनं वरम् ॥
वेदः

चर्चरीमुखः—देशीतालः

सगणोऽष्टद्रुताभोगो दौ लगौ चर्चरीमुखे
१८ मात्राः ।
तालप्रस्तारः

चर्मलक्षणम्

अतः परं प्रवक्ष्यामि चर्मलक्षणमुत्तमम् ।
न ज्वरोपहतं चर्म न च काकमुखाहतम् ॥
न दोषोपहितं छिन्नं न च धूमाग्निदूषितम् ।
ताम्रपल्लवसङ्काशं हिमकुन्देन्दुपाण्डुरम् ।
स्नाय्वामिषविहीनं चाच्छिन्नं चर्म प्रशस्यते ॥
विचित्यैवं सुवर्णानि चर्माण्याहृत्य बुद्धिमान् ।
शीतोदके निशामेकां स्थापयित्वा समुद्धरेत् ॥
वध्रैस्सुललितैर्दान्तैः गोमयैरप्सु मार्जितैः ।
चन्द्रकैस्तनुभिः पश्चान्मृदङ्गान्योजयेद् बुधः ॥
भरतः

—(अवनद्धस्य)

अधुना चर्मणां वक्ष्ये लक्षणं भरतोदितम् ।
परिकर्म पुटादीनां वध्री बन्धादिकांस्तथा ॥
ज्वरकाकधूमदाहैः मददोषैरुपहतं चर्म ।
तदनादेयं ... ममिदधते पुटविधौ मुनयः ॥
यत्ताम्रवर्णहिमकुन्दनिभं चर्म गोचर्म ।
स्नाय्वामिष परिहीनं न छिन्नं जायते तस्मिन् ॥
संस्थाप्यैकां रजनीं शीतलसलिले समुद्धरेत्पश्चात् ।
आमृद्य गोमयेन च वध्रीणां मार्जनं कुर्यात् ॥
अपिधाय चर्मणास्यं वध्राभिर्बन्धयेत्ततो मुरजम् ।
चन्द्रकनिर्माणमुखे वध्रा देयास्त्रिवर्तिकाश्चैताः ॥
तिसृणामपि वध्रीणामन्योन्यं योजनाद्भवेत्त्रिवृतम् ।
आलिङ्ग्यं चोर्ध्वगमप्येवं कुर्याच्च बन्दसंबद्धम् ॥
अक्षाणां त्रीणि शतान्यत्रालिङ्ग्ये तथोर्ध्वके कुर्यात् ।
दशभिर्वध्रैरेव स्याद्बन्धविधिस्तु पुष्करद्वितये ॥
द्वे द्वे वध्रे हित्वा तृतीयवध्रं प्रवेशयेद्रन्ध्रात् ।
एवं निर्माणविधिश्चान्येषामूहनीयं च तज्ज्ञैः ॥
नान्यः

चर्या—प्रबन्धः

प्रान्तप्रासा निबद्धा स्यात्प्रबन्धैः पद्धतीमुखैः ।
द्वितीयप्रमुखैस्तालैर्गेयाध्यात्मोपयोगिनी ।
योगिभिर्गीयते चर्या प्रकारैर्बहुभिस्त्वसौ ॥
हरिपालः

चलम्—दर्शनम्

चलं तदुच्यते यत्र सर्वतो वीक्षणं द्रुतम् ।
वेमः

चलः—मणिबन्धः

क्रिया समभिहारेण वर्त्येते यत्र लक्षितौ ।
निकुञ्चाकुञ्चिता वेनं चलमावाहने विदुः ॥
विप्रदासः

चलनम्—तारा

कम्पनं चलनं ज्ञेयम्.
अशोकः

भयानके रसे प्रोक्तं.
कुम्भः

—पादचारः

स्वस्थानस्थस्य पादस्य चलनाच्चलनं भवेत् ।
नाट्यदर्पणे

चलनवराली—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि ध स .
(अव) स ध म ग रि स .
मञ्ज

चलनाटः—मेलकर्ता

स ० ० रि ग म ० प ० ० ध नि स ·

चलनी—मेलरागः (शूलिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि ध स .
(अव) स नि ध म ग रि स .
मञ्ज

चलसंहतम्—चिबुकम्

रक्ताधरं चलं स्त्रीणां चलने चलसंहतम् ।
वेमः

संलग्नोष्ठं चलं कोपे योषितां चलसंहतम् ।
विप्रदासः

चलसंहता—हनुः

चलिता लगितोष्ठा च हनुस्स्याच्चलसंहता ।
स्त्रीभोगे कबले योज्या वृद्धताम्बूलचर्वणे ॥
सोमेश्वरः

चला श्लिष्टाधरा योषिदाहारे चलसंहता ।
ज्यायनः

चलहस्तः

सूतिकाहस्ततर्जन्यौ लग्ने चेत्स्वस्तिकक्रमात् ।
चलहस्तोऽधिदेवोऽस्य यमो दैवे चले तथा ।
शृङ्खला यमपाशेषु विनियोग उदाहृतः ॥

चलाचलिः—देशीलास्याङ्गम्

आभिमुख्येन रचिता युता द्रुतलयेन च ।
ससौष्ठवा चालिरेव तज्ज्ञैः प्रोक्ता चलाचलिः ॥

वेमः

चलितम्—चिबुकम्

चलितं श्लेषविश्लेषिक्षोभे वाक्स्तम्भकोपयोः ।

इदं वलितमिति क्वचिद्दृश्यते ।

कुम्भः

चलिता—वंशगतिः

सञ्चारिवर्णनिष्पत्त्यै वंशेऽधरनिवेशिते ।
अङ्गलीचालनं यत्र चलिता सा प्रकीर्तिता ॥

वेमः

—वंशः

अङ्गुल्याश्चलता यत्र स्वरसंपादने यथा ।
सञ्चारिवर्णसंयुक्ता चलिता नाम सा स्मृता ॥

विशाखिलः

चलौ—श्वासः

ओष्ठौ सशब्दावुछ्वासनिश्वासौ वक्त्रनिर्गतौ ।
स्यातां चलौ विधातव्यौ चिन्तास्वौत्सुक्यशोकयोः ॥

विप्रदासः

चल्लावणी—पाटवाद्यम्

उद्दल्यां चालनं यत्र सोक्ता चल्लावणी बुधैः ।

चेल्लावणीत्यपि दृश्यते ।

वेमः

थों तत्तकिटशब्देनोद्दली चालना स्फुटम् ।
बोल्लावणी समं शेषं सा मतेह चलावणी ॥

पार्श्वदेवः

चल्लिः—पाटवाद्यम्

स्कन्धस्य मणिबन्धस्य कोणस्यापि प्रचालनात् ।
सोल्लासं त्रिविधा चल्लिः कथिता वाद्यकोविदैः ॥

वेमः

चाल्लिपाटः—पाटवाद्यम्

अर्धं वार्धद्वयं चल्लचा।स्तत्तद्वाद्यसमुद्भवैः ।
पाटैर्युक्तमयुक्तं वा चल्लिपाट इति स्मृतः ॥ वेमः

चषकः—हस्तः

कूर्परौ पार्श्वलग्नौ चेत्करे पुष्पपुटाभिधे ।
चषकाख्यो भवेद्धस्तः चषकेयं प्रयुज्यते ॥

विप्रदासः

चाक्षुष्यसात्त्विकः

चक्षुषोर्हस्तयोर्योगे यच्चेष्टाप्रतिपादनम् ।
चाक्षुष्यस्सात्त्विकस्सोयं धीरैश्च परिकीर्तितः ॥

शृङ्गारशेखरः

चाचपुटः—मार्गतालः

गुरुश्च लद्वयं वक्रस्ताले चाचपुटाभिधे ऽ । । ऽ

सुधा

चाटुः—शृङ्गारचेष्टा

शर्मपूर्वा भवेदुक्तिस्सुप्रयुक्ता क्रियाथवा ।
तथा चेतोहरो भर्तुश्चाटुर्भावविदो विदुः ॥

यथा -

आपाणिग्रहणाद्देवि दासस्ते दशकन्धरः ।
अयं लाक्षारसेनाद्य पादौ पल्लवयिष्यति ॥

अत्र दशकन्धरेति नामपूर्वकोक्तिश्चाटुः ।

कुम्भः

चाणूरमल्लः—देशीतालः

चाणूरमल्लके ताले पौदोले ललदौ फ्लुतौ ।
ऽ ऽ ० । । ० ० ऽ ऽ

चातुराननकपालगानम्

सप्तमं तु कपालेन चतुराननचञ्चुना ।
मालवश्रीतिरागः स्यात्तालः स्यात्पञ्चपाणिकः ॥

वृषपतिवाहनेति गानमुदाहृतम् ।

कुम्भः

चातुर्मास्यः—तानः

नि – लोपः षाडवः ।
ध प म ग रि स .

कुम्भः

चान्द्रम्—करणम्

यत्राङ्घिता भवेच्चारी संयुक्तस्खलितौ यदि ।
हस्तौ मण्डलिनौ शीघ्रं रेचकौ चान्द्रसंज्ञके ॥

हरिपालः

चापघण्टारवः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स .
(अव) स नि स ध नि ध प म ग म प म रि ग रि स.

मज

चापलम्—चित्ताभिनयः

हृदि स्थाने तु मुकुलं मुखे हंसास्यहस्तकम्।
आशाभावे दर्शयन्ति करटीकाविशारदाः।
पुरोभागे कर्तरी तु चलितो द्वेषभावने॥

विनायकः

रागद्वेषादिभिः चित्तचालनं चापलम्

चामन्तिनी—मेलरागः (खरहरप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध स.
(अव) स नि ध प म रि ग रि स.

मञ्ज

चारः—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)

चारोऽष्टादशवर्णाङ्घ्रिर्यशोहर्षप्रदो ध्रुवः।
फणिभाषायुतो वीररसे कन्दुकतालके।
लघुद्वयं विरामान्तं ताले कन्दुकसंज्ञके॥

संगीतसारः

—(अट्टतालभेदः)

उमातिलकताले तु द्रुतौ लघुगुरू स्मृतौ।
चाराख्यस्त्वट्टतालः स्याद्विद्वद्भिस्तेन गीयते॥

संगीतसारः

चारि

यो यस्मिन्नाप्रयोक्तव्यो नृत्ते युद्धे तथा जतौ।

भरतः

चारी—पूर्वरङ्गाङ्गम्

शृङ्गारस्य प्रचरणाच्चारी संपरिकीर्तिता।

भरतः

एकपादप्रचारो यः सा चारीत्यभिधीयते।

शारदातनयः

चारी

ईङ् प्रत्यये तु चारी स्याच्चरेः करणभावयोः।
ऋथिकारात्कृतो ङीषि शब्दश्चारीति जायते॥
या चाङ्घ्रिजङ्घाजानूरुकटीनां विविधा क्रिया।
युगपद्रचिता सम्यक् सा चारीति निगद्यते॥

वेमः

एष प्रोक्तस्तु विस्तीर्णव्यायाम इति कोविदैः।
खण्डैस्त्रिभिर्यतश्चैतत्त्र्यश्रताले प्रयुज्यते॥
चतुः खण्डं मण्डलं तु ताले स्याच्चतुरश्रके।
अधिकैरपि वा खण्डैः मण्डलं तद्विदो विदुः॥
तन्मण्डलं मिश्रताले प्रयोज्यं मानवेदिभिः।
चार्यो नाटये च नृत्ते च गतौ युद्धनियुद्धयोः।
यथाशोभं प्रयुज्यन्ते न हि चार्या विना क्वचित्॥

वेमः

चारीक्रमः—चारीविधिः

हस्तः पादोऽथवा यत्र यं प्राधान्येनानुवर्तते।
स भवेत्प्रथमं पश्चादन्यस्तदनुगो भवेत्॥
तथान्यमुभयोर्यत्र तत्र स्यात्समकालता।
पादे यतस्ततो हस्तो यत्र हस्तस्ततस्त्विकम्॥
तस्मात्पादानुगान्याहुरङ्गोपाङ्गानि तद्विदः।
नृत्ते चारी प्रधानत्वादेवं स्यादङ्गयोजना।
नाटये तु हस्तमुख्यत्वात्तमेवाङ्गान्युपासते॥

वेमः

अत्र पौर्वापर्यमेकक्षणस्पन्दनाभिप्रायेण द्रष्टव्यम्। न तु क्रियान्तव्यवधानेन।

चारीव्यायामः

हस्तो वाभिनये गत्यां यश्च पादश्चिकीर्षितः।
तच्छोभानुगुणा पूर्वा चारी तदुचितापरा॥
एवमन्योन्यसंबद्धा चारी व्यायाम ईरितः।
चार्यः परस्परं यस्माद्यायच्छन्ति विधानतः॥
तस्मात्समष्टिचारीणां शोभातिशयसंभृता।
व्यायामः स्यादस्य भेदाश्चत्वारः परिकीर्तिताः॥
चारी च करणं खण्डो मण्डलं चेत्यनुक्रमात्।
चारी भवेदेकपादनिष्ठा या गतिसन्ततिः॥

वेमः

चारुकेशी—मेलकर्ता

स ० रि ० ग म ० प ध ० नि ० स.

मञ्ज

चारुश्रवणिका—पाटवाद्यम्

पाटस्वरैः प्रधानस्थैः दें - कारेण च संयुतम्।
हस्तद्वयेन यद्वाद्यं युगपद्वा क्रमेण वा॥
वाद्यते सा तु तथा चारुश्रवणिका बुधैः।
द्विविधा सा पुनः प्रोक्ता शुद्धा चित्रेति सूरिभिः।
शुद्धा शुद्धैर्भवेत्पाटैः चित्रा चित्रैर्निगद्यते॥

वेमः

झेंकारसहितं हस्तपाटमूलाक्षरैर्युतम्।
क्रमेण युगपद्वापि वाद्यं हस्तद्वयेन तु॥
युक्ताष्टादशमात्राभिः त्र्यश्रभेदेन संयुता।
चारुश्रवणिका सेयं प्राहुर्वाद्यविशारदाः॥

पार्श्वदेवः

चालनिका—श्रुतिः

ऋषभस्य तृतीया श्रुतिः।

जगदेकः

चालिः—देशीलास्याङ्गम्

तालसाम्यमनोहारि मृदुमध्यलयान्वितम्।
त्र्यस्रताप्रचुरं नेत्रहारि विभ्रमनिर्भरम्॥
यत्पादपाणिकट्यूरुचालनं सचमत्कृति।
नटया यद्रचितं नृत्ते सा चालिरिति कथ्यते।

वेमः

चालिक्यनारायणः—देशीतालः

चालिक्यनारायणे तु त्रिवारलगपा मताः।
। ऽऽ। ऽऽ। ऽऽ

गोपतिप्पः

चालितम्—नृत्तकरणम्

एकपादं स्थानकं स्यान्मस्तकं पार्श्वकम्पितम्।
विलोकिता भवेद्दृष्टिः मृगशीर्षार्धचन्द्रकौ।
सञ्चारिता भवेच्चारी करणे चालिताभिधे॥

नन्दी

सञ्चारिता गतिः।

मुहुराकुञ्चितं पादमुत्क्षिप्यान्येन योजयेत्।
तलेन चलता तिर्यग्यदा सञ्चारिता तदा॥

चालिवडः—देशीलास्याङ्गम्

शैघ्र्यसांमुख्यबहुला सैव चालिवडो मतः।

सेति चालिः।

अशोकः

चालीनृत्तम्—देशीनृत्तम्

कोमलं सविलासं च मधुरं तालसाम्यतः।
कठिनं नातितीव्रं न त्र्यश्रं च प्रचुरं तथा॥
पादोरुकटिबाहूनां यौगपद्येन चालनम्।
एकसंख्यां समारभ्य चतुष्षष्टिप्रपूर्तये॥
आगत्य च पुरः पश्चाद्द्वात्रिंशैष्षोडशाष्टभिः।
चतुर्भिर्द्वितयेनैकं विभज्य चरणानि च।
कुर्यात्पुरस्ताल्लयं चालीनृत्तमिदं विदुः॥

आदिभरतम्

चाषगतम्—मण्डलम्

सर्वाभिश्चाषगतिभिः चारीभिर्मण्डलभ्रमात्।
ज्ञेयं चाषगतं तद्ज्ञैर्नियुद्धे तत्प्रयुज्यते॥

वेमः

चाषगतिः—चारी

चरणो दक्षिणस्त्वग्रे तालमात्रं प्रसारितः।
तमेव तालद्वितयमात्रं पश्चात्प्रसार्य च॥
ततः पादौ तु संश्लेष्य किञ्चिदुत्प्लुतिपूर्वकम्।
उपसर्पापसर्पौ तु क्रियेतां क्रमशो यदि
चाषस्येव गतिर्यस्या सैषा चाषगतिर्भवेत्॥

वेमः

चिक्कदेवरायः

भरतसारसङ्ग्रहकर्ता। महीसुराधीशः।

कालः १७००।

चित्तद्युतिः—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मत्र

चित्तविलासितम्—अष्टाक्षरछन्दः

पञ्चमं सप्तमं चान्त्यं गुरुपादेऽष्टके तथा।
छन्दोज्ञैर्ज्ञेयमेतत्तु वृत्तं चित्तविलासितम्॥

नजगगाः। उदा - वरतनुपूर्णचन्द्रम्।

भरतः

चित्तस्खलितम्—शृङ्गारचेष्टा

अन्यासक्तिवशाच्चेतो मूढत्वाद्यान्यथाकृतिः।
चित्तस्खलितमित्याहुर्मुनयो भरतादयः॥

कुम्भः

चित्तानन्दभरतम्

द्रमिडभाषाग्रन्थः। प्रतापरुद्रज्यायसेनापत्यादीनां नामान्यत्र दृश्यन्ते। सूडादिलक्षणं सम्यगुक्तम्। १६०० काले रचितं स्यादिति ज्ञायते। अस्य कर्ता न ज्ञायते। 'सेनावलय इति कस्यचिद्ग्रन्थकारस्य नाम अस्मिन् ग्रन्थ उपलभ्यते।

चित्रम्—करणम्

पादेन भ्रमरीं कुर्वन् भ्रामयेच्चापि मध्यमम्।
हस्तौ च भ्रामितौ स्यातां करणं चित्रसंज्ञकम्॥

देवणः

—पादमणिः

पादं कुञ्चितमुद्यम्य स्वस्तिकाकारतो भुवि।
विन्यस्य चाङ्गुलीपृष्ठैस्तेनान्तर्भ्रमरीमपि।
कृत्वा चेद्दलं कुर्याच्चित्रमिति कथ्यते॥

वेमः

—देशीनृत्तम् (उड्डपाङ्गम्)

चित्रं तत्स्याद्वर्धमानस्थानकेन गतिस्तथा ।
तिर्यङ्मुखा त्रिपताको मल्लिकामोदतालतः ॥
दक्षिणे च तथा वामे मकरौ हृदि चञ्चला ।
पूर्वमुक्ता गतिश्चान्ते तिरिपभ्रमरी भवेत् ।
तत्कराणं चमत्काराच्चित्रमित्यभिधीयते ॥

वेदः

तिर्यङ्मुखा – देशीचारी । वर्धमानं – देशीस्थानकम् ।

—सन्ध्यन्तरम्

आलेख्याभिमतदर्शनोपायः । यथा — नागानन्दे जीमूतवाहनस्य चित्रलेखनम् ।

सागरः

चित्रः—देशीतालः

चित्रेऽनुः स्यात् (अनुद्रुत एक एव)

श्रीकण्ठः

—तालप्राणः

मार्गशब्दे द्रष्टव्यम् ।

—देशीतालः

मयौ सश्च चित्रताले प्रकीर्तिताः
१५ मात्राः ।

तालप्रस्तारः

—भङ्गतालः

लद्वयं गद्वयं लत्रयं गुरुः । ॥ऽऽ॥।ऽ

नान्यः

—वाद्यालङ्कारः

रिभितौजःकृतश्चित्रः नानाकरणभूषितः ।
प्रसन्नकरणश्चैव त्रिपाणिलयसंभवः ॥

भरतः

चित्रकरणम्—प्रबन्धः

स्वराश्च हस्तपाटाश्चाद्यन्ते च मुरजाक्षरैः ।
पदैर्धातुद्वये यत्र तच्चित्रकरणं मतम् ॥

जगन्नाथमल्लः

करणे तु पदाद्यंते यत्पाणिमुरजाक्षरैः ।
पाटैश्च स्वरसंबन्धस्तच्चित्रकरणं मतम् ॥

पण्डितमण्डली

चित्रकुण्डली—देशीनृत्तम्

आविरस्तु पुरस्तान्मे वस्तु स्मेरमाननम् ।
उद्गायन्त्यलिनो वेदान्यद्गण्डामोदमोदिनः ॥

आम्रेडितं पुरा शास्त्रेष्वाचार्यैर्दत्तिलादिभिः ।
तच्चित्रकुण्डलीनृत्तमधुना वक्तुमुत्सहे ॥
अपत्यत्वं पुरा प्राप्ता हिमाद्रेर्भाग्यसंपदा ।
भवानी शिवपत्नीत्वं प्राप्तुं चापरदुर्लभम् ॥
तमीशमन्तर्ध्यायन्ती तत्त्वमूर्तिं सदाशिवम् ।
उत्तुङ्गे हिमवच्छृङ्गे तपसे प्रापसादरम् ॥
.... ।
तत्रानेकेषु कालेषु चरन्ती दुष्करं तपः ॥
ततो लास्यं विधास्यामि ह्युत्सृज्यं च महत्तपः
नानारत्नमहस्तोमदर्शितेन्द्रशरासनम् ॥
अनर्घरत्नसोपानं स्फाटिकं मण्डपं गता ।
मरुद्वेगक्वणद्वेणुस्वनोपाङ्गश्रुतिश्रिता ॥
पुष्पामोदभ्रमद्भृङ्गमाला गीतिमनोहरा
मदनागमधौरेयमदकोकिलकाहला ॥
विधिवल्लास्यमाधत्त विश्वनाथदिदृक्षया ।
आलोक्य लास्यमानन्दमग्नरस च महेश्वरः ॥
पितामहमुखा........ ...... ।
आलोकयन्ति लास्यं यत्तस्य भर्गस्य संसदि ॥
सन्निधास्याम्यहं तत्र सहितश्शैलकन्यया ।
देवीं कुण्डलिनीं प्राहुः श्रुतयः कुण्डलीति तत् ॥
अस्य लास्यस्य भविता नाम कामप्रदं नृणाम् ।
शृङ्गारो रस एवास्य कैशिकीवृत्तिरुत्तमा ॥
अङ्गानां च चतुष्षष्टिरस्य भावरसोत्कटा ।
अथास्मिन् समये देवि यादृक् प्रियदिदृक्षया ॥
तादृगेव सरस्वत्यै रसवृत्त्यङ्गरञ्जितम् ।
सौदामिन्यै ततः प्रादात्साथ पार्थाय धीमते ॥
पार्थो विराटतनयामुत्तरां तामशिक्षयत् ।
शिक्षयामास कृष्णोऽपि तदालोक्य स्त्रियोषितः ॥
मुखचालिस्ततो रूपं शब्दसूडक्रमस्ततः ।
गीतसूडक्रमः पिण्डीबन्धप्रहरणं भवेत् ॥
इत्याह पञ्चधा चित्रकुण्डल्याः पद्धतीर्हरः ।
.... ॥
विविधाभिः पताकाभिर्विराजितवियत्तलम् ।
सम...कदलीकाण्डमण्डितं रङ्गमण्डपम् ॥
सिंहासने सभानाथः सर्वाभरणभूषितः ।
॥

उभयोः पार्श्वयोश्चैव द्वात्रिंशत् षोडशाथवा ।
अष्टौ वा चतुरो वापि ताल्या मार्दङ्गिका अपि ॥

द्वाभ्यां चतुर्भिर्वा......स्कन्धायुजधरैरपि ।
ततः कारटिकं स्थाप्य द्वयं वाप्येकमेव वा ॥

चत्वारो वाप्युभौ वापि स्थाप्याः काहलवादिनः ।
द्वावेव शङ्खिनौ प्रोक्तौ चत्वारः कांस्यतालगाः ॥

सानुगो वांशिकस्त्वेको बहवो गायकाः स्मृताः ।
संभूय सकलातोद्यान्येतान्यभिसमं ततः ॥

समनादं वादयेयुरेकताल्या तदग्रतः ।
दशहस्तान्तरे तस्या धार्या यवनिका पुरः ॥

वादनानन्तरं तेषामुपाङ्गश्रुतिसंयुताः ।
गायकाष्षड्गुणविदः चिन्तयित्वा शिवं हरिम् ॥

मध्यमादिं समालप्य श्रुतिमात्रेण पुण्यदाम् ।
ततश्चाभिमतेष्वेव रागेषु विविधेषु च ॥

पञ्चस्वरैः पञ्चवर्गैर्गमकैस्तिरुपाद्यकैः ।
ठायक्रमैः षण्णवतिभेदत्रिस्थानकारकैः ॥

स्थाय्यादिभिरलङ्कारैश्चतुर्वर्णसमुद्भवैः ।
चतुर्विधान्स्वरालापान् कृत्वा रसमनोहरान् ॥

अथामृतगुणोदारं गायेरन् गीतमुत्तमम् ।
एकरूपाक्षरमितैर्विरामैर्बहुभिर्मुहुः ॥

अत्यन्तरुचिरैस्तालैश्छन्दोभिर्व्यञ्जनोज्वलैः ।
करपाटद्वयैश्शब्दालापनं यतिसंज्ञकम् ॥

उद्घाटयेयुस्तालज्ञाः सोपाङ्गश्रुतिभिस्ततः ।
कुलदेशवयोवर्णैरुत्तमाधममध्यमाः ॥

गतिशिक्षावती सम्यक् बहुप्रज्ञा जितश्रमा ।
मण्डलेषु स्थानकेषु कुशला करणेष्वपि ॥

ज्ञातरागाप्यरोगा च सदा मधुरभाषिणी ।
चारी पाठयेषु निपुणा सर्वभाषाविचक्षणा ॥

षट्त्रिंशद्दृष्टिभेदज्ञा तालभेदविशारदा ।
स्वभ्रूविवलनाक्षिप्तकामकार्मुकविभ्रमा ॥

चतुष्षष्ट्यङ्गसंयुक्ता साहित्यरससम्मदा ।
निर्गच्छेन्नर्तकी चित्रवर्णाद्यवनिकान्तरात् ॥

मेलयेन्मधुरश्रुत्या रागान्सङ्कीर्णयन्स्वरान् ।
गणाधिपं गिरां देवीं पार्वतीं परमेश्वरम् ॥

स्तुत्वाऽभिवादयेत्सर्वमातोद्यं चात्मशिक्षकम् ।
सभापतिं सभां श्लोकैराशीर्वादपुरस्सरैः ॥

तलपुष्पपुटारब्धे पूर्वं पुष्पपुटेन तु ।
हस्तेनाप्यर्चयेत्पुष्पैः प्रथमं रङ्गदेवताम् ॥

पूर्वं गानं ततो वाद्यं नृत्तं पश्चात्प्रयोजयेत् ।
तत्तद्भिः प्रमुखैः शब्दैरथतालविधिं विना ॥

क्रियया नर्तयेद्देवीं करवर्तनयोगया ।
कृत्वा समपदं तिष्ठेल्लताकरविराजिता ॥

झङ्कृत्या शब्दयत्या च स्थानकं वर्धमानकम् ।
विधाय स्थाने वैशाखे यदि वाद्येन संस्थिता ॥

त्र्यश्रपक्षस्थितौ पादौ तालमात्रान्तराश्रितौ ।
कुर्वीत मण्डलीस्थाने सत्वोदग्रतरं वपुः ॥

रेखा च सौष्ठवं लडित्रकलीडालकोमलैः ।
गुणैरावर्त्य त्रिचतुर्व्यावृत्तिक्रियया समे ॥

अन्यदूर्ध्वमुखं हंसमुखं वाप्यलपल्लवम् ।
आहत्य सव्यपादेन कुञ्चितेनोर्ध्वजानुना ॥

आलीढप्रत्यालीढाभ्यां विलम्बप्रक्रियां नयेत् ।
आयताभ्यवहित्थाभ्यां तत्तदुक्तकरौ नयेत् ॥

कुर्यादुक्तकराभ्यां च मोटितं विनिवर्तितम् ।
स्थित्वैकपादस्थाने च बहिरन्तर्विवर्तयेत् ॥

प्रसृत्य पार्श्वयोरूर्ध्वाधोमुखौ तु पताककौ ।
करौ स्पृष्टाम्रमिव चाक्षिप्यान्ते मृगशीर्षकम् ॥

नन्द्यावर्ते ततः पश्चाच्चतुरास्पन्दितौ नयेत् ।
अवतार्यावतार्याधश्चोर्ध्वं च त्रिपताककम् ॥

अश्वक्रान्तस्वस्तिकाभ्यां स्थानकाभ्यां प्रयोजयेत् ।
अर्धेन्दुत्रिपताकौ च त्रिपताकार्धचन्द्रकौ ॥

एकपार्श्वगते कुर्यादेकजानुनयेदधः ।
पृष्ठोत्थानतले ब्राह्मे गारुडे च मदालसे ॥

मुक्तजानौ जानुगते संहते शैवसंज्ञके ।
कूर्मासने नागबन्धे पार्ष्णिपार्श्वगतेऽपि च ॥

वृषासने पार्श्वविद्धे ततश्चैवोत्कटासने ॥
खण्डसूच्यां वैष्णवे च देशीस्थाने च वैष्णवे ॥

अरालकर्तरीवक्त्रावलपद्मेन कर्तरीम् ।
शिखरेण च मुष्ट्यार्धचन्द्रं च मृगशीर्षकम् ॥

मृगशीर्षालपद्मौ च कर्णान्तत्रिपताककौ ।
पश्चात्प्रसृतचाञ्चल्यसर्पेनाप्यलपल्लवम् ॥

अधोमुखोर्ध्वप्रोड्डीनशुकतुण्डमृगशीर्षकम् ।
चतुरत्रिपताकौ च कटकावपवेष्टितौ ।
पार्श्वप्रसृतभृङ्गेन स्कन्धस्थमलपल्लवम् ॥

हंसास्यहंसपक्षौ च सन्दंशशिखरौ तदा।
अलिकस्थले च नेत्रे च सूचिहस्तेन कर्तरीम्॥
स्वस्तिकं कटकावर्क्तं वैष्णवं च तथाक्रमम्।
उचितक्षेत्रभेदेषु तत्तत्काले प्रयोजयेत्॥
कर्तरी स्वस्तिकं नागबन्धं तिलकमेव च।
वरदाभयसंज्ञं च पताकस्वस्तिकं तथा॥
अन्यदन्यत्करद्वन्द्वमसंयुतकनामकम्।
तत्तत्त्याज्यग्राह्यकरक्रियाभिस्तनुभिः स्फुटम्॥
प्रायोगिकान् नृत्तहस्तान्क्रमशः क्रमशश्चरेत्।
गत्या सर्वाङ्गशोभिन्या स्थित्वा स्थित्वा मुहुर्मुहुः॥
चतुर्दिक्षु तु विक्षेपविवृत्तसमये तदा।
लीलाविलासशृङ्गाररसपूर्णविघूर्णनैः॥
तत्तच्छास्त्रप्रकारेण पाणिं प्रकटयेत्परम्।
लम्बमध्यद्रुतैर्मानैर्वलनैः कोमलैरपि॥
एवं विधैर्गुम्भनैस्तु नृत्यन्ती नर्तकी ततः।
मौलिरेचितकं चाथ मणिबन्धगतागतम्॥
निर्वर्त्य सा काललयैः सञ्चैश्चैव महाक्रमैः।
पश्चादाचार्यविधिवत्पञ्चषैरेव गुम्भनैः॥
अवसाने समुत्प्लुत्य मुखचालं प्रकल्पयेत्।
वैचित्र्यगुम्फनामेनामादिमध्यावसानगाम्॥
समारोहावरोहेषु रागालापेषु योज्य च।
वंशगानं तथोपाङ्गगानं सा शृण्वती मुहुः॥
समोन्नता नतैरङ्गैर्गायन्तीव समाश्रयेत्।
मुग्धप्रबोधाय चैनामित्यूचुर्भरतादयः॥
आर्जवं करणं तालमानं पश्चात्क्रियाह्वयः।
ध्रुवाटाख्यः पादमणिः करयोर्वर्तनास्ततः॥
चालकाश्चेति नवधा रूपांस्तु परिनर्तयेत्।
मुखचाल्यां स्थानकानि चारीश्च विविधान्करान्॥
अन्यदन्यत्समुद्धृत्य समदृष्टिविलोकनैः।
निश्चलाङ्गैश्चित्रमार्गैः स्थित्वा स्थित्वा मुहुर्मुहुः॥
ताले नृत्तपरावृत्तिसदृशं परिवर्त्य च।
विलम्बैरङ्गविक्षेपैः भावैरार्जवमाचरेत्॥
अन्तराक्षिप्तकाक्षिप्तगात्रावर्ताद्बहिः करम्।
पादचङ्क्रमणेनात्तचालकं चान्तिमे प्लुतम्॥
रागालप्तिसमायुक्तं नर्तनं वर्धयेत्सुधीः।
एकस्थितौ चतुर्भिर्वा पञ्चभिः परिवृत्तिभिः॥
विभज्य भागद्वितयं प्रत्येकं भ्रामयेत्करान्।
आर्जवप्रोक्तनियमस्थानकेषु करेषु च॥

प्रयोगवशगैर्हस्तैः स्थानैः स्थानैर्यथोचितम्।
मध्ये मध्ये भ्रमर्यापि परावृत्तिप्रसारिभिः॥
तत्क्षणे तत्क्षणे चित्रमार्गैः स्थित्वा मुहुर्मुहुः।
पार्श्वविलोकनैर्नृत्येदादिमध्यावसानकम्॥
तूर्णं कूर्मवदङ्गानि संक्षिप्त्वा......भ्रमेत्।
पुरोवाङ्मुखपूर्वाङ्गप्रसृत्याञ्जलिकच्छकम्॥
पश्चात्प्रसारितं पादं तदा गात्रं विवर्त्य च।
पार्श्वात्प्रकृतिवक्षस्स्थहस्तमुत्तानपूर्वकम्॥
पुरः प्रसारितपदं तदाङ्गं परिवर्त्य च।
कर्कटभ्रमणं कुर्यात्कर्कटप्रसृतेन च॥
कुञ्चितोर्ध्वपदाङ्गेन नतोन्नतयुतेन च।
अधस्तलत्वमुत्तानतलत्वं त्रिपताककम्॥
द्विः कुर्यादथ पार्श्वेऽन्ये विवृत्तोरुकटीतटम्।
प्रसार्य पादं गृह्णीयादर्धरेचितकं करम्॥
त्रैविक्रमं रेचितं स्यात्पार्श्वेऽधो वदने सति।
पादः स्वस्तिकमास्थाय मध्यस्य परिवर्तनात्॥
कर्तरी स्वस्तिकं कुर्याद्धृते मूर्ध्नि प्रयोगतः।
गारुडे मध्यवलनाद्वैष्णवं करमुन्नयेत्॥
दिशानया बहुविधाद्विद्यात्करणरूपकम्।
स्थित्वा स्थित्वा चित्रकरेऽप्यसकृद्गुम्भनानि च॥
तदा तदा तालमात्रलयसाम्यवशान्नयेत्।
येन केनापि तालेन तालमानं प्रकल्पयेत्॥
गत्वा शृङ्खलगत्यैव मण्डलस्थानमानतः।
मुहुर्मुहुः स्फुरद्विद्युद्वल्लीमिव घनान्तरात्॥
वामदक्षिणभागाभ्यां गुम्फनानि विभज्य च।
तदा चित्रतमे मार्गे भ्रमयेत्तत्क्रियादिकम्॥
विविधैर्भ्रमरीभेदैरञ्चिताद्युत्प्लुतिक्रमैः।
पुरुषस्थानकैः षड्भिरासनस्थानकैरपि॥
देशीस्थानैरपि मुहुः क्रमादक्रमतोऽपि वा।
प्रणर्त्य च कलासेषु परावृत्तिं प्रकल्पयेत्॥
ध्रुवाटः स इति ख्यातः शास्त्रज्ञैः कोहलादिभिः।
उत्प्लुत्य गत्या स्थित्या च भ्रमरीभिः पदे पदे॥
अङ्गुलीपृष्ठभागेन सविलासं सविभ्रमम्।
ऊरुद्वितयपूर्वं च कुर्यात्पादमणिक्रमम्॥
सूचीलये संहते सा दार्दुरे गारुडे तथा।
नागबन्धस्वस्तिकयोरालीढे चोत्कटासने॥

स्थित्वा स्थित्वा चतुर्दिक्षु विवर्तसमये क्रमात् ।
नागबन्धं च तिलकं वैष्णवं वरदाभयम् ॥

चतुरश्रं च ललितं रेचितं चार्धरेचितम् ।
ऊर्ध्वमण्डलिसंज्ञं च स्वस्तिकं करिहस्तकम् ॥

पताकस्वस्तिकं वल्लीं दण्डपक्षं............।
हस्तौ प्रयोगवशगौ विवृत्याथ करौ पुनः ॥

उत्तारितावुत्तलस्थावाविद्धावपविद्धकौ ।
कृत्वा कटकवामस्थदक्षिणेन करेण च ॥

अवलम्बविवृत्या च परिवाहितकर्मणा ।
शिरसा नतगात्रेण व्यावृत्य च मुहुर्मुहुः ॥

बहिरन्तस्तथाङ्गान्तरेण पश्चात्करौ पुनः ।
संयोज्याभ्यन्तरं बाह्यं भ्रान्त्वा मण्डलकर्मसु ॥

मध्यावर्तं चम्पकस्रग्दामावर्तमिवाचरेत् ।
यत्र तं नवणि प्राहुराचार्याः कोहलादयः ॥

कृत्वा पुरः पार्श्वतोऽन्तर्बहिर्मकरवर्तनाम् ।
गत्या स्थित्या परावृत्योत्प्लुत्यादिभ्रमरैस्सह ॥

पद्मवर्तनिकां कुर्यात् यथारुचिरता ततः ।
अन्याभिर्वर्तनाभिस्तु वर्तनारूपकं भवेत् ॥

मणिबन्धावधिभ्राम्यत्पद्मकोशप्रकाशितैः ।
बाणासुरकरस्तोमैः निर्गतैरिव चालकैः ॥

विश्लिष्टवर्तिताद्यैश्च नवरत्नमुखान्तिमैः ।
उत्प्लुत्याङ्घ्रिभ्रमणीवृत्या स्थित्वा गत्यानुगुण्यतः ॥

उत्तानेन परावृत्ता तथा तरहरेण च ।
वृश्चिकेनाधोमुखेन त्रिविक्रमविधौ तथा ॥

खण्डसूचिकनाम्ना च मण्डलेन यथारुचि ।
यत्करोति तदादिष्टं तज्ज्ञैश्चालकरूपकम् ॥

इति नवरूपकनृत्तानि ।

प्रत्येकं नवरूपाणां कलासावसरेष्वपि ।
कृत्वा भ्रमरिकां पश्चात्तद्रूपैः कलासयेत् ॥

संहते चरणं चैकं कुञ्चित्वोद्धृत्य तत्क्षणे ।
वक्षस्स्थं कटकं कृत्वा भ्रमन्ती हंसपक्षकौ ॥

लुठन्त्यन्तर्बहिर्जङ्घावपुषा सरलीकृता ।
अपराङ्गपरावृत्या पार्श्वतो मुखकर्मणा ॥

पुरः पराङ्मुखत्वेन ह्युत्तानेन च वक्षसा ।
कुर्यात्पर्यायतः पादलुठनं गतिभिः क्रमात् ॥

कृत्वा कृत्वा खण्डसूचिस्थानकं च मुहुर्मुहुः ।
मध्ये मध्ये चक्रमणैः भ्रमरीभिर्यथारुचि ॥

स्थानके नृत्तहस्तैश्च कुर्यादन्वर्थरूपकम् ।
देशान्तरेषु बहुधा रूपकाणि भवन्त्यपि ॥

मुग्धप्रबोधाय मयाप्येतावत्परिकीर्तितम् ।
रूपकानन्तरं कुर्यात्सकलातोद्यवादनम् ॥

नवान्त्यबद्धं नवभिस्तालैर्यत्र प्रणर्त्यते ।
तमेव शब्दचूडादिं कथयन्ति मनीषिणः ॥

आदौ ध्रुवस्ततो मठ्यः प्रतिमण्ठं च रूपकम् ।
झंपा च त्रिपुटाप्यड्डतालो रम्यैकतालिका ॥

इति ताला नव प्रोक्तास्तेषां लक्षणमुच्यते ।
विरामं लघुना रम्या ह्येकताले द्रुतं स्मृतम् ॥

ततो वाद्यप्रबन्धानां लक्षणं कथ्यतेऽधुना ।
प्रत्येकं तच्चतुर्भागमुद्ग्राहः प्रथमं स्मृतम् ॥

मेलापको द्वितीयः स्यात्तृतीयो ध्रुव इत्यपि ।
चतुर्थभागश्चाभोगो ध्रुवाभोगान्तरे पुनः ॥

अवखण्डोऽन्तरः प्रोक्तः तेषां देश्यभिधान्यथा ।
उद्ग्राहभागो लहरी मेलापः पदसीरितम् ॥

ध्रुवभागोऽन्तरः ख्यातः सोऽन्तरः स्यादवान्तरः ।
आभोगभागो मुक्तायी इति देशान्तरेरिता ॥

स्कन्धावजेन ह्युद्ग्राहो मेलापो मर्दलेन च
भुजस्कन्धावजेनाथ भुजेन च विमिश्रितः ॥

अन्तरः करटीशङ्खकाहलध्वनिसंयुतः ।
आभोगो मद्दलोपेतो नृत्तमेषामथोच्यते ॥

उद्ग्राहश्च द्विवारं स्यान्मेलापस्त्वेकवारकम् ।
ध्रुवभागे समाख्यातं द्विवारं नर्तनक्रमम् ॥

अन्तरे नर्तयेदर्धं एकाशेषार्धकं परा ।
आभोगस्त्वेकवारं स्यादन्त्ये शब्दस्तथापरे ॥

नर्तने शब्दसूडादौ गीतसूडादिरुच्यते ।
पूर्वोक्तनवतालैर्यो नवगीतैश्च संयुतः ॥

गीतं सूडादिमाचख्युस्तमेव भरतादयः ।
नामभिर्नवतालानां गीतानि कथितानि च ॥

तत्त्रिधा गीतसूडादिरुत्तमो मध्यमोऽधमः ।
गीतान्यप्युत्तमादीनां नव सप्तकपञ्चभिः ॥

नव गीतानि यत्राभिः नवतालैरनुक्रमात् ।
कथ्यते स भवेत्पूर्वं सूडादिं मध्यमं विदुः ॥

एतेषु सप्तगीतेषु झम्पां च त्रिपुटामृते ।
पराणि पञ्चगीतानि सूडादिरधमः स्मृता ॥

मट्टादीनां च गीतानां यथावन्नृत्तमाचरेत् ।
उद्ग्राहध्रुवकाभोगाः प्रत्येकं च मुहुर्मुहुः ॥

ध्रुवे कलासः कर्तव्यो वैचित्रींनृत्तमुच्यते ।
मण्डलस्थानके स्थित्वा विलासरसमन्थरम् ॥

सहस्तदृष्टिविक्षेपचातुर्यं नृत्तमाचरेत् ।
एकं समं निधायाङ्घ्रिं निकुञ्च्योत्सारणात्परम् ॥

अङ्गं सलीलमावर्त्य नर्तकी नर्तयेन्मुहुः ।
क्रियाभिराजैवैस्ततद्वाणीभिश्चालकैरपि ॥

ध्रुवाटैर्वर्तनाभिश्च ततस्तरहरैरपि ।
सविलासमनायासं सरसं भावपोषकम् ॥

अन्यूनाधिकयोगेन प्रत्येकं नृत्तमानयेत् ।
गेयमप्यक्षरं तालं सन्धाय च पुनः पुनः ॥

मध्ये मध्येऽपि गेयस्य शीघ्रगुम्भनमाचरेत् ।
पादे पादमणिं हस्ते चालकं मुहुराश्रयेत् ॥

वर्तनां वर्तयेत्पाणौ पादं तरहरं तथा ।
चरणौ नर्तयेत्पादमणिं हस्तस्तु वर्तनाम् ॥

चालकं पाणिना कुर्यात्पदा तरहरं ततः ।
वाक्यानि गीतखण्डं च शब्दखण्डमनन्तरम् ॥

स्वरमर्थं स्वरस्यापि कणरे (?) नर्तनं ततः ।
लयचालकपादं च सन्धायालक्ष्यसन्धिकम् ॥

अस्मात्क्रमादक्रमतो यद्वा नृत्येत्प्रगल्भतः ।
ततः षण्मार्गभेदेन ध्यात्वा मात्रां प्रणर्तयेत् ॥

पादं चित्रतरेणापि मुखं चित्रतमेन च ।
अतिचित्रतमेनापि हस्तं युगपदाचरेत् ॥

आनुकूल्येन बहुशः कालक्षेपणहेतवे ।
स्वयंवरादियुक्तासु नाटकीयकथासु यत् ॥

कन्दुकाक्षकुबेराक्षिमणिसम्पुटका अपि ।
अभिनेतव्यतां यातेष्वेषु गीतेषु तां नयेत् ॥

स्थित्वा भ्रमर्या गत्या च नयेत्कन्दुकनर्तनम् ।
मट्ठे पञ्चसु भेदेषु विलम्बो मध्यमो लयः ॥

नागबन्धासने स्थित्वा नर्तक्या वाभिमुख्यतः ।
विलम्बितेनाड्डुतालनाम्ना गीतेन संयुते ॥

गृह्णीयाच्च कुबेराक्षौ तौ विक्षिप्य सविभ्रमम् ।
मृगशीर्षेण सारीस्तु कर्तरीमुखपाणिना ॥

उत्क्षिप्य देहावर्तेन स्थापयेतां परस्परम् ।
नर्तयेतां कुबेराक्षिं पूर्वोक्तैर्नवगीतकैः ॥

त्रिपुटागीतमाश्रित्य गत्या स्थित्वा सहोन्मुखम् ।
किञ्चिच्चञ्चलनेत्राभ्यां युक्ता संपुटकां नयेत् ॥

कथासु नाटकीयासु प्रसक्तेष्वायुधादिषु ।
आनुकूल्यात्प्रयोगाणां नवगीतैश्च नर्तयेत् ॥

अड्डतालैकतालाभ्यां गीतैरन्यैश्च वा पुनः ।
पादपाटादिभिर्भेदैः पेरणीनृत्तमाचरेत् ॥

नृत्तेद्वसन्तगीतेन वसन्तनटनोत्सुकम् ।
इक्षुचापः पुष्पशर. कामः श्यामलविग्रहः ॥

वामपार्श्वोपगतया रत्या पर्यङ्किका तले ।
वैष्णवस्थानके स्थित्वा सम्यगाविर्भवेत्ततः ॥

वसन्तरागप्रभवैः अङ्गमावर्त्य तेनकैः ।
समुद्यत्तकलीदाललिकोमलनिर्भरः ॥

अवरुह्य कलासेन सद्यः पर्यङ्किकातलात् ।
उद्भावोद्धारशब्देन नृत्येतामाभिमुख्यतः ॥

पञ्चभिस्तूर्णशृङ्गैश्च पुष्पैः कन्दुकदण्डकैः ।
अङ्गैर्मनोहरं नृत्तलीलाभावरसान्वितम् ॥

समाचरेतां पात्रे तु स्थित्वा द्वे द्वे समे परे ।
करौ निधाय कर्पूरचूर्णं पन्नगशीर्षके ॥

व्यावृत्यादाय विक्षिप्य शिखरेण कलासयेत् ।
पताकया शृङ्गपुष्पे निवेश्य दक्षवामयोः ॥

णेनार्धचन्द्रेण समालम्ब्य स्रगञ्चलम् ।
वामः करो विधातव्यो लताख्यो माल्यनर्तने ॥

पुष्पकन्दुकमादाय दक्षिणे पद्मकोशके
वामो मृगशिरः कार्यः पुष्पकन्दुकनर्तने ॥

अङ्गुष्ठसदृशस्थौल्यं विंशत्यङ्गुलमात्रकम् ।
सरलं ग्रन्थिरहितं वर्णपञ्चकभूषितम् ॥

हेमपट्टनिबद्धाग्रं हैमं दण्डद्वयं परम् ।
द्वाभ्यां करसरोजाभ्यां दधानास्सावधानतः ॥

प्रारभ्य पात्रयुगलात्पात्रे द्वे द्वे विवर्धयेत् ।
भवेयुरष्टयुग्मानि यावद्यद्वा यथारुचि ॥

रथ्यां गीतालम्बनं यत्समाश्रित्य समाश्रिता:
मण्डले गारुडे नागबन्धे चैवोत्कटासने ॥

आर्षभिकेप्यथालीढप्रत्यालीढकयोरपि ।
विचित्रेषु स्थानकेषु स्थित्वा स्थित्वा मुहुर्मुहुः ।

अन्योन्यमाभिमुख्येन परावृत्तिक्रमेण च ।
उत्तानेन समुत्प्लुत्य भ्रमर्याऽधोमुखेन च ॥

खण्डसूचिकनाम्ना मण्डलावर्तभ्रमेण च ।
तालैर्वाद्यैर्लयैरङ्गवलनैर्वर्तनैस्तथा ॥

दण्डरासकमानेयं मिथो दण्डाभिताडनम् ।
पवमानचलच्चारुपद्मपत्राम्बुबिन्दुवत् ॥

कम्पस्वभावतश्चञ्चत्प्रदीपकलिकाग्रवत् ।
पाणिपल्लवसञ्चारिपारदद्रवबिन्दुवत् ॥

कुर्यादङ्कुरितानङ्गनर्तनं शोककर्तनम् ।
गीताक्षराणि रम्याणि विभज्याङ्गैर्विभावतः ॥

उद्गिरन्तीव ललितैर्विक्षेपैः कोमलैर्लयैः ।
चाक्षुष्मत्यमिवाङ्गेषु गेयस्य दधती भजेत् ॥

विजृम्भितेषु परितः सर्वातोद्यस्वरेष्वथ ।
उद्ग्राहमपि मेलापं प्रत्येकं परिनृत्य च ॥

नागाश्लेषाब्जबन्धाद्यैः पिण्डीबन्धैर्मुहुर्मुहुः ।
पल्लवं पदमाचर्य पुष्पाञ्जलिविसर्जनम् ॥

कुर्वीरन्सर्वपात्राणि रङ्गदैवस्य तुष्टये ।
एतत्तु कुण्डलीनृत्तं पापकोटिविनाशनम् ।
प्रेक्षकाणां प्रयोक्तॄणामानन्दसुखकारणम् ॥

इति कुण्डलिनर्तनं नृपा ये
भुवि पश्यन्त्यखिलक्रियाभिरम्यम् ।
सुचिरं त इहोपलभ्य लक्ष्मीं
समयेऽन्त्ये विभजन्ति शम्भुपादम् ॥

कुण्डलीनर्तनम्

चित्रचन्द्रिका—मेलरागः (लताङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि म प नि ध स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मद

चित्रतरः—तालप्राणः

मार्गशब्दे द्रष्टव्यम् ।

चित्रपदी—देशीतालः

ततश्चित्रपदी भवेत् ।
गुरुद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं द्रुतद्वन्द्वं प्लुतः क्रमात् ।
ऽ ऽ । । ० ० ऽ̀

लक्ष्मणः

चित्रपादः—देशीतालः

चित्रपादे विधोर्द्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं द्रुतद्वयम् । ◡ ◡ । । ० ०

लक्ष्मणः

चित्रपुटः—देशीतालः

लौ द्रौ चित्रपुटे प्लुतः । । । ० ० ऽ̀

मदनः

चित्रमणिः—मेलरागः (कोकिलप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि म स ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

चित्रमण्ठः—तालः

गुरुश्चित्रमण्ठः । ० ऽ

वेदः

—देशीतालः

द्रुतो गुरुश्चित्रमण्ठः कथितो भरतादिभिः । ० ऽ

दामोदरः

चित्रमन्द्रः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

चित्रमालिका—मेलरागः (गौरीमनोहरीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
स ध प म रि स .

मञ्ज

चित्तरञ्जिनी—मेलरागः (झङ्कारध्वनिमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

चित्रलेखः—वाद्यालङ्कारः

चित्रं बहुविधं वाद्यं मृदङ्गपणवादिभिः ।
क्रियते यत्र संरब्धैश्चित्रलेखस्स उच्यते ॥

भरतः

अयमेव यदाछिन्नवर्णः स्याद्वादने विधिः ।
चित्रलेख इति ज्ञेयोऽलङ्कारस्सूरिभिस्तदा ॥

नान्यः

चित्रलेखा—अष्टादशाक्षरवृत्तम्

म त न य य याः

भरतः

चित्रवती—मूर्छना

नन्द्यावर्तग्रामे पञ्चमी मूर्छना

पञ्चमस्य यदा तत्तु जायते च प्रमूर्छनम् ।
तदा चित्रवती ज्ञेया चित्तसौख्यकरा श्रुतेः ॥

वादिमत्तगजाङ्कुशः

अस्याश्चित्रावतीति नामान्तरमप्यस्ति । इयं योषित्प्रिया ।

पण्डितमण्डली ।

चित्रवराली—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प ध नि स.
(अव) स नि म ग रि स.

मज

चित्रवेलारागध्यानम्

शय्यास्थिताया घननायिकायाः
समीपताम्बूलकरण्डवाहिनीम् ।
तस्याः पदाग्रस्थितवामहस्तां
भजामि नित्यं वरचित्रवेलाम् ॥

रागसागरः ।

चित्रवेलावली—भाषाङ्गरागः

धान्तग्रहांशा मृदुगा च पूर्णा निगप्रदीप्ता विरतौ दिनस्य ।
प्रोक्ता सबीभत्सभयानकाख्ये वेलावली चित्रपदोपयुक्ता ॥

कुम्भः

चित्रवेलाहुली—मेलरागः

लक्षणं न दृश्यते ।

मेललक्षणे

चित्रसौरभम्—मेलरागः (नागनन्दिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग स.

मज

चित्रस्वस्तिकम्—करणम्

त्रिभङ्गीवलितं गात्रं कर्णक्षेत्रेऽलपल्लवौ ।
स्वस्तिकौ चरणौ चापि तच्चित्रस्वस्तिकं मतम् ॥

देवण:

चित्रा—श्रुतिः

ऋषभप्रथमा श्रुतिः ।

जग ।

—वृत्तिः

यत्र वाद्यं प्रधानं स्याद्गीतं च गुणतां व्रजेत् ।
तत्र चित्रा भवेद्वृत्तिरिति चित्रगिरां गिरः

चित्रगिरां कुम्भकर्णादीनाम् ।

कुम्भः

चित्रा वाद्यप्रधानत्वं गीतस्य गुणतोच्यते ।

शार्ङ्गः

मनोहर्षप्रदा - इयं ।

नन्द्यावर्तग्रामे चतुर्थी मूर्छना ।

वादिमत्तगजाङ्कुशः

यदा सञ्जायते सम्यङ्मध्यमस्य प्रमूर्छनम् ।
तदा चित्रा

पण्डितमण्डली

—प्राकृते मात्रावृत्तम्

द्वौ लघू अथवा गुरुरेकः द्वौ चतुर्मात्रिकौ ।

अथवा जः अथवा नलः चतुमात्रः अथवा पञ्चमात्रिकः
एकः चतुर्मात्रिकः एकः पञ्चमात्रिकः गः ।

विरहाङ्कः

—तानः

नि - लोपः षाडवः ।

रि स ध प म ग.

कुम्भः

—ध्रुवावृत्तम् (सप्ताक्षरम्)

द्वितीयं सतृतीयं तदान्त्ये इह दीर्घम् ।
यदि त्र्यं तु पादे भवेत्सा किल चित्रा ॥

इयं मुदितेत्यप्युच्यते । (उदा-) बलाकाकुलबद्धम् । यसगाः ॥

भरतः

चित्ताभिनयः

सन्दंशहस्तस्याङ्गुलीकम्पनात् कर्तव्यः ।

महाराष्ट्र

समा दृष्टिस्समं शीर्षं कर्तरीहस्तचालनम् ।
त्रिपताकः पुरोभागे क्रीडाभागनिरूपणे ॥
ऊर्ध्वाधोभागचलनं हंसास्यस्य तथैव च ।
पार्श्वभागे तु शिखरः स्तम्भितस्तम्भदर्शने ॥

विनायकः

चित्राम्बरी—मेलकर्ता

स रि ग ० ० म प ० ध नि स.

मज

चित्रावती—मूर्छना

चित्रवती शब्दे द्रष्टव्यम् ।

चित्राहस्तः

(चित्रा मौक्तिकमेकम्)

सन्दंशो युज्यते चित्रतारार्थे चलिताकृतिः ।

श्रृङ्गारः

चित्रिणीहस्तः

निषादरिषभश्चापि चित्रिण्यां स्वर इष्यते ।
चित्रिण्यां तु प्रयुज्येत नाम्नार्धमृगशीर्षकः

श्रृङ्गारः

चित्रिण्यभिनयः

अलपल्लवमृगशीर्षयोर्भुजांसधारणेन कर्तव्यः ।

महाराष्ट्रे

चिन्ता—विरहावस्थः

केनोपायेन संप्राप्तिः कथं वाऽसौ भवेन्मम ।
दूतीनिवेदितैर्भावैरिति चिन्तां निदर्शयेत् ॥

आकेकरार्धविप्रेक्षितानि वलयरशनापरामर्शः ।
नीवीनाभ्योस्संस्पर्शनं च कार्यं द्वितिये तु ॥

भरतः

—व्यभिचारिभावः

श्वसितोच्छ्वसितसन्तापध्यानाधोमुखचिन्तनकार्श्यादयोऽनुभावाः । ऐश्वर्यभ्रंशेष्टद्रव्यापहारदारिद्र्यादयो विभावाः ।

भरतः

आधिश्चिन्ता प्रियानाप्तेः शून्यता श्वासकार्श्ययुक् ।

आधिः मानसी पीडा । शून्यता विकलेन्द्रियता । उपलक्षणत्वादेकाग्रदृष्टित्वस्मृत्यादयोऽनुभावाः ॥

रामचन्द्रः

यया चिन्तायतार्थेषु सा चिन्तेत्यभिधीयते ।

शारदातनयः

चिन्तानाम ऐश्वर्यभ्रंशेष्टद्रव्यापहारदारिद्र्यादिभिर्विभावैस्समुत्पद्यते । तामभिनयेत् निश्श्वसितसन्तापध्यानाधोमुखचिन्तनकार्श्यादिभिरनुभावैः ॥

अत्रार्ये —

ऐश्वर्यभ्रंशेष्टद्रव्यक्षयजा बहुप्रकारा तु ।
हृदयवितर्कोपगता चिन्ता नृणां समुद्भवति ॥

सोच्छ्वसितैर्निश्वसितैः सन्तापैश्चैव हृदयशून्यतया ।
अभिनेतव्या चिन्ता मृजाविहीनेतरधृत्या च ॥

भरतः

—चिन्ताभिनयः

हनुस्थले पताकस्तु चिन्ताभावनिरूपणे ।
पुरोभागे पताकस्तु चलितस्तापदर्शने ।
सूचीहस्तश्चालयित्वा दर्शितश्चाङ्गकम्पने ॥

विनायकः

चिन्दम्—देशीनृत्तम्

बन्दमिति क्वचित्पाठः ।

त्रिधा चिन्दं बुधैः प्रोक्तं विडचिन्दं तचिन्दकम् ।
स्वल्पचिन्दं तृतीयं च सैव स्यात्कलचारिका ॥

वेदः

चिह्नम्—हस्तप्राणः

प्रत्यक्षाणां परोक्षणां वस्तूनां नाटयकर्मणि
स्थावरत्वं जङ्गमत्वमेयुषामपि तादृशाम् ।
तदाकारप्रकटनं तन्मुखस्य निरूपणम् ।
तत्स्थानदर्शनं वापि ध्वजानां चापि दर्शनम् ॥
तदायुधप्रकटनं तद्व्रतेर्वा निदर्शनम् ।
तत्प्रतिमादर्शनं वा तच्चेष्टादर्शनं च वा
इत्यादिभेदैर्यन्नाट्यं चिह्नमित्यभिधीयते ॥

श्रृङ्गारः

चिबुकम्

चिबुकं सप्तधोद्दिष्टं जिह्वादन्तोष्ठकर्मभिः ।
कुट्टनं लेहनं छिन्नं खण्डनं चुक्कितं समम् ।
दष्टं च लक्षणं त्वेषां विनियोगश्च कथ्यते ॥

ज्यायनः

अङ्गुष्ठानुगतं तेषां क्रियया लक्षितं स्फुटम् ।
तथापि लक्ष्यते किञ्चिच्चिबुकं सुखबुद्धये ॥
व्यादीर्णं श्वसितं वक्रं संहतं चलसंहतम् ।
स्फुरितं चलितं लोलमेवं चिबुकमष्टधा ॥

कुम्भः

चिरविभासिनी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म प म नि ध नि स .
(अव) स नि प ग रि स .

मद

चुक्कितम्—चिबुकम्

दन्तपङ्क्त्योस्स्थितिर्दूरे जृम्भायां चुक्कितं मतम् ।

ज्यायनः

—दन्तः

दूरेस्थितिर्दन्तपङ्क्त्योः चुकतं तच्च जृम्भणे चम्बितमित्याह विप्रदासः।

अशोकः

चुक्का

बुक्काशब्दपर्यायशब्दोऽयम्।

चुल्लकम्—देशीनृत्तम्

मङ्गले शिखरद्वन्द्वं हृदये स्थापयंस्ततः।
सूलं गृहीत्वा पश्चात्तु चरेच्चारीं कुलीरिकाम्॥
तत्र दक्षो हंसमुखोऽधोमुखो हंसपक्षकः।
अथवा रेचितौ हस्तौ चतुर्दिक्षु गतिर्भवेत्॥
तलसङ्गेन पश्चात्तु पादकुट्टनमाचरेत्।
तन्मुखं च ततश्शीर्षेऽलपद्मस्वस्तिकं चरेत्॥
सव्यावर्तेन तिरिपमेवमङ्गान्तरेण तु।
चतुरश्रे सम्मुखं च कर्तव्यौ च लताकरौ॥
हृदये शिखरद्वन्द्वमेकपादेन चेद् भुविः।
नम्रीभूत्वा च कुरुते चतुर्वलनसुन्दरान्॥
भ्रमरी च ततश्चान्ते तकारणं च कुट्टनम्।
भवतीत्यादितालेन चुल्लकोडुपनर्तनम्॥

वेदः

चूतमञ्जरी—रागः

न्यासांशग्रहधैवतध्वनियुता मन्द्रा निषादस्वरे
त्यक्ता पञ्चमषड्जनिस्वनपदैः गान्धारतारध्वनिः।
स्वल्पस्वीकृतमध्यमा च बहुलध्वाना निषादस्वरै-
र्विद्वद्भिः परिकीर्तिता तिरिपयुक् चूतादिकां मञ्जरीम्॥

नान्यः

धवतांशग्रहन्यासा षड्जपञ्चमवर्जिता।
मध्यालपा तारगान्धारा निबला चूतमञ्जरी॥

मतङ्गः

चूडामणिः—शिरोभूषणम्

चूडामणिस्समकुटः शिरसो भूषणं स्मृतम्।

चूडामणिः शिरोमध्ये। मकुटो ललाटोर्ध्वे।

भरतः

चूर्णपदम्

तत्र चूर्णपदस्यादौ लक्षणं संगृणाम्यहम्।
अनिबद्धं पदं छन्दोहीनं चानियताक्षरम्।
अर्थापेक्षाक्षरोपेतं ज्ञेयं चूर्णपदं बुधैः॥

कुम्भः

चूलिका—अर्थोपक्षेपकः

अर्थोपक्षेपणं चूडा बहुधैस्सूतवन्दिभिः।

कोहलः

चूडा – चूलिका।

चूलिकायाः कचिद्बाह्ये कचिन्मध्ये निवेशनम्।
मध्ये च वेणीसंहारे दृश्यते चूलिका तथा॥
तदविच्छेदहेतोस्तु चूलिका भोजकल्पिता।
गर्भाङ्काङ्कमुखाभ्यामबहिष्काभ्यां स्वभावतस्त्वङ्कात्॥
इति वृत्ताविच्छेदस्य च हेतुतया चूलिका कथिता।
अङ्कमुखं गर्भाङ्कः कार्योऽस्मिन् चूलिकापि वा कुशलैः॥
माभूदिति वृत्तान्ताविच्छेदो विस्तरो वेति।
अङ्कादबाह्यावेवाङ्कमुखाङ्कावतारौ स्वतः॥

अन्तर्यवनिकासंस्थैः सूतमागधवन्दिभिः
अर्थोपक्षेपणं यत्र क्रियते सा हि चूलिका।
एकैकानि शिरांसीति पक्षादौ सा च दृश्यते॥

शारदातनयः

चूलिका संज्ञाशब्दोऽयम्। नेपथ्ये स्थानस्थितानां कार्यवशाद्विहितानामालापानां यथा पटीमध्यगतैस्सूतमागधादिभिः।

अर्थोपक्षेपणं यत्र सा चूलिका। अत्र वन्दिनो नग्नाचार्याः।

यथा –

अश्वत्थामाङ्के सूतः। मुद्राराक्षसे तृतीयाङ्के वन्दी।

अश्वकुट्टस्तु आह –

अन्तः पटीनिविष्टैर्यत्क्रियतेऽर्थनिवेदनम्।
अन्तर्यवनिकासंस्थैश्चूलिकार्थप्रकाशनम्॥

सागरः

—मणिबन्धभूषणम्

रुचकस्योर्ध्वे अग्रबाहुस्थाने प्रसिद्धा चूलिका।

चेतोहिता—चतुर्दशाक्षरवृत्तम्

वसन्ततिलकवृत्तमेव रामकीर्तिमते चेतोहितेत्युच्यते।

चेष्टाभयकरम्—नर्म

चेष्टया विदधद्भीतिं चेष्टाभयकरं विदुः।

सर्वेश्वरः

चेष्टाव्यतिकरम्—नर्म

व्यापारेणैव यद्व्यक्तमभिलाषानिवेदनम्।
कुरुते तदिह प्राच्याश्चेष्टाव्यतिकरं विदुः॥

सर्वेश्वरः

चेष्टास्पष्टीकरणम्—नर्म

संभोगेच्छामतिप्रौढां चेष्टया प्रब्रवीति यत्।
तदिह व्याहृतं चेष्टास्पष्टीकरणमञ्जसा।

सर्वेश्वरः

चैत्तीरागध्यानम्

श्रुतिकृतरसालवल्लरिररुणाम्बरगौरतनुरभीष्टवना
पिकरवगलचित्ता चित्तहरा कीर्तिता चैति ॥

सोमनाथः

चैवुकी—कला

धृत्वा पञ्चविलासकेषु चिबुकं वक्रभ्रमिं कुर्वती
हस्ताङ्घ्रिद्वयजां च पृष्टपदवीयान्तेन नीत्वा पदौ।
आस्याग्रे पुनराकलय्य सजलं पात्रं च ताभ्यां शनै-
र्या मूर्ध्नि न्यसतीति यत्र निपुणं प्रोक्ता कला चैबुकी ॥

नागमल्लः

चोक्षकैशिकः—रागः

षड्जग्रहांशकधरो विलसन्निषाद-
न्यासस्फुटस्फुरितपञ्चमरञ्जितान्तः।
सर्वस्वरैकवसतिर्धृतवीररौद्रोऽ-
पन्यासवेश्मनि भवेदृषभस्स्वरश्चेत् ॥

कैशिकीजातियुक्तायाः कार्मारव्यास्समुद्भवः।
ततस्सञ्जायते रागस्स नाम्ना चोक्षकैशिकः ॥

नान्यः

चोक्षपञ्चमः—रागः

......शन्यासार्पितपञ्चमको द्विश्रुतिस्वरोऽव्यक्तः।
मध्या पञ्चमिकाभ्यामुत्पन्नश्चोक्षपञ्चमो रागः ॥

नान्यः

पञ्चमांशः पञ्चमान्तो द्विश्रुतिस्वरवर्जितः।
पञ्चमीमध्यमोद्भूतो विज्ञेयश्चोक्षपञ्चमः ॥

कश्यपः

चोक्षषाडवः—रागः

शुद्धषाडवरागाङ्गं परिपूर्णसमस्वरः '
षड्जांशो मग्रहन्यासो गातव्यश्चोक्षषाडवः ॥

सोमराजः

चोलमण्डलपालकः—देशीतालः

पगला लगपा लेगः प्लुतोलः प्लुतलद्रुताः।

ऽऽ।।ऽऽ।ऽऽ।ऽ।०

गोपतिप्पः

चोहाटी—रागः

चोहाट्यथ ग्रहन्याससमध्या षड्जांशसंयुता
गान्धारमन्द्रा ... निषादाभ्यां समुत्थिता।
तथा धैवततारा च कथितेयं समस्वरा

हारः

चौती—श्रुतिः

ऋषभस्य प्रथमा श्रुतिः।

हनुमन्मते अष्टादशैव श्रुतयः।

हनुमन्मते

छ

छण्डणः—वाद्यप्रबन्धः

कूटादिबद्धः खण्डस्स्याच्छण्डणो वाद्यमोक्षकः

शार्ङ्गः

कूटादिपाटघटितः खण्डो यश्च प्रयुज्यते।
अन्ते वाद्यप्रबन्धानां स च्छण्डण इति स्मृतः ॥

छण्डनम्—देशीलास्याङ्गम्

गीतवाद्योचितं कृत्वा सुचिरं यत्र नर्तनम्।
नृत्तावसानसमये श्रान्तैर्निष्पन्दसुन्दरैः ॥
अङ्गैश्च सौष्ठवैस्तिष्ठेच्चित्रन्यस्तेव नर्तकी।
छण्डनं तत्समाख्यातं देशीनृत्तविशारदैः ॥

वेमः

छत्वः

अयं तालशास्त्रनिर्माता महर्षिरिति वेमभूपालेन सङ्गीतचिन्तामणावुक्तम्। कुम्भकर्णशार्ङ्गदेवावपि तालप्रकरणे छत्वं स्मरतः। अयं शठमहर्षिणा साकमेव स्मर्यते। यथा – शठछत्वाविति।

छत्रकः—हस्तः

ऊर्ध्वं सूचीमुखः कार्यस्तिष्ठन्नुपरि स्वस्तिकः।
अधोमुखो नर्तकीभिश्छत्रको हस्त उच्यते ॥

नागमल्लः

छत्रभ्रमरी—भ्रमरी

स्थितैकेनाङ्घ्रिणा भूमौ दण्डवच्चोत्क्षिपेत्परम्।
सव्यावर्तं भवेद्यत्र सा छत्रभ्रमरी मता ॥

कुम्भः

छन्दः—प्रबन्धः

लक्ष्यते छन्दनामाथ तालस्तत्र यथेप्सितः।
उद्ग्राहे वा ध्रुवायां वा गेये बिरुदनामनी।
आभोगो न भवेदत्र छन्द एवं निरुच्यते ॥

हरिपालः

छादनादपयत्यादेरुक्ताद्य छन्द ईप्सितम् ।

कुम्भः

—वाद्यम्

श्वसितस्फुरितौ यत्र क्रियते बहुधा करौ ।
तारं च स्पृश्यते स स्याच्छन्दो यतिमनोहरः ॥

शार्ङ्गः

—वीणावादनप्राणः

श्वसितेन समायुक्तो बहुधा स्फुरितः करः ।
संस्पृश्य तारं छन्दाख्यो यत्या च समलङ्कृतः ॥

पार्श्वदेवः

बहुधा यत्र वर्तेते श्वसितस्फुरितौ करौ ।
तारस्थानस्पृशौ स स्याच्छन्दो यतिविभूषणः ॥

कुम्भः

-गीतिः

यत्र च्छन्दानुवर्त्यास्मिन्नङ्गानां न्यसनं मतम् ।
ततोऽस्य च्छन्दकं नाम विहितं पूर्वसूरिभिः ॥

कुम्भः

—गीतम्

छन्दकं सर्वगीतानामवसाने तु गीयते ।
चतुरश्रं त्र्यश्रमिति तच्छरीरं द्विधामतम् ॥
यैः कैश्चिदङ्गैर्नवभिर्बद्धं स्याच्चतुरश्रकम् ।
अङ्गैश्चतुर्भिर्यद्बद्धं त्र्यश्रं तदभिधीयते ॥
पादप्रमाणं कर्तव्यं मुखवच्छन्दके बुधे ।
तद्वत्प्रतिमुखं कार्यं मुखतालेन वा बुधैः ।
गीतज्ञैश्छन्दकस्यान्ते शीर्षकं सम्प्रयुज्यते ॥

वेमः

छन्दोदरी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि प स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

छन्दोवती—श्रुतिः

षड्ज चतुर्थी श्रुतिः

अन्यार्थमेव वाक्यं छलमभिसन्धानहास्यरोषकरम् ।

भरतः

यद्वाक्यं प्रयोजनान्तरमुद्दिश्य वचनमुच्यमानं कस्यचिद्वचनं अन्यस्य हास्यं अपरस्य रोषं जनयति तच्छलम् । कस्स व ण होइ इति वचनं भर्तृप्रत्यायनं प्रयोजनमुद्दिश्य प्रयुक्तं । तस्य पत्न्या अपि संबन्धिनां छलं विदग्धजनस्य हास्यं सप्रत्यावचनं रोषं जनयति

अभिनवगुप्तः

छलनम्—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

छादनशब्दे द्रष्टव्यम् ।

अवमानादिकरणं कार्यान्ते छलनं विदुः ।

सिंगः

छलनं प्राहुरन्ये तु क्रियमाणावधीरणम् ।

सर्वेश्वरः

छलोक्तिः—लक्षणम्

काक्वा श्लेषेण वा यत्र पदं द्व्यर्थं प्रयुज्यते ।
प्रधानमतिसन्धातुं सा छलोक्तिः प्रकीर्तिता ॥

यथा — रत्नावल्यां – भवति शपामि ब्रह्मसूत्रेणेत्यादि विदूषकवाक्यम् ।

भोजः

छागहस्तः

मध्यमानामिकाङ्गुष्ठा संश्लिष्टास्तु पुरोमुखाः ।
कनिष्ठा तर्जन्यङ्गुल्यावधोभागे तु चालिते ॥
छागहस्त इति प्रोक्तो भरतागमवेदिभिः ।
पार्श्वभागे पुरोभागे बद्धश्चेच्छागदर्शने ॥

विनायकः

छादनम्—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

अपमानकृतं वाक्यं कार्यार्थं छादनं भवेत् ।

भरतः

वाक्यमिति तदर्थो लक्ष्यते । करोतिर्बहुमानार्थे वर्तते । तेन दुष्टोऽप्यर्थो अपमानेन बहुमतीकृतः । तदपमानकलङ्कापवरणात् छादनमिति । यथा – सकलदुःखावसानं मे भगवान् हुताशनः करिष्यतीति सागरिकावाक्यम् ।

अभिनवः

छादनं – मन्युमार्जनम् ।

मन्युरपमानो येन मार्ज्यते तच्छादनम् । अन्ये तु कार्यार्थमसह्यस्याप्यर्थस्य सहनं छादनमामनन्ति ।

यथा – शुक्तिवासकुमारविरचिते अनङ्गशयनाहरिनन्दिप्रकरणे हरिनन्दिना ब्राह्मणरक्षार्थं चौर्यमात्मन्यारोपितम् । अन्ये तु अस्य स्थाने छलनमवमानरूपमाहुः

रामचन्द्रः

छाया—रागः

रिमन्द्रा तारसंयुक्ता ग्रहांशन्यासमध्यमा ।

अल्पशेषा धपन्यासा छाया स्यात् षड्जवर्जिता ।
मध्यमांशग्रहाद्यस्मात् शृङ्गारे परिगीयते ॥

जगदेकः

अथ छाया मध्यमांशग्रहन्याससमन्विता ।
तारमन्द्रर्षभा शेषैस्स्वरैरल्पीयसी तथा ।
षड्जेन वर्जिता सेयं रागविद्भिरुदीर्यते ॥

हरिः

छायाकौशिकः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स नि स ग रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

छायातरङ्गिणी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि ग म प ध नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि ग रि स.

मञ्ज

छायातोडी—रागः

पूर्वं प्रोक्ता तु या तोडी लक्षणेन समन्विता ।
छायातोडी पुनस्सैव पञ्चमर्षभवर्जिता ॥

जगदेकः

-मेलरागः

छाततोडी तदैव स्याद्रिपाभ्यां रहिता यदा ।
प्रातर्गेया । इयं तोडीजातिः स्यात् ।

अहोबिलः

—रागः

रिपत्यक्ता च तोड्येव छायातोडीति कीर्तिता ।

हम्मीरः

छायातोडी रिपत्यक्ता सत्रया सदुपाङ्गिका ।

मदः

छायाप्रथमिका तोडी ततः परमुदीर्यते ।
पूर्वोक्ततोडिरागस्य लक्षणेन समन्विता ।
एतावान्भेद एतस्याः पञ्चमर्षभहीनता ॥

हरिः

—प्रथमरागः

छायातोडी बुधैः प्रोक्ता मध्यमांशग्रहान्विता ।
पञ्चमर्षभहीना च गीयते गीतकोविदैः ॥

मोक्षदेवः

उपाङ्गरागः

ऋषभस्वरसंत्यक्ता तोड्येव पविवर्जिता ।
माधवाख्येन विदुषा छायातोडीति कथ्यते ॥

भट्टमाधवः

—रागः (औडवः)

छायातोडी रिपत्यक्ता सञ्जाता षाडवान्वये ।
मृदुकम्पस्वरा मांशग्रहन्यासा दिवातनी ॥

नारायणः

छायानट्टा—प्रथमरागः

नाट्युपाङ्गं निगकम्पा मन्द्रपञ्चमभूषिता ।
छायानट्टा च शृङ्गारे सवीरे गीतकोविदैः ॥

मोक्षदेवः

—रागः

मध्यमेन निषादेनान्दोलिता त्यक्तपञ्चमा ।
खम्बावतीतदंशान्तो शृङ्गारे विनियुज्यते ॥

हम्मीरः

छायानट्टेत्युपाङ्गा स्यात् षड्जेनैव बिभूषिता ।
एतेन अंशन्यासग्रहाः स एवेति उक्ताः ।

मदः

छायापूर्वाऽथ नट्टा स्यात् षड्जांशन्याससंयुता ।
गान्धारे च निषादे च कम्पिता मन्द्रपञ्चमा ।
परिपूर्णस्वरा चेयं कथिता रागवेदिभिः ॥

हरिः

षड्जांशन्याससंपन्ना धनिभ्यां कम्पिता तथा ।
पमन्द्रा परिपूर्णा च छायानट्टा निगद्यते ॥

जगदेकः

—रागः (वंशे वादनक्रमः)

स्थायिनं द्विगुणं षड्जं विधायास्मात्तृतीयकम् ।
प्रोच्याधस्त्यं प्रकम्प्याथ विलम्ब्य स्थायिनं ततः ॥
तत्पूर्वं च लघूकृत्य द्विस्त्रिर्वा ताडयेदमुम् ।
ततो ग्रहं लघूकृत्य तदधस्त्यार्धमास्पृशेत् ॥
विलम्ब्य च द्रुतीकुर्यात्स्थायिनः पञ्चमं ततः ।
स्पृष्ट्वा तृतीयं तदनु पञ्चमस्वरमेत्य च ॥
दीर्घीकृत्य तमेवाथ प्रकम्प्याधस्तनं मतम् ।
ग्रहन्यासाद्भवेच्छायानट्टा स्वस्थानमादिमम् ॥
स्वरस्तृतीयो वंशेषु तस्याः स्थायितया स्मृतः ।
एषा सालगनट्टेति लक्ष्यज्ञैः परिगीयते ॥

अन्यः क्रमः—

पञ्चमं स्थायिनं कृत्वा ऋषभं वादयेत्ततः ।
प्रकम्प्य मध्यमं पश्चात्पञ्चमं स्थिरतां नयेत् ॥
अथ द्विवारं सम्प्रोच्य स्वरौ पञ्चममध्यमौ ।
गान्धारमृषभस्यार्धमपि स्पृष्ट्वा ततो व्रजेत् ॥

तस्यैवार्धान्तरमथ द्राघयित्वा रिमध्यमौ
ग्रहस्वरे यदा न्यासः स्वस्थानं प्रथमं तदा ।
भवेत्सालगनट्टाया इत्यन्ये प्राहुरन्यथा ॥

वेमः

—उपाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

ग्रहं कृत्वा मन्द्रषड्जं मध्यषड्जं समेत्य च ।
व्रजेत्ततश्चावरोहिक्रमेण स्थायिनं स्वरम् ॥
आरोहेण ततः प्राप्य मध्यमं तं विलम्बयेत् ।
स्वरं च धैवतं स्पृष्ट्वाऽवरोहेण ग्रहं व्रजेत् ।
तदा सञ्जायते रागश्छायानट्टाभिधः स्वयम् ॥

वेमः

—उपाङ्गरागः

नट्टोपाङ्गं भवेच्छाया नट्टा सा सांशषड्जका ।
मन्द्रपञ्चमसंयुक्ता गातव्या गनिकम्पिता ॥

भट्टमाधवः

छायानाटः—मेलरागः

छायानाटस्तु विज्ञेयः शङ्कराभरणस्वरैः ।
आरोहणे निवर्ज्यः स्यादवरोहे गवर्जितः ।
धैवतोद्ग्राहसंयुक्तो रिन्यासोऽनेकमध्यमः ॥

सायं गेयः

छायानाटः—रागः

धग्रहन्याससंयुक्ता गनिभ्यामपि कम्पिता ।
पूर्णा मध्यममन्द्रा च छायानट्टा निगद्यते ॥

सोमराजः

छायानाटी—रागः

धैवतांशा च तन्न्यासा नित्यं पञ्चमकम्पिता ।
षड्जर्षभाभ्यां भूयिष्ठा तारगान्धारशोभिता ॥
मन्द्रमध्यमसंयुक्ता रिषभेण च पीडिता ।
छायानाटीति सा प्रोक्ता सोमभूपेन भूतले ॥

सोमेश्वरः

छायारागमूर्तिध्यानम्

सूर्यप्रिया सूयमयूखदूना
आह्लादयन्ती पथिकान् स्वकान्त्या ।
करे दधाना रणपद्ममालां
छाया गृहिष्ठेह मनोज्ञरूपा ॥

सायाह्ने गीयते । छायैव सौरीत्युच्यते । इयं षाडवा ।

संगीतसरणिः

छायारौद्रं—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि प म् प ध नि स .
(अव) स ध नि प म ग रि स .

मञ्ज

छायावेलाकुली—रागः

छायावेलाकुली धांशा धादिन्यासस्तु मोपजा ।

मदः

छायावेलाधुली—रागः

ततः परं तु छायान्या भवेद्वेलाधुली पुनः ।
पूर्वप्रयुक्तया चासौ वेलाधुल्या समा भवेत् ।
एतावद्भेदसहिता मन्द्रे मध्यमकल्पिता ॥

हरिः

छायावलावली—रागः

छायावेलावली तोडी वेलावत्कम्पमन्द्रमा ।

हम्मीरः

पूर्वं वेलावली प्रोक्ता निजलक्षणलक्षिता ।
छायावेलावली सैव मन्द्रमध्यमकम्पिता ॥

जगः

—उपाङ्गरागः

मध्यकम्पितकश्छाया स्यात् या सा मध्यमस्वरः ।
छायावेलावलीत्युक्ता वेलावल्येव लक्षणे ॥

भट्टमाधवः

छायावेलावुली—रागः

एतल्लक्षणसंयुक्ता कम्पधैवतपञ्चमा ।
छायावेलाउलीप्रोक्ता संपूर्णा सप्तभिः स्वरैः ॥

एतच्छब्दः वेलाउलीं परामृशति ।

सोमेश्वरः

छायाशोभितं—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स .
(अव) स नि ध प म ध म ग रि स .

मञ्ज

-मालावृत्तम्

स स स स .

विरहाङ्कः

छिन्नम्—चिबुकम्

द्विजानां गाढसंश्लेषः छिन्नं व्याधौ भये मृतौ ।
व्यायामे रोदने शीते तन्मतं नाट्यवेदिनाम् ॥

ज्यायनः

—करणम्

वैशाखस्थानके यत्र छिन्ना स्यात्क्रमशः कटी।
अलपद्मस्तथा पार्श्वक्षेत्रे तस्याः करो भवेत्।
तत्तालभञ्जने छिन्नमङ्गस्य प्रतिसारणे॥

ज्यायनः

अत्र पार्ष्णिनमनोन्नमनाभ्यां कटीछेदः कार्य इत्यभिनवगुप्तपादाः।

छिन्नः—दन्तः

छिन्नं तु दृढसंश्लेषो वेदने व्याधिशीतयोः।
वीटिकाछेदने भीतौ व्यायामादिष्वपि स्मृतम्॥

अशोकः

—वीणायां दक्षिणहस्तव्यापारः

तर्जनी पार्श्वसंलग्ना तन्त्रिकानामया यदा।
बहिराहन्यते प्राह तदा छिन्नमभिन्नधीः॥

कुम्भः

—वाद्यप्रकारः

वाद्यं द्रुतलयं यत्र सहसा विनिवर्तते।
सर्वातोद्येषु भिन्नेषु प्रकारश्छिन्न एव सः॥

भरतः

—वाद्यम् (दक्षिणहस्तव्यापारः)

तर्जनीपार्श्वलग्नायास्तन्त्र्या बहिरनामया।
हननं छिन्नमाचष्टे श्रीमत्सोढलनन्दनः॥

शार्ङ्गः

छिन्नकः—भङ्गतालः

द्रुतद्वयं लघु चत्वारो गुरवः। ००।SSSS

नान्यः

छिन्नविद्धः—वाद्यालङ्कारः

अवपाणिर्मृदङ्गेषु पणवोपरि पाणिकः।
यदा भवति वाद्येषु छिन्नविद्धस्त्वसौ भवेत्॥

भरतः

अवपाणिप्रहारेण मृदङ्गेषु भवेच्च यत्।
पणवे ह्युपरिपाणिः सम्प्रहारसमाश्रयः॥
मृदङ्गछेदभेदाच्च पुनस्सालङ्क्रिया त्विह।
विच्छिन्नभिन्नाया ज्ञेयेत्याचष्ट मिथिलेश्वरः॥
छिन्नस्य छिन्नविद्धस्य वामवेधात्परस्परम्।
विज्ञेयो विद्ध इत्येवमलङ्कारस्तु सूरिभिः॥

नान्यः

छिन्ना—कटी

मध्यस्य वलनाच्छिन्ना श्रमे पृष्ठविलोकिते।

ज्यायनः

नते तिर्यङ्मुखे मध्यवलनाद्भजते कटी।
छिन्नाऽभिधा सा व्यायामपृष्ठतः प्रेक्षणादिभिः॥

विप्रदासः

छेदः—वाद्यप्रबन्धः

यत्र विछिद्य विछिद्य वाद्यं वाद्यविशारदैः।
विकृतं वाद्यते हस्ततलाघातैर्द्रुतैर्मुहुः।
स छेद इति संप्रोक्तः प्रबन्धोऽन्वर्थनामकः॥

वेमः

द्रुतैः करतलाघातैर्विकृतैर्यत्र वाद्यते।
वाद्यं विछिद्य विछिद्य छेदमिछन्ति तं बुधाः॥

शार्ङ्गः

छेद्यकम्—गीतछेदः

भिन्नवाक्यतयार्थानां छेद्यकं संप्रचक्षते।

वेमः

छेवाडी—प्रथमरागः

हिन्दोलकस्य छेवाडी भल्लातान्तसमुद्भवा।
षड्जांशर्षभहीना स्यात् शृङ्गारे मन्द्रधैवता॥

मोक्षदेवः

—रागः

छेवाडी रिषभत्यक्ता सलया भाषया मता।

मदः

अंशे ग्रहे षड्जकधा रिहीना
गान्धारमध्यध्वनिधैवताद्या।
विश्वप्रसन्नैर्गमकैः प्रकीर्णा
छेवाडिकाख्याभिहितेह भाषा॥

नान्यः

षट्स्वरजनितैर्गमकैश्छेवाडी रिषभवर्जिता शश्वत्।
धैवतशब्दविकीर्णा गापन्यासेन संयुता भवति॥

कश्यपः

—भाषारागः

हिन्दोलभाषा छेवाडी ग्रहांशन्यासषड्जका।
भारधा सगमैर्मन्द्रा गापन्यासा रिवर्जिता॥

भट्टमाधवः

छोहारी—राग

मध्यमग्रहणन्यासा षड्जांशा निर्विवर्जिता।

गमन्द्रा च सतारा च छोहारी स्यात्समस्वरा
संग्रहा येन केनेयं शृङ्गारे विनियुज्यते ॥

जगदेकः

ज

जंझूटी— मेलरागः

(आ) स ० रि ० ग ० ० प ० ध ० ० स.
(अव) स नि ० ध ० प ० म ग ० रि ० स.

मेललक्षणे

जंभेटी—भङ्गतालः

लत्रयं द्रुद्वयं विरामान्तं पुनस्तथैव। ।।।००

नान्यः

जक्करी—देशीनृत्तम्

यवन्या भाषया युक्तं यत्र गीतं सुनिश्चलम्।
कौलादिगजरायुक्तं महाङ्गेन विभूषितम् ॥

विदध्यान्नर्तनं नानालयत्रयविचित्रितम्।
कोमलाङ्गैर्यदा नृत्यं भ्रमर्यादिविराजितम् ॥

सशब्दादिक्रिया यत्र ध्रुवझम्पादिभेदतः।
यत्र चेष्टाविरहितं तन्नृत्तं जक्करीमतम् ॥

पारसीकैः पण्डितैस्तु उद्ग्राहः स्वस्वभाषया।
यद्गीतं जक्करीसंज्ञं यवनानामतिप्रियम् ॥

वेदः

जगज्झम्पा—देशीतालः

जगज्झम्पो गद्गश्च विः। ऽ ० ० ०

मदनः

गुरोः परं विरामान्तं द्रुतयोर्युगलं भवेत्।
जगज्झम्पाभिधे ताले तालज्ञैः परिकीर्तितम् ॥ ऽ ००

वेमः

जगज्ज्योतिर्मल्लः

नेपालमहाराजोऽयम्। १६२० काले आसीत्।

विप्रदासीयसङ्गीतचन्द्रग्रन्थं दक्षिणदेशादानीय तस्य व्याख्यां नेपालभाषायां रचयामास। तस्य ग्रन्थस्य नाम भरतसारसङ्ग्रह।

जगतीच्छन्दोवृत्तानि

सहस्राण्यथ चत्वारि नवतिश्च षडुत्तरा।
जगत्यां समवर्णानां वृत्तानामिह सर्वशः ॥

भरतः

जगदेकमल्लः

सङ्गीतचूडामणिकारः। अयं विक्रमाङ्कदेव इति प्रथितनाम्नः त्रिभुवनमल्लस्य पौत्रः। सोमेश्वरस्य पुत्रः। पाश्चात्यचालुक्यराजवंशीयः। प्रतापचक्रवर्तीति बिरुदवान्।

कालः क्रै. प. ११३४ - ११४५

जगद्धरः

सङ्गीतसर्वस्वकारः। अनेनैव मुद्राराक्षसव्याख्यापि कृता। अयं शुभंकरात्प्राचीनः, यतः शुभङ्करोऽमुं प्रशंसति। मुद्राराक्षसव्याख्याने गौडेन्द्रगजपतिप्रस्तावोऽस्ति। तस्मादयं १५१० कालीनो भवेत्। सं - स इति लाञ्छितः कश्चन ग्रन्थ उपलब्धः। अयं संगीतसरणिर्वा सङ्गीतसर्वस्वं वा इति विप्रतिपत्तौ, सङ्गीतसरणौ, सं. स. इति संज्ञितग्रन्थस्थविषयाणामभावात्, सङ्गीतसर्वस्वे अल्पभागस्यैवोपलंभात् उपरिभागे तस्योपलम्भः स्यादिति, सं. स. संज्ञितो ग्रन्थः संगीतसर्वस्वेन नष्टभाग इति मन्यामहे। सं. स. संज्ञिते कोशे सरस्वतीदासा इति ग्रन्थकर्तृबिरुद उपलभ्यते। उदयवत्सनामापि दृश्यते।

उदयवत्सः क इति न ज्ञायते। उपलब्धभागे गीततालादिलक्षणे कल्लिनाथस्य रत्नाकरव्याख्याया अनुवादः श्लोकरूपेणास्ति। तस्मात्कल्लिनाथादर्वाचीनः

जगन्मणिः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म ध नि प ध नि स.
(अव) स प म ग रि स.

मञ्ज

जगन्मोहनम्—मेलरागः (जलार्णवमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

जगन्मोहिनी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स.
(अव) स नि प म ग स.

मञ्ज

जङ्गलः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) नि ध नि स रि ग म प ध नि.
(अव) ध प म ग रि स नि ध नि स.

मञ्ज

जङ्घा

नताक्षिप्तोद्वाहिताख्या वर्तिता परिकीर्तिता।

परावृत्ता तिरश्चीना निस्सृता च बहिर्गता ।
कम्पितेति च जङ्घा तु दशधा परिकीर्तिता ॥

वेमः

निस्सृता च परावृत्ता तिरश्चीना च कम्पिता ।
बहिष्क्रान्ता च विज्ञेया जङ्घा पञ्चविधा बुधैः ।

सोमेश्वरः

भ्रामितं निस्सृतं कम्पं तिरश्चीनं बहिर्गतम् ।
इत्येतदपि जङ्घायाः कर्मोक्तं पञ्चधा परैः ॥

ज्यायनः

जङ्घालम्—नृत्तकरणम्

स्थानकं खण्डसूच्याख्यमधोगतशिरस्तदा ।
अत्रावलोकिता दृष्टिः पताकफणिहस्तकौ ।
जङ्घालकरणं तत्स्याच्छारी लङ्घितजङ्घिका ॥

नन्दी

लङ्घितजङ्घिका गतिः । यथा

खण्डसूच्यां न्यसेत्पादं नतमाकृष्य वेगतः ।
तज्जङ्घालङ्घितेन्येन तथा लङ्घितजङ्घिका ॥

जङ्घालङ्घनिका—देशीचारी

चरणं तु तिरश्चीनं किञ्चिदाकुञ्चितं पुरः ।
उत्प्लुत्य पादेनैकेन लङ्घयेद्गगने यदि ।
जङ्घालङ्घनिका चारी तदा तज्ज्ञैरुदीरिता ॥

वेमः

जङ्घावर्ता—देशीचारी

अन्तर्भ्रमस्य पादस्य तलमङ्घ्रेः परस्य तु ।
जानुनो मूर्ध्नि विन्यस्येत् तस्यैव भ्रमतो बहिः
तलं न्यस्येज्जानुपार्श्वे जङ्घावर्ता भवेत्तदा ॥

वेमः

जडम्—दर्शनम्

सञ्चारशून्यं दौर्बल्याद्यत्तज्जडमुदीरितम् ।

शारदातनयः

जडता—व्यभिचारिभावः

सर्वकार्याप्रतिपत्तिः इष्टानिष्टश्रवणदर्शनव्याध्यादिभिरुत्पद्यते । अकथनाभिभाषणतूष्णींभावनानिमेषनिरीक्षणपरवशत्वादयोऽनुभावाः

भरतः

प्रतिपत्तेरभावेन स्तब्धता जडता मता ।
सा समुत्पद्यते लोके दयितालोकनादिभिः ।
अस्यामपि भवेत्सद्यस्तवनिमेषनिरीक्षणम् ॥

सर्वेश्वरः

—विरहावस्था

पृष्टा न किञ्चित्प्रब्रूते न शृणोति न पश्यति ।
हाकष्टवाक्या तूष्णीका जडतायां गतस्मृतिः ॥
अकाण्डे दत्तहुङ्कारा तथा प्रशिथिलाङ्गका ।
श्वासग्रस्ताननना चैव जडताभिनये भवेत् ॥

भरतः

जनकः—देशीतालः

जनकाभिधताले स्यान्नयसेभ्यः परं गुरुः ।
री सा गा री गा मा पा मा ध नि स री ग री —
। । । । S S । । S S

जगः

परस्मिन् जनके बाणाः चत्वारः कार्मुकानि षट् ।
। । । । S S S S S S

गोपतिप्पः

जनरञ्जनी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध प नि स.
(अव) स ध प म रि स.

मज

जनवराली—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म ध नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग म रि ग म रि स.

मज

जनानन्दिनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि ग म प नि ध प.
(अव) स नि ध प म रि ग म रि स.

मज

जनान्तिकम्—नाट्यधर्मी

त्रिपताककरेणान्यामपवार्यान्तरा कथाम् ।
अनन्यामन्त्रणं यत्स्यात्तज्जनान्ते जनान्तिकम् ॥

रसिकरसायने

जनान्दोलिका—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प नि ध नि प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि ग म स.

मज

जनितम्—करणम्

जनितायाः करो यत्र लताख्यो दक्षिणो भवेत् ।
जनितं तत्समस्तानां क्रियाणां जनकं यतः ॥

ज्यायनः

जनिता यत्र चारी स्यादेकस्तु खटकामुखः।
वक्षस्यन्यो लताहस्तः तदुक्तं जनितं बुधैः
एतत्क्रियाणां सर्वासामारम्भे विनियुज्यते ॥

वेमः

जनिता यत्र चारी स्यान्मुष्टिर्वक्षस्थलेऽपरः
करो लताकरस्तत्स्यादारम्भे जनितं करे ॥

अशोकः

जनिता—चारी

एकस्समस्थितः पादस्ततोऽन्यस्तलसञ्चरः।
खटकामुखहस्तस्स्याद्वामोऽन्यस्तु लताकरः।
यत्र सा जनिता चारी कथिता नृत्तकोविदैः ॥

वेमः

जपोन्नतिः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग प ध नि प स.
(अव) स नि प ध प म ग रि स.

मज

जयः—देशीतालः

जये जोलौ द्रुतौ प्लुतः। ।ऽ।।००ऽ

श्रीकण्ठः

जयताले लघुगुरू लौ द्वौ दौ प्लुतस्तथा। ।ऽ।।००ऽ

वेमः

नि धा सा नि ध पा सा गा री सा.

जग

ग्लुः प्लुतै गुपद्वैश्च जयतालो जयप्रदः। ऽ।ऽऽऽऽऽ

मदनः

जयघण्टा—तालवाद्यम्

जयघण्टा कांस्यमयी दैर्घ्ये हस्तेन सम्मिता।
पिण्डे त्वर्धाङ्गुलमिता वर्तुला मसृणा समा ॥
अस्याः पर्यन्तकलिते रन्ध्रयुग्मे निवेशिताम्।
दृढां द्विगुणितां रज्जुं धृत्वा वामेन पाणिना ॥
दक्षिणस्थेन कोणेन ताडयेज्जयघण्टिकाम्।
जायन्ते जयघण्टायां पाटा देङ्कारबन्धुराः ॥

वेमः

स्थितेन कोणेन तु डेङ्कृतीति
पाटाक्षरोल्लासितनिस्वनाढ्या।
तथैव पाटान्तरवर्णवर्णा
विचित्रवर्णामिहवादयेत्ताम्।
तालादिकेष्वत्र सुजातहेम-
पत्रोपलेपं विदधीत विद्वान् ॥

कुम्भः

जयनारायणी—मेलरागः

(आ) स ० रि ० ग म ० प ध ० ० ० स.
(अव) स नि ० ० ध प ० म ग ० ० रि स

मेललक्षणे

जयन्तम्—करणम्

करावर्धपताकाख्यौ पुरस्ताद्विनिवेशितौ।
डोलितश्चरणस्त्वेकस्त्वन्यो विषमसञ्चरः।
एवं यत्र भवेत्तद्धि जयन्तं करणं मतम् ॥

हरिपालः

जयन्तः—गीतालङ्कारः ध्रुवभेदः

आदितालो जयन्तः स्याच्छृङ्गाररससंयुतः।
रुद्रसंख्याक्षरपदैरायुर्वृद्धिकरः परः।
एक एव लघुर्यस्मिन्नादितालस्स कथ्यते ॥

संगीतसारः

जयन्ती—मेलरागः

जयन्त्यामपि पूर्णायां निषादो वक्र उच्यते।
वक्रो रागगतिः। भैरवीमेलजो रागः

परमेश्वरः

जयप्रियः—गीतालङ्कारः (मठ्यभेदः)

लघुर्गुरुर्लघुर्यत्र स तालो हंसकः स्मृतः।
तालश्चायं रसे वीरे कर्तव्यो जयमठ्यके ॥

संगीतसारः

—देशीतालः

अथ ताले जयप्रिये। भगणो द्द्वयं प्रोक्तम्। ऽ।।००

कुम्भः

जयप्रियमण्ठः—तालः

मण्ठये जयप्रिये ज्ञेयो जगणश्च प्रयोगतः। ।ऽ।

वेदः

—देशीतालः

जयप्रियाभिधो मण्ठो जगणेनेह कीर्तितः। ।ऽ।

कुम्भः

जयमङ्गलः—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)

द्विघ्नद्वादशवर्णाङ्घ्रिस्ताले वै झम्पके भवेत्।
वीरश्रृङ्गाररसयोः जयकृज्जयमङ्गलः।
द्रुतद्वयं विरामान्तं लघुनैकेन झम्पकः ॥

संगीतसारः

—देशीतालः

लघुद्वयं गुरुलौ च गुरुश्च जयमङ्गले। ।।ऽ।।ऽ

वेमः

जयमनोहरी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध स.
(अव) स नि प म ग रि स.

मञ्ज

जयमल्लः—देशीतालः

जगणो लो द्रुतौ पश्च जयमल्ल इति श्रुते।
१ मात्राः।

तालप्रस्तारः

जयमाला—प्रबन्धः

जयमाला प्रगातव्या जयतालमनोहरा।
जयादिपदसंबद्धा द्विधा सा भिन्नलक्षणा॥
मेदिनी नन्दिनी प्रोक्ता ततो बृन्दावनी क्रमात्।
मेदिनी जयतालेन तेनान्येन च नन्दिनी॥
बृन्दावनी च विख्याता जयेनान्यद्वयेन च।
गद्यपद्यप्रबन्धेन गातव्यो गीतकोविदैः॥

श्रीकण्ठः

यस्योद्ग्राहादयो भङ्गैः पदैर्जयपदादिकैः।
रच्यते जयमालाख्यप्रबन्धस्स पुनस्त्रिधा॥
मेदिनी नन्दिनी बृन्दावनीत्येतासु मेदिनी।
प्रगीता जयतालेन नन्दिन्यन्ये तु केचन॥
बृन्दावनी जयेनान्यतालाभ्यामपि गीयते।
एतत्त्रयमपि द्वेधा प्रत्येकं गद्यपद्यतः।
पदैरन्यैरिहाभोगो भवतीत्यूचिरे परे।'

पण्डितमण्डली

पदैर्जयादिकैर्गेया जयतालेन संयुता।
जयमाला भवेदेवं देवतानन्ददायिका॥

हरिपालः

इयं त्रिविधा, जयनन्दिब्रह्मातालैश्च। पुनः गद्यपद्यप्रभेदेन सा द्विधा।

सोमेश्वरः

—देशीतालः

जयमाला दलौ गपौ। ०।ऽऽ

श्रीकण्ठः

जयमोहनम्—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

जयरामः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग स. मञ्ज

जयश्रीः—प्रबन्धः

अयमेव विजयश्रीः।

यस्योद्ग्राहादयो बद्धाः पदैस्तेन्नैः स्वरैस्तथा।
बिरुदैरपि गीयन्ते तालेन च जयश्रिया॥
विजयश्रीप्रबन्धश्च न्यासस्तालद्विमानतः।
आभोगः स्वपदैरन्यैः कर्तव्य इति केचन॥

पण्डितमण्डली

—देशीतालः

जयश्रीनाम्नि ताले तु क्रमेण गलगा लगौ। ऽ।ऽ।ऽ

वेमः

—मेलरागः

कोमलाख्यौ रिधौ यत्र गनी च तीव्रसंज्ञितौ।
मस्तीव्रतरसंज्ञः स्याज्जयश्रीनामके पुनः।
आरोहणे रिधौ नस्तो निस्वरोद्ग्राहमण्डिते॥
प्रथमप्रहरोत्तरगेया।

अहोबिलः

जयसिंहः

अयं त्रिभुवनमल्ल इति प्रसिद्धश्चक्रवर्ती स्यात्। एतन्नामानो बहव आसन्। एतदीयग्रन्थो नाद्यापि लब्धः। हम्मीरेण शृङ्गारसारे अस्य नाम गृहीतम्। त्रिभुवनमल्ल एकादशशतके चक्रवर्त्यासीत्। पश्चिमचालुक्यचक्रवर्ती चायं कल्याणनगरमधिवसतिस्म

जया—ध्रुवावृत्तम्

चतुरक्षरा। प्रथमतृतीययोर्लघुः।

अधमानां प्रयोक्तव्या काकुभेन जया सदा
अत्र चाचपुटस्तालः पाटाक्षरसमन्वितः॥

(उदा) वणन्तरे (छाया) वनान्तरे—

नान्यः

काकुभेनेति ककुभरागस्य भाषास्वन्यतमेन रागेण।

—श्रुतिः

ऋषभस्य द्वितीया श्रुतिः

अनूपः

जयानन्दः—देशीतालः

जयानन्दे सगौ मतौ। ।।ऽऽऽ

मदन

जयाभरणं—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध नि प म रि ग म रि स. मञ्ज

जर्जरः

इन्द्रध्वजरूपः वेणुनिर्मित अष्टोत्तरशताङ्गुलप्रमितः पञ्चपर्वा चतुर्ग्रन्थिस्तालप्रमाणः ।

जर्जरपूजा

पञ्चपर्वयुतो वंशो जर्जरः परिकीर्तितः ।
ऊर्ध्वपर्वणि शुक्लः स्यात्तदधो नीलवर्णकः ॥
ततः पीतस्ततो रक्तश्चित्रवर्णस्ततः परम् ।
सर्ववर्णपताकाभिस्सर्वतस्समलङ्कृतः ॥

शुभङ्करः

जर्जरस्तुतिः

ब्रह्मणाभिहितश्शक्रः सुराधीशो ध्वजेन हि ।
जर्जरानकरोद्विघ्नान् तेनोक्ता जर्जरस्तुतिः ॥

जर्जर इति शक्रध्वजस्य पूर्वाचार्यदर्शितः संज्ञाशब्दः ।

सागरः

जलक्रीडा—संगीतश‍ृङ्गाराङ्गम्

नद्यादौ मज्जनविलासो जलक्रीडा ।

भोजः

जलशयनम्—उत्प्लुतिकरणम्

विधाय दर्पसरणं तदन्ते जलशायिवत् ।
शयितं भुवि यत्प्रोक्तं तद्वारिशयनं बुधैः ॥

वेमः

जलशेखरः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म नि ध म ग रि म ग स .

मञ्ज

जला—ध्रुवावृत्तम्

मन्त्ये तथा गुरुः
यस्यास्तु पादतो
ज्ञेया हि सा जला ॥

(तरगणौ)

एसा हि वाउणा = एषा हि वायुना ।
मध्यमाधमपात्राणां जला मालवपञ्चमे ।
पञ्चवक्त्रश्च करुणे पादाक्षरविनिर्मितः ॥

नान्यः

जलार्णवः—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० ० म प ध ० नि ० स .

मञ्ज

जवः—वर्णालङ्कारः

सरिगमपधनि, सनिधपमगरिस, सरिगमपधनि, धपमगरिस, सरिगमपध, पमगरिस, सरिगमप, मगरिस, सरिगमगरिस, सरिगरिस, सरिस, स.

प्रतापसिंहः

जाजीवसन्तः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स ध प म ग रि स .

मञ्ज

जाड्यम्

जाड्यमस्थिरचित्तत्वम् ।

भावविवेकः

—चित्राभिनयः

हृदये मुकुलं बध्वा पुरोभागे त्वमङ्गलः ।
कर्णस्थाने सूचिहस्त इष्टानिष्टश्रुतौ भवेत् ॥
पुरोभागे कर्तरी तु चालिता विरहार्थके ।
ऊर्ध्वाधोभागचलितो मयूरो वर्षदर्शने ॥

विनायकः

जातयः

द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा स्वरैर्जातिस्तु जायते ।

फणिशशमार्जारवानरश्वशिवकोकिलाः द्विस्वरसम्मिताः शुद्धाः। अजसूकरवृषहरिणरुर्वश्वा षट्त्रिस्वरसम्मिताः विकृतजातयः । मयूरव्याघ्रमातङ्गमानुषपञ्चास्याः पञ्चचतुःस्वरमिश्राः सङ्करजातयः

तेषां लक्षणं प्रत्येकं वक्ष्यते ।

औमापतम्

जातिः—तालप्राणः

अनुगायामिते धर्मकारणं जातिरुच्यते

व्याख्या -

अनुगतबुद्धेः कारणं धर्मो जातिः

अयं मनुष्यः मनुष्येष्वयं विप्रः इत्यनुगतबुद्धिः । तथैव तालेऽपि चतुरश्रत्र्यश्रादिबुद्धिः ।

चतुरश्रस्तथा त्र्यश्र इति तालो द्विधा मतः ।
चच्चत्पुटश्चाचपुट इति नाम तयोः क्रमात् ।
अन्येषां चैव सङ्कीर्णे गान्धर्वेऽभिदधुर्बुधाः ॥

व्याख्या - अन्येषां षट्पितापुत्रकादीनां समुद्भवः सङ्कीर्णो न नाट्ये प्रयोज्याः । गान्धर्व एव प्रयुक्ताः ।

अच्युतरायः

अस्मिन् विषये जैनमतचूडामणिमततालकलाविलासादिमतानामसामञ्जस्यं अच्युतरायानुक्तं खण्डितं च यद्यपेक्षा तत्र पश्यन्तु विपश्चितः।

ग्रन्थकर्ता

अनुगतबुद्धेः कारणं धर्मो जातिः। अयं मनुष्यः मनुष्येष्वयं विप्रः। तथैवायं तालः चतुरश्र इत्यादिबुद्धिः।

चतुरश्रस्तथा त्र्यश्र इति तालो द्विधा मतः।
चच्चत्पुटश्चाचपुट इति नाम तयोः क्रमात्॥
युग्मस्य ये त्रयो भेदाः षड्युग्मस्य प्रकीर्तिताः।
तेषामन्योन्यसंसर्गात्सङ्कीर्णा बहवो मताः॥

अयं भावः – युग्मस्य चच्चत्पुटचाचपुटयोः त्रयो भेदाः, एककलः, द्विकलः, चतुष्कल इति। चच्चत्पुटचतुष्कलस्य षोडश गुरवः। द्विगुणवर्धमाने चतुष्कले द्वात्रिंशत्। तस्य द्विगुणितस्य पुनश्चतुषष्टिः पुनर्द्विगुणितश्चतुष्कलोऽष्टाविंशत्युत्तरशतगुरुको भवति। अयं द्विगुणक्रमः। तथैव लघुश्चेदष्टौ लघवः एककलः। अष्टौ गुरवो द्विकलः। षोडशगुरवश्चतुष्कलः इति त्रयो भेदाः। आहत्य नव भेदाः। तथैव चाचपुटोऽपि नवभेदः स्यात्। तयोरन्योन्यसंबन्धात् बहवः सङ्कीर्णा जायन्ते। सङ्कीर्णजातेः पञ्च सप्त नव दशैकादश द्वादश वा कलाः। यथा –

चतुरश्रत्र्यश्रयोरर्धमिश्रणात् पञ्चगुरुः सङ्कीर्णः प्रभवति। चतुरश्रत्र्यश्रचतुरश्रार्धमिश्रणात् नवगुरुः सङ्कीर्णः। सप्तकेन सह त्र्यश्रमिश्रणाद् दशगुरुस्सङ्कीर्णः। एवमन्यत्र। कश्चित्तु चतुर्दशपञ्चदशषोडशसप्तदशगुरुका इति चतुर्धा सङ्कीर्णतालमाहुः। षट्पितापुत्रकादितालानां समुद्भूतं सङ्कीर्णत्वं न नाट्ये प्रयोज्यमिति केचिदाहुः। तन्मते सङ्कीर्णजातिर्गान्धर्व एव प्रयुक्ता। ननु चतुरश्रत्र्यश्रखण्डसङ्कीर्णमिश्रा इति जातयः पञ्च वर्तन्ते। न, मिश्रस्तु न जातिः।

तालजातिश्चतुर्धा स्यान्मिश्रस्तु न पृथग्भवेत्।

इति शार्ङ्गदेवः। तत्र शते पञ्चाशन्न्यायेन चतुरश्रस्य संग्रहे। त्र्यश्रोऽपि संगृहीतस्स्यात्ततोऽपि सम उच्यते। तदेतन्मतमप्यसत्।

मिश्रादिशब्दसामर्थ्यान्मिश्रः सङ्कीर्णखण्डयोः।
अन्तर्भावे तयोस्तस्मात्पृथक्त्वं नोपपद्यते॥

चूडामणिकारस्तु –

चतुरश्रादिशब्दानां योगरूढ्या प्रवर्तनात्।
चतुरश्रादिजातीनां न परस्परसङ्करः॥ इति।

जातिभ्रष्टाश्च ये तालाः मालातालाः प्रकीर्तिताः।
अव्यक्तसंहिताः पञ्चजातयः पूर्वचोदिताः।
एकादशादिभेदेन मालातालाः प्रकीर्तिताः॥

अयं भावः – अव्यक्तसंहिता इति। पूर्वोक्तनियमेन विना एकैकेनानुद्रतेन सहवर्तते चेन्मालाजातिः।

अच्युतरायः

जातिः

इदानीं सर्वपूर्वोक्तवाद्यवस्तु प्रजीवनात्।
जायमाना जातीरष्टादश ब्रमस्सलक्षणाः।
यदा ह्यष्टादशविधाः प्रोक्ता गीतिषु जातयः।
वाद्येष्वपि च विज्ञेयाः तथाष्टादश जातयः॥
रसभावप्रकृत्यादिविशेषप्रतिपत्तयः।
जायन्ते जातिभिर्व्यक्ताः ताः प्राह भरतो यथा॥

नान्यः

तत्र केयं जातिर्नाम। उच्यते – स्वरा एव विशिष्टाः सन्निवेशभाजो रक्तिमदृष्टाभ्युदयं च जनयन्तो जातिरित्युक्ताः। कोऽसौ सन्निवेश इति चेज्जातिलक्षणेन दशकेन भवति सन्निवेशः।

अभिनवगुप्तः

श्रुतिग्रहस्वरादिसमूहाज्जायन्ते जातयः। अतो जातय इत्युच्यन्ते। यस्माज्जायते रसप्रतीतिरारभ्यत इति जातयः। अथवा सकलस्य रागादेः जन्महेतुत्वाज्जातय इति। यद्वा जातय इव जातयः। यथा – नराणां ब्राह्मणत्वाद्यो जातयः। शुद्धाश्च विकृताश्चैवमत्रापि जातिलक्षणम्। जातिर्द्विधा शुद्धा विकृता च शुद्धा सप्तविधा। विकृता एकादशविधा।

मतङ्गः

षाड्जयार्षभी च गान्धारी मध्यमा पञ्चमी तथा।
धैवती च निषादी च सप्त शुद्धाः प्रकीर्तिताः॥

नान्यः

विकृतास्तु –

षड्जकैशिकी, आन्ध्री, गान्धारपञ्चमी. कैशिकी, षड्जोदीच्यवती, नन्दयन्ती, कार्मारवी, गान्धारोदीच्यवा, मध्यमोदीच्यवा, रक्तगान्धारी, षड्जमध्या इत्येकादशविधा।

पुष्करवाद्ये यतिलयपाणिप्रभृतिसंयुक्तं वादनं तस्यां जात्यामष्टादशभेदाः सन्ति। भरतग्रन्थे पाठभेदेन त्रीणि प्रत्येकं मतानि दृश्यन्ते। तेषां नामनिर्वचने च भिद्येते।

—गीताङ्गम्

अष्टादशविधा जातिः।

महांशादिदृढज्ञानं कुर्वन्त्येतास्तु जातयः।

कृष्णदासः

जातिप्रयोजनम्

उक्ताः किलाष्टादशजातयस्ता ब्रह्मोदितैरेव पदैः प्रयुक्ताः ।
शशाङ्कमौलेः स्तवने पुनन्ति सद्योमहापातकिनोऽपि मर्त्यान् ॥
यथैव सामानि ऋचो यजूंषि नैवान्यथा कैश्चिदिह क्रियन्ते ।
सामप्रभूता अपि जातयोऽमूः इहान्यथाष्टादश नैव कार्याः ।
प्रयुज्यमानास्तु यथावदेताः श्रेयांसि भूयांसि दिशन्ति सद्यः ॥

रघुनाथः

जातिभाषा—पाठ्यभाषा

द्विविधा जातिभाषा च प्रयोगे समुदाहृता ।
म्लेच्छशब्दोपचारा च भारतं वर्षमाश्रिता ॥

भरतः

जातिभेदहेतुः

आभ्योऽष्टादशजातिभ्यः सप्तस्वराख्याश्चोक्ता द्विधा उक्ताः शुद्धा विकृताश्चेति । तत्र शुद्धाः अन्यूनस्वरांशग्रहन्यासापन्यासाश्च । एभ्यो लक्षणेभ्योऽन्यतमेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा लक्षणैर्विकृतिमुपगता न्यासवर्जं विकृतसंज्ञा भवन्ति । तत्र न्यासविधौ शुद्धासु न्यासो नियमेन मन्द्रो भवति। विकृतासु च तारो वा मन्द्रो वा भवतीत्यनियमः । तत्र शुद्धानां जातीनां शुद्धत्वं विकृतत्वं च रूपद्वयमस्ति । एकादशसु विकृतासु च जातिषु विकृतत्वमेव रूपं भवति ।

मतङ्गः

जातिलक्षणम्

ग्रहांशौ तारमन्द्रौ च न्यासापन्यास एव च ।
अल्पत्वं च बहुत्वं च षाडवौडुविते तथा ।
एवमेता बुधैर्ज्ञेया जातयो दशलक्षणाः ॥

भरतः

जातिवक्त्रम्

वंशे फूत्काररन्ध्रम् ।

जातिविकृतत्वम्

आर्षभीं धैवतीं त्यक्त्वा पञ्चम्यः कैशिकी भवेत् ।

हम्मीरः

निषादिका पञ्चमिका गान्धारी चाथ मध्यमा ।
चतस्रो रक्तगान्धार्याः कारणं जातयस्तु ताः ।
योगाद्धैवतिकाषाड्जयोर्जायते कैशिकी तथा ॥

नान्यः

षाड्जीगान्धारिकायोगाज्जायते षड्जकैशिकी ।
षड्जिकामध्यमाभ्यां तु जायते षड्जमध्यमा ॥
गान्धारीपञ्चमाभ्यां तु जाता गान्धारपञ्चमी ।
गान्धार्यार्षभिकाभ्यां तु जातिरान्ध्री प्रजायते ॥
षाड्जी गान्धारिका तद्वत् धैवतीमिलितास्त्विमाः ।
षड्जोदीच्यवतीं जातिं कुर्युः कार्मारवीं पुनः ॥
उत्पादयन्ति नैषादीं पञ्चम्यार्षभिका युता ।
नन्दयन्तीं तु गान्धारीपञ्चम्यार्षभिकान्विता ॥
गान्धारी धैवती षाड्जी मध्यमेति युतास्त्विमाः ।
गान्धारोदीच्यवां कुर्युर्मध्यमोदीच्यवां पुनः ॥
एता एव विना षाड्ज्यो पञ्चम्या सह कुर्वते ।
कुर्युस्तारात्तु गान्धारी नैषादी न च धैवती ॥

जातीनां ग्रामविभागः

षड्जग्रामोद्भवास्ता तु षाड्जी चार्षभिका ततः ।
नैषादी धैवती षड्जोदीच्यवा षड्जकैशिकी ॥
षड्जमध्येति विज्ञेया मध्यमग्रामजाः पुनः ।
एकादशापि वक्ष्यामो गान्धारी मध्यमा तथा ॥
गान्धारोदीच्यवा रक्तगान्धारी पञ्चमी परा ।
मध्यमोदीच्यवा नन्दयन्ती गान्धारपञ्चमी ।
कार्मारवी तथा चान्ध्री कैशिकी चेति ताः स्मृताः ॥

नान्यः

जानु

नतोन्नते सम्मतं च विवृतं कुञ्चितं समम् ।
ततोऽर्धकुञ्चितं चेति जानूक्तं सप्तधा बुधैः ॥

अशोकः

जानुगतम्—देशीस्थानम्

पूर्वाङ्गमीषदानम्रं जानुनी भूतलस्थिते ।
यत्र जानुगतं तत्तु देवताराधने भवेत् ॥
होमे च दीनयाञ्चायां कुपितानां प्रसादने ।
क्षुद्रसत्वत्रासने च गूढं मृगविलोकने ॥

वेमः

वृषभासनतो भेदो ज्ञेयः सौष्ठववर्जनात् ।

विप्रदासः

जानुपृष्ठभ्रमरी—तिरिपनृत्ताङ्गम्

चतुरश्रपताकौ तु प्रसृतौ पार्श्वयोस्ततः ।
दक्षिणश्चरणो वामजानुपृष्ठे स्थितो भवेत् ॥
शिखरौ स्तनयोरूर्ध्वं दक्षिणावर्ततस्ततः ।
यथाशक्त्या विधातव्या जानुपृष्ठभ्रमिर्भवेत् ॥

वेदः

जानुभ्रमरी—तिरिपनृत्ताङ्गम्

कृत्वा कांस्यमयं पात्रं विस्तीर्णं सुदृढं पुनः ।
कण्ठद्वयसमायुक्तं समभूमौ निधापयेत् ॥

मध्ये तस्य क्षिपेत्तैलं जानु तस्योपरि न्यसेत्।
द्वितीयं चरणं पृष्ठे प्रसार्य करयोर्युगम्॥
भूमिमालम्ब्य गृह्णीयाद्भ्रमरीं प्रथमं पुनः।
पुनरेकेन हस्तेन भूमिमालम्ब्य च भ्रमेत्॥
करं तमपि संहृत्य भ्रमेन्निश्शङ्कचेतसा।
कुलालचक्रवत्प्रोक्ता भ्रमर्यो वेगयोगतः॥
दशोत्तरास्तु शतशः सा जानुभ्रमरी मता।
मतङ्गस्य मते शेषः साधनात्साधको भवेत्॥

वेमः

°—भ्रमरी

जानुभ्यामवनिं गत्वा भ्राम्येद्यत्र च सर्वतः।
रज्जुयन्त्रविमुक्तस्वदारुकन्दुकविभ्रमात्।
सा जानुभ्रमरी प्रोक्ता धीमता वेमभूभुजा॥

वेमः

जानुवेष्टनम्—करणम्

दण्डपादाङ्घ्रिणा हस्तो यदि संवेष्टितं भवेत्।
तदीयश्चेत्तदा प्रोक्तं जानुवेष्टनकं नटैः॥

देवेन्द्रः

जारमानम्—देशीनृत्तम् (उडुपाङ्गम्)

उत्कटस्थानके तत्स्यात्खण्डसूच्यावनीं व्रजेत्।
आदितालेन वामोर्ध्वत्रिपताकोऽथ दक्षिणः॥
हस्तः पार्श्वगतस्तिर्यक् त्रिपताकस्तथाविदम्।
दक्षिणाङ्घ्रे द्विवारं स्याच्चतुरश्रं ततः श्रयेत्॥
सव्यवामपताकौ च स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारयेत्।
गृहीत्वा तिरिपं पश्चादेवमङ्गान्तरेण तु॥
भवत्येवं सम्मुखं च सव्यास्यो दक्षिणां गतः।
गृहीत्वा पूर्ववद्दक्षपादं वामस्तु संस्थितः॥
तेनैवाङ्गेन तिरिपस्ततो वाममुखो भवेत्।
गृह्णीयात्पूर्ववत्सर्वं वामपादोपरि स्थितः॥
दक्षभागस्तु तिरिपो दक्षिणावर्ततो भवेत्।
ततः सम्मुखमास्थाय समसूच्यां पताकयोः॥
प्रसारणं तु हृदये शिखरद्वयमाचरेत्।
एवं द्विवारं कृत्वा च दक्षपादं निवेशयेत्॥
उपरिष्टाद्वामजानोर्दक्षिणावर्ततो भ्रमेत्।
मण्डिभ्रमरीका सा स्यादेवमङ्गान्तरे भवेत्॥
ततो वामाङ्घ्रिसूचीं च वामपार्श्वे प्रसारयेत्।
अलपद्मद्वयं दक्षपार्श्वतश्च प्रसारयेत॥
ततस्सव्यपदे सूचीं सव्यपार्श्वे प्रसारयेत्।
परिवृत्तालपद्मौ च वामपार्श्वे प्रसारयेत्॥
अलपद्मस्वस्तिकं तद्विधाय वामपार्श्वतः।
अलपद्मद्वयं दक्षपादसूच्या सहैव तु॥
भ्रामयन्मण्डलाकारमुल्बणौ वामपार्श्वतः।
कृत्वा दक्षिणसूच्याश्च वलनत्रयमाचरेत्॥
ततः पताकप्रसरं सव्यं कृत्वा तकारणम्।
हृदि वामं च शिखरं तदा स्याज्जारमानकम्॥

वेदः

जाराङ्गी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि स .
(अव) स नि ध प ग रि स .

मञ्ज

जारुः

अयमान्ध्रभाषाशब्दः।
तन्त्रीस्फोटने चमत्कारः। क्षिप्रापसर्पणम्।

जालपु—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) प ध नि स रि ग म प ध .
(अव) प म ग रि स नि ध प ग म .

मञ्ज

जिष्णुः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः।
ग म प नि स .

नान्यः

जिह्वा—दृष्टिः

गूढाधोनिपतत्तारा शनैस्तिर्यग्विलोकनैः।
आकुञ्चितपुटापाङ्गा दृष्टिर्जिह्वाभिधा मता।
असूयालस्ययोः कार्या जडतायां च नर्तकैः॥

विप्रदासः

जडतालस्ययोरेषा स्यादसूयावहित्थयोः।

वेमः

जीमूतः—रागः

न्यासांशकग्रहविधावृषभेण नित्यं
युक्तश्च पञ्चमनिषादरवेण युक्तः।
स्यात्कुन्तिमाविनत तानयुतोत्तराङ्गो
जीमूत इत्यभिहितोऽद्भुतवीरयोर्यः॥

नान्यः

ऋषभांशग्रहन्यासः तदपन्याससंयुतः ।
निषादपञ्चमोपेतो रागो जीमूत इष्यते ॥

याष्टिकः

—ग्रामः

ग्रामशब्दे द्रष्टव्यम् ।

जीवकः—तानः

षड्जग्रामे नारदीयतानः ।
ग म प नि स .

नान्यः

जीवनः—तानः

षड्जग्रामे नारदीयतानः ।
स रि म प ध .

नान्यः

जीवन्तिनी—मेलरागः (दिवामणिमेलजन्यः)

(आ) स म प ध नि स .
(अव) स नि प म ग स .

मञ्ज

जीवस्वरः

अंशस्वरोऽप्यसावेव जीवस्वर इति स्मृतः ।

तुलजः

जीवा—वीणाङ्गम्

नादं सञ्जीवयत्येषा यतो जीवा ततः स्मृता ।

कुम्भः

वीणालक्षणे द्रष्टव्यम् ।

तथा जीवा विधातव्या लग्ना नादे यथा भवेत् ।
यत्तया जीव्यते नादः तेन जीवेति सा मता ।

पार्श्वदेवः

जीविकावसन्तः—मेलरागः (खरहरप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स .
(अव) स नि प म रि स .

मञ्ज

जुगुप्सा—स्थायिभावः

जुगुप्सानाम स्त्रीनीचप्रकृतिका । सा चाहृद्यदर्शनश्रवणपरिकीर्तनादिभिरुत्पद्यते । तस्यास्सर्वाङ्गसङ्कोचनिष्ठीवनमुखविकूणनहृल्लेखादयोऽनुभावाः ।

नासाप्रच्छादनेनेह गात्रसङ्कोचनेन च ।
उद्वेजनैस्सहृल्लेखैर्जुगुप्सामभिनिर्दिशेत् ॥

भरतः

जुगुप्सिता—दृष्टिः

सङ्कोचितपुटा मध्या दृष्टिर्निःपीततारका ।
लक्ष्यावलोकनोद्विग्ना जुगुप्सायां जुगुप्सिता ॥

सोमेश्वरः

जुञ्जोटी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स नि ध स रि ग म प ध नि .
(अव) ध प म ग रि स नि ध प ध स

मञ्ज

जुबाहुला—मेलरागः (गायनप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग स .

मञ्ज

जेकनिकः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध नि स .
(अव) स नि प म ग रि स .

मञ्ज

जैताश्रीः—रागध्यानम्

एषा माधुरवेषा विशेषपटुरकटुदेशभाषाभृत् ।
स्वैरे मदनावेशं करोत्यलेशेन जैताश्रीः ॥

सोमनाथः

जोगिभैरवी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि ध नि स .
(अव) स ध प म रि ग रि स .

मञ्ज

जोगी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स .
(अव) स ध नि ध प म रि म ग रि स .

मञ्ज

जोडः—धानवलागनृत्तम्

देङ्कीपदद्वयं यत्र संयोज्योर्ध्वं पतेद्भुवि ।
तदा जोड इति ख्यातः कोहलेन मनीषिणा

वेदः

जोडणी—वाद्यप्रबन्धः

यत्र प्रत्येकमुक्तानां पाटानां मेलनं भवेत् ।
स जोडणीति कथिता वाद्यविज्ञानशालिभिः ॥

वेमः

पाटानां पृथगुक्तानां मिश्रणाज्जोडणी मता।

शार्ङ्गः

—पाटवाद्यम्

एकोऽथवा द्वौ चत्वारो यद्वा चाष्टौ क्रमेण वा।
व्युत्क्रमेणाथवा खण्डाः खण्डतालविवर्जिताः।
प्रयुज्यन्ते यदा तज्ज्ञैः कथिता जोडणी तथा॥

वेमः

जोम्बडी—देशीतालः

जोम्बल्यां द्वौ विरङ्गमः। ०ँ०ँ

(अस्य तालस्य नाम ग्रन्थान्तरे संवदनीयम्)

मदनः

जोसीला—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि प ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मञ्ज

ज्यायसेनापतिः

अयं काकतीयगणपतिमहाराजस्य गजसैन्याधिपतिः। अनेकानग्रहारान् शिवाय द्विजेभ्यश्च प्रादादिति तच्छिलाशासनेभ्यो गम्यते। कालः क्रै. प. १२४५। कवितायां वागस्यातिप्रौढा। अनेन नृत्तगीतवाद्यरत्नावलीनामकाः त्रयो ग्रन्था निर्मिताः। नृत्तगीतरत्नावल्यौ पण्डितमण्डल्या उदाहृते

ज्येष्ठः—तानः

षड्जग्रामे नारदीयतानः।
नि रि ग म ध.

नान्यः

ज्येष्ठाभिनयः

पद्मकोशहस्तस्योत्तानकरणेन कर्तव्यः।

महाराष्ट्रे

ज्येष्ठासारितम्—गीतम्

तस्मिन् त्रयः चतुष्कलषट्पितापुत्रकतालाः।
आदिमताले सप्तकलास्त्याज्याः। अन्त्ये प्लुतरूपसन्निपातः

ज्येष्ठाहस्तः

(छत्रमण्डलाकृतिर्ज्येष्ठा)

पद्मकोशो ह्यधोगश्चेज्ज्येष्ठायां युज्यते बुधैः।
अधोग इत्युद्वेष्टिताधोमुखः।

शृङ्गारः

ज्योतिष्टोमः—तानः

षड्जग्रामे निगहीनौडुवः।
ध प म रि स.

कुम्भः

ज्योतिष्मती—मेलरागः (ज्योतिस्स्वरूपिणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध म प म ग रि स.

मञ्ज

ज्योतिस्स्वरूपिणी—मेलकर्ता

स रि ग ० ० म प ० ध नि स.

मञ्ज

ज्योत्स्ना—प्राकृते मात्रावृत्तम्

द्वौ पञ्चमात्रागणौ लगौ च।
५ + ५ + लग

विरहाङ्कः

—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

चन्द्रातपो ज्योत्स्ना।

भोजः

ज्वालकेसरी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

ज्ञानावतरणम्—रूपकभेदः

ज्ञानावतरणं तत्र लक्ष्यते हरिभूभुजा।
चतुर्वर्गफला तत्र कथा दिव्याश्रया भवेत्॥
वृत्तयः पञ्च कर्तव्याः तावन्तः सन्धयस्तथा।
अङ्का दश प्रयोक्तव्याः...........॥

हरिपालः

झङ्का—देशीलास्याङ्गम्

पुरतः पार्श्वतो यद्वा किञ्चिदुद्धतिपूर्वकम्।
चलितं ललितं गात्रमाक्षिपन्ती विलासतः॥
सामाजिकानां हृदये व्याहरन्तीव नृत्यती।
यत्र सा कथिता झङ्का श्रीमता वेमभूभुजा॥

वेमः

झङ्कारध्वनिः—मेलकर्ता रागः

स ० रि ग ० म ० प ध नि ० ० स.

मञ्ज

झङ्कारभ्रमरी—मेलरागः (झङ्कारध्वनिमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

झङ्कारवाणी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म रि स.

मञ्ज

—देशीतालः

लपाभ्यां झङ्कृतिः प्रोक्ता। । ऽ

कुम्भः

झंझातालः

एतौ पुनश्चेद्धिकैर्भवेतां पुरोदिताभ्निन्नतलस्तदासौ।
झं झेति पाटाक्षरसंयुतत्वात् झं झादितालौ गदितौ पुराणैः॥

एतौ कांस्यतालौ।

कुम्भः

झणालता—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध प ग रि स.

मञ्ज

झडर्पणी—पाटवाद्यम्

आदौ मध्येऽवसाने वा प्रयुज्यन्ते विचक्षणैः।
यत्र सर्वाणि वाद्यानि तामाख्यन्ति झडर्पणीम्॥

वेमः

झम्पः—देशीतालः

व्यन्तद्रुतौ लघुर्झम्पे। ० ०।

मदनः

—ध्रुवालङ्कारः

झम्पातालेन संयुक्तो झंपालङ्कार उच्यते।
तत्र स्यान्नाट्यझंपायामादौ तावदनुद्रुतः॥
एकाक्षरमितः पश्चाद्द्रुतो द्व्यक्षरसम्मितः।
ततस्सप्ताक्षरीकालसम्मितो लघुशेखरः॥
वाग्गेयकारझम्पायां विरामान्तद्रुतो मतः।
त्र्यक्षरस्सपरं सप्ताक्षरोच्चारणसम्मितः॥
लघुशेखरनामैको झंपातालावुभाविमौ।
दशलघ्वक्षरोच्चारसम्मितावि‍ति निर्णयः॥
अनयोरुभयोर्नाट्यझम्पा प्रामाणिकी स्मृता।
सरुग सरि सरि गमा, रिगमरिगरिगमपा॥

वेङ्कटमखी

झम्पा—ध्रुवतालः

झम्पा तालो द्विधा नाट्यवीणयोः परिदृश्यते।
तत्र स्यान्नाटयझंपायामादौ तावदनुद्रुतः॥
एकाक्षरमितः पश्चात् द्रुतो द्व्यक्षरसंमितः
ततः सप्ताक्षरीकालसम्मितो लघुशेखरः॥
वाग्गेयकारझंपायां विरामान्तद्रुतो मतः।
त्र्यक्षरः सपरं सप्ताक्षरोच्चारणसम्मितः॥
लघुशेखरनामैको झंपातालावुभाविमौ।
दशलघ्वक्षरोच्चारसम्मिताविति निर्णयः॥

श्री

झम्पातालः—देशीतालः

झम्पाताले लघुस्त्वेकः सविरामद्रुतद्वयम्। । ० ०

सुधाकलशः

झलवराली—मेलकर्ता रागः

स रि ग ० ० ० म प ध ० ० नि स.

मञ्ज

झल्लिका—वीणावादने दोषः

कर्णास्फोटकरं वाद्यं झल्लिकेति निगद्यते।

कुम्भः

झालकेसरी—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स ध प म रि स.

मञ्ज

झालमञ्जरी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि स.
(अव) स नि प ध प म रि स रि स.

मञ्ज

झोम्पटः—ध्रुवालङ्कारः

झोम्पटाख्येन तालेन निबद्धो झोम्पटः स्मृतः।
तत्र झोम्पटताले द्विद्व्यक्षरौ द्वौ द्रुतौ ततः॥
लघुरेकः परिज्ञेयः चतुरक्षरसंम्मितः।
आहत्याष्टाक्षरमितो झोम्पटः स्याद्विमातृकः॥

सरि. गम, पधनिस. सनिधप, मगरिस.

वेङ्कटमखी

—प्रबन्धः

अन्येऽपि भेदा विद्यन्ते झोम्पटस्य पुनस्त्रयः
गद्यतः पद्यतश्चैव गद्यपद्यमयस्तथा॥
झोम्पटं पद्यजं चैव गद्यपद्यमयं तथा।
लघुशेखरताले स्युरन्येऽल्पगमकादयः॥
प्रतिमट्ठे तृतीये च मट्ठनिस्सारुके तथा।
चण्डनिस्सारुके चाथ पाटभेदतृतीयके॥

एतेषु झोम्पटा गेया यत्प्रोक्ता लघुशेखरे ।
कुडुक्काख्येन तालेन झोम्पटो गीयते तदा ॥
पदैरपि विना कार्या तथा भोगस्य कल्पना ।
एवमष्टादश प्रोक्ता झोम्पटा गीतवेदिभिः ।
सारङ्गप्रमुखास्संज्ञा विनियोगप्रभेदतः ॥

अन्यमतेन विभागः ।

नान्दिसंज्ञश्च रामश्च माधवः पुरुषोत्तमः ।
नारायणषण्मुखश्च रौहिणेयस्सुधाकरः ॥
साक्षेपश्चाथ रेवन्तो वासवः कुसुमाकरः ।
बलभद्रो भृगुः कृष्णो कैरातेयस्तथापरः ॥
विदूषको नारदश्च रुद्रः कमलसंभवः ।
दामोदरो रूपकश्च कान्तयोगेश्वरा इति ॥
तारजोऽतारजश्चेति झोम्पटे जातियुग्मकम् ।
तारो ध्वनिस्समुद्दिष्टो गायकैस्स्थानकाख्यया ॥
तेन तारेण संयुक्तो झोम्पटस्तारजस्स्मृतः ।
तारजस्य परिज्ञेयं तत्र भेदचतुष्टयम् ॥
तच्च दुष्करमेवोक्तं गीतविद्याविशारदैः ।
अतारजस्य गीतज्ञैः भेदत्रितयमीरितम् ॥
दुष्करं सुकरं चेति भिद्यते तदपि द्विधा ।
प्रतापतिलकस्तत्र प्रथमः परिकीर्तितः ॥
अन्यः प्रतापसङ्गस्स्यात्प्रतापोऽचलपूर्वकः ।
प्रतापवर्धनश्चान्यत् चतस्रस्तारजे भिदा ॥

जगदेकः

गणैकवृद्ध्याष्टगणावसानः प्रयोगवान् प्रासविभूषितश्च ।
स तालभेदाद्बहुधाप्रयुक्तो रसानुविद्धस्त्विह झोम्पटस्स्यात् ॥

तस्य भेदाः । प्रायेगिकः, क्रमः, क्रमविलासः विचित्रः, विचित्रलीला इति पञ्चभेदाः ।

नान्यः

वारद्वितयमुद्ग्राहः प्रथमं परिगीयते ।
सकृद् द्वितीय उद्ग्राहो गीयते च ततो ध्रुवः ॥
ध्रुवो वारद्वयं गेयः पश्चादाभोग इष्यते ।
पुनर्गेयो ध्रुवः प्राज्ञैः गीतलक्षणवेदिभिः ॥
मट्टकङ्कालतालाभ्यां प्रतितालेन वर्जितः ।
अन्यस्तालः प्रयोक्तव्यो डोम्बटेर्लक्षणं त्विदम् ॥
गारुडाख्येन तालेन द्वितीयेन तथैव च ।
प्रतिमट्टाभिधानेन तृतीयेन तथैव च ॥
अन्यो निस्सारु न स्यादेकतालिकया तथा ।
षडमी झोम्पटास्सिद्धास्साम्प्रतं तालसंज्ञया ॥ सोमेश्वरः

भाग एकोऽथ गातव्यो यथैव ध्वनिकुट्टनी
उद्ग्राहस्यात्पदैरन्यैर्झोम्पटो गमकस्थितिः ।
प्रासवृद्धियुतो गेयो झोम्पटो प्रभवेदिति ॥

हरिपालः

—ध्रुवतालः

तत्र झोम्पटताले द्विद्व्यक्षरौ द्वौ द्रुतौ ततः ।
लघुरेकः परिज्ञेयः चतुरक्षरसम्मितः ।
आहत्याष्टाक्षरमितो झोम्पटः स्याद्द्विमात्रकः ॥

वेङ्कटमखी

ट

टक्ककाशकः—रागः

धैवतीमध्यमोद्भूतष्टक्ककैशिकसंज्ञकः ।
धैवतांशग्रहन्यासः काकल्यन्तरभूषितः ॥

मोक्षदेवः

दैत्यावसाने शृङ्गारबीभत्सरससंश्रये ।
स्वल्पसप्तमगान्धारो ग्रहांशार्पितधैवतः ॥
अपन्यासो निगौ चैव विस्फुरदृषभस्वरः ।
उत्तरायतमूर्छायां ताने सति सुवर्णके ॥
मीनकेतुमहाकालदेवताभ्यामधिष्ठितः ।
धैवतीमध्यमाजात्योर्जायते टक्ककैशिकः ॥

नान्यः

धैवतांशस्तदन्तश्च स्वल्पद्विश्रुतिकस्वरः ।
मध्यमाधैवतीजात्योर्जायते टक्ककैशिकः ॥

कश्यपः

षड्जग्रामेण संबद्धो लक्ष्यते टक्ककैशिकः ।
षड्जमध्यमपूर्वाभ्यां ग्रामाभ्यामेव जायते ॥
चतुःश्रुतिस्वरयुतो धैवतो ग्रहणेंऽशके ।
न्यासे निषादगान्धारौ काकल्यन्तरसंयुतौ ।
संपूर्णो लक्षितं चैव टक्ककैशिकलक्षणम् ॥

हरिः

तक्करागः

षड्जग्रामसमुद्भूतष्टक्करागो निरूप्यते ।
षड्जो ग्रहेंऽशे न्यासे च निषादः पञ्चमो मतः ॥
अल्पौ निषादगान्धारौ काकल्यन्तरसंयुतौ ।
संपूर्णश्च भवेदेतत् टक्करागस्य लक्षणम् ॥

हरिः

—भाषारागः

न्यासांशग्रहषड्जको.........षाड्जिसंभवः ।
स्वल्पस्वीकृतधैवतर्षभरवस्संवादिमध्यध्वनिः ॥

वीरे रौद्ररसे च वा......तेवस्फुरज्जीवनो,
युक्तश्चोत्तरमन्द्रया..........टक्करागः पुनः ॥

नान्यः

षड्जन्यासांशसंयुक्तो धैवतर्षभदुर्बलः .
षड्जग्रामसमुद्भूतः टक्करागः प्रकीर्तितः ॥

कश्यपः

धैवतीषड्जमध्याभ्यां टक्करागस्समुत्थितः ।
षड्जांशन्याससंयुक्तः काकल्यन्तरभूषितः ।
वीररौद्राद्भुतरसौ गीयते स्वल्पपञ्चमः ॥

मोक्षः

न्यासोंऽशः पञ्चमस्स्याद्वै अपन्यासश्च धैवतः ।
मध्यमोऽस्य स्वरस्स्वल्पो गान्धारस्सप्तमो यदि ॥
पञ्चमीषड्जमध्याभ्यां जातश्शृङ्गारहास्ययोः ।
जायते टक्करागाख्यः कन्दर्पगुणदैवतः ॥

नान्यः

स्यात् षड्जमध्यमाज्जातः पञ्चम्याश्च विनिर्गतः ।
टक्करागोऽल्पद्विश्रुतिः पञ्चमांशौ तु मध्यमः ॥

नारदः

टक्कवेसरः—रागः

षड्जन्यासांशसंयुक्तो धैवतीषाड्जिकोद्भवः
पञ्चमेन विहीनस्तु टक्करागस्तु वेसरः ॥

नान्यः

टक्कसैन्धवः—रागः

धैवतीषड्जिकाजात्योर्जायते टक्कसैन्धवः ।
षड्जांशन्याससंयुक्तो गेयः पञ्चमवर्जितः ॥

मोक्षः

टक्कसैन्धवी—रागः

षड्जान्ता मध्यमांशा च धैवतेन प्रदीपिता ।
गान्धारतारमन्द्रा च परिहीनाथवा भवेत् ।
सङ्ग्रामे विनियोज्येयं सैन्धवी टक्करागजा ॥

जगदेकः

टक्का—अवनद्धम्

अस्मादप्यधिका टक्का टेकारबहुला यतः ।
अस्मात् डमरुवाद्यात् ।

सोमेश्वरः

—मेलरागः (धेनुकमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म प ध नि स .
(अव) नि ध प म ग रि ग स .

मञ्ज

टङ्कमुखः—देशीतालः

नजौ नभौ प्लुतश्चैव ताले टङ्कमुखाह्वये
१७ मात्राः ।

तालप्रस्तारः

टङ्कारप्रिया—मेलरागः (गमनश्रयमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म प ध नि स .
(अव) स नि प म ग रि स .

मञ्जः

टम्बकी—अवनद्धम्

एवं विधा च या लघ्वी टम्बकी सा प्रकीर्तिता ।
एवं विधा निस्साणवदित्यर्थः ।

सोमेश्वरः

टीपा—वंशे वादनक्रमः

मुखसंयोगसाङ्कटयवादिते मुखरन्ध्रके ।
टीपा पटीयसा चक्षुस्तं प्रकारं पुरातनाः

कुम्भः

तारस्था मुखसंयोगसङ्कटे मुखरन्ध्रके ।
तं वादनप्रकारं च टीपामाचक्षते जनाः ॥

शार्ङ्गदेवः

टीपिः

टीपिरावृत्तिर्वर्णानां टिरिकीत्यभिसंज्ञिनाम् ।

कुम्भः

ठ

ठक्कः—मेलरागः

रिधौ तु कोमलौ ज्ञेयावाभीरी मूर्छनायुते
आरोहे च धवर्ज्यत्वं रागे ठक्काभिधानके ॥
तृतीयप्रहरोत्तरगेयः

अहोबिलः

ठक्कसैन्धवः—रागः

षड्जग्रामेण संबद्धो ठक्कसैन्धव उच्यते ।
षड्जग्रहांशकन्यासः पञ्चमाल्परसपूर्णकः ॥
काकलीस्वरसंयुक्तः स्याद्गान्धारनिषादयोः ।
निरूपितमिति स्पष्टं ठक्कसैन्धवलक्षणम् ॥

हरिः

ठेवा—देशीलास्याङ्गम्

यत्रात्तरङ्गितौ शश्वदपाङ्गौ भावगर्भितौ ।
नर्तने मृगशावाक्ष्याः सा ठेवा कथिता बुधैः ॥

वेमः

डमामा—अवनद्धवाद्यम्

तम्बकीति नामान्तरम्।

डमरी—देशीचारी

जानुपर्यन्तमेकस्य पादमन्यन्तु कुञ्चितम्।
उत्क्षिप्यान्तर्बहिश्श्लिष्टं भ्रमणं डमरी भवेत्॥
जानुदघ्नं यमुत्क्षिप्य कुञ्चितं चरणं द्रुतम्।
यदान्तर्बहिरावृत्या भ्रामयेड्डमरी तदा॥

कुम्भोपि डमरीत्येव वक्ति।

ज्यायनः

डमरुकम्

वितस्तिमात्रः कर्तव्यः सोऽष्टाङ्गुलमुखद्वयः।
त्रिवलीवर्त्मना कक्षमध्ये डमरुको भवेत्॥
मुखयोश्चर्मणा नद्धो मण्डलीद्वयमण्डितः।
बद्धस्सूत्रगणैर्गाढं मध्ये चैव निपीडितः॥
अष्टाङ्गुलायतावन्यौ कार्यौ वदनगोलके।
मध्ये विधार्य हस्ताभ्यां वाद्यो डवडवाक्षरैः॥

सोमेश्वरः

करौ डमरुकाकारौ मस्तकावधरेचितौ।
पादौ समानसंयुक्तौ वलिता यत्र चेत्कटी।
एतड्डमरुकं नाम प्रोक्तं हरिमहीभुजा॥

हरिपालः

डमरुकुट्टिता—भुडुपचारी

पादश्चेत्कुट्टितः पूर्वं लुठितोऽङ्गुलिपृष्ठतः।
पश्चान्निकुट्टितः स्थाने तदा डमरुकुट्टिता॥

अशोकः

डमरुद्वयकुट्टिता—भुडुपचारी

पादयुग्मकृता सैव डमरुद्वयकुट्टिता।

सेति डमरुकुट्टिता

अशोकः

डमसः—अवनद्धम्

सुपक्वं च घनं श्लक्ष्णमल्पवक्त्रं मनोहरम्।
चर्मणानद्धवदनं पाणिभ्यां वादयेद्दृढम्॥
वितस्तिद्वयदैर्घ्यः स्याद्द्वादशाङ्गुलवक्त्रकः।
षड्विंशति परीणाहो वल्लीवलयवेष्टितः॥
कवलानद्धवदनः सप्तरन्ध्रनियन्त्रितः।
सूत्ररज्वा दृढं बद्धो दक्षिणे कुडुपाहतः॥
वामे वामकराघातः स्कन्धकस्थानमञ्चितः।
डकारबहुलो वाद्यो डमसः परिकीर्तितः॥

सोमेश्वरः

डालः—स्थलस्थखाडनृत्तम्

चतुस्तालान्तरौ पादौ पताकौ प्रसृतौ यदि।
पार्श्वयोरुत्सृतिं कृत्वा भ्रमयन्मस्तकोपरि॥
पार्श्वान्तरे दक्षिणेन पदा भूतलमाश्रयेत्।
यदा तदा डाल इति प्रथितः पूर्वसूरिभिः॥

वेदः

—देशीलास्याङ्गम्

किञ्चिच्चलत्करन्यस्तमुक्ताफलमनोहरम्।
नर्तने निभृतं गात्रचलनं डाल उच्यते॥

वेमः

डिमः—रूपकम्

षोडशनायकयुतः यथा–नरकोद्धरणम्। विख्यातवस्तुविषयः, यथा–वृत्रोद्धरणम्। दीप्तरसकाव्ययोनिः, प्रख्यातनायकः, मायाकुहकसम्पूर्णः, इन्द्रजालसमाकुलः, पिशाचसुरासुरयक्षरक्षोनागसङ्कुलः, उल्कापातावकीर्णः, कैशिकीवृत्तिहीनः, चतुरङ्कः, मुखप्रतिमुखगर्भनिर्वहणाख्यचतुस्सन्धिकः।

सागरनन्दी

शृङ्गारहास्यवर्ज्यं शेषैस्सर्वै रसैस्समायुक्तः।
प्रख्यातवस्तुविषयः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव॥
रौद्रभयानकबीभत्सवीरकरुणाद्भुतोपेतः।
मायेन्द्रजालबहुलो बहुपुस्तोत्थानसंयुक्तः॥
निर्घातोल्कापातैरुपरागैश्चन्द्रसूर्ययोर्युक्तः।
युद्धनियुद्धनिबद्धः संफेटकृतश्च कर्तव्यः॥
सात्वत्यारभटीभ्यां वृत्तिभ्यामन्वितो डिमः कार्यः।
षोडशनायकबहुलः तद्ङ्गैर्नानाश्रयविशेषः॥

भोजः

अङ्गिरौद्ररसोपेतः बीभत्सादिनिरन्तरः।
सप्रवेशकविष्कम्भश्चतुरङ्को डिमः स्मृतः॥

इदं त्रिपुरदाहाख्ये लक्षणं ब्रह्मणोदितम्।
उदाहरणमेतस्य वृत्रोद्धरणमुच्यते।
तारकोद्धरणं तद्वत्तत्र विलोक्यताम्॥

शारदातनयः

रौद्रो रसोऽङ्गीकर्तव्यश्चत्वारोऽङ्कास्सविस्तराः।
दीर्घवृत्तिविचित्रार्थो निर्विमर्शो डिमो भवेत्॥

सर्वेश्वरः

डिमो डिम्बो विद्रव इति पर्यायाः। तद्योगादयं डिमः। अन्ये तु डयन्त इति डियः। उद्धतनायकाः। तेषामात्मनां वृत्तिर्यत्रेति। इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य इति ह्रस्वः। नानाश्रय इत्यनेन सर्वभावयुक्तत्वादिति वृत्तवैचित्र्यमाह। दिनचतुष्टयवृत्तमेवात्र प्रयोज्यम्। अङ्कावतार एव चात्र भवति। चूलिकाङ्कमुखयोः युद्धादिवर्णने समुपयोगोऽस्ति। वस्तुतः प्रवेशकाद्यनिषिद्धमेव

अभिनवगुप्तः

डिल्लायी—देशीलास्याङ्गम्

भावार्थहृदयं हेलामन्थरं मन्थसौष्ठवम्।
श्लथन्मधुरमङ्गं चेड्डिल्लायी कथिता मता॥

वेमः

'मन्थं मधुरम्'। वेमो डिल्लायीत्याह।

—प्रबन्धः

अस्याः पूर्वार्धमुद्ग्राहः स चावर्त्यैव गीयते।
समो वा विषमो वापि ग्रहेष्वेको भवेदिह॥
ईषदेव द्वितीयार्धं पूर्ववद्गीयते बुधैः।
ततो मेलापको गेयो मेलकोद्ग्रामयोरिति।
डेङ्कीतालः प्रदर्श्यस्यादिति डेङ्की निरूपिता॥

हरिपालः

डेङ्की चतुष्प्रकारा स्यात्तन्मानं प्रचक्षते।
मुक्तावली वृत्तमाला तृतीया वृत्तबन्धनी॥
चतुर्थी युग्मिनी ज्ञेया तासां लक्षणमुच्यते।
स्वेच्छया गृह्यते यत्र नादाक्षरसमन्विता॥
तालशून्यस्ततस्तालो डेङ्कीका सा प्रकीर्तिता।
इत्येतद्डेङ्किकालक्ष्म मतङ्गमुनिनोदितम्।
तदसद्वृत्तवत्वेन लक्ष्यस्यादर्शनेन च॥

जगदेकः

आदिमध्यावसानेषु ताल एकः प्रयुज्यते।
द्रुतमध्यविलम्बेन मानेन तु विचक्षणैः॥
उद्ग्राहेषु भवेद्यस्यास्समानं चरणद्वयम्।
तृतीयश्च चतुर्थश्च गातव्यो भिन्नगीतकः॥
वर्णनीयगुणोदारौ पादौ प्रासयुतौ ध्रुवौ।
आभोगश्च ततः कार्यः स्वैरुचैरलंकृतः॥
देवीनाम्ना समोपेतो नृपनाम्ना समन्वितः।
रम्यं ललितमाभोगं प्रयुज्य तदनन्तरम्॥
पुनर्ध्रुवं सकृद्गीत्वा ग्रहतालेन युज्यते।
ग्रहे मेलापके मोक्षे कार्य एको यथारुचि।
आदितालोऽथ कङ्कालः प्रतितालोऽथवा बुधैः॥
ध्रुवे चैव तथाभोगे ताल एकः प्रयुज्यते।
ग्रहतालं परित्यज्य योज्यस्तालो यथेच्छया।
एको रागो भवेदस्या तालद्वितयमेव हि।
लक्ष्मेदं डेङ्किकायाश्च कथितं सोमभूभुजा

सोमेश्वरः

डोचिली—तालः

बद्धापणदेशीतालस्य नामान्तरम्।

डोचिलीतालो बुधैर्बद्धापणः स्मृतः।
पृथक् लघुद्वयी तत्र सविरामा गता यथा॥

कुम्भः

डोम्बकृतिः—भाषाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

मध्यषड्जं ग्रहं कृत्वा द्वीतीयस्वरमेत्य च।
तृतीयं च द्वितीयं च विलम्ब्याथ ग्रहं स्पृशेत्॥
ग्रहात्ततस्तृतीयं च तुरीयं च ततः परम्।
तृतीयान्तं समेत्याथ स्थायिनि न्यस्यते यदा॥
तदा डोम्बकृतिर्ज्ञेया भूपाली सैव सम्पदा।
एतस्या मध्यमस्यापि लक्ष्यज्ञैः प्रायशः स्मृतः॥

वेमः

—रागः

त्रवणाङ्गं डोम्बकृतिस्सांशा धान्ता रिपोज्झिता।

हम्मीरः

डोम्बक्रिया—भाषाङ्गरागः

या भिन्नषड्जे त्रवणा तदङ्गं डोम्बक्रिया भूपतिनोपदिष्टा।
सांशग्रहा धैवतविश्रमाढ्या विवर्जिता चर्षभपञ्चमाभ्याम्॥
हेमन्तकाले प्रथमे दिनार्धे प्रगीयते वा करुणे रसे च।
षड्जस्वरस्थानकृतावसाना तामेवरत्नाकरकृज्जगाद॥

कुम्भः

—रागः

अतः परं भिन्नषड्जसमुद्भूता त्रावणी…।
तदङ्गं स्यात् डोम्बकृतिर्धैवतन्याससंयुता॥
षड्जांशा पञ्चमेनापि ऋषभेण विवर्जिता।
एवं डोम्बकृतिं प्राह विचारचतुराननः॥

हरिः

धैवतांशग्रहन्यासां निजस्थाने प्रकम्पिताम्।
पञ्चमर्षभहीनां च तज्ज्ञा डोम्बकृतिं विदुः॥

सोमेश्वरः

धैवतांशग्रहन्यासां परिहीनां समस्वराम्।
आगान्धारं तारमन्द्रां तज्ज्ञा डोम्बकृतिं विदुः॥

त्रवणाया इवैतस्या ज्ञेयमालापरूपकम्।
लक्षणाभिहितैर्भेदैः पृथक्भूता मनीषिभिः ॥
नान्यः

धैवतांशग्रहन्यासा त्रावण्यङ्ग समस्वरा।
गतारमन्द्रा संत्यक्तरिपा डोम्बकृतिर्मता ॥
सोमराजः

भिन्नषड्जसमुद्भूता भाषा सा त्रवणाभिधा।
अङ्गं डोम्बकृतिस्तस्या धैवतान्ता रिपोज्झिता।
षड्जांशेन समायुक्ता दैन्ये तु विनियुज्यते ॥
जगदेकः

डोम्बक्री—भाषाङ्गरागः

षड्जग्रहो धैवतान्तो डोम्बक्री करुणे रसे।
हेमन्तप्रहरे यामे गातव्या रिपवर्जिता।
निग्रहांशनिषादान्तं डोम्बक्रीं मदनोऽभ्यदात् ॥
भट्टमाधवः

—रागः (वंशे वादनक्रमः)

ग्रहं विधाय द्विगुणं षड्जं तत्प्राक्तनं स्वरम्।
स्पृष्ट्वा कृत्वा तृतीयं तु पुनश्च स्थायिनं स्पृशेत् ॥

तत्परं च स्वरं प्रोच्य ततश्च स्फुरितौ स्वरौ।
ग्रहतत्पूर्वकौ चोक्त्वा द्विस्त्रिवारं ततः परम् ॥
स्थायिस्वरे कम्पिते च यदा न्यासो विधीयते।
तदा डोम्बकृतेः प्रोक्तं स्वस्थानं प्रथमं बुधैः।
अस्याः स्थायी द्वितीयश्चेत् सा भूपाली निगद्यते ॥
वेमः

डोम्बिका

छन्नानुरागगर्भाभिरुक्तिभिर्यत्र भूपतेः।
आवर्ज्यते मनस्सा तु मसृणाड्डोम्बिका मता ॥

अत्र मसृणशब्देन केवलं सुकुमारनृत्तं विवक्षितम्।
वेमः

डोम्बीः—रागः

सादिमध्या निषादान्तो डोम्बीरपरियुक् चरा।

अपरियुगिति रिषभपञ्चमस्वरशून्यत्वमुक्तम्।
मदः

—नृत्तरूपकम्

भाणिकाया नामान्तरम्।

डोम्बुली—देशीतालः

डोम्बुल्यां तु विरामान्ते लघुद्वन्द्वे उभे मते। । ।́ । ।́
वेमः

स सा रि गा. (जग)

डोलम्—चालकः

यत्र हस्तावुभौ न्यस्तावूर्ध्वाधोवदनक्रमात्।
लीलया लुठतो डोलं चालकं तं बभाषिरे ॥
वेमः

डोलः—हस्तः

विरलाङ्गुली पताकौ चेल्लम्बमानौ श्लथांसकौ।
तदा डोलाभिधो हस्तः विषादे मदमूर्छयोः ॥
व्याधौ च संभ्रमे गर्वगतावपि स युज्यते।
धीरैः स्तब्धो डोलितो वा पार्श्वयोर्लोक्युक्तितः ॥
अशोकः

आस्कन्दाभ्यां श्लथौ स्यातां पताकौ पार्श्वलम्बितौ
यस्मिन्नेष भवेड्डोलो विषादे संभ्रमे मदे।
अभिघातामयावेगमूर्छाशस्त्रक्षतादिषु ॥
ज्यायनः

विस्रस्तांसो लम्बमानः पार्श्वयोश्शिथिलाङ्गुलिः।
पताको यत्र डोलोऽसौ विनियोगोऽस्य कथ्यते ॥
असकृद्भ्रमितः पश्चात् पुरतः संभ्रमे भवेत्।
व्याधौ मदे विषादे च मूर्छादौ च यथोचितम्।
हस्तोऽसौ विनियोक्तव्यो लोकज्ञैः नाट्यकर्मणि ॥
वेमः

डोल्लकः—देशीतालः

डोल्लकः प्रतिमट्ठस्य नामान्तरम्।

डोलापादम्—करणम्

ऊर्ध्वजानुविधानेन पादमादाय कुञ्चितम्।
डोलापादं भजन् डोलैः प्रयोगवशगौ करौ।
यत्र कुर्वीत तत्वज्ञैर्डोलापादमुदीरितम् ॥
ज्यायनः

डोलापादा—चारी

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्तं डोलितं पार्श्वयोर्यदा।
अञ्चितं पार्ष्णिना न्यस्येड्डोलापादा तदा भवेत् ॥
वेमः

डोलाविहारः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

आन्दोलनक्रीडा डोलाविहारः।
भोजः

डोलुवाद्यम्

कुम्भकर्णस्य बोधार्थं रावणेन विनिर्मितम्।
षोडशाङ्गुलविस्तीर्णं प्रादेशद्वयमायतम् ॥

डोलुवाद्यगतं चेति प्रमाणं परिकीर्तितम् ।
डोकारो दैत्यदेवानां लुकारो रावणेश्वरः ॥
द्वौ द्वौ राक्षसदेवानां डोलुवाद्यं प्रयुज्यते ।
गदमूले भवेद्ब्रह्मा गदमध्ये हरिस्तथा ।
गदाग्रे च भवेद्रुद्रो गदे तिष्ठन्ति देवताः ॥

चिक्कः

ढ

ढक्का

द्वादशाङ्गुलदीर्घा स्यात्किञ्चिन्मध्यकृशा भवेत् ।
अश्ववालान्वितेवक्त्रे हुडुक्कावत्पराविधि ॥
कुडुपेन वादनीया हस्तेनापि विचक्षणैः ।
झकारस्तत्र मुख्यस्स्याद्धस्तपातेन जायते ॥
घटश्चैव तटश्चैव ढगिश्च कुडुपोद्भवाः ।
पाटवर्णा इमे सर्वे ढक्कायां परिकीर्तिताः ॥

सोमेश्वरः

ढक्कामणिः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स प म ग रि स.

मञ्ज

ढकुली—अवनद्धम्

दन्तजा शृङ्गजा वापि लोहवक्त्रद्वयान्विता ।
पञ्चाङ्गुलायता श्लक्ष्णा मुखे च चतुरङ्गुला ॥
मेषोद्दलिकया नद्धा पञ्चरन्ध्रसुयन्त्रिता ।
मध्ये सूत्रेण संवेष्ट्य नातिगूढं न च श्लथम् ॥
अनामिकामध्यसूत्रे निधाय वदने पुनः ।
तर्जनीमध्यमाङ्गुल्यौ विवृते च क्रियागते ॥
अङ्गुष्ठमन्यवक्त्रे तु वृत्यै काञ्चनिकां ततः ।
वादयेच्चुञ्चुनादेन ढकुलीयं प्रकीर्तिता ॥

सोमेश्वरः

—धावनलागनृत्तम्

वामः पुरोऽपरः पार्श्वे पादौ तालद्वयान्तरे ।
पताकौ प्रसृतौ तिर्यक् स्थित्वा स्थित्वा तु धावनम् ॥
कुट्टनं वामपादस्योत्प्लुतिं कृत्वा पदद्वये ।
विरलावूर्ध्वगौ पादौ दक्षिणेन पदा पतेत् ।
भूमौ यदा तदा ढेङ्की कथिता पूर्वसूरिभिः ॥

वेदः

—देशीतालः

ढेङ्कीकारगणेन स्यात्केषांचित् सैव योजना । ऽ । ऽ

जगदेकः

ढेङ्कीताले गुरुलघुगुरूणी स्युर्यथाक्रमम् ।

वेमः

रगणेन तु ढेङ्किका । ऽ । ऽ

श्रीकण्ठः

त

तक्रावी—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)
(आ) स रि स ग म प नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग स.

मञ्ज

तच्चिन्दम्—देशीनृत्तम्

......न्तच्चिंदं भवेत्खण्डत्रयात्मकम् ।
साभोगं मानसहितं तालत्रयलयान्वितम् ॥

वेदः

तण्डुभट्टः

अयमेव प्रायशः नन्दिकेश्वरः स्यात् । तण्डुभट्टनाम्ना बहवो मतभेदाः सन्ति । ज्यायसेनापतिना नृत्तरत्नावल्यामुक्ताः । भावप्रकाशकाराभिनवगुप्तौ तं स्मरतः । अस्य ग्रन्थो न लब्धः । नन्दिकेश्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ।

ततम्

ततं तन्त्रीगतं वाद्यम् ।

भरतः

तत्त्वम्—मृदङ्गवाद्ये अक्षरानुसरणं वादनम्

अक्षरसदृशं वाद्यं स्फुटपदवर्णं तथैव नृत्तसमम् ।
सुविभक्तकरणयुक्तं तत्त्वे वाद्यं विधातव्यम् ॥

भरतः

—गीतवाद्यमेलनप्रकारः

तद्वाद्यं तत्त्वमित्युक्तं तद्ग्रथनन्तीह गीतगम् ।
विराममक्षरं गीतिं वर्णान् जात्यंशकादिकान् ।
तालं लयं यतिं चैव गीतेनैकमिवागतम् ॥

कुम्भः

लयतालकलायतिगीत्यंशकभावकं भवेत्तत्त्वम् ।

लयेति

द्रुतमध्यविलम्बितजा विज्ञेयास्तु त्रयो लयाः

भरतः

तालेति । चच्चत्पुटादयः । कलेति । तेषामेककलाद्यभ्यासः । यतिः समा, ओघा, गोपुच्छादयः । अक्षरं विरामरूपो यो विच्छेदः । विदारी गीतविश्रामस्य कारणम् । ग्रहांशकारि दश-

विधवैचित्र्यम् । मागधी सम्भाविता पृथुलेति गीतस्य त्रैविध्यम्। एतेषां लयतालादीनां भावकं प्रापकं वाद्यं तत्त्वमुच्यते। शम्यातालादयस्तु वीणायां न प्रयोगगा इत्यूह्यम्

नान्यः

—वाद्यम्

लयं तालं विरामं च यतिं गीतिं तथाक्षरम्।
वर्णग्रामविभागं च नानाजात्यंशकादिकम्।
व्यञ्जद्गीतगतं गीतमिलितं तत्त्वमुच्यते॥

शार्ङ्गः

—अवनद्धे त्रिगतम्

ताण्डवादौ विना गीतं छिद्रप्रच्छादनात्मकाः।
राद्धादिभेदा वाद्ये स्युर्गीते तत्त्वादयस्त्वमी॥
षोडशाक्षरसादृश्यं तत्त्वमित्यभिधीयते।
तादूप्याच्च संभाषाच्च सादृश्यं तत्त्वमिष्यते॥
चित्रे वाद्यविधौ सम्यक्सादृश्यस्याप्यसंभवः।
वर्णानुहारविस्तारे तत्त्वं तद्रूपितं त्विह॥
नार्थप्रतीतिर्वर्णानां सादृश्यात्तु प्रतीयते।
तस्मात्पदे गीयमाने सुविभक्ताक्षरात्मकम्॥

वाद्यं तत्त्वमिति प्राह।

नान्यः

तद्भवः—प्राकृतशब्दविशेषः

स्वरवर्णान्यतां वापि न्यूनतां वापि ये पदे
न्यस्ता गच्छन्ति संयुक्तास्तद्भवास्ते प्रकीर्तिताः॥

कुम्भः

तद्योमणिः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म ग म ध नि स.
(अव) स नि प म ग रि स.

मञ्ज

तनुकीर्तिः—मेलरागः (तानरूपीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

तनुप्रतापः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म रि स.

मञ्ज

तनुमध्या—ध्रुवावृत्तम्

षडक्षरा -

आद्ये पुनरन्ते
यस्य गुरुणी चेद्।
ज्ञेया तनुमध्या
गायत्र समुत्था॥

यथा·

एसो गिरिराओ (छाया) एष गिरिराजः।

भरतः

मध्यमाधमपात्राणां तनुमध्यां प्रयोजयेत्।
हर्षपञ्चमभाषायां तालः पाटाक्षरेण तु॥

नान्यः

-षडक्षरवृत्तम् (तयगणौ)

भरतः

तनूनपात्—तानः

मध्यमग्रामे गहीनषाडवः।

प म रि स नि ध.

कुम्भः

तन्त्रीषु स्वरस्थापनम्

(अयं क्रमो दक्षिणदेशेऽद्यतनकालोपयुक्तायां वीणायां प्रयुक्तः, संग्रहचूडामणिग्रन्थादुद्धृतः । तत्र श्रुतयः चतुर्विंशतिः। सार्यस्तु द्वादश। सार्य्यन्तरे पुनर्द्वादश । आहत्य चतुर्विंशति सार्यः)

तीव्राख्यादिश्रुतिभ्यश्च स्वरास्त्रिंशदिहोदिताः।
ते च गान्धर्वगानैकयोग्या वेद्यास्त्वया शिवे॥
नरगाने सलक्ष्याणि लक्षणानि ब्रुवेऽधुना
तीव्रादिका याः श्रुतयः क्षोभिण्यन्ताः प्रकीर्तिताः॥
विहाय मार्जनीं तत्र क्षोभिणीं च श्रुतिं तथा
मिलनादेकमेकस्य ग्रहाद्द्वादशकं भवेत्॥
प्रथमा च द्वितीया च मिलिते प्रथमं ग्रहम्।
तृतीया च चतुर्थी च द्वितीय ग्रहमेव च॥
इत्येवं द्वन्द्वमिलनाद्ग्रहद्वादशकं विदुः।
स्वरास्सप्त प्रकृतयो विकृता नव कीर्तिताः॥
षोडशानां स्वराणां च नामानि शृणु पार्वति।
सार्यां च प्रथमे जातः शुद्धे रिषभ इष्यते॥
द्वितीयसोपानगतौ शुद्धगान्धार इत्ययम्।
चतुश्श्रुतीरिषभ इत्येतौ द्वौ परिकीर्तितौ॥

तृतीयसोपानजातौ षट्छ्रुतीरिषभस्तथा ।
साधारणश्च गान्धार इति द्वौ कीर्तितावुभौ ॥
गान्धारोऽन्तरसंज्ञस्तु तुर्यं सोपानमास्थितः ।
सोपाने पञ्चमे जातः शुद्धमध्यम इष्यते ॥
षष्ठसोपानजनितः प्रतिमध्यमनामकः ।
सोपानात्सप्तमाज्जातः स्वरः पञ्चमनामभाक् ॥
श्रुतेराधारषड्जस्य पञ्चमस्सहकार्ययम् ।
सोपानादष्टमाज्जातः शुद्धो धैवत उच्यते ॥
सोपाने नवमे जातौ चतुश्श्रुतिकधैवतः ।
शुद्धो निषाद इति च द्वौ स्वरौ समुदीरितौ ।
सोपानाद्दशमाज्जातौ निषादः कैशिकस्तथा ।
धैवतः षट्छ्रुतिश्चेति द्वौ स्वरौ परिकीर्तितौ ॥
एकादशेति सोपाने काकलिस्वरसंभवः ।
सोपाने द्वादशे चैव षड्जस्वर उदाहृतः

सङ्ग्रहचूडामणिः

सुषुम्ननाडिसदृशे वीणादण्डे फणायिते ।
तन्त्रीसप्तकमेतासां मध्ये त्रिकमधोगतम् ॥
चतुष्कमूर्ध्वभागस्थं तासां संज्ञां विवृण्महे ।
आरभ्य पित्तलां तन्त्रीं मन्द्रमध्यमतारगाः ॥
अनुमन्द्रो विशेषः स्यान्नादकालविभेदने ।
मन्द्रस्तु मन्दरं ब्रूते मध्यमो मध्यमस्वरः ॥
तारस्तूच्चस्वरं ब्रूयादनुमन्द्रोऽतिमन्दरम् ।
अधोगतं त्रिकं तालं ज्ञानार्थमुपयुज्यते ॥
चतुर्विंशतिसंख्यास्तु सार्यस्तत्र स्वरान्तरे ।
एतेष्वष्टाष्टभेदेन त्रिस्थायिध्वनिभेदतः ॥
तत्र तन्त्रीचतुष्केऽपि स्थानं षण्णवतिः स्फुटम् ।
द्वात्रिंशत्स्थानमधिकं लीनं तत्रैव सारिषु ॥
षड्जो ऋषभगान्धारमध्यपञ्चमधैवताः ।
निषादश्चेत्यमी सप्त वीणालयगता स्वराः ॥
तन्त्रीनादस्तु षड्जः स्यात्स्थानेषु ऋषभादिगाः ।
ऋषभस्त्रिविधः प्रोक्तो द्विचतुष्षट्छ्रुतिक्रमात् ॥
गान्धारोऽपि त्रिधा शुद्धान्तरसाधारणक्रमात् ।
चतुश्श्रुत्यृषभे शुद्धः षट्छ्रुतावन्तरस्थितः ॥
साधारणाख्यगान्धारः पृथगात्मतया स्थितः ।
पृथगेव द्विधा शुद्धमध्यमप्रतिमध्यमौ ॥
पञ्चमोऽथ त्रिधा धैव द्विचतुष्षट्छ्रुतिक्रमात् ।
निषादस्त्रिविधः शुद्धकैश्यकाकल्यभेदतः ॥
चतुश्श्रुतौ धैवते तु निषादश्शुद्ध इष्यते ।
धैवते कैश्यनिषादोऽन्यः पृथक्स्थितः ॥
तारषड्जस्वरश्चेति द्वादशामी विभेदतः ।
एते स्वराः क्रमेणैव द्वादशाधोमुखार्थिता ॥
सप्तस्वराणां भेदेन वीणायां षोडशस्वराः ।
प्रक्रमद्वयभेदेन द्वात्रिंशद्भेद उच्यते ॥
तन्त्रीचतुष्केऽपि षड्जपञ्चमावष्टभेदिनौ ।
मध्यमष्षोडशविधः चतुर्विंशतिभेदिनः ॥
निषादर्षभगान्धारधैवता इति वैणिकैः ।
अष्टाविंशोत्तरशतमाहृत्य भवति ।
तत्राप्रसिद्धस्थानानि कतिचिद्वर्जितानि च ॥

परमेश्वरः

तन्वी—ध्रुवावृत्तम् (सप्ताक्षरम्)

तृतीयं पञ्चमं चैव गुरुर्यत्र तु नैधनम् ।
सदा तूष्णिक्कृते पादे तन्वी सा नामतो यथा ॥

पिय कामुओ विय । प्रियकामुक इव ।

भरतः

—श्रुतिः

ऋषभस्य द्वितीयश्रुतिः । मण्डलीमते तारर्षभस्यैव ।

तपनम्—अङ्गविकारः

परितपनमित्यप्युच्यते । राहुलकादिभिर्लक्षितानि मौग्ध्यपरितपनादीनि शृङ्गारचेष्टारूपाणि अभिनवगुप्तेन न स्वीकृतानि भवन्ति । प्रियजने क्वापि गते प्रहारार्धमपि वागच्छति स्वयमेव परिकल्पितदौर्भाग्यन्वरगृहीतक्षणरुदितश्वसितस्वप्नद्वारावेक्षणशिरोव्यथादिविषयं तपनम् ।

सागरः

नागच्छति प्रियतमे प्रहरार्धमात्र-
मुद्वेगिनं विविधचेष्टितमङ्गनायाः ।
सख्याः पुरःश्वसनरोदनमात्मभाग्य-
निन्दादिकं कविवरास्तपनं वदन्ति ॥

पद्मश्रीः

तप्तम्—दर्शनम्

निपतद्भ्रूपुटं शुष्यत्प्रभं तप्तमुदाहृतम् ।

शारदातनयः

तमः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

निशागमान्धकारस्तमः ।

भोजः

तमोहिनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

तम्बकी—अवनद्धवाद्यम्

निस्साणवत्तम्बकी स्यात्ततोऽल्पो गात्रनादयोः ।
वाद्यते स द्वितीयोऽसौ डमामेति निगद्यते ॥

डमामेति नामान्तरम् ।

कुम्भः

तरङ्गकः—प्राकृते मात्रावृत्तम्

भ भ भ भ ग ग.

विरहाङ्कः

तरङ्गशीतलः—देशीतालः

तरङ्गशीतले ताले निशःब्दातः प्लुतो भवेत्। ऽ

तरङ्गशीकर इति पाठान्तरम् ।

लक्ष्मणः

तरङ्गिणी—भाषाङ्गरागः

तरङ्गिणी भूमिभृतोपदिष्टा सतारधांशा मृदुगा च पूर्णा ।
समस्वरा न्यासकृतर्षभा च तदर्षभादित्वमिह प्रयाता ॥

कुम्भः

—मेलरागः (चारुकेशीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

—रागः

रिन्यासग्रहधांशा च भवेद्धरिपतारभाक् ।
समस्वरा गमन्द्रा च संपूर्णा सप्तभिस्स्वरैः ।
रसे रौद्रे नियुज्या स्यात् रिषभादिस्तरङ्गिणी ॥

जगदेकः

अथो तरङ्गिणी न्यासग्रहर्षभवती भवेत् ।
धैवतांशा तथा तारा धैवतर्षभपञ्चमाः ।
समस्वरा च गान्धारमन्द्रा पूर्णा तथोदिता ॥

हरिः

तरङ्गितम्—दर्शनम्

तरङ्ग इव यत्कान्तिर्जृम्भते तत्तरङ्गितम् ।

वेमः

कल्लोल इव यत्कान्तिविच्छर्दिस्तत्तरङ्गितम् ।

शारदातनयः

तरलम्—दर्शनम्

आलोलतारकं यत्तु तरलं तत्प्रकीर्तितम् ।

वेमः

तरलं तदिति प्राहुर्लोलताराकनीनिकम् ।

शारदातनयः

तरलरञ्जिनी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ध प म रि ग रि स.

मञ्ज

तरहरम्—देशीलास्याङ्गम्

आभुजं यत्र नर्तक्यास्तुङ्गयोस्तनकुम्भयोः ।
सत्वरं कम्पनं नृत्ते प्रोक्तं तरहरं तु तत् ॥

ज्यायनाशोकौ धरहरमित्यवोचताम् ।

तर्कलतिका—मेलरागः (मायामालवमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स ध प म रि स.

मञ्ज

तर्कः—शिल्पकाङ्गम्

वितर्कः कास्विदित्यादिदुष्यन्तवचनं यथा ।

शारदातनयः

आत्मविचाराधीनोऽर्थाविग्रहस्तर्कः । यथा – नन्दयन्तीसंहारे भर्तेत्यादि समुद्रदत्तवचनम् ।

सागरः

दुष्यन्तवचनं शाकुन्तले । नन्दयन्तीसंहारः पुष्पभूषितके षष्ठेऽङ्के ।

तलम्

पतिताग्रं चोद्धृताग्रं भूमिलग्नमथोद्धृतम् ।
कुब्जमध्यं तिरश्चीनमिति षोढा तलं विदुः ॥

विप्रदासः

अन्वर्थम् ।

—देशीलास्याङ्गम्

पाटाद्याः प्रतिभासन्तो दुष्करास्सुकरा इव ।
क्रमादङ्गसमायुक्ता यत्र तत्तलमुच्यते ॥

ज्यायनः

—धातुः

दक्षिणाङ्गुष्ठतो हन्ति वामाङ्गुष्ठनिपीडिताम् ।
तन्त्रीं यत्र तदाचष्ट तलः सोढलनन्दनः ॥

शार्ङ्गः

—व्यञ्जनधातुः

तन्त्रीं वामकराङ्गुष्ठपीडितां दक्षिणेन चेत् ।
अङ्गुष्ठेन निहन्येत्ततलमाहुर्मनीषिणः ॥

कुम्भः

वामाङ्गुष्ठेन तन्त्रीं तु पीडयित्वा पुनश्च ताम् ।
दक्षिणेन यदाहन्यात्ततलं परिकीर्तितम् ॥

नान्यः

तलकम्

नाभेरधः कटिभूषणम् ।

—श्रोणीभूषणम्

कवाटद्वययोजितम् ।

तलताडितम्—पादमणिः

यस्मिन्पुरोमुखस्याङ्घ्रेस्तिष्ठतोऽङ्गुलिपृष्ठतः ।
तत्पार्ष्णिबाह्यपार्श्वेन स्पृशन् तिर्यङ्मुखस्तथा ॥
तिष्ठेदन्यस्तु चरणस्तलाभ्यां तदनुक्रमात् ।
सशब्दताडनं भूमौ तावुभौ कुरुतो यदा ।
इत्येवं पादपर्यायात्तदा स्यात्तलताडितम् ॥

वेमः

तलदर्शिनी—देशीचारी

संहतस्थानके स्थित्वा पादौ तिर्यक् पृथग्गतौ ।
तिष्ठतो बाह्यपार्श्वाभ्यां यत्र सा तलदर्शिनी ॥

वेमः

तलपताकहस्तः

ऊर्ध्वौ कनिष्ठिकाङ्गुष्ठौ पताके किञ्चिदीरितौ ।
नाम्ना तलपताकोऽयं गौधेये स्यात्तु पुङ्खितः ॥

शृङ्गारशेखरः

तलपाटः—वाद्यप्रबन्धः

तलपाटस्तु मलपोन्मिश्रपाटप्रबन्धजः ।

शार्ङ्गः

तलपाटो भवेद्यस्तद्वाद्यते मलपान्वितः ।

वेमः

तलपुष्पपुटम्—करणम्

वामे पुष्पपुटः पार्श्वे पादोऽग्रतलसञ्चरः ।
तथा च सन्नतं पार्श्वे तलपुष्पपुटं भवेत् ॥

भरतः

चार्या द्व्यधिकया पादे विनिष्क्रामति दक्षिणे ।
व्यावर्तनात्करयुगे दक्षिणं पार्श्वमागते ॥
परिवर्तनतो वामपार्श्वे सततमाश्रिते ।
तत्कुचक्षेत्रसंविष्टो यस्य पुष्पपुटः करः ।
तलपुष्पपुटं तत्स्यात्पादेऽग्रतलसञ्चरे ॥

शार्ङ्गः

समपादं लताहस्तावङ्गस्य चतुरस्रता ।
साधारणमिदं नृत्तप्रयोगारम्भ इष्यते ॥
करणेषूरसि प्रायो वामस्यात्खटकामुख
चरणस्यानुवादी तु करो वामेतरो भवेत् ॥
यदा वामकरस्यादौ प्रयोगस्स्यात्तदा पुनः ।
वक्षः क्षेत्रे विधातव्यो लताहस्तस्तु दक्षिणः ॥
चतुरस्रत्वहेतुत्वाद्वैष्णवं केचिदूचिरे ।
करुणाभिनयेष्वेव हस्तो वा चरणोऽथवा ॥
प्राधान्याद्दक्षिणः प्रोक्तो विशेषो यत्र नोच्यते
तलपुष्पपुटं तत्स्यात् यत्राध्यर्धिकया परम् ॥
निष्क्रामेद्दक्षिणं पार्श्वे व्यावृत्य समगौ करौ ।
परिवृत्य ततो वामं सन्नतं पार्श्वमागतौ ॥
वामस्तनसमक्षेत्रे स्यातां पुष्पपुटीकृतौ ।
तलसञ्चरपादश्च कर्तव्यः प्रोक्तलक्षणः ॥
तलमित्येकदेशेन ज्ञेयोऽत्र तलसञ्चरः ।
तेन पुष्पपुटं युक्तं तलपुष्पपुटं विदुः ॥
एवं सर्वत्र विज्ञेयाः करणेषु निरुक्तयः ।
दीयते नर्तनारम्भे देवेभ्यः कुसुमाञ्जलिः ।
अनेन करणेनेति पूर्वमस्य प्रकीर्तितम् ॥

ज्यायनः

रङ्गे पुष्पाञ्जलिक्षेपे लक्षिते योषितामपि ।

कुम्भकर्णः

तलप्रहारः—हस्तपाटः

वामांसचालनाद्वामपुष्करे वामपाणिना ।
निपीडनादपि तलप्रहारो जायते यथा ॥

दें धां हें दिकिट किट झें रितदिधि तधि त्वः ।

वेमः

तलमुखवर्तना

यदा तलमुखौ हस्तौ वर्तितौ स्वोक्तरीतितः
सौष्ठवेन तदा धीरैरुक्ता तलमुखाह्वया ॥

अशोकः

चतुरश्रौ करौ हंसपक्षौ कृत्वैव पूर्ववत् ।
अन्योन्याभिमुखौ त्र्यश्रौ समाग्रौ स्वस्वपार्श्वगौ ।

कार्यौ तलमुखावेवं द्वयं मर्दलवादने ॥

ज्यायन:

पूर्ववदिति उद्वृत्तहस्तौ परामृश्येते
तुल्यांसकूर्परौ तिर्यग्भूतौ सम्मुखतस्तलौ ।
उद्वृत्तीभूय पश्चाच्च त्र्यश्रीभूतौ स्वपार्श्वगौ ।
हंसपक्षौ तलमुखौ मधुरे मर्दलध्वनौ ॥

—हस्तः

भवेद्वृत्तौ स्थितौ त्र्यस्रौ हंसपक्षौ स्वपार्श्वयोः
जातौ मिथस्संमुखस्थतलौ तलमुखौ मतौ ।
बुधैरभिदधाते तौ मधुरे मर्दलध्वनौ ॥

शार्ङ्गः

तलविलासितम्—करणम्

पार्श्वकर्णसमक्षेत्रे भवेत्पादसमुत्थितः ।
ऊर्ध्वाङ्गुलितलोऽस्याग्रभाक्पताकाञ्चितस्थले ॥
यत्राङ्गान्तरमप्येवं तत्स्यात्तलविलासितम् ।
पादो धाराभिधानेन सूत्रधारादिगोचरः ॥
भट्टतण्डुमतेऽत्राङ्घ्रिः सगतौ युगपत्करौ ।
रेचितावस्य पार्श्वे स्तः करौ कीर्तिधरो मतौ ॥

ज्यायन:

तलसंघट्टितम्—करणम्

डोलापादसमौ हस्तौ मिथस्संघट्टितौ तले ।
ततस्स्याद्वैष्णवं स्थानं कट्यां चेद्दक्षिणः करः ॥
रेचितोऽन्यस्त्रिके पार्श्वे तलसंघट्टितं तदा ।
अत्र कीर्तिधरो हस्तमूचे वक्षसि दक्षिणम् ॥

ज्यायन:

कृपायां विनियुज्यते ।

लक्ष्मण:

तलसंस्फोटितम्—करणम्

चार्यातिक्रान्तया यद्वा दण्डपादाख्यया धृतम् ।
उत्क्षिप्य पात्यमानेऽङ्घ्रौ सशब्दं तालिकां करौ ॥
कुरुतो यत्र तत्प्रोक्तं तलसंस्फोटितं बुधैः ।
हस्तिने हस्तनालेऽस्य विनियोगः प्रकीर्तितः ॥

ज्यायन:

गजरादिप्रबन्धाना देशजानां तु नर्तने ।

लक्ष्मण:

तलहस्तः—वादनम् (उभयहस्तव्यापारः)

तलेन दक्षिणो हस्तस्तन्त्रीं हन्तीतरः पुनः ।
प्रदेशिन्या स्पृशेयत्र तलहस्तो भवेदसौ ॥

शार्ङ्गः

—वीणायामुभयहस्तव्यापारः

तलेन दक्षिणो हन्ति तन्त्रिकां यत्र तां पुनः ।
वामः स्पृशति तर्जन्या तलहस्तस्तदा भवेत् ॥

कुम्भ:

तलाहतिः—पादः

सशब्दं ताडनं भूमेः तलेन स्यात्तलाहतिः ।
ताण्डवे धावने कोपे घर्घरीणां च वादने ॥

ज्यायन:

तलोद्धट्टितकम्—पादमणिः

तलाग्राभ्यां स्थितौ पादौ पर्यायेण मुहुर्मुहुः ।
यत्र तालानुसारेण पार्ष्णिभ्यां पृथिवीतलम् ॥
ताडयन्तौ चतुर्दिक्षु विदधाते गतागतम् ।
तलोद्धट्टितकं प्राह तत्सङ्ग्रामधनञ्जयः ॥

वेम:

तलोद्धृत्ता—देशीचारी

अङ्गुलीपृष्ठभागेन प्रपदे यत्र सत्वरम् ।
पुरतस्सरतस्सैषा तलोद्वृत्तेति कथ्यते ॥

वेम:

तवमुरी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स

मञ्ज

ता—तालः (तालपातस्य चिह्नम्)

ताडनम्

किन्नर्यां वामहस्तव्यापारः। तत्र द्रष्टव्यम्।

ताडितः—पादः

पार्ष्णिना भुवमालम्ब्य तलस्याग्रेण ताडयन् ।
ताडितः कोपगर्वादौ घर्घराणां च वादने ॥

ज्यायन:

ताण्डवं—नृत्तम्

आसारितादिभिर्गीतैरुद्धतप्रायवर्तितैः ।
करणैरङ्गहारैश्च निवृत्तं विषमैरिह ।
ताण्डवं तण्डुना प्रोक्तं नृत्तं नृत्तविदो विदुः ॥

कुम्भ:

ताण्डवप्रिया—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि ध नि स नि स.
(अव) स नि प ध नि प म ग म रि ग रि म ग स.

मञ्ज

ताण्डिकाव्याप्तिः—वाद्यप्रबन्धः

व्यापकश्रुतिभूषणस्य नामान्तरम्।

तात्पर्यम्

प्रधानमुपकार्योऽर्थः पदार्था ह्युपकारकाः।
तत्परत्वात्पदार्थानां तात्पर्यं तदितीरितम्॥

शारदातनयः

-भक्तिः

वाक्यार्थं प्रति शेषत्वं यत्स्यादुच्चारणस्य तु।
तत्तात्पर्यं त्रिधा तत्स्याद्वाक्यार्थत्रिविधत्वतः

स चाभिधेयः प्रत्याय्यो ध्वनिरूप इति त्रिधा।
कारकादिविशिष्टो यः सोऽभिधेयः क्रियाधिकः॥

यथाभिधीयमानार्थादन्यथानुपपत्तितः।
प्रतीयमानो वाक्यार्थो यस्स प्रत्याय्य ईरितः।
ध्वनिर्द्विधा स चैकः स्यादर्थतश्शब्दतोऽपरः॥

कथितश्शब्दो द्विविधः ध्वनिश्चमनुनादरूप एकः स्यात्।
प्रतिशब्दरूप एकः तयोर्विशेषो विविच्यते कविभिः॥

अर्थान्तरं प्रतीतानुस्यूतमेव व्यनक्ति यत्।
सोऽनुनाद ध्वनिरिति कथ्यते ध्वनिवेदिभिः॥

शब्दध्वनिर्द्विधाभूतः शब्दादेवावगम्यते।
ध्वनितात्पर्ययोः कैश्चित्पृथक्त्वं कथ्यते बुधैः॥

अप्रतिष्ठमविश्रान्तं स्वार्थे यत्परतामिदम्।
वाक्यलिङ्गादृते तत्र न्याय्या तत्परतास्य सा॥

यत्र तु स्वार्थविश्रान्तं प्रतिष्ठां तावदागताम्।
तत्प्रसर्पति तत्तस्मात्सर्वत्र ध्वनिता स्थितिः।
ध्वनितात्पर्ययोर्भेदो ब्राह्मणब्रह्मचारिवत्॥

"तात्पर्यमेव वचसि ध्वनिरेव काव्ये सौभाग्यमेव गुणसंपदि वल्लभस्य" इति॥

अतो ध्वन्याख्यतात्पर्यगम्यमानत्वतः स्वतः।
काव्ये रसालङ्कारादिर्वाक्यार्थो भवति ध्रुवम्॥

विवक्षितमभिप्रायः फलं भावः प्रयोजनम्।
तात्पर्यमिति पर्यायशब्दा वाक्यार्थगोचराः॥

शारदातनयः

तादात्म्यम्—शब्दार्थगुणः

शब्दस्यार्थस्वभावो यः तादात्म्यं तत्प्रकीर्तितम्।

कुम्भः

तानः

तनोति विस्तार इत्यस्मात् घञि तान इति स्मृतः
रागा यैस्तन्यते प्रायः स्वरास्ते तानका मताः॥

पण्डितमण्डली

तानत्वसमर्थनम्

न चैतेषां मूर्छनात्वमेषु यत्स्वरलोपनम्।
नन्वेकस्मिन्स्वरे लुप्ते स्वरूपप्रच्युतिः कुतः
यदेकदेशविकृतमनन्याकारमीरितम्।
मैवं रक्तिप्रधानत्वादस्य स्वरविलोपने॥
तानरागान्यतापत्तेः रक्तियुक्तिर्दवीयसी।
तस्मात्सप्तस्वरैर्युक्ता मूर्छनोक्ता मनीषिभिः॥
षट्पञ्चस्वरकास्ताना भिद्यन्तेऽतः पृथक् ततः।
नन्वेवं मूर्छनाः शुद्धाः सान्तराः काकलीयुताः
तद्‌द्वयोपचिताश्चैव षाडवौडुवितीकृताः।
पृथक् चतुरशीति स्युरेवं षट्त्रिंशता युतम्॥
शतत्रयं भवेयुस्ते न चैवं मुनिसम्मतम्।
तानाश्चतुरशीतिः स्युरिति तद्वचनं यतः॥
विकृतस्वरलोपोऽतो नात्र विद्भिश्चिकीर्षितः।
प्रामाण्यान्मुनिवाक्यस्य शुद्ध एवात्र सम्मताः॥

कुम्भः

तानफलम्

यद्यज्ञनामकस्तानो यो योऽत्र परिकीर्तितः।
तं तं सम्यग्विदन् गाता तद्यज्ञफलमश्नुते॥

भरतादिपराप्तानां मुनीनां वचसामिह।
प्रामाण्यादागमत्वेन सुवचत्वादमुष्य तु॥

ननु यागादितः कालक्लेशवित्तादिसाध्यतः
यत्फलं तत्कथं तानगानमात्रेण साध्यते॥

तस्मादयुक्तमत्रोक्तं तत्तन्नामक्रतूद्भवम्।
तानैरवाप्यते पुण्यमल्पहेतुसमार्पितैः॥
का गतिस्तर्हि वाक्यानां पराप्तानां त्वयोच्यते।
अर्थवादवदेवास्तु प्रवृत्त्युत्पादकत्वतः॥
उपयोगस्तदुक्तीनां नैतदत्रोपपद्यते।
यतोऽत्र कालक्लेशादिगौरवं लाघवं तथा॥
कारणानां क्वचिद्दृष्टं न प्रयोजकमादृते।
तथाहि द्वादशाहादिबहुकालादिसाध्यतः॥
नाम्नो नारायणस्योक्ता पापनिर्मुक्तिहेतुता।
क्लेशसाध्यादियागादेरश्वमेधादितः फलम्॥

नैवेदं वेद एवोक्तमविकल्पमबाधितम्।
अर्थवादविभागस्य विधिशेषत्वतो बुधैः ॥
निरणायि प्रमाणत्वं तद्वत्वेप्यविमानता।
उन्मत्तभाषणप्राया नार्थवादा अपि क्वचित् ॥
तत्तद्विधिसमारोपे बहुशस्तत्र साधितम्।
न चापि भिन्नहेतुत्वे फलभेदप्रकल्पना ॥
गानस्य यजनादेश्च स्वर्गसाधनतां प्रति।
कृषिसेवादिकाद्यस्मात्फलैक्यं जीवनं प्रति ॥
तानगानार्थोपदेष्टरीशेऽपि परमाप्तता।
तदुक्तवाक्यजातस्य व्यग्व्यादेर्मानता ततः ॥
दृष्टार्थोदाहृतत्वेनादृष्टानां परमार्थता।
साधिताप्तोक्तवाक्यत्वात्कारीर्यादिनिदर्शनात् ॥
पराप्तत्वाविशेषेण भरतादिमहात्मनाम्।
तदुक्तवचसामस्याप्रमाणत्वं न हन्यते ॥
अथवा वेदमूलत्वाद्याज्ञवल्क्यादि वाक्यतः।
अबाधितं प्रमाणत्वं साधितं पूर्वमेव हि ॥
विधित्वेनापि गानस्य प्रामाण्यमुररीकृतम्।
तस्माददोऽप्रतिद्वन्द्वं भरतादिमुनीरितम्।
यद्यज्ञसङ्घो यत्तानः स तस्य फलदायकः ॥

कुम्भः

तानमार्गणी—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध प नि स.
(अव) स ध प म रि स.

मल्ल

तानरूपी—मेलकर्ता रागः

स रि ग ० ० म ० प ० ० ध नि स.

मल्ल

तानविषये मतभेदः

नारदमते एकविंशतिमूर्छनाः। एकोन पञ्चाशत्तानाः ॥
भरतमते तु चतुर्दश मूर्छनाः। चतुरशीति ताना उक्ताः ॥

एवं ग्रामत्रयेऽप्यूनपञ्चाशन्नारदोदिताः।
सामगाने प्रयुज्यन्ते ताना यज्ञोपयोगिनः।
गीतोपयोगिनस्ताना भरतेनोपदर्शिताः ॥

स्थलान्तरे।

स्तोत्रकर्तृप्रियं नाम केषाञ्चिदिह दृश्यते।
सादृश्यात्कस्यचिन्नाम निरुक्तं तेन नोदितम् ॥

तत्र नारदेन स्तोत्रयज्ञोपयोगितया ग्रामत्रयेण एकोनपञ्चाशदेव षाडवौडुवयोः कथितास्तानाः। यदाह –

विंशतिर्मध्यमग्रामे षड्जग्रामे चतुर्दश।
तानाः पञ्चदश प्रोक्ता गान्धारग्राममाश्रिताः ॥

भरताचार्यस्य स्वशास्त्रे प्रयोगाङ्गता गीतोपयोगिनः षड्ज-मध्यमग्रामयोः अनुलोमषाडवौडवाभ्यां चतुरशीतिमथ तानानुक्तवान्।

नान्यदेवः

तानसंख्या

एकैकस्यां मूर्छनायां प्रस्तारविधिमाश्रिताः।
व्योमवेदखभूतानि तानास्स्युः क्रमसंयुताः ॥
षट्पञ्चाशन्मूर्छनास्थाः पूर्णकूटास्तु सत्क्रमाः।
एभिस्सन्ताडिता जाताः तत्संख्यां संगृणाम्यहम्।
भवेदक्षिद्विनागाश्विमिता ग्रामद्वये भवेत् ॥

५०४० कुम्भः

शून्यवेदाश्विनासत्यवसुनेत्रमिताः स्फुटाः।

२८२२४० पण्डितमण्डली

इति पूर्णकूटतानसंख्या।

संपूर्णकूटतानाः	२८१८४८.	स्वरान्तरकूटतानाः	५४४.
षाडवकूटतानाः	३१६३२.	सामिककूटतानाः	९४.
औडवकूटतानाः	३८००.	गाथिककूटतानाः	१२.

आहत्य ३१७९३०.

सरिपानां परित्यागान्निषादस्य च वर्जनात्।
षड्जग्रामेऽत्र ताना स्युरष्टाविंशति संख्यकाः ॥
यदा स्युर्मध्यमग्रामे सरिगैस्सप्तवर्जिताः।
एकश्च विंशतिस्तानाः तदा स्युर्मूर्छना क्रमात् ॥
एकोनपञ्चाशदिमे षाडवा ग्रामयोर्द्वयोः।
सपाभ्यां रहितास्सप्त निगाभ्यामपि वर्जिताः ॥
हीना रिपाभ्यां चैते स्युराडवा एकविंशतिः।
षड्जग्रामे मध्यमे तु रिधाभ्यां सप्त वर्जिताः ॥
ग्रामद्वयसमुत्पन्नाः षाडवौडवयोगतः।
सर्वे चतुरशीति स्युः शुद्धतानाः क्रमात्स्फुटम् ॥

पण्डितमण्डली

ताना—भाषारागः

पञ्चमांशान्तिमा ताना भिन्नताने रिवर्जिता।
ताना भाषैकिका भिन्नताने याष्टिकसंमतेः ॥ कुम्भः

—रागः

गान्धारमध्यमकनिषादमाद्य-
पन्यासधैवतवती करुणाश्रया च।
अंशग्रहस्फुरितषड्जनिषादसान्द्रा
ताना भवेदृषभपञ्चमवर्जिता च ॥

नान्यः

करुणे रसे च ताना धापन्यासेन भूषिता ध्वनिभिः
परिहीना सनिगमकैः..............सदा भवति ॥

कश्यपः

तनोतेर्विस्तरार्थस्य तानास्तन्यन्त इत्यतः ।
विशिष्टस्वरलोपेन षाडवौडुवितीकृताः ॥
मूर्छना एव भणिताः शुद्धास्ताना महीभृता ।
अनेकथापि ते द्वेधा शुद्धकूटविभेदतः ॥
नियतानियतत्वेन क्रमस्यैषां विभिन्नधीः ।
यतस्तल्लक्ष्म शुद्धत्वे स्वराणां नियतक्रमः ।
कूटत्वे तु व्युत्क्रमोऽत्र स्वराणां मूर्छनाजुषाम् ॥

कुम्भः

तानानि

तस्य भेदास्समाख्याताः सप्तसप्तगुणा बुधैः ।
जयं च विजयं चैव माङ्गल्यं रिपुमर्दनम् ॥
अप्रतीकं विशालं च वारुणं मित्रसंज्ञकम् ।
गारुडं दैविकं सौम्यं श्वेतं पीतं सुवर्णकत् ॥
चित्रं चित्रपदं कृष्णं सूक्ष्मं रक्तं स्वरूपकम् ।
अश्वक्रान्तं गजक्रान्तं भीमं भीमाकृतिं चलम् ॥
स्थिरं दीर्घं तदा ह्रस्वं ब्राह्मं राक्षसमेव च ।
आतुरं विभवं चैव संविद्रूपं च सात्विकम् ॥
भैकं..........................शृणिसंज्ञकम् ।
आयुष्यं पूर्णगेहं च सुभगं ससुखावहम् ॥
पौण्डरीकमजाख्यं च सुराम्रं तारकामयम् ।
विषेयं याज्ञिकं पुण्यं वात्सल्यं सत्यमेव च ॥
सुवर्णान्तानि तानानि जयादीनि चतुर्दश ।
नन्द्यावर्ते भवन्तीह ग्रामे ज्ञेयानि तानि वै ॥
चित्रादीनि च तानानि शृणान्तानि विदुर्बुधाः ।
एकविंशतिसंख्यानि द्वितीयग्रामजानि च ॥
आयुष्यादीनि तानानि तथान्यानि चतुर्दश ।
तृतीयग्रामजातानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

वादिमत्तगजाङ्कुशे

तानि—दर्शनम्

यद्विशेषानभिज्ञत्वं दृष्टे वस्तुनि तानि तत् ।

शारदातनयः

तानोत्था—रागः

षड्जर्षभपञ्चमहीना ।
सांशा रिपविहीना च तानोत्था मन्द्रवर्जिता
मध्यगान्धारबहुला धापन्यासा प्रकीर्तिता ॥

मतङ्गः

तान्तम्—दर्शनम्

शुष्यद्भ्रूपुटपक्ष्माग्रं यत्तान्तं तत्समीरितम् ।

शारदातनयः

तापनम्—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

अपायदर्शनं यत्तु तत्तापनं । तापनस्थाने शमनं पठितं । तस्यापनयनं यत्र शमनमिति । तस्य विधूतस्य ।

भरतः

अपायदर्शनं तापः । यथा – पार्थविजये गान्धार्याः चित्रसेनेन परिभवे युधिष्ठिरवाक्यम् । केचित्तु स्थाने अस्य अनुनयात्योः प्रह्निग्रहरूपं शमनं पठन्ति । यथा – तत्रैव आः क एष इति भीमवाक्यम् ।

रामचन्द्रः

ताम्रचूडः—हस्तः

भ्रमरस्य तलस्य चेत्कनिष्ठोपकनिष्ठिके ।
ताम्रचूडस्तदा हस्तो बालाह्वानेऽथ भर्त्सने ॥
गीतादितालमाने च शैघ्र्यविश्वासनादिषु ।
सशब्दच्युतसंदंशः कार्योऽसौ छोटिकोच्यते
प्रसारितकनिष्ठस्य मुष्टेर्यत्ताम्रचूडताम् ।
विनियोगं सहस्रादिसंख्यानिर्देशनेऽस्य च ।
केऽप्यूचुस्तं तु निश्शङ्को नैच्छल्लक्ष्येष्वदर्शनात् ॥

शार्ङ्गः

तारः

अलङ्कारविधिशब्दे द्रष्टव्यम् ।

—गीतालङ्कारः (प्रतिमठ्यभेदः)

विरामान्तं द्रुतद्वन्द्वं गुरुश्चैकस्ततः परम् ।
स रङ्गताले गातव्यस्तारश्च प्रतिमठ्यकः ॥

संगीतसारः

तारकहस्तः

व्याघ्रहस्तौ स्वस्तिकौ तु ऊर्ध्वाधोमुखसंयुतौ ।
तारकाख्यकरः प्रोक्तः करटीकाविचक्षणैः ॥
पुरोभागे त्वयं हस्तः भूगोले तारके तथा ।
नखकान्तौ दर्शयन्ति तारकाभिधहस्तकम् ॥

विनायकः

तारमन्द्रप्रसन्नः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

क्रमादारोहणं कृत्वा सप्तानामष्टमं स्वरम् ।
गत्वा गच्छेत्पुनर्मन्द्रं तारमन्द्रप्रसन्नके ॥

स रि ग म प ध नि स सं .

जगद्धरः

तारस्वरः

उच्चैः स्वरेण यद्गानं स तारस्वर उच्यते ।

तुलजः

तारा

प्राकृतं भ्रमणं पातो वलनं चलनं तथा ।
प्रवेशनं समुद्वृत्तं निष्क्रमश्च निवर्तनम् ।
नवोक्तान्यात्मनिष्ठानि ताराकर्माणि कोविदैः ॥

अशोकः

—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रागणौ द्वौ, लगलगाः च ।

४ + ४ + ल ग ल ग.

विरहाङ्कः

—रागः (षाडवः)

तारा दिवागतौ युद्धे निषादांशा सवर्जिता ।

नारायणः

—श्रुतिः

गान्धारस्य द्वितीया श्रुतिः ।

सुधा

तारारव्यप्रतिमण्ठः—तालः

तारारव्यप्रतिमण्ठोऽसौ दुद्वयं लद्वयं भवेत् ।
० ० ॥

वेदः

ताराभरणं—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि ध नि प ध स ·
(अव) स नि ध म ग स रि स .

मञ्ज

तारारागध्यानम्

अङ्गहारान् शिक्षयन्ती कुमारान्नृत्यमन्दिरे ।
आरामाराङ्गनाकारा नाट्याटोपविदाम्बरा ॥

इयमेव तारामणिः संपूर्णरागः ।

संगीतसरणिः

तारावली—प्रबन्धाङ्गम्

तारावलीत्वङ्गयुगेन युक्ता ।

रघुनाथः

—भाषाङ्गरागः

तारावली पग्रहांशावसाना तारषड्जिका ।
संपूर्णा मृदुगान्धारा शृङ्गारे ताडिता मता ॥

कुम्भः

तार्क्षिकः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

तार्क्ष्यपक्षविलासकः—चालकः

युगपत्पार्श्वयोः कृत्वा वर्तनाम्वस्तिकं ततः ।
सम्प्राप्य मण्डलावृत्या करौ स्वस्वकटीतटम् ।
रेचितौ यदि तत्रैष तार्क्ष्यपक्षविलासकः ॥

वेमः

एनमेवाशोकः तार्क्ष्यपक्षविनोदकमित्याह ।

तार्क्ष्यपक्षौ—नृत्तहस्तौ

व्याख्यातौ गरुडपक्षयोः ।

तालः

द्रुतलघ्वादिरूपाद्यक्रियामानोपलक्षितः ।
गीतादिकं परिच्छिन्दन् कालस्ताल इतीरितः ॥

कुम्भः

तालस्तलप्रतिष्ठायामिति धातोर्घञि स्मृतः ।
गीतं वाद्यं तथा नृत्यं यतस्ताले प्रतिष्ठितम् ॥

अत्र घञि प्राप्ते वृद्धिः । तलन्ति प्रतितिष्ठन्ति गीतवाद्यनृत्तानि । यद्वा तन्यन्ते प्रकाश्यन्ते नृत्तगीतवाद्यानि । येनेति तालः ।

तकारः शङ्करः प्रोक्तो लकारश्शक्तिरुच्यते ।
शिवशक्तिसमायोगात्तालनामाभिधीयते ॥

अच्युतः

संयोगे च वियोगे च तलयोरुभयोर्यदा ।
वर्तते व्याप्तिमान्कालः स तालः परिकीर्तितः ॥

अत्र तलशब्दात्तालः ।

—कालरूपी

ननु तालः कालरूपः कथमित्याशङ्क्याह ।

तालः कालस्वरूपश्चेत्कालः प्राणो न युज्यते ।
अपि न्यूनादिभेदेन कालः प्राणः प्रकीर्तितः ॥
तालः कालो न नित्योऽसौ खण्डः कालस्वरूपतः ।
चलनात्प्राणसंबन्धान्मिते जन्मादितोऽपि च ॥
नाप्यनित्यः स तालोऽयं प्रत्यभिज्ञाप्रमाणतः ।
अनादिकालरूपत्वं नाशकस्याप्यभावतः ॥
सृष्ट्यादिलयपर्यन्तं वर्तमानस्त्वतीन्द्रियः ।
तालो नित्योऽविनाशादिप्रत्ययस्मृतिगोचरः ॥

लघुप्लुतादिरूपोऽयं स नित्य इति गीयते ।
उत्पत्तौ बाधकाभावान्नो धियो विषयान्तरम् ।
वीचीतरङ्गन्यायेन चोत्पत्तेर्नाप्रसंभवः ॥

अच्युतः

—क्रिया (तालाङ्गम्)

क्रियाशब्दं द्रष्टव्यम् ।

—तालक्रिया

तालः स्यात्तद्विपर्ययात् ।

तदिति शम्या

वेमः

-देशीलास्याङ्गम्

चाञ्चल्यमब्जपत्रोदरस्येव दृश्यते
वपुषश्चलनं तालः प्रोक्तो नृत्तविशारदैः

देवणः

—प्रबन्धाङ्गम्

तालः कालक्रियामानम् ।

हरिपालः

—मानम्

अन्तरालं यदत्र स्यात्प्रसृताङ्गुष्ठमध्ययोः ।
तदेव तालसंज्ञं स्यादिति नृत्यविदो विदुः ॥

कुम्भः

प्रसारिते तु यत्स्यातामन्तरालं तदग्रयोः ।
तालमत्र समाचष्टाशोकमल्लो नृपाग्रणीः ॥

अशोकः

—वाद्यप्रबन्धः

तालश्चतुष्षष्टिकलो युग्मे मार्गे च दक्षिणे ।

शार्ङ्गः

चच्चत्पुटश्चतुष्षष्टिकलो वर्त्मनि दक्षिणे ।
वाद्यते यत्र तालाख्यः प्रबन्धोऽयमुदाहृतः ॥

वेमः

तालकलाब्धिः

कृष्णदेवरायसोदरेणाच्युतरायेण विरचितः । अत्र पूर्वाचार्यमतानि बहूनि तालविषये खण्डितानि । तालकलाविलास, सङ्गीतविद्याविनोद, जैनमत, सङ्गीतमार्ग, चतुरसभाविलास, चूडामणि (संगीतचूडामणि), आञ्जनेयमत, नृत्तचूडामणि, सङ्गीतमणिदर्पण, कात्यायनीय, सङ्गीतार्णव, रङ्गराजभरतभाष्य, कपर्दि, परमेश्वरादीनां मतानि खण्डितानि । टीकायुक्तोऽयं ग्रन्थः । तालप्रस्ताराध्यायारंभे 'सीतारामगुरुं नत्वा सोमाभट्टेन तन्यते ! ग्रन्थे तालकलावार्धौ' इत्यस्ति । तस्मादच्युतरायनाम्ना सोमाभट्टः इमं ग्रन्थं (तालकलाब्धिं) रचितवानित्यूह्यते । अष्टावधानसोमनार्यस्य नाट्यचूडामणिकर्तुः गुरुः सीतारामः । सोमाभट्टः सोमनार्य एवेति वा तत्सतीर्थो वेति निश्चयः

तालकलाविलासः

अस्य कर्ता परमेश्वर इति श्रूयते । अस्माद्ग्रन्थाद्बहवः श्लोकाः अच्युतरायेणताललक्षणे उदाहृताः

तालचिन्तामणिः

अप्पलाचार्यकृतः । स्वोपज्ञव्याख्यया ग्रन्थस्यादर्शो लभ्यते

तालदीपिका

गोपतिप्पकृता । कालः क्रै. प. १४५०.

तालप्रस्तारः

प्रस्तारः क्रमसंज्ञोऽथ विपरीतक्रमः परः ।
नष्टोद्दिष्टे द्विधा प्रोक्ते ततश्च पृथगेतयोः ॥
ततस्संख्या च पातालद्रुतमेरुस्स्मृतस्ततः ।
लघुगुर्वोः पृथङ्मेरुः प्लुतमेरुस्तथापरः ॥
ततस्संयोगमेरुश्च खण्डप्रस्तारकस्ततः ।
चतुर्णां हारिमेरूणां नष्टोद्दिष्टे पृथक् पृथक् ।
त्रयोविंशतिरित्युक्ताः प्रत्ययाः पृथिवीभुजा

कुम्भः

मतमिदं प्राचीनम् । अस्मिन्नणुद्रुतविरामयोः प्रवेशो नास्ति

तालप्राणाः

कालो मार्गक्रियाङ्गानि ग्रहो जातिः कला लयः ।
यतिः प्रस्तारकश्चेति तालप्राणा दश स्मृताः ॥

अच्युतः

तालरागार्णवमुरारिमङ्गलकुसुमः—सूडप्रबन्धः

यथाशोभालमिमन्ति यत्राष्टादशसङ्ख्यया ।
तालाः पदानि रागस्य पाटास्तेनाः क्रमस्थिताः ॥
वर्णसाम्यमलङ्कारो रसः शृङ्गारनामकः ।
देवादिवर्णनं छन्दो नानायतिमनोहरम् ॥
त्रिविधोऽपि लयो रीतिः कैशिकीवर्णनापि च ।
वाग्गेयकारसंज्ञा च क्रमाद्रागादि कीर्त्यते ॥

धारणी च तथा नट्टा मेघरागो वराटिका।
तथा मल्हारिश्रीरागौ स्थानमालवगौडकः॥
केदारो मालवश्रीश्च देशाख्या गौण्डकृत्यपि।
वसन्तो मध्यमादिश्च ललितश्च क्रमादमी॥
चच्चत्पुटश्चाचपुटः षट्पितापुत्रनामकः।
संपक्केष्टाकउद्घट्ट आदितालस्तथैव च॥
प्रतिमण्ठश्च मण्ठश्चाड्डतालो वर्णयत्यपि।
द्रुतमण्ठश्च निस्सारुझम्पा च द्रुतमण्ठकः॥
रूपकः प्रतितालश्च तृतीयस्त्वेकतालिका।
पञ्चवक्त्रोद्भवा पाटा हस्तपाटा अलग्नका।
हौडुक्किका हस्तपाटाः चित्रपाटावपाटकौ॥
हुडुकादवसंमण्डि डक्का भेरीसमुद्भवाः।
कंसारघर्घरीकन्ना मर्दलीसंभवास्तथा॥
क्रमादष्टादशपदेष्वेते पाटाः प्रतिष्ठिताः।
द्वादशादिपदेष्वस्ति विशेषस्सो विधीयते॥
डक्का कुडुक्का करटा प्रोद्भवा द्वादशेऽधिकाः।
त्रयोदशे सेलुकाजा निस्साणोत्थाश्चतुर्दशे॥
घण्टोद्भवाः पञ्चदशे पदे सप्तदशेऽपि च।
किरिकिट्टभवा अष्टादशे पाटा अमी स्थिताः॥
वीरदण्डयां वनिभवा अधिकास्संप्रकीर्तिताः।
रागाणां षाडवाद्याश्च रागसंभवतापि च॥
वर्ण्या वाग्गेयकारेण तालरागार्णवस्य च।
प्रबन्धः पृथिवीभर्त्रा मुरारिप्रीतये कृतः॥

कुम्भः

ताललक्षणम्

यच्चोदितं वर्णिषु कांस्यमग्र्यं घनं तदाद्यं किल मूर्तमाहुः।
तदीयनादेषु तदुद्भवत्वाद्घनाभिधा लाक्षणिकी प्रसिद्धा॥
तत्कांस्यकं तालयुगं विदध्यात्समं सपादाङ्गुलयुग्मवक्त्रम्।
सवर्तुलं पिण्डित एतदत्र यवोन्मितं स्यादिति तालविज्ञाः॥
पादोनगुञ्जोन्मितमध्यरन्ध्रं स द्व्यङ्गुलोत्सेधवशातिरम्यम्।
अत्युज्वलं विस्मृतनिम्नमध्यं कुमारिकायाः स्तनतुल्यरूपम्॥
सुजातकार्तस्वरलापयुक्तं कौशेयनेत्रांशुकजांचलाग्रम्।
निवेशयेत्तत्र वरं च युग्मे ऋजूकृतं तद्विदधीत चास्मिन्॥
ग्रन्थिं ततो निर्गमनाय रन्ध्रदेशादिहायं बुधसम्प्रदायः।
आवेष्टितेनाञ्चलदोरकेण प्रदेशिनीं सव्यकरेऽस्य सम्यक्॥
आक्रम्य चाङ्गुष्ठतलेन सव्यां प्रदेशिनीमस्य च मध्यमाद्यम्।
प्रसारयेदङ्गुलिकात्रयं तदूर्ध्वास्यमत्र स्थिततालमेकम्॥

सन्धार्य तिर्यङ्मुखमन्यतालं हस्तेन धार्यं किल दक्षिणेन।
तलप्रदेशान्तरलम्बमानाञ्चलावलिं सन्धरणीयमेतत्॥
अङ्गुष्ठवत्तर्जनिकाग्रभागे तस्याग्रभागेन ततोऽन्यदीयम्।
सन्ताडयेन्मध्यमयास्य नादपरीक्षणं वीक्षणविद्विदध्यात्।
प्रायः प्रदिष्टा इह सर्ववाद्यसमुद्भवा वाद्यविदांवरेण॥

कुम्भः

तालसमम्—पुष्करवाद्ये तालवाद्ययोः समत्वापादनम्

यच्छरीरं भवेद्गानं कलातालप्रमाणजम्।
तत्प्रमाणं तु यद्वाद्यं तद्धि तालसमं भवेत्॥

भरतः

—अवनद्ध साम्यम्

चच्चत्पुटादिभागेन गुरुप्लुतकलात्मना।
साम्यं यदनुवाद्यं स्यात्तत्तालसममुच्यते॥

नान्यः

तालस्वरूपविचारः

तालः कालो न नित्योऽसौ खण्डकालः स्वरूपतः।
चलनात्प्राणसंबन्धान्मितेर्जन्मादितोऽपि च॥

अत्र खण्डकाल इति लघुगुरुप्लुतादिरूपः। जन्मादिति ईश्वरस्य पञ्चमुखेभ्यो जनिताः तेभ्योऽन्ये ताला इति।

नाप्यनित्यः स तालोऽयं प्रत्यभिज्ञाप्रमाणतः।
अनादिकालरूपत्वं नाशकस्याप्यभावतः॥

सृष्ट्यादिलयपर्यन्तं वर्तमानस्त्वतीन्द्रियः।
तालोऽनित्यो विनाशादिप्रत्ययस्फूर्तिगोचरः॥

केचित्तु तालो हि नित्य एव। यतः तालस्य जनयितृपरिकर एव नष्टः। तालस्तु नाभिव्यक्तिगोचर इति।

लघुप्लुतादिरूपोऽयमनित्यमिति गीयते।
उत्पत्तौ बाधकाभावान्नोधियो विषयान्तरम्॥

वीचीतरङ्गन्यायेन चोत्पत्तेर्ज्ञप्तिसंभवः।
निराकारस्य तालस्य कालादिः प्राण एव न।
कालादिर्वायुभिन्नश्च न प्राणो भक्तुमर्हति॥

।

कालादिर्वायुभिन्नोऽपि तालस्य प्राण इष्यते।
राज्ञो भृत्य इव प्राणो गौणोऽयं न विरुद्ध्यते॥

अच्युतरायः

तालाक्षरम्

चूडामणिकारस्त्वाह –

प्रस्तारे तालसंबन्धिन्यक्षरं स्याच्चतुर्विधम् ।
संज्ञया तत्परिज्ञेयं द्रुतं लघु गुरुप्लुतम् ॥

तालकलाविलासे उक्तम् –

अनुद्रुतो द्रुतश्चैव लघुर्गुरु ततः परम् ।
प्लुतं चेति क्रमेणैव तालाङ्गानि च पञ्चधा ॥
हंसपादं काकपादं षष्ठाङ्गं केचिदूचिरे ।
चतुर्भिर्लघुभिर्युक्तं निश्शब्दे चित्रतालके ॥
चतुर्वर्णैस्त्रिभिर्वर्णैः सप्तवर्णैश्च पञ्चभिः ।
नववर्णैः लघुर्भिन्नचतुरश्रादिजातिमान् ॥

यथा चतुरश्रः चतुर्वर्णः । त्र्यश्रस्त्रिवर्णः । मिश्रः सप्तवर्णः । पञ्चवर्णः खण्डः । नववर्णस्सङ्कीर्णः । अत्र वर्ण इति लघुः । मार्गताले पञ्चवर्णो लघुः ।

आञ्जनेय आह

लघुश्च द्विविधः प्रोक्तः स्वतन्त्राजातिभेदतः ।
चतुर्वर्णैस्त्रिभिर्वर्णैः तयोर्मितिरुदीरिता ॥

इयं मितिश्चतुर्वर्णत्रिवर्णात्मिका पाटाक्षरेष्वेव प्रयुक्ता ।

केचिदिति । तालकलाविलासचतुरसभाविलासग्रन्थकारादयः। अथाङ्गकालयोरभेदत्वात्प्राणत्वहेतुमाह—

अङ्गस्य कालभेदो नास्तीति यद्यपि तद्ध्रुवम् ।
अपि कालत्वमङ्गत्वं क्रमव्युत्क्रमभेदतः ॥

अनुद्रुतद्रुतलघुगुरुप्लुतानामङ्गानां काल एव मुख्यो भवति। तस्मात्कालान्न भिद्यन्ते ते इति चेत् परिहरत्यपीति । क्रमव्युत्क्रमभेदतः । क्रमस्तु प्राणः कालः । व्युत्क्रमस्तु कालोऽङ्गम् । द्वावनुद्रुतौ कालौ । एको द्रुतकालः । द्वौ लघुकालौ । एको गुरुकालः । अयं कालः प्राणः । ताले तु गुर्वनन्तरं लघुः प्लुतो वा प्लुतानन्तरं गुरुलघुद्रुतेष्वन्यतमो वा । व्युत्क्रमवर्तने कालोऽङ्गं भवति । अयं तालावयवः ।

अच्युतः

तालार्णवः—प्रबन्धः

गद्ये वा पद्यबन्धे वारागेनैकेन धीमता ।
तालैश्च बहुभिर्युक्तस्तालार्णव इतीरितः ॥

सोमेश्वरः

गद्यरूपोऽथवा पद्यरूपोऽयं बहुतालयुक् ।
येन केनाऽपि रागेण युतस्तालार्णवो भवेत् ॥

हरिपालः

तालिका—गीताङ्गम्

चतुर्विंशतिगणपरिमाणवस्तुका ।

नान्यः

तालोड्डुपानि

ब्रह्मताल इडावांश्च चक्रतालश्च सारसः ।
अर्जुनो मकरन्दश्च महासन्निश्च सप्तमः ॥
सन्नितालस्त्र्यश्रवर्णस्तथा शरभलीलकः ।
कुण्डनाची यतिमुखः शेखरः परिकीर्तितः ॥
एभिर्द्वादशभिस्तालैरुड्डुपानि भवन्ति हि ।
तावन्त्येवेति विबुधा निगदन्ति पुरातनाः ॥
करणं स्थानकं तत्र चारी च करयोः स्थितिम् ।
चमत्कारेण गृह्णीयात्पदयोस्तलकुट्टनम् ॥

इति तालशृङ्खला ।

वेमः

तिप्पराजः—देशीतालः

तिप्पराजाभिधे ताले मध्यस्थितविरामकम् ।
बिन्दुत्रयं तथा पुंखत्रयं षड्वारवर्जितम् ॥

o ȯ o | i | o ȯ o | i | o ȯ o | i | o ȯ o | i | o ȯ o | i |
o ȯ o | i |

गोपतिप्पः

तिम्मभूपालः—देशीतालः

तिम्मभूपालके त्रिः स्याद्गुर्वाद्यन्तप्लुतद्वयम् ।

ऽऽ̇ ऽ̇ऽऽऽऽ̇ ऽ̇ऽऽऽऽ̇ ऽ̇ऽ

गोपतिप्पः

तिम्मभूपालसोदरः—देशीतालः

अनन्तरं मतास्ताले तिम्मभूपालसोदरे
वास्त्रयं स्युः पगलभूपः कोदण्डविद्युतौ ॥

ऽ̇ ऽ । ऽ̇ ऽ । ऽ̇ ऽ । ऽ ऽ̇

गोपतिप्पः

तिरश्चीनकुट्टिता—भुडपचारी

अङ्घ्रिर्निकुट्टितः पूर्वं स्वपार्श्वपरपार्श्वयोः ।
मध्ये निवेशितः पश्चात्तिर्यक् तत्रैव कुट्टितः ।
यत्र सा स्यात्तिरश्चीनकुट्टितान्वर्थनामभाक् ॥

अशोकः

तिरश्चीना—ग्रीवा

पार्श्वयोरूर्ध्वयोगे च चलनात्सर्पयानवत् ।
सा ग्रीवा तु तिरश्चीनेत्युच्यते नाट्यकोविदैः
खङ्गे श्रमे सर्पगत्यां तिरश्चीना प्रयुज्यते ॥ नन्दी

—जङ्घा

क्षितिश्लिष्टबहिःपार्श्वा तिरश्चीना मतासने।

अशोकः

तिरश्चीना तु पार्श्वगा। तिरश्चीना समाधौ स्यात्।

सोमेश्वरः

पार्श्वगामि तिरश्चीनमुक्तं पद्मासनादिषु

ज्यायनः

तिरिपशृङ्खला—देशीनृत्तम्

जानुपृष्ठभ्रमरिका प्रपदभ्रमरी तथा।
स्वस्तिकभ्रमरी चैव तदान्तभ्रमरी पुनः॥
खण्डसूचीभ्रमरिका मण्डिभ्रमरिका तथा।
चक्रभ्रमरिका चैव मण्डलभ्रमिरष्टमी॥
जानुभ्रमरिका पश्चात्कटिच्छिन्नभ्रमिर्भवेत्।
करणभ्रमरी प्रान्ते त्वन्तर्जानुभ्रमिस्तथा।
द्वादशैतास्तु पर्याया ग्राह्या नृत्यविशारदैः॥

वेदः

तिरिपभ्रमरी—भ्रमरी

अङ्घ्रिस्वस्तिकमादाय तिर्यग्भ्रमणतो भवेत्।

कुम्भः

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पार्श्वेनाक्षिप्य पृष्ठतः।
अन्याङ्घ्रेस्वस्तिकं कृत्वा शरीरं भ्रामयेद्यदा॥
तिर्यग्यद्दण्डपक्षाभ्यां यथा स्यात्स्वस्तिकच्युतिः।
तिरिपभ्रमरीत्येषा तदा तज्ज्ञैर्निगद्यते॥

ज्यायनः

तिर्यक्—

पूर्वोपगमनाद्वाहुः तिर्यगाख्यो बुधैर्मतः

अशोकः

तिर्यक्कुञ्चिता—देशीचारी

चरणं कुञ्चितं तिर्यक् यत्र च प्रक्षिपेन्मुहुः।
क्रमेण चारी सा तिर्यक्कुञ्चितेत्यभिधीयते॥

वेमः

तिर्यक्ताण्डवचालनम्—चालकः

तिर्यगूर्ध्वं प्रसृतयोः पाण्योरेककरो यदा।
नाभिप्रदेशे विलुठेदन्यः पार्श्वान्तरं व्रजेत्।
तदैनं चालकं प्राहुः तिर्यक्ताण्डवचालनम्॥

वेमः

तिर्यगञ्चितम्—उत्प्लुतिकरणम्

समपादात्कृते तिर्यगुत्प्लवे तिर्यगञ्चितम्। अशोकः

ज्यायनवेमाभ्यामिदं करणं न निबद्धं। कुम्भः निर्वक्ति इदं करणम्।

तिर्यग्गतस्वस्तिकाग्रम्—चालकः

द्विगुणं लुठितौ तिर्यक्करावन्योन्यसंमुखौ।
आगत्य स्वस्तिकीभूतौ पुरो वेगात्प्रसारितौ॥
तथा स्वस्तिकभङ्गेन तिर्यञ्चौ प्रसृतौ यदि।
तिर्यग्गतस्वस्तिकाग्रं प्रस्तुवन्ति विपश्चितः॥

वेमः

तिर्यङ्नतम्—शिरः

तिर्यङ्नतं यथार्थाख्यं चिन्तापीडादिषु स्मृतम्।

ज्यायनः

तिर्यङ्नतोन्नतम्—शिरः

तिर्यङ्नतोन्नतं तद्वत्सुभ्रुवां विभ्रमादिषु।

ज्यायनः

—शिरः

तिर्यङ्नतोन्नतिं प्राप्तं शिरस्तिर्यङ्नतोन्नतम्।
बिब्बोकादिषु कान्तानां तत्प्रयोगं प्रचक्षते॥

शार्ङ्गः

तिर्यङ्मुखा—देशीचारी

स्थानके वर्धमानाख्ये स्थित्वा पादौ प्रसर्पतः।
सव्यापसव्ययोस्तूर्णं यत्र तिर्यङ्मुखा तु सा॥

वेमः

तिर्यक्सरणम्—उत्प्लुतिकरणम्

यत्रैकेनैव पादेन तिर्यगुत्प्लुत्य भूतले।
निपत्यैकाङ्घ्रिणा तिष्ठेत्तत्तिर्यक्सरणं भवेत्॥

वेमः

तिलकः—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)

पञ्चविंशाक्षरः पादो यस्यासौ तिलकाह्वयः।
ताले चाचपुटे ज्ञेयो वीरे वाप्यद्भुतेऽपि वा।
ताले चाचपुटे ज्ञेयं गुरुर्लघुयुगं गुरुः॥

संगीतसारः

-गण्डभूषणम्

तिलकम्—मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्र एकः पञ्चमात्र एकः ज ग ग

विरहाङ्कः

तिलकवर्तना

नाममात्रप्रसिद्धा।

तिवटम्—देशीनृत्तम्

नवर्जिततवर्गेण गकारेण कचित्कचित्।

निर्मितं बिन्दुना वर्ज्यमिति तादिमहोत्तमम् ॥
तालावृत्तानुगम्भीरैः तिवटं परिकीर्तितम् ।

यथा –
थै थै तिथा तिथि तेतेंतितिगदा ।

वेदः

तीर्णमञ्जरी—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म नि स.
(अव) स ध नि ध प म रि म ग रि स.

मञ्ज

तीव्रवर्धिनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स ग प ध नि ध स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

तीव्रवाहिनी—मेलरागः (षड्विधमार्गिणीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध प नि स
(अव) स नि प ध प म ग रि स.

मञ्ज

तीव्रा—श्रुतिः

षड्जे प्रथमा श्रुतिः ।

तुच्छिका—रागः

न्यासांशग्रहधैवतगान्धारापेतपरिखप्राया
रिषभस्वरमध्यावधिकतारमन्द्रा च तुच्छिका भवति ॥

नान्यः

धैवतग्रहणन्यासा गहीना रिपभूयसी ।
रिषभं मध्यमं यावत् तारमन्द्रा च तुच्छिका ॥

मतङ्गः

यथाभिहितविशेषस्यापि भिन्नपञ्चम्या इवालापकं रूपकं वेदितव्यम् ।

तुडुका—वाद्यप्रबन्धः

यत्पृथग्रचितः पाटैर्बन्धं वर्णसरेण वा ।
अभ्यस्तद्रुतमानेन खण्डं सा तुडुका मता
प्रायशो नर्तने दीप्ते नृत्तज्ञैस्सा प्रयुज्यते ॥

वेमः

यदेकदेशतो वाद्यमुद्ग्राहाभोगयोर्ध्रुवे ।
हस्तलाघवयोगेन तुडुका नाम सा स्मृता ॥

सोमराजः

उद्ग्राहध्रुवकाभोगाः पुनरुद्ग्राह उच्यते ।
तुडुक इति वाद्येषु कथितस्सोमभूभुजा ॥ सोमेश्वरः

शुद्धकूटादिभिर्बद्धः खण्डो वर्णसरेण वा ।
अभ्यस्तस्स्याद्रुते माने तुडुकादीप्तनर्तने ॥
द्रुताद्रुततरं मानमत्र लक्ष्येषु दृश्यते ।
उद्ग्राहध्रुवकाभोगे यत्रान्यतमखण्डकम् ॥
वादनीयं परे प्राहुरन्ये तु तुडुकां जगुः ।
उद्ग्राहध्रुवकाभोगोद्ग्राहाणां वादनं क्रमात् ॥

शार्ङ्गः

तुण्डकः—वाद्यप्रबन्धः

वाद्यैकदेशं वर्गान्तमयं वाद्यादिमध्ययोः ।
वादयेल्लघुहस्तत्वाद्यं तमाख्याति तुण्डकम् ॥

शार्ङ्गः

वाद्यस्य चादौ मध्ये च वर्गान्तो यत्र वाद्यते ।
वाद्यैकदेशो वाद्यज्ञैः लाघवात्करयोर्द्वयोः ।
तुण्डकाख्यः प्रबन्धोऽसौ पण्डितैः परिगीयते ॥

वेमः

तुण्डिकिनी—सुषिरवाद्यम्

तुम्बिकिनी, तित्तिरिः – इत्यपि दृश्यते ।

सैव हस्तद्वयायामा प्रोक्ता तुम्बिकिनी जनैः ।
तुतुं तुरीतिवर्णाढ्या तित्तिरीति स्मृता बुधैः ।
तुण्डिकिन्योर्युगं वाद्यमिति वाद्यविदो विदुः ॥

सैव काहलैव ।

कुम्भः

तुम्बकिता—फूत्कारदोषः

तुम्बकी योऽनुरणनप्रायः प्रायेण दृश्यते ।

कुम्भः

तुम्बरी—वीणाभेदः

अष्टमुष्टिमितो दण्डस्तुम्बुर्याः खादिरो मतः ।
तस्यैकाङ्गुलकं रन्ध्रं वेष्टनं चतुरङ्गुलम् ॥
सार्धं चोभयतो देयं रौप्यसंवरकद्वयम् ।
सार्धाङ्गुलोच्चककुभं सारदारूद्भवं न्यसेत् ॥
तस्मात्षडङ्गुलादेकं तुम्बकं तत्र विन्यसेत् ।
षड्विंशत्यङ्गुलात्तस्मात्तुम्बमन्यं विनिक्षिपेत् ॥
नात्युन्नतं नातिह्रस्वमेवं तुम्बयुगं त्विह
मन्द्रतन्त्रीस्तु छागाद्यान्त्रसमुद्भवा ॥
अन्यद् द्वे पट्टसूत्रेण निर्मिते तु मनोहरे ।
एका तन्त्रीत्रये तत्र बद्धव्या ककुभे ततः ॥

तुम्बाद्बहिर्गते दण्डे तारमध्याख्यतन्त्रिके ।
बद्धव्ये सुदृढीकृत्य यथा न चलतस्तु ते ॥
ऊर्ध्वतुम्बादधोऽन्या तु बद्धव्या मन्द्रतन्त्रिका ।
ककुभे कलिका देया यथानुरणनं भवेत् ।
एषा च तुम्बरी प्रोक्ता सर्वगीतानुवादिनी ॥

नारायणः

इयं तुम्बरी दक्षिणदेशप्रसिद्धात् तम्बुरेति वाद्यविशेषाद्भिन्नैव । तम्बुरावाद्यं केवलं चतुस्तन्त्रीयुतं श्रुतिवाद्यमेव । एकमेव तुम्बं बृहन्मानम् । कलिका जीवाश्शङ्कवः (चत्वारः) वीणायामिवात्र ज्ञेयाः । तम्बुरायाः श्रुतिमात्रप्रयोजनत्वात्सारीस्थापनं तत्र नास्ति ।

तुम्बुरुः

नाटकगेयलक्षणकर्ता । कोऽयं कदा वासीदिति न ज्ञायते । नारदमहर्षेः समानस्कन्धः समानकालीनश्च स्यात् । तुम्बुरुनाटकादेकस्मिन्सङ्गीतसारे सङ्गीतदामोदरे च श्लोका उदाहृताः ।

—घनवाद्यम्

अधोमुखं ताम्रमयं विदध्यात्कुम्भं सुशोभं समलङ्कृतं च ।
सुवर्णलिप्तं च ततोऽङ्गुलीषु निक्षिप्य मुद्रात्रितयं प्रदिष्टम् ।
कृतान्तरालं पुनराभिरत्र कुर्याद्बुधस्तुम्बुरुवादनं च ॥

कुम्भः

तुम्बुरुप्रियः—रागः

गान्धारांशो मध्यन्यासो निधनश्च सप्तमध्वनिकः
धैवतषड्जापेतो रागस्स्यात्तुम्बुरुप्रियः ॥

नान्यः

गान्धारांशो निषादान्तो मध्यमन्याससंयुतः
षड्जधैवतनिर्मुक्तो विज्ञेयस्तुम्बुरुप्रियः ॥

तुरगलीलः—नृत्तबन्धः

यत्र पङ्क्तिद्वयं कृत्वा पृथगष्टभिरष्टभिः ।
मिथश्चतुष्ककोणेषु चालयेद्यदि नर्तकः ।
अयं तुरगलीलाख्यो बन्धो ललितबन्धुरः ॥

तुरङ्गलीलः—देशीतालः

हयलीलं पश्यत ।

तुरङ्गलीलताले स्याद्द्रुतद्वन्द्वं लघुस्ततः । ० ० ।

नन्दी

तुरङ्गिणी—गतिः

उत्क्षिप्य दक्षिणं पादमुल्लङ्घ्य च मुहुर्मुहुः ।
वामेन शिखरं धृत्वा दक्षिणेन पताकिकाम् ।
तुरङ्गिणीगतिः प्रोक्ता नृत्यशास्त्रविशारदैः ॥

नाट्यदर्पणः

तुरङ्गी—गतिः

श्रश्रमं च गतिश्शीघ्रं वचोव्यक्तिचमत्कृता ।
तुरङ्गाणां गतिस्सैषा चमत्कारमनोरमा ॥

देवेन्द्रः

तुरतुरी—सुषिरवाद्यम्

तुण्डकिनीत्यपि दृश्यते ।

तुरुष्कगौडः—उपाङ्गरागः

मन्द्रो गतो गभूयिष्ठो ग्रहांशन्यासससप्तमः
तुरुष्कगौडः कथितः पञ्चमर्षभवर्जितः ।
अयमान्दोलितः षड्जे केदारो गौड उच्यते ॥

भट्टमाधवः

—प्रथमरागः

निग्रहांशो रिपत्यक्तो गबहुर्मन्द्रताडितः ।
तुरुष्कगौडी वीरे स्यात् मालवीयस्स्मृतो जनैः

मोक्षदेवः

—रागः

ततस्तुरुष्कगौडस्स्यात्पञ्चमर्षभवर्जितः ।
निषादांशश्च गान्धारबहुलो मन्द्रताडितः ॥

हरिः

परिहीनो निषादांशो गान्धारबहुलस्तथा ।
मन्द्रेण ताडितः प्रोक्तस्तुरुष्को गौड उच्यते ॥

जगदेकः

गान्धारबहुलो मन्द्रताडितो रिपवर्जितः ।
निषादांशग्रहन्यासः तौरुष्को गौड उच्यते ॥

हम्मीरः

तुरुष्कतोडी—प्रथमरागः

मध्यांशा स्वल्पगान्धारा तोडी तौरुष्कतोडिका ।
निषादर्षभबाहुल्या स्वरैस्सन्ताडिता मता ॥

—उपाङ्गरागः

ताडिता स्वल्पगान्धारा निषादर्षभशालिनी ।
तोड्येव कथ्यते तज्ज्ञैरिह तौरुष्कतोडिका ॥

पञ्चमभूयसीति रघुनाथः ।

भट्टमाधवः

—रागः

तुरुष्कतोडिका चोपा सत्रया गविवर्जिता ।

उपेत्युपरागः ।

तोड्येव ताडिता गाल्पतौरुष्की रिनिभूयसी।

मध्यमांशा च पूर्णा च निषादर्षभभूयसी।
ताडिता स्वल्पगान्धारा तुरुष्की तोडिका स्मृता॥

जगदेकः

कथ्यते च तुरुष्काख्या तोडी मध्यांशसंयुता।
स्वरैस्सप्तभिरापूर्णा निषादर्षभभूयसी।
गान्धारे स्वल्पतां प्राप्ता भवेदियमितीरिता॥

हरिः

मध्यमांशा च संपूर्णा निषादरिषभोत्कटा।
गान्धारदुर्बला तोडी तुरुष्की ताडिता भवेत्॥

सोमेश्वरः

तुरुष्कतोडीरागध्यानम्

आयतनीलनिचोला करमालाजप्यमानपतिनामा
विरहातुरोच्यगौरी तुरुष्कतोडी महावेणी॥

सोमनाथः

तुलजामहाराजः

अयं तञ्जापुराधिपः। कालः १७२९-१७३५. सङ्गीतसारोद्धारकर्ता। अनेन चतुर्दण्डिप्रकाशिका, विट्ठलीय, स्वरमेलकलानिधि, मतानि सम्यक् परिशीलितानि। रागाणां मेलकर्तृविषयं विचारयामास

तुलाहस्तः

कलशाभिधहस्तौ तु स्पृष्टाङ्गुष्ठौ परस्परम्।
तुलाराशौ चन्द्रसूर्यसङ्गमे युज्यते क्रमात्॥

शृङ्गारः

तुल्यतर्कः—लक्षणम्

रूपकैरुपमाभिर्वा तुल्यार्थाभिः प्रयोजितः।
अप्रत्यक्षार्थसंस्पर्शस्तुल्यतर्कः प्रकीर्तितः॥

भरतः

यथा - नवार्कमेत्यादि वीणावासवदत्ते राजवचनम्।

तुल्यहस्तः

अधोमुखपताकाख्यौ कृत्वाङ्गुष्ठे तु मेलयेत्।
तुल्यहस्तस्य भवति परब्रह्माधिदेवता॥

समूहे परिपूर्णाब्धौ निधिष्वपि समे तथा।
विनियोगस्समाख्यातः गम्भीरे वेदिकातले॥

गौरीमतम्

तुल्लम्—देशीनृत्तम् (उड्डपाङ्गम्)

हृदये शिखरद्वन्द्वं कुञ्चिते स्थानके ततः।
चतुरश्रे स्थानके च पर्यायेण पताककौ॥

प्रसारयेत्स्वस्वपार्श्वे कुञ्चितं च ततः श्रयेत्।
पुरोऽधस्ताद्वामकरः स भवेदलपद्मकः॥

प्रसारितो दक्षिणस्तु कुर्यादूर्ध्वमधोमुखम्।
शिखरं तु ततः स्थानं चतुरश्रं समाश्रयेत्॥

पर्यायेण पताकस्य प्रसारः पूर्ववद्भवेत्।
कृत्वा तु स्वस्तिकं स्थानं स्वस्तिकावलपद्मकौ॥

पुरस्तात्तु ततस्तिर्यक् कुञ्चिता चारिका भवेत्।
सहैव दण्डपक्षेण हस्तकेन सुशोभना॥

चतुर्वारं च तौ हस्तौ चतुर्वारं च चारिका।
परिवर्तनतः कुर्यात्प्रत्यालीढं ततः श्रयेत्॥

तत्र वामो लताहस्तो दक्षिणः पार्श्वगोर्ध्वगः।
पताकः कुञ्चितां तिर्यक् चारीं वामे द्वयं चरेत्॥

तत्रोर्ध्वगः पताकस्तु शनैर्हृदयमानयेत्।
तत्रालीढं स्थानकं च पताको वाम ऊर्ध्वगः॥

दक्षिणं तु लताहस्तं पुनः कुञ्चितमाचरेत्।
हृदये शिखरद्वन्द्वं विधायैवं ततः पुनः॥

अङ्गान्तरे विपर्यासात्सर्वं पूर्ववदाचरेत्।
ततस्तिर्यक्कुञ्चिता च चारी पर्यायतो भवेत्॥

हृदये चालपद्मस्य द्वयेन परिवर्तनैः।
सहैव कुञ्चितां चारीं पुरतः पृष्ठतस्तथा॥

पश्चात्सरलतश्चारीं स्वीकुर्यादपकुञ्चिताम्।
पादयोः स्वस्तिकं कृत्वा ललितौ नृत्तहस्तकौ॥

पुरोर्ध्वं च विधायादौ भ्रमरीं चारिकां चरेत्।
अधः पार्श्वद्वये चैव कर्तव्यावलपद्मकौ॥

हृदये शिखरद्वन्द्वं मण्डले स्थानके पुनः।
पताकं दक्षिणे पार्श्वे संप्रसार्य च गारुडम्॥

कृत्वा तु कुञ्चितस्थाने सहैव परिवर्तनैः।
गृह्णीयात्कुञ्चितां चारीमेवमङ्गान्तरेण च।
सहैवोत्प्लुतकं कुर्यात्पुरतः स्वस्तिकं भवेत्॥

अलपद्माख्यकरयोश्चतुरश्रं भवेत्तदा।
पार्श्वयोः संप्रसारः स्यात्करयोस्तु पताकयोः॥

वामपादे दक्षपदं संस्थाप्य भ्रमरीं चरेत्।
पुरो दक्षपदं स्थाप्य सह तेनालपद्मकम्॥

अधः प्रसार्य वामोऽङ्घ्रिः स्थाप्यस्तेन सहैव तु।
वामोऽलपद्मः पुरतः प्रसार्याधः पताककः ॥
हृदये वामशिखरं प्रसृतं च पताककम्।
दक्षिणे तुम्बुरुमुदिष्टं आदितालेन सूरिभिः ॥

वेदः

अत्र कुञ्चिता, तिर्यक्कुञ्चिता, अपकुञ्चिता, भ्रमरी, इति चतस्रश्चार्यः।

तुम्बुरुसप्रियः—तानः

गान्धारग्रामे नारदीयतान
ग म प नि स रि.

नान्यः

तूकः—देशीलास्याङ्गम्

लयेन चलनं यत्र सलीलावतंसकौ।
दलद्वेलाप्रपञ्चेन हावप्रचुरतायुतौ।
यत्र कर्णौ प्रकुर्वाते तं तूकं मुनयोऽवदन्।

कुम्भः

द्रुतमन्दादिभावेन चालनं हावपूर्वकम्।
लीलावतंसयुतयोः कर्णयोस्तूकमीरितम् ॥

अशोकः

तूर्णम्—वीणावादनप्राणः

कर्तरीश्वसिताभ्यां यत्कुहरेण समन्वितम्।
निर्घोषरेफगमकैस्तूर्णं तत्करणं विदुः ॥

पार्श्वदेवः

तूलिकाविचित्रम्—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प ध स.
(अव) स नि ध प ध म नि ध म ग रि ग स.

मञ्ज

तूहली—सुषिरवाद्यम्

हस्तैकमात्रवंशस्य यत्रान्ते विनिवेश्यते।
घटितं माहिषं शृङ्गं तूहली सा प्रकीर्तिता।
तारनादं प्रतिभटभयवादनमीरितम् ॥

कुम्भः

तृतीयः—देशीतालः

तृतीये तु द्रुतादूर्ध्वं सविरामद्रुतद्वयः। । ०̍ ०̍

वेमः

द्रुतद्वयं विरामान्तं तृतीये। ० ० ०̍

श्रीकण्ठः

द्रुते द्रुते विरामः स्यात्तद्द्रुताभ्यां तृतीयकः।
तद्दैतथुथुगधिकथ डधिद्दिल्यङ्म्। ०̍। ०̍। ०̍।

सुधाकलशः

तृतीयकामोदः—रागः

अंशग्रहन्यासनिवासिषड्जो गान्धारमन्द्रस्समशेषनादः।
सर्वस्वरैस्स्वल्पकषाड्जिकायां जातः कमोदस्तु भवेत्तृतीयः ॥

नान्यः

गान्धारमन्द्रपूर्णः षड्जन्यासग्रहांशकः।
सप्तभिश्च स्वरैस्स्वल्पः कामोदस्त्वपरो भवेत् ॥

मतङ्गः

तृतीयप्रहरगेयाः—रागाः

वराटी तोडिका चैव कामोदा च कुडाइका।
गान्धारी नागशब्दी च तथा देशी विशेषतः।
शङ्कराभरणो ज्ञेयो द्वितीयप्रहरात्परम् ॥

दामोदरः

तेजः

अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत्।
प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥
समानानां वशीयत्वं कर्मणा मनसा गिरा।
यस्य सन्तः प्रशंसन्ति तदाहुस्तेज इत्यपि ॥

भावविवेकः

तेजस्वि

अन्येभ्योऽपि च भूयिष्ठा यस्मिंस्तत्परमाणवः।
तेजस्वि तद्भवेद्वस्तु चक्षुषां प्रतिघातकम् ॥

भावविवेकः

तेन्नः—प्रबन्धाङ्गम्

संस्कृतप्राकृताभ्यां च भाषयातिविचित्रया।
तेन्नतेन्नेति यश्शब्दः सोऽयं मङ्गलसूचकः ॥

हरिपालः

तेनेति शब्दं किल तेन्नकः स्यात् श्रेयःप्रदो मङ्गलवाचकश्च।
कथं तु तेन्नस्त्विह मङ्गलार्थो विहाय चोङ्कारमथेतिशब्दम् ॥
अत्रोच्यते तत्त्वमसीतिवाक्ये सूत्रेषु वा सत्यवतीसुतस्य।
तद्ब्रह्मवाक्येऽपि च तैत्तिरीये ब्रह्मैव लक्ष्यं किल तत्पदेन ॥
हरो हरिश्चापि विरिञ्चनश्च सुरास्त्रिका तत्पदकीर्तनेन।
अतश्च गानेऽपि च तेन्नकारः तालप्रयोगेऽपि च तत्तकारः
अतीवकल्याणविशेषवाची भवेदयं सर्वजनप्रसिद्धः ॥

रघुनाथः

तेन्नकरणम्—प्रबन्धः

गीयते तेन्नकरणं स्वरैर्धात्वोस्सतेन्नकैः ।

हरिपालः

स्वरास्सतेन्नका यत्न दृश्यन्ते धातुयुग्मके ।
तदुक्तं तेन्नकरणं चालुक्यपृथिवी भुजा ॥

जगमल्लः

तोटकम्—गर्भसन्ध्यङ्गम्

संरंभवचनं चैव तोटकम् ।

भरतः

आवेगगर्भं यद्वचनं तत्तोटकम् । स चावेगो हर्षात्क्रोधादन्यतोऽपि वा भिनत्ति यतो हृदयं ततस्तोटकम् । यथा – रत्नावल्यां अद्यापीत्यादिविदूषकवचनम् ।

अभिनवः

—गर्भितं वचः

क्रोधहर्षादिसंभूतावेगगर्भितं वचनं तोटयति हृदयम् । यथा – रामाभ्युदये चतुर्थेऽङ्के तातेत्यादि मेघनादवचनम् ।

रामचन्द्रः

—द्वादशाक्षरवृत्तम्

स स स साः .

भरतः

—रूपकम्

दिव्यमानुषसंयुक्तो न यत्राङ्के विदूषकः ।
तोटकं नाम तद्ज्ञेयं गूढनायकलक्षणम् ॥

पञ्चाष्टनवसप्ताङ्कं दिव्यमानुषसंज्ञकम् ।
तोटकं नामतत्प्राहुर्भेदं नाटकवस्तुनः ॥

दिव्यया सह मानुषेण सङ्गम इति समासार्थः ।

यद्वा –

तोटः स्यादिह दिव्यमानुषमयः प्रत्युत्तमः कैशिकः ।
पञ्चाष्टाङ्कविनिर्मितः स्फुटकथः त्र्यङ्गोऽवमर्शेन च ।
सर्वोऽङ्कः खलु विप्रलम्भगहनो नानाकलासूद्भवः ।
ख्यातः स्फायति नायकः सुललितः क्रीडाप्रमोदादिभिः ॥

यथा विक्रमोर्वशी ।

शुभङ्करः

नवाङ्कं तोटकं दृष्टं मेनकानाहुषाह्वयम् ।
तोटकं मदलेखाख्यं यत्तत्स्तंभितलम्भकम् ॥

क्रमादष्टाङ्कसप्ताङ्कौ दृश्येते ह्यविदूषकौ ।
यद्विक्रमोर्वशीयाख्यं पञ्चाङ्कं तोटकं स्मृतम् ॥

शारदातनयः

प्रत्यङ्कं विदूषको वर्तत इत्यश्मकुट्टः ।

दिव्यमानुषसंयोगो यत्राङ्कैरविदूषकैः ।
तदेव तोटकं भेदो नाटकस्येति हर्षवाक् ।
तदव्यापकमित्यन्ये नाद्रियन्ते विपश्चितः ॥

विक्रमोर्वशीये विदूषको नास्ति । मेनकानाहुषतोटके प्रत्यङ्कं विदूषकः ।

तोडकम्—ध्रुवावृत्तम्

यदि चान्त्यतृतीयकषष्ठगतैः नवमेन च भूषितमेवम् ।
गुरुभिस्सततं त्विह यद्घटितं तोटकमेव हि नर्कुटकम् ॥

रमणी सहिदो रयणी विरमे । रमणी सहितो रजनी विरमे ॥

भरतः

तोडिपुन्नागरागध्यानम्

सतीकण्ठदेशस्थसव्यप्रकोष्ठं
द्वितीये च हस्ते तदीयोरुयुग्मम् ।
सदा नागबन्धप्रशस्ताङ्कपीठं
भजे सन्ततं तोडिपुन्नागरागम् ॥

रागसागरः

तोडी—प्रथमरागः

अंशावसाना ग्रहमध्यमा स्या-
द्गान्धारमन्द्रा च समानशेषा ।
त्षाडवतस्सतारा
हर्षप्रदा मुख्यरसे च तोडी ॥

मोक्षः

—मेलकर्ता

आद्यादिमोक्षहरिगान्धरशुद्धमध्य-
विद्धधश्चकैशिकनिषादमिदं समानम् ।
गायन्ति नारदमुखा इह तोडिरागे
काचित्कपञ्चमयुतोऽपि स षाडवाख्यः ॥

सरिमधाः शुद्धाः । गोऽन्तरः । कैशिकनिषादः । पो लुप्तः ।

परमेश्वरः

—मेलरागः (कर्णाटीगौडमेलजा)

तोडी मत्रयसंयुक्ता गातव्या दिवसोदये ।
मन्याहता पकम्पा च गायकस्वान्तरञ्जनी ॥

षड्जपूर्वा तु तोडी स्याद्यत्रोक्तौ कोमलौ रिधौ ।
न्यासः स्याद्धैवतस्तस्यां गान्धारांशेन शोभिता ।
मेनारोहे तु पन्यासा पञ्चमेनोभयोरपि ॥

प्रथमप्रहरोत्तरगेया ।

अहोबिलः

पूर्वेति । श्रुतिद्वयपरित्यागात्पूर्वसंज्ञेत्यस्य परिभाषा ।

—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

—रागः

अथ तोडी षाडवाङ्गा न्यासांशग्रहमध्यमा ।
संपूर्णा षड्जतारा च मध्यमे मन्द्ररूपिणी ॥

हरिः

मध्यमांशग्रहन्यासा संपूर्णा सप्तभिः स्वरैः ।
पञ्चमे कम्पिता नित्यं मन्द्रगान्धारभूषिता ॥
षड्जतारा निषादाख्या भूयिष्ठा रिषभेण तु ।
नाम्ना तोडीति विख्याता शुद्धषाडवसंभवा ॥

सोमेश्वरः

अंशन्यासग्रहधृतमध्यमकसतारमन्द्रगान्धारा ।
समशेषा संपूर्णा चान्दोलितगमका च तोडिका कथिता ॥

नान्यः

मध्यमांशग्रहन्यासा गतारा सदृशस्वरा ।
संपूर्णा मन्द्रगान्धारा तोडिका परिकीर्तिता ॥

याष्टिकः

मध्यमांशग्रहन्यासा तोडिका शुद्धषाडवात् ।
जाता मध्याह्नसमये गेया शृङ्गारवीरयोः ॥

नारायणः

अङ्गं षाडवरागस्य संपूर्णस्य समस्वरः ।
षड्जतारश्च मन्द्रश्च न्यासांशग्रहमध्यमः ।
तोडिनामप्रसिद्धोऽयं रागो हर्षे प्रयुज्यते ॥

जगदेकः

मध्यमांशग्रहन्यासा सौवीरी मूर्छना मता ।
संपूर्णा कथिता तज्ज्ञैः तोडी कैशिकसुन्दरी ।
ग्रहांशन्यासषड्जा च केचिदत्र प्रचक्षते ॥

दामोदरः

शुद्धषाडवरागाङ्गा संपूर्णा च समस्वरा ।
षड्जतारा समन्द्रा च न्यासांशग्रहमध्यमा ।
कम्पिता पञ्चमेनैव तोडी हर्षे नियुज्यते ॥

हम्मीरः

ग्रहांशन्यासके षड्जस्तोडी रागाङ्गसंयुजि ।

मद

—रागाङ्गरागः

गमन्द्रा तारसा शुद्धा षाडवादादिमध्यमा ।
गातव्यस्सर्वदा तोडी संपूर्णा समकम्पिता ॥

भट्टमाधवः

—रागः (वंशे वादनक्रमः)

मध्यमं तु ग्रहं कृत्वा कम्पयेत्तत्परं स्वरम् ।
चतुर्थं तु विलम्ब्याथ तृतीयं च स्वरं श्रयेत् ॥
द्रुताहतं विधायैनं पुनः प्रोच्य तमेव च ।
ग्रहे चेन्न्यस्यते तोड्याः स्वस्थानं प्रथमं भवेत् ॥
पूर्वस्वस्थानवत्कृत्वा रोहणं पञ्चमं स्वरम् ।
स्पृष्ट्वा स्थायिस्वरान्तं चेदवरोहो विधीयते ॥
तदा द्वितीयं स्वस्थानं तोड्याः प्रोक्तं तु पण्डितैः
षष्ठस्वरावधि प्राग्वत्कृत्वारोहं ततः परम् ॥
स्थायिस्वरावधि यदावरोहः क्रियते तदा ।
स्वस्थानं तु तृतीयं स्यात्तुर्ये स्वस्थानके पुनः ॥
अष्टमस्वरपर्यन्तं विधायारोहणं ततः ।
ग्रहस्वरावधिप्राग्वदवरोहो विधीयते ।
संप्रोक्तो लक्ष्यतत्त्वज्ञैर्मुद्रितः स्याद्ग्रहस्वरः ॥

वेमः

तोडीरागध्यानम्

तुषारकन्दोज्ज्वलदेहयष्टिः
काश्मीरकर्पूरविलिप्तदेहा
विनोदयन्ती हरिणं वनान्ते
वीणाधरा राजति तोडिकेयम् ॥

इयं मालवकैशिकभार्या ।

दामोदरः

मृणालकुन्देन्दुसमानगात्री
विलिप्तदेहा हरिचन्दनेन ।
विनोदयन्ती विपिने कुरङ्गं
तोडी विपञ्चीं दधती कराभ्याम् ॥

श्रीकण्ठः

कादम्बरीरसविपूरितकाचपात्रां
विन्यस्तवामकरशोभितचारुवक्त्राम् ।
सव्येन नायकपटाग्रदशां वहन्तीं
तोडीं सदा मनसि मे परिचिन्तयामि ॥

रागसागरः

तोरणम्—चालकः

पुरस्तात्स्वस्तिकौ भूत्वा ततो विच्युतितां गतौ ।
पार्श्वयोर्लोडनं प्राप्य पुनस्स्वस्तिकबन्धनौ ॥
स्थित्वा शीर्षोपरिकरौ ततस्तौ वियुतौ पुरः ।
लोलितौ यत्र तत्प्रोक्तं चालकं तोरणाभिधम् ॥

अशोकः

तोराली—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

त्यागसिंहासनाधीशः—देशीतालः

त्यागसिंहासनाधीशोऽन्तस्त्रिद्गौ प्लुतेऽन्तरे

ऽऽ००००ऽऽ

गोपतिप्पः

त्रवणा—रागः

पञ्चमाढ्यर्षभहीना गतारा शुद्धपञ्चमात्।
गमकद्विगुणागोत्रैः त्रवणान्दोलितस्वरैः ॥

मोक्षः

द्विगुणस्फुरिता पांशा धन्यासा वर्जितर्षभा।
वाजपेयिकतानाढ्या त्रवणा बहुपञ्चमा ॥

नान्यः

पञ्चमबहुलैर्गमकै रिषभवियुक्तै रसस्फुरैर्द्विगुणैः।
पूर्ववदपरा त्रवणा पञ्चमजनिता तु जगति सदा ॥

कश्यपः

सनिधैः स्फुरितैस्सांशा पञ्चमर्षभवर्जिता।
टक्करागोद्भवा सा तु त्रवणा रत्यां विचक्षणा ॥

नान्यः

धैवतषड्जनिनादैर्बलवद्भिस्सस्फुरैर्गमकैः।
द्विगुणैर्युक्ता त्रवणा परिहीना सूरिभिः कथिता ॥

कश्यपः

—प्रथमरागः

या भिन्नषड्जात्त्रवणा तदङ्गं जगाद तां त्रावणिकां मतङ्गः।
हीना रिपाभ्यामपि धैवतांशा कश्चित्प्रदिष्टः स्वयमेव मेघः॥

मोक्षः

—भाषाङ्गरागः

शुद्धपञ्चमभाषा या तज्जाता त्रवणाऽपरा।
अतारा प्रथमे यामे प्रार्थनायां च गीयते ॥

भट्टमाधवः

त्रवणाबङ्गाली—रागः

धांशा षड्जेन बहुला स्फुरितैर्गमकैर्युता।
परिहीना भिन्नषड्जे विभाषात्रवणा मता ॥

नान्यः

त्रवणोद्भवा—रागः

स्फुरितैः षड्जगान्धारमध्यमै रिपवर्जिता।
मापन्यासा च सनिधतारा स्यात्त्रवणोद्भवा ॥

नान्यः

सगमैर्बलवद्भिर्मापन्यासेन सनिधतारयुता।
त्रवणोद्भवा च परितः परिरहिता भवति लक्षणतः ॥

कश्यपः

त्रस्ता—दृष्टिः

उद्वृत्तवर्त्मना दृष्टिः तथोत्कम्पिततारका।
प्रस्फुरत्फुल्लमध्या च त्रस्ता त्रासे प्रयुज्यते

सोमेश्वरः

ऊर्ध्वोद्भ्रान्तपुटद्वन्द्वा कम्पमानकनीनिका।
त्रस्ता दृष्टिरियं त्रासे वेपथौ च प्रकीर्तिता ॥

वेमः

त्रावणिकारागध्यानम्

कदलीमूलासीना पीनकुचाधीननायका तन्वी।
कनकनिभा शुभहारा त्रावणिका वर्ण्यवेणीका ॥

सोमनाथः

त्रावणी—रागः

तदनु त्रावणी नाम्ना भिन्नषड्जसमुद्भवा।
धैवतांशयुता सेयं वर्जितर्षभपञ्चमा।
अयं तु मेघनादस्स्याद्ग्रन्थेस्मि...... समीरितः ॥

हरिः

त्रासः—चित्राभिनयः

विद्युत्पिशाचगर्जाद्यैर्जनितस्त्रास इष्यते।
कर्तरी चोर्ध्वभागे तु चालिता विद्युदर्थके ॥

पताकौ द्वौ चोर्ध्वभागे चालितौ भूतदर्शने।
सर्पशीर्षः पुरोभागे बद्धश्चेत्सर्पभावने ॥

विनायकः

—व्यभिचारिभावः

विद्युदुल्काशनिनिपातनिर्घाताम्बुधरमहासत्वपशुरवादयो विभावाः। संक्षिप्ताङ्गोत्कम्पनवेपथुस्तम्भरोमाञ्चगद्गदप्रलापादयोऽनुभावाः

भवति चात्र—

महाभैरवनादाद्ये (दे) स्त्रासात् (सः) समुपजायते।
स्रस्ताङ्गाक्षिनिमेषैश्च तस्य त्वभिनयो भवेत् ॥

भरतः

त्रासो भयात्पृथगुद्वेगस्वरूपः। सत्वाशनिरवादिभिर्जायते। कम्पस्तम्भसर्वाङ्गपिण्डनगद्गदोक्तिभिरभिनेयः।

सागरः

तत्वज्ञैर्मनसः कम्पस्त्रास इत्यभिधीयते।
गजमेघाशनिस्थूणसंघट्टादुपजायते।
भवन्ति पतनोत्कम्पसंभ्रमालोकनादयः ॥

सर्वेश्वरः

त्रिकली—देशीलास्याङ्गम्

विधुताद्यैशिरोभेदैस्तत्तद्भावोपबृंहितैः
मनोहरैर्युता ताललयच्छेदानुसारिभिः ॥
गतिः स्थितिर्वा नर्तक्याः प्रेक्षकानन्ददायिनी ।
त्रिकली कथ्यते तज्ज्ञैः नृत्तशोभाविधायिनी

वेमः

त्रिकोणम्—पादमणिः

समस्थितस्य यस्याङ्घ्रेः पृष्ठतः पुरतस्तदा ।
सकृदग्रेऽङ्गलीपृष्ठैर्वसुधां ताडयेद्यदि ।
तदा त्रिकोणमाचष्ट रूपनारायणो नृपः ॥

वेमः

त्रिकोणचारी—मुडुपचारी

अङ्घ्रिर्निवेशितो यत्र स्थापितोऽङ्गुलिपृष्ठतः ।
निकुट्टितः पुरः पार्श्वे पृष्ठे वाथ निवेशितः ॥
अङ्घ्रिरङ्गुलिपृष्ठेन पुनस्स्थाने च कुट्टितः ।
सोक्ता त्रिकोणचारीति सद्भिरन्वर्थनामका ॥

अशोकः

त्रिगतम्—पुष्करवाद्ये गतिः

सा च त्रिविधा तत्वं, अनुगतं, ओघ इति ।

भरतः

—पूर्वरङ्गाङ्गम्

विदूषकस्सूत्रधारः तथा वै पारिपार्श्वकः ।
यत्र कुर्वन्ति सञ्जल्पं तच्चापि त्रिगतं मतम् ॥

भरतः

—वीथ्यङ्गम्

श्रुतिसारूप्याद्यस्मिन्बहवोऽर्था युक्तिभिर्नियुज्यते ।
यद्धास्यमहास्यं वा तत्त्रिगतं नाम विज्ञेयम् ॥

भरतः

शब्दसारूप्याद्बहव इति प्रश्नप्रतिवचनस्य स्वभावा यत्र नियुज्यन्ते युक्तिभिरिति काकादीनां तथैवोपपत्तिभिः । त्रिशब्दोऽनेकोपलक्षकः । अनेकमर्थं गतमिति त्रिगतं । वाक्ये मुख्यमुत्तरं अनेकप्रश्नसाधारणम् । इह तु य एव प्रश्नः तदेव प्रतिवचनमिति विशेषः ।

अभिनवः

स्फुटभाव्यर्थकथनं त्रिगतम् । यथा – रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के एषा पुनरित्यादि सुसंगतावचनम् ।

सागरः

यत्रानुदात्तवचनं त्रिधा विभक्तं भवेत्प्रयोगे तु
हास्यरससंप्रयुक्तं तत्त्रिगतं नाम विज्ञेयम् ॥

भरतः

यथा –
पुष्लसके रूपके तरलमित्यादि वाक्यम् ।

भोजः

—अवनद्धाङ्गम्

तत्त्वानुगतौघानि ।

अक्षरसदृशं वाद्यं स्फुटपदवर्णं तथैव वृत्तसमम् ।
सुविभक्तकरणयुक्तं तत्त्वे वाद्यं विधातव्यम् ॥
समपाण्यवपाणियुतं स्फुटप्रहारकरणानुगं चैव ।
गेयस्य च वाद्यस्य च भवेदघाताय तदनुगतम् ॥
नैककरणाश्रयगतं ह्युपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च
आविद्धकरणबहुलं योज्यं वाद्यं बुधैरोघे ॥

भरतः

त्रिगता—भङ्गतालः

गुरुद्वयं लचतुष्कं गुरुद्वयम् ।
S S I I I I S S

नान्यः

त्रिगुणनट्टा—रागः

नट्टा त्रिगुणपूर्वा स्यात्तद्वदेव मता बुधैः ।

मदः

तद्वदेवेति षड्जस्यांशग्रहन्यासत्वमुक्तम् ।

त्रिगुणा—रागः

त्रिगुणा षड्जभूयिष्ठा ह्युपाङ्गा षड्जसंभवा ।

मदः

त्रिगुणैव त्रवणेति गायकेषु प्रसिद्धा स्यात् ।

—पाटवाद्यम्

प्रत्येकं त्रिगुणीकृत्य त्रीणि खण्डानि यत्र च ।
वाद्यन्तेऽसौ बुधैरुक्ता त्रिगुणा सा पुनस्त्रिधा ।
त्रैविध्यादादिमध्यान्ता खण्डानां परिकीर्तिता ॥

वेमः

खण्डत्रयं भवेद्यस्यामेकैकं त्रिगुणं ततः ।
वाद्यते यत्र सा प्रोक्ता त्रिगुणा वाद्यवेदिभिः ॥
त्रैगुण्यादादिमध्यान्तखण्डानां त्रिविधा च सा ।
क्रमव्युत्क्रमतो द्वेधा द्वैगुण्यादव षड्विधा ॥
ताले च चतुरश्रादावथ क्वापि दलत्रयम् ।
मानेनैकेन खण्डस्य प्रयुज्याथ दलत्रयम् ॥

चतुरश्रत्र्यश्रमिश्रैस्तालैरेव क्रमाद्भवेत् ।
अथ चैककरे ताले द्विकले च चतुःकले ॥
त्रिभिर्दलैः क्रमादेवं त्रिगुणां जगदुर्बुधाः ।
चच्चत्पुटे भवेदेकं परं चाचपुटे तथा ॥
तृतीयं मिश्रताले च त्रिगुणां तां जगुः परे ।
प्रोक्तं कलाभिरष्टाभिः पदमस्याश्च सूरिभिः ।
खण्डमेकं भवेत्पादैः चतुर्भिर्नियमस्त्विह ।
अस्या अन्येऽपि भेदाः स्युरूह्यास्तेऽप्यनया दिशा ॥

मोक्षदेवः

त्रिणेत्रकृतिः—उपाङ्गरागः

पञ्चमांशग्रहन्यासा स्वल्पगान्धाररञ्जिता ।
स्वतारमन्द्रषड्जा च त्रिणेत्रकी भवेत्तु सा ॥

भट्टमाधवः

—रागः

आषड्जं तारमन्द्राढ्यं पन्यासांशग्रहान्विता ।
समस्वराल्पगान्धारा त्रिणेत्राख्या कृतिर्भवेत् ।
पञ्चमादिर्यतस्तस्मादुत्सवादौ नियुज्यते ॥

जगदेकः

त्रिणेत्रक्रिया—रागः

त्रिणेत्रपूर्वाथ कृतिस्तारमन्द्राथ षड्जके ।
समस्वराल्पगान्धारा न्यासांशग्रहपञ्चमा ॥

हरिः

सग्रहपञ्चमकांशा मध्यन्यासा समस्वरा गाल्पा ।
ज्ञेया त्रिणेत्रकृतिरिति सावधि तारा च मन्द्रा च ॥

नान्यः

मन्यासा सग्रहा पांशा गान्धाराल्पा समस्वरा ।
आषड्जं तारमन्द्रा च त्रिणेत्राकृति रिष्यते ॥

मतङ्गः

त्रितन्त्रिका—वीणा

नकुलादीनां लक्षणे द्रष्टव्यम् ।

त्रिताडितम्—पादमणिः

अङ्गुलीपृष्ठभागेन पार्ष्णिनान्तस्थलेन च ।
सन्ताड्य धरणीभागमेकस्मिन्विरते सति ॥
अङ्घ्रिरन्यो निजं पार्श्वं व्रजंस्ताडयति क्षितिम् ।
बहुशो यत्र तत्प्रोक्तं नृत्तविद्भिस्त्रिताडितम् ॥

वेमः

त्रिनृत्तम्—पूर्वरङ्गाङ्गम्

त्रिसाम स्यात्त्रिवृत्तं च त्रिलयं च त्रिपाणि यत् ।
वागङ्गसत्वाभिनयैः त्रिनृत्तमभिधीयते ॥

शारदातनयः

त्रिपताकः—हस्तः

स एव त्रिपताकस्स्याद्वक्रितानामिकाङ्गुलिः ।
दध्यादिमङ्गलद्रव्यस्पर्शादौ स विधीयते ॥
पराङ्मुखस्स्यादाह्वाने लग्नद्वयङ्गुलिकुञ्चनात् ।
बहिः क्षिप्ताङ्गुलिद्वन्द्वोऽधस्तलोऽनादरोज्झिते ॥
नमस्कारे त्वसौ कार्यः शिरस्थः पार्श्वतस्तलः ।
उत्तानिताङ्गुलिद्वन्द्वो वदनोन्नामने मतः ॥
सन्देहे दधदङ्गुल्यौ क्रमेणैव नतोन्नते ।
अधोमुखः शिरःप्रान्ते भ्रमन्नुष्णीषधारणे
तादृगेव किरीटस्य धृतौ मूर्धोर्ध्वदेशगः ।
अनिष्टे गन्धवाग्घोषे नासास्यश्रोत्रसंवृतिम् ॥
अङ्गुलीभ्यां क्रमात्कुर्वन्पक्षिस्रोतोनिलेषु तु ।
क्षुद्रेषूर्ध्वमधस्तिर्यक्क्रमाद्गच्छन्दधत्तथा
अधोमुखचलाङ्गुल्यौ कटिक्षेत्रगतः करः ।
अस्रे तन्मार्जने च स्यादधोयान्तीमनामिकाम् ॥
नेत्रक्षेत्रगतां बिभ्रत्तिलके तु ललाटगाम् ।
अलकस्यापनयने दधत्तामलकान्विताम् ॥

शार्ङ्गः

त्रिपताकम्—करणम्

पादः कुट्टनसंयुक्तः त्रिपताकौ करावपि ।
कटिपादावधिस्यातां रेचितौ त्रिपताकिके ॥

हरिपालः

त्रिपताकवर्तना

सव्यापसव्यतो भ्रान्तौ त्रिपताकौ मुहुः करौ
मणिबन्धावधि प्रोक्ता त्रिपताकाख्यवर्तना ॥

अशोकः

त्रिपाणिकम्—पुष्करवाद्ये पाणिप्रयोगः

स च त्रिविधः, समपाणिः, अवपाणिः, उपरिपाणिश्चेति

भरतः

त्रिपुटः—ध्रुवालङ्कारः

त्रिपुटाख्येन तालेन निबद्धस्त्रिपुटः स्मृतः ।
त्रिपुटे द्वौ द्रुतावादौ पृथग्द्व्यक्षरसम्मितौ ॥
विरामान्तः द्रुतः पश्चादक्षरत्रयसम्मितः ।
आहत्य त्रिपुटस्तालो ज्ञेयस्सप्ताक्षरीमितः ॥

सरिग सरिगम, रिगम रिगमप,

वेङ्कटमखी

त्रिपुटः—(तिविडः) प्रबन्धः

निरूप्यतेऽथ तिविडा रागैर्युक्ता यथोचितैः
त्रिपुटाख्येन तालेन गेये उद्ग्राहकध्रुवे ॥
आभोगे नायकस्यात्र गेये बिरुदनामनी ।
त्रिपुटा कीर्तिताचैवं..................॥

हरिपालः

-ध्रुवतालः

त्रिपुटे द्वौ द्रुतावादौ पृथग्द्व्यक्षरसम्मितौ ।
विरामान्तद्रुतः पश्चादक्षरत्रयसंमितः ।
आहत्य त्रिपुटस्तालो ज्ञेयस्सप्ताक्षरीमितः ॥

वेङ्कटमखी

त्रिपुण्ड्रः—हस्तः

तिर्यग्बद्धास्तिस्रोऽङ्गुल्यः कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुते ।
त्रिपुण्ड्रनामको हस्तः कीर्तितोभरतादिभिः ॥
फालस्थले चोर्ध्वभागे चलितस्सोर्ध्वपुण्ड्रके ।
अधोभागे च चलितः भ्रान्तिभावनिरूपणे ॥

भ्रान्तिः परवञ्चना ।

फालस्थले तु तिर्यक्स्थो फालभागनिरूपणे ।
तत्रैव चलितो ह्येष विभूतेर्धारणे भवेत् ॥
पुरोमुखः पुरोभागे स्थितश्चेत्कुड्यबन्धने ।
त्रिपुण्ड्राख्यस्य हस्तस्य विनियोगो विनिश्चितः ॥

विनायकः

त्रिपुरुषः—वंशः

वंशे त्रिपुरुषे दण्डो यवद्वितयसंयुते ।
चतुर्दशाङ्गुलैर्मध्यं त्र्यङ्गुलं द्वियवाधिकम् ॥
मुखतालाख्यरन्ध्रस्थं स्थानमन्तरसप्तके ।
यवद्वयं समासेनाङ्गुलद्वितयसंयुतम् ॥
यवद्वयं विजानीयादन्तरालेषु सप्तसु ।
शेषं लक्षणमेतस्मिन् चतुर्मुखवदीरितम् ॥

कुम्भः

त्रिपुरेश्वरी—मेलरागः (कनकाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि - स.
(अव) स नि ध प म ध म ग रि - स.

मञ्ज

त्रिपुष्करविधानम्—त्रिपुष्करे

पौष्करस्य तु वाद्यस्य मृदङ्गपणवाश्रयम् ।
विधानं सम्प्रवक्ष्यामि दर्दरस्य तथैव च ॥

षोडशाक्षरसंपन्नम् ।
द्विलेपनं षट्करणं त्रियतिं त्रिलयं तथा ।
त्रिगतं त्रिप्रकारं च त्रिसंयोगं त्रिपाणिकम् ॥
दशार्धपाणिप्रहरं त्रिप्रकारं त्रिमार्जनम् ।
विंशत्यलङ्कारयुतं तथाष्टादशजातिकम् ।
एभिः प्रकारैस्सम्पन्नं वाद्यं पुष्करजं भवेत् ॥

भरतः

त्रिपुष्करस्य प्राधान्यम्

यावन्ति चर्मनद्धानि ह्यातोद्यानि द्विजोत्तमाः ।
तानि त्रिपुष्कराद्यानि ह्यवनद्धमिति स्मृतम् ॥
एतेषां तु पुनर्भेदाः शतसंख्याः प्रकीर्तिताः ।
किन्तु त्रिपुष्करस्यात्र लक्षणं प्रोच्यते मया ॥
शेषाणां कर्मबाहुल्यं यस्मादस्मिन्न दृश्यते ।
न स्वरा न प्रहाराश्च नाक्षराणि न मार्जनाः ॥
भेरीपटहझंझाभिः तथा दुन्दुभिडिण्डिमैः ।
शैथिल्यादायतत्वाच्च स्वरे गाम्भीर्यमिष्यते ।
प्रायशस्तानि कार्याणि कालं कार्यं समीक्ष्य तु ॥

भरतः

त्रिप्रचारः—अवनद्धाङ्गम्

समप्रचारो, विषमप्रचारः, समविषमप्रचारश्चेति ।
ये मार्गाः पूर्वमुक्तास्तु चत्वारो नियताक्षराः ।
तच्छेषभूतं विज्ञेयं प्रचारत्रितयं बुधैः ॥
समोऽथ विषमश्चैव तथाचैवोभयात्मकः ।
प्रचारस्त्रिविधश्चैवं भरतादिमतो यथा ॥
यत्प्रकृष्टं तु चरणं व्यापारः करयोर्द्वयोः ।
आतोद्यस्य विधौ सद्भिः स प्रचारोऽभिधीयते ॥
प्रचारत्रितयं चैतच्चतुर्मार्गाङ्गमुच्यते ।
वामोर्ध्वकयोर्वामः सव्यो वै दक्षिणोर्ध्वके चापि ।
कार्यस्समप्रचारे ह्यालिप्ते वाद्यकरणे तु ।
वामोर्ध्वकसव्यानां प्रहतो वामः करस्तु कर्तव्यः
सव्योर्ध्वकसंयोगात्प्रहतो विषमप्रचारे तु ।
स्वच्छन्दतः कराणां प्रहतं शेषेषु मार्गकरणेषु ।
अङ्कितगोमुखयोगे समविषमो हस्तसञ्चारः ॥

भरतः

अयं भावः ।

आलिप्ताङ्कितगोमुखमार्गेपूर्ध्वकपुष्करे वाममुखे वामहस्तः । दक्षिणे दक्षिणहस्तः । प्रहते प्रवर्तितश्चेत्स समप्रचारः । वामदक्षिणमुखयोः व्यत्यस्तकरप्रहारः विषमप्रचारः । यथेच्छं हस्तयोः प्रहारः समविषमः । स त्वङ्कितगोमुखयोरेव प्रयोज्यः । समस्त्वालिप्तमार्गे । विषमस्तु वितस्तामार्गे स्यात् ।

त्रिप्रहारम्—त्रिपुष्करे

निगृहीतः अर्धनिगृहीतः मुक्तः – इति

भरतः

त्रिभङ्गी—दर्शनम्

मूलमध्याग्रभागेषु त्रिभङ्ग्या विषयग्रहः।
तत्त्रिभङ्गीति कथितं..............॥

शारदातनयः

—देशीतालः

त्रिभङ्गिनाम्नि ताले तु लघुद्वन्द्वं गुरुद्वयम्। ।। ऽ ऽ

वेमः

—प्रबन्धः

त्रिभङ्गिः पञ्चधेति जगदेकमल्ल आह। तत्रैव द्रष्टव्यम्।

भिन्नवृत्तैस्त्रिभिः पादैः स्वरपाटसमन्वितैः।
तालत्रयनिबन्धश्चेत् त्रिभङ्गिरभिधीयते॥
एवं भिन्नैस्त्रिभिर्वृत्तैः स्वरपाटसमन्वितैः।
कृत्वा पादत्रयं गेयः त्रिभङ्गिस्स्युस्त्रितालकाः॥
अथवा भिन्नवृत्तस्थैः पादैरेवं त्रिभिर्युतः।
रच्यते पूर्वमार्गेण तथाऽपि स्यात्त्रिभङ्गिकः॥

सोमेश्वरः

त्रिभङ्गी—करणम्

त्रिभङ्गीनमितं गात्रं पादौ च स्वस्तिकीकृतौ।
वक्षःस्थः खटको वामो दक्षिणश्चालपल्लवः।
उत्तानशिरसि न्यस्तस्त्रिभङ्गीकरणं तदा।

देवणः

—प्रबन्धः

वारत्रितयमावर्त्य स्वराः पाठाः पदानि वा।
रागैस्त्रिभिस्त्रिभिस्तालैः गीयतेऽथ द्वितीयके॥
अभङ्गाख्येन तालेन गेयाः पाटपदान्तराः।
तृतीयस्तु त्रिभिर्वृत्तैः केवलैरेव गीयते॥
त्रिभङ्गिनाम्ना वृत्तेन गीयते यस्य तुर्यकः।
यो देवतात्रयस्तुत्या गीयते स तु पञ्चमः॥
आभोगोऽन्यपदैरेव न्यासस्तावद्विमानकः।
इति त्रिभङ्गिरुद्दिष्टो....................॥

हरिपालः

रागैस्त्रिभिस्त्रिभिस्तालैर्यत्र पाटपदस्वराः।
यथोचितं निबद्धयन्ते त्रिभङ्गिः सोऽयमादिमः॥

एकस्त्रिभङ्गितालेन गेयः पाटपदस्वरैः।
एको वृत्तत्रयेणाथ वृत्तेनैकस्त्रिभङ्गिता॥
एको देवस्त्रयः स्तुत्या त्रिभङ्गिरिति पञ्चधा।
अन्यैः पदैरिहाभोगो न्यासस्तालस्य नामतः॥

सोमराजः

त्रिभङ्गीवर्णसारकम्—चालकः

स्वपार्श्वतो विदिग्भागे पूर्वं धृत्वा करद्वयम्।
तिर्यक् च मण्डलावृत्या लुठनं युगपद्यदि।
कुरुते तदिदं प्राहुः त्रिभङ्गीवर्णसारकम्॥

वेमः

त्रिभङ्गीवलितम्—करणम्

पादौ च स्वस्तिकीभूतौ त्रिभङ्गीवलितं वपुः।
वक्षःस्थः खटको वामो दक्षिणश्च लताकरः।
त्रिभङ्गिवलितं नाम तदन्वर्थमुदाहृतम्॥

देवणः

त्रिभिन्नः—देशीतालः

ताले त्रिभिन्नसंज्ञे तु क्रमाल्लघुगुरुप्लुताः। । ऽ ऽ

वेमः

त्रिभुवनरायरगण्डः—देशीतालः

ताले ततस्त्रिभुवनपूर्वे रायरगण्डके।
बिन्द्वोर्मध्ये च षट्कृत्वो ललगास्समुदाहृताः॥
० ।। ऽ ।। ऽ ।। ऽ ।। ऽ ।। ऽ ।। ऽ ०.

गोपतिप्पः

त्रिमार्जनम्—त्रिपुष्करे

मायूरी। अर्धमायूरी। कार्मारवी इति।

भरतः

—अवनद्धाङ्गम्

मायूरी ह्यर्धमायूरी तथा कार्मारवीति च।
तिस्रस्तु मार्जना ज्ञेयाः पुष्करेषु स्वराश्रयाः॥
गान्धारो वामके कार्यः षड्जो दक्षिणपुष्करे।
ऊर्ध्वके पञ्चमश्चैव मायूर्यां तु स्वरा मताः॥
वामके पुष्करे षड्जर्षभो दक्षिणे तथा।
ऊर्ध्वके धैवतश्चैवमर्धमायूर्युदाहृता॥
ऋषभः पुष्करे वामे षड्जो दक्षिणपुष्करे।
पञ्चमश्चोर्ध्वके कार्यः कार्मारव्यास्स्वरास्त्वमी॥
एतेषामनुवादी तु जातीनां यः स्वरो मतः।
आलिङ्गमार्जनां प्राप्तो निषादस्स विधीयते॥

मायूरी मध्यमग्रामे षड्जे त्वर्धा तथैव च।
कामारवी तु कर्तव्या साधारणसमाश्रया॥
स्वराः स्थानस्थिता ये तु श्रुतिसाधारणाश्रयाः।
त एव मार्जनकृताः शेषास्सञ्चारिणो मताः"

भरतः

षड्जे त्वर्धेति। षड्जग्रामे त्वर्धमायूरीत्यर्थः। साधारणेति श्रुतिस्वरसाधारणे। त एवेति। ते स्थायिस्वरा इत्यर्थः।

त्रिमूर्तिः—मेलरागः (षण्मुखप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मज्ञः

त्रियतिः—त्रिपुष्करे

समा, स्रोतोवहा, गोपुच्छा चेति।

भरतः

त्रिरधरः—धातुः

त्रिस्तारस्वरघातेन धातुस्त्रिरधरो भवेत्।

शार्ङ्गः

—वीणायां धातुः

तारस्वरे त्रिराघाताद्धातुस्त्रिरधरो भवेत्।

कुम्भः

त्रिरुत्तरः—धातुः

मन्द्रस्वरत्रिराघाताद्धातुमाहुस्त्रिरुत्तरम्।

शार्ङ्गः

—वीणायां धातुः

मन्द्रस्वरे त्रिराघाताद्धातुर्ज्ञेयस्त्रिरुत्तरः।

कुम्भः

त्रिलयम्—त्रिपुष्करे

द्रुतमध्यविलम्बितास्त्रयो लयाः

भरतः

त्रिलोचनः

एतन्नामानौ द्वौ स्तः। एकः पार्थविजयनाटककर्ता। राजशेखरेण बहुमानितः। अन्यः नाट्यलोचननामकनाटकलक्षणग्रन्थकर्ता। तेन राजशेखरस्य बालरामायणं सूचितम्। तस्माद् द्वावपि भिन्नाविति स्पष्टम्।

त्रिवणा—रागः

त्रिवणा सा च विज्ञेया ग्रहांशन्यासधैवता।
औडुवा रिपहीनेयं विद्वद्भिः परिकीर्तिता॥ दामोदरः

त्रिवणा शब्दं त्रवणाशब्दस्य रूपान्तरं स्यात्।

त्रिवणारागध्यानम्

त्रवणेति नामान्तरम्।

चारुरम्भातरोर्मूले निषण्णा कनकप्रभा।
नताङ्गी हारललिता कान्तेन त्रिवणा मता॥

दामोदरः

त्रिवणी—मेलरागः

गौरीमेलसमुत्पन्ना त्रिवणी मस्वरोज्झिता।
अवरोहणवेलायां षड्जोद्ग्राहा सरिस्वरा॥

सायं गेया।

अहोबिलः

—वक्षोभूषणम्

त्रिवर्णः—देशीतालः

त्रिवर्णो लौ द्रुतौ लौ च। ।।००।।

मदनः

—वर्णालङ्कारः (अवरोही)

धा ध ध प म गा ग ग रि स.

पण्डितमण्डली

—वर्णालङ्कारः

अन्त्यस्वरास्त्रिरावृत्तो यदा संपद्यते तयोः।
तदा त्रिवर्णनामानमलङ्कारं प्रचक्षते॥

स रि ग ग ग म प ध ध ध.

तयोः द्वयोः कलयोः।

पा०

त्रिवली

विंशत्यङ्गुलदीर्घा स्यात्सप्ताङ्गुलमिता मुखे।
मुष्टिप्रविष्टमध्या सा त्रिवली लोहमण्डली॥
कवलानद्धवदना सप्तरन्ध्रैस्सुयन्त्रिता।
मध्ये च वेष्टिता रज्वा सूत्रनिर्मितया दृढम्॥
कच्छास्कन्धे निधायैषा सव्यदक्षिणपाणिना।
दं दं दोमक्षरैः पाटैः वादनीया विचक्षणैः॥
मधुपानप्रमत्तानां योषितां लास्यनर्तने।
वादनीया विशेषेण सलोदं ध्वनिसंयुता॥

सोमेश्वरः

—अवनद्धम्

हस्तप्रमाणा त्रिवली कार्या सप्ताङ्गुला मुखे।
लोहमण्डलिकोपेता मध्ये ग्राह्या च मुष्टिना॥

कवलेनामृतमुखी सप्तछिद्रनियन्त्रिता
रज्वा च श्लक्ष्णया गाढतरं मध्ये च वेष्टिता ॥
त्रिकच्छया धृतास्कन्धलम्बिन्या हस्तमात्रया ।
तं दो दां दाक्षरैर्नित्यं करयुग्मेन विद्यते ॥

सोमराजः

त्रिशूलहस्तः

निकुञ्चयित्वा चाङ्गुष्ठं कनिष्ठां च त्रिशूलकः ।
पुरोमुखः पुरोभागे दर्शितश्चेत्रिशूलकः ।
त्रिसंख्याबोधने चैव त्रिशूलाख्यकरो भवेत् ॥

विनायकः

त्रिशूलिनी—मेलरागः (शूलिनीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स .
(अव) स नि ध प म रि स .

मञ्ज

त्रिष्टुप्छन्दोवृत्तानि

त्रैष्टुभे द्वे सहस्रे च चत्वारिंशत्तथाष्ट च । २०४८

भरतः

त्रिसंयोगम्—पुष्करवाद्ये अक्षराणां संयोगः

स त्रिविधः, गुरुसंयोगः, लघुसंयोगः, गुरुलघुसंयोगः इति ।

भरतः

-अवनद्धाङ्गम्

गुरुसञ्चयः लघुसञ्चयः गुरुलघुसञ्चयः इति । तत्र गुरुसञ्चयो विलम्बितवृत्तौ यथा - धें तां के तां धं द्रां प्रभृतयः केवलगुरूणां सञ्चये । लघुसञ्चयो द्रुतलयवृत्तौ यथा - घट मट घट मघट इत्यादयो लघुसञ्चये । गुरुलघुसञ्चयो मध्यलयप्रवृत्तौ, घटधिं मथिधिं मधितं किट प्रभृतयो गुरुलघुसञ्चये ।

भरतः

त्रिसञ्चः—हस्तपाटः

त्रिकसञ्चलनाद्वामहस्ताङ्गुष्ठविवर्धनात् ।
स्कन्धस्य चलनेनापि त्रिसञ्चो जायते यथा ॥

खेदां खेटां खें खें ।

वेमः

त्रिसरः

वक्षोभूषणम् । मुक्तालतात्रयेण कल्पितम् ।

त्रिसाम—पूर्वरङ्गाङ्गम्

जालजं बृहत्साम, रथन्तरम् इति ।

भरतः

त्रिस्थानत्वम्—फूत्कारगुणः

त्रिस्थानव्याप्तिशक्तत्वं त्रिस्थानत्वमुदाहृतम् ।

कुम्भः

—वंशे फूत्कारगुणः

त्रिस्थानव्याप्तिशक्तित्वं त्रिस्थानत्वमुदाहृतम् ।

अयमेव गुणः त्रिस्थानशोभीत्यन्ये

कुम्भः

मन्द्रे मध्ये च तारे च त्रिस्थाने शोभनस्तु यः ।
त्रिस्थानशोभी स प्रोक्तः स्निग्धत्वादिगुणैर्युतः ॥

त्रिस्थाना—श्रुतिः

पञ्चमस्य तृतीया श्रुतिः । मण्डलीमते तारपञ्चमस्यैव ।

त्रिस्वरः—वर्णालङ्कारः

स्वरत्रयं द्विरुच्चार्य तत्पुरस्थं सकृत्तथा ।
यत्र स्वरकला एवं क्रियन्ते त्रिस्वरो हि सः ॥

यथा - सरिग सरिगम, रिगम रिगमप । व्युत्क्रमेण यथा- मगरि मगरिस इति । अस्य रूपकतालानुगतत्वेनानुपूर्वीविशिष्टत्वादलङ्कारत्वम् ।

संगीतसरणिः

त्रुटी—तालप्राणः

मार्गशब्दे द्रष्टव्यम् ।

त्रैलोक्यमोहनः—तानः

मध्यमग्रामे रिधहीनौडुवः ।

ग स नि प म .

कुम्भः

त्रोटितः—पादः

अवष्टभ्य भुवं पार्ष्ण्या यः पादाग्रेण हन्ति तम् ।
स त्रोटिताभिधो योज्यो गर्वे रोषेऽपि सूरिभिः ॥

अशोकः

त्राटित इत्यपि केचन ।

त्र्यम्बिनी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि ग स .

मञ्ज

त्र्यश्रम्—दर्शनम्

उदञ्चितं तु यत्तिर्यक् त्र्यश्रमित्यभिधीयते ।

वेमः

त्र्यश्रः

पादः पक्षस्थितस्सोऽत्र यः पार्श्वाभिमुखाङ्गुलिः।
स एव त्र्यश्रः किञ्चिच्चेत्पुरोदेशाभिमुख्यभाक् ॥

कुम्भः

त्र्यश्रवर्णः—देशीतालः

त्र्यश्रे लघूद्रुतद्वन्द्वं लघुद्वयमपि क्रमात्। ।।००।।

वेमः

लघुर्द्रुतो लघूवक्रत्र्यश्रवर्णे यथाक्रमम्। ।०।ऽ

सुधा

त्र्यश्रवर्णतालोडुपम्—देशीनृत्तम्

त्र्यश्रो मिश्रो द्विधा वर्णः त्र्यश्रो लौ दौ लघुद्वयम्।
तालेनानेन विज्ञेयं त्र्यश्रवर्णोडुपं बुधैः ॥ ।।००।।

वेदः

त्र्यश्रा—ग्रीवा

पार्श्वतोऽवनता त्र्यश्रा खेदे पार्श्वेक्षणादिषु।

वेमः

—भङ्गतालः

लत्रयं गत्रयं द्रुतषट्कम्
।।।ऽऽऽ००००००

नान्यः

त्र्यस्रः—पादः

एकस्य समपादस्य मध्यं पादान्तरस्य चेत्।
पार्ष्णिस्पृशन्ती वर्तेत त्र्यश्रपादस्स उच्यते ॥

शुद्धत्र्यस्रः पक्षस्थितः इति द्विधा।

तत्र शुद्धस्य लक्ष्मोक्तं वक्ष्यामोऽन्यस्य चाग्रतः।
स्थानकादिषु चैतस्य विनियोग उदीरितः ॥

विप्रदासः

त्र्यस्रा—गतिः

त्र्यस्रा त्रिकोणसञ्चारा।

देवणः

द्

दः—ताले

द्रुतसंज्ञा

दः—छन्दः

द्विमात्रागणः। यथा—का, कक.

दक्षिणः—देशीतालः

दक्षिणे स्याल्लघुद्वन्द्वं गुरुरेकस्ततः परम् ।।ऽ
सा सा नी धा

जग

दक्षिणगुर्जरी—रागः

अथ दक्षिणपूर्वातु गुर्जरी मध्यमस्वरे।
कम्पिता.......................... ॥

हरिः

—मेलरागः

गूर्जरी मालवोत्पन्नाऽवरोहे मनिवर्जिता।
गश्लिष्टमध्यमोपेता धैवतश्लिष्टसस्वरा।
गान्धारमूर्छनोपेता दाक्षिणात्या प्रकीर्तिता ॥

प्रथमप्रहरोत्तरगेया।

अहोबिलः

-उपाङ्गरागः

सन्ताडितस्वरा नूनं मध्यमस्वरकम्पिता।
दक्षिणा गूर्जरी ज्ञेया शृङ्गारे सा च गीयते ॥

भट्टमाधवः

-रागः

घुरितगूर्जरी दाने रम्या दक्षिणदेशजा ॥

जगदेकः

—रागध्यानम्

भामा सुकेशी मलयद्रुमाणां मृदूल्लसत्पल्लवतल्पमध्ये।
श्रुतिस्वराणां दधती विभागं तन्त्रीमुखाद्दक्षिणगूर्जरीयम् ॥

दामोदरः

दक्षिणसुरत्राणविपाटः—देशीतालः

ततश्च दक्षिणसुरत्राणपर्वविपाठके।
प्लुतचापौ त्रयः पुल्लादाद्यन्ताश्चापपौ द्रुतः ॥
ऽ̇ऽ०।।।०ऽऽ̇०

गोपतिप्पः

दक्षिणा—वृत्तिः

गीतप्रधानता वाद्यगुणता दक्षिणा मता

शार्ङ्गः

दक्षिणा वृत्तिरत्रेष्टा चिह्ना लक्ष्मविपर्ययात्।

कुम्भः

यत्र गीतं प्रधानं स्याद्वाद्यं तद्गुणतामियात्।
दक्षिणेति तु सा प्रोक्ता वृत्तिस्तत्वाववेदिभिः ॥

नान्यः

दक्षिणगूर्जरी—रागः

दाक्षिणात्या गूर्जरी स्यात् रिषभर्धिरुपाङ्गिका।
ऋधिः—ग्रहांशन्यासाः।

दक्षिणावर्तः—नृत्तबन्धः

चतस्रः कोणगा मध्यं यत्रैकस्या तु मध्यमा।
अभीष्टं च स्खलद्यत्र कैवारक्रमयोगतः॥
मध्यस्थिता च कोणस्थाः कुर्वन्ति भ्रमरीर्मुहुः।
तमाह दक्षिणावर्तं दक्षिणो वेमभूपतिः॥

वेमः

दण्डः—सन्ध्यन्तरम्

दमनं दण्डः। यथा—रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के-एहि सागरिके इत्यादिचेटीवाक्यम्।

सागरः

दण्डस्त्वविनयादीनां दृष्ट्या श्रुत्याथ तर्जनम्।

सिंगः

दण्डः—वीणायां प्रधानशरीररूपः

तदधोभागे तुम्बः, तुम्बौ, तुम्बा वा वर्तन्ते। तदूर्ध्वभागे ककुभः, सार्यः, तन्त्र्यः, जीवा, दोरकः, एते वर्तन्ते। नाभिः मेरुरिति कथ्यते। जीवा तन्त्रीणामधोनिक्षिप्ता वेणुशलाका नादस्य व्यक्तये कारणम्। दोरकः नागपाशः, पत्रिका ककुभस्योर्ध्वे लोहफलकम्।

अत्र प्राचीनैः सारी निक्षेपभागो दण्डपृष्ठमिति व्यवह्रियते। तुम्बप्रदेशो दण्डस्य पुरोभागे इति चोक्तम्। आधुनिकैस्तद्विपर्यासेन व्यवह्रियते।

दण्डकम्—चूडाभूषणम्

कनत्काञ्चनपट्टेन पिनद्धं वलयाकृति।
मुक्ताजालं तदूर्ध्वं च कृतं तद्दण्डकं भवेत्।
क्रमशो वर्धमानं तच्चूडामण्डनमुत्तमम्॥

सोमेश्वरः

—वाद्यम्

स्खलितो मूर्छनाख्यश्च कर्तरीरेफसंयुतः।
खसितो यत्र वाद्यज्ञाः दण्डकं तद्बभाषिरे॥

शार्ङ्गः

दण्डकः—प्रबन्धः

दण्डको गणवृत्तादिभेदेन बहुधा भवेत्।
पदैस्स्वरैर्विरचितो नानायतिविभूषितः॥
यथोचितेन तालेन रागैरपि च गीयते।
एवं दण्डक उद्दिष्टः,।

हरिपालः

अयं तालैस्स्वरैर्युक्तो मध्ये पाठविराजितः।
पुनःपदसमायुक्तो गातव्यो दण्डको बुधैः॥

सोमेश्वरः

निर्युक्तसंज्ञः कथितस्त्रिधातु र्व्यङ्गोऽपि तालेन पदैः स्वरैश्च।
निबद्ध एते रुदितैर्विशेषै सोऽयं भवेद्भावनिकाख्यजातिः॥

रघुनाथः

दण्डकम्—वीणावादनप्राणः

निक्षेपपरिवर्ताभ्यां कर्तर्या च सरेफया।
मानेन श्वसितेनापि मण्डितं दण्डकं मतम्॥

पार्श्वदेवः

स्खलितो मूर्छना चैव कर्तरी रेफसंज्ञकः।
खसितश्चेति यत्र स्युः तद्वाद्यं दण्डकं विदुः॥
विक्षेपपरिवर्ताभ्यामुपेतं केचिदूचिरे।
मूर्छनास्खलिताभ्यां च दण्डकाख्यं विनाकृतम्॥

कुम्भः

दण्डपक्षम्—करणम्

ऊर्ध्वजानुलताहस्तौ जानुन्येकस्तयोर्यदि।
स्यादङ्गान्तरमप्येवं दण्डपक्षं तदीरितम्॥

ज्यायनः

चारी यत्रोर्ध्वजानुः स्यात्करौ स्यातां लताकरौ।
तत्रैकं निक्षिपेदूर्ध्वजानूपरि यदा पुनः।
एवमङ्गान्तरेणापि दण्डपक्षमिदं तदा॥

अशोकः

"तपस्यत्युग्रविषमे ...... मद्दर्शने" इति लक्ष्मणः।

दण्डपक्षौ—नृत्तहस्तौ

वक्षः क्षेत्रं श्रयत्येको येन कालेन पार्श्वतः।
व्यावृत्त्या हंसपक्षाख्यस्तेनैव परिवर्तितः॥
प्रसारितभुजन्यस्तस्तिर्यक् पर्यायतः पुनः।
एवमङ्गान्तरेणापि क्रिया स्याद्दण्डपक्षयोः॥
उभयोर्यौगपद्येन प्राहुर्बाह्वोः प्रसारणम्।
व्यावृत्तपरिवृत्तं च क्रमेणात्र क्रियाविदः॥

ज्यायनः

दण्डपादम्—करणम्

यत्र नूपुरपादाख्या दण्डपादाभिधा तदा।
चारी स्यादथ चेत्क्षिप्रं पाणिस्स्थाप्येत दण्डवत्।
तत्तदा दण्डपादं स्यात्साटोपे तु परिक्रमे॥

अशोकः

अत्रादौ जनिता भट्टतण्डुकीर्तिधरोदिता।
एकस्यादूर्ध्वतः क्षिप्तः परो जङ्घामुपागतः।
करोऽभवदिति प्राह भट्टतण्डुः प्रयोगवित्॥

ज्यायनः

—मण्डलम्

जनितां दण्डपादां च चारीं कुर्यात्तु दक्षिणः।
सूचीं च भ्रमरीं वामः तथोद्वृत्तां तु दक्षिणः॥
वामोऽलातां दक्षिणस्तु पार्श्वक्रान्तां ततःपरम्।
भुजङ्गत्रासितां चापि वामोऽतिक्रान्तचारिकाम्॥
दक्षिणो दण्डपादां च वामः सूचीमतः परम्।
भ्रमरीमपि कुर्याच्चेद्दण्डपादं प्रचक्षते॥

वेमः

दण्डपादा- -चारी

पादं नूपुरपादायाः पार्ष्णिदेशपरस्य तु।
निधाय यदि वेगेन वक्षस्सम्मुखजानुकम्।
प्रसारयेत्पुरोदण्डपादा चारी भवेदसौ॥

वेमः

दण्डपादिका—देशीचारी

मुक्त्वा स्वस्तिकमावर्त्य चरण तिर्यगूर्ध्वतः।
प्रसार्यते चेत्तामाहुः पण्डिता दण्डपादिकाम्॥

वेमः

दण्डप्रणामाश्चितम्—उत्प्लुतिकरणम्

समपादाश्चितस्यान्ते दण्डवत्प्रणतिर्भुवि।
क्रियते यत्र तद्दण्डप्रणामाश्चितमुच्यते॥

ज्यायनः

दण्डरेचितम्—करणम्

दण्डपादाभिधा चारी दण्डपक्षौ करावपि।
यत्र रेचनसंयुक्तौ तद्भवेद्दण्डरेचितम्।
नृत्ते प्रमोदयुक्तेऽस्य प्रयोगस्तूद्धतेऽथवा॥

ज्यायनः

दण्डवर्तना

वर्तितौ दण्डपक्षौ चेत्तदा स्याद्दण्डवर्तना।

अशोकः

वक्षःक्षेत्रं श्रयत्येको येन कालेन पार्श्वतः।
व्यावृत्त्या हंसपक्षाख्यस्तेनैव परिवर्तितः॥
प्रसारितभुजोऽन्यस्तु तिर्यक्कार्योऽपरः पुनः।
एवमङ्गान्तरेणापि क्रिया स्याद्दण्डपक्षयोः।
दण्डवर्तनिकामेनां भरतण्डुरभाषत॥

दण्डहस्तः—हस्तपाठः

ऊर्ध्वघातं पताकेन कृत्वैकमथ रेफतः।
ऊर्ध्वघातद्वयं कुर्याद्यत्रासौ दण्डहस्तकः॥
धातरिकिटदां खरिखरिदां।

वेमः

हौडुक्किकहस्तपाटः

पुटं निपीड्य वामेन दक्षिणस्याङ्गुलीमुखैः।
निपीड्याङ्गुष्ठघातेन दण्डहस्तो भवेद्यथा॥

खुखुण खुखुण खेंद्रः खेंद्रः खेंद्रः खेंद्रः खेंद्रः टिरि टिरि टिरि टिरि

वेमः

—पाटवाद्यम्

करयोर्द्वितयेनाथ मृदुना दक्षिणेन च।
यद्वाद्यं क्रियते सोऽयं दण्डहस्तः प्रकीर्तितः॥

वेमः

दण्डहस्तजशब्देन मात्राभिर्द्वादशैर्युता
द्वाभ्यां क्रमेण हस्ताभ्यां क्रियते दण्डहस्तकः॥

पार्श्वदेवः

दण्डान्तहस्तः

अधोमुखस्वस्तिकौ चेत्सूच्यौ दण्डान्तहस्तकः।
पुरोभागे तु दण्डान्तं प्रजापतिनिरूपणे॥

विनायकः

दण्डिका—वीणा

इयं द्वितन्त्री-

दक्षिणा तन्त्रिका ज्ञेया पञ्चमस्वरसयुता।
वामतन्त्री समाख्याता षड्जस्वरसमन्विता॥
एकाङ्गुलप्रमाणेन जीवकाद्वयकं भवेत्।
नायिका दण्डिकामेनां तर्जन्या वादयेत्बुधः।
दण्डी खदिरनिर्वृत्ता विस्तृतिर्भानुमुष्टिभिः॥

भाषायां विस्तृतिः ओलवु परिणाहस्तु वलवमिति ककुभं गोडुगन्सु इति पत्रिका करिवेल इति जीविका जीवगर्रा इति चोच्यते।

दत्तकः—हस्तः

अंसदेशेऽपि शिखरो दत्तकार्थे नियुज्यते।

भ्ङ्गारः

दत्तकाभिनयः

शिखरहस्तस्य भुजाग्रे धारणेन कर्तव्यः।

महाराष्ट्र

दत्तिलः

गान्धर्वशास्त्रसङ्क्षेपकर्ता। क्रै. प. १००-वर्षे एकस्मिन् शिलाशासने अस्य नाम दृश्यते। तस्मिन् महानुभाव इति वक्तुमवकाशोऽस्ति। अन्योऽपि नृत्तलक्षणग्रन्थः दत्तिलकृत इति बहुग्रन्थेषूदाहरणाद्ज्ञायते।

दत्तिलकोहलीयम्

अस्य कर्ता न ज्ञायते । ग्रन्थस्तु सङ्गीतरत्नाकरादुद्धृतानां श्लोकानां समूह एव । सप्तपरिच्छेदपरिच्छिन्नः । ग्रन्थो लाहूर-नगरे वर्तते ।

दन्ताः

समं छिन्नं खण्डनं च चुक्रितं कुट्टनं तथा ।
दष्टनिष्कर्षणे तद्वद्ग्रहणं चेति सञ्जगुः ।
अष्टौ दशनकर्माणि लक्ष्मलक्ष्यविशारदाः ॥

अशोकः

समं निष्कर्षणं दष्टं चुम्बितं ग्रहणं तथा ।
कुट्टनं खण्डनं चेति दन्तानां कर्म सप्तकम् ॥

विप्रदासः

चर्वणछेदने स्यातां पीडनग्रहणे ततः ।
अन्त्यं निष्कर्षणं ज्ञेयं तत्कर्माणि च पञ्चधा ॥

ज्यायनः

दलनाः खण्डनाश्चैव कर्तनाधारणास्तथा ।
निकर्षणाश्च विज्ञेया दन्ताः पञ्चविधा बुधैः ॥

सोमेश्वरः

दन्तिपक्षम्—हस्तः

शिरोदेशं समारभ्य पाणिभ्यां केशबन्धनम् ।
अन्योन्याभिमुखं यत्तु वरणं केशबन्धनम् ॥
पाणिभ्यामवटं प्राप्य दन्तिदन्तसमा स्थितिः ।
दन्तिपक्षमिति प्रोक्तमेतच्चित्रं महेश्वरि ॥

उमा

दन्तिवसन्तः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ध नि सं.
(अव) स ध नि ध प म ग म रि स.

मञ्ज

दन्ती—प्रबन्धः

असङ्गतपदद्वन्द्वं प्रासः प्राधान्यतो भवेत् ।
प्रान्ते दन्तिपदं चात्र विचित्रयतिकल्पना ॥

हरिपालः

दमवती—श्रुतिः

धैवतस्य द्वितीया श्रुतिः ॥

अनूपः

दम्भोलिः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि स.
(अव) स नि म ग रि स.

मञ्ज

दयावती—श्रुतिः

ऋषभे प्रथमा श्रुतिः

दयावीरः

शरीरं शोणितं मांसं परप्राणिहिताय यः ।
सद्यस्तद्वैरिणो दद्याद्दयावीरस्स उच्यते ॥
जीमूतवाहनो राजा शिबिस्सत्यवरस्तथा ।
एवमन्येऽपि विज्ञेया दयावीरा महीतले ॥
धैर्यं सत्वं क्षमा भक्तिरानन्दश्चाविकारिता ।
एतैरेवाभिनेतव्यो दयावीरः कुशीलवैः ॥

जगद्धरः

दरबारू—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म प ध प ग रि स

दर्दरः

ददर्श शब्दं ददातिधातोरादान इत्यतः ।
विद्याद्दर्दरमप्येवं वाद्यभाण्डं विचक्षणः ॥
पूर्वदारण इत्यस्माद्धातोः कर्तरिरेवेति ।
एडुक्तिप्रतिपद्येन दर्दरस्याथ संभवः ॥
दर्दरस्य पुराणेषु श्रूयते संभवो यतः ।
नश्यत्यमङ्गलं सुष्ठु श्रुत्वा दर्दरजं ध्वनिम् ॥

नान्यः

दर्पः

प्रीतिनिर्वृतिनिघ्नानामरागविषयेऽपि यः ।
प्रवृत्तिं कुरुते भावः पुंसां दर्पस्स उच्यते ॥

भावविवेकः

दर्पकलीला—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स ध प ग म रि स.

मञ्ज

दर्पणः—देशीतालः

द्रुतद्वन्द्वाद्गुरुश्चकस्ताले स्याद्दर्पणाभिधे । ० ० ऽ

सुधा

द्रुतद्वयं गरुश्चान्ते ताले दर्पणनामनि । ० ० ऽ

वेमः

धिधिद्रिं गणधड

सुधा

दर्पमञ्जरी—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग स.

मञ्ज

दर्पसरणम्—उत्प्लुतिकरणम्

मार्गोक्ते वैष्णवस्थाने यः पादः पार्श्वतोमुखः।
तद्दिश्यमङ्गं भ्रमयन् तिर्यङ्मण्डलवन्मुहुः॥
अन्ते च पादमपरं त्र्यस्रीकृत्य यदा भजेत्।
तदेव स्थानकं तद्ज्ञैस्तद्दर्पसरणं मतम्॥

वेमः

दर्बार—मेलरागः

(आ) स ० रि ० ० म ० प ० ध नि ० स.
(अव) स ० नि ध ० प ० म ग ० रि ० स

दर्शः—तानः

षड्जग्रामे निगहीनौडुवः।
ध प म रि स.

कुम्भः

दर्शनम्

समं साच्यनुवृत्तावलोकितानि विलोकितम्।
उल्लोकितालोकिते च प्रविलोकितमित्यपि।
एतान्यष्टौ दर्शनानि- ब्रूते निधिकरात्मजः॥

विप्रदासः

विकूणितं विहसितं न्यञ्चितं कुञ्चितं तथा।
निष्पन्दमञ्चितं मुग्धं विकासि च ततः परम्॥
अभिलाषि स्थिरं वक्रं प्रसन्नं मसृणं तथा।
अलसं वलितं स्मेरमानन्दि मदमन्थरम्॥
साकूतं विह्वलं चैव निभृतं चाथ सोत्सुकम्।
सोत्कम्प्याक्षेपि विक्षेपि चोत्कण्ठितमुदञ्चितम्॥
त्र्यस्रं विकृष्टं व्यासङ्गि ललितं च विसंस्थुलम्।
ततो विस्फारितं चैव कठोरं च तरङ्गितम्॥
ततं च तरलं चैव सस्पृहं चकितं चलम्।
ततः प्रेङ्खोलितं चेति चत्वारिंशदुदीरिताः॥

वेमः

विकूणितं विहसितं कुञ्चितं न्यञ्चिताञ्चिते।
स्निग्धं मुग्धं च निष्पन्दं विस्तारि च विकासि च॥
स्तिमितं मसृणं वक्रं मधुरं चाभिलाषितम्।
स्थिरं प्रसन्नमलसं ललितं मदमन्थरम्॥
स्मेरमानन्दसाकूतं विदग्धं विह्वलं तथा।
निकुञ्चितं च निभृतमुत्कण्ठितमुदञ्चितम्॥
सोत्सुकं सोत्कमुत्कम्पमुल्लासि च समन्मथम्।
महद्व्याक्षेपि विक्षेपि त्रिभङ्गि त्र्यश्रमेव च॥
विकृष्टं विनतं स्फीतं व्यासङ्गि च विसंस्थुलम्।
विस्फारितं विलुलितं वलितं च तरङ्गितम्॥
कठोरं कलुषं रूक्षं कातरं चकितं चलम्।
कोमलं तरलं तानि प्रणयि प्रेमगर्भि च॥
सोत्प्रासं सस्पृहं ह्लादि प्रेङ्खोलं लोलमेव च।
एवमुक्ताश्चतुष्षष्टि विकारा दृष्टिसंश्रयाः॥
उद्वर्तितमधोवृत्तं निवृत्तं च विवर्तितम्।
स्तब्धमुत्फुल्लमुल्लोलमुद्धुरं विधुरं तथा॥
विश्लिष्टं निष्ठुरं शुष्कं कुटिलं चटुलं तथा।
एते प्रायेण कथिता रौद्रस्यैवोपयोगिनः॥
स संभ्रमं जडं चैव सव्यग्रं सव्यथं तथा।
तान्तमार्तं परिम्लानं तप्तं मलिनमेव च॥
एते प्रायेण शोकस्य विकारा दृष्टिसंश्रयाः।
मन्थरं बन्धुरं धीरमविक्रियमकृत्रिमम्॥
अनुल्बणमसंभ्रान्तमव्याजमनुपस्कृतम्।
सहर्षं च सगर्वं च वीरस्यैते प्रकीर्तिताः॥
अरोचकमनुत्सेकमाविद्धं विद्धमेव च।
विकृष्टं च विनिष्क्रान्तं विनिकीर्णं विलोमितम्।
एते प्रायेण कथिता बीभत्से च भयानके।
एते शतं समाख्याता चत्वारश्च ततोऽधिकम्॥

शारदातनयः

दलकम्—मस्तकभूषणम्

दलकं हेमरचितं व्याघ्रपुच्छविनिर्मितम्।
मुक्तामाणिक्यरचितं पुरुषाणां विभूषणम्॥

सोमेश्वरः

दलनाः—दन्ताः

मर्दनाद्दलना दन्ताः चणकादिषु भक्षणे।
ताम्बूले ते समायोज्या अपूपादिषु खादने॥

सोमेश्वरः

चर्वणमिति नामाह ज्यायनः।

दशाननः—देशीतालः

दलगा दलदा गश्च दशानन इतीरिते।
० । ऽ ० । ० ऽ

लक्ष्मणः

दशावतारकीर्तिधवलः—सूडप्रबन्धः

तदन्ते तस्य चाभोगाः गेया एकैकशोऽथवा ।
प्रत्येकं रचिता भोगाः वक्ष्यमाणप्रमाणतः ॥
पदान्यष्टौ दशापि स्युरत्र स्वेच्छानुरोधतः ।
नानायतिग्रहलयतालरागोपबृंहितः ॥
छायालयोपाधिवशाच्छुद्धसादृश्यतोऽपि च ।
अस्य सूडस्य मिश्रत्वमभाषिष्ट महीपतिः ॥
छन्दसा येन केनापि गद्यैः पद्यैर्विनिर्मितः ।
ध्रुवः प्रतिपदं गेयः स एव हि विपश्चिता ॥
पदान्ताभोगरुचिरस्ततः पाटस्वराञ्चितः ।
दशावतारकीर्त्याद्य धवलोऽयं प्रबन्धराट् ॥
रागोऽत्र मध्यमादिः स्यादादितालो विलम्बितः ।
लयः स्यान्मागधी गीतिः शृङ्गारोऽस्य रसः स्मृतः ।
कीर्तनं वासुदेवस्य विनियोगो नृपोत्सवे ॥

कुम्भः

दशावस्थाः

एवं विधैः कामलिङ्गैरप्राप्तसुरतोत्सवा ।
दशस्थानगतं कामं नानाभावैः प्रदर्शयेत् ॥
प्रथमे त्वभिलाषः स्याद्द्वितीये चिन्तनं भवेत् ।
अनुस्मृतिस्तृतीये तु चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥
उद्वेगः पञ्चमे प्रोक्तो विलापः षष्ठ उच्यते ।
उन्मादः सप्तमे ज्ञेयो भवेद्व्याधिस्तथाष्टमे ।
नवमे जडता चैव दशमे मरणं भवेत् ॥

भरतः

केचिद्द्वादशावस्था मन्यन्ते ।

दष्टम् चिबुकम्

दन्दष्टि दशनैर्दष्टं स्यादेतत्क्रोधकर्मसु ।

ज्यायनः

—दन्तः

अधरैर्दशनैर्दंशो दष्टं क्रोधे निरूपितम् ।

अशोकः

दाक्षायणी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि ध म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मज

दाक्षिणात्या—(द्वितीयः) भाषारागः

अन्यापि भिन्नषड्जोत्था दाक्षिणात्या रिभूयसी ।
मध्यषड्जा दीप्तषड्जा प्रहांशन्यासपञ्चमा ॥
धांशन्यासग्रहा तारगान्धारा मध्यमध्यमा ।
षड्जगान्धारभूयिष्ठा बृहतीत्यपि कथ्यते ॥

भट्टमाधवः

—(प्रथमः) भाषारागः

शुद्धपञ्चमभाषायां दाक्षिणात्या प्रियस्मृता ।
पञ्चमांशग्रहन्यासा तारधैवतमध्यमा
अपन्यासर्षभा तारपञ्चमातारसप्तमा ॥

प्रियस्मृतेति । प्रिययोः परस्परस्मरणेन

भट्टमाधवः

—प्रवृत्तिः

दाक्षिणात्या तावद्बहुनृत्तगीतवाद्या कैशिकीप्राया चतुर-मधुरललिताङ्गाभिनया च ।

महेन्द्रो मलयस्सह्यो मेकलः पालमञ्जरः ।
एतेषु संश्रिता देशास्ते ज्ञेया दक्षिणापथाः ॥
कोसलास्तोसलाश्चैव कलिङ्गा यवनाः खसाः ।
द्रमिडान्ध्रमहाराष्ट्राः वैण्णा वै वानवासजाः ॥
दक्षिणस्य समुद्रस्य तथा विन्ध्यस्य चान्तरे ।
ये देशास्तेषु युञ्जीत दाक्षिणात्यां तु नित्यशः ॥

भरतः

—भाषारागः

तथैव दाक्षिणात्या तु भिन्नषड्जे धमन्द्रिका ।
षड्जतारस्वरा धांशग्रहन्यासा विदोलिता ॥
नियोक्तव्या च सन्तापे प्रियस्य स्मरणेऽपि च ।
विभाषेति पुनर्भाषामिमामाचष्ट याष्टिकः ॥

कुम्भः

दाक्षिणात्यगूर्जरी—रागः

दक्षिणा गूर्जरी कम्पमध्यमा ताडितेतरा ।

हम्मीरः

—प्रथमरागः

मध्यस्फुरणसंयुक्ता संपूर्णा ताडितस्वरा ।
ऋषभांशग्रहन्यासा दाक्षिणात्या च गूर्जरी ॥

मोक्षदेवः

दाक्षिण्यम्

दाक्षिण्यं नाम तत्प्राहुः स्वानुकूल्यप्रवृत्तिषु ।
प्राणानप्याददानस्य स्वातुं शक्तिर्न यद्भवेत् ॥

भावविवेकः

—लक्षणम्

हृष्टैः प्रसन्नवदनैः यत्परस्यानुवर्तनम् ।
क्रियते वाक्यचेष्टाभिस्तद्दाक्षिण्यमुदाहृतम् ॥ भरतः

दाट्टुकपञ्चमः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प म नि ध प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

दा(धा)टीबलम्—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प ग रि स.

मञ्ज

दा(धा)टीमञ्जरी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि प म रि स.

मञ्ज

दाडियमन्—मेलरागः

(आ) स रि ० ० ग ० ० प ० ध ० ० स.
(अव) स नि ० ध ० प म ० ग ० ० रि स.

मेललक्षणे

दाण्टध्वाडः—देशीनृत्तम्

रायबङ्गालध्वाडस्य दक्षिणश्चरणो यदा।
वामजानुतले लग्नस्तद्दाण्टमभिधीयते॥

वेदः

दानम्—सन्ध्यन्तरम्

यथा – नागानन्दे – वध्यशिलायां–संरक्षता पन्नगमित्यादि जीमूतवाहनवाक्यम्।

सागरः

दानमात्मप्रतिनिधिभूषणादिसमर्पणम्।

सिंगः

दानमञ्जरी—मेलरागः (षड्विधमार्गिणीमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि प ध व नि स.
(अव) स नि ध म ग म रि स.

मञ्ज

दानवीरः

राज्यं प्रियामपि सुतं स्वशरीरकं वा
दत्त्वा प्रशान्तवदनो द्विजसत्तमाय।
क्षुद्भ्रान्तिलोचनविधावतिदुःखितोऽपि
प्रोक्तोऽयमेव मुनिना भुवि दानवीरः॥

हरिश्चन्द्रो बलिः कर्णो दधीचिः पशुनन्दनः।
एत एव स्मृता लोके दानवीरा मनीषिभिः॥

मुखप्रसादो हर्षश्च विनयस्सत्वशालिता।
धैर्यं चाभिनये कार्यं दानवीरस्य सूरिभिः॥

जगद्धरः

दामोदरः

सङ्गीतदर्पणकारः। कालः १५५०
नाट्यनवीनसम्प्रदायप्रवर्तकः। महाराष्ट्रदेशीयः

दिक्स्वस्तिकम्—करणम्

कुर्याद्लुटिताङ्गेन दिङ्मुखे चतसृष्वपि।
प्रत्येकं स्वस्तिकं यत्र तद्दिक्स्वस्तिकमुच्यते॥
गीतस्य परिवर्तेषु विनियोगोऽस्य कीर्तितः।
स्वस्तिकान्तरमप्येतदुपजीव्य प्रवर्तते॥

ज्यायनः

दिगनुवर्तनम्—नृत्तकरणम्

ब्राह्मे स्थाने स्थितिर्हस्तौ काङ्गुलौ कुञ्चितं शिरः।
विषण्णाऽत्र भवेद्दृष्टिः चारी च रसगुम्भिता
करणं कथितं प्राज्ञैर्नाम्ना दिगनुवर्तनम्॥

नन्दी

अत्र दृष्टिः, विषण्णा। गतिः रसगुम्भिता। यथा, सविलासं पार्ष्णिभ्यां पश्चाच्चलनाभ्यां तिरिपभ्रमरीं कृत्वा पार्श्वयोर्गमनम्।

दिग्भ्रमरी—उत्प्लुतिकरणम्

क्रमादाशासु सर्वासु करावष्टब्धभूतलः।
भ्रामयञ्चासकृत्तिष्ठेद्यदि दिग्भ्रमरीति सा॥

वेमः

दिग्वर्षः—चालकः

पुरस्तात्पार्श्वयोस्तिर्यगूर्ध्वं पश्चाच्च लोलितः।
करो यत्र तदुद्दिष्टं दिग्वर्षाभिधचालनम्॥

अशोकः

दिनद्युतिः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि ग स.

मञ्ज

दिनपुष्पहस्तः

अलपद्मशिरःपार्श्वे तिर्यक्करथो दिनपुष्पकः।
शिरसः पार्श्वभागे तु धम्मिल्ले दिनपुष्पकः
नन्दिवर्धनपुष्पार्थे विनियोज्यो बुधोत्तमैः॥

विनायकः

दिवमणिः—मेलकर्ता रागः

स रि ग ० ० ० म प ० ध नि स. मञ्ज

दिविचामन्तिनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध प स.
(अव) स नि ध प म रि स.

मञ्ज

दिव्यकुन्तला—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

दिव्यगान्धारी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प म ध नि स.
(अव) स ध नि प म ग रि स.

मञ्ज

दिव्यमौलिः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प नि स.
(अव) स ध प म ग रि ग स.

मञ्ज

दिव्यमङ्गला—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मञ्ज

दिव्यमतिः—मेलरागः (नवनीतमेलजन्यः)

((आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म रि स.

मञ्ज

दिव्यसेना—मेलरागः (हेमवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि ग म ग स.

मञ्ज

दिलीपिकं—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म ग म प नि ध नि प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

दीना—दृष्टिः

अर्धस्रस्तोत्तरपुटा मनाक् संरुद्धतारका।
सबाष्पमन्दसञ्चारा दीना शोकेऽभिधीयते॥

सोमेश्वरः

दीक्षा—तानः

मध्यमग्रामे गहीनषाडवः।
रि स नि ध प म. कुम्भः

दीपः—रागाङ्गरागः

दीपरागसमुत्पन्नो भिन्नकैशिकमध्यमात्।
सग्रहो मध्यमन्यासः परिपूर्णस्वरो भवेत्॥
मन्द्रर्षभोऽत्र गान्धारपञ्चमस्तारमध्यमः।
पर्वर्तुषु प्राक् प्रहरे गेयो वीरे तथाद्भुते॥

भट्टमाधवः

—रागः

षड्जग्रहो मध्यमांशो गपान्तश्च मतारवान्।
रिमन्द्रः परिपूर्णश्च भिन्नकैशिकमध्यमः॥
धन्यासिकेवोच्चतारो दीप इत्यभिधीयते।
रसे शान्ते तु कर्तव्यो विनियोगस्तु गायकैः॥

जगदेकः

दीपकम्—रागः

दीपकं षड्जपूर्णाङ्गं रागाङ्गं च
अत्र अंशन्यासग्रहेषु षड्जः।

मदः

ग्रहे तु गीयते यत्र षड्जो मध्ये तु मध्यमः
गान्धारमध्यमावंशे तारे भवति मध्यमः॥
मन्द्रे तु रिषभः पूर्णः सोऽयं शान्तरसाश्रयः।
धन्यासिकेवोच्चतारो दीपकः परिगीयते॥

सोमराजः

—प्रथमरागः

मध्यमान्तगतभिन्नकैशिका
दीपको भवति तारमध्यमः।
दुर्बलाविह पगौ च सांशको
न्यासमध्यमगतो रिमन्द्रकः॥

मोक्षः

—अलङ्कारः

नानाधिकरणार्थानां शब्दानां सम्प्रदीपकम्।
एकवाक्येन संयुक्तं तद्दीपकमिहोच्यते॥

(उदा) सरांसि हंसैः कुसुमैश्च वृक्षाः
मत्तैर्द्विरेफैश्च सरोरुहाणि।
गोष्ठीभिरुद्यानवनानि चैव
तस्मिन्नशून्यानि सदा क्रियन्ते॥

भरतः

—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध प स.
(अव) स नि ध नि प ग प म ग रि स. मञ्ज

दीपकः—मेलरागः

आरोहे मनिवर्ज्यः स्याद्दीपको मालवोत्थितः।
गान्धारोद्ग्राहसंयुक्तः सन्यासांशविभूषितः॥
द्वितीयप्रहरोत्तरगेयः।

अहोबिलः

—रागः

षड्जग्रहांशकन्यासः संपूर्णो दीपको मतः।
मूर्छना शुद्धमध्या स्याद्गातव्यो गायनैस्सदा॥

दामोदरः

—देशीतालः

द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं गुरुद्वन्द्वं च दीपके। ००।।ऽऽ
स स सा री गा गा मा मा.

जग

दीपकरागध्यानम्

बालारतार्थं प्रविलीनदीपे
गृहेऽन्धकारे सुभगः प्रवृत्तः।
तस्याः शिरोभूषणरत्नदीपात्
लज्जां प्रकुर्वन् कृतवान्प्रदीपम्॥

दामोदरः

दीपनम्—स्वराङ्गम्

दीपनं नाम त्रिस्थानशोभि वर्धमानस्वरं च।

नान्यः

दीपनी—प्रबन्धाङ्गम्

चतुर्भिरङ्गैः खलु दीपनी स्यात्।

रघुनाथः

इयं सेनेति हस्त्यश्वरथभटात्मकत्वादुक्तमन्यैः।

दीपिकावसन्तः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध प नि स.
(अव) स ध प म रि स.

मञ्ज

दीप्तः—पाठ्यालङ्कारः

—(प्रबन्धे) नादः

यो रागव्यञ्जको नादस्तारस्थानस्थितोऽपि सन्।
दीप्तत्वाद्दीप्त इत्युक्तो रागतत्त्वविवेचकैः॥

कुम्भः

दीप्ता—ध्रुवावृत्तम् (सप्ताक्षरम्)

प्रथमं यत्र पादे लघुनी पञ्चमं च।
कथिता सा तु दीप्ता सततं चेदमुष्णिक्॥
सिसिरे वादिकाले (शिशिरे वाति काले)

भरतः

—श्रुतिः

ऋषभस्य द्वितीया श्रुतिः। दीप्तिमतीति केचन पठन्ति

—श्रुतिजातिः

एषा तीव्रा, रौद्री, वज्रिका, उग्रा, इति चतसृषु श्रुतिषु वर्तते

दीप्तिः

विज्ञेया च तथा कान्तिः शोभैवापूर्वमन्थरा।
कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते॥

भावविवेकः

दीर्घतरङ्गिणी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि ग रि स.

मञ्ज

दीर्घतारा—श्रुतिः

मन्द्रधैवतप्रथमा श्रुतिः।

मण्डली

दीर्घमङ्गली—मेलरागः (सुवर्णाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मञ्ज

दीर्घसूत्रकः—

करिष्ये श्वः परश्वो वा भूयो निश्चित्य हेतुभिः।
इति नाध्यवसातुं यः शक्तोऽसौ दीर्घसूत्रकः॥

भावविवेकः

दुन्दुभिः—अवनद्धम्

सूतभूजातसञ्जातो महाकायो महारवः।
कांस्यभाजनगर्भोऽसौ वलयाभ्यां विवर्जितः॥
चर्मणा नद्धवदनो वर्धैर्बद्धस्समन्ततः।
सारङ्गशृङ्गदण्डेन वाद्यते दुन्दुभिर्दृढम्॥
मेघध्वनिसमो नादो जयमङ्गलकारिषु।
उत्सवे देवतागारे वादनीयो महाबलः॥

सोमेश्वरः

दुर्गः—वाद्यालङ्कारः

वाद्ये प्रचारविषमः सर्वमार्गप्रबोधनः।
अविभक्ताक्षरपदः स दुर्ग इति कीर्तितः॥

भरतः

सर्वमार्गविमिश्रत्वात्प्रचारविषमादपि ।
अविभागादक्षराणां परस्याप्रतिभानतः ॥
दुःखेन गम्यमानत्वाद्वाद्यस्यालङ्क्रियामिमाम् ।
दुर्गाभिधामभ्यधत्त मिथिलामण्डलेश्वरः ॥

नान्यः

दुर्गामतम्

रागाणां विभागे मतमिदं ग्रन्थकारैः सूचितम् । दुर्गामतनामकः कोऽपि ग्रन्थो नोपलभ्यते ।

दुर्मल्लिका—नृत्तरूपकम्

चतुरङ्का, गर्भसन्धिशून्या । यथा – बिन्दुमती ।

अस्यां प्रथमाङ्कः विटविलाससमयः । द्वितीयो विदूषकविलासमयः । तृतीयः पीठमर्दविलासः । चतुर्थो नागरनायकविलासः । प्रथमस्त्रिणालिकः । द्वितीयः पञ्चनालिकः । शेषौ दशनालिकौ ।

सागरः

अथ दुर्मल्लिका नाम प्रौढनागरनायिका ।
चतुरङ्का चतुस्सन्धिर्गर्भसन्धिविना कृता ॥
विटो विलसति स्वैरं प्रथमाङ्के त्रिनाडिका ।
विदूषको द्वितीयेऽङ्के विलसेत्पञ्चनाडिका ॥
पीठमर्दो विहरति तृतीये सप्तनाडिका ।
विटादित्रितयक्रीडा चतुर्थे दशनाडिका ॥
चौर्यरतप्रतिभेदं यूनोरनुरागवर्णनं वापि ।
यत्र ग्राम्यकथाभिः कुरुते किल दूतिका रहसि ॥
मन्त्रयति च तद्विषयं तज्जातितवेन याचते च वसु
लब्ध्वापि लब्धुमिच्छति या सा दुर्मल्लिका नाम्ना ।
एनां दुर्मल्लिकामन्ये प्राहुर्मत्तल्लिकामिति ॥

शारदातनयः

शिष्टं मत्तल्लिकाशब्दे उक्तम् ।

दुल्लीतोडी—रागः

मध्यमांशन्यासयुक्ता षड्जमन्द्रा समस्वरा
धैवतेन च भूयिष्ठा दुल्लीतोडीति सा मता ॥

सोमेश्वरः

दुष्करकरणा

पुष्करकरणाशब्दे द्रष्टव्यम् ।

—अवनद्धे जातिः

पुष्करकरणेति नामान्तरम् ।

स्वस्तिकहस्तविचारा सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।
सा त्रिलयवाद्ययुक्ता दुष्करकरणा भवेज्जातिः ॥ भरतः

यस्यां करणानि स्युः करयोः स्वस्तिकविवर्धकादीनि ।
अधमस्त्रीणां ज्ञेया दुष्करकरणेति सा जातिः ॥

नान्यः

दूतकृत्यानि

दूतसंप्रेषणं दूतसन्देशदानं दूतप्रणिधानं दूतानुगमः सखीनिग्रहणं मार्गोदीक्षणं गमागमचिन्ता चिरविमर्शः दूतागमनं आकारपरीक्षा दूतप्रतिभेदः दूतपरिप्रश्नः दूतव्याहारः दूतवाक्याकर्णनं दूतगमनवृत्तान्तः दूतप्रवृत्त्युपलम्भः, प्रियसन्देशः सुहृत्संमन्त्रणं अवस्थानुभवः सहायोत्साहनं प्रियदूतागमनं दूतप्रतिपत्तिः वार्ताभिधानं पौर्वापर्यनियोगः दूतवाक्यं उत्तराभ्युपपत्तिः दूतप्रतिवाक्यं दूतवाक्याक्षेपः दूताभिभर्त्सनं परिजनादिक्षोभः गुरुजनाशङ्का सहायावेगः इतिकर्तव्यता स्वयंप्रवृत्तिः नायकानयनं प्रियाभिगमः उपस्थापनं संभ्रमविकल्पः नायिकाप्रतिबोधनं सुहृत्परिहासः दूतपुरस्कारः इतिवृत्ताख्यानं अवस्थाज्ञानं अवधानं संविधानं शक्तिविवेचनं समागमोपायः समीहितसिद्धिः इत्यष्टचत्वारिंशद्दूतकर्माणि शृङ्गारप्रकाशोक्तानि । उदाहरणानि तत्र द्रष्टव्यानि ।

दूतः

स्वयंदर्शनस्यालाभे दूतसंप्रेषणादयः । तेषु दूतसंप्रेषणं नायकयोः कर्म । तदज्ञातविशेषकर्मणोर्न घटत इति दूतविशेषाद् दूतकर्माणि च प्रागेवाभिधीयन्ते । तत्र जात्यादियोगाद् दूतविशेषाः चतुरशीतिः प्रायशो भवन्ति । यथा –

जातिः, गुणः, क्रिया, द्रव्यं, संबन्धः, अर्थः, प्रयोजनं, प्रयोगः, योग्यता, स्त्रीत्वं दूतभेदेषु हेतवः ।

तेषु जातेः –

देवो मनुष्यः किन्नरो वानरः शुकः शारिका पारावतो हंस इति ।

गुणतः –

पितृपैतामहं अदृष्टवैकृतं अविसंवादकं, अलोभशीलं, अपरिहार्यं, मन्त्रविस्रावी, धार्मिकं, भरसहिष्णुता इति ।

क्रियातः –

सहपांसुक्रीडितं, उपकारसंबद्धं, जन्मान्तरार्जितं, सहाध्यायिता, समानशीलव्यसनं, रहस्यमर्मवेदिप्रत्ययं, सहसंवृद्धं इति ।

द्रव्यतः –

मालाकार, ताम्बूलिक, गान्धिक, सौरिक, पीठमर्द, विट, विदूषक, पाषण्डिनो मित्राणि इति ।

सम्बन्धतः –

गुरुः, सखा, शिष्यः, आत्मा, ज्ञातिः, औरसः, कनीयानिति ।

अर्थतः –

अनर्थप्रतिघातः, सहार्थताप्राप्तिः, प्रकरणं, आनृण्यं, कीर्तिः, प्रतीतिः इत्यमीषामास्थेयानि ।

प्रयोजनतः –

दया, स्नेहः, कुतूहलं, अभिप्रायोपलम्भः पूर्वप्रार्थना, अन्यतरप्रार्थना, शीलसङ्घर्षः अमीषां स्थानानि ।

प्रयोगतः –

प्रच्छन्नः, प्रकाशः, हीनः, उत्कृष्टः, उद्धतः, उदात्तः, धृष्टः, शठः—इति ।

योग्यतायाः –

निसृष्टार्थः, परिमितार्थः, पत्रहारकः, मूकदूतः—इति ।

स्त्रीत्वात् –

ईक्षणिका, भिक्षुकी, सखी, धात्रेयिका, विधवा, दासी, शिल्पकारिका, शिल्पिनीति ।

भोजः

दूतीविसर्जनम्—सङ्गीतशृङ्गाराङ्गम्

प्रियजनाह्वानाय सख्यादिसम्प्रेषणं दूतीविसर्जनम् ।

भो॰

दूत्यम्—सन्ध्यन्तरम्

दूत्यं तु सहकारित्वं दुर्घटे कार्यवस्तुनि ।

यथा – मालविकायां वकुलावलिकया मालविकाग्निमित्रयोर्घटने सहकारित्वमङ्गीकृतम् ।

सिंगः

पार्थविजये भगवान्वासुदेवो दुर्योधनस्य दूतो गतः । तत्कर्म दूत्यम् ।

भोजः

दूतसंदेशहरः

सागरः

दृढः—वाद्यालङ्कारः

यस्तु मध्यलयोपेतः समः सुविहिताक्षरः ।
गतिप्रचारे विहितः प्रकारो दृढ एव सः ॥

भरतः

स्वप्राधान्याद्वर्तमानो यत्र मध्यलयो भवेत् ।
सर्वेषु वाद्यभाण्डेषु दृढत्वाद् दृढ इत्यसौ ॥

नान्यः

दृप्ता—दृष्टिः

स्थिरतारा समुत्फुल्ला प्रसादगुणशालिनी ।
दृप्ता दृष्टिः प्रयोक्तव्या भाव उत्साहनामनि ॥

सोमेश्वरः

सस्मिते तारके यस्य स्थिरा विकसितान्तरा ।
सत्वमुद्गिरती दृप्ता दृष्टिरुत्साहसंभवा ॥
अवज्ञागर्भिणी दृष्टिः दृप्तेति परिभाष्यते ।
अनतिव्यक्तविकृतिः विषये सत्वभूयसि ॥
येनापह्रियते दृष्टिर्विपर्ययैरपहारिभिः ।
तदेव स्थैर्यमित्युक्तं दृष्टेस्सर्वत्र कोविदैः ॥

शारदातनयः

दृष्टम्—लक्षणम्

यथादेशं यथाकालं यथारूपं च वर्ण्यते ।
यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा दृष्टं तद्वर्णतोऽपि वा ॥

भरतः

दृष्टं प्रत्यक्षं यथा – मालविकाग्निमित्रे वामं सन्धीत्यादि ।

दृष्टं परोक्षं यथा – पादताडितके उल्लिखितालकमित्यादि मदनसेनाया वर्णनम् ।

दृष्टान्तः—लक्षणम्

विद्वान्पूर्वोपलब्धौ यत्समत्वमुपपादयेत्
निदर्शनकृतस्तद्ज्ञैः स दृष्टान्त इति स्मृतः ॥

भरतः

यथा – ममैव हालाहलमित्यादिश्लोके यदयमित्यादिकस्य हेतोः हालाहलकालकूटकवलनादिना येन साम्यं कृतं स दृष्टान्तः । न चेयमुपमा रूपकं वा ।

अभिनवः

सर्वलोकमनोग्राहि यस्तु पक्षार्थसाधकः ।
हेतोर्निदर्शनकृतः स दृष्टान्त इति स्मृतः ॥

भरतः

धर्माविरुद्धतया सर्वलोकमनोग्राहि वचनं निदर्शनापरंभं दृष्टान्तसंज्ञकं लक्षणम् । यथा – धूर्तविटे स्त्रीषु प्रसङ्गो न कर्तव्यः, इत्यत्र भावः – किं पश्यति भोः इत्युक्ते विट आह । भोः उपदेशमात्रं खल्वेतत् । तदहं न पश्यामि यः स्त्रीषु प्रसङ्गं न कुर्यादित्यादि ।

अभिनवः

दृष्टिः

कान्ता भयानका चैव हास्या च करुणा तथा ।
अद्भुता च तथा रौद्री वीरा बीभत्सया सह ॥

एते रसाश्रयाश्चाष्टौ दृष्टयः परिकीर्तिताः ।
स्निग्धा हृष्टा च दीना च क्रुद्धा दृप्ता भयान्विता ॥
जुगुप्सिता विस्मिता च स्थायिभावाश्रया इमाः ।
शून्या च मलिना श्रान्ता सलज्जा ग्लानिसंयुता ॥
शङ्किता च विषण्णा च मुकुला कुञ्चितापि च ।
अभितप्ता च जिह्मा च ललितान्या वितर्किता ॥
तथार्धमुकुला भ्रान्ता विप्लुता केकरापि च ।
विकोशा त्रस्ता सुसंयुक्ता मदिरा चेति दृष्टयः ।
षट्त्रिंशन्नामतः प्रोक्ताः तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

सोमेश्वरः

देनारञ्जनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध नि म प म ग रि स.

मञ्ज

देपः—रागः

अथ देपाभिधो रागो भिन्नकैशिकमध्यजः ।
षड्जग्रहसमाश्लिष्टन्यासवान्मध्यमस्वरे ॥
गान्धारे पञ्चमे चाल्प ऋषभे तारमध्यमः ।
ऋषभो मन्द्रपूर्णोऽसौ संपूर्णस्समुदाहृतौ ॥

हरिः

देवकिरिः—मेलरागः

अवरोहे धगौ न स्तौ मस्तु तीव्रतरो भवेत् ।
देवकिरौ गनी तीव्रौ यत्र स्यात् षड्जमूर्छना ॥
अपराह्ने गेयः ।

अहोबिलः

देवकिरीरागध्यानम्

कादम्बिनी श्यामतनुस्सुवृत्ता
तुङ्गस्तनी सुन्दरहारवल्ली ।
चित्राम्बरा मत्तचकोरनेत्रा
मदालसा देवकिरी प्रदिष्टा ॥

दामोदरः

देवकृतिः—क्रियाङ्गरागः

मेघाभा रक्तवस्त्रा च गरुडोपरि संस्थिता ।

कुम्भः

—रागः

षड्जन्यासग्रहांशोऽयं वीरे देवकृतिर्मता ।
असौ वृत्तिषु सर्वेषु गातव्या समयेषु च ॥

नारायणः

इयमेव शुद्धवसन्त इति कृष्णदत्तः ।

—रागः (वंशे वादनक्रमः)

धैवतं स्थायिनं कृत्वा तत्प्राञ्चं स्थायिनं तदा ।
तस्मात्तृतीयं तुर्यं च प्रोच्याहत्य तुरीयकम् ॥
द्वितीयं कम्पयित्वाथ तृतीयाद्यां यथाक्रमम् ।
चतुस्स्वरीं चावरुह्य ग्रहे न्यासः क्रियेत चेत् ॥
तदा देवकृतेस्तज्ज्ञैरुक्तं स्वस्थानमादिमम् ।
स्वरस्तृतीयो वंशे स्यात्स्थायित्वेनोपलक्षितः ॥

वेमः

—क्रियाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

षड्जे ग्रहेऽधस्तनमेत्य षड्जं
पुनर्ग्रहं प्रोच्य ततस्तृतीयम् ।
तुर्यं च कृत्वा तनुकम्पितं च
सुपञ्चमं स्थायिन एव तुर्यम् ॥
तृतीयकं प्रोच्य पुनर्ग्रहं तथा
द्वितीयमान्दोल्य तृतीयकं स्पृशेत् ।
ततो यदि स्यान्न्यसनं ग्रहे तदा
रागो भवेद्देवकृतिर्वरिष्ठा ॥

—क्रियाङ्गरागः

न्यासांशषड्जा संत्यक्तरिपा मन्द्रनिषादिनी
समस्वरवती व्याप्तमध्यमा धैवतग्रहा ।
धीरैर्देवकृतिर्वीरे रसे स्वैरं निगद्यते

भट्टमाधवः

—रागः

समन्द्रा मध्यमव्याप्ता षड्जन्यासांशधग्रहा ।
समस्वरा निमन्द्रा च वीरे देवकृतिर्भवेत् ॥

जगदेकः

देवक्रिया—रागः

धग्रहसांशन्यासा मध्यमबहुला च परिरवत्यक्ता ।
समशषस्वरसा।रा तारा प्रोक्ता तु देवकृतिः ॥

नान्यः

मध्यमव्याप्तिका षड्जन्यासधैवतकग्रहा ।
समस्वरा देवकृतिरमन्द्रा रिपवर्जिता ॥

मतङ्गः

—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि ग स.

मञ्ज

—रागः

धैवतग्रहषड्जांशा न्यासयुक्ता समस्वरा।
निमन्द्रा रिपहीना च नाम्ना देवकृतिस्तथा॥

सोमराजः

निमन्द्रा मध्यमव्याप्ता रिपत्यक्ता समस्वरा।
सन्यासांशा धग्रहा च वीरे देवकृतिर्भवेत्॥

हम्मीरः

प्रथमरागः

निषादमन्द्रार्षभपञ्चमाभ्यां
समुज्झिता मध्यमभूरितारा।
न्यासांशषड्जा ग्रहधैवतेयं
समस्वरा देवकृतिः प्रगीता॥

मोक्षदेवः

देवक्रियारागध्यानम्

पद्मासने संस्थितसुन्दराङ्गीं
पद्माननां पुष्पितगुच्छहाराम्।
पत्युस्सदा ध्यायति सन्निधाने
देवक्रियां तां मनसा स्मरामि॥

रागसागरः

देवक्री—रागः

देवक्रियाः स्वराः प्रोक्ताः सारङ्गसदृशा बुधैः।

दामोदरः

देवक्री रिपहीना स्यात् भूरि सा सग्रहान्तयुक्।

मद

देवक्रीरागध्यानम्

भ्रमन्ती नन्दने श्यामा पुष्पप्रचयतत्परा।
ख्याता देवकिरी ह्येषा करार्पितसखीकरा॥

इयं सम्पूर्णा।

संगीतसरणिः

देवगान्धारः—मेलरागः (श्रीरागमेलः)

संपूर्णो देवगान्धारः षड्जत्रयविभूषितः।
गायकैर्गीयमानोऽसौ शोभां धत्ते निरन्तरम्॥

श्रीकण्ठः

देवगान्धाररागध्यानम्

गन्धर्वविद्याधरकिन्नराणां
नितम्बिनीभिः परिवेष्टितोऽसौ।
नृत्योत्सवे प्रीतिमुपैति देव-
गान्धाररागो नितरां प्रसिद्धः॥

श्रीकण्ठः

देवगान्धारी—मेलरागः

तदा तु देवगान्धारी पूर्णश्चेद्धैरवो यदा।
गान्धारादिस्वरोद्ग्राहा सस्वरांशेन शोभिता।
सा यदा रिस्वरोद्ग्राहा तदारोहे गवर्जिता॥

द्वितीयप्रहरोत्तरगेया।

अहोबिलः

—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स रि ग रि स

मञ्ज

देवगान्धारीध्यानम्

तपस्विनीध्यानशिलादवर्षी गणसेविनी।
पद्मासनस्था गर्वाङ्गी देवगान्धारिका मता॥

संगीतसरणिः

देवगान्धारीरागध्यानम्

लतान्तमृदुनाभिकागरुसुगन्धपात्राश्रितां
मृदङ्गकरवादनप्रकटवेणुनादोज्वलाम्।
जलाशयसमीपगां सुरुचिरां मनोहारिणीं
स्मरामि हरिसन्निधौ मनसि देवगान्धारिकाम्॥

रागसागरः

देवगिरिः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध प म स रि स.

मञ्ज

देवगुप्तः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग स.

मञ्ज

देवणभट्टः

सङ्गीतमुक्तावलिकारः। कश्चिद्देवणभट्टः धर्मशास्त्रग्रन्थकारो दृश्यते। स एवायं वा अन्यो वेति न निर्धारितम्।

कालः क्रै. प. १४५०.

देवभाषा—अतिभाषादयः

अतिभाषा तु देवानामार्यभाषा तु भूभुजाम्।
संस्कारपाठ्यसंयुक्ता सम्यङ्न्यायप्रतिष्ठिता॥

भरतः

देवमण्डनः—देशीतालः

सगौ दगौ गुरुद्वन्द्वं द्रौ लपौ देवमण्डने।
१७॥ मात्राः।

तालप्रस्तारः

देवमनोहरी—मेलरागः

(आ) स रि ० ० ० म ० प ० ध ० नि स.
(अव) स नि ० ध ० प म ० ० ० ० रि स.

मेललक्षणे

—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

देवमुखारी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध म प म रि ग म रि स.

मञ्ज

देवरञ्जनी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मञ्ज

देवरञ्जी—मेलरागः

(आ) स ० ० ० ० म ० प ध ० ० नि स.
(अव) स नि ० ० ध प ० म ० ० ० ० स.

मेललक्षणे

देवराष्ट्रम्—मेलरागः (धातुवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

देवशाला—रागः

न्यासांशग्रहगान्धारा गान्धारपञ्चमोद्भवा।
रिवर्जिता निमन्द्रा च देवशाखा गकम्पिता॥

सोमराजः

देवशीला—नायिका

स्निग्धाङ्गोपाङ्गनयना स्थिरा मन्दनिमेषिणी।
अरोगा दीप्त्युपेता च सत्यार्जवदयान्विता॥
अल्पस्वेदा समरता स्वल्पभुक् सुरभिप्रिया।
गान्धर्ववाद्याभिरता देवशीलाङ्गना स्मृता॥

भरतः

देवस्तम्भः

शापाथर्वमन्त्रैः वैचित्र्यकारित्वं देवस्तम्भः।

शृङ्गारः

देवाञ्जनी—मेलरागः (सरसाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म रि ग म रि स.

मञ्ज

देवालः—रागः

पञ्चमांशग्रहन्यासो षड्जगान्धारदुर्बलः।
देवालः स्वरसंपूर्णो निषादर्षभकम्पितः॥

सोमेश्वरः

निरूप्यतेऽथ देवालो मध्यमांशग्रहान्वितः।
मध्यमः कम्पितो मन्द्रे पञ्चमर्षभसंयुतः।
तथा तिरिपसंयुक्तो देवालः परिकीर्त्यते॥

हरिपालः

देवाला—भाषाङ्गरागः

लोके वर्त्मन्यवर्तित्वाद्देवाळा न प्रकीर्तिता।
मयूरवाहना श्यामा नीलवस्त्रेति केचन॥

कुम्भः

देवाश्रमः—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

देवी

एभिरेव गुणैर्युक्ता बहुमानविवर्जिता।
गर्विता राजपुत्री च रतिसंभोगतत्परा॥
बाला नित्योज्वलगुणा प्रतिपक्षेष्वसूयिका
यौवनादिगुणोन्मत्ता सा देवीत्यभिधीयते॥

भरतः

देवेन्द्रभट्टः

सङ्गीतमुक्तावलीकारः। गोपाचलीय (ग्वालीयरु) वासी स्यात्। सङ्गीतमुक्तावल्याः प्रशंसा पण्डितमण्डल्या कृतेति हेतोः देवेन्द्रः तत्पूर्व इत्यवगम्यते। अयं देवणभट्टशार्ङ्गदेवादीनुदाहरति। तस्मादयं कै. प. १३८ वर्षात्पूर्वः। अयं महाकवे रुद्राचार्यस्य शिष्यः।

देवोपहारकः—चालकः

अरालाकृतिरेकस्तु पार्श्वयोरुभयोर्लुठन्।
सारल्यात्प्रसृतोऽन्यस्तु तस्य कूर्परमूलतः।
विलुठ्यत्र संप्रोक्तः तदा देवोपहार :॥

वेमः

देशकारा—रागः

उपाङ्गा देशकारा स्यात् त्रिधा षड्जैर्विभूषिता ।

मदः

देशकारी—मेलरागः

देशकार्यां गनी तीव्रौ धांशो धादिकमूर्छना ।
प्रातःकालीना ।

—रागः

देशकारी तु संपूर्णा ग्रहांशन्यासषड्जभाक् ।
मूर्छना शुद्धमध्यस्था काकलीस्वरमण्डिता ॥

दमोदरः

देशकारीरागध्यानम्

उत्तरीयाञ्चलन्यस्तमस्तप्रभावां (?)
शटिकापेटिकावीटिकाञ्चत्कराम् ।
सन्निधौ बालिकाखेलनालोलुपां
चिन्तये श्यामलां देशकारीं सदा ॥

रागसागरः

भर्त्रा समं केलिसुखं दधाना
सर्वाङ्गपूर्णा कमलायताक्षी ।
पीनस्तनी रुक्मतनुः सुपूर्णा
चन्द्रानना सैव हि देशकारी ॥
मेघरागभार्या ।

दामोदरः

देशदेवालः—रागः

मध्यमांशग्रहोपेतः मध्यमेन च कम्पितः ।
ऋषभे पञ्चमे मन्द्रः तथा.........भवेत् ।
बङ्गालदेशदेवालः शेषे पूर्वोक्तलक्षणः ॥

जगदेकः

देशभाषा

मानुषाणां च कर्तव्यं कारणार्थव्यपेक्षया ।
न बर्बरकिरातान्तद्रमिलाद्यासु जातिषु ॥
नाट्यप्रयोगे कर्तव्यं पाठ्यं भाषासमाश्रयम् ।
सर्वास्वेव हि शुद्धासु जातिषु द्विजसत्तमाः ॥
शौरसेनीं समाश्रित्य भाषां काव्येषु योजयेत् ।
अथवा छन्दतः कार्या देशभाषाप्रयोक्तृभिः ॥
शकाराभीरचण्डालशबरद्रमिलान्ध्रजाः ।
हीना वनेचराणां च विभाषा नाटके स्मृता ॥
मागधी च नरेन्द्राणामन्तःपुरसमाश्रया ।
चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्धमागधी ॥
प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानामप्यवन्तिजा
नायकानां सखीनां च शूरसेन्यविरोधिनी ॥

भरतः

देशभाषाभेदाः

यौधनागरिकादीनां दक्षिणात्याथ दीव्यताम् ।
बाह्लीकभाषोदीच्यानां खसानां च स्वदेशजा ॥
शकारघोषकादीनां तत्स्वभावश्च यो गणः ।
शकारभाषा योक्तव्या चाण्डली पुल्कसादिषु ॥
अङ्गारकारकव्याधकाष्ठयन्त्रोपजीविनाम् ।
योज्या शकारभाषा तु किञ्चिद्वानौकसी तथा ॥
गजाश्वाविकोष्ट्रादिघोषस्थाननिवासिनाम् ।
आभीरोक्तिश्शाबरी वा द्रामिडी वनचारिषु ॥
सुरङ्गा खनकादीनां सन्धिकाराश्वरक्षताम् ।
व्यसने नायकानां चाप्यात्मरक्षासु मागधी ॥
न बर्बरकिरातान्ध्रद्रमिडाद्यासु जातिषु ।
नाट्यप्रयोगे कर्तव्यं काव्यं भाषासमाश्रितम् ॥
गङ्गासागरमध्ये तु ये देशाः सम्प्रकीर्तिताः ।
एकारबहुलां भाषां तेषु तद्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥
विन्ध्यसागरमध्ये तु ये देशाः श्रुतिमागताः ।
नकारबहुलां तेषु भाषां तद्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥
सुराष्ट्रावन्तिदेशेषु वेत्रवत्युत्तरेषु च ।
ये देशास्तेषु कुर्वीत चकारप्रायसंश्रयाम् ॥
हिमवत्सिन्धुसौवीरान् ये जनास्समुपाश्रिताः
उकारबहुलां तद्ज्ञः तेषु भाषां प्रयोजयेत् ॥
चर्मण्वतीनदीतीरे ये चार्बुदसमाश्रयाः ।
ओकारबहुलां नित्यं तेषु भाषां प्रयोजयेत् ॥

भरतः

देशवालः—रागः (औडुवः)

न्यंशन्यासग्रहो देशवालः सान्दोलषड्जकः ।
वीरशृङ्गारयोः सायं टकवंश्यो रिपोज्झितः ॥

अयमेव देशकारीत्युच्यते । तस्या मूर्तिवर्णने 'सा देशकारी कथिता गुणज्ञैः' इति नारदेन पञ्चमसारसंहितायामुक्तम् । अयमेव केदार उच्यत इति गीतप्रकाशकारः । तथा सत्यस्य मूर्तिर्भिन्ना ।

नारायणः

देशवालकेदारः—रागः

स एवान्दोलितः षड्जे देशवालो रिपोज्झितः।
स इति कर्णाटगौडः।

हम्मीरः

देशवालगौडः—रागः (वंशे वादनक्रमः)

स्थायिनं द्विगुणं षड्जं कृत्वा तुर्यं तृतीयकम्।
स्थायिस्वरं तदर्थं च स्थायिपूर्वस्वरं तदा॥
पुनः स्थायिस्वरार्धं च क्रमादुक्त्वा ग्रहे यदा।
न्यासस्तदा देशवालगौडः स्वस्थानमादिमम्।
तस्यापि वंशविषये द्वितीयो दृश्यते ग्रहः॥

वेमः

—रागः

अनन्तरं देशवालगौडस्तु परिकीर्त्यते।
आन्दोलितस्वरे षड्जे षड्जीभूतांशसंयुतः।
औडुवः पञ्चमेनापि रिषभेण विवर्जितः॥

हरिः

षड्जेनान्दोलितस्सांशः पञ्चमर्षभवर्जितः।
देशवालाख्यगौडोऽयमौडुवः परिकीर्तितः॥

जगदेकः

—उपाङ्गरागः

यत्र ग्रहांशन्यासाः स पञ्चमर्षभवर्जितः।
षड्जेनान्दोलितो गेयो...वीरे रसे शुचौ।
गौडोऽयं देशवालः स्यात्पूर्वगौडोऽप्ययं मतः॥

भट्टमाधवः

—प्रथमरागः

षड्जांशन्याससंयुक्तो देशवालो रिपोच्झितः।
गेयो वीररसे विद्धि: षड्जेनान्दोलितस्वरः।
एष प्रसिद्धिमगमत्पूर्वीयो गौड इत्यपि॥

मोक्षदेवः

देशा—रागः

स्यादङ्गं रेवगुप्तस्य गमन्द्रा त्यक्तपञ्चमा।
ग्रहांशन्यासर्षभा च देशा च सनिभूयसी॥

सोमराजः

देशाक्षी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज.

—मेलकर्ता

पजादिकौ समौ यत्र गान्धारस्त्रिश्रुतिर्भवेत्।
विशुद्धा समपानि स्युर्मेले देशाक्षिकोद्भवे॥

पूर्णा देशाक्षिकी ज्ञेया भूषिता गत्रयेण च।
वीरे रसे प्रयोज्या सा प्रातःकाले प्रगीयते॥

श्रीकण्ठः

देशाक्षीरागध्यानम्

जातीमालाबद्धधम्मिल्लां मन्दाराब्जभ्राजद्धस्ताम्।
बालाजालालोलालीलां नीरां ध्याये श्रीदेशाक्षीम्।

रागसागरः

संपूर्णशीतांशुमनोज्ञवक्त्रा
प्रफुल्लराजीवविलोलनेत्रा।
प्राप्तप्रसन्ना सविलासबाहु-
र्देशाक्षिकेयं गदिता मुनीन्द्रैः॥

श्रीकण्ठः

देशाख्यः—मेलरागः

रितीव्रतरसंयुक्तो गतीव्रेणापि संयुतः।
धगवर्ज्योऽवरोहे स्याद्गान्धारस्वरमूर्छनः।
तीव्रो यत्र निषादः स्याद्देशाख्यः स विराजते
प्रातर्गेयः

अहोबिलः

—रागाङ्गरागः

गान्धारपञ्चमस्याङ्गं गान्धारांशग्रहान्तवान्।
देशाख्यो रिविनिर्मुक्तो गान्धारोल्लासितः शुचौ
करुणेऽपि च गातव्यः सर्वेष्वृतुषु सर्वदा।
अयं षड्जविमुक्तश्चेत्कोडाप्युपपदो भवेत्।
अयमेवोच्यते तद्ज्ञैः निरणस्तुल्यपञ्चमः॥

:। शृङ्गाररसः।

भट्टमाधवः

देशाख्या—रागः

गान्धारपञ्चमाज्जाता रिषभेण विवर्जिता।
ग्रहांशन्याससंबद्धा गान्धारा च समस्वरा॥
निषादमन्द्रगान्धारा स्फुरितेन विराजिता।
षाडवा यदि रागाङ्गमंशे पूर्णे च दृश्यते॥

जगदेकः

देशाख्या षाडवा ज्ञेया गत्रयेण विभूषिता।
ऋषभेण वियुक्ता सा शार्ङ्गदेवेन कीर्तिता॥

दामोदरः

देशाख्या रिषभत्यक्ता त्रिगान्धारा च रागजा

मदः

—प्रथमरागः

गान्धारपञ्चमभवं रिविहीनमङ्गं
गांशग्रहं स्फुरितगं जगदुस्तदन्त्यम्।
देशाख्यया सुविदितं करुणे निमन्द्रं
वंशेषु पूर्णमिदमेव समस्वरं स्यात्॥

मोक्षदेवः

—भाषारागः

देशाख्या देशनामतः।

कुम्भः

देशाख्यरागध्यानम्

वीरे रसे व्यञ्जितरोमहर्ष-
निरोधसम्बन्धविलासबाहुः।
प्रांशुप्रचण्डाखिलचन्द्ररागा
देशाख्यनाम्नी कथिता मुनीन्द्रैः॥

हिन्दोलभार्या।

दामोदरः

आस्फोटनाविष्कृतरोमहर्षो
नियुद्धसन्नद्धविशालबाहुः।
प्रांशुः प्रचण्डद्युतिहैमगौरो
देशाख्यरागः स हि मल्लराजः॥

संगीतसरणिः

देशाख्या—रागः (वंशे वादनक्रमः)

गान्धारे स्थायिनि प्रोच्य द्वितीयं च तृतीयकम्।
तुर्यं विलम्ब्य तत्प्राञ्चं कृत्वा स्पृष्ट्वा द्वितीयकम्॥
दीर्घीकृत्य तृतीयं चोक्त्वा द्वितीयं ग्रहस्वरे।
न्यासो यदा स्यात्स्वस्थाने देशाख्यायास्तदादिमम्।
मुद्रितोऽस्या ग्रहे वंशे लक्ष्यते लक्ष्यवेदिभिः॥

शार्ङ्गदेवः

—रागाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

मध्यगान्धारमास्थाय स्थायिनं तु ततः परम्।
तस्मात्तुरीयमासाद्य तस्मात् षष्ठस्वरावधि॥
आरुह्य चावरोहेच्च स्वरानेतान् यथाक्रमम्।
सम्प्राप्य स्थायिनोऽधस्थं तृतीयं च ग्रहे यदा॥
न्यासाद्विधीयते रागो देशाख्या नाम जायते।
देशाख्याया ग्रहो लक्ष्ये मध्यमोऽपि कचिद्भवेत्॥

वेमः

—रागः

न्यासांशग्रहसङ्गतगान्धारस्समरवेण युक्तश्च।
सप्तमकतारमन्द्रा गान्धारीयस्तु देशाख्यः॥

नान्यः

ग्रहांशन्यासगान्धारो रिहीनश्च समस्वरः।
नितारमन्द्रो देशाख्यो गान्धारीजातिसंभवः॥

मतङ्गः

ग्रहांशन्यासगान्धारा ग्रहस्थाने सकम्पना।
रिषभाढ्या नितारा च देशाख्या रागनामतः॥

सोमेश्वरः

अनन्तरं तु देशाख्या जाता गान्धारपञ्चमात्।
ऋषभेण परित्यक्ता समस्वरविभूषिता॥
ग्रहांशन्यासगान्धारा संपूर्णा वंशवादने।
निषादमन्द्रगान्धारा स्फुरिता षाडवा पुनः॥

हरिः

देशानुरूपा—पुष्करवाद्ये जातिः

विगतक्रमाशब्दं पश्यत।

देशाभीरी—रागः

आभीरी निरिधैश्शीघ्रा पतारा षड्जमध्यमा।
ककुभाच्च समुत्पन्ना विज्ञेया तारधैवता॥

मोक्षः

देशावली—मेलरागः (श्यामलाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि ध स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्जः

देशिकापी—मेलरागः

(आ) स ० रि ग ० म ० प ० ध नि ० स.
(अव) स ० नि ० ० प ० म ० ग रि ० स.

मेललक्षणम्

देशी

तदेव रुचिवैचित्र्याच्चित्तरञ्जनकृज्जनैः।
प्रयुक्तं स्वस्वदेशे यत्ततो देशीति कीर्तितम्॥

कुम्भः

—रागाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

स्थायिनो ऋषभात्स्पृष्ट्वा परं तस्माद्विलम्ब्य च।
आन्दोल्य तुर्यं स्पृष्ट्वाथो स्वरौ तुर्यावधस्तनौ॥
ग्रहं ततः परौ तस्माद् द्वितीयं प्रोच्य चेद्ग्रहे।
न्यस्यते जायते देशी गग्रहापीयमीरिता॥

कुम्भः

—मेलरागः

(आ) स ० रि ० ० म ० ० ० ० नि स.
(अव) स ० नि ० ध प ० म ग ० रि ० स.

मेललक्षणम्

गनी त्याज्यावथारोहे रिधौ यत्र च कोमलौ।
षड्जादिस्वरसंभूतिः देश्यामंशस्तु रिः स्मृतः
सर्वदा गेया।

अहोबिलः

—रागः

ग्रहांशकन्यासधृतैकधैवतां...पञ्चमाल्पर्षभनादसुन्दराम्।
गनादपर्यन्तगतारमन्द्रां दिशन्ति देशीमिह धैवतांशाम्॥

नान्यः

देश्यामंशे ग्रहे न्यासे धैवतो नास्ति पञ्चमः।
रिषभोऽल्पस्तारमन्द्रो आगान्धारमुदाहृतम्॥

मतङ्गः

धैवतांशग्रहन्यासा पञ्चमेन तु वर्जिता।
षड्जादिका भवेद्देशी षाडवा गीयते बुधैः॥

सोमेश्वरः

रेवगुप्तसमुद्भूतो देशीरागोऽथ कीर्त्यते।
गान्धारे मन्द्रतां यातः पञ्चमेन विवर्जितः॥
षड्जमध्यनिषादेषु बहुत्वं समुपागता।
ऋषभांशग्रहन्यासो देशीरागस्समीरितः॥

हरिपालः

स्यादङ्गं रेवगुप्तस्य गमन्द्रा पञ्चमोज्झिता।
ऋषभांशग्रहन्यासा तथा समनिभूयसी।
देशीनामप्रयोक्तव्या रागोऽयं करुणे रसे॥

जगदेकः

देशी पञ्चमहीना स्यादृषभत्रयसम्मता।
कलोपनतिका ज्ञेया मूर्छना विकृतर्षभा"

दामोदरः

स्यादङ्गं रेवगुप्तस्य गमन्द्रा पञ्चमोज्झिता।
ऋषभांशग्रहन्यासा देशी समनिभूयसी॥

हम्मीरः

—प्राकृतादिभाषासु शब्दवर्गः

महाराष्ट्रादिदेशानां भाषामाश्रित्य वर्तते।
यत्तद्देशीति विज्ञेयं सुज्ञेयमिह तद्विदाम्॥

अन्यत्र —

तदेव रुचिवैचित्र्याच्चित्तरञ्जनकृज्जनैः।
प्रयुक्तं स्वस्वदेशे यत्ततो देशीति कीर्तितम्॥

कुम्भः

अत्र देशीशब्देन सङ्गीतभेद उच्यते। तच्छब्दः मार्गपरामर्शकः।

अबलाबालगोपालैः क्षितिपालैर्निजेच्छया।
गीयते सानुरागेण स्वदेशे देशिरुच्यते॥

मतङ्गः

देशेषु देशेषु नरेश्वराणां
रुच्या जनानामपि वर्तते या।
गीतं च वाद्यं च तथा च नृत्तं
देशीति नाम्ना परिकीर्तिता सा॥

जग

·वंशे वादनक्रमः

स्थायिनं द्विगुणं षड्जं विधायाथ द्वितीयकम्।
स्वरं द्रुतं वादयित्वा ततः स्थायिद्वितीयकौ॥
स्वरावुभौ लघूकृत्य तत्पदं तु विलम्बयेत्।
वादयित्वा द्विवारं च पञ्चमस्फुरितं ततः॥
त्रीनधस्त्यान् स्वरान् प्रोच्य स्थायिन्यासो यथा भवेत्।
तदा स्वस्थानमाद्यं तु देश्यां देशीविदो विदुः॥

वेमः

देशीकारम्—देशीलास्याङ्गम्

मनोहरं यदग्राम्यं तत्तद्देशानुसारतः।
नानारीत्यन्वितं नृत्तं देशीकारमिदं जगुः॥

अशोकः

देशीतालः

लघ्वादिभिर्विमितया क्रियाया यो विमीतये।
कांस्यतालस्फालनजध्वनिनाऽऽविष्कृताकृतिः।
सकालः कथ्यते देशीतालशब्देन देशिकैः॥

गोपतिप्पः

देशीतोडी—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध नि ध प म ग रि स.

मञ्ज.

देशीनृत्तानि

ब्रूमोऽधुना सम्प्रदायशास्त्रमेलनमुच्यते।
अङ्गप्रत्यङ्गदृष्ट्यादिस्थानचारी प्रचारतः॥
यान्युक्तानि पुरा तेषां करणानां क्वचित्क्वचित्।
मेलने देशरीत्या च नानानृत्तव्यवस्थया॥
विद्वत्कविकलानाथः तौर्यत्रितयतत्त्ववधीः।
वक्ति व्यक्तं हि देवेन्द्रः सम्प्रदायं मनोरमम्॥
तत्र पुष्पाञ्जलिः पूर्वं मुखचाली ततः परम्।
रागवाक्यानुगं शब्दनृत्तं शुद्धगतिस्तथा॥
रूपनृत्तं तदा ध्वाढः शब्दचालिरतः परम्।
सूडादिशब्दनृत्तं च शब्दव्याजोपनर्तनम्॥

ततः सूडादिगीतानां तदर्थाभिनयोचितम् ।
नृत्तं नानाविधं गीतप्रबन्धानां च नर्तनम् ॥
चिन्दुनृत्तं दरूनृत्तं कन्दराख्यमतः परम् ।
ततो ध्रुपदसंज्ञं च नृत्तमेषक्रमोऽत्र हि ॥

देवेन्द्रः

देशीमालवा—रागः

पञ्चमसैन्धवमिश्रा षड्जस्वरजनितऋषभरवहीना ।
तारगमैस्संयुक्ता द्वादशधा भवति मालवा ललितैः ॥

कश्यपः

देशीयगूर्जरी—रागः

देशाख्या गूर्जरी ख्याता शुद्धपञ्चमसंभवा ।
गापन्यासा च सपूर्णा प्राज्यमध्यमधैवता ॥

मोक्षः

देशीयसौराष्ट्री—रागः

षड्जधैवतगान्धारतारा मध्यमपेशला ।
सपप्राज्या च सौराष्ट्री रिषभेण विवर्जिता ॥

मोक्षः

देशीरागः

रागाङ्गाद्यास्तु चत्वारः प्रसिद्धा देशिसंज्ञकाः ।
रागाङ्गादिनिरुक्तिश्च मतङ्गेनैव दर्शिता ॥

तुलजः

देशी पञ्चमहीना च रागाङ्गा रिपभत्वया ।

मदः

देशीरागाः

येषां श्रुतिस्वरग्रामजात्यादिनियमो न हि ।
नानादेशगतिच्छाया देशीरागास्तु ते स्मृताः ॥

आञ्जनेयः

येषां श्रुतीनां नियमः स्वराणां
न ग्रामजातिप्रमुखस्य चास्ति ।
भजन्ति नानाविधदेशजाताः
छायाश्च ये ते किल देशरागाः ॥

रघुनाथः

देशीरागध्यानम्

गजपतिगतिरेणीलोचनेन्दीवराङ्गा
प्रथुलतरनितम्बा लम्बवेणीभुजङ्गा ।
तनुतरतनुवल्ली पीतकौसुम्भवासा
इयमुदयति देशीवाणिनी चारुहासा ॥

संगीतसरणिः

रुचिरागारनिवासां सुममालाञ्चत्करां सुगौराङ्गीम् ।
रुचिराम्बरावृतां तां देशीं ध्यायामि युवतिकरसङ्गीम् ॥

रागसागरः

निद्रालसं सा कपटेन कान्तं
विबोधयन्ती सुरतोत्सुकत्व ।
गौरी मनोज्ञा शुकपुच्छवस्त्रा
ख्याता च देशीरसपूर्णचित्ता ॥

दीपकरागिणीयम्

दामोदरः

देशीवंशवादनम्

मुद्रितात्पूर्वपूर्वस्माद्वंशात्स्यादुत्तरोत्तरः ।
स्वरार्धेनाधिको वंशो मुद्रितश्चेति तत्र च ।
अल्पमानाश्च ये वंशाः तेषामुत्तरता सदा
उद्धृतायां कनीयस्यां दक्षहस्तस्य जायते ॥
स्वरार्धं च ततस्तस्यामुद्धृतायां भवेदिह ।
पूर्वस्यैव तु वंशस्य मुद्रितो वंश उत्तरः ॥
स्वरोदये पूर्वतुल्य इति वंशविदो विदुः ।
उद्धृताङ्गुलिवृद्धौ तु तस्मादप्युत्तरोत्तरे ॥
पुरातनैर्यथासङ्ख्यं मिलन्त्यत्र तु मुद्रिताः ।
सन्निधाने तथाचैव व्यवधानेऽपि सर्वशः ॥
एकस्वराणि रन्ध्राणि सकलानां मिलन्ति च ।
खानिर्वा स्वररन्ध्रं वा मानहीनं तु यद्भवेत् ॥
सजातीयेन रन्ध्रेण न तन्मिलति कर्हिचित् ।
केषाञ्चन मते तावदावंशादेकवीरतः ॥
चतुर्दशादिवंशानां यथैकैकस्वरोऽधिकः ।
उत्तरे चोत्तरे वंशे मुद्रिते पूर्वपूर्वतः ॥
वंशान्मुद्रितरन्ध्रांस्तु वाचोयुक्तिस्तथास्तु मा ।
धातवो वृत्तयश्चैव तत्वौघानुगतानि च ॥
आश्रावणादिवाद्यानि श्रुतयश्च स्वरास्तथा ।
ग्रामौ च मूर्छनाश्चेत्यादिकं यन्मयोदितम् ।
वीणाधिकरणे सर्वं तद्वंशेऽपि प्रतिष्ठितम् ॥

कुम्भः

॥शृङ्खला

चिन्दं दरू ध्रुवपदमित्यादिक्रमतः कृतम् ।
प्रोक्तं पिल्लमृत्मानकैमुरू च कलासकाः ॥
वैपेताल्यं वन्धनृत्यं कल्पनृत्यं च जक्किणी ।
द्रुपदं खण्डमानेन विविधं बहुरूपकम् ॥

साङ्गोपाङ्गं रसानां च निरूपणमिति क्रमात् ।
पेरणीपद्धतिस्तस्याश्चर्चरीरवभेदकम् ॥
लास्याङ्गानि त्रिधा चिन्दं दरू कट्टवसंज्ञकम् ।
एवं निगदिता तद्ज्ञैः देशिमार्गस्य शृङ्खला ॥

वेदः

देशीस्थानानि

वक्ष्यामि देशीस्थानानां त्रयोविंशतिमप्यथ ।
समपादं संहताख्यं स्वस्तिकं वर्धमानकम् ॥
नन्द्यावर्ताभिधं चैव चतुरस्राभिधं तथा ।
एकपादं पार्ष्णिविद्धं पृष्ठोत्तानतलं तदा ॥
एकजानुनतं स्थानं पार्ष्णिपार्श्वगतं ततः ।
एकपार्श्वगतं तद्वत् समसूच्यभिधं तथा ॥
ततो विषमसूचि स्यात्खण्डसूचि ततः परम् ।
परावृत्तमथ ब्राह्मं वैष्णवं शैवगारुडे ।
कूर्मासनं नागबन्धं वृषभासनमित्यपि ॥

विप्रदासः

कूर्मासननागबन्धे वर्जयित्वा एकविंशतिमाह सोमेश्वरः ।

देशीहिन्दोलकः—रागः

षड्जांशस्ताडितः स्थाने नित्यं रिषभवर्जितः ।
गान्धारो लङ्घितोन्वेति मन्द्रधैवतकम्पितः ॥
आरोहक्रमयोगेन किञ्चित् स्पृशति पञ्चमम् ।
देशीहिन्दोलको ह्येष षाडवः परिकीर्तितः ॥

सोमेश्वरः

देशीहिन्दोलः—रागः

अयमेव वसन्ताख्यः संपूर्णो धमसंज्ञिकः (?) ।
देशीहिन्दोलनामोक्तः प्रतापपृथिवीभुजा ॥

जगदेकः

देशीहिन्दोलः अथवा वसन्तः—प्रथमरागः

यन्मार्गहिन्दोलभवश्च वेदी-
हिन्दोलसंज्ञं परिपूर्णमङ्गम् ।
सांशं निमन्द्रं निरिसैस्सुशोभि
प्रकम्पितं पञ्चममध्यमाभ्याम् ॥

विलम्बितं मध्यमतो घनस्तमान्दोलयेन्मुख्यरसेऽथ वीरे ।
गेयं वसन्ते त्विदमेव देशीहिन्दोलसंज्ञं प्रवदन्ति तद्ज्ञाः ॥

शृङ्गारे मुख्यवृत्तित्वाद्वसन्ते गीयते ततः ।
अयमेव वसन्ताख्यस्तेन सर्वत्र पप्रथे ॥

देश्यम्—रूपकम्

केचिद्देश्यं प्रशंसन्ति देशभाषारुचित्वतः ।
मुखगर्भोपसंहारैरन्वितं सन्धिभिस्त्रिभिः ॥
मुखं तु नाटकस्येव कृता तस्य कृती कविः
सूत्रधारे गते पश्चाद्दिव्येन मिथुनात्मना
वसन्ताद्युत्सवव्याजान्मलयाद्व्योमगामिना ।
पात्रेण वर्णनीया स्यात्प्रसङ्गात्समरादिकम् ॥
चरितं वर्तमानं वा धूर्तं वा विविधं महत् ।
वीरशृङ्गारयोरेकं तौ वा भावे निवेश्य च ॥
अपेक्षातोऽथवा पात्राण्यन्यान्यन्तः प्रवेशयेत् ।
पूरयेद्रूपकं देश्यं वाक्येन भरतस्य च ॥

कविकामधेनुः

देश्यकल्याणी—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध प नि स.
(अव) स ध प म म रि स.

मञ्ज

देश्यमुखारी—मेलरागः (माररञ्जनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि ग म नि ध नि स.
(अव) स नि ध म प ग रि स.

मञ्ज

देश्यवनद्धानां मानम्

त्रिकुल्या चैव डमरुः (करटा) च समाकृतिः ।
ज्ञेया पिपीलिकाकारा देशीवाद्यसमाश्रयाः ॥
विज्ञेया दण्डमन्तश्च षोडशाङ्गुलमायतौ ।
वितस्तिपरिमाणे च मुखे द्वे अपि कीर्तिते ॥
दैर्घ्याद्वितालाा विज्ञेया त्रिकुल्या वाद्यवेदिभिः ।
अङ्गुष्ठाङ्गुल...........द्वितालपरिमण्डले ॥
हुडुक्कः पटहो ढक्का भेरी दुन्दुभिरेव च ।
समाकारा अमी प्रायः पुष्करे परिकीर्तिताः ॥
हुडुक्कः स्याद्वितालस्तु मुखे च द्वादशाङ्गुलः ।
सार्धद्वितालदीर्घा च ढक्का ज्ञेया मनीषिभिः ॥
द्वितालवक्त्रौ च स्यातां तथा पटहदुन्दुभी ।
सार्धतालत्रया दीर्घः मुखे चापि दशाङ्गुलैः ॥
चतुस्ताला भवेद्भेरी द्विताला वदने तथा ।
ह्रासवृद्धी मानमात्रे कार्ये कार्यानुरोधतः ॥
हुडुक्केन समा ज्ञेया रुञ्जा चैकपुटा बुधैः ।
रुञ्जाकृतिर्भवेच्चैव झल्लरी तालमात्रिका ॥

देश्यां पणव एवायं ढक्केति परिकीर्त्यते ।
तल्लक्षणेन विज्ञेयं तस्य मानं मनीषिभिः ॥
बम्बरो डिण्डिमश्चैव स्यातामेतौ समाकृती ।
सार्धतालमितौ दीर्घौ तालमात्रमुखौ तथा ॥
उड्डली च तदा चान्या उड्डलीपटहाभिधः ।
हरीतक्याकृती चैतौ त्रितालायामयोगिनौ ॥
सार्धाङ्गुलौ च तथा उड्डल्यौ षोडशाङ्गुलौ ।
सप्ताङ्गुलौ च वदने ज्ञेयौ च चतुरङ्गुली ॥
करटा जर्जरश्चैव ज्ञेयावेतौ समाकृती ।
द्वितालदीर्घौ वक्त्रे च सार्धतालमितौ च तौ ॥
निस्वानस्ताम्रकं चार्धहरीतक्याकृती त्विमौ ।
ध्वनिश्चैवाल्पगाम्भीर्यानुरोधात्वनुयोगिनौ ॥
यानि चान्यानि तद्विधैर्वाद्यभाण्डानि मानवैः ।
कृतानि तानि जानीयादेवंप्रायैस्तु लक्षणैः ॥

नान्यः

दैन्यम्

दैन्यं नाम दौर्गत्यमनस्तापादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तदा-वृत्तिशिरोगात्रगौरवमृजापरिवर्जनादिभिरनुभावैरभिनेतव्यम् ।

अत्रार्या —

वित्तौत्सुक्यसमुत्था दुःखाद्या भवति दीनता पुंसाम् ।
सर्वमृजानां परिमार्जनैश्च विविधैरभिनयोऽस्याः ॥

भरतः

आपदः स्वान्तनीचत्वं दैन्यं कार्ष्ण्यावकुण्ठनैः ।

आपदो दौर्गत्यन्यकारादेः मनःक्लैब्यं, वदनश्यामता, गात्रवरणं अनुभावाः ।

रामचन्द्रः

दैन्यं विरहदौर्गत्यमनस्तापपराभवैः ।

तमचष्टागात्रसंस्कारवर्जनैरभिनयेत् ।

सागरः

—चित्राभिनयः

पुरोभागे पुष्पपुटः बद्धस्स्यादैन्यभावने ।

विनायकः

दैशिकी—देशीलास्याङ्गम्

अस्या गतरसमाप्तिश्च दैशिकी परिकीर्तिता ।

देवणः

अस्या इति ओयारदेशीलास्याङ्गपरामर्शः

दोधकम्—एकादशाक्षरच्छन्दः

आद्यं चतुर्थमन्त्यं च सप्तमं दशमं तथा ।
गुरूणि त्रैष्टुभे पादे यत्र स्युर्दोधकं तु तत् ॥
भ भ भ ग ग

उदा – मर्त्तविघूर्णितगात्रविलासम् ।

भरतः

दोधकः—ध्रुवावृत्तम् (दशाक्षरम्)

सममाद्यचतुर्थयुतं यत्र हि निधनमेव गुरु ।
पादविधौ यदि पङ्क्तिकृतं तत्खलु दोधकवृत्तमिदम् ॥
लघुरेको द्रुतौ द्वौ तु त्रिगुणं तु निवेशयेत् ।
दोधको गुरुरन्ते स्याच्चच्चत्पुटसमाश्रितः ॥
उत्तमाधमपात्राणां युद्धे योगपरिक्रमे ।
टक्करागेण गातव्यो दोधको लयकोविदैः ॥

नान्यः

मेहरवं सुणिऊण गयो । (मेघरवं श्रुत्वा गतः ।)

त्रिगुणमिति–लघु च द्रुतौ च त्रिगुणम् . अन्ते गुरुः, इत्यत्र तालः ।

दोलः—हस्तः

लम्बमानौ पताकौ तु श्लथांसौ शिथिलाङ्गुली ।
दोलो भवेदसौ व्याधौ विषादे मदमूर्छयोः ।
संभ्रमादौ यथायोगं स्तब्धो वा पार्श्वदोलितः ॥

शार्ङ्गः

दोलिकः—वीणावादने दोषः

तद्दोलिकाभिधं यत्र प्रचारः स्यात्स्वराधिकः ।

कुम्भः

दोषहानम्—मुक्तिः

निर्गुणत्वं सदोषत्वं रसालङ्कारशून्यता ।
एता निघ्नन्ति वाक्यस्य सुप्रयोगार्हतां ध्रुवम् ॥
दोषास्त्रिधा पदे वाक्ये वाक्यार्थे च यथाक्रमम् ।
तत्र तत्रैव भिन्नाः स्युस्तेऽपि षोडशधा पुनः ॥
भोजादिभिरलंकारा गुणा दोषाश्च दर्शिताः ।
अतो विरम्यते तेषां रूपं कथयितुं मया ॥

शारदातनयः

दोषगुणस्वरूपे शृङ्गारप्रकाशे नवमदशमयोरुक्तम् ।

दोहकनृत्तम्—देशीनृत्तम्

यत्र सौराष्ट्रदेशीया नार्यो नृत्यन्ति सुन्दरम् ।
तत्तद्देशीयभूषाढ्या सिचयान्तावकुण्ठिताः ॥

मृद्वङ्गहारसुभगान् देशकाकुभिरञ्चितान् ।
रागेणेष्टेन गायन्त्यो दोहकान् रसनिर्भरान् ॥

चारीभिर्भ्रमरीभिश्च चरणैरुद्धतक्रियैः ।
ललितैः पदविन्यासैर्हस्तकैर्बहुभङ्गिभिः ।
यत्र तद्दोहकाख्यं स्यान्नर्तनं नर्तकप्रियम् ॥

कुम्भः

द्युतिः—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

वाक्यमाधर्षसंयुक्तं द्युतिस्तद्ज्ञैरुदाहृता ।

भरतः

आधर्षो न्यक्कारः । तेन संयुक्तम् । यथा – रत्नावल्यां आः दास्याः पुत्र इन्द्रजालिक इति विदूषकवाक्यम् ।

अभिनवः

तर्जनाधर्षणाधिक्षेपकृतं वाक्यं द्युतिः । दुरुक्तिपरिणामा आहूतिरत्राभिमता । यथा – वेण्यां जन्मेन्दोरित्यादिवाक्यम् ।

सागरनन्दी

तिरस्कारो द्युतिः ।

यथा – कृत्यारावणे मण्डोदरीं प्रति मा गास्तिष्ठेत्यङ्गदवाक्यम् । तर्जनोद्वेजने द्युतिं केचिदिच्छन्ति । अपरे तु तर्जनाधर्षणे द्युतिं मन्यन्ते । एवमन्यदपि साक्षात्पारम्पर्येण वा न्यक्कारपरं वाक्यं द्युतिरेव ।

रामचन्द्रः

शत्रुभिः क्रियमाणे द्वे तर्जनोद्वेजने द्युतिः

सर्वेश्वरः

-निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

लब्धस्यार्थस्य शमनं द्युतिमाचक्षते पुनः

भरतः

ईर्ष्याक्लेशोपशमनं कृतिरित्यभिधीयते इति भरतपाठान्तरम् ।

सामर्थ्यात्प्रशमनीयस्य क्रोधादेरर्थस्य प्राप्तस्यापि यत्प्रशमनं सा द्युतिः । यथा – आर्ये अमात्येत्यादिवासवदत्तावचनम् ।

अभिनवः

ईर्ष्याक्लेशोपशमनं द्युतिः । सागरः

—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प म ध नि प ध प स .
(अव) स नि ध प म रि ग म ग स .

मञ्ज

द्युतिमाला—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध स .
(अव) स ध नि प म ग रि स .

मञ्ज

द्रवः—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

गुरुव्यतिक्रमो यस्तु सद्रवः ।

भरतः

द्रवणं चलनं मार्गादिति द्रवः । यथा – तापसवत्सराजे षष्ठेऽङ्के यौगन्धरायणवचनमतिक्रम्य वासवदत्तया मरणाध्यवसायः कृतः ।

अभिनवः

शङ्कादिभिः मनसः क्षोभो विद्रवः । स एव परिभवकृतो द्रवः यथा – वेण्यां गुरूणामित्यादियुधिष्ठिरवाक्यम् ।

सागरः

पूज्यव्यतिक्रमो द्रवः । यथा – रत्नावल्यां भर्तारमविगणय्य सागरिकाविदूषकयोः वासवदत्तया बन्धनम् ।

रामचन्द्रः

द्राक्षापाकः

द्राक्षापाकस्स कथितः बहिरन्तस्फुरद्रसः ।

रसिकरसायनम्

द्राविडगुर्जरी—रागः

ततो द्राविडपूर्वेयं गुर्जरीमध्यकम्पिता ।
पूर्णस्वरा भवेदेषा मन्द्रतारा......र्षभे ॥

हरिः

द्राविडगूर्जरी—उपाङ्गरागः

तारमन्द्रर्षभा ह्येर्ं पूर्णा द्राविडगूर्जरी ।
निषादस्तारमन्द्राभ्यां स्फुरतीत्यपरे जगुः ।
सामगे च समं गानादियं स्यात्सामगूर्जरी ॥

भट्टमाधवः

—रागः

ऋषभे मन्द्रताराभ्यां स्फुरिता द्राविडी भवेत् ।
गूर्जरी परिपूर्णेयं प्रहर्षे विनियुज्यते ॥

जगदेकः

द्राविडीगूर्जरी—प्रथमरागः

संपूर्णा द्राविडी ज्ञेया गूर्जरी हर्षदायिनी।
एतस्यां तारमन्द्राभ्यां रिषभस्फुरणं भवेत्॥

मोक्षः

—रागः

द्राविडीगूर्जरी चैव रिषभैरेव भूषिता।

मदः

बहुवचनेन रिषभ एव अंशादिष्टमिति भाव्यम्।

—गूर्जरी रागः

रिमन्द्रा धस्फुरिता......हर्षे द्राविडगूर्जरी।

हम्मीरः

द्राविडगौडः—रागः

अथ द्राविडगौडस्तु षड्जगान्धारपञ्चमे।
स्फुरितस्तु निषादेन न्यासांशसहितस्ततः॥

हरिः

—उपाङ्गरागः (वीणाया वादनक्रमः)

ग्रहं मन्द्रनिषादं तु कृत्वा प्रोच्य द्वितीयकम्।
तत्परं लङ्घयेत्तस्मात्तीनारुह्यावरुह्य च॥
लङ्घितं तु प्रकम्प्याथ स्वरं तत्पूर्वमेत्य च।
ग्रहे चेन्न्यस्यते रागो भवेद्राविडगौडकः।
स एव सालगं प्रोक्तः स्थायी लक्ष्येऽस्य पञ्चमः॥

वेमः

—रागः (वंशे वादनक्रमः)

निषादं स्थायिनं कृत्वाऽऽरोहेण प्राप्य तुर्यकम्।
एनं विलम्बितं कृत्वा चावरोहक्रमात्ततः॥
स्थायिस्वरं यदा गच्छेत् तदा स्वस्थानमादिमम्।
प्रोक्तं द्राविडगौडस्य वंशे स्थायी द्वितीयकः॥

वेमः

अस्य रागस्य सालगगौड इति नामान्तरम्।

-रागः

स्फुरितः पञ्चमे षड्जे गान्धारे तिरिपस्तथा।
निन्यासांशसमायुक्तो द्राविडो गौड उच्यते॥

जगदेकः

गान्धारत्तिरिपोपेतः प्रस्फुरत्षडजपञ्चमः।
ज्ञेयो द्राविडगौडोऽयं महांशन्याससप्तमः॥

हम्मीरः

—प्रथमरागः

द्राविडो निग्रहांशस्तु स्फुरितौ षड्जपञ्चमौ।
गान्धारतिर..........स्तोकेऽसौ मालिगो मतः॥

मोक्षः

द्राविडगौलः—रागः

निषादांशग्रहन्यासः षड्जमङ्कुलपञ्चमः।
गेयो द्राविडगौलोऽयं वीरशृङ्गारयोर्निशि॥

गौडस्य द्वैविध्यं कोहलीये, तुरुष्कगौडो, द्राविडगौड इति। तुरुष्कगौडस्त्वौडवे वक्ष्यते।

नारायणः

—उपाङ्गरागः

निषादांशग्रहन्यासः षड्जकम्पितपञ्चमः।
तथा गान्धारतिरिपः प्रोक्तो द्राविडगौलकः॥

भट्टमाधवः

तिरिपो गमकविशेषः।

द्राविडवराटिका—रागः

ऋषभे स्फुरिता पूर्णा निमन्द्रेण विराजिता।
षड्जांशन्याससंयुक्ता द्राविडीयं वराटिका॥

जगदेकः

द्राविडवराटी—रागः

अथ द्राविडवराटीसंज्ञाया स्फुरितर्षभा।
निषादमन्द्रा षड्जांशन्यासाऽसौ समुदाहृता॥

हरिः

षड्जांशा षड्जतारा च षड्जन्यासविराजिता।
स्वल्पपञ्चमसंयुक्ता निषादबहुला वरा॥
रिषभेण च भूयिष्ठा मध्यगान्धारताडिता।
एतल्लक्षणसंयुक्ता वराटी द्राविडी मता॥

सोमेश्वरः

-उपाङ्गरागः

ऋषभज्ञातगमका भूरिमन्द्रनिषादिनी।
वराटद्राविडी सद्भिः शृङ्गारादौ प्रगीयते॥

भट्टमाधवः

द्राविडी— रागः

पांशा न्यासग्रहणा मान्तापन्यासतारगान्धारा।
सरिहीना या द्राविडिका मन्द्रसनिधा च॥

नान्यः

पञ्चमांशग्रहन्यासा गतारा सरिवर्जिता।
सारापन्यासगान्धारा मन्द्रमा द्राविडी मता ॥

वृद्धशातातपः

—भाषाराग:

पञ्चमांशग्रहा धान्ता पूर्णा मध्यमभूयसी।
मध्यमग्रामगा भाषा धनिलीगतिराजिता ॥
द्राविडी देशनाम्नेयं विख्याता याष्टिकोदिता।
इमां विभाषामाचष्ट स्पष्टं कश्चिन्न तद्वरम् ॥

कुम्भः

—रागः

अङ्गं तु षड्जग्रामस्य सांशन्यासग्रहान्विता।
धतारा मन्द्रपूर्णा च द्राविडी कथ्यते बुधैः ॥

सोमराजः

-रागः

उपाङ्गाद् द्राविडी केचित् त्रिधा षड्जेन भूषिता

मदः

द्राविडीवराटी—प्रथमरागः

षड्जांशन्याससंयुक्ता वराटी द्राविडी भवेत्।
रिषभस्फुरणेनेयं राजते मन्द्रसप्तमा ॥

मोक्षः

—रागः

वराटी द्राविडी भूरिनिमन्द्रा स्फुरितर्षभा।

हम्मीरः

द्रुतम्—वाद्यम्

कर्तरी खसितौ यत्र क्रमेण कुहरः करः।
रेफभ्रमरघोषाश्च तद्द्रुतं ब्रुवते बुधाः।

शार्ङ्गः

द्रुतकङ्कालः—देशीतालः

द्रौगौ स्याद् द्रुतकङ्काले। ००ऽऽ

मदनः

द्रुतगतिः—ध्रुवावृत्तम् (सप्ताक्षरम्)

गुरुनिधनगतं
यदि भवति सदा।
भवति हि चपला
द्रुतगतिरपि सा ॥

(उदा) सुरुचिरणयणम्।

भरतः

द्रुतचम्पा—देशीतालः

षड्द्रुता गः षड्द्रुता गो द्रुतचम्पेति कथ्यते
१० मात्राः।

तालप्रस्तारः

द्रुतपदगतिः—ध्रुवावृत्तम्

यदि खलु समेषु भवति जगणोऽथ गुरुनिधनजम्। तदनु चरणे लघुर्भवति शेषमथ सततमुत्कृतिविहितपदे द्रुतपदगतिः॥

पञ्चद्रुता लघुश्चैकः षड्भ्योऽपि यतिमान्लघुः।
पुनरप्येवमेव स्याद्भेदश्चच्चत्पुटद्वयात् ॥
प्रियापरिवृतस्यैषा नायकस्य प्रवेशने।
द्रुतपदा तु कर्तव्या रागे मालवकैशिके ॥

मधुकररुतेहि पकथित इवासु विकसितसुयंथमुहकमला।
(मधुकररुतैः प्रकथित इवाशु विकसितसुगन्धमुखकमला)

नान्यः

द्रुतपर्यायाः

तत्र द्रुतस्य पर्याया गगनं व्यञ्जनं तथा।
अर्धमात्रं बिन्दुकं चेत्येते तज्ज्ञैरुदाहृताः ॥

वेमः

बिन्दुकं व्यञ्जनं शून्यं द्रुतं खं चार्धमात्रकम्।
सुवृत्तं वलयं व्योम द्रुते नामानि तु क्रमात् ॥

श्रीकण्ठः

द्रुतपादगतिः—ध्रुवावृत्तम् (एकादशाक्षरम्)

यदि खलु पञ्चमकाष्टमके पुनरपि चान्त्यमकं तु गुरु।
चरणविधाविह वृत्तविधौ भवति हि सा द्रुतपादगतिः ॥
किरणसहस्सविहूसिदओ।
किरणसहस्रविभूषितकः।

भरतः

अष्टौ द्रुता गुरुश्चान्ते पञ्चमाष्टमकौ लघू।
द्रुतपादगतिः प्रोक्ता भङ्गश्चच्चत्पुटस्य तु ॥
अनुद्धतेषु वीरेषु द्रुतपादगतिर्भवेत्।
टक्करागेण गातव्या नृपतीनां प्रवेशने ॥

नान्यः

द्रुतशेखरः—देशीतालः

एकेन सविरामेण द्रुतेन द्रुतशेखरः।

नन्दी

द्रुता—प्राकृते मात्रावृत्तम्

द्वौ चतुर्मात्रगणौ जः एकश्चतुर्मात्रगणः
जः एकश्चतुर्मात्रगणः ॥

द्रुतादेर्देवताः

द्रुते स्याद्देवता शिवः।

लघौ तु देवता गौरी गुरौ गौरीशिवौ स्मृतौ।
प्लुते तु देवता ज्ञेया ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

वेमः

द्रुतादेर्लिपिः

लिपौ द्रुतो बिन्दुरूपः सरेखो मस्तके यदि।
विसमान्तो लघुस्तत्र ऋजुरेखाकृतिर्मता ॥
सचेन्निर्यच्छिखायुक्तो विरामान्तः प्रकीर्तितः।
वक्रो गुरुः स चेन्मात्राशिखः प्लुत इति स्मृतः ॥

वेमः

द्रौहिणकपालगानम्

चतुर्थं द्रौहिणं शुद्धपञ्चमाभिधरागतः।
तत्रापि पूर्ववत्तालवर्णौ ज्ञेयौ समासतः ॥ कुम्भः

पूर्ववदिति। हैरण्यगर्भे षट्पितापुत्रकतालः। भुजङ्गभोगादिगानम्।

द्वन्द्वः—देशीतालः

द्वन्द्वः सतगणौ प्लुतः। ।।ऽऽऽ।ऽ

कुम्भः

द्वन्द्वाङ्गिकभेदाः

आवाह्यद्वन्द्वः, अनुकारिकद्वन्द्वः, भाविकद्वन्द्व इति त्रिधा भेदः।

श्रृङ्गारः

द्वन्द्वाभिनयः

आद्यवाचिकयोर्योगात् द्वन्द्वाङ्गिकमुदीरितम्।

आद्य इत्याङ्गिकाभिनयः। श्रृङ्गारः

द्वन्द्वोत्पलं—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स.
(अव) स नि प ध प म ग रि स.

मञ्ज

द्वादशस्वरमूर्छना

द्वादशस्वरसम्पन्ना ज्ञातव्या मूर्छना बुधैः।
जातिभाषादिसिद्ध्यर्थं तारमन्द्रादिसिद्धये ॥

इति नन्दिकेश्वरणोक्तम्

कोहलस्त्वाह—

योजनीयो बुधैर्नित्यं क्रमो लक्ष्यानुसारतः।
संस्थाप्य मूर्छना जातिरागभाषादिसिद्धये ॥ इति

यद्यप्याचार्यैः सप्तस्वरमूर्छनाः प्रतिपादिताः। स्थानत्रितयप्राप्त्यर्थं द्वादशस्वरैरेव मूर्छनाः प्रयुक्ताः। अन्यथा चोक्षषाडवेरिता इति प्रयोगो न स्यात्। एवं च सति रागसिद्धिः स्यात्, षड्जजातौ रिगमधनिप्रयोगः तारमन्द्रको न स्यात्। अन्येषामपि रागाणां नाशङ्करः प्रयोगः स्यात्। तेन धनिसरिगमपधनिसरिग इत्युत्तरमन्द्रा। निसरिगमपधनिसरिगम इति रजनी। सरिगमपधनिसरिगमप इत्युत्तरायता। एवं क्रमात् शुद्धषड्जा, मत्सरीकृता, अश्वक्रान्ता, अभिरुद्गता च जायन्ते। मध्यमग्रामे तु एवमेव निसरिगमपधनिसरिगम सौवीरी। सरिगमपधनिसरिगमप हरिणाश्वा। रिगमपधनिसरिगमपध कलोपनता। एवं शुद्धमध्या, मार्गी, पौरवी, हृष्यका, ऊह्याः

मतङ्गः

अत्र या मूर्छनाः प्राह द्वादशस्वरसंभवाः।
मतङ्गोऽस्य मतं नैव सुन्दरं प्रतिभाति मे ॥
अत्रैव कोहलाचार्यो नन्दिकेश्वर एव च।
मतङ्गमनुसृत्यैवोचतुस्तदिह वर्ण्यते ॥
द्वादशस्वरसम्पन्ना ज्ञातव्या मूर्छना बुधैः।
जातिभाषादिसिद्ध्यर्थं तारमन्द्रादिसिद्धये ॥
त्रिस्थानप्राप्तिसिद्ध्यर्थं द्वादशस्वरमूर्छना।
प्रयोक्तव्यान्यथा चोक्षषाडवो नैव सिद्ध्यति ॥
त्रिस्थानप्राप्तिपर्यन्तं यावद्रागो न मूर्छति।
न तावत्तच्छरीरस्य लाभस्संजायते विदाम् ॥
न च सप्तस्वरैरेव त्रिस्थानव्याप्तिसंभवः।
अत्र प्रतिसमाधत्ते खुम्माणकुलनन्दनः ॥
क्रमात्स्वराणामारोहावरोहौ मूर्छनेति यत्।
लक्षणं तद्विहन्येत क्रमादारोहणादृते ॥
यदुक्तं जातिभाषादितारमन्द्रादिसिद्धये।
द्वादशस्वरगुम्फेन मूर्छना स्यात्प्रयोजिका ॥
नन्दयन्त्यां तदव्याप्तेः तत्पञ्चदशसंभवात्।
षाडवौडुवितस्यातिव्याप्तिर्लोप्यादिसंभवात् ॥
असंभवाद्गतार्थत्वात्तारमन्द्रावधी कृतौ।
न तावत्क्रमतोच्चारे रक्तिः कुत्रापि जायते ॥
विसंवादिसमावेशाद्रक्तिभङ्गो यतः स्मृतः।
ईषत्स्पर्शाल्लङ्घनाद्यैः क्रमभङ्गस्य शासनात् ॥
कूटतानोपयोगित्वं मुख्यमासां प्रयोजनम्।
न रागजनिरेषाऽतश्चार्वी सप्तस्वरेरिता ॥

न पृथक्स्वरता तस्मादंशत्वात्तयोः स्मृता।
काकल्यन्तरयोर्योगान्नवस्वरजाततः।
सप्तस्वरा भवेदत्र मूर्छना सा चतुर्विधा॥

कुम्भः

द्वादशावस्थाः

केचन दशावस्था ऊचुः।
अथावस्था निरूप्यन्ते रसावस्थानसूचकाः।
बीजाङ्कुरः पल्लवश्च वृद्धिर्विस्तर एव वा।
अवस्थाभिर्विभाव्योऽसौ चक्षूरागादिभिः क्रमात्॥

बीजानि यथा–

कामलेखस्सखी दूतो नायको नायिकासखी।
ता अवस्थास्तथाः चक्षुःप्रीत्यादिमरणान्तकाः॥

कुम्भः

द्वादशाहः—तानः

मध्यमग्रामे रिवर्जितषाडवः
स नि ध प म ग

कुम्भः

द्विजक्रिया—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प स
(अव) स प म ग म रि ग रि स

मञ्ज

द्विजावन्ती—मेलरागः (हरिकाम्भोजी मेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प म ध प नि ध नि स
(अव) स ध प ध नि ध प म ग म ग रि स

मञ्ज

—मेलरागः

द्विजावन्त्यां शुद्धमध्यस्त्ववरोहे विवर्जितः।
मूर्छनाभेदमात्रेण रमणीयतरो भवेत्॥

काम्भोजीमेलजोय रागः।

परमेश्वरः

द्वितीयः— देशीतालः

द्वितीये तु द्रुतद्वन्द्वौ लघुश्चान्ते प्रकीर्तिता।

वेमः

तधितद्रैं ० ०।   सुधाकलशः

द्वितीये द्वौ लघुः स्मृतः (श्रीकण्ठः)   श्रीकण्ठः

द्वितीयकामोदः—रागः

षड्जे षड्जीभवषड्ग्रहांशन्याससंयुतः।
समस्वरोऽन्यः कामोदो मन्द्रगान्धारसुन्दरः॥

हम्मीरः

द्वितीयप्रहरगेया—रागाः

गूर्जरी कैशिकश्चैव सावेरी पटमञ्जरी।
रेवा गुणकरी चैव भैरवी राकरर्थेपि।
सोरठी च तथा गेया प्रथमप्रहरोत्तरम्॥

दामोदरः

द्विपताकिनी—कला

धृत्वा विलासेषु चतुर्षु यत्र हस्तौ ततश्चेच्चरणाम्बुजाभ्याम्।
ऊर्ध्वं गताभ्यां कुरुतेऽथ चक्रभ्रमीकलोक्ता द्विपताकिनीति॥

नागमल्लः

द्विपदगा—प्रबन्धः

अथ द्विपदगा प्रोक्ता प्रकृते दोहकाख्यया।
अत्र तालो यथेष्टस्स्यादाभोगोऽथ पदान्तरैः।
तालमानद्वयेनैव स्वरैर्न्यासो विधीयते॥

हरिपालः

द्विपदाख्यप्रबन्धो यः स चतुर्धा प्रकीर्तितः।
एकस्वरेण संयुक्तो गमकेनान्वितः परः॥
स्वरैश्च गमकैस्त्वन्यः चतुर्थस्तद्विवर्जितः।
संस्कृते ये द्विपदगाः प्राकृते दोहकाश्च ते॥
अभीष्टमात्रतालस्स्यादाभोगोऽन्यपदैः कृतः।
स्वरैर्न्यासो विधातव्यः तालमानद्वयेन वा॥

जगदेकः

द्विपदगस्य सारसादिभेदास्सप्त वर्तन्ते। सङ्गीतचूडामणौ स्पष्टं द्रष्टव्यम्।

त्रयो गणा गुरुश्चान्ते प्रथमेऽथ तृतीयके।
द्वितीये च तुरीये च द्वौ गणौ द्वे गुरू तथा॥
जगणो नात्र कर्तव्यो भागान्ते यमकं भवेत्।
इति द्विपदगं नाम तस्योदाहृतिरुच्यते॥
गातव्यस्स्वरसंयुक्त स्तालेन परिवर्जितः।
प्रबन्धो द्विपदाभिख्यो गीतविद्याविशारदैः॥

सोमेश्वरः

द्विपदी—प्रबन्धः

शुद्धद्विपदिकापूर्वं पूर्णद्विपदिका ततः।
मानवी चन्द्रिका चाथ धृतिस्तारस्ततःपरम्।
गेयमष्टप्रकारोऽयं अस्या लक्ष्माथ कथ्यते॥

जगदेकः

अत्र भेदाः शुद्धद्विपदी, पूर्णद्विपदी, मानवी, चन्द्रिका, स्मृतिः, तारः, सञ्चारिणी, मनोहारिणीति गम्यन्ते।

करणाख्येन तालेन गातव्यो गमकान्तरे।
आभोगोऽनुपदैः कार्यो न्यासस्तालद्विमानतः।
द्विपदी च भवेदेवम्॥   हरिपालः

षट्कलो गण आद्यस्स्यात्ततः पञ्च चतुष्कलाः।
अन्ते गुरुर्द्वितीये जः षष्ठे च द्विपदी तु सा ॥
पादद्वयान्ते कर्तव्यः स्वरन्यासो यथोचितः।
येन केनापि तालेन गातव्या द्विपदी बुधैः ॥

सोमेश्वरः

द्विपथकः—प्राकृते मालावृत्तम्

चतुर्मात्रिकास्त्रयः, गुरुः, चतुर्मात्रिकौ द्वौ, द्वौ गुरू।

विरहाङ्कः

द्विमुखप्रिया—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि म प नि स
(अव) स नि ध म ग रि स

द्विरधरः—वीणायां धातुः

स तु द्विरधरो यत्र द्विः तारस्थानके हतिः ॥

कुम्भः

तारस्थाने द्विराघाताद्धातुर्द्विरधरो भवेत् ॥

शार्ङ्गः

द्विरधराद्युत्तरान्तः—वीणायां धातुः

तारस्वरं द्विराहत्य सकृन्मन्द्रः प्रहन्यते।

कुम्भः

द्विराजिकम्—कर्णभूषणम्

वलयद्वयविन्यस्तं मुक्ताफलविराजितम्।
मध्ये नीलेन संयुक्तं द्विराजिकमुदाहृतम् ॥

सोमेश्वरः

द्विरुत्तराधरान्तः—वीणायां धातुः

समवायजः। मन्द्रौ द्वौ। ततस्तारः।

द्विरुत्तराधरान्तो द्विर्मन्द्रस्तारान्तगो भवेत्।

शार्ङ्गः

द्विरधरोत्तरान्तः—धातुः

तारस्थानं द्विः प्रहृत्य विदध्यान्मन्द्रमन्ततः।
यदा तदा द्विरधरोत्तारान्तो धातुरुच्यते ॥

शार्ङ्गः

द्विरुत्तरः—वीणायां धातुः

धातुर्द्विरुत्तरः स स्याद्यत्र मन्द्रो द्विरुच्यते।

कुम्भः

मन्द्रस्वरद्विरुच्चाराद्धातुरत्र द्विरुत्तरः ॥

शार्ङ्गः

द्विरेभः—देशीतालः

द्विरेभः सरसीरुहः

लक्ष्मणः

द्विलेपनम्—(त्रिपुष्करे)

वामोर्ध्वकप्रलेपात्

भरतः

—अवनद्धाङ्गम्

आङ्गिके चोर्ध्वके च मृदा लेपनम्। तत्प्रयोजनं तु —

शैथिल्यादायतत्वाच्च वध्राकोटनयापि वा।
स्वराणां संभवः कार्यो मार्जनासु प्रयोक्तृभिः ॥

मृत्तिका तु —

लक्षणं मृत्तिकायास्तु गदतो मे निबोधत।
निःशर्करा निस्सिकता निस्तृणा निस्तुषा तथा ॥
न पिच्छिला न विषदा न क्षारा न कटुस्तथा।
नावदाता न कृष्णा च नाम्ला नैव च तिक्तिका।
मृत्तिका लेपने शस्ता तया कार्या तु मार्जना ॥
नदीकूलप्रदेशस्था श्यामा च मधुरा च या।
तोयापसरणश्लक्ष्णा तया कार्या तु मार्जना ॥
बधिरा ह्यवदाता तु कृष्णा कुर्वीत न स्थिरा।
सतुषा न स्वरकरी श्यामा स्वरकरी भवेत् ॥
यवगोधूमचूर्णं वा तत्र दद्यात्प्रलेपनं।
एकस्तस्य तु दोषः स्यादेकस्वरकृतं भवेत् ॥

भरतः

आर्द्रेण वाससाऽऽलिप्य शैथिल्यं जनयेत्तदा।
आकोटनाच्च वध्राणां तीव्रतां च प्रयोगवित् ॥
भस्ममिश्रेण भक्तेन यवगोधूमयोस्तदा।
चूर्णेन बोधनं वा स्यादित्याह मिथिलेश्वरः ॥

नान्यः

द्विशिखरः—हस्तः

शिखराख्यौ मिथः श्लिष्टौ करौ द्विशिखरो भवेत्।
स्त्रीकर्तृकेऽङ्गुलिस्फोटे शयनार्थे प्रयुज्यते।
नास्तीति कथने प्रायः संयुक्तोऽसौ वियुज्यते ॥

विप्रदासः

द्विसरः—कण्ठभूषणम्

द्विस्वरः—वर्णालङ्कारः

द्विरुच्चार्य स्वरयुगमेकमुच्चार्य चापरम्।

स्वरमेवं क्रमाद्यत्र। यथा—सरिसरिगरिगरिगम। व्युत्क्रमेण मगरिगरिगरिसरिस। अस्य रूपकतालानुगतत्वेनानुपूर्वीविशिष्टत्वादलङ्कारत्वम्

संगीतसरणिः

द्विहीरकम्—अङ्गुलीभूषणम्

वज्रद्वितयमध्यस्थं हरिन्माणिक्यनीलकम् ।
द्विहीरकमिति ख्यातमङ्गुलीयकमुत्तमम् ॥

सोमेश्वरः

द्वेषः

विक्रियासिद्धविषया तद्भावसुखावहा ।
तन्नाशे प्रीणती पुंसां मानसी द्वेष उच्यते ॥

द्वैझङ्कारः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

द्व्यर्थगण्डः—वीथ्यङ्गम्

यत्राभिलषितं कांक्षन् गुप्त्या द्व्यर्थपरैः पदैः ।
निर्दिशेद्वाक्यकुशलो द्व्यर्थगण्डस्स कथ्यते ॥

यथा

जातस्ते दारकः कंस स्सुरानंन्दवर्धनः ।
तं वक्तुमहमायातो नारदो भवतः क्षयम् ॥

सागरः

ध

ध—धैवतस्वरः

धटः—प्रबन्धः

द्विपदीछन्दसा चार्धं अर्धं तेन्नकसंयुतम् ।
पूर्वापरोक्तयोरत्र न धटे नियमो भवेत् ॥

सोमेश्वरः

अर्धं गेयं द्विपद्यास्स्यात् तेनकैरपरार्धकम् ।
पदैरन्यैरथाभोगस्तेन्नकैर्न्यास इष्यते ।
येन केनापि तालेन गेय एवं धटो भवेत् ॥

हरिपालः

आद्यमर्धं द्विपद्यास्स्यादुत्तरार्धं तु तेन्नकैः ।
धटाभिधः प्रबन्धोऽत्र व्युत्क्रमोऽपि प्रदृश्यते ॥

जगदेवः

धटसम्—अवनद्धम्

सव्यास्यमुद्दलीनद्धं वामास्यं रज्जुयन्त्रितम् ।
हुडुक्काया यदा चैवं तदा तद्धटसं भवेत् ॥
मध्यमाङ्गुलसन्धावङ्गुष्ठायां च नियोज्य च ।
एवं दक्षिणहस्तेन मञ्जनाक्तेन घर्षयेत् ॥
वामाङ्गुष्ठेन सम्पीड्य चाङ्गुलीभिस्तु वादयेत् ।
गोङ्कारस्तत्र मुख्यः स्याद् घर्षणादुपपादितः ॥

सोमेश्वरः

धनक्रयुतातु—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि ध स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मञ्ज

धनञ्जयः

दशरूपककर्ता । (क्री) 980 एतत्कृतं भरतोत्तरग्रन्थ-व्याख्यानं नोपलब्धम् ।

धनञ्जयमण्ठः—तालः

दलगाः पो मण्ठके तु धनञ्जये ।
० । ऽ ऽ́

वेदः

—देशीतालः

धनञ्जये मण्ठके तु क्रमाद्दलपगा मताः ।
० । ऽ ऽ́

दामोदरः

धनश्रीः—रागः

सत्रयाद्या हीनर्षभा षाडवाथ धनाशिरी ।
मूर्छना प्रथमा ज्ञेया रसे वीरे प्रयुज्यते ॥

दामोदरः

धनाश्रीः—मेलरागः

आरोहे रिधहीना स्यात् पूर्णा शुद्धस्वरैर्युता ।
गान्धारस्वरपूर्वा स्याद्धनाशीर्मध्यमान्तका ॥

अहोबिलः

गान्धारेत्यादि । गग्रहो मन्यासः । प्रातर्गेया इयं धलोपेन षाडवा । पूर्णा च स्यात् ।

धनाश्रीरागध्यानम्

दूर्वादलश्यामतनुर्मनो
कान्तं लिखन्ती विरहेण दूना ।
श्वेते कपोले दधती दृगम्बु-
निष्पादनिम्नातकुचा धनश्रीः ॥

श्रीरागभार्या ।

दामोदरः

धनिष्ठाभिनयः

मुकुलहस्तेन कर्तव्यः ।

महाराष्ट्रे

धनिष्ठाहस्तः

(धनिष्ठा मर्दलाकारा)
मुकुलस्तिर्यगाकारो धनिष्ठार्थे नियुज्यते ।

श्रृङ्गारः

धनुराकर्षणम्—नृत्तकरणम्

आलीढं स्थानकं पार्श्वाभिगमं शिर ईरितम्।
दूरा दृष्टिस्तु खटकामुखोऽन्यश्शिखरो भवेत्॥
अपकुञ्चितका चारी धनुराकर्षणे भवेत्॥

नन्दी

अत्र शिरः पार्श्वाभिगमम्। यथा, पार्श्वाभिगममन्वर्थसंज्ञं पार्श्वावलोकने। अपकुञ्चिता गतिः। सातु-

चरणौ कुञ्चितौ किञ्चित्पृष्ठतो गच्छतः क्रमात्।
यस्मादेषा समाख्याता नृत्तज्ञैरपकुञ्चिता॥

—चालकः

स्वस्तिकीकृतयोः पाण्योर्बहिस्तिर्यक् प्रसर्पतोः।
एको विच्युत्य सहसा कर्णाभ्यर्णगतो यदि।
विलुठञ्चालको ज्ञेयो धनुराकर्षणाभिधः॥

वेमः

धनुर्वल्लीविनामकम्—चालकः

नम्रं शिरः कटीपार्श्वे ऊर्ध्वाधोवदनौ करौ।
तत्रैव मण्डलाकारभ्रमिताङ्गुलिपल्लवौ।
एवं पर्यायतस्स्याच्चेद्धनुर्वल्लीविनामकम्॥

वेमः

धनुर्हस्तः

चतुरश्रौ श्लिष्टमुखौ मिलिताङ्गुष्ठयोजनात्।
चापराशौ नियुज्येत भरतान्वयवेदिभिः॥

शृङ्गारः

धन्यक्री—क्रियाङ्गरागः

अङ्गं देवकृतेः प्रोक्तं धन्यक्री कैश्चिदित्विह।
लक्ष्येऽप्रसिद्धतस्तेन लक्षणं न समीरितम्॥

कुम्भः

धन्यक्रिया—रागः

मापन्यासवती निषादबहुला या सग्रहांशा पुनः
तारा षड्जरवे च धैवतरवे मन्द्रा च मन्द्रापि च।
गान्धारर्षभपञ्चमध्वनिकृतित्यागाद्धुतैकाश्रया
ज्ञेया धन्यकृतिः पितामहमहाप्रीतिप्रदा नित्यशः॥
परिगध्वनिहीना च मापन्यासा सतारका।
सान्ता धमन्द्रा निबला ज्ञेया धन्यकृतिस्सदा॥

नान्यः

धन्यवैकुण्ठकुङ्कुमः—सूडप्रबन्धः

मालवीयः स्मृतो गौडो रागस्तालोऽड्डुतालकः।
शृङ्गारो विप्रलम्भाख्यो रसो दैवादिवर्णनम्।
पदसन्ततितस्तेनाः पाटाः स्वरसमुच्चयः।
ततः पद्यानि यत्र स्युः लयमध्यममानतः।
स प्रबन्धवरो ज्ञेयो धन्यवैकुण्ठकुङ्कुमः॥

कुम्भः

धन्याशी—रागः

षड्जांशग्रहसंभूता धनिपरित्यक्ता समा सर्वतः।
स्फारीभूतविवादमध्यमरवाचेद्गाधिका नित्यशः॥
तारस्थाननिविष्टमध्यमरवा गान्धारकः पञ्चमः।
स्वल्पोपद्रव...कितं च गमकं सा स्यात्तु धन्यासि(शि)का॥

नान्यः

षड्जग्रहांशा मध्यान्ता विधारिनि ?
निमन्द्रमध्यताराच धन्यासी स्यात्............॥

मतङ्गः

—मेलरागः—(हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

((आ) स ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

धन्याश्री—रागः

साधतां च धरित्यक्ता धन्याश्रीः सांशयुक् चरा।

मद

धन्यासिः—रागः

अङ्गं धन्यासिका प्रोक्ता शुद्धकैशिकमध्यमे।
षड्जांशग्रहसन्यासा षाडवा रिषभोज्झिता॥
गान्धारपञ्चमस्वल्पा रसे वीरे नियोज्यते।

हम्मीरः

धन्यासी—रागः (वंशे वादनक्रमः)

तारषड्जं ग्रहं कृत्वा तस्यार्धं मृदु वादयेत्।
तदेव सकृदाहत्य वादयित्वा ग्रहं ततः॥
ततो द्वितीयं तुर्यं च प्रोच्य पश्चात्तृतीयकम्।
सकृदाहत्य तदनु वादयेत्तत्परं द्रुतम्॥
पञ्चमं तु विलम्ब्याथ स्वरौ तस्मादधस्तनौ।
स्वल्पीकृत्य ततः स्थायिस्वरे न्यासो यदा भवेत्॥
स्वस्थानमाद्यं धन्यास्यास्तदा तद्ज्ञैरुदाहृतम्।
अस्याः स्थायी द्वितीयस्तु स्वरो वंशेषु दृश्यते॥

वेमः

धन्यासिका—रागः

अङ्गं धन्यासिका प्रोक्ता शुद्धकैशिकमध्यमः।
षड्जांशग्रहसन्यासः षाडवर्षभवर्जितः॥
गान्धारपञ्चमस्वल्पः रसे वीरे नियुज्यते।

जगदेकः

—प्रथमरागः

धन्यासिका कैशिकमध्यमस्य
शुद्धादिभूतस्य रिहीनमङ्गम्।
षड्जग्रहांशा गपदुर्बला स्यात्
धन्यासिका वीररसे प्रगेया ॥

मोक्ष

धन्यासी—रागाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

षड्जं कृत्वा ग्रहं प्रोच्य तृतीयं च चतुर्थकम्।
आपञ्चमं द्वितीयादीन्क्रमादारुह्य चेत्पुनः ॥
क्रमेणैवावरोहेण त्यक्त्वा स्थायिद्वितीयकम्।
स्थायिनः प्रथमं गत्वा ग्रहं तस्मात्तृतीयकम् ॥
तुर्यं तृतीयं चोच्चार्य धन्यासी स्याद्ग्रहान्तिमा।
वैणिकैः कैश्चिदेवास्याः पञ्चमोऽपि ग्रहः स्मृतः ॥

कुम्भः

धन्यासीरागः

अतः परन्तु धन्यासी शुद्धकैशिकमध्यजा।
षड्जांशग्रहसंयुक्ता षाडवा न्यासमध्यमा।
ऋषभेण परित्यक्ता स्वल्पगान्धारपञ्चमा ॥

हरिः

—मेलरागः (श्रीरागमेलः)

धन्यासिका प्रभातेऽसौ षड्जत्रितयमण्डिता।
रिधहीना रसे वीरे गीयते गायकोत्तमैः ॥

श्रीकण्ठः

—रागाङ्गरागः

ग्रहांशषड्जा मन्यासा गपस्वल्पा रिवर्जिता।
धन्यासी गीयते वीरे जाता कैशिकमध्यमात्।
सर्वर्तुषु प्राक्प्रहरे रागाङ्गमिति कथ्यते ॥

भट्टमाधवः

-रागः

शुद्धकैशिकमध्याङ्गं निमन्द्रा तारमध्यमा।
ग्रहांशषड्जा मन्यासा धन्यास्वल्पगपाप्वरी ॥

सोमराजः

धन्यासीरागध्यानम्

धात्रीवराहाश्रितचारुमण्डपे
घट्टाधिरूढां चरणाधिनाथाम्।
वीणाकुचाग्रस्तसुनीलदेहां
धन्यासिकां मे मनसा स्मरामि ॥

रागसागरः

अस्य धन्याश्रीः, धन्यासी, धनाशी, धनासी इत्यादिनामानि सन्ति।

नीलोत्पलश्यामलमूर्तिरेषा प्रियं लिखन्ती विरहेण युक्ता।
श्रीखण्डचर्चाविलसत्कुचा स्याद्धन्यासिका भाति मनोज्ञवेषा॥

श्रीकण्ठः

धरणिः—यतिः

यतिपर्यायतः प्रोक्तो धरण्यो देशकोविदैः।
आवृत्तयस्तु मार्गाङ्गैस्तालानां परिभाषिताः ॥
परिवर्तनसंज्ञाभिस्ता वाक्यविद्गोचराः।
धरण्यः पदमध्याऽन्ते भवेयुस्तालनिर्णयात् ॥

कुम्भः

धरणीवराहः—देशीतालः

वराहे धरणीपूर्वे गयोर्मध्ये द्रुतद्वयम्। ऽ ऽ॒ ऽ॒ऽ

गोपतिप्पः

धरपल्लवः—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि ग स.

मज्ञ

धर्मगोटाणी—मेलरागः (रामप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रिं ग म प ध नि ध प नि स.
(अव) स ध नि प म ग रि स.

धर्मप्रकाशिनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स ध म ग रि स.

मज्ञ

धर्ममठ्यकः—देशीतालः

मगणो लद्रुतो लौगः ताले स्याद्धर्ममठ्यके।
(११२ मात्राः)

तालप्रस्तारः

धर्मवती—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० ० म प ० ० ध ० नि स.

मज्ञ

धर्मिणी—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि प म ध म ग रि स.

मज्ञ

धवलः—प्रबन्धः

पदैश्चतुर्भिरष्टाभिष्षड्भिर्वा रचितो भवेत्।
विवाहादिषु कार्येषु मङ्गलेष्वेव गीयते।
एकतालो भवेदेवं धवलः परिकीर्तितः॥

हरिपालः

धवलादिपदैः पादैराशीर्वादसमन्वितैः।
छन्दसा येन केनापि कर्तव्यो धवलाभिधः॥
आशीर्वादयुतैः पादैरीदृग्धवलपूर्वकैः।
अनेन नियमेनायं गीयते धवलाभिधः॥

सोमेश्वरः

धवलकेसरी—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म ग स.

मञ्ज

धवलवाहिनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

धवला—प्राकृते द्विपदी

विषमा — चतुर्मात्र एकः जः गः
समा — चतुर्मात्र एकः पञ्चमात्र एकः लः गः

विरहाङ्कः

धवलाङ्गी—मेलरागः (धवलाम्बरीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

धवलाम्बरी—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० ० म प ० ध नि ० स.

मञ्ज

धसकः—देशीलास्याङ्गम्

मध्ये मध्ये च नृत्तस्य विलासभरनिर्भरम्।
अधस्तादत्र नर्तक्या नमनात्कुचकुम्भयोः॥
माद्यन्मधुकराक्रान्तकुसुमस्तबकानताम्।
वल्लरीमनुकुर्वाणा तालवाद्यलयान्विता।
शरीरयष्टिः प्लविता धसकं तत्प्रचक्षते॥

वेमः

धसा—श्रुतिः

षड्जस्य तृतीया श्रुतिः (हनुमन्मते)
हनुमन्मते अष्टावेव श्रुतयः।

धातवः—(अवनद्धे)

स्वरास्ते धातवः प्रोक्ता ये प्रहारविशेषजाः।

कुम्भः

धातुः

अर्थस्य यत्र निर्वाहः पदबन्धेन दृश्यते।
नाम्ना धातुरिति प्रोक्तः स सङ्गीतविशारदैः॥

हरिपालः

धातुश्चतुर्धेति कथं तु संख्याह्यस्त्यन्तराख्योपि च धातुरन्यः।
एवं च पञ्चेति निरूपणीये कथं चतुर्धेति विनिश्चयस्ते॥
सत्यं च धात्वन्तरवर्णनं ते सर्वानुयायी खलु नैष धातुः।
प्रवर्तते सालगसूडमात्रेत्वन्यत्र चत्वार इति प्रतीतम्॥
धातुस्वरूपं कथयामि सम्यक् धातुस्त्वथो धारणपोषणार्थात्।
औणादिके संप्रति कल्प्यमाने तुन् प्रत्यये धातुपदस्य सिद्धिः॥

रघुनाथः

ये प्रहारविशेषोत्थाः स्वरास्ते धातवो मताः।
पुष्णन्ति वीणावाद्यं ये रक्तिं दधति चातुलाम्॥
कुर्वन्त्यदृष्टतुष्टिं च तान् धातूनधुना ब्रुवे।
विस्तारकरणाविद्धव्यञ्जनाश्चेति धातवः॥

शार्ङ्गदेवः

विस्तारः, आविद्धः, व्यञ्जनः, करणम्—एते चत्वारो धातवः॥
धातवश्चतुस्त्रिंशत्। विस्तारे चतुर्दश। करणे पञ्च। व्यञ्जने दश।
आविद्धे पञ्च—इति।

धातुपञ्चमः—मेलरागः (धातुवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि प स.
(अव) स नि ध प म रि ग म रि स.

मञ्ज

६

स रि ग ० म प ध नि ० स.

मञ्ज

धातुवाद्यम्—धातवस्तन्त्रीविशेषाङ्गुलीविशेषवैणस्वराः रञ्जनया अदृष्टविशेषस्य क्रमेण चतुष्टयपृथक्कृता विस्तारव्यञ्जनाविद्धकरणसंज्ञा धातुवाद्यं सप्तभेदलक्षणम्।

अभिनवगुप्तः

धारणाः—दन्ताः

ग्रहणाद्धारणाः प्रोक्ता दन्ता योज्या विशारदैः।
भयादङ्गलिर्दंशे च तृणादीनां च चर्वणे॥

सोमेश्वरः

धारा—वीणावादनप्राणः

धारा सानुपदं यस्यामुत्क्षेपपरिवर्तकौ।
कर्तरीरेफसंज्ञौ च तथैवोल्लेखरेफकौ।
मूर्छना स्खलितौ चेति कट्रचुरिह (?) तद्विदः॥

कुम्भः

दारेति नामान्तरम्।
उत्क्षेपः परिवर्तश्च ताभ्यां स्याद्यत्र कर्तरी।
रेफेण सहिता तद्वदुल्लेखो रेफसंयुतः।
एवं समुदितं प्राहुः धाराख्यं वादनं बुधाः॥

पार्श्वदेवः

—वाद्यम्

स्खलितो मूर्छना चाथ कर्तरीरेफसंयुतौ।
उल्लेखरेफौ यत्रास्तां धारां ब्रूते हरप्रियः॥

शार्ङ्गः

—भङ्गताल:

लघुः द्रुतद्वयं गः पुनस्तथैव।

। ० ० ऽ । ० ० ऽ

नान्यः

धालिकागौलं—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध नि प ग म रि स.

मञ्ज

धीः—सन्ध्यन्तरम्

इष्टार्थसिद्धिपर्यन्ता चिन्ता धीरिति कथ्यते।

सिंगः

परचित्तोपलक्षिका बुद्धिः धीः। यथा—मुद्राराक्षसे तृतीयेऽङ्के—एवमस्माल्विति चन्द्रगुप्तवाक्यम्।

सागरः

धीस्थाने भोजदेवः ह्रियं पठति।

धीरम्—दर्शनम्

स्फुरत्प्रभावगम्भीरं धीरमित्युच्यते बुधैः।

शारदातनयः

धीरकला—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ:) स रि ग प नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

धीरललितः—नायकः

यत्र तु धीरत्वं सन्निवेशसौकुमार्याद्विलासमसृणं स धीरललितः।

यथा—अथ सललितयोषिदिति कुमारसंभवे

भोजः

धीरशङ्कराभरणं—मेलकर्ता (रागः)

स ० रि ० ग म ० प ० ध ० नि स.

मञ्ज

धीरशान्तः—नायकः

यत्र तु धीरत्वं अमीषामेव शास्त्रार्थावगमपरिणत्या तदतिसत्वोत्तरं भवति स धीरप्रशान्तः। यथा—जीमूतवाहनः

भोजः

धीरा—नायिका

मध्याप्रगल्भयोर्मानविधौ त्रैविध्यम्। धीराधीरा परुषा चेति।
स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये।
धीरा गुप्तविकारा स्यादादराङ्गार्पणादिकृत्॥

कुम्भः

धीरा रतिपरिश्रान्ता मूर्छितापि पुनः पुनः।
प्रियं प्रोत्साहयति या रते च पुरुषायिते॥
उपचारैः सविनयैरथवा क्रमभाषितैः
खेदयत्येव नेक्षेत सापराधं प्रियं क्रुधा॥

शारदातनयः

धीरादयो नायिकाः

धीराधीरा धीरा तद्वद्धीरेति मध्यमा त्रेधा।
प्रौढापि प्रागल्भ्याद्धैर्यविशेषैश्च मानवृत्तिगतैः॥
धीरोदात्तगुणान्विता च रमणी धीरात्वधीरा भवत्
मानादौ मृदुरेव धीरललितप्रायैर्गुणैरन्विता।
धीराधीरविलासिनी विलसिता धीरोद्धतोक्तैर्गुणैः
प्रायः क्वापि च धीरभाक् सञ्जायते सा क्रमात्॥

नीलकण्ठः

धीरादयः—नायिकाः

मध्याभिधानधीरा वक्रोक्त्या वक्ति सस्मिता किञ्चित्।
धीराधीरा दयिते सागसि वक्रोक्तिभिर्वदत्सास्रम्॥
अधीरमध्या परुषैश्च वाक्यैः कृतागसं वल्लभमाह कोपात्।
अथैवमुक्तास्सकलाश्च मध्या ज्येष्ठा कनिष्ठेति च
ता द्विधा स्युः॥

नीलकण्ठः

धीराधीरा—नायिका

धीराधीरा तदुभयं व्यनक्ति रतिचेष्टितम् ।

शारदातनयः

धीरोदात्तः—नायकः

धैर्यं यत्र गुणसन्निवेशचारुत्वादुदात्तं स धीरोदात्तः । यथा – रामः ।

भोजः

धीरोद्धतः—नायकः

य यत्र गुणानां हीनाधिकयोगादुपहतं स धीरोद्धतः ।
यथा – दृष्टिस्तृणीकृत इत्यादि वीरचरिते ।

भोजः

धुतम्—शिरः

पर्यायेण शनैस्तिर्यग्गतमुक्तं धुतं शिरः ।
शून्यस्थानस्थितस्यैव पार्श्वदेशावलोकने ॥

अनाश्वासे विस्मये च विषादेऽनीप्सने तथा ।
प्रतिषेधे च तस्योक्तः प्रयोगो भरतादिभिः ॥

शार्ङ्गः

क्रमेण चालितं तिर्यक् मन्दं मन्दं धुतं शिरः ।
प्रतिषेधेऽनीप्सितार्थे विषादे विस्मये तथा ॥

अनाश्वासे शून्यतायां कार्यं पार्श्वावलोकनम् ।
स्यैव भेदो विज्ञेयः शिरः पार्श्वावलोकनम् ॥

विप्रदासः

क्रमेण तिर्यङ्नमितं शनैरुक्तं धुतं शिरः ।

कुम्भः

धूननम्—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

विधूतस्य नामान्तरम् । विधूतशब्दे द्रष्टव्यम् ।

—स्थलस्थध्वाऽनृत्तम्

संहतस्थानके स्थित्वा शिखरद्वितयं हृदि ।
दक्षः पताकः प्रसृतः वामस्तु शिखरो हृदि ॥

दक्षिणाङ्घ्रिः पुरस्थः स्यात्सार्धतालान्तरे भुवि ।
कुञ्चितस्थानकेनाथ पादौ हस्तौ प्रसारितौ ॥

तिर्यगुत्प्लवनं कुर्यात्संहतस्थानके स्थितिः ।
धूसी ध्वाङस्तु गदितः सङ्गीतज्ञैः पुरातनैः ॥

वेदः

धृतिः—ध्रुवावृत्तम्

धृतिसंज्ञा च विज्ञेया लघुश्च गुरुकद्वयम् ।
यथा – उमेशः – इति एकः पादः । नृत्तगीतयोः प्रयोक्तव्या.

नान्यः

—व्यभिचारिभावः

शौर्यविज्ञानश्रुतिविभवशौचाचारगुरुभक्त्यधिकमनोरथार्थलाभक्रीडादयो विभावाः । अनुभावास्तु प्राप्तानां विषयाणामुपभोगादप्राप्तातीतोपहतविनष्टानामननुशोचनादयः ।

भरतः

देहपुष्टिरुपलक्षणं गता न तु शोचनादीनामनुभावादीनाम् ।

रामचन्द्रः

सुखदुःखेषु समत्वेनोत्पद्यते धृतिः । तामचलत्वादिभिरभिनयेत् ।

सागरः

-चित्ताभिनयः

ज्ञानविज्ञानगुर्वादिभक्तनानार्थसंद्भृतः ।
लज्जादिभिश्च चित्तस्य नैस्पृह्यं धृतिरुच्यते ॥

शिरसः पार्श्वभागे तु कपित्थो लज्जितार्थके ।
त्रिपताकः पुरोभागे गुरुभक्तौ विधीयते ॥

हृदिस्थाने तु मुकुलो व्योमस्थाने पताककः ।
मोक्षज्ञाने दर्शयन्ति भरतागमवेदिनः ॥

पुरोभागे तु चतुरः तिर्यग्बद्धस्थितो यदि ।
हंसास्यं तन्मुखे चैव चालयेच्छास्त्रबोधने ॥

विनायकः

धृतिछन्दोवृत्तानि

धृत्यामपि हि पिण्डेन वृत्तान्याकल्पितानि हि ।
तदङ्कैः शतसहस्रे द्वे शतमेकं तथैव च ॥
द्विषष्टिश्च सहस्राणि चत्वारिंशच्च योगतः ।
चत्वारि चैव वृत्तानि समसंख्याश्रयाणि तु ॥

भरतः

धृतिवर्धनः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमलजन्यः)

(आ) स ग म प ध स .
(अव) स नि ध प म रि ग रि स .

मञ्ज

धृष्टः

लज्जाशङ्के तिरस्कृत्य कुर्याद्व्यवसितं तु यः ।
सावष्टम्भ इवान्येषु नरोऽसौ धृष्ट उच्यते ॥

भावविवेकः

धेनुकः—मेलकर्ता

स रि ० ग ० म ० प ध ० ० नि स.

मञ्ज

तर्जनीमध्यमे चोभे कनिष्ठानामिकेप्युभे ।
स्वस्तिकेन लगेदित्थं धेनुहस्तोऽस्य देवता ।
सुरभिर्गोस्तमेष्वेवं चतुर्दिक्षु नियुज्यते ॥

गौरीमतम्,

धेनुमुखः—देशीताल:

द्रुतो गुरुः प्लुतश्चापि ताले धेनुमुखाह्वये ।

३½ मात्राः

तालप्रस्तारः

चापलेनानुपहता सर्वार्थेष्वविकत्थना ।
स्वाभाविकी चित्तवृत्तिः धैर्यमित्यभिधीयते ॥

भावविवेकः

धैर्यवान्

वेदना यत्र शक्तोऽपि निहन्तुं बहुला अपि ।
वह्नेरिव शिखास्तोयैर्नरोऽसौ धैर्यवान्भवेत् ॥

भावविवेकः

धैर्योदरी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग प नि स.
(अव) स ध प म रि ग रि स.

मञ्ज

धैवतम्—स्वरहस्तः

पताकः पुङ्खिताकारो रेचितत्वमुपाश्रितः ।
द्रुता दृष्टिश्च विज्ञेया धैवतार्थे प्रयुज्यते ॥

शृङ्गारः

धमिद्भिरेव बोद्धृत्वाद्धैवतोऽयमुदाहृतः ।

कुम्भः

गत्वानाभेरधो भागं वस्तिं प्राप्योर्ध्वगः पुनः
धावन्निव च यो याति कण्ठदेशं स धैवतः ॥

सङ्गीतसरणिः

धैवतो गौरवर्णः स्यादेकवक्त्रश्चतुर्भुजः ।
वीणाकलशखट्वाङ्गफलशोभितसत्करः ॥
शम्भुस्तु दैवतं श्वेतं द्वीपं स्याद्दर्षिजं कुलम् ।
रसो भयानकश्चास्य यानं गाता तु तुम्बुरुः ॥

सुधाकलशः

उष्णिक् छन्दः करुणरसः, दर्दुरो वदति, ऋषिकुलीनः. चम्पकप्रभः, क्षत्रियः, श्वेतद्वीपभूः, सत्यलोकवासी, चोलदेशीयः, शुक्रवारजः, सामवेदी, कौमुदशाखी, चत्वारिंशद्वार्षिकः, षट्कलावान्, क्षात्रकर्मणि प्रयुक्तः, नीचस्वरः त्रिश्रुतिः.

पाण्डतमण्डली

धैवतस्वरमन्त्रः

गोपुच्छ हृदयाय नमः । स्रोतोवहः शिरसे स्वाहा । समा वषट् समा कवचायहुम् । अतिसमः नेत्रत्रयाय वौषट् । हाहा ऋषिः प्रतिष्ठा छन्दः शची देवता । ऐ क्लीं सौं धं नमः ।

जगदेकः

धैवताभिनयः

काङ्गूलहस्तकौ कृत्वा दृष्ट्या बीभत्सया तथा
परावृत्ताल्यमूर्ध्ना च प्रत्यालीढाभिधेन च ।
स्थानकेन विनिर्देश्यो धैवतो निपुणैर्नटैः ॥

दामोदरः

धैवती—जातिः

अथोच्यते धैवतिकाख्यजातेरंशौ हि तत्रर्षभधैवतौ द्वौ
आरोहणे किञ्च सपौ विलङ्घ्यौ तदौडुवं स्यात्सपयोश्च लोपात् ॥
नैष्क्रामिकाया भवति ध्रुवाया गाने पुनर्नाटकपूर्वकाङ्के ।
जातेरमुष्या विनियोग उक्तः कला भवन्त्यष्टगुरुस्वरूपाः ॥
जाताविह द्वादशसंभवन्ति गाने पुनस्सिंहलिका च देशी ।
सा शुद्धकैशिक्यपि ते त्रयोऽपि रागं परिस्फूर्तिमिहप्रयान्ति ॥

रघुनाथः

धैवत्या धैवतर्षभौ ग्रहावंशौ च । शुद्धावस्थायां धैवत एव न्यासः । विकृतावस्थायां धैवतर्षभमध्यमा अपन्यासाः ।

धैवतो न्यासः । पञ्चमहीनं षाडवम् । पञ्चमषड्जहीनमौडुवितम् । षड्जपञ्चमस्वरौ बलौ कर्तव्यौ । कचिल्लङ्घनीयौ । पञ्चस्वरपरस्तारः । न्यासपरस्तत्परो वा मन्द्रः । पूर्णावस्थायां गान्धारमध्यमपञ्चमनिषादानामल्पत्वम् । एतेषामौडुविते ऽल्पत्वम् । शेषाणां च बहुत्वम् । अस्याः सप्तांशाः रिषभादिर्मूर्छना । तालः पञ्चपाणिः । एककलश्चित्रमार्गे मागधी गीतिः । द्विकले वार्तिके संभाविता गीतिः । चतुष्कलो दक्षिणे पृथुला गीतिः । चेत्रे कलाश्चतस्रः । दक्षिणे कला द्वादश । वार्तिकेऽष्टचत्वारिंशत्कलाः । रसाः वीरबीभत्सभयानकाः । ध्रुवागाने प्रथमप्रेक्षणिके विनियोगः ।

मतङ्गः

—ध्यानम्

यस्या वपुर्नवसुधारसनिर्विशेषं
पीतं तदप्यतितरां नयनैर्महेशम् ।
आपीयमानमभितो विदधाति देहं
तां धैवतीमनुगुणामनिशं नमामि ॥

जगदेकः

धैवताकपालगानम्

यत्र स्यात्पञ्चमो न्यासो बहुमध्यमधैवतौ ।
गान्धारर्षभकावल्पौ तरां तद्धैवतीभवम् ।
षाड्ज्या इवाष्टकलिकं कपालं समुदीरितम् ॥

अग्निज्वालेत्यादीनि पदान्यष्टौ ।

कुम्भः

धैवतीकपालम्

षड्जस्वरग्रहांशः षड्जापन्यासविहितसुशरीरम् ।
स्वल्पतररिषभगान्धारस्वररचितं भवेदेतत् ।
मध्यमधैवतबहुलं पूर्णं सङ्गतमपि च यत् षाड्ज्याः ॥

धैवत्या धैवतीसकपालपाणिका षड्जग्रामे चोक्षकैशिके तु देश्या सिंहलिकया गीयते इदं अष्टकलम् ॥

नान्यः

अथोच्यते धैवतिकाकपाललक्ष्माथुनांशः पुनरत्र षड्जः ।
रिगाविहाल्पौ नितरां तथापन्यासौ बहू मध्यमधैवतौ च ।
अष्टौकलाःशिष्टमिहात्र षाड्जीजाताविव स्यादखिलं प्रयोज्यम्॥

रघुनाथः

धौम्यः—मेलरागः (धर्मवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मज

—मेलरागः (मानवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि – स .
(अव) स नि ध प म ग रि – स .

मज

धौरेयणी—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मज

धौलिका—मेलरागः (कनकाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि – स .
(अव) स नि ध प म ग रि – स .

मज

ध्रुवः—क्रिया (ताळाङ्गम्)

क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम् ।

—तालक्रिया

छोटिकाशब्दपूर्वस्तु हस्तपातो ध्रुवो मतः ।
अत्र केचिद्दत्तिलाद्याः ध्रुवपातं न मन्यते ।
तन्मते तु कलाः सप्त ताभिस्तालमतिर्भवेत् ॥

वेमः

—ध्रुवः

सर्वपातस्थितत्वाच्च विश्लेषाभावतस्तथा ।
करस्य ध्रुव इत्युक्तः

सङ्गीतसर्वस्वम्

—तालः

ध्रुवतालः पुनर्द्वेधा नाट्यदण्डी ध्रुवस्तथा ।
वीणावाद्यध्रुवश्चेति नाट्यदण्डी ध्रुवे लघुः ॥

चतुरक्षरवानादौ गुरुः पश्चाद्दशाक्षरः ।
वीणावाद्यध्रुवे स्यादौ लघू द्वौ चतुरक्षरौ ॥

ततः षडक्षरोच्चारसम्मितो लघुशेखरः ।
चतुर्दशाक्षरमिता वाह्यैतावुभौ ध्रुवौ ॥

ध्रुवयोरनयोस्तावत् नाट्यदण्डी ध्रुवः परम् ।
प्रामाणिकः शास्त्रदृष्टः स एव भुवि वैणिकैः ।
वीणायां वाद्यते रक्तिलाभात् धातत्रयान्वितः ॥

ध्रुवपदनृत्तम्—देशीनृत्तम्

गीयमाने ध्रुवपदे गीते भावमनोहरे ।
नर्तनं तनुयात्पात्रं कान्ताहास्यादिदृष्टिजम् ॥

नानागतिलसद्भावमुखरागादिसंयुतम् ।
सुकुमाराङ्गविन्यासं दन्तोद्योतितहावकम् ॥

खण्डमानेन रचितं मध्ये मध्ये च कम्पनम् ।
यत्र नृत्यं भवेदेवं ध्रुपदाख्यं तदा भवेत् ॥

प्रायशो मध्यदेशीयभाषया यत्र धातवः ।
उद्ग्राहध्रुवकाभोगास्त्रय एते भवन्ति ते ॥

उद्ग्राहरहितं चित्परे त्वाभोगवर्जितम् ।
उद्ग्राहाभोगरहितमन्वर्थमपरे जगुः ।
स्याद्दक्षिभ्रूविकारादिश्रृङ्गाराकृतिसूचके ॥

वेदः

ध्रुवातालाः

तत्र झोम्पठः—

ध्रुवो मठ्योरूपकश्च झम्पा त्रिपुट एव
अठतालैकतालौ चेत्यष्टालङ्कृतयः स्मृताः ॥

वेङ्कटमखी

अत्र गीतालङ्काराः ध्रुवादितालसम्मिता उक्ताः।

ध्रुवादिताल:

ध्रुवो मठ्यो रूपकश्च झंपा त्रिपुट एव च।
अटतालश्चैकतालः सप्ततालाः प्रकीर्तिताः ॥

भरतकल्पलता

आद्यो ध्रुवस्ततो मण्ठः प्रतिमण्ठो निसारुकः।
अटतालस्ततो रास एकतालश्च सप्तमः ॥
ध्रुवं षोडशविधं मण्ठकं षड्विधं स्मृतम्।
चतुर्विधं प्रतिमण्ठ षड्विधं च निसारुकम् ॥
षड्विधं मण्ठतालंच रासकं च चतुर्विधम्।
त्रिविधं चैकतालं च गीतभेदाः पृथक्पृथक् ॥

सङ्गीतसारः

ध्रुवादितालजातिभेदाः

चतुरश्रत्र्यश्रमिश्रखण्डसङ्कीर्णजातयः
ध्रुवाद्यो जातिभेदैः प्रत्येकं पञ्च पञ्च च।
तालाः स्वस्वाङ्गमात्राभिः जाता इति जगुर्बुधाः ॥

भरतकल्पलता

अयं भावः- ध्रुवादिसप्ततालाः प्रत्येकं चतुरश्रत्र्यश्रमिश्रखण्ड-सङ्कीर्णजातिभेदेन पञ्चधा भवन्ति। सप्तापि पञ्चत्रिंशद्भवन्ति। तत्र ताले लघोः चतुर्लघ्वक्षरकालो गृहीतः। यथा—सरिगम। अयं चतुरश्रलघुः। त्र्यश्रस्तु त्र्यक्षरोच्चारणकाले लघुः। मिश्रे लघोः सप्तलघ्वक्षरकालः। खण्डलघोः पञ्चलघ्वक्षरकालः। सङ्कीर्णलघोः नवलघ्वक्षरकालः। भरतप्रोक्तमार्गतालेषु पञ्चलघ्वक्षरकालो लघुः। यथा—सरिगमप इति। द्रुतस्य द्विलघ्वक्षरकालो गृहीतः। अनुद्रुतस्य एकलघूच्चारणकालः। तालविधाने लघुः छन्दोविधानाद्भिन्नः।

ध्रुवतालस्यैको लघुः एकं द्रुतं द्वौ लघू। तत्र चतुरश्रजातौ चतुर्मात्राग्रहणेन लघुद्वयस्य द्वादशमात्राः। द्रुतस्य द्वे मात्रे। आहत्य चतुर्दशाक्षरीयं मात्रा। त्र्यश्रजातौ मात्रा त्रिगुणनेन लघूनां नवमात्राः। द्रुतस्य द्वे मात्रे। आहत्यैकादश मात्राः। मिश्रजातौ लघोः सप्तमात्रागुणनेन लघूनां द्रुतस्य च त्रयोविंशतिमात्राः। खण्डध्रुवजातौ पञ्चसंख्यया गुणनेन लघूनां पञ्चदश मात्राः। द्रुतस्य द्वेमात्रे आहत्य सप्तदशमात्राः। सङ्कीर्णजातौ ध्रुवतालस्य नवाङ्कगुणने लघूनां सप्तविंशतिमात्राः। द्रुतस्य मात्राद्वयस्य हि तत्वे एकोनत्रिंशत्। तथैव चतुरश्रमध्ये लघुद्रुतलघुलक्षणे चतुरक्षरगुणने द्रुतमात्राद्वयसांहृत दशमात्राः। त्र्यश्रमध्यस्य अष्टौ मात्राः। अनेन प्रकारेण मिश्रमध्यस्य षोडशमात्राः। खण्डमध्यस्य द्वादश। सङ्कीर्णमध्यस्य विंशतिः। रूपकस्य लक्षणं द्रुतं लघु। चतुरश्ररूपकस्य षण्मात्राः। त्र्यश्ररूपके पञ्च। मिश्ररूपके नव। खण्डरूपके सप्त। सङ्कीर्णरूपकस्यैकादश। झंपायाः एको लघुः। अद्रुतं द्रुतं लक्षणं भवति। अनुद्रुतस्यैका मात्रा। तत्क्रमेण चतुरश्रझंपायाः $4+1+2=$ इति सप्तमात्राः। त्र्यश्रझंपायाः षट्। मिश्रझंपायाः दश। खण्डझंपाया अष्टौ। सङ्कीर्णझंपाया द्वादश। त्रिपुटताले लघु द्वे द्रुते। चतुरश्रत्रिपुटे $4+2+2=$ अष्टौ मात्राः। त्र्यश्रत्रिपुटे सप्त। मिश्रत्रिपुटे ए दश। खण्डत्रिपुटस्य मात्रा नव। सङ्कीर्णत्रिपुटस्य त्रयोदश। अटताले लघुद्वयद्रुतद्वयलक्षणे चतुरश्रजोतः $4+4+2+2=$ द्वादशमात्राः। मट्टस्य त्र्यश्रे दशमात्राः। मिश्राट्टस्याष्टादश। खण्डाट्टस्य चतुर्दश। सङ्कीर्णाट्टस्य द्वाविंशतिः। एकतालस्य लघोरेकस्य चतुरश्रभेदे चतस्रो मात्राः। त्र्यश्रभेदे तिस्रः। मिश्रभेदे सप्तमात्राः। खण्डजातौ पञ्च। सङ्कीर्णे नव

लयतालास्तु, वलनिका, द्रुतमध्यविलम्बिताः, मल्लकः, छिन्नकः, खण्डकः, खण्डिका, वामध्रुवा, द्विपदी, छिन्ना, खण्डधारा, जम्भेटिका, अवकृष्टकः, कलिकः, खलीरिका (?), अर्धचतुरश्रः, अर्धार्धचतुरश्रः, अभ्रान्तपाददीनः, मन्दगतिः, पञ्चालिका, उत्फुल्लकः, कादम्बः, तोटकः, चर्चरीयः, नर्तकः, मिश्रकलिकः, अर्थकलिकः, आविद्धः, पण्डरः, मुखरिकः, चित्रः, उपचित्रः, रमणीयः, विलोलः, मल्लघटी, विष्कम्भः, लघुः, आक्षिप्तिका, गुञ्जितः, पारणः, रागवर्धनः, उद्वीक्षणः, उद्दीपनः, करण्टकः, अर्धकरण्टकः, इति बहवः.

दोला, बाला, सुभद्रा, सङ्गता, एते चत्वारो विभङ्गाः

कुटिला, आक्षिप्तिका, त्र्यश्रा, चतुरश्रा, वर्तुला, संयुक्तिका, एते षडुपभङ्गाः तालाः

हेला, विगता, संपक्वेष्टाकः, नर्कुटः, नर्कुटी, खञ्जकः, खञ्जिका, आक्रीडिता, विलम्बा, एते द्वादशभङ्गतालाः। भङ्गतालास्तु चच्चत्पुटः, चाचपुटश्च (एतौ मूलतालौ)। चच्चत्पुटचाचपुटाभ्यां भङ्गतालाः कलामात्रभेदादुत्पद्यन्ते।

समुद्रः, तालिका, व्यापकं, प्रस्तारः, त्र्यश्रं, चतुरश्रकं मिश्रं, पुटं, चूलिका, वक्त्रं, अपरवक्त्रं, माला, इत्यङ्गानि। मार्गतालो यथाक्षर इति नाम्ना च कथ्यते। मार्गतालेषु पञ्चसु षट्पितापुत्रकस्य पञ्चपाणिः उत्तर इति नामनी व्यवह्रियेते।

नान्यः

—तालः

नान्यस्तु तालस्याङ्गान्यष्टाविंशतिसंख्यकान्युक्तवान्। तेषामङ्गानां प्रयोगो सप्तगीतिगायने मार्गतालप्रयोग एव नान्यत्र। तानि यथा– विदारी, महाविदारी, एककं, विवधं, तृतीयं, चतुर्थकं, अवगाढं, आरोही, प्रवृत्तं, अवरोही, पादाः, सन्धिः, माषघातः, वज्रं, संपिष्टकं, उपवर्तनं, उपपातः, वेणी, प्रवेणी, स्थितं, प्रवृत्तं, माहाजनिकं, मुखं, प्रतिमुखं, वैहायसिकं, शाखा, प्रतिशाखिका। दत्तिलेन कलापातः, पादभागः, मात्रा, परिवर्तः, वस्तु, विदारी, अङ्गं, लयः, पाणिः, यतिः, प्रकरणं, विधिः, आसारितं, पाणिका, गीतिः, मार्गः, इति सप्तदशाङ्गानि तालस्योक्तानि।

तालः मार्गदेशीभेदेन द्विविधः। मार्गतालो भरतेन पञ्चभिर्भेदैरुक्तः। यथा—चच्चत्पुट, चाचपुट, संपक्वेष्टाक, षट्पितापुत्रक, उद्घट्टा मार्गतालभेदाः। तेषां गुरुलघुप्लुतेषु मात्राभङ्गेन भङ्गताला जायन्ते। भङ्गाः विभङ्गाः उपभङ्गाः इति। भङ्गतालेष्वनन्तेष्वपि द्वात्रिंशदेव ऋषिभिर्गृहीताः। ते सप्तगीतिप्रयोगेष्वेवोपयुज्यन्त इति नार्वाचीनैर्निरुक्ताः। भङ्गताला एव लयताला इति कैश्चिद्व्यवह्रियन्ते। अर्जुनाञ्जनेयादिभिः ध्रुवादिताला: सप्त वाष्टौ वा विनियुज्यन्ते। त एवाधुनातनगायनैः प्रयुज्यन्ते। देशीतालाः मतङ्गादिभिः प्रवर्तिताः। नन्दी एकोत्तरशतमेव तालानां मितिं कृतवानिति हरिपालादिभिरुक्तम्। नारदनन्दिनोः देशीतालसमुद्राख्यग्रन्थे सप्तशतं तालाः उक्ताः। जगदेकादिभिः भिन्नक्रमैः ताला निरुक्ताः। अत्र गोपतिप्पभूपालेन तालदीपिकाख्यग्रन्थे लक्ष्मीनारायणेन सङ्गीतसूर्योदये च प्रत्येकनाममिः, स्वबिरुदलक्षणैः विंशत्युत्तरद्विशतताला: निरुक्ताः। देवेन्द्रानन्तवेदादिभिः स्वनृत्यशास्त्रेषु देशीतालानां बहवो भेदा निदर्शिताः।

तालः कालसाम्यमिति दत्तिलः। तालात्साम्यं भवेत्साम्यादिह सिद्धिश्चेति।

तालः नृत्तगीतवाद्येषु कालमानं, इति भरतमतम्। अत्र कालो लघ्वादिमितया क्रियया सम्मितः। क्रिया तु सशब्दनिश्शब्दरूपहस्तक्रिया।

संयोगे च वियोगे च तलयोरुभयोर्यदा।
वर्तते व्याप्तिमान् कालः स तालः परिकीर्तितः॥

इति मतान्तरमच्युतोदाहृतम्।

तालस्तलप्रतिष्ठायामिति धातोर्घञन्ततः

घञिप्राप्ते वृद्धिः। तालन्ति प्रतितिष्ठन्ति गीतवाद्यनृत्तान्यत्रेति तालः। यद्वा तल्यन्ते प्रकाश्यन्ते नृत्तगीतवाद्यानि येनेति तालः।

अथवा

तकारः शङ्करः प्रोक्तो लकारः शक्तिरुच्यते।
शिवशक्ति समायोगात् तालनामाभिधीयते।

शिवशक्तिरुच्यते। अच्युतः

ध्रुवः

ध्रुवो निश्चल एवायं समाख्यातो ध्रुवाख्यया।

हरिपालः

—ध्रुवालङ्कारः

ध्रुवतालेन संबद्धो ध्रुवालङ्कार उच्यते
ध्रुवतालः पुनर्द्वेधा नाल्पदण्डीध्रुवस्तथा॥
वीणावाद्यध्रुवश्चेति नाल्पदण्डीध्रुवे लघुः।
चतुरक्षरवानादौ गुरुः प्रतिदशाक्षरः॥
वीणावाद्यध्रुवे त्वादौ लघू द्वौ चतुरक्षरौ।
ततष्षडक्षरोच्चारसम्मितो लघुशेखरः॥
चतुर्दशाक्षरमितावाहत्यैतावुभौ ध्रुवौ।
ध्रुवयोरनयोस्तावन्नाल्पदण्डीध्रुवःपरम्॥
प्रामाणिकश्शास्त्रदृष्टः स एव भुवि वैणिकैः।
वीणायां वाद्यते रक्तिलाभाद्धातुलयान्वितः॥

सरिगमगरि सरिगरि सरिगम रिगमपमग रिगमग रिगमप

वेङ्कटमखी

ध्रुवकः—वाद्यप्रबन्धः

यश्चानेकेषु वाद्येषु स्यादावृत्तोऽन्तरान्तरा।
वाद्येषु ध्रुवभावाच्च ध्रुवकः परिकीर्तितः॥

वेमः

ध्रुवको भूरिवाद्येषु स्यादावृत्तोऽन्तरेऽन्तरे॥

शार्ङ्गः

ध्रुवका—(क्रिया) तालाङ्गम्

क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम्।

ध्रुवा

ध्रुवासंज्ञानि यानि स्युः नारदप्रमुखैर्द्विजैः।
गीताङ्गानि तु सर्वाणि विनियुक्तान्यनेकशः॥
ऋचः पाणिका गाथाः सप्तरूपाङ्ग एव च।

समरूपप्रमाणं हि तद्ध्रुवेत्यभिसंज्ञितम् ।
ध्रुवमन्योन्यसंबद्धा यस्मात्तस्माद्ध्रुवा स्मृता ॥

भरत:

—प्रबन्ध:

उत्तमप्रमुखैर्भेदैः त्रिधेयं परिकीर्तिता ।
पदान्युद्ग्राहके पञ्चाभोगे किल पदानि च ॥
स्वरैः पदैश्च गीयन्ते देशीरागैर्मनोहरैः ।
आभोगोऽस्य पदे नाम बिरुदानि च पञ्चमे ॥
गीयन्ते यत्र सा धीरैरुत्तमत्वे प्रतिष्ठिता ।
पदैश्चतुर्भी रचिता मध्यमा कीर्तिता बुधैः ।
पदैस्त्रिभिर्विरचिता भवेदधमसंज्ञया ॥

ध्रुवादिषु कला:

ध्रुवमार्गे कला ज्ञेया लघुगुर्वादिकल्पना ।
चित्रे मात्रे उभे कला ।
मात्राश्चतस्रस्तु कला वार्तिके दक्षिणे पुनः ।
अष्टौ मात्राः कला ज्ञेया ॥

वेम:

ध्रुवाप्रयोगविधि:

वस्तु प्रयोगं प्रकृतिं रसं भावं ऋतुं वयः ।
देशं कालमवस्थां च ज्ञात्वा तत्तद्विधा ध्रुवा ॥
प्रयोक्तव्या प्रयोगज्ञैः प्रयोगः पुनरुच्यते ।
आदौ गीतमथो वाद्यं ततो नृत्तं च योजयेत् ॥
एतेषां मेलनं यत्तु स प्रयोग उदाहृतः ।
यानि वस्तूनि वाक्येषु वक्तव्यानीह नाटके ॥
तानि सर्वाणि गीतेन प्रयोज्यानि प्रयोक्तृभिः ।
ध्रुवायाश्शौरसेन्यादिभाषाणां नियमश्च यः ।
छन्दसां नियमस्तद्वदौपम्यार्थपरिग्रहः ॥

ध्रुवाभेदा:

शीर्षकी चोद्गता चैवाऽनुबन्धा च विलम्बिता ।
अड्डिता चापकृष्टा चेत्येते भेदाः प्रतिध्रुवम् ।
षडुक्ता मुनिना तेषां क्रमाल्लक्षणमुच्यते ॥

वेम:

ध्रुवा पञ्चविधा ज्ञेया प्रथमाक्षिप्तिका भवेत् ।
प्रावेशिकी द्वितीया च तथा प्रासादिकी पुनः ।
अन्तराख्या चतुर्थीस्यादन्या नैष्क्रामिकीति च ॥

नान्य:

ध्रुवाभेदहेतव:

अथ जातिप्रमाणं च प्रकारौ नामकल्पना ।
स्थानं चेति ध्रुवाणां स्युः भेदकाः पञ्च हेतवः ॥
वृत्ताक्षरप्रमाणं तु जातिरित्यभिधीयते ।
षट्कलाष्टकले चैव प्रमाणे द्वे प्रकीर्तिते ॥
समार्धविषमाणां तु वृत्तानां तु विधीयते ।
नाट्यज्ञैः..............प्रकार इति कथ्यते ॥
कुलाचाराश्रयं नाम यथा नृणां विधीयते ।
तथा स्थानाश्रयोपेता ध्रुवाणां नाम कल्पना ।
यद्वा वृत्तविशेषैश्च स्वेच्छया नाम कल्पयेत् ॥

वेम:

ध्रुवायोगे विधि:

अनिबद्धपदा ज्ञेया विषमाक्षरयोजिता ।
छन्दो वृत्तपदैर्बद्धा निबद्धा कथिता ध्रुवा ॥
सतालास्त्वनुमन्तव्याः शेषास्तालविवर्जिताः ।
उत्तमाधमपात्राणां गुरुप्राया ध्रुवा भवेत् ॥
मध्यमानां समा प्रोक्ता लघुप्राया ध्रुवाः स्मृताः ।
एकाक्षरादिषड्विंशपर्यन्तमधुना क्रमात् ॥
एकाक्षरादिषडन्तं चतुर्भिस्ताल इष्यते ।
गायत्र्यादिजगत्यन्तं द्विपदस्ताल इष्यते ।
जगत्यादि तूत्कृत्यन्तं तालः प्रतिपदे भवेत् ॥

नान्य:

ध्रुवालङ्कारा:

आद्यो ध्रुवस्ततो मण्ठः (मठ्यः) प्रतिमठ्यो निसारुकः ।
अठतालस्ततो रास एकतालश्च सप्तमः ॥
ध्रुवष्षोडशविधः मठ्यकष्षड्विधः स्मृतः ।
चतुर्विधः प्रतीमठ्यः षड्विधश्च निसारुकः ॥
षड्विधश्चाठतालश्च रासकश्च चतुर्विधः ।
त्रिविधश्चैकतालश्च गीतभेदाः पृथक् पृथक् ॥

संगीतसार

ध्वजिनी—ध्रुवावृत्तम्

तृतीयपञ्चमान्त्यानि प्रथमं सचतुर्थकम् ।
षष्ठं च नैधनं चाथ गुरूणि ध्वजिनी यथा ॥
विलसंति अ कमलसंडे पुप्फसुगंधके कुसुमलुद्धा ।
(विलसन्ति च कमलषंडे पुष्पसुगंधे कुसुमलुब्धाः)

भरत:

ध्वजोन्नतम्—मेलराग: (धीरशङ्कराभरणमेलजन्य:)

(आ) स रि ग म ध नि स.

(अव) स प म ग रि स.

मञ्च

ध्वनि:

यत्रातिशायी व्यङ्ग्योऽर्थो वाच्यात्काव्ये ध्वनिर्भवेत्।
प्रधानभूतस्फोटाख्यव्यङ्ग्यस्य व्यञ्जकस्तु य: ॥

शब्दस्तत्र ध्वनिरिति व्यवहार: कृतो बुधै:।
यस्माद्भावितवाच्यस्य व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जनक्षमम् ॥

शब्दार्थयुगलं तच्च ध्वनिरित्यभिधीयते।
ध्वनि: स्यादुत्तमं काव्यं सप्रबन्धस्सुदुर्लभ: ॥

शारदातनय:

मन्द्रादिस्थानभेदेन यो नाद: स्फुरति स्फुटम्।
आरोहिक्रमतस्तज्ज्ञै: स एव ध्वनिरुच्यते ॥

काबुलादिभेदा द्रष्टव्या:।

पार्श्वदेव:

—राग:

अथ ध्वनि: पञ्चमांशग्रहन्याससमन्वित:।
षड्जेन बहुलोऽल्पस्तु गान्धारेण तथर्षभे।
संपूर्णषड्जमन्द्रश्च सोऽयं राग उदीरित: ॥

हरि:

पञ्चमांशग्रहन्यासा षड्जव्यापी पमाधिका।
रिगाल्पा च समन्द्रा च पूर्णे ध्वनिरसौ भवेत् ॥

जगदेक:

—भाषाङ्गराग:

तारस्थानविवर्जिता ग्रहविरत्यंशोक्तषड्जस्वरा
मध्यस्थानगमध्यमा धपपरित्यक्ता वितारस्वरा।
भाषाङ्गं ध्वनिनामधेयमवनीभारव्रतासन्तत-
श्रीतामेन्द्रकुलावतंसमणिना प्रोक्तं मतङ्गोक्तित: ॥

अत्र तामराजतनय: कालसेन नृपो ग्रन्थकर्ता।

कुम्भ:

-श्रुति:

मन्द्रपञ्चमप्रमा श्रुति:

पण्डितमण्डली

ध्वनिकुट्टनी—प्रबन्ध:

ढेङ्किकायां पदे तस्यां आदितालकृते यदि।
नान्तरा विरति: कापि ततस्तालान्तरं ध्रुवे ॥

कङ्कालमट्टतालाभ्यां विना मेलापकेन च।
गीतभेदविशेषज्ञैस्तदोक्ता ध्वनिकुट्टनी ॥

जगदेक:

ध्वानगुणभेद:

उच्चैस्तरो ध्वनी रूक्षो विज्ञेयो वातजो बुधै:।
गम्भीरो घनशीलश्च ज्ञातव्य: पित्तजो ध्वनि: ॥

स्निग्धश्च सुकुमारश्च मधुर: कफजो ध्वनि:।
त्रयाणां गुणसंयुक्तो विज्ञेय: सन्निपातज: ॥

तुम्बुरु:

ध्वनिप्रचुरता—वंशे फूत्कारगुण:

ध्वने: प्रचुरतालापपीवरत्वमुदाहृतम्।

कुम्भ:

ध्वनिभेदा:

काबुलो बाम्बलश्चैव नाराटो मिश्रकस्तथा।
ध्वनिश्चतुर्विध: प्रोक्तो गीतविद्याविशारदै: ॥

पार्श्वदेव:

ध्वाडशृङ्खला—देशीनृत्तम्

पुरोऽग्रे गिरिकन्याया महादेवेन दर्शिता:।
ध्वाडा द्वादशसंख्याकास्तन्नामान्यभिदध्महे ॥

रायबङ्कालनिश्शङ्कौ दाण्डस्यैवाङ्कदिण्डक:।
हुरुमयी कत्रदिण्ड: पक्षिशार्दूलकस्तत: ॥

राजपक्षी सालुवश्च ध्वाडास्सूलूयुता मता:।
अडालादन्तरौ घूर्सी मत्स्यपुटं चतुर्थकम्।
स्थलस्था गदिता तद्ज्ञै: भरतादिमुनीश्वरै: ॥

ध्वाडा:—देशीनृत्तानि

सूलपूर्वोत्प्लुतिर्यत्र तेऽष्टौ ध्वाडा: प्रकीर्तिता:।
चत्वारोऽन्ये समुत्प्लुत्येदुच्चस्थितिविनिर्मिता:।
एवं द्वादशधा ध्वाडा: शङ्करेण विनिर्मिता: ॥

वेद:

न

नकुला—वीणा

द्वितन्त्रिका वीणा।

नकुलादिलक्षणे द्रष्टव्यम्।

—वीणा (नकुलाद्या वीणा:)

नकुलात्रितन्त्र्यौ स्यातां द्वित्रितन्त्रीकले क्रमात्।
दण्डाग्रतो तयोस्त्यक्ता मुष्टिद्वंद्वमत:परम् ॥

तुम्बस्य बन्धनं कार्यमेकतन्त्रीवदेतयोः ।
राज्ञोपदेशतः कार्यं स्वरागप्रकाशनम् ॥

कार्यं कोणेन विदुषा केचिदत्र प्रचक्षते ।
त्रीणि तुम्बानि तिस्रश्च तन्त्र्यो मंद्रादिषु त्रिषु ॥

स्थानेषु युक्तिमाश्रित्य बन्धनीयाः प्रयत्नतः ।
शार्ङ्गी गान्धर्ववीणा च पद्मवीणा स्वरंगिका ॥

नादवेदी श्रुतिपतिरिति देशीविदो विदुः ।
षड्वीणा दण्डमानं तु क्रमादासां निरूप्यते ॥

दण्डमानं तु नकुले मुष्टयः स्युस्त्रयोदश ।
त्रितन्त्रिकायामुद्दिष्टमेकादशकमुष्टयः ॥

शार्ङ्ग्यादि त्रिषु वीणासु स्यात्तुम्बद्वितयं तथा ।
तन्त्रीत्रये दण्डमानं सार्धा स्याद्दशमुष्टयः ॥

स्वराङ्ग्यां तुम्बमेकं तु तन्त्रीणां त्रितयं तथा ।
दण्डमानमथास्यां तु सार्धाः स्युर्दशमुष्टयः ॥

दण्डमानं नादवेद्यां सपादा दशमुष्टयः ।
तिस्रस्तन्त्रीस्तुम्बके द्वे तथाश्रुतिपतिर्भवेत् ॥

दशमुष्टिमिता दण्डे त्रितन्त्र्येककतुम्बिका ।
चित्रा स्यात्सप्ततन्त्रीभिर्नवभिः स्याद्विपञ्चिका ॥

न तत्र विस्तरः कार्यो नास्ति यल्लोकवर्त्मनि ।
कोणाङ्गुलीभ्यामनयोर्वादनं तद्विदो विदुः ॥

चित्राङ्गुली वादनीया कोणवाद्या विपञ्चिका ।
इति व्यवस्थामनयोर्वादने केचनाभ्यधुः ॥

कुम्भः

नकुलादिलक्षणम्

तन्त्रीद्वयेन नकुलः स्यादन्वर्था त्रितन्त्रिका ।
तन्त्रीभिस्सप्तभिश्चित्रा विपञ्ची नवभिर्मता ॥

तन्त्रीणामेकविंशत्या कीर्तिता मत्तकोकिला ।
मुख्येयं सर्ववीणानां त्रिस्थानैस्सप्तभिः स्वरैः ॥

सम्पन्नत्वात्तदन्यास्तु तस्याः प्रत्यङ्गमीरिताः ।
अस्यां षट्करणानि स्युरष्टौ धातुभिदो मताः ॥

उभयेषां भिदः पञ्च तद्वदाविद्धधातुजाः ।
धातवो देशवृत्तिस्थास्त्रयस्त्रिंशतिरित्यमी ।

तदज्ञैरुदाहृतास्तेऽत्र नास्माभिरुपदर्शिताः ॥

तदज्ञैः भरतमान्यादिभिः ।

हम्मीरः

नखकर्तरी—वीणायां दक्षिणहस्तव्यापारः

चतुर्भिर्नखरैर्यत्र शीघ्रं दक्षिणहस्तधीः ।
क्रमादाहन्यते तन्त्री तदास्यान्नखकर्तरी ॥

कुम्भः

—वादनम् (दक्षिणहस्तव्यापारः)

क्रमाद्द्रुतनखैर्घातश्चतुर्भिर्नखकर्तरी ।

शार्ङ्ग

नटभैरवी—मेलकर्ता (रागः)

स ० रि ग ० म ० प ध ० नि ० स

मञ्ज

नटमल्लारिरागध्यानम्

नटमल्लारिरनीलो नृत्यन्कुतुकेन नर्तयत् शिखिनः ।
कलितकदम्बो ललितो मिलितालिः सौरभात्कलितः ॥

सोमनाथः

नटवर्धिनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स .
(अव) स नि प म रि ग म रि स .

मञ्ज

नटोरगी

शुभङ्करेण सङ्गीतदामोदरे नामास्य गृहीतम् । ग्रन्थो नोपलब्धः ।

नट्टः—मेलकर्ता

निगौ त्रिश्रुतिकौ यत्र पताद्यौ षड्जमध्यमौ
विशुद्धनट्टमेलोऽसौ शुद्धाषड्जम (रिषभ) पञ्चमः

शुद्धनट्टस्य विज्ञेयो ग्रहांशन्यासषड्जकः ।
गमकैर्गीयते सायं यस्याद्या मूर्छना मता ॥

श्रीकण्ठः

—रागः

पञ्चमगान्धारावधितारो मन्द्रश्च शेषमको (?) नट्टः
न्यासांशग्रहधैवतयुक्तः (पूर्णश्च) धैवतीजातः ॥

नान्यः

पूर्णो धैवतन्यासग्रहांशसदृशस्वरः ।
नट्टस्तारश्च मन्द्रश्च कृतगान्धारपञ्चमः ॥

मतङ्गः

श्रीरागवत्तथा नट्टः किन्तु नैषोऽल्पपञ्चमः ।
धरितारो निमन्द्रश्च गमकैरुत्कटैर्युतः ॥

श्रीरागवदिति ।
श्रीरागो यथा जात्यादिषु षाड्जः तथेत्यर्थः ।
धरीत्यादिना विशेषमाह ।

नारायणः

नट्टनारायणः—मेलरागः (केदारमेलजन्यः)

नट्टनारायणो रागः षड्जत्रितयभूषितः ।
काकल्यन्तरसंयुक्तो गातव्यस्सर्वदा बुधैः ॥

श्रीकण्ठः

गान्धारिकापञ्चमिका समध्या, यज्जन्महेतुर्मपगस्वराढ्यः ।
आन्दोलितश्शेषरवश्च नट्ट, नारायणस्स्याद्धृतधैवतांशः ॥

नान्यः

भवेन्मध्यमगान्धारपञ्चमैर्बहुलो यदि ।
आन्दोलितस्वरो धांशो नट्टनारायणस्तदा ॥

स्वरत्रयस्य बाहुल्यादुक्तस्यात्रापि जायते ।
रूपकालापकावत्र प्रेङ्खकस्येव सर्वदा ॥

मतङ्गः

धैवतांशग्रहन्यासो नट्टनारायणो दिवा ।

नारायणः

—मेलरागः

वेलावलीसमुद्भूतो मांशो रिन्यासको नटः ।
अवरोहे गहीनः स्याद्गान्धारादिकमूर्छनः ।
सायं गेयः ।

अहोबिलः

—रागाङ्गरागः

ककुभादुत्थितो न्यासग्रहयोर्धैवतान्वितः ।
तारगान्धारभूयिष्ठो मन्द्रपञ्चमरञ्जितः ।
पूर्णश्च वर्षे करुणे नट्टनारायणो मतः ॥

भट्टमाधवः

—रागः

मध्यमे कैशिकीजातः षड्जन्यासांशकग्रहः ।
नट्टनारायणाभिख्यः शृङ्गारे चाखिलस्वरः ॥

हम्मीरः

त्रिषड्जो गधवर्जस्स्यात् रागो नट्टनारायणः ।

मद

नट्टनारायणरागध्यानम्

नव्याम्बुदश्यामतनुर्मनोज्ञः
प्रफुल्लपङ्केरुहलोचनश्रीः ।
चतुर्भुजः शङ्खगदारिपद्मैः
नारायणोऽसौ नितरां विभाति ॥

श्रीकण्ठः

श्रीकेसरी स्यात्पुरुषो नवीनः सङ्गीतशाले भ्रमिमादधानः ।
गायन् सतालं सलयं मनोज्ञः स्यान्नट्टनारायण एष रागः ॥
अयं संपूर्णः ।

संगीतसरणिः

नट्टनारायणः—रागः

नट्टनारायणाख्योऽथ रागः ककुभसंभवः ।
धैवतांशन्यासयुतो गान्धारस्वरतारकः ।
पञ्चमस्वरमन्द्रश्च पूर्णोऽयं समुदीरितः ॥

हरिः

नट्टमल्लारिका—रागः (सङ्कीर्णः)

जाता नट्टस्याथ मल्लारकस्य
स्यादंशाभ्यां नट्टमल्लारिका च ।

नारायणः

नट्टारागध्यानम्

विदेशस्थस्य कान्तस्य वृत्तान्तमतिविह्वला ।
नट्टा रहितवेषौघा पृच्छन्ती काकमादरात् ॥
इयं संपूर्णा । नाटीत्युच्यते ॥

संगीतसरणिः

अयं नट-नर्त, नाट-नाट्ट नामभिर्व्यवह्रियते ।
तुरङ्गमारूढविशालबाहुर्विशुद्धचामीकरचारुवर्णः ।
रणे प्रतापी रुधिरार्द्रदेहो विराजते शुद्धनटाख्यरागः ॥

श्रीकण्ठः

नट्टा—रागः

अथ नट्टा तु संपूर्णा षड्जन्यासग्रहांशका ।
तारमन्द्रौ तु गान्धारे पञ्चमे च समस्वरा ॥

हरिः

नट्टा नट्टपदख्याता सकम्पान्दोलितस्वरा ।
हासेऽद्भुते च शृङ्गारे गातव्या निशि मङ्गले ॥

नारायणः

—भाषाङ्गरागः

हिन्दोलपिञ्जरोत्पन्ना नट्टा गपधतारयुक् ।
निमन्द्रा सग्रहन्यासा संपूर्णा निग्रहाथवा ।
गातव्या पश्चिमे यामे रसयोः शुचिवीरयोः ॥
:—शृङ्गारः ।

भट्टमाधवः

—प्रथमरागः

हिन्दोलके पिञ्जरिका च भाषा
नट्टस्ततः स्यान्निधमन्द्रतारा ।
सांशग्रहा तारतरा गपाभ्यां
समस्वरा वीररसे शुचौ च ॥

मोक्षः

—रागः

हिन्दोलपिञ्जरी भाषा तज्जा नट्टा समस्वरा ।
गपधतारा निमन्द्रा सन्यासांशग्रहा तथा ॥

हम्मीरः

नडनेरिः—देशीनृत्तम्

द्रुतमानाद्दिताला्ड्योे भूयो विवर्तनम् ।
लोलितं भ्रमरं यत्र नडनेरिस्स उच्यते ॥

दामोदरः

संहतस्थानके सूलुं गृहीत्वा शिखरं हृदि ।
कृत्वा ततत्सौष्ठवेन कुर्यात्तु तलदर्शिनी ॥

पताकौ पार्श्वयोः पश्चाच्छनकैश्च प्रसारयेत् ।
पुनः शनैः पताकौ च तावानीय शिरो हृदि ॥

कृत्वा ततो दक्षवामपर्यायेण द्विवारकम् ।
ततः पताकः प्रसरः कुर्याच्च तदनन्तरम् ॥

चतुर्दिक्षु प्रसरणं पताकस्य ततःपरम् ।
पर्यायेण पञ्चपदी सूलू ग्राह्या पुनस्ततः ॥

पर्यायेण भ्रमिद्वन्द्वात्मकस्तु कृतकालतः ।
बामदक्षिणयोः पश्चात्पार्श्वयोस्तिरिपं भवेत् ।
ततस्तु मलकं कृत्वा विधेयं तु तकारणम् ॥

वेदः

नतम्—देशीस्थानम्

तिर्यक् प्रसृतजङ्घाकं स्रस्तमुक्तकरद्वयम् ।
स्थानमेतन्नतं प्रोक्तं श्रमालस्यादिदर्शने ॥

—शयनस्थितिः

ईषत्प्रसारिते जङ्घे यत्र स्रस्तौ करावुभौ ।
आलस्यश्रमखेदेषु नतं स्थानं विधीयते ॥

भरतः

—पार्श्वम्

नतबाहुनितम्बांसं नतं स्यादुपसर्पणे ।

विप्रदासः

—जानु

भूमिप्राप्तं जानु नतं प्रोक्तं पातेऽभिवादने ।

अशोकः

आनतं भूगतं जानु भवेत्पादे नमस्कृतौ ।

नता—जङ्घा

नमज्जानुस्तु या जङ्घा सा नता परिकीर्तिता ।
गतस्थानासनेष्वेषा वीरसिंहसुतोदिता ॥

अशोकः

—नासिका

मुहुर्विश्लिष्टसंश्लिष्टा पुटा नासा नतोच्यते
विच्छिन्नमन्दरुदिते सोच्छ्वासाभिनयेऽप्यसौ ॥

विप्रदासः

अत्यर्थसंश्लिष्टपुटानासिका कथिता नता।
उच्छिन्नरोदने सा स्याद्विनियोगः प्रकीर्तितः ॥

सोमेश्वरः

—ग्रीवा

मदाद्ग्रीवा नता ज्ञेया सा स्याद्भूषणबन्धने ।

वेमः

नम्रा ग्रीवा नता प्रोक्ता धीरैः कण्ठावलम्बने
हारादिबन्धने चैषा कामिनीभिर्नियुज्यते ॥

अशोकः

नत्तम्—देशीनृत्तम् (उडुपाङ्गम्)

नन्द्यावर्तं स्थानकं स्यान्मराला चारिका तथा
ललितो भ्रमरो हस्तो नत्ते स्यात्समतालतः

वेदः

अत्र नन्द्यावर्तं देशीस्थानम् । मराला—देशीचारी । समतालस्य लक्षणम्—लौ द्वौ स्यातां विरामान्तौ ।

नदी—ध्रुवावृत्तम् (अष्टाक्षरम्)

प्राग्यदि निधनगतं स्यादथ गुरु सततम् ।
यत्र हि चरणविधौ सा खलु भवति नदी ॥
हंसकुलसमुदिदे । भनलगाः ।

भरतः

हर्षौत्सुक्ये नदी कार्या चेटीभिर्मदनोत्सवे ।
हिन्दोलकेन रागेण तालः पादाक्षरेण तु ॥

नान्यः

नन्दः—प्रबन्धः

सतालस्तेन्नकैर्गेयो युक्तो द्वित्रिचतुष्पदैः ।
नन्दाभिधः प्रबन्धोऽयं वीणावाद्यमनोहरः ॥

श्रीकण्ठः

नन्दनं—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म प ध नि ध स.
(अव) स नि ध नि प म ग रि ग स.

मञ्ज

नन्दः—गीतालङ्कारः (निःसारुकभेदः)

प्लुतमेकं भवेद्यत्र क्रीडातालः स कथ्यते ।
अनेन गीयते नन्दो नित्यं निस्सारुकोत्तमः ॥

संगीतसारः

—गीतालङ्कारः (रासकभेदः)

प्लुतश्च गुरुरेकश्च तालो विद्याधरः स्मृतः ।
यत्रासौ रासको नन्दो गीयतेऽभ्युदयः शुभः ॥

संगीतसारः

नन्दनः—प्रबन्धः

कथ्यते नन्दनाख्योऽथ बिरुदैस्तेन्नकैर्युतः ।
नन्दनाख्येन तालेन नन्दनो गीयते बुधैः ॥

हरिपालः

—देशीतालः

च प्लुतश्चान्ते ताले स्यान्नन्दनाभिधे ।। ० ० ऽ
धधा पपा मा गारीसा

जग

क्रमाद्द्रुतयोर्मध्ये बिन्दुद्वन्द्वं तु नन्दने । ० ० ऽ

वेमः

—वर्णालङ्कारः

नन्दनो द्वि......गीत्वा स्वरचतुष्टयम् ।
त्रयमादियुगं गायेत्पुनरेवं चतुष्टयम् ॥

यथा—सरिगमसरिगम सरिसरिसरि सरिगम इत्यादि ।
व्युत्क्रमः—मगरिस मगमगमप मगरि इत्यादि ।
अवरोही च नन्दनः । मण्डतालानुगतत्वादलङ्कारत्वम् ।

संगीतसरणिः

—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)

नन्दद्वयेन्दुवर्णाङ्घ्रिर्नन्दनः सर्वसिद्धिदः ।
पूर्णशृङ्गारवीराभ्यां कन्दुके च विधीयते ।
लघुद्वयं विरामान्तं ताले कन्दुकसंज्ञके ॥
नन्दद्वयेन्दुवर्णः पादः एकोनविंशत्यक्षरसंमितः ।

संगीतसारः

नन्दनावरी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि ध नि स.
(अव) स ध प म रि स.

मञ्ज

नन्दयन्ती—जातिः

अथोच्यते लक्ष्म तु नन्दयन्त्या अंशो भवेत्पञ्चम एव तस्याम् ।
ग्रहोऽत्र गान्धारक एव नांशो ग्रहांशयोरैक्यमपोद्यतेऽत्र ॥
ग्राहुर्ग्रहं पञ्चममेव केचिन्मन्द्रर्षभस्यात्र बहुत्वमुक्तम् ।
स्थानान्तरे तस्य ततोऽल्पता च स्यात्षड्जलोपेन च षाडवत्वम् ॥
स्यान्मध्यमग्रामिकहृष्यकाख्या सा मूर्छना पञ्चमपूर्विकात्र ।
द्वात्रिंशदेवात्र कला भवन्ति चच्चत्पुटश्चाष्टकलोऽत्र तालः ॥
स्यान्नाटकस्य प्रथमे तथाङ्के गाने ध्रुवाया विनियोजनं स्यात् ।
गान्धारको न्यास इहोदितोऽपन्यासौ तथा मध्यमपञ्चमौ द्वौ ॥

रघुनाथः

नन्दयन्त्यामपन्यासौ ज्ञेयौ मध्यमपञ्चमौ ।
ग्रहो न्यासश्च गान्धारः पञ्चमोंऽशः प्रकीर्तितः ॥
अन्ध्रीवत्षाडवं ज्ञेयमनौडुवितमेव च ।
स्यान्मन्द्रर्षभसञ्चारो लङ्घनीयश्च स क्वचित् ॥

दत्तिलः

योनिस्तु नन्दयन्त्या आर्षभिः पञ्चमी स गान्धारी इति सूत्रम् ।

अंशः पञ्चम एको मध्यम एषो भवेदपन्यासः ।
गान्धारादिन्यासाः षड्जविहीनं च षाडवं विद्यात् ॥

नान्यः

नन्दहोराली—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

नन्दा—प्राकृते द्विपदी

विषमा—चतुर्मात्रिक एकः पञ्चमात्रिक एकः
चतुर्मात्रिक एकः ।
समा—द्वौ चतुर्मात्रिकौ ज ल ग ।

विरहाङ्कः

—श्रुतिः

धैवतस्य प्रथमा श्रुतिः ।

अनूपः

नन्दासी—रागः

सषड्जांशग्रहन्यासा धैवतर्षभवर्जिता ।
निषादमन्द्रा मतारा नन्दासी नामतो हि सा ॥

सोमेश्वरः

नन्दिकाम्भोजी

खट्वाधिष्ठितनायकस्य पुरतो दूरस्थितां लज्जया
दीपस्तम्भनिवासभूनिवसितामीषत्तदालोकिनीम्।
नीलाङ्गीं भयसंयुतां सुवसनां लीलानवोढां सदा
ध्याये कान्तिकरापकर्षणवतीं श्रीनन्दिकाम्भोजिकाम्॥

रागसागरः

नन्दिकेश्वरः

भरतार्णवकारः। अयमतिप्राचीनः। भरतमताद्भिन्नमेवास्य-मतम्। करणभूषणमिति नन्दिग्रन्थोऽन्यः श्रूयते। नन्दिकेश्वर-मतात्पूर्वरङ्गे नृत्तप्रक्रिया कीर्तिधराचार्येण भरतमतत्वेन उदाहृतेति अभिनवगुप्तेनोक्तम्। वस्तुतः सा प्रक्रिया नाटके न प्रयोज्या नृत्तारम्भ एव प्रयोज्येति संप्रदायः। अयं नन्दी मतङ्गात्प्राचीनः यतः नन्दिकेश्वरस्य द्वादशस्वरमूर्छना मतङ्गेन सम्यक् निरूपिता। भरतार्णवस्य प्राचीनता सद्भिः संदिह्यते। अयं ग्रन्थः क्री, ११५० काल एव रचित इति ज्ञायते।

नन्दिनी—मेलरागः (नागनन्दिनीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

—प्राकृते मात्रावृत्तम्

सः सः सः सः

विरहाङ्कः

—मूर्छना

गान्धारग्रामे षष्ठी।
(आ) स रि ग म प ध नि.
(अव) नि ध प म ग रि स.

नान्यः

मनो नन्दयते तेषां नन्दिनी षड्जसंश्रिता।
ऋषीणां स्नातकानां च विश्वेदेवाश्च दैवतम्॥

नान्यः

नन्दी—देशीतालः

नन्दिताले च विज्ञेयं लोद्रुतौ लोगुरुद्वयम् । ० ० । ऽ ऽ

सुधा

—हस्तः

कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठाः संश्लिष्टाश्च विशेषतः
तर्जनीमध्यमे वक्रे नन्दिहस्त इतीरितः॥
पुरोभागस्थितौ तौ चेद्वृषभार्थनिरूपण
ईशानवाहनार्थेऽपि नन्दिहस्तो नियुज्यते

विनायकः

—मूर्छना

नान्दीति नामान्तरमप्यस्या दृश्यते।

नारदादिमते नन्द्यावर्तग्रामे प्रथमा मूर्छना। नारदादय इति नारदीयशिक्षाकारः, वादिमत्तगजाङ्कुशकारेणोच्यते।

नन्द्यावर्तोद्भवे ग्रामे मूर्छा याति यदादिजः
स्वरो नन्दीति सा नाम मूर्छनां भरतोऽब्रवीत्॥

वादिमत्तः

नन्द्यावर्तम्—देशीस्थानम्

वर्धमानस्य पदयोरन्तरं चेत् षडङ्गुलम्।
द्वादशाङ्गुलमानं वा नन्द्यावर्तं तदुच्यते॥

वेमः

—अङ्गुलिभूषणम्

ऋज्वायतचतुष्कोणक्रमोन्नतनिवेशिभिः।
वज्रैः मध्यगमाणिक्यैर्नन्द्यावर्ताङ्गुलीयकम्॥

सोमेश्वरः

नन्द्यावर्तः—ग्रामः

ग्रामशब्दे द्रष्टव्यम्।

नभावमध्यः—मेलरागः (धर्मवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि म ग रि स.

मञ्ज

नभोमणिः—मेलरागः (नवनीतमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

नमनिका—देशीलास्याङ्गम्

अङ्गानां यत्र पातस्य प्रयासव्यतिरेकतः।
नमनं स्यात्प्रयोगेषु दुष्करेष्वपि सा तदा
मता नमनिका धीरैः सभ्यानन्दविवर्धनी॥

अशोकः

नम्रः—बाहुः

मनाग्वक्रीकृतो नम्रः स्तोत्रे माल्यादिधारणे।

अशोकः

नयः—नाट्यालङ्कारः

नीतिर्नयः। यथा- विनीतवेषेत्यादि दुष्यन्तवाक्यम्।

सागरः

नरणू—रागः

देशाख्या नरणू संज्ञा ह्युपाङ्गा धैवतैर्युता ।

मदनः

नरवासिनी—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प स.

(अव) स नि ध प म रि स.

मज

नरस्तम्भः

चोरभूतपिशाचादिदर्शनविरहोद्रेकातपाधिक्याशान्तचिन्ताविशेषादिजनिता चित्तभ्रान्तिर्नरस्तम्भः ।

शृङ्गार

नर्कुटः—भङ्गतालः

गद्वयं लद्वयं गद्वयम् । पुनश्च गद्वयं लद्वयं गद्वयम् ।

ऽऽ ।। ऽऽ ऽऽ ।। ऽऽ नान्यतुम्बुरू

तुम्बुरुरस्मिन्ताले शम्यानिरन्तरेऽत्याह ।

नर्कुटकम्—प्राकृते मात्रावृत्तम्

य र न ग चतुर्मात्रिकः एकः ग ग

विरहाङ्कः

नर्कुटी—भङ्गतालः

नर्कुटवत्

नान्यः

नर्तः—रागः

नर्तरागो भवेत्पांशो द्विश्रुतिस्वरदुर्बलः ।

पञ्चमी.................मध्यमापकीर्तितः ।।

मोक्षः

मध्यमापञ्चमीजातो नर्ताख्यः कीर्त्यतेऽधुना ।

पञ्चमांशग्रहन्यासे मध्यमः काकलीयुतः ।।

मूर्छना पञ्चमान्येषु स्वरेष्वत्र विधीयते ।

प्रसन्नमध्यसंयुक्तस्तथा गान्धारपञ्चमौ ।

संचारिवर्ण इत्येष नर्ताख्योऽयं निरूपितः ।।

हरिः

नर्तकी

यौवनादिगुणोन्मत्ता नृत्तगीतविचक्षणा ।

सदा प्रगल्भा च तथा त्यक्तालस्या जितश्रमा ।।

समागतासु नारीषु रूपयौवनकान्तिषु ।

न दृश्यते गुणैस्तुल्या नर्तकी सा प्रकीर्तिता ।।

भरतः

—श्रुतिः

धैवतस्य द्वितीया श्रुतिः ।

पाल्कुर्कि-सोमः

नर्तननिर्णयः

पण्डरीक विट्ठलेन विरचितः । क्री. १५८०

नर्तनसम्प्रदायः

क्रमोऽधुना सम्प्रदायशास्त्रमेलनमुच्यते ।

अङ्गप्रत्यङ्गदृष्ट्यादिस्थानचारीप्रचारतः ।।

यान्युक्तानि पुरा तेषां करणानां कचित्कचित् ।

मेलनं देशरीत्या च नानाभङ्गीव्यवस्थया ।।

विद्वत्कविकलानाथस्तौर्यत्रितयतत्ववधीः ।

वक्ति व्यक्तं हि देवेन्द्रः सम्प्रदायं मनोरमम् ।।

तत्र पुष्पाञ्जलिः पूर्वं मुखचाली ततःपरम् ।

रागवाक्यानुगशब्दनृत्तं शुद्धगतिस्तदा ।।

रूपाणि च तथा ध्वाढः शब्दचालिरतःपरम् ।

सूडादिशब्दनृत्तं च शब्दव्याजापनर्तनम् ।।

ततः सूडादिगीतानां तदर्थाभिनयोचितम् ।

नृत्तं नानाविधं गीतप्रबन्धानां च नर्तनम् ।।

चिन्दुनृत्तं दरूनृत्तं कन्दराख्यमतः परम् ।

ततो द्रुपदसंज्ञं च नृत्तमेष क्रमोऽत्रहि ।

देवेन्द्रः

नर्तरागः—ग्रामरागः

शृङ्गारहास्ययोर्गेयो नर्तरागो मनीषिभिः ।

दुर्गशक्तिरिमं प्राह धस्य त्रिश्रुतितावशात् ।

षड्जग्रामेण संबन्धं धैवतीजातिहेतुतः ।।

कुम्भः

—रागः

अंशस्थापितदुर्बलपञ्चमगान्धारसप्तमोपेतः ।

मध्यमया सञ्जातो विज्ञेयो नर्तरागस्तु ।।

पञ्चमांशो मध्यमान्तो मध्यमाजातिसंभवः ।

नर्तरागस्तु विज्ञेयो दुर्बलद्विश्रुतिस्वरः ।।

कश्यपः

नर्तिका—(नाट) रागः

ग्रहांशन्यासषड्जा स्यात् भाषा नागुलनर्तिका

मद

नर्म—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

क्रीडार्थं विहितं यत्तु हास्यं नर्म ।

भरतः

क्रीडाविलोभनार्थं च इति भोजगृहीतं पाठान्तरम् । यथा—वेणीसंहारे भानुमत्याः हस्तात्पुष्पपतनं दृष्ट्वा राज्ञः परिहासवाक्यम् ।

भोजः

—कैशिक्यङ्गम्

आस्थापितशृङ्गारं विशुद्धकरणं निवृत्तवीररसम् ।
हास्यप्रवचनबहुलं नर्म त्रिविधं विजानीयात् ॥
ईर्ष्याक्रोधप्रायं सोपालंभकरणानुविद्धं च ।
आत्मोपक्षेपकृतं सविप्रलंभं स्मृतं नर्म ॥

भरतः

तत्र नर्मणः शृङ्गारस्थापकत्वम् । हासप्रधानतया हासः सूचयितुं परं वोपालब्धुं परहृदयं वा आक्षेप्यमिति त्रिधा । आत्मनः परकीयस्य चित्तस्योपक्षेपः आत्मसमीपकरणम् । यथा—फलकमुद्दिश्य वासवदत्तावाक्यं सहासं नर्म ईर्ष्यासूचकम् । शीतांशुर्मुखमित्यादि प्रिये इत्यादि च वचः उपालम्भं सहासं च । सुसंगताया हासवाक्यमुपक्षेपपरम् ।

अभिनवः

परापवादैः परुषैरश्लीलैश्च विवर्जितम् ।
शुद्धमन्तर्गताकूतं नर्म स्याच्छद्मगर्भकम् ॥

यथा—

आबुद्धगीतरभसाः कर्णोत्तंसितपल्लवाः ।
कामोत्सवे विलासिन्यः क्रीडन्त्यद्य पुरे पुरे ॥

आकूतछद्मगर्भहास्यप्रायैः वचनैः कान्तां हासयन् कोपं त्याजयामि इति । अन्ये पुनराहुः—

हासेच्छाभयभेदेन तन्नर्म त्रिविधं भवेत् ।
शृङ्गारोद्दीपनो यः स्यात्परिहासस्सविभ्रमः ॥
स्त्रीपुंसयोस्तु नर्मैतत् हास्यभेदव्यवस्थितम् ।
सन्ताड्य कुसुमैश्छन्नापीच्छयागत्य दर्शनम् ।
प्रियस्य नायिकायाति यत्तदिच्छाश्रयं भवेत् ॥

भयाश्रयमेव यथा-मेघगर्जनेन भीत्या नायकेन श्लिष्टा ।

सागरः

क्रीडाविवृद्धभणितिर्नर्म सर्वोपहासकृत् ।
एतदष्टादशविधं प्रोक्तं तत्तत्त्ववेदिभिः ॥
वचश्शुद्धं क्रियाशुद्धं रूपशुद्धं तथैव च ।
वाचानुरागकथनं वेषव्यतिकरं तथा ॥
चेष्टाव्यक्तिकरं चैव वागिच्छाप्रतिपादना ।
रूपेच्छाकरणं चेष्टास्पष्टीकरणमेव च ॥
वाग्भेदनं भेदरूपं क्रियाभेदनमेव च ।
वाग्भयं भयरूपी च चेष्टाभयकरं तथा ॥
वाग्भीत्यपरसंयोगी वेषभीत्यपराश्रयी ।
चेष्टा भयान्यसंयोगीत्येवमष्टादशात्मकम् ॥

सर्वेश्वरः

नर्मगर्भः—कैशिक्यङ्गम्

विज्ञानरूपशोभा धनादिभिर्नायको गुणैर्यत्र
प्रच्छन्नं व्यवहरते कार्यवशान्नर्मगर्भोऽसौ ॥
पूर्वस्थितौ विपद्येत नायको यत्र चापरस्तिष्ठेत् ।
तमपीह नर्मगर्भं विद्यान्नाट्यप्रयोगेषु ॥

भरतः

शृङ्गारोपयोगिभिः विज्ञानाद्यैः प्रच्छन्नं यत्र नायक आस्ते नवसमागमसिद्धये स नर्मगर्भः । नर्मोपयोगिनो विज्ञानाद्या गर्भीकृता इव प्रच्छन्नतया यत्रेति । यथा प्रच्छन्नरूपो नायकः सङ्केतस्थानं गच्छति

अभिनवः

यत्र प्रच्छाद्यात्मनो रूपं तत्कार्यनिष्पत्तये स्थीयते नर्मगर्भः ।
नरवाहनदत्तः प्रभावतीवेषमास्थाय मदनमञ्जुकां प्राप्तवान् ।

सागरः

नर्मदा—मेलरागः (नामनारायणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

नर्मद्युतिः—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

दोषप्रच्छादनार्थं तु हास्यं नर्मद्युतिः स्मृता ।
रतिर्नर्मकृता चैव द्युतिरित्यभिसंहिता ॥

इति पाठान्तरम् ।

भरतः

दोषो येनोक्तेन प्रच्छादयितुमिष्यते तस्यापि हास्यजनकत्वेन नर्म च सुतरां द्योतितं भवतीति नर्मद्युतिः । यथा – रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के विदूषकः चतुर्वेदी ब्राह्मण इव ऋचः पठितुं प्रवृत्ता इत्यभिहिते राज्ञा नावधारितम् । ततो विदूषकः दुर्लभजनानुराग इति पठति । अत्र हि मौर्ख्यात्कोपं छादयितुं दुर्लभजनेत्यादिवाक्यं राज्ञो हास्यजननम् । तत्र नर्मवद् द्योतितं भवति ।

अभिनवः

अन्ये तु नर्मजां धृतिं नर्मद्युतिमाहुः ।

यथा – सागरिकायाः–

इदानीमपि न विरमसीति, वाक्यम् । इदमङ्गं कामप्रधानरूपकेषु प्रयोज्यम् ।

रामचन्द्रः

क्रोधस्थापनाह्ववार्थं यद्धास्यं नर्मद्युतिर्मता

यथा – बालरामायणे-

जामदग्न्यं प्रति विश्वामित्रवाक्यम्

सिंगः

नर्मस्फुञ्जः—कैशिक्यङ्गम्

नर्मस्फञ्ज इति नामान्तरम्।

नवसङ्गमसंभोगो यत्र जायेत सुभ्रुवः।

नर्मस्फञ्जो ह्यसौ ज्ञेयस्त्ववसानभयानकः॥

यथा-

राजा सहासहदेव्या प्राप्तोऽन्तःपुरयोषिता।

द्वयोरप्यनयोः कष्ठं प्राप्तं कृच्छ्रात्समापितम्॥

सागरः

अयं शब्दो नर्मस्पन्दः नर्मस्फञ्ज इति च पठ्यते।

नवसंगमसंभोगो रतिसमुदयवेषवाक्यसंयुक्तः।

ज्ञेयो नर्मस्फुञ्जो ह्यवसानभयात्मकश्चैव॥

भरतः

नवसङ्गममात्र एव संभोगो यत्र। कथं तस्य सङ्गमस्य संभोगत्वमित्याह। रतिसमुदयेति। रतेराख्योऽन्यास्थाबन्धरूपायाः समुदयः स्फुटत्वं यस्तादृशेन वेषेण वाक्येन वा योगो यत्र। अवसाने च भयम्। पूर्वनायिकाकृतम्। यथा – रत्नावल्यां राज्ञः सागरिकायाश्च नर्मणः स्फुञ्जो विघ्न इत्यर्थः।

अभिनवः

नर्मस्फोटः—कैशिक्यङ्गम्

गुप्तेन काचिद्व्यवहरन्ती नायिकया आगत्य प्राप्ता। अकिञ्चित्कुर्वाणेव तूर्णीं स्थिते नायके शङ्काभयपरा लज्जार्ता यत्र कन्या भवति स नर्मस्फोटः।

सागरः

विविधानां लवैर्लवैर्भूषितो बहुविशेषैः।

असमग्राक्षिप्तरसो नर्मस्फोटस्तु विज्ञेयः॥

भरतः

विविधा भावाः भयहासहर्षत्रासरोषाद्याः। लवैर्लवैरित्यत एव भयादीनां अंशेन भावात्। स्थापित्वानुपगमात् भयानकहास्यरौद्रादिरसतापत्तिर्न संभवति। शृङ्गारस्तु पूर्व एव। यस्य कृते इति सुसंगतोक्तो हास्यलवः। न हास्यो रसः। कस्यकृतेऽहमत्रागता इति सागरिकोक्तौ रौद्रलवः। न तु रौद्ररसः। नर्मण इति तदुपलक्षितस्य शृङ्गारस्य स्फोटो वैचित्र्यम्। चमत्कारोल्लासकृतस्फुटत्वं यत्रेति।

अभिनवः

नलिनी—मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिक एकः द्वौ पञ्चमात्रिकौ ज एकश्चतुर्मात्रिकः।

विरहाङ्कः

नलिनीपद्मकोशौ—नृत्तहस्तौ

व्यावृत्तिक्रियया यत्र पद्मकोशौ करौ यदा।

आश्लिष्य स्वस्तिकीभूय मिथस्स्यातां पराङ्मुखौ॥

तदाख्यौ नलिनीपद्मकोशावथ परेऽन्यथा।

पद्मकोशाभिधौ हस्तावितरेतरसम्मुखौ॥

मणिबन्धसमायुक्तौ भूत्वा प्राप्तौ पृथग्यदा।

व्यावृत्तौ परिवृत्तौ च तदैताविति मेनिरे॥

व्यावृत्तिपरिवृत्तिभ्यां करौ चेत्पद्मकोशकौ।

जानुनोर्निकटं प्राप्ताविमौ केचित्तदा जगुः।

इमौ कीर्तिधरः प्राह पद्मवर्तनिकामपि॥

अशोकः

—ध्रुवावृत्तम् (अष्टाक्षरम्)

यदि खलु पञ्चगकं पुनरपि चान्त्यतमम्।

गुरुचरणे तु भवेद्भवति हि सा नलिनी॥

नजलगाः पुलिनतलंगणये—

भरतः

—ध्रुवावृत्तम्

लघुनी गुरुच, द्विगुणं यदिचोच्चरणे चरणे, कथिता नलिनी॥

पवणाहतका। पवनाहतकाः।

भरतः

नवक्रीडः—देशीतालः

विधातव्यं नवक्रीडे विरामान्तं द्रुतद्वयम्।

० ०̇

नन्दी

नवग्रहम्—अङ्गुलिभूषणम्

माणिक्येण सरागेण मौक्तिकेन सुशोभिना।

प्रवालेनातिरम्येण तथा मरकतेन च॥

पुष्यरागेण वज्रेण नीलेन परिशोभिना।

गोमेधिकेन रत्नेन वैडूर्येण विनिर्मितम्॥

रत्नैर्नवग्रहस्थानैर्नवभिः परिकल्पितम्।

नवग्रहमिति ख्यातमङ्गुलीयकमुत्तमम्॥

सोमेश्वरः

नवनन्दनः—देशीतालः

गुरुद्वन्द्वं लगौ नश्च लद्रुतौ नवनन्दने।

सार्धाष्टमात्रा।

तालप्रस्तारः

नवनीतम्—मेलकर्ता

स रि ग ० ० ० म प ० ध नि ० स.

मञ्ज

नवपत्रिका—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

प्रथमवर्षणप्ररूढनवतृणाङ्कुरासु स्थलीषु शाद्वलमभ्यर्च्य भुक्तपीतानां कृत्रिमविवाहादिक्रीडा नवपत्रिका।

भोजः

नवमनोहरी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स.

(अव) स नि प म रि स.

मञ्ज

नवरत्नः—प्रबन्धः

नवरत्नप्रबन्धोऽसौ नवखण्डैश्च मण्डितः।
वर्णनं नवरत्नानां तावद्भिस्तालरागकैः।
षडङ्गान्यपि तत्र स्युः नेतृनाम्ना विराजितः॥

श्रीकण्ठः

नवरत्नमुखम्—चालकः

अत्र सङ्करसंसृष्टिरूपेण नव वा दश।
विश्लिष्टवतितादींस्तु चालकान् प्राक्प्रयुज्य च॥
ततो धम्मिल्लपर्यन्तं करावुद्यम्य लोलितौ।
तदनु स्वस्तिकीकृत्यापराङ्गवलितावपि॥
भूतलाभिमुखौ कुर्यादथैतौ मण्डलभ्रमे।
क्रमेण युगपद्वा तत्कालीनक्रियोचितम्॥
आविद्धावपविद्धौ च विधाय लुठिताङ्गुली
ततः करौ स्वस्वपार्श्वे स्यातामान्दोलिताञ्चितौ
तं चालकं प्रशंसन्ति नवरत्नमुखाभिधम्।

वेमः

नवरत्नविलासः—मेलरागः

(आ) स ० रि ० ० म ० प ० ० नि ० स.

(अव) स ० नि ध ० ० ० म ० ग रि ० स.

मेललक्षणम्

नवरसकन्नडः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध स

(अव) स नि ध म ग रि स

मञ्ज

नवरोज्—मेलरागः

नवरोजौ श्रुतिं हित्वा गीयते वैणिकैः पुनः।
शङ्कराभरणमेलजोऽयं रागः।

परमेश्वरः

नवरोजुः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) प ध नि स रि ग म प प.

(अव) म ग रि स नि ध प प.

मञ्ज

नवलतिका—संगीत शृङ्गाराङ्गम्

यत्र कस्ते प्रिय इति पृच्छद्भिः पलाशादिनवलताभिः प्रियजनो हन्यते सा नवलतिका।

भोजः

नवरसः—मेलरागः (गवाम्भोधिमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि ध स.

(अव) स नि ध म ग स.

मञ्ज

नाकजयन्ती—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म ध नि प स.

(अव) स नि प म ग रि स.

मञ्ज

नागकृतिः—क्रियाङ्गरागः

क्रियाङ्गद्वितयं भावकृतिर्नागकृतिस्तथा।
लक्ष्यमार्गाप्रसिद्धत्वान्न सम्यगिह लक्षितम्॥

कुम्भः

नागक्रिया—रागः

न्यासांशग्रहसप्तम..............गधरितारा च।
आन्दोलितादिगमका षड्जे मन्द्रा च नागकृतिः॥

नान्यः

सप्तमांशग्रहन्यासा समन्द्रान्दोलितस्वना।
धैवतर्षभगान्धारा ज्ञेया नागकृतिस्सदा॥

याष्टिकः

नागगान्धारः—रागः

गान्धारीपञ्चमीजातो नागगान्धार उच्यते
गान्धारांशग्रहन्यासः षड्जाल्पः काकलीयुतः॥
सावरोही प्रसन्नान्तो धैवतस्तारमन्द्रयोः।
नागगान्धारलक्ष्मैवं निर्णीतं दत्तिलादिभिः॥

नन्दयन्तीपञ्चमीभ्यां नागगान्धारसंज्ञकः।
पञ्चमांशोऽन्तगान्धारः पूर्णस्स्यात्सप्तभिस्स्वरैः॥

मोक्षः

नागगान्धारी—मेलरागः (गौरीमनोहरीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प ध नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि ग स.

मञ्ज

नागचरः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स म प ध नि ध नि स.
(अव) स नि ध नि म ग रि स.

मञ्ज

नागध्वनिः—रागः
अनन्तरं टक्करागसंभवा वेगरञ्जिका।
तदङ्गभूतो रागस्स्यात् नागध्वनिसमाह्वयः॥
षड्जन्यासांशसहितो हीनधैवतपञ्चमः।
नागध्वनिरिति प्रोक्तो नारदेन महर्षिणा॥

हरिः

षड्जांशः कम्पितः स्थाने पञ्चमर्षभवर्जितः।
गान्धारमध्यमाधिक्यो रागो नागध्वनिः स्मृतः॥

सोमेश्वरः

न्यासांशग्रहपञ्चमः समरवो मध्ये तथा पञ्चमे
गान्धारर्षभनिस्वने बल्युतः कार्मारवीसंभवः।
मन्द्रस्थानगावद्धपञ्चमरवः पूर्णस्स्वरैस्सप्तभिः
षड्जेच प्रवरध्वनिस्तु कथितो नागध्वनिर्धीवरैः॥

नान्यः

षड्जव्याप्तिः पञ्चमांशो ग्रहन्याससमाधिकः।
मन्द्रस्वरगध..श्च पूर्णो नागध्वनिर्भवेत्॥
एतैरभिहितैस्सम्यग्विशेषैरुपलक्षितः।
भिन्नतानवदस्यापि रूपकालापसम्पदः॥

मतङ्गः

—भाषाङ्गरागः
टक्काङ्गवेगरञ्ज्यङ्गं त्रिषड्जा धपवर्जिता।
नागध्वनी रसे वीरे गेया वर्षासु सर्वदा॥
त्रिषड्जा। न्यासांशग्रहेषु षड्जेत्यर्थः।

भट्टमाधवः

—रागः
वेगरञ्जी विभाषाया टक्करागसमुद्भवा।
नागध्वनिस्तदङ्गं स्यात् षड्जांशन्याससंयुता।
धपाभ्यां वर्जिता नित्यं रसे वीरे नियुज्यते॥

जगदेकः

—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स ग रि ग म ग म प ध नि ध प नि ध नि प ध नि स
(अव) स नि ध नि ध प म ध प म रि ग म ग रि ग स

वेमः

—रागः
नागध्वनिं टक्कभाषाङ्गं षड्जन्यासग्रहांशकम्।
धपत्यक्तं रसे वीरे श्रीहम्मीरस्समादिशत्॥

हम्मीरः

—रागः
नागध्वनिर्धपत्यक्ता सत्रया भाषया तता।

मदः

नागनन्दिनी—मेलकर्ता (रागः)
स ० रि ० ग म ० प ० ० ध नि स.

मञ्ज

नागपञ्चमः—(शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)
(आ) स ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

नागपाशः—वर्णालङ्कारः
नागपाशस्स यत्रैकं गीत्वा स्वरचतुष्टयम्।
अवरुह्य स्वरयुगं पुनर्गेयं चतुष्टयम्॥

यथा-स रि ग म प स रि ग म रि ग म प म रि ग म प इत्यादि। व्युत्क्रमेण तु म ग रि स स रि म ग रि स इत्यवरोहणाच्च उभावपि नागपाशौ।

संगीतसरणिः

नागबन्धम्—उत्प्लुतिकरणम्
स्यादपसरणस्यान्ते नागबन्धवदासनम्।
यत्र तन्नागबन्धाख्यं करणं तद्विदो विदुः॥

वेमः

नागबन्धः—नृत्तबन्धः
योऽस्मिंस्तृतीयपङ्क्तेस्तु द्वितीयं स्थानमाश्रिता।
नर्तकी तु द्वितीयस्याः प्रथमं स्थानमाश्रयेत्॥
ततः प्रथमपङ्क्तेस्तु क्रमात्स्थानचतुष्टयम्।
प्राप्य तुर्यं द्वितीयायाः तृतीयस्यास्तृतीयकम्॥
क्रमाद्व्रजेदेवमन्या चरेद्विनिमयेन च।
नागबन्धं समाचष्ट तं सङ्ग्रामधनञ्जयः॥

वेमः

—हस्तपाटः
गाढबन्धशब्दे द्रष्टव्यम्।
प्रत्येकं पततो हस्तौ वाद्यपुष्करयोर्यदा।
वेपर्यासेन वा सोऽयं नागबन्ध इति स्मृतः॥

वेमः

ननगिड किटतकि किटतकि ननगिड ननगिड ननगिड किटतकि ननकिट किटतकि ननगिड किटतकि किटतकि ननकिट किटतकि। नागबन्धो भवेदष्टमात्रामिस्सहितस्तदा।

पार्श्वदेवः

नागबन्धवर्तना

नाममात्रप्रसिद्धा।

कल्लिनाथः

नागबन्धहस्तः

सर्पशीर्षौ स्वस्तिकौ चेन्नागबन्ध इति स्मृतः।
पार्श्वभागे त्वयं हस्तो निकुञ्जादि निरूपणे ॥
सर्पोजां दम्पतीभावे सोऽयं हस्तो मुखस्थले।
अथर्वणस्य मन्त्रेषु इन्द्रजालनिरूपणे।
सर्वाङ्गेषु प्रचलितो गन्धादीनां विलेपने ॥

विनायकः

नागबन्धा—गतिः

इतस्ततः परावृत्त्या नागबन्धा च तादृशी।

देवणः

नागबन्धम्—देशीस्थानम्

यत्र चोपविशेद्वामपादस्याकुञ्चितस्य तु।
ऊरौ दक्षिणपादस्य जङ्घान्तु विनिवेशयेत्।
स्थानकं नागबन्धाख्यं तदाहुर्नृत्तवेदिनः ॥

वेमः

नागमालिनी—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स ध नि ध प म ग म रि स.

मञ्ज

नागयक्षकः—तानः

प-लोपः — षाडवः
स नि ध म ग रि.

कुम्भः

नागवराटी—मेलरागः

अथ नागवराट्यां तु मस्तु तीव्रतरो भवेत्।
कोमलो धैवतः प्रोक्तो गधावुद्ग्राहकौ स्मृतौ ॥
द्वितीयप्रहरोत्तरगेया।

नागवराली—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) नि स रि ग म प ध.
(अव) प म ग रि स नि स.

मञ्ज

नागवरालीरागध्यानम्

वीणानागस्वरोद्भासहस्तां कवचधारिणीम्।
किरीटराजितां नीलां ध्याये नागवरालिकाम् ॥

रागसागरः

नागशीला

तीक्ष्णवासाग्रदशना सुतनुस्ताम्रलोचना।
नीलोत्पलसवर्णा च स्वप्नशीलातिकोपना ॥
तिर्यग्गतिश्छलारंभा बहुबिम्बातिमानिनी।
गन्धमाल्यादिनिरता नागसत्वाङ्गना स्मृता ॥

भरतः

नागसञ्जीविनी—मेलरागः (कीरवाणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स
(अव) स नि ध प म ग रि स

मञ्ज

नागस्वरः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म ध नि प स.
(अव) स ध नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

नागस्वराली—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध स.
(अव) स ध प म ग स.

मञ्ज

नागहिन्दोलः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म ध म प ध नि स
(अव) स नि प ध प म ग रि ग म रि स

मञ्ज

नागापसर्पितम्—करणम्

रेचितौ तु करौ यत्र हंसपक्षौ धृतभ्रमौ।
चरणौ स्वस्तिकीभूय विच्युतौ परिवाहितम् ॥
शिरश्चेत्तरुणे यत्स्यान्मदे नागापसर्पितम्।
मत्तल्लियोगतः पादौ स्खलितावपसर्पितौ
उररीकुरुतो भट्टतण्डुकीर्तिंधराविह ॥

ज्यायनः

नागेन्द्रमल्लः

नागेन्द्रसङ्गीतकर्ता। ज्योतीपुरसंस्थानाधिपतिः। प्रायशः वर्षशतत्रयपूर्वकालः स्यात्।

नागेन्द्रसङ्गीतम्

नागेन्द्रमल्लकृतम्। विच्छिन्नोऽयं ग्रन्थः। अत्र नृत्तविषये बहवो नूतनसंप्रदाया दृश्यन्ते।

नाटः—हस्तः

नाटाभिधानरागे तु सूचिरेवं प्रयुज्यते।

शृङ्गारः

—मेलकर्ता

बर्हीशधेनुगिरिशाजसुमध्यपञ्च-
काकल्यमल्पहरिरेवमथावरोहे
गान्धारवर्जमपि राजति नाटरागे
संपूर्णषाडवगणे गणितस्तु पूर्वैः ॥

समपाः शुद्धाः । रिः षट्श्रुतिः । गस्साधारणः । अल्पधैवतः । काकलिनिः ।

परमेश्वरः

-रागः

नाटो निशि शुचौ वीरे षड्जांशश्च मधोत्कटः ।

नारायणः

-मेलरागः

रिस्तु तीव्रतरो यस्मिन्गान्धारस्तीव्रसंज्ञकः ।
धस्तु तीव्रतरः प्रोक्तो निषादस्तीव्रनामकः ।
अवरोहे धगौ न स्तो नाटे रिस्वरमूर्छना ॥

सायं गेयः

अहोबिलः

नाटकम्—रूपकभेदः

प्रख्यातवस्तुविषयं प्रख्यातोदात्तनायकं चैव ।
राजर्षिवंशचरितं तथैव दिव्याश्रयोपेतम् ॥

नानाविभूतिभिर्युतमृद्धिविलासादिभिर्गुणैश्चैव ।
अङ्कप्रवेशकाढ्यं भवति हि तन्नाटकं नाम ॥

नृपतीनां यच्चरितं नानारसभावचेष्टितं बहुधा ।
सुखदुःखोत्पत्तिकृतं भवति हि तन्नाटकं नाम ॥

प्रकरणनाटकविषये पञ्चाद्या दश पराभवन्त्यङ्काः ।
काव्यश्लेषैर्बहुभिर्यथारसं नाट्यतत्त्वज्ञैः ॥

न महाजनपरिवारं कर्तव्यं नाटकं प्रकरणं वा ।
ये तत्र कार्यपुरुषाश्चत्वारः पञ्च वा ते स्युः ॥

काव्यं गोपुच्छाग्रं कर्तव्यं कार्यबन्धमासाद्य ।
ये चोदात्ता भावास्ते सर्वे पृष्ठतः कार्याः ॥

सर्वेषां काव्यानां नानारसभावयुक्तियुक्तानाम् ।
निर्वहणे कर्तव्यो नित्यं हि रसोद्भुतस्तज्ज्ञैः ॥

भरतः

इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम् ।
चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम् ॥
पञ्चावस्थाभिनिष्पन्नैः पञ्चभिस्सन्धिभिर्युतम् ।
वृत्तिवृत्यङ्गसंपन्नं पञ्चार्थप्रकृतिक्षमम् ॥
महारसं महाभोगमुदात्तवचनान्वितम् ।
महापुरुषसंचारं साध्वाचारजनप्रियम् ॥

सुश्लिष्टसन्धिसंयोगं सुप्रयोगं सुखाश्रयम् ।
मृदुशब्दाभिधानं च गुणालङ्कारभूषितम् ॥

सन्ध्यन्तरैकविंशत्या चतुष्षष्ट्यङ्गसंयुतम् ।
लक्षणैश्च चतुष्षष्ट्या युक्तं कुर्वीत नाटकम् ॥

भरतः

पञ्चावस्थाः । पञ्चसन्धयः वृत्तिवृत्यङ्गानि अर्थप्रकृतयः, नाट्यालङ्काराः षट्त्रिंशत् । एकविंशतिसन्ध्यन्तराणि, चतुष्षष्ट्यङ्गानि । तेषां लक्षणं तत्तत्स्थाने द्रष्टव्यम् । त्रिलोचनस्तु—"अथ किन्नाम नाटकं, देवादीनां पूर्ववृत्तानुचरितम् । यदाह—

देववृत्तानुकथनं तथा दिव्याश्रयोत्थितम् ।
राजर्षिमान्यचरितं कल्पितं नाटकं विदुः ॥" इत्याह ।

देवतानां मनुष्याणां राज्ञां लोकमहात्मनाम् ।
पूर्ववृत्तानुचरितं नाटकं नाम तद्भवेत् ॥

भरतः

तन्नाटकं मिश्रं कर्तव्यम् । उत्तमाधममध्यमपात्राणां भाषाभिः मिश्रं कर्तव्यम् । नाटकादीन्येतानि भारतं वर्षमधिकृत्य कर्तव्यानि यत्रैव सुखदुःखयोः संभवः ।

अङ्कमानोदाहरणम्– नागानन्दं पञ्चाङ्कम् । षडङ्कं दृश्यते लोके रामाभ्युदयनाटकम् । शाकुन्तलादि सप्ताङ्कं, अष्टाङ्कं नलविक्रमम् । देवीपरिणयस्तत्र नवाङ्कं नाटकं स्मृतम् । बालरामायणं नाम दशाङ्कं नाटकं स्मृतम् । कुन्दमालानाटकं षष्ठाङ्कम् । चण्डकौशिकं पञ्चाङ्कं मारीचवञ्चनं च । वेणीसंहारं षडङ्कम् । नाटकलक्षणे पञ्चाङ्कान्न्यूनं दशाङ्कादधिकं नास्तीत्यङ्कनियमः । महानाटके षोडशाङ्काः । भासनाटकानि एकाङ्कद्व्यङ्कत्र्यङ्कानि सन्ति । यथा– कर्णभारदूतघटोत्कचोरुभङ्गपञ्चरात्रादिषु वैलक्षण्यं दृश्यते । महानाटकं तु केवलं नानानाटकेभ्यः पात्राणां वचनान्येकत्र संभृतानि । तानि कथासन्दर्भेण षोडशधा विभक्तानि । तन्महानाटकं नाटकलक्षणस्य लक्ष्यत्र भवति । भासस्य न्यूनाङ्कनाटकेषु भारतकथायुक्तानि पञ्चरात्रप्रभृतीनि चन्द्रककविना विरचितानीति केचन मन्यन्ते । चन्द्रकस्तु भारतकथां तत्र तत्र विभज्य बहूनि नाटकानि एकाद्यङ्कानि चकारेति काश्मीरदेशेतिहासाद् ज्ञायते । भासीयान्यनाटकेषु लक्षणपुष्टिरस्ति । यथा— स्वप्नवासवदत्तम् ।

प्रख्यातराजर्षिवृत्तमिति नाटके नियमोऽस्ति । तत्कथं प्रबोधचन्द्रोदयादिषु युज्यते । तेषु गुणा दोषाश्च श्रद्धा मोहः विरक्तिः पुरुषः कामः धर्मः विद्या अविद्या चैतन्यं इत्यादयः पदार्थाः

पात्राणि भवन्ति। ते कथं राजर्षय इति सन्देहः। तादृशानि कथं नाटकानीति विद्वद्भिरुक्तम्। तज्जातीयं रूपकं नाटक एवान्तर्भाव्यम्। नाटकलक्षणस्य तेषु क्वचिदप्यभावान्नाटकन्तर्भावः अयुक्त इति बहवः।

गौणनाटकविभागे बहूनि नाटकानि सन्ति। यथा— अश्वघोषकृतं राजपुत्रीयम्। तस्मिन् बौद्धधर्मान् पात्ररूपेण परिकल्प्य बुद्धमहिमा वर्ण्यते। जयन्तभट्टकृतागमडम्बरे बौद्धक्षपणककापालिकनीलाम्बरचार्वाकमीमांसकतार्किकाचार्याः स्वस्वमताचारान्प्रशंसन्ति। तन्नाटकमिति जयन्त आह। प्रबोधचन्द्रोदय, मोहपराजय, सङ्कल्पसूर्योदय, पूर्णपुरुषार्थचन्द्रोदय, चैतन्यचन्द्रोदयादीनि बहूनि सन्ति। येषु धर्माः गुणाश्च पात्राणि सन्ति।

अनुमितिपरिणयः,सपिण्डीकरणविधिः-इत्यादिरूपकेषु केवलं शास्त्रचर्चा पात्रवाक्यैर्वर्णितास्ति। ऐतेषां नाटकत्वं केवलं गौणतया वक्तव्यम्।

सुबन्धुमते नाटकलक्षणम्-

सुबन्धुर्नाटकस्यापि लक्षणं प्राह पञ्चधा।
पूर्णं चैव प्रशान्तं च भास्वरं ललितं तथा

समग्रमिति विज्ञेया नाटके पञ्च जातयः।
उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम्।
एतान्यङ्गानि कार्याणि सर्वनाटकजातिषु॥

(पूर्णादिपञ्चजातीनां लक्षणं प्रत्येकं तत्र तत्र लिखितम्)

शारदातनयः

मातृगुप्तमतम्-

यथारम्भः प्रयत्नश्च प्राप्तिसंभव एव च।
नियता च फलप्राप्तिः फलयोगश्च पञ्चमः॥

एताः पञ्चावस्थाः।

नाटके पञ्चसन्धयः। मखप्रतिमुखगर्भविमर्शनिर्वहणानि। भरतमतेप्येतानि तुल्यानि। तेषामङ्गानि भरतमते चतुष्षष्टिः। मातृगुप्तमते पञ्चदश। भरतेनानुक्तान्येवैतानि। मुखसन्धौ आरंभः हेतुचिन्तनं साध्योपगमनमिति त्रीण्यङ्गानि। प्रतिमुखे संपत्तिः प्रसरः चित्तसाधनसंबन्ध इति त्रीणि। गर्भे योग्यता सिद्धिदर्शनं मित्रसंपत् इति त्रीणि। विमर्शे नाशः सविघ्नता पुनर्बीजसंपत्तिः। निर्वहणेऽर्थसंपत्, सिद्धिः, निर्वाहः। मुखादिसन्धयः कार्यस्य, साधकः साधनं साध्यं सिद्धिः संभोगः इति पञ्चावस्थाः साध्यादिपञ्चकमिति नाम्ना व्यवह्रियन्ते।

नाटकगेयलक्षणम्

तुम्बुरुकृतम्। एकः प्राकृतग्रन्थः आक्षिप्तिकादिलयताललक्षणो विद्यते। सोऽत्यल्पपरिमितः। तस्यान्ते "गान्धव्वरायतुम्बुरुणा नाडकगेयस्स लक्खणं एदं" इति विद्यमानत्वात् तुम्बुरु नाटकमेव नाटकगेयलक्षणमित्यूहितुमवकाशोऽस्ति। विक्रमोर्वश्यां मत्तावस्थायां पुरूरवसोक्तानामाक्षिप्तिकादिगीतानां लक्षणमात्रास्ति।

नाटकप्रियः—मेलकर्ता (रागः)

स रि ० ग ० म ० प ० ध नि ० स

मञ्ज

नाटकरत्नकोशः

सागरनन्दिकृतः। सङ्गीतराजस्यापि रत्नकोशरूपेण विभागाः सन्ति।

नाटकीया

ग्रहमोक्षलयज्ञा च रसभावविभाविका।
परभावेङ्गितज्ञाच आचार्यानुगता तथा॥
चतुराभिनयज्ञाना चोहापोहविचक्षणा।
निपुणा भाण्डवाद्येषु नाटकीया प्रकीर्तिता॥

भरतः

नाटकुरञ्जी—मेलरागः

काम्भोजीमेलजोऽयं रागः।

अथ नाटकुरञ्ज्याः स्यादारोहे मेषवर्जनम्।
पिकवक्रमथान्यत्र त्यजेदृषभपञ्चमौ॥

आरोहे गोवर्ज्याः। पञ्चमस्य वक्रा गतिः। अवरोहे रिपौ वर्ज्यौ।

परमेश्वरः

—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग स.

नाटकुरञ्जीरागध्यानम्

नायकोष्ठगतवामकराग्रां
तस्य हस्तयुतनीलकचाग्राम्।
दक्षिणेन च करेण चपेटां
चिन्तयामि खलु नाटकुरञ्जीम्॥

रागसागरः

नाटनारायणी—रागः

धांशन्याससमायुक्ता तारे गान्धारभूषिता।
पमन्द्रा परिपूर्णा च ककुभाच्च समुत्थिता।
करुणे विनियुक्तेयं नाटनारायणाभिधा॥

जगदेकः

नाटरागध्यानम्

घनाश्वरोहिणं कृपाणखेटधारिणं
धनुश्शराग्रहस्तमद्भुतप्रतापमुग्रशेखरम् ।
युधिप्रचारिणं कबन्धसंवृतं दयापरं
सदा भजामि नाटरागचन्द्रमौलिशेखरम् ॥

रागसागरः

नाटा—रागः

षड्जांशकग्रहन्यासा संपूर्णा च समस्वरा ।
तथा तारा च मन्द्रा च यावद्गान्धारपञ्चमौ ।
भाषाया मञ्जरी तस्य अङ्गं नाटाभिधीयते ॥

जगदेवः

अस्य केरलभाषाव्याख्याने गान्धारपञ्चमौ प्रवेश्यावित्युक्तम् ।

नाटिका—रागः

ग्रहांशन्यासषड्जा स्यात्संपूर्णा नाटिका मता ।
प्रथमा मूर्छना ज्ञेया गमकैर्बहुभिर्युता ॥

दामोदरः

—रूपकम्

लक्ष्यते नाटिकाप्यत्र मिश्रवस्तुसमाश्रया ।
तत्र वस्तुप्रकरणान्नाटकान्नायको नृपः ॥

प्रख्यातो धीरललितः शृङ्गारोऽङ्गी सलक्षणः ।
देवी तत्र भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥

गम्भीरा मानिनी कृच्छ्रात् तद्वशान्नेतृसङ्गमः ।
प्राप्या तु तादृशी मुग्धा दिव्या वातिमनोहरा ॥

अन्तः पुरातिसंबन्धादासन्ना श्रुतिदर्शनैः ।
अनुरागो नवावस्थो नेतुस्तस्याप्यथोत्तरम् ॥

नेता तत्र प्रवर्तेत देवीत्रासेन शङ्कितः ।
कैशिक्यङ्गैश्चतुर्भिश्च युक्ताङ्कैरिव नाटिका ॥

अमृतानन्दी

सभेदा कैशिकी यत्र शृङ्गारद्वयमुज्वलम् ।
चतुरङ्कं सहासं च नाटकं नाटिकां विदुः ॥

स्त्रीप्राया चतुरङ्का ललिताभिनयात्मिका सुविहिताङ्गी ।
राजोपचारयुक्ता प्रसादनक्रोधसंयुता चापि ॥
नायकदूती देवी परिजनवती नाटिका ।

सभेदेति । नर्म नर्मगर्भ नर्मस्फोट नर्मस्फञ्जाः । शृङ्गारद्वयं संभोगविप्रलम्भौ । सहासमिति । विदूषकयुतम् । अविमर्शहीनं सन्धिचतुष्कम् । अन्तःपुरे कथमपि निवेशितकन्यापरिणयविधियुक्ता धीरललिता देवी । तस्याः क्रोधः तस्या एव राज्ञः प्रसाधनं स्वाधीनभर्तृकाविषयः । कन्याविषये संभोगविप्रलम्भौ कार्यौ । येनास्या उत्कण्ठिता विरहिणी लास्यादयश्च दर्शयन्ते । राजा च भार्याजितः । नायिकयैव भर्तुरभ्युदयिनः अन्तःपुरे किं ते करोमीत्यभिधाय संहारः कर्तव्यः । निदर्शनं प्रामेयी रत्नावली ।

सागरनन्दी

नाटी—मेलरागः (चलनाटमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स नि स .
(अव) स नि प म रि स .

मञ्ज

नाट्यम्—शिल्पकाङ्गम्

विजित्य पृथिवीं सर्वामित्यादौ तद्विलोक्यते
नाट्यं स्वपौरुषोत्कर्षविशेषस्य प्रतिपादनम् ॥

शारदातनयः

उदाहरणस्य समानं वाक्यं कर्णभारनाटके कर्णोक्तं लभ्यते । वैशारद्यनामकं शिल्पाङ्गमुक्तं सागरनन्दिना । तल्लक्षणं तु आत्मनः पौरुषप्रतिपादनं वैशारद्यम् । यथा—रामाभ्युदये क्षपानलेत्यादि वालिवचनम् ।

सागरः

नाट्यमनुकरणं ।

अवस्था या तु लोकस्य सुखदुःखसमुद्भवा ।
तस्यास्त्वभिनयः प्राज्ञैः नाट्यमित्यभिधीयते ॥

इति भरतोक्तम् । सागरनन्दी

नट चरिते इत्यस्मादुणादिः ।

योऽयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखसमन्वितः ।
सोऽङ्गाद्यभिनयोपेतो नाट्यमित्यभिधीयते ॥

भरतः

अयमिति । प्रत्यक्षकल्पानुव्यवसायविषयो लोकप्रसिद्धः सत्यासत्यादिविलक्षणत्वात् यच्छब्दवाच्यो लोकस्य सर्वस्य साधारणतया स्वत्वेन भाव्यमानश्चर्व्यमाणोऽर्थो नाट्यम् । स च सुखरूपेण विचित्रेण समनुगतो न तु तदेकात्मा । तथाहि—रतिहासोत्साहविस्मयानां सुखस्वभावत्वं । तत्र तु चिरकालव्यापिसुखानुसन्धिरूपत्वेन विषयौन्मुख्यप्राणतया विषयाशंसाबाहुल्येनापायभीरुत्वाद् दुःखांशानुवेधो रतेः । हास्यस्य सानुसन्धानस्य विद्युत्सदृशाल्पदुःखरूपसुखानुगतात् उत्साहस्य तात्कालिकदुःखायासरूपनिमज्जनानुसन्धिना यदि भावि बहुजनोपकारि चिरतरकालभावि सुखसमीचिकीर्षात्मना सुखरूपता, विस्मयस्य निरनुसन्धानतटित्तुल्यसुखरूपता, क्रोधभयशोकजुगुप्सानां तु

दुःखस्वरूपता। तत्र चिरकालदुःखानुसन्धिप्राणः विषयगतामभिलाषितानां भावनाकाङ्क्षाप्राणतया सुखदुःखानुवेधवान्क्रोधः। निरनुसन्धितात्कालिकदुःखप्राणतया तदपगमाकाङ्क्षोत्प्रेक्षितसुखानुसंभिन्नं भयम्। द्वैकालिकः स्वाभीष्टविषयनाशजः प्राक्तनसुखस्मरणानुविद्धः सर्वथैव दुःखरूपःशोकः। उत्पाद्यमानदुःखानुसन्धानजीवितविषयात्पलायनपरायणरूपान्निषिद्ध्यमान शङ्कितसुखानुविद्धा जुगुप्सा। समस्ततत्पूर्वदुःखसङ्क्षयसंस्मरणप्राणितः संभावितततदुपरमबहुलसुखमयो निर्वेदः। एवं व्यभिचारिप्रभृतिष्वपि संवित्स्वभावा सुखादय इति च दर्शनेन तत्स्वभावात्' अन्ये त्वत्र तद्वेदनरूपत्वमेव तेषां मन्तव्यम्। एवं लौकिकाः ये सुखदुःखात्मानो भावाः तत्सदृशः तत्संस्कारानुविद्धो नाट्यलक्षणोऽर्थः समुदायरूपः तस्यैव भागानुसमयः आङ्गिकादयोऽभिनयाः प्रत्यक्षसाक्षात्कारकल्पलौकिक सम्यङ्मिथ्याज्ञानादिरूपस्यैव भावाः, अङ्गादयो रत्यादिविलक्षणास्वादपर्यायप्रतीत्युगयोगिनः। अत एवाभिमुख्यनयनहेतुत्वात्, अन्यलोक शास्त्रप्रसिद्धेनाभिनयशब्देन व्यपदेश्याः। तथो अङ्गानि शाखानृत्तगीतानि आदयः प्रधानाः येषां ते अङ्गादयः। व्यभिचारिणो भावाः आदयो हेतुरूपाः विभावाः अनुभावाः एते रसाभिमुख्यनयनहेतवः। तैरुपेतः उपसमीपं इतः संविद्दर्पणमभिसङ्क्रान्तः एवं भूतोऽर्थो नाट्यम्। नटनीयं नर्तनीयं नर्तनं तथा च गमनीयं यत्नेन स्वरूपतो हृदयेनानुप्रवेष्टव्यं तथा नाटकानां पारम्पर्यात्मकं वृत्तं नाट्यं धर्माम्नायरूपं च। तच्च सुखदुःखाभ्यां फलरूपाभ्यां सम्यगन्वितं तेषां पश्चाद्भावित्वातेन हेयोपादेयव्युत्पत्तिः फलम्।

अभिनवगुप्तः

यस्मात्स्वभावं सन्त्यज्य साङ्गोपाङ्गगतिक्रमैः।
प्रयुज्यते ज्ञायते च तस्माद्वै नाटकं स्मृतम्॥ भरतः

यत्स्मात्स्वभावं सन्त्यज्येति नट नताविति नमनं स्वभावत्यागेन प्रह्वीभावलक्षणं, नटशब्दो जनिदाच्युसूत्रेण (उणादि ४-११५) व्युत्पादितो गृहीतव्य इति दर्शयति।

साङ्गोपाङ्गा ये पदक्रमाः गतिवैचित्र्याणि। एतच्च समस्तं नाट्याङ्गोपलक्षणम्। प्रयुज्यत इति नटैः ज्ञायते चेति सामाजिकैः। तेनोभयोरपि नमनमुक्तमिति संभावनाकृतमौचित्यम्।

अभिनवः

नाट्यकालप्रमाणम्

याममात्रसमाप्यं यत्तन्नाट्यं रागवर्धनम्।
दीर्घं विरागजनकमतो नाट्यं विवर्जयेत्॥

शुभङ्करः

नाट्यगुणाः

वयोऽनुरूपः प्रथमं तु वेषो वेषानुरूपश्च गतिप्रचारः।
गतिप्रचारानुगतं च पाठ्यं पाठ्यानुरूपोऽभिनयश्च कार्यः॥

भरतः

नाट्यचूडामणिः

सोमनार्यकृतः। कालः १५४०

अस्य ग्रन्थस्य स्वररागसुधारस इति नामान्तरमप्यस्ति। अत्र षण्णवति मेलरागाः प्रदर्शिताः।

नाट्यटिप्पणी

प्रतापजगदेकमल्लकृता नाट्यशास्त्रव्याख्यारूपा

नाट्यदर्पणः

एतन्नामानौ द्वौ ग्रन्थौ वर्तेते। एको हेमचन्द्राचार्यशिष्येण रामचन्द्रेण कृतः। मुद्रितश्च।

अन्यो नाट्यदर्पणग्रन्थः केन कृत इति न ज्ञायते। ग्रन्थेऽस्मिन् नृत्तभाग एवोपलभ्यते। भरतानुसारी। प्रायशः द्वादशशतके निर्मितः स्यात्।

नाट्यप्रक्रिया—(अर्वाचीना)

(अथानुक्रमणीं वक्ष्ये) तत्रादौ मुखचालिका।
यतिनृत्तं शब्दचाली उडुपानि ध्रुवाटकम्॥

नानाविधं लागनृत्तं सूडशब्दमतःपरम्।
नानाविधं शब्दनृत्तं विवर्तं काडसंज्ञिकम्॥

सूडद्वये गीतनृत्तं नानागीताश्रितं ततः।
बिन्दुनृत्यं ततः कुर्यात्कोलचारीसमन्वितम्॥

देशीकट्टडनृत्यं च वैपोताख्यं ततःपरम्।
बन्धनृत्तं कल्पनृत्तं झल्लरी द्रौपदं ततः॥

खण्डमानेन विविधं बहुरूपमिति क्रमः।
पेरुणी गौण्डली चैव नृत्तमन्यद्यथोचितम्॥

दामोदरः

नाट्यप्रयोगः

रङ्गस्थलप्रयोगादारम्भविधिर्भरतेनोक्तो यथा—

प्रयोगमिदानीं वक्ष्यामः — तत्रोपविष्टे प्राङ्मुखे रङ्गे कुतपविन्यासः कर्तव्यः। तत्रपूर्वोक्तयोः नेपथ्यगृहद्वारयोः मध्ये कुतपविन्यासः कार्यः। तत्र रङ्गाभिमुखो मौरजिकस्तस्य पाणविकदार्दरिकौ वामतः एष प्रथममवनद्धकुतपविन्यास उक्तः। तत्रोत्तराभिमुखो गायनः गायनस्य वामपार्श्वे वैणिकः। वैणिकस्य दक्षिणेन वंशवादकौ। गातुरभिमुखं गायिका इति कुतपविन्यासः। तत्र प्रयोगः — अचलाकम्पितास्खलितासन्नोपविष्टेषु मार्दङ्गिकपाणविकदार्दरिकेषु शिथिलाञ्छितवध्रस्तनितेषु यथा ग्रामरागमार्जनालिप्तेषु मृदङ्गेपूरुद्वयनिपीडने निगृहीतार्धनिगृहीतमुक्त-